

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

**«Το σύστημα ανακτορικής οργάνωσης στην Εγγύς Ανατολή και το
Αιγαίο κατά την ύστερη Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού»**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Εργίνα Μπονώρα

Αθήνα 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

«Το σύστημα ανακτορικής οργάνωσης στην Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο κατά την ύστερη Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Εργίνα Μπονώρα

Επιβλέπων

Κωνσταντίνος Κοπανιάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαιολογίας Ανατολικής Μεσογείου, Ε.Κ.Π.Α.

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Ελευθέριος Πλάτων, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Ιωάννης Παπαδάτος, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Γεώργιος Βαβουρανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Βασίλειος Πετράκης, Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Παναγιώτης Κουσούλης, Αναπληρωτής Καθηγητής Αιγυπτιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Universität Heidelberg.

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons “Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση – Όχι Παράγωγα Έργα 4.0”.

Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής, επισκεφθείτε τον ιστότοπο:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

Αθήνα 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	iii
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	xiii
Εισαγωγή.....	1
Κεφάλαιο 1. Οι επαφές της Κρήτης με τη Μεσοποταμία και το Mari.....	6
1.1. Η αιτία των επαφών.....	7
1.2. Η Κρήτη στα κείμενα του Mari.....	8
1.3. «Εκστρατείες» στην Κρήτη.....	11
1.4. Κρήτη και Συροπαλαιστίνη στις μυθολογικές αφηγήσεις.....	13
1.5. Εμπορικές οδοί: Η μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων	15
1.6. Διάδοση πολιτισμικών στοιχείων.....	23
Κεφάλαιο 2. Η εξέλιξη των ανακτόρων στη Μεσοποταμία και την Κρήτη	29
2.1. Η εξέλιξη του μεσοποταμιακού ανακτόρου και η περίπτωση του Mari	29
2.2. Η εξέλιξη των μινωικών ανακτόρων και η περίπτωση της Κνωσού.....	39
2.2.1. Ανάκτορα, ιερά ή κοινοτικά κτήρια;	41
2.2.2. Θεωρίες προέλευσης των κρητικών ανακτόρων: «από πού», «από ποιους» και «από πότε»;	43
Κεφάλαιο 3. Συγκρίσεις των ανακτορικών συγκροτημάτων του Mari και της Κνωσού	59
3.1. Γενικά δομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά	59
3.2. Οι χώροι και οι λειτουργίες τους.....	68
3.2.1. Είσοδοι	68
3.2.2. Αυλές.....	71
3.2.3. Αίθουσες θρόνου	77
3.2.4. Βασιλικά διαμερίσματα	83
3.2.5. Ιεροί χώροι	90
3.2.6. Αποθήκες.....	106
3.2.7. Εργαστήρια.....	116
3.2.8. Διοικητικοί τομείς	120
3.2.9. Μαγειρεία	124
3.2.10. Εγκαταστάσεις υγιεινής.....	126
3.2.11. «Ξενώνες»	128
Κεφάλαιο 4. Εικονογραφία και επιτοίχια διακόσμηση	130
4.1. Τεχνικές και τεχνοτροπίες.....	130
4.2. Μοτίβα, Θέματα και Ιδεολογίες.....	137
4.2.1. «Βασιλιάς»	141

4.2.2. Πομπές με χοές/σπονδές και θυσίες	144
4.2.3. Ο Ταύρος	153
4.2.4. Η τοιχογραφία της Περιβολής του Mari και το πλήθος των εικονογραφικών θεμάτων της.....	160
4.2.4.α. Η «περιβολή» του βασιλιά	160
4.2.4.β. «Ιερό δένδρο», «ιερός κίονας» και «νερό της ζωής»	168
4.2.4.γ. Εραλδικά πραγματικά και φανταστικά ζώα.....	179
4.2.4.δ. Το «μαγικό» κυανό χρώμα	183
4.2.5. Το κύπελλο και το συμπόσιο.....	187
4.2.6. Ουράνια σύμβολα, μια «προβληματική» περίπτωση	190
Κεφάλαιο 5. Συστήματα ανακτορικής οικονομικής διαχείρισης	196
5.1. Οικονομία στο ανάκτορο του Mari	196
5.1.1 Το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής»	200
5.1.2. Εμπόριο και διπλωματία.....	202
5.1.3. Ανακτορικά δάνεια.....	210
5.1.4. Άλλες πηγές ανακτορικών εσόδων.....	211
5.2. Οικονομία στο ανάκτορο της Κνωσού.....	216
5.2.1. Το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής»	217
5.2.2. Κτηνοτροφία.....	226
5.2.3. Βιοτεχνική παραγωγή.....	230
5.2.4. Εμπόριο	233
Κεφάλαιο 6. Ανακεφαλαίωση – Συμπεράσματα.....	237
6.1. Η σχέση αποθήκευσης/διοικητικής εξουσίας με θρησκευτικούς παράγοντες	251
6.2. Θέσεις τοιχογραφιών, θέσεις δραστηριοτήτων	253
6.3. Οι γυναικείες λατρείες μέσα στα δύο ανάκτορα	254
6.4. Το «κέντρο» των ανακτόρων, τα «συμπόσια» και η «βασιλεία».....	256
ΠΙΝΑΚΕΣ	267
ΚΕΙΜΕΝΑ	273
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	294
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	368

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1.** Η Κνωσός και το Mari (Andreadaki-Vlazaki et al. 2008)..... 294
- Εικόνα 2.** Μινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου (ΠΜ III – ΜΜ I Α περίοδος) (Yule 1981, πίν. 28, αριθ. 52.1)..... 294
- Εικόνα 3.** Μινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου, από ΜΜ I Α ανασκαφικό πλαίσιο (Broodbank 2000, εικ. 115)..... 294
- Εικόνα 4.** Ο δρόμος του κασσιτέρου: Elam – Ešnunna – Mari – Ugarit (Preziosi και Hitchcock 1999, 197, χάρτης 4). 295
- Εικόνα 5.** Το ταξίδι του Zimri-Lim στην Ugarit (Sasson 1984, 246)..... 296
- Εικόνα 6.** Διασπορά μινωικών ευρημάτων στη δυτική Ασία: Aššur, Alalah, Minet el-Beidha, Ugarit, Sukas, Hama, Qatna, Byblos, Beirut, Sidon, Kāmid el-Lōz, Pella, Amman, Kabri, Hazor, Nami, Ta’annek, Michal, Gezer, Ain Shems/Beta Shemesh, Ashdod, Ashkelon, Lachisch, Ajjul, Haror (Sørensen 2009, 23, εικ. 6). 297
- Εικόνα 7.** ΜΜ I Α γεφυρόστομη πρόχους από την Κύπρο (Grace 1940, 10, εικ. 1· Catling και Karageorghis 1960, 110, εικ. 2.1). 297
- Εικόνα 8.** ΜΜ I Β – Π Α κύπελλο (Stewart 1962, 202, εικ. 8 και πίν. VII)..... 298
- Εικόνα 9.** ΥΜ I δοχεία από την κυπριακή θέση Τούμπα του Σκούρου στη Μόρφου (Vermeule 1974, εικ. 20-3)..... 299
- Εικόνα 10.** ΜΜ I Β κύπελλο από τη Βύβλο, το πρωιμότερο γνωστό κρητικό αγγείο που φτάνει στη Συροπαλαιστίνη (Dunand 1939, 311, πίν. CLXIV, αριθ. 4170· Stevenson Smith 1965, 13, εικ. 20.d)..... 300
- Εικόνα 11.** ΜΜ II κύπελλα από την Ugarit/Ras Shamra (Schaeffer 1937, 151, εικ. 16· 1939β, 55, εικ. 43, 56, εικ. 44· 1949, 256, εικ. 109Α, 256-7, εικ. 109 και πίν. XXXVIII· Åström, 1978, 90, υποσ. 39)..... 300
- Εικόνα 12.** Θραύσμα, ενδεχομένως από ΥΜ I αγγείο, από τον Τάφο V της Ugarit (Schaeffer 1949, 136-7, εικ. 50.1)..... 301
- Εικόνα 13.** Μινωίζουσα ΜΜ I κεραμική από τη Βύβλο (Dunand 1939, 77, 191, 193, πίν. CLXXVII, αριθ. 2986· Stevenson Smith 1965, 13, εικ. 19 και 20.d). 301
- Εικόνα 14.** Εισαγωγές από την Εγγύς Ανατολή στην Κρήτη σε ασφαλώς αναγνωρισμένα προανακτορικά περιβάλλοντα (Colburn 2008α, 207, εικ. 2)..... 301
- Εικόνα 15.** Μεσοποταμιακή λίθινη κεφαλή από την Κνωσό (Pendlebury 1939, 121, πίν. XX, αριθ. 3)..... 302
- Εικόνα 16.** Σφραγιδοκύλινδρος από lapis lazuli από τον Νοτιοδυτικό Τομέα του ανακτόρου της Κνωσού, αβέβαιης χρονολόγησης (Aruz 1995, εικ. 4). 302

Εικόνα 17. Η επιγραφή του Naram-Sîn στην πυξίδα από τα Κύθηρα: « <i>Στη θεότητα [...] ο Naram-Sîn, γιος του Ibiq-Ad, [...] για τη ζωή του (αφιέρωσε).</i> » (Lambrou-Phillipson 1990, 380, εικ. 64, αριθ. 554).....	302
Εικόνα 18. Η θέση Tere Gawra (Aurenche 1982).	303
Εικόνα 19. Tere Gawra, φάση Ubaid 2, Κτήριο J-G/5 στο επίπεδο XVIII (Aurenche 1982, 244, εικ. 7. Για φάσεις Ubaid 3 και 4, βλ. ό.π., 241, εικ. 3, και 242, εικ. 4).	303
Εικόνα 20. Το Ανάκτορο των Κυβερνητών στην Ešnunna (Roaf 1995, 429, εικ. 6).	304
Εικόνα 21. Η θέση Tell Ḫariri/Mari (M. Sauvage. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/carte-mesopotamie). 304	304
Εικόνα 22. Τα τρία σημαντικότερα κανάλια του Mari (Margueron 2014α, 18, εικ. 14).....	305
Εικόνα 23. Το Μικρό Ανατολικό Ανάκτορο (Margueron 2014β, 116, εικ. 5).	306
Εικόνα 24. Τομή J-4, Τομέας του Ναού της Ištar: συνολική κάτοψη. Φάσεις 1 (Κτήριο με τα Λίθινα Θεμέλια) και 2 (λίθινο πλάτωμα), παλαιότερα επίπεδα D-E του Parrot (Margueron 2004, εικ. 56· Muller 2014, 58).	306
Εικόνα 25. Κάτοψη του Μεγάλου Βασιλικού Ανακτόρου της 2ης χιλιετίας (Πόλη III) (Akkermans και Schwartz 2003, 314, εικ. 9.17· Margueron 2014α, 114, εικ. 114).....	307
Εικόνα 26. Μακέτα του MBA από το Μουσείο του Λούβρου (C. Larrieu, επιστ. διευθ. J.Cl. Margueron. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/maquette-1100e-restitution-palais-mari).	308
Εικόνα 27. Η «καρδιά» της πολιτικής και θρησκευτικής δραστηριότητας: Προσαργονικό Κτήριο, Ιερός Περίβολος και τομέας των μεγάλων ιερών της Πόλης II (Margueron 2014α, 148, εικ. 121).....	309
Εικόνα 28. Η εξέλιξη του Ιερού Περιβόλου (Akkermans και Schwartz 2003, 266, εικ. 8.21· Margueron 2014α, 102, εικ. 103, 104, εικ. 105, 106, εικ. 108, 108, εικ. 109).	310
Εικόνα 29. Το «Ανάκτορο Φάντασμα». Με γκρίζο χρώμα σημειώνονται τα κατάλοιπα που έχουν ταυτιστεί μ' αυτό (Margueron 2004, εικ. 355).....	311
Εικόνα 30. Παλαιοανακτορική Κνωσός (MacGillivray 1994, 50, εικ. 2· Shaw 2015, 47, εικ. 2.2). 312	312
Εικόνα 31. Νεοανακτορική Κνωσός (Marinatos 1993, 41, εικ. 34).	313
Εικόνα 32. Mari, Πόλη II, φάση P-0: η κιονοστοιχία του Χώρου 4, οι πεσσοί του Ιερού Περιβόλου και η Αίθουσα των Πεσσών (Margueron 2011, 107, εικ. 7).....	314
Εικόνα 33. Οπές θυρωμάτων σε λίθους εκατέρωθεν της εισόδου προς τα ενδότερα του MBA, στον Προθάλαμο 156 (είσοδος από την Πρώτη Αυλή 154) (Parrot 1958α, 19, εικ. 4).....	315

Εικόνα 34. Αναπαράσταση του προτύπου της Κύριας Εισόδου του MBA (Parrot 1958α, 9, εικ. 3).....	315
Εικόνα 35. Οι εισοδοί της Κνωσού (Adams 2007, 363, εικ. 1).....	316
Εικόνα 36. Αναπαράσταση της Δυτικής Πρόσοψης της Κνωσού (Hägg 1987, 131, εικ. 2).316	
Εικόνα 37. Αποκατάσταση της θέας της εισόδου μέσω της Δυτικής Αυλής της Κνωσού (Evans 1928, 677, εικ. 429).....	317
Εικόνα 38. Δυτική Αυλή, υπερυψωμένες οδοί, Δυτική Πρόσοψη Κνωσού (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 75).....	317
Εικόνα 39. Η λίθινη βάση στο κέντρο της Αυλής 106 του MBA (Margueron 1987α, 464, εικ. 1). 318	
Εικόνα 40. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αυλής 106 με τον χρυσό φοίνικα στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/grande-cour-cour-106 . Βλ. και Margueron 1987α, 478, εικ. 8).	318
Εικόνα 41. Διαδρομές προς τις Αίθουσες του Θρόνου σε Κνωσό (επάνω) και MBA (κάτω). 319	
Εικόνα 42. Η Αίθουσα του Θρόνου 65, το Βήμα 66 και ο Προθάλαμος ή Αίθουσα με το Βάθρο 64 στο MBA (Margueron et al. 1990, 435, εικ. 2).....	320
Εικόνα 43. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας του Θρόνου και θέα του Βήματος 66 στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-65-salle-trone-secteur-officiel-m-vue-vers-est).	320
Εικόνα 44. Η Αίθουσα των Πεσσών στο επίπεδο του ανακτόρου P-0 στο Mari (τέλος Πόλης II). Με το βέλος σημειώνεται η θέση του βάρου (Margueron 2014α, 108, εικ. 109).	321
Εικόνα 45. Αναπαράσταση της Αίθουσας των Πεσσών στο επίπεδο P-0 (Margueron 2011, 107, εικ. 8).....	321
Εικόνα 46. Ένας από τους πεσσούς στην Αίθουσα των Πεσσών (Margueron 2014α, 109, εικ. 110). 321	
Εικόνα 47. Αίθουσα του Θρόνου και Κεντρικό Ιερό Κνωσού (Raison 1969).	322
Εικόνα 48. Το επίπεδο του ορόφου —με σκούρα γραμμοσκίαση— πάνω από τον αποθηκευτικό Τομέα F: τα αρχαιότερα Διαμερίσματα του Βασιλιά του Mari, το <i>bît māyalim</i> (Margueron et al 1990, 436, εικ. 3).	323
Εικόνα 49. Αναπαράσταση της πρόσβασης στα Διαμερίσματα του Βασιλιά από την Αίθουσα του Θρόνου (αποκατ. J.-Cl. Margueron, σχέδ. N. Bresch. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/appartements-roi). 323	

Εικόνα 50. Ο Δεύτερος Οίκος του MBA. Οι Χώροι 51, 52, 176, 110, 108, 107, 116 έδωσαν αρχαία των γυναικών (Parrot 1953β, λεπτομέρεια από σχέδιο III).	324
Εικόνα 51. Θέση των Χώρων Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, λεπτομέρεια από εικ. 2). 324	
Εικόνα 52. Οι Χώροι Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, εικ. 12).	325
Εικόνα 53. Αναπαράσταση ενός λουτρού στους Χώρους Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, εικ. 81).	325
Εικόνα 54. Ο Ναός της Κυρίας του Ανακτόρου (Αίθουσα 209) στο MBA (Parrot 1958α). 326	
Εικόνα 55. Αίθουσα 132 του MBA, γνωστή και ως Κτήριο των Τοιχογραφιών ή Istar του Ανακτόρου (<i>Istar ša ekallim</i>) (Parrot 1958α, 64, εικ. 63).	326
Εικόνα 56. Το βάθρο της Αίθουσας 64 του MBA (Parrot 1958α, πίν. XXVII, αριθ. 2).	327
Εικόνα 57. Αναπαράσταση του αγάλματος της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο πάνω στο βάθρο, στην Αίθουσα 64 του MBA (Margueron 2004, 427, πίν. 64).	327
Εικόνα 58. Το βάθρο της Αίθουσας 64 του MBA με τη διακόσμηση του τύπου της μίμησης ορθομαρμάρωσης (Parrot 1958β, 68, εικ. 54, και πίν. XV, αριθ. 2).	328
Εικόνα 59. Η Θεά με το Αναβλύζον Δοχείο από το MBA (Parrot 1953β, εικ. 119).	328
Εικόνα 60. Η τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. I).	329
Εικόνα 61. Σχεδιαστική αναπαράσταση της τοιχογραφίας στην Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, εικ. 31).	329
Εικόνα 62. Λεπτομέρεια της ανωτέρω τοιχογραφίας (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. XI). 329	
Εικόνα 63. Το σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων από την Κνωσό (Preziosi και Hitchcock 1999, 97).	330
Εικόνα 64. Τοιχογραφία από την Κνωσό με πρόσοψη τρικιόνιου ιερού με κέρατα καθοσίωσης και διπλούς πελέκεις (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 17a).	330
Εικόνα 65. Τοιχογραφία του Δίφρου από την Κνωσό (Rethemiotakis 2008β, 85, εικ. 8). ..	330
Εικόνα 66. Η «Παριζιάνα» και δύο αντικριστές μορφές από την τοιχογραφία του Δίφρου (Kontorli-Papadopoulou, 1996, πίν. IV και XII).	331
Εικόνα 67. Η Βορειοδυτική Δεξαμενή Καθαρμών της Κνωσού (Raison 1969).	331
Εικόνα 68. Ανάγλυφοι γρύπες δεμένοι σε κίονα από την Κνωσό (Αποκατάσταση από τον Cameron. Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 38).	332
Εικόνα 69. Επιπλέον αποθηκευτικοί χώροι στο MBA (Durand 1987, εικ. 148).	332

- Εικόνα 70.** Τρισδιάστατη αναπαράσταση του αποθηκευτικού Χώρου 116 στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/magasin-huile-salle-116>). 333
- Εικόνα 71.** Αποθηκευτικοί χώροι της Κνωσού (Rethemiotakis 2008α, 28, εικ. 2). 333
- Εικόνα 72.** Κλίβανος μεταλλουργίας από την Πόλη Ι του Mari, κάτω από το MBA (Margueron 2014α, 50, εικ. 47). 334
- Εικόνα 73.** Αποτύπωμα τροχού στο Εργαστήριο του Τροχοποιού από την Πόλη Ι του Mari (αριστερά: Margueron 2004, 52, πίν. 25, δεξιά: Margueron 2014α, 137, εικ. 150). 334
- Εικόνα 74.** Εργαστηριακός χώρος στη φάση P-1 του Προσαργονικού Κτηρίου της Πόλης ΙΙ του Mari (Margueron 2014α, 138, εικ. 151). 334
- Εικόνα 75.** Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας 1 του Διοικητικού Τομέα του MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/bureau-gestion-economique-salle-1>). 335
- Εικόνα 76.** Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας 70 του MBA με τους μεγάλους φούρνους (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-70-cuisine-maison-roi-dite-cour-aux-fours-secteur-services-o-vue-vers>). 335
- Εικόνα 77.** Η θέση του Τελωνείου στο ανάκτορο της Κνωσού, με υποτιθέμενη ύπαρξη μαγειρείου στον όροφο (Graham 1987, εικ. 2). 336
- Εικόνα 78.** Πήλινος αποχετευτικός αγωγός από την Αίθουσα 32 του Δεύτερου Οίκου του MBA (Parrot 1958α, 175, εικ. 199). 336
- Εικόνα 79.** Λουτρό 45 από τον Δεύτερο Οίκο του MBA σε αναπαράσταση και κάτοψη (Parrot 1958α, 179, εικ. 205). 336
- Εικόνα 80.** Εγκατάσταση καμινάδας στο Λουτρό 7 του MBA, με λεπτομέρεια κάτοψης στη γωνία του τοίχου (Parrot 1958α, 203, εικ. 235). 337
- Εικόνα 81.** Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Λουτρού 7 του MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-eau-salle-7>).
 337
- Εικόνα 82.** «Ξενώνες» του MBA (Durand 1987, εικ. 148). 338
- Εικόνα 83.** Πέλμα ανθρώπινης μορφής διερχόμενης κατά μήκος ενός υδάτινου ρεύματος, από θραύσμα τοιχογραφίας της Αυλής 106 του MBA (Parrot 1958β, 27, εικ. 22). 338
- Εικόνα 84.** Θραύσματα τοιχογραφίας με πολυγωνικό μοτίβο, από την Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, 33, εικ. 27 και C4). 338
- Εικόνα 85.** Νεγροειδείς τύποι από τη σύνθεση που κοσμούσε τον όροφο της Αίθουσας 220 του MBA (Parrot 1958β, εικ. 70 και 71). 339

Εικόνα 86. Η τοιχογραφία του Αρχηγού των Μαύρων από την Κνωσό (ιδιωτική φωτογραφία).....	339
Εικόνα 87. Σπειροειδής διακόσμηση από τη βορειοδυτική πλευρά της Αυλής 31 (Κυανής Αυλής) των Διαμερισμάτων του Βασιλιά στο MBA (Parrot 1958β, 1-3, εικ. 1).	339
Εικόνα 88. Σπειροειδής διακόσμηση από τον νότιο τοίχο της Αυλής 31 (Κυανής Αυλής) των Διαμερισμάτων του Βασιλιά στο MBA (Parrot 1958β, πίν. C, αριθ. 5).....	340
Εικόνα 89. Θραύσμα του πλαισίου της τοιχογραφίας της Περιβολής στο MBA (Muller 2018, 52, εικ. 7c).....	340
Εικόνα 90. Ταινία με σπείρες από το ανάκτορο της Κνωσού με τρία χρώματα: κυανό-μελανό-λευκό (Evans 1921, 375, εικ. 272).	340
Εικόνα 91. Λεπτομέρεια διακόσμησης με ένθετους ρόδακες από την «τράπεζα του βασιλιά» στο MBA (Parrot 1958β, πίν. III, αριθ. 2).....	341
Εικόνα 92. Ρόδακες και σπείρες από το Μέγαρο της Βασίλισσας στην Κνωσό (Evans 1930, 383, εικ. 254).....	341
Εικόνα 93. Μίμηση ορθομαρμάρωσης σε διακοσμημένη πλίνθο στην Αυλή 31 του Δεύτερου Οίκου του MBA (Parrot 1958α, πίν. XXXIX, αριθ. 1).	342
Εικόνα 94. Μίμηση ορθομαρμάρωσης στο «Παιχνίδι των Τετραγώνων» της Αυλής 31 του Δεύτερου Οίκου του MBA (Parrot 1958α, πίν. XXXIX, αριθ. 2).....	342
Εικόνα 95. Η θέση του «Παιχνιδιού των Τετραγώνων» στην Αυλή 31 του MBA (Parrot 1958α, 165, εικ. 186).....	342
Εικόνα 96. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του κεντρικού χώρου της Αυλής 31 του MBA, όπου διακρίνεται το «Παιχνίδι των Τετραγώνων» (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/espace-central-improprement-dit-cour-bleue-salle-31).	343
Εικόνα 97. MM II θραύσμα διακόσμησης τύπου μίμησης ορθομαρμάρωσης από το Υπόγειο των Υφαντικών Βαρών της Κνωσού (Evans 1921, 251-2, εικ. 188a).....	343
Εικόνα 98. MM III A θραύσμα διακόσμησης τύπου μίμησης ορθομαρμάρωσης από την Ανατολική Πτέρυγα της Κνωσού (Evans 1921, 355-6, εικ. 255· 1935, 896, εικ. 874).....	343
Εικόνα 99. Η σκηνή Προσφοράς στην Istar από τον Ναό της Istar του MBA (Αίθουσα 132) (Parrot 1958β, πίν. XVII).	344
Εικόνα 100. Η τοιχογραφία της Περιβολής από την Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, πίν. A, αριθ. 58).....	345
Εικόνα 101. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανωτέρω τοιχογραφίας (Parrot 1958β, εικ. 48)..	345
Εικόνα 102. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της τοιχογραφίας από τα Διαμερίσματα του Βασιλιά στον όροφο του Τομέα F του MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.	

https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-reception-privee-roi-etage-salle-220 . Βλ. και Muller 2018, 49, εικ. 5).....	346
Εικόνα 103. Λεπτομέρειες της ανωτέρω παράστασης (Pierre-Muller 1990, πίν. XXV και XXVI).....	346
Εικόνα 104. Η τοιχογραφία του «Βασιλιά-Ιερέα» (ή «Πρίγκιπα με τα Κρίνα») από την Κνωσό (Driessen 2003, 58, εικ. 3).	347
Εικόνα 105. Η ανωτέρω μορφή ως θεότητα (Αποκατάσταση από τον Niemeier. Marinatos 1993, 73, εικ. 62).....	347
Εικόνα 106. Θραύσμα με μορφή που φέρει κροσσωτό ένδυμα από την Αίθουσα 34 του MBA (Parrot 1958β, 9, εικ. 7).....	348
Εικόνα 107. Θραύσμα καθήμενης μορφής από την τοιχογραφία του Φορείου της Κνωσού (Evans 1935, 399, εικ. 332a).....	348
Εικόνα 108. Η τοιχογραφία της Πομπής από τον Πομπικό Διάδρομο της Κνωσού (Αποκατάσταση από τον Evans. Marinatos 1993, 52, εικ. 41).	348
Εικόνα 109. Η τοιχογραφία της Πομπής της Κνωσού (Αποκατάσταση από τον Cameron. Marinatos 1993, 53, εικ. 42).....	349
Εικόνα 110. Ο Ρυτοφόρος από την τοιχογραφία της Πομπής του Πομπικού Διαδρόμου της Κνωσού (Rethemiotakis 2008, 84, εικ. 7).	349
Εικόνα 111. Σκηνή πομπής από το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο της Κνωσού (Αποκατάσταση από τον Cameron. Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 45).....	350
Εικόνα 112. Μορφή πορευόμενη προς τα αριστερά από την Αυλή 106 του MBA (Αποκατάσταση από τον P. Hamelin. Parrot 1958β, 25, εικ. 20 και 21).	350
Εικόνα 113. Η τοιχογραφία του Ιερού Άλσους από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. V).....	351
Εικόνα 114. Θραύσμα Α από την τοιχογραφία της Πομπής Ταύρων προς Θυσία, που βρέθηκε στην Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, 20, εικ. 18, και πίν. V, αριθ. 2).....	351
Εικόνα 115. Θραύσμα Β από την ίδια παράσταση (Αποκατάσταση από τον P. François. https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/peinture-murale-scene-sacrificielle).....	352
Εικόνα 116. Θραύσμα με τμήμα άρματος και οδηγούμενο ταύρο από την τοιχογραφία του Φορείου της Κνωσού (Hood 1978, εικ. 43).	352
Εικόνα 117. Θραύσμα τοιχογραφίας που απεικονίζει τμήμα ιερού με κίονες (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 17b).....	353
Εικόνα 118. Θραύσμα τοιχογραφίας που απεικονίζει κτήριο με κέρατα καθοσίωσης (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 15).....	353

Εικόνα 119. Αποκατεστημένο θραύσμα τοιχογραφίας με ημιρόδακα, τρίγλυφες ταινίες και κέρατα καθοσίωσης (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 20).....	353
Εικόνα 120. Ο βωμός στο Δωμάτιο της Λίθινης Λυχνίας, από το σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού (Hood 1987, πίν. 1).....	354
Εικόνα 121. Η θέση του ανωτέρω βωμού πλησίον της Αίθουσας του Θρόνου (Hood 1987, εικ. 1).....	354
Εικόνα 122. Αποκατάσταση του ανωτέρου βωμού με κέρατα καθοσίωσης (Hood 1987, εικ. 2). 354	
Εικόνα 123. Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας. Λεπτομέρεια από την πλευρά Α (αριστερά) και Β (δεξιά) (Σακελλαράκης et al. 1994, 214, εικ. 98, και 217, εικ. 99).	355
Εικόνα 124. Ανάγλυφη τοιχογραφία εφορμώντος ταύρου από τη Βόρεια Είσοδο της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. VII).	355
Εικόνα 125. Η τοιχογραφία του Ταυρομάχου από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. II).	356
Εικόνα 126. Θραύσματα τοιχογραφίας με δύο γυναίκες ταυροκαθάπτες από το Μέγαρο της Βασίλισσας της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 42).	356
Εικόνα 127. Θραύσματα τοιχογραφίας με διακόσμηση ενδύματος(;) από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 10).....	357
Εικόνα 128. Θραύσμα μικρογραφικής τοιχογραφίας με κεφαλή ταύρου και ανεμίζουσα κόμη ταυροκαθάπτη από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 16).	357
Εικόνα 129. Θραύσμα τοιχογραφίας με δένδρο και σκηνή αρπαγής κεράτων ταύρου από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 35).	357
Εικόνα 130. Αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου του Samiya Subat-Enlil από το Mari, περ. 1800 π.Χ. (Amiet 1961, 6, εικ. 8).....	358
Εικόνα 131. Θραύσμα ανάγλυφου λίθινου ρυτού από την Κνωσό (Evans 1921, 688, εικ. 507). 358	
Εικόνα 132. Κεντρική σκηνή της τοιχογραφίας της Περιβολής από το MBA (Parrot 1958β, πίν. XI).....	359
Εικόνα 133. Χωρική αναπαράσταση της τοιχογραφίας της Περιβολής σε αξονομετρικό σχέδιο του Τομέα Μ του MBA (Αυλή 106 – Προθάλαμος 64 – Αίθουσα του Θρόνου 65) (Margueron 2004, 511, εικ. 499).....	359
Εικόνα 134. Δεξί και αριστερό πλαίσιο της τοιχογραφίας της Περιβολής από το MBA (Parrot 1958β, πίν. Α).....	360
Εικόνα 135. Χρυσό δακτυλίδι από την Κνωσό με επιφάνεια θεού δίπλα σε ιερό με δένδρο (Boulotis 2008).....	360
Εικόνα 136. Χρυσό δακτυλίδι από τις Αρχάνες (Σακελλαράκης et al. 1994, 201, εικ. 80). 361	

- Εικόνα 137.** Φακοειδής σφραγιδόλιθος από το Βαφειό με μινωικούς δαίμονες έτοιμους να ποτίσουν δένδρο της ζωής (Evans 1902, 101, εικ. 1)..... 361
- Εικόνα 138.** Αποκατάσταση τοιχογραφίας που απεικονίζει εραλδικούς αιάγρους (αγρίμια) με ελιά και άνθη κρόκου, από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 3)..... 361
- Εικόνα 139.** Σφραγίδα με θυσία ταύρου και φοίνικα (Σχέδιο Σακελλαράκη. Marinatos 1984).
362
- Εικόνα 140.** Θραύσμα τοιχογραφίας από το MBA με διακοσμητικό στοιχείο το οποίο αποκαταστάθηκε ως «σηματικό φοινικόδενδρο» (Parrot 1958β, 12, εικ. 10 και 11)..... 362
- Εικόνα 141.** Θραύσμα πυξίδας από στεατίτη από την Κνωσό (Evans 1902, 103, εικ. 2) ... 362
- Εικόνα 142.** Εραλδικοί αιάγροι στηριζόμενοι σε όρος με δένδρο που φύεται στην κορυφή, από την Αυλή 106 του MBA (Αποκατάσταση από τον P. Hamelin. Parrot 1958β, 28, εικ. 23 και C3)..... 363
- Εικόνα 143.** Εραλδικοί αιάγροι σε πηλινες μήτρες, από το MBA (Parrot 1959, πίν. XVII).
363
- Εικόνα 144.** Σφίγγες από την Κνωσό (Crowley 1989, εικ. 98 και 113). 363
- Εικόνα 145.** Γρύπας και λιοντάρι σε σχέση με θρόνο, από τη Συρία (Aruz 1995β, 42, εικ. 33).
364
- Εικόνα 146.** Γρύπας σε σχέση με θρόνο, από την Ξεστή 3 της Θήρας (Aruz 1995β, 43, εικ. 35). 364
- Εικόνα 147.** Γρύπας σε σχέση με θρόνο, από την Κρήτη (ΥΜ Ι περίοδος) (Aruz 1995β, 43, εικ. 36)..... 364
- Εικόνα 148.** Το γαλάζιο πουλί από τα θραύσματα τοιχογραφιών του ορόφου που βρέθηκαν στην Αίθουσα 220 του MBA (Parrot 1958β, πίν. D). 365
- Εικόνα 149.** Το ίδιο σε αποκατάσταση ως χαιτή λέοντος (Parrot 1958β, 91)..... 365
- Εικόνα 150.** Το γαλάζιο πουλί από την τοιχογραφία της Περιβολής του MBA (Parrot 1958β, λεπτομέρεια από πίν. Α)..... 365
- Εικόνα 151.** Η τοιχογραφία του Γαλάζιου Πουλιού από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. III). 366
- Εικόνα 152.** Κυανοί Κροκκοςυλλέκτες Πιθήκοι από το ανάκτορο της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 2)..... 366
- Εικόνα 153.** Η τοιχογραφία των κυανών Κροκκοςυλλεκτών Πιθήκων από την Οικία των Τοιχογραφιών στην Κνωσό (Andreadaki-Vlazaki 2008, 116, εικ. 7). 366
- Εικόνα 154.** Σκηνή βασιλικού συμποσίου από το «Λάβαρο της Ur» (Reade 2003, 97, εικ. 52). 367

Εικόνα 155. Αστρικά σύμβολα από την Αυλή 31 του MBA (Αποκαταστάσεις P. Francois και P. Hamelin. Parrot 1958β, εικ. 6).....	367
Εικόνα 156. Θραύσματα φλεγόμενου δίσκου (ηλίου;) από την Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, εικ. 41).....	367
Εικόνα 157. Θραύσμα τοιχογραφίας που βρέθηκε στη Αποθήκη 13 της Κνωσού, περ. MM III περίοδος (Evans 1921, 479, εικ. 343).....	368
Εικόνα 158. Αναπαράσταση της οροφής με σπείρες και ρόδακες από την Κνωσό (Evans 1930, πίν. XV).....	368

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ARM: Archives Royales de Mari (Βασιλικό Αρχείο του Mari)

ΕΛ: Εποχή του Λίθου

ΕΣ: Εποχή του Σιδήρου

ΕΧ: Εποχή του Χαλκού

ΜΒΑ: Μεγάλο Βασιλικό Ανάκτορο (του Mari)

ΜΕΧ: Μέση Εποχή του Χαλκού

ΜΜ: Μεσομινωική περίοδος

ΜΧ: Μέση Χαλκοκρατία

ΝΛ: Νεολιθική Εποχή

ΝΝ: Νεότερη Νεολιθική περίοδος

ΠΔ: Πρώιμη Δυναστική περίοδος

ΠΕ: Πρωτοελλαδική περίοδος

ΠΕΧ: Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

ΠΚ: Πρωτοκυκλαδική περίοδος

ΠΜ: Πρωτομινωική περίοδος

ΤΝ: Τελική Νεολιθική περίοδος

ΥΕ: Υστεροελλαδική περίοδος

ΥΕΧ: Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΥΜ: Υστερομινωική περίοδος

ΥΧ: Ύστερη Χαλκοκρατία

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της διατριβής μου, θα ήθελα να απευθύνω ένα βαθύ και ολόψυχο ευχαριστώ σε όσους στάθηκαν δίπλα μου σ' αυτή την επίπονη προσπάθεια και με βοήθησαν να τη φέρω σε πέρας.

Πρώτα από όλους, ευχαριστώ τον επόπτη καθηγητή μου, κ. Κωνσταντίνο Κοπανιά, για την καθοδήγηση και την ηθική παρότρυνση. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τους καθηγητές κ. Ελευθέριο Πλάτωνα και κα Ελένη Μαντζουράνη για τις σημαντικές συμβουλές, τη συμπαράσταση και την άμεση ανταπόκριση, κάθε φορά που χρειαζόμουν τη βοήθειά τους. Ευχαριστώ όλα τα μέλη της επιτροπής για την πολύτιμη συμβολή τους στην ολοκλήρωση της προσπάθειάς μου. Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να απευθύνω ένα μεγάλο ευχαριστώ προς τον καθηγητή κ. Jean-Claude Margueron και την ερευνήτρια κα Beatrice Muller, με τους οποίους είχα την τιμή να συνομιλήσω και να αποκομίσω σημαντικά οφέλη για την πρόοδο της διατριβής.

Τις θερμές ευχαριστίες μου θα ήθελα επίσης να εκφράσω προς το Ίδρυμα Nirpon Foundation, του οποίου υπήρξα υπότροφος με το Πρόγραμμα Υποτροφιών SYLFF (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund), καθώς και το υποστηρικτικό πρόγραμμα SRA (Sylff Research Abroad) για την οικονομική στήριξη που μου προσέφερε.

Εισαγωγή

Από τις πρώτες ανακαλύψεις των ανακτορικών συγκροτημάτων της Κρήτης και της Εγγύς Ανατολής, έχουν παρατηρηθεί ομοιότητες ανάμεσά τους ως προς τη σύλληψη του σχεδίου τους, τη λειτουργία των χώρων τους, τη διακόσμηση, τις κοινές αντιλήψεις (πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές) που εκφράζονταν συνολικά μέσω των κτηρίων αυτών, καθώς και τον γενικότερο ρόλο που επιτέλεσαν στην κοινωνία τους. Εξ αρχής, και λόγω της πρωιμότερης ανακάλυψης των ανακτόρων της Εγγύς Ανατολής, τα κρητικά ανάκτορα αντιμετωπίστηκαν ως υβρίδια των πρώτων.¹

Τα τέσσερα μεγάλα ανάκτορα της Κρήτης (Κνωσός, Φαιστός, Ζάκρος, Μάλια), καθώς και τα μικρότερα (Γαλατά, Γουρνιών, Πετρά και Χανίων), συγκρίνονται με έναν αριθμό ανακτορικών συγκροτημάτων που εμφανίζονται σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, η οποία εκτείνεται από την Αίγυπτο μέχρι την Ανατολία. Πλήθος μελετών έχουν αφιερωθεί στις επαφές ανάμεσα στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή κατά την ΕΧ. Παραδείγματα τέτοιων επαφών αποτελούν οι τοιχογραφίες που έχουν ταυτιστεί ως μινωικές και έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο, το Ισραήλ, την Τουρκία και τη Συρία, καθώς και η μινωική και μινωίζουσα κεραμική η οποία έχει ανακαλυφθεί σε αρκετές θέσεις του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.² Η παρούσα μελέτη, ωστόσο, επικεντρώνεται σε δύο απ' αυτά τα ανακτορικά συγκροτήματα, την Κνωσό στην Κρήτη και το Mari στη Συρία, οι ομοιότητες μεταξύ των οποίων είχαν παρατηρηθεί ήδη από τον Evans, κατά τις πρώτες προσπάθειές του να ερμηνεύσει τον νέο πολιτισμό που ανακάλυψε στην Κρήτη.

Η απόφαση η παρούσα μελέτη να επικεντρωθεί σε δύο μόνο απ' αυτά τα ανάκτορα οφείλεται πρωταρχικά στον περιορισμό —λεκτικό και χρονικό— στον οποίο υπόκειται μια διδακτορική διατριβή, ωστόσο αυτός δεν ήταν ο μοναδικός λόγος. Οι μελέτες που εξετάζουν τις επαφές ανάμεσα στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή αναφέρονται σε συγκεκριμένες ομοιότητες μεταξύ των ανατολικών και των κρητικών ανακτόρων, κυρίως ως απλές διαπιστώσεις και ως αποδείξεις της ύπαρξης επαφών. Δημιουργήθηκε, επομένως, η επιθυμία να πραγματοποιηθεί μια προσπάθεια για μία όσο το δυνατόν «πληρέστερη» σύγκριση. Φυσικά, αυτό δεν είναι πλήρως εφικτό, και μόνο λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διαθέσιμες μεθόδους σύγκρισης και το προσφερόμενο υλικό. Οι συγκριτικές μελέτες, γενικά, επιχειρούν να «καλύψουν

¹ Παλυβού 2008, 453.

² Bietak et al. 2007· Colburn 2008a, 203.

κενά». Σε περιπτώσεις, όμως, όπως είναι τα διοικητικά συστήματα του προϊστορικού Αιγαίου, για τα οποία δεν έχουν διασωθεί επαρκείς σαφείς πληροφορίες, το κύριο ζητούμενο είναι η εύρεση ενός πλαισίου εντός του οποίου είναι δυνατή η ερμηνεία των δεδομένων.³ Ανάμεσα στους τρεις βασικούς τρόπους για την πραγματοποίηση μιας σύγκρισης (εξελικτικός, αναλογικός, ιστορικός), έχει γίνει εμφανές στην έρευνα ότι για την περίπτωση του προϊστορικού Αιγαίου, όταν αυτό συγκρίνεται με το άμεσα γειτονικό περιβάλλον της Δυτικής Ασίας, οι σωστότεροι είναι μόνο οι δύο.⁴ Έχει ήδη καταστεί σαφές ότι δεν υπάρχει εμφανής γενετική/εξελικτική σχέση ανάμεσα στα συστήματα γραφής του Αιγαίου και εκείνων σε άλλες περιοχές της Μεσογείου και της Μεσοποταμίας.⁵ Αντιθέτως, περισσότερο ταιριαστές είναι οι αναλογικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Κατά παρόμοιο τρόπο, είναι δυνατόν να προσεγγισθούν και οι πολιτισμικές συγκρίσεις που αφορούν την παρούσα διατριβή, καθώς τα στοιχεία πολιτισμού μπορούν να μεταδίδονται προς όλες τις κατευθύνσεις, ανεξάρτητα των οποιωνδήποτε διαδικασιών εξέλιξης.⁶ Μια ιστορική συγκριτική προσέγγιση προαπαιτεί την ύπαρξη επαφών ανάμεσα στους κατοίκους των δύο υπό σύγκριση περιοχών σε ορισμένες χρονικές στιγμές. Τέτοιες επαφές δίνουν την ώθηση είτε για την υιοθέτηση είτε για την τροποποίηση πολιτισμικών στοιχείων. Στην περίπτωση αυτή, η τοποθεσία αλλά και η χρονική εγγύτητα είναι σημαντικές.⁷ Το δεύτερο μοντέλο σύγκρισης, το αναλογικό, δεν απαιτεί την ταυτοποίηση ενός συγκεκριμένου μέρους και χρόνου, δεδομένου ότι υπάρχει μια ασφαλής βάση για σύγκριση. Η βάση εξαρτάται από το πώς ορίζεται η σύγκριση και από τις μεταβλητές που χρειάζονται για να σκιαγραφηθεί. Με τη χρήση της αναλογίας, είναι δυνατή η προσπάθεια άντλησης περισσότερων πληροφοριών για τα μινωικά ανάκτορα, χωρίς να καθορίζουμε μια άμεση ιστορική σχέση με τα ανατολικά.⁸

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα παραπάνω, κρίθηκε πως πρέπει να επιλεγούν ενδεικτικά δύο ανακτορικά κτήρια, ένα κρητικό και ένα ανατολικό, προκειμένου να εξεταστούν συγκριτικά σε όλα τα επίπεδα και να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο υπάρχουν πράγματι ομοιότητες ανάμεσά τους. Στις σκέψεις για μια τέτοια σύγκριση, κυριάρχησε το γεγονός ότι, κατά το μεγαλύτερο μέρος, τα ανακτορικά κτήρια του Αιγαίου της MEX εξακολουθούν να παραμένουν υπό διερεύνηση ως προς το ποια

³ Bennet 2017, 461.

⁴ Bennet 2017, 461.

⁵ Bennet 2017, 464-5.

⁶ Bennet 2017, 464.

⁷ Bennet 2017, 465.

⁸ Bennet 2017, 465.

ήταν η πραγματική φύση τους. Επομένως, μια εκτενέστερη σύγκριση ενδεχομένως να δώσει κάποιους τρόπους ερμηνείας των κτηρίων αυτών ή να ενισχύσει ήδη υπάρχουσες θεωρίες. Σύμφωνα και με όσα προαναφέρθηκαν, θεωρήθηκε χρήσιμο το ανατολικό ανάκτορο που θα επιλεγεί να είναι όσο το δυνατόν πληρέστερα ανασκαμμένο και δημοσιευμένο, αλλά και όσο το δυνατόν πιο κοντά χρονικά στη Μινωική περίοδο, ώστε να είναι δυνατή η ιστορική, αλλά και η αναλογική προσέγγιση.

Ορισμένα από τα ανάκτορα της Συροπαλαιστίνης, συγκεκριμένα τα Alalakh/Tell Atchana⁹, Qatna/Tel Mishrife¹⁰ και Tel Kabri¹¹, εμφανίζουν ομοιότητες με τα κρητικά αντίστοιχά τους ως προς ορισμένες τεχνικές αρχιτεκτονικής. Κυρίως, όμως, το ενδιαφέρον τείνει να στρέφεται σε ένα μέρος του τοιχογραφικού διακόσμου τους, που μοιάζει με τις αιγαιακές τοιχογραφίες ως προς τις τεχνικές, κάποια εικονογραφικά θέματα και τον τρόπο εκτέλεσής τους. Οι περισσότερες τοιχογραφίες των συροπαλαιστινιακών ανακτόρων είναι ξηρογραφίες, σύμφωνα με τα πρότυπα της Εγγύς Ανατολής, και οι λίγες που αποτελούν νωπογραφίες είναι αυτές που μοιάζουν με τις μινωικές τοιχογραφίες.¹² Κρίθηκε, όμως, πως δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες της παρούσας διατριβής. Αφενός διότι η Qatna δεν έχει ανασκαφεί πλήρως και είναι ατελώς δημοσιευμένη, αφετέρου διότι στα συγκρίσιμα τοιχογραφικά στοιχεία της ίδιας θέσης, καθώς και του Alalakh και του Tel Kabri, αποδίδεται χρονολόγηση μεταγενέστερη των τοιχογραφιών της Κνωσού.

Το συγκρότημα του Beycesultan της Ανατολίας, αν και συχνά αναφέρεται στις συζητήσεις συγκρίσεων με τα κρητικά ανάκτορα, αποκλείεται από την παρούσα μελέτη, καθώς η μοναδική ομοιότητά του μ' αυτά είναι μια τοιχογραφία, η οποία έχει θεωρηθεί πως απεικονίζει ταυρομαχία/ταυροκαθάψια, ωστόσο αυτή η ερμηνεία τίθεται υπό αμφισβήτηση.¹³ Τα τρία αιγυπτιακά ανάκτορα (Tell el Dab'a/Avaris, Akhetaten, Malqata), τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο σύγκρισης με την Κνωσό, ομοίως δεν θα συμπεριληφθούν. Πιο συγκεκριμένα, το ανακτορικό συγκρότημα στη θέση Tell el Dab'a μελετάται συνήθως ως προς τη στενή σχέση την οποία φαίνεται ότι είχε με την Κρήτη, εξαιτίας των τοιχογραφιών μινωικού τύπου που

⁹ Woolley 1953, 5· Evans 2009, 194· Yener 2009, 197· 2013, 142.

¹⁰ Το Βασιλικό Ανάκτορο της Qatna εμφανίζεται στο μέσο της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. (MEX / MX II A), επί των Šamši-Adad I της Aššur και του Hammurabi της Βαβυλώνας. Η ανασκαφή και η δημοσίευσή του είναι ατελείς (Margueron 1987β, 142· Al-Maqdissi 2009, 214-6· Pfälner 2009, 219· Morandi 2009, 233).

¹¹ Niemeier και Niemeier 1998, 71· Niemeier 1991, 196-7.

¹² Niemeier και Niemeier 1998, 69-96.

¹³ Mellaart 1967, 136, εικ. 64.

ανευρέθησαν σ' αυτό. Ωστόσο, τα ανακτορικά συγκροτήματα G και F, στα οποία ανήκουν αυτές οι τοιχογραφίες, χρονολογούνται στην περίοδο των Τουθμωσιδών της 18^{ης} Δυναστείας.¹⁴ Με βάση αυτήν τη χρονολόγηση, τα συγκροτήματα αυτά φαίνεται να είναι σύγχρονα της Τελικής Ανακτορικής και της Μυκηναϊκής περιόδου, κατά την οποία η μινωική εικονογραφία εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή στην τέχνη. Μια μεγαλύτερη συγκριτική μελέτη θα μπορούσε να συμπεριλάβει το μερικώς ανεσκαμμένο Ανάκτορο F/Π της μέσης περιόδου των Υξώς¹⁵, το οποίο είναι σύγχρονο των κρητικών μινωικών ανακτόρων. Το σχέδιό του ακολουθεί τα πρότυπα της Εγγύς Ανατολής αντί για της Αιγύπτου, όχι σε γραμμικό σχέδιο, αλλά ως ένα συγκρότημα αναπτυσσόμενο γύρω από μια σειρά αυλών και κτηρίων, χαρακτηριστικών των προτύπων της Εγγύς Ανατολής (βλ. και 3^ο κεφάλαιο).¹⁶ Μεταγενέστερο της περιόδου η οποία αφορά στην παρούσα μελέτη είναι και το ανάκτορο της πόλης Malqata¹⁷ στις Δυτικές Θήβες, κτισμένο από τον Φαραώ Amenhotep III της 18^{ης} Δυναστείας (βασιλεία περ. 1390-1352 π.Χ.). Ακόμη μεταγενέστερη είναι η πρωτεύουσα Akhetaten (Tell el Amarna) του γιου και διαδόχου του, Akhenaten, στη Μέση Αίγυπτο.¹⁸

Εν τέλει, για την παρούσα μελέτη επιλέχθηκε το Μεγάλο Βασιλικό Ανάκτορο του Mari, κυρίως λόγω των αναφορών του Βασιλικού Αρχείου του σε επαφές με την Κρήτη (βλ. 1^ο κεφάλαιο) και την άφιξη των προϊόντων της μέχρι αυτό το σημείο, πολύ μακρύτερα από τις άλλες συριακές θέσεις με μινωίζοντα και αιγαιακά ευρήματα. Εκτός αυτού, το πλούσιο Βασιλικό Αρχείο θεωρήθηκε σημαντικός παράγοντας που μπορεί να συμβάλει στις συγκρίσεις, καθώς δίνει ξεκάθαρα την εικόνα της λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλικού Ανακτόρου. Επιπλέον, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του ίδιου του κτηρίου, θα μπορέσει, ενδεχομένως, να οδηγήσει σε κάποια ερμηνεία για αντίστοιχα χαρακτηριστικά της Κνωσού. Μάλιστα, το Mari, στη θέση στην οποία βρίσκεται, ακριβώς ανάμεσα στη Συρία και τη Μεσοποταμία, φαίνεται —ως τώρα τουλάχιστον— να είναι το πιο απομακρυσμένο

¹⁴ Bietak 2009, 111-2· O'Connor 2009, 109.

¹⁵ Γενικώς, η περίοδος των Υξώς είναι σύγχρονη με το πρώιμο Νέο Βασίλειο, το οποίο αντιστοιχεί στη MM III περίοδο και τις πρώιμες φάσεις της ΥΜ και ΥΕ/Μυκηναϊκής περιόδου (O'Connor 2009, 108-9).

¹⁶ Bietak 2009, 110· 2010, 20-1 και εικ. 21.

¹⁷ Το ανάκτορο της Malqata θα μπορούσε να συμπεριληφθεί σε μια μεγαλύτερη έρευνα, η οποία θα περιλαμβάνει όσα ανάκτορα αφήνονται εκτός τη παρούσας μελέτης. Σ' αυτό το ανάκτορο ήρθαν στο φως θραύσματα χρωματιστού κονιάματος, το οποίο κοσμούσε οροφή και έφερε κεφαλές ταύρων, αποδοσμένες μετωπικά, με ρόδακες ανάμεσα στα κέρατα. Οι κεφαλές διαχωρίζονται μεταξύ τους χάρη σε διακοσμητικά μοτίβα σπείρας (Lacovara και Winkels 2018, 154-5, εικ. 5· Roehrig 2018, 16 February).

¹⁸ Johnson 1996, 65-82· Christie, 2016, 25, 27-8.

ανάκτορο στο οποίο έχουν εντοπιστεί οι όποιες ομοιότητες με τα κρητικά συγκροτήματα. Το ενδιαφέρον για τη σύγκριση μεταξύ των δύο συγκεκριμένων ανακτορικών κτηρίων πυροδοτήθηκε αρχικά και από την εντύπωση που προκαλεί η αρκετά παρόμοια εικόνα των κατόψεών τους, κάτι που δεν συμβαίνει τόσο έντονα με τα άλλα κτήρια που συμμετέχουν σε τέτοιου είδους συγκρίσεις. Περισσότερο καταλυτικά για τη συγκεκριμένη επιλογή στάθηκαν τα ανατολικά και αιγαιακά στοιχεία στη σημαντικότερη τοιχογραφική σύνθεση του Mari και, κυρίως, η παρουσία κειμένων στο Βασιλικό Αρχείο του που ξεκάθαρα μιλούν για εμπορικούς δεσμούς με την Κρήτη. Η χρονική εγγύτητα του Mari με τη μινωική Κνωσό αποτέλεσε ακόμη έναν παράγοντα για την τελική επιλογή του ανακτόρου του Mari έναντι των υπόλοιπων ανατολικών. Ο εν λόγω παράγοντας έχει σημασία ακόμη και σε μία περίπτωση σύγκρισης, όπως η παρούσα, κατά την οποία δεν τίθεται ζήτημα απόδειξης γενετικής σχέσης μεταξύ των δύο υπό σύγκριση συγκροτημάτων, καθώς αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις για μία ιστορικού τύπου σύγκριση.

Τα μυκηναϊκά ανάκτορα της ηπειρωτικής Ελλάδας αποκλείονται από τη μελέτη, καθώς γι' αυτά τουλάχιστον δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς το πολιτικό σύστημα το οποίο εξυπηρετούσαν, δηλαδή τη βασιλεία, με επικεφαλής έναν άνακτα. Σκοπός της παρούσας προσπάθειας είναι να φωτιστεί περισσότερο το σύστημα, πολιτικό και κοινωνικό, το οποίο υποστήριζαν τα περισσότερα αιγαιακά μινωικά ανάκτορα. Ωστόσο, παρ' όλο που αποφεύγεται η πλήρης σύγκριση με τα μυκηναϊκά ανάκτορα, κρίθηκε σκόπιμο ορισμένα στοιχεία τους να χρησιμοποιηθούν βοηθητικά, ακριβώς επειδή η ίδια η Κνωσός μετατράπηκε σε μυκηναϊκό ανάκτορο κατά την YEX. Η χρήση της Κνωσού κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο και η τροποποίηση του σχεδίου της, προκειμένου το παλαιό, μινωικό, συγκρότημα να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός νέου συστήματος εξουσίας, βοηθά να καταστεί φανερή ακριβώς αυτή η διαφορά ανάμεσα στις δύο περιόδους. Η Κνωσός, όντας το καλύτερα διατηρημένο κρητικό ανάκτορο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα κρητικά ανάκτορα —παρά τις όποιες διαφορές τους— κατά κύριο λόγο μοιάζουν μεταξύ τους, επιλέχθηκε ως το δείγμα που —προς το παρόν τουλάχιστον— φαίνεται πως δίνει τα περισσότερα στοιχεία, συγκεντρωμένα σε ένα κτήριο. Το γεγονός, μάλιστα, ότι αποτέλεσε το μακροβιότερο ανάκτορο της Κρήτης, το οποίο υπέστη πολλές μετατροπές, προκειμένου να εξυπηρετήσει το εκάστοτε πολιτικό σύστημα, κρίθηκε πως είναι δυνατόν να βοηθήσει σε μια τέτοιου είδους αναζήτηση, καθώς, πέρα από τις όποιες

συγκρίσεις είναι δυνατόν να γίνουν με το ανάκτορο του Mari, οι ποικίλες φάσεις της Κνωσού μπορούν να συγκριθούν και μεταξύ τους.

Στην πορεία της διατριβής, εξετάζονται αρχικά οι πιθανές αιτίες και οι τρόποι με τους οποίους ενδεχομένως ήρθαν σε επαφή οι δύο τόσο απομακρυσμένες περιοχές, του Mari και της Κνωσού (**Εικόνα 1**), και αναζητείται —όσο αυτό είναι δυνατόν— η χρονική στιγμή κατά την οποία ξεκίνησαν αυτές οι επαφές. Στη συνέχεια, προκειμένου να προσεγγισθούν όσο το δυνατόν πληρέστερα οι ομοιότητες των δύο ανακτόρων, κρίθηκε απαραίτητη μια αναφορά στο φαινόμενο του ανακτορικού συστήματος, στον προσδιορισμό των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του μεσοποταμιακού τύπου ανακτόρου —στον οποίον ανήκει το Mari— όσο και του κρητικού ανακτόρου, καθώς και στην παρουσίαση των απόψεων που έχουν εμφανιστεί στην έρευνα σχετικά με την προέλευση του συστήματος αυτού στις δύο περιοχές. Στη συνέχεια, συγκρίνονται τα δύο υπό εξέταση ανάκτορα, αρχικά ως προς την αρχιτεκτονική και τους χώρους από τους οποίους αποτελούνται. Ακολουθεί σύγκριση της πλούσιας εικονογραφίας τους, με έμφαση στην επιτοίχια διακόσμηση, αλλά και σε άλλα μέσα ανακτορικής τέχνης, καθώς μέσα από τα κοινά εικονογραφικά θέματα είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα για την έκφραση κοινών ιδεολογιών. Επιπλέον, με βάση τους χώρους και τις διαθέσιμες γραπτές πηγές, επιχειρείται η σύγκριση ως προς την οικονομική οργάνωση των δύο ανακτόρων.

Στόχοι της μελέτης είναι, πρώτα απ' όλα, ο προσδιορισμός των ομοιοτήτων και των διαφορών των ανακτορικών συγκροτημάτων της Κνωσού και του Mari ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους αλλά και ως προς τη γενικότερη λειτουργία τους στην επικράτειά τους. Οι συγκρίσεις δεν θα μείνουν αποκλειστικά στο επίπεδο των δύο συγκροτημάτων, αλλά θα επεκταθούν και σε στοιχεία του πολιτισμικού πλαισίου, καθώς η δημιουργία και η λειτουργία οποιουδήποτε κτηρίου, κυρίως ενός κτηρίου ειδικής σημασίας, δεν είναι ασύνδετη με το περιβάλλον στο οποίο αυτό εντάσσεται. Κυριότερος σκοπός παραμένει η διατύπωση πιθανών υποθέσεων, οι οποίες ενδεχομένως φωτίσουν εκ νέου το περισσότερο αινιγματικό ανάκτορο της Κνωσού.

Κεφάλαιο 1. Οι επαφές της Κρήτης με τη Μεσοποταμία και το Mari

Το ενδιαφέρον των Κρητών για τη ναυσιπλοΐα εκδηλώνεται ήδη από την Προανακτορική περίοδο (περ. 2900-1950 π.Χ.), όπως φαίνεται από ομοιώματα πλοίων και παραστάσεις πλοίων σε σφραγίδες (Εικόνες 2-3).¹⁹ Η ναυπήγηση πλοίου μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη ύπαρξης κάποιου είδους άρχουσας τάξης, καθώς αποτελούσε μια πολύπλοκη και ακριβή διαδικασία, η οποία απαιτούσε την εφαρμογή εξειδικευμένων γνώσεων σχετικών με την κατασκευή, τον εξοπλισμό και τη ναυσιπλοΐα, καθώς και την ικανότητα να συντονιστεί η εργασία διαφόρων τεχνιτών. Επιπλέον, η εξοικείωση με μακρινές περιοχές και τα αντικείμενα τα οποία προέρχονταν απ' αυτές πιθανότατα περιβάλλονταν με μια ιδιαίτερη αίγλη από τις τοπικές κοινωνίες (βλ. και 2^ο κεφάλαιο).²⁰

1.1. Η αιτία των επαφών

Η κύρια αιτία που πιθανότατα οδήγησε στο να έρθουν σε επαφή η Κρήτη και η Εγγύς Ανατολή ήταν ενδεχομένως η ανάγκη για εισαγωγή στην πρώτη κασσιτέρου και χαλκού.²¹ Η Κύπρος/Alashiya, με τα πλούσια κοιτάσματα χαλκού, προμήθευε την Κρήτη και —σύμφωνα με κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari— τη Συρία, ήδη από την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο.²²

Καθώς ούτε η Κρήτη ούτε το Mari παρήγαν κασσίτερο, τα δύο βασίλεια ήταν αναγκασμένα να εισάγουν το μέταλλο αυτό από άλλες πηγές. Παρ' όλο που ανακαλύφθηκαν πηγές κασσιτέρου στην οροσειρά του Ταύρου, δεν φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά τον 18^ο αιώνα π.Χ. ούτε για την ίδια την περιοχή της Ανατολίας, αφού εκείνη την εποχή αποστέλλονταν μεγάλες ποσότητες κασσιτέρου

¹⁹Yule 1981, 165-6· Basch 1987, 93-114· Broodbank 2000, 342· Wedde 2000, 331-3· Niemeier 2004, 394· Branigan 2010, 26. Κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, μια σειρά «πατημάτων» στο ανατολικό Αιγαίο ένωνε την Κρήτη με την ακτή της Μικράς Ασίας (Niemeier και Niemeier 2004, 394). Βλ. και Soles 2012, 193-7 και Papadatos 2012, 155, 157-8 για ΠΜ I A και ΠΜ IIB ομοιώματα πλοιαρίων.

²⁰ Cline 1994, 91· Wiener 2013, 39-40.

²¹ Muhly 1973, 190· Knapp 1995, 1437-9, 1446-7· Evely και Stos 2004, 267-9· Mantzourani et al. 2019, 96-7.

²² Astour 1973, 18. Ο Muhly (1973, 195, 197, 209) αναφέρει, επιπλέον, ότι στο Mari έχει βρεθεί ένα εγχειρίδιο το οποίο φέρει εγχαράξεις που έχουν ερμηνευθεί ως κυπριακά σύμβολα γραφής. Το εν λόγω εγχειρίδιο βρίσκεται στο μουσείο του Aleppo (αριθ. ευρ. 1697/1397) και παραμένει αδημοσίευτο, ενώ πλέον έχει αμφισβητηθεί και η ερμηνεία της «γραφής» του.

από την Aššur στο Kültepe (ασσυρ. Kanēš²³), σύμφωνα με τις γραπτές πηγές. Για τον λόγο αυτό, οι πηγές αυτής της πρώτης ύλης αναζητώνται εκτός αυτών των περιοχών. Το Βασιλικό Αρχείο του Mari προσφέρει πληροφορίες για την προέλευση του κασσιτέρου που διοχετευόταν στο Αιγαίο, αλλά και στο ίδιο το Mari. Τα σχετικά κείμενα μπορούν να χρονολογηθούν από την περίοδο βασιλείας του τελευταίου βασιλιά, του Zimri-Lim, και ενδεχομένως και νωρίτερα, δηλαδή από την Ασσυριακή περίοδο του Mari.²⁴ Όπως φαίνεται από το **Κείμενο 1**, δίαυλο επικοινωνίας για τη διακίνηση χαλκού και κασσιτέρου ανάμεσα στο Mari και την Κρήτη αποτέλεσε η μεγαλύτερη πόλη-λιμένας της ανατολικής ακτής της Μεσογείου, η Ugarit (**Πίνακας 3**).²⁵

1.2. Η Κρήτη στα κείμενα του Mari

Το ανάκτορο του Mari είχε συναλλαγές με την Κρήτη, όπως αποδεικνύουν τα οικονομικά κείμενα του Βασιλικού Αρχείου. Σ' αυτά εμφανίζονται αναφορές σε συγκεκριμένα προϊόντα, τα οποία προέρχονταν από το Caftôr/Kaphtor²⁶ ή Kartara/Kabturi, το οποίο ταυτίζεται με το Keftiu των αιγυπτιακών κειμένων, δηλαδή την Κρήτη²⁷. Οι πρωιμότερες αναφορές στην Κρήτη και τα προϊόντα της ανήκουν στην περίοδο βασιλείας του Yahdun-Lim, πατέρα του τελευταίου βασιλιά του Mari, του Zimri-Lim, ο οποίος βασίλευσε περί τον ύστερο 19^ο ή 18^ο αιώνα π.Χ. (σύμφωνα με τη μέση και τη χαμηλή χρονολόγηση αντίστοιχα). Σ' αυτά τα κείμενα αναφέρονται τουλάχιστον τρία ζεύγη υποδημάτων και έξι χρυσά αγγεία κρητικού τύπου, ως ιδιοκτησία του Yahdun-Lim²⁸ (**Πίνακας 4**). Οι περισσότερες αναφορές, βέβαια, βρίσκονται στο Βασιλικό Αρχείο της περιόδου του Zimri-Lim. Το κείμενο ARMT XXIII (αριθ. 104) περιλαμβάνει έναν κατάλογο εργαλείων και όπλων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τον βασιλιά αυτόν σε μια εκστρατεία. Στον στίχο 30 αναφέρεται, επίσης, ένας σάκος με «όπλα Kap-ta-ri-im» (*GIŠ TUKUL Kap-ta-ri-im*). Ακόμη, ο Zimri-Lim φαίνεται να απέστειλε στον βασιλιά της πόλης Ra-za-ma-a μια «λαβίδα ka-ap-ta-ru-ú» (*ka-ata-ru-um ka-ap-ta-ru-ú*). Το κείμενο ARMT XXI (αριθ.

²³ Barjamovic, 2011, 64-5, 81-2.

²⁴ Heltzer 1989, 7-10· Akkermans και Schwartz 2003, 323.

²⁵ Malamat 1971, 33-4, 38· Muhly 1973, 248-9, 255-61, 288· Astour 1973, 19· Sasson 1984, 252, υποσ. 3· Heltzer 1989, 13· Cline 1994, 50.

²⁶ Guichard 1999, 167.

²⁷ Koranias 2015α, 211. Μάλιστα, υπάρχει πιθανότητα οι Keftiu στους οποίους συγκεκριμένα αναφέρονται τα αιγυπτιακά κείμενα ως κατοίκους «στα νησιά του Μεγάλου Πράσινου» να κατοικούσαν στο Δέλτα του Νείλου (Duhoux 2003, 267-8).

²⁸ Sørensen 2009, 14, πίν. 1.

231) αποτελεί ακόμη έναν κατάλογο όπλων, στον οποίον καταγράφεται μια «λόγχη *Kap-ta-[ri-tu]*» ([1] *i-mi-tu Kap-ta-[ri-tu]*) και «ένα όπλο *Kap-ta-ra-yu*» (*1 GIŠ TUKUL- Kap-ta-ra-yu*). Επιπρόσθετα, ο Zimri-Lim απέστειλε υφάσματα από την Κρήτη στον Hammurabi της Βαβυλώνας, καθώς και ένα αντικείμενο προερχόμενο επίσης από το Karhtor, του οποίου το όνομα δεν σώζεται. Στο κείμενο ARMT XXIV (αριθ. 98, στ. 10) αναφέρεται επίσης ένα «καφθορικό» (*kap-ta-ri-tum*) αγγείο *GAL* και ένα «όπλο από το Karhtor, του οποίου η λαβή είναι διακοσμημένη με χρυσό και στην κορυφή φέρει ενθέματα από *lapis lazuli*». ²⁹ Η περιγραφή αυτού του αντικειμένου θυμίζει έντονα τα πολύτιμα όπλα που βρέθηκαν στα Μάλια. ³⁰ Στο κείμενο ARMT XXI (αριθ. 342), το οποίο αναφέρεται γενικά σε υφάσματα, καταγράφεται και «ένα (ζεύγος) σανδάλια *šuhurrum* κρητικού (τύπου)» ³¹ (**Κείμενο 2**). Όλα τα παραπάνω «καφθορικά» αντικείμενα είτε παρέμειναν στο ανάκτορο του Mari είτε προωθήθηκαν ως δώρα σε άλλους βασιλείς της Μεσοποταμίας, όπως έγινε με τα υποδήματα στον βασιλιά Hammurabi (για το σύνολο των κειμένων, βλ. και **Πίνακα 5**). ³² Κανένα από τα προαναφερθέντα αντικείμενα, ωστόσο, δεν φαίνεται να έχει διασωθεί. ³³ Το γεγονός αυτό είναι δυνατόν να οφείλεται στη λεηλασία του Mari από τον Hammurabi, στη φθορά ορισμένων από τα υλικά, καθώς και στη συνηθισμένη πρακτική της ανακύκλωσης των μετάλλων.

Ένα κείμενο χρονολογούμενο στο 9^ο έτος της βασιλείας του Zimri-Lim, εκτός από την πληροφορία που παρέχει ότι ο κασσίτερος έφθανε στο Mari από το Elam (**Εικόνα 4**), αναφέρει και ένα μεγάλο ταξίδι το οποίο πραγματοποίησε ο βασιλιάς μέχρι την Ugarit (**Εικόνα 5**). Στο ταξίδι αυτό, ο Zimri-Lim προσέφερε κασσίτερο ως διπλωματικό δώρο στην Ugarit και σε όσες άλλες πόλεις επισκέφθηκε καθ' οδόν. Στους στίχους 28-31 του ίδιου κειμένου (**Κείμενο 1**) γίνεται σαφές ότι Κρήτες έμποροι (*tamkār*) αγόρασαν ποσότητες κασσιτέρου κατά τη διάρκεια της παραμονής του Zimri-Lim στην Ugarit. Επίσης, προκύπτει από το κείμενο ότι η αποστολή των Κρητών εμπόρων είχε έναν επικεφαλής, καθώς και έναν διερμηνέα. Παρά το γεγονός ότι τα πρώτα κείμενα της Γραμμικής Γραφής Α' χρονολογούνται στην ίδια περίοδο (Παλαιοανακτορική), αδυνατούν να προσφέρουν —προς το παρόν— κάποια επιπλέον

²⁹ Durand 1983β, 261, κείμεν. 231 (*kakku kap-ya-ru-ú mu-ha-šu ù i-ši-is-sú-ú hurâšam uš-hu-uz mu-uš-ha-šu ta-am-li uknêem*). Βλ. και Dossin 1939, 111-2· Niemeier 1991, 195· 2004, 394· Cline 1994, 126-7, κείμεν. D.5· 1999, 124· Guichard 1999, 170-4.

³⁰ Chapoutier και Charbonneaux 1928, 60, πίν. I· Detournay et al. 1980, προμετωπίδα, 147-9, εικ. 219.

³¹ Cline 1994, 127 (*1[KUŠ me-še-em] SUHB K[a-a]p-ta-ri-tim*).

³² Cline 1994, 27.

³³ Για ενδιαφέρουσα «εικονογράφηση» των κειμένων αυτών με πραγματικά κρητικά ευρήματα, βλ. Alberti 2012, 119-122, 124-37.

σχετική πληροφορία. Το γεγονός, όμως, της παρουσίας Κρητών εμπόρων στην Ugarit του 18^{ου} αιώνα π.Χ. δείχνει πόσο μεγάλη σημασία είχε για την Κρήτη το εμπόριο με την Ανατολή. Φαίνεται, επίσης, ότι, μέσω των επαφών με την Ugarit, τα κρητικά προϊόντα έφθαναν στην Εγγύς Ανατολή. Ωστόσο, οι σχετικές πληροφορίες είναι αρκετά περιορισμένες στις γραπτές πηγές.³⁴

Στο κείμενο ARMT XXV (αριθ. 499), το οποίο χρονολογείται επίσης στο 9^ο έτος της βασιλείας του Zimri-Lim, συναντάται η φράση «*αφού οι Κρήτες κατασκεύασαν ένα πλοiάριο*» (Πίνακας 5, αριθ. 31). Αυτή η φράση χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, όπως συνηθιζόταν, και προδίδει την παρουσία Κρητών στο Mari. Οι απόψεις δίστανται, βέβαια, καθώς μία θεωρία έχει υποστηρίξει ότι δεν πήγαν πράγματι Κρήτες στο Mari, απλώς κατασκευάστηκε εκεί ένα πλοiάριο κρητικού τύπου³⁵, ενώ μία άλλη υποστηρίζει ότι πράγματι οι εν λόγω Κρήτες βρέθηκαν στο Mari, ως μέλη μιας ομάδας ανθρώπων επιστρατευμένων από κάποια περιοχή δυτικά του Mari. Η ομάδα αυτή εικάζεται πως ήταν επιφορτισμένη με την επιστροφή πολύτιμων βασιλικών αντικειμένων, τα οποία είχαν παραμείνει στην Ugarit μετά την αναχώρηση του βασιλιά από την πόλη.³⁶ Ωστόσο, τα άτομα αυτά θα μπορούσαν απλώς να αποτελούν εμπόρους ή απεσταλμένους. Σύμφωνα με μian άλλη θεωρία³⁷, το αναφερόμενο πλοiάριο ίσως προοριζόταν να δοθεί ως ανάθημα στη θεά Istar ή να χρησιμοποιηθεί για τη μεταφορά του βασιλιά κατά τη διάρκεια της εορτής της θεάς, η οποία επρόκειτο να πραγματοποιηθεί σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός αυτό δείχνει ότι στο Mari εκτιμώνταν ιδιαίτερα τα προϊόντα κρητικής προέλευσης, αλλά και ότι

³⁴ Astour 1973, 21· Muhly 1973, 293-4· Limet 1985, 16-7· Heltzer 1989, 13-5· Niemeier 1991, 199· Bonnet 1995, 116-20· Cline 1995β, 273· Guichard 1999, 167-8· Sørensen 2012, 712.

³⁵ Bonnet 1995, 120-1.

³⁶ Ο Villard (1986, 392-402) περιγράφει τη δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία της βασιλικής αποστολής στην Ugarit, σύμφωνα με τα κείμενα. Τον Zimri-Lim συνόδευε ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων, όπως ανώτεροι αξιωματούχοι, ανακτορικοί υπάλληλοι, έμποροι, διάφοροι τεχνίτες, υπηρέτες, ακόμη και μέλη της οικογένειάς του. Η μεγάλη αυτή ομάδα μετέφερε τα πολύτιμα υλικά (μέταλλα, λίθους, πολυτελή ενδύματα κλπ.) τα οποία θα προσφέρονταν ως διπλωματικά δώρα σε κάθε πόλη άφιξης, αλλά και οτιδήποτε θα μπορούσε να χρησιμεύσει στο ταξίδι. Κάθε ανώτατος αξιωματούχος που συμμετείχε στην αποστολή είχε υπό την επίβλεψη και τον έλεγχο του ένα μέρος του βασιλικού θησαυρού και κατέγραφε όλες τις «κινήσεις» του, τι προσφερόταν ως δώρο και τι το αντικαθιστούσε μέσω των διπλωματικών ανταλλαγών. Η επιστροφή του Zimri-Lim στο Mari φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε περισσότερο βιαστικά απ' ό,τι η αρχή του ταξιδιού. Τα στοιχεία των κειμένων έχουν δείξει ότι ο βασιλιάς επέστρεψε σε πολύ συντομότερο χρονικό διάστημα στην πρωτεύουσά του φεύγοντας από την Ugarit, ενώ, κατά πώς φαίνεται, ένα μέρος της αυλής του παρέμεινε στη μεσογειακή πόλη, προκειμένου να οργανώσει τον επαναπατρισμό του βασιλικού θησαυρού. Σύμφωνα με τα παραπάνω, καθώς και με τη χρονολόγηση της αναφοράς στους Κρήτες που κατασκεύασαν το πλοiάριο στο Mari, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι οι άνθρωποι αυτοί επιστρατεύτηκαν στην Ugarit, προκειμένου να βοηθήσουν στη μεταφορά του θησαυρού του βασιλιά.

³⁷ Bonnet 1995, 121.

κρίθηκε αρκετά σημαντικό ώστε να καταγραφεί, και μάλιστα να ορίσει μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Μια διακοπή στις επαφές του Mari με την Κρήτη φαίνεται ότι ίσως σημειώθηκε κατά την περίοδο της ασσυριακής κατάκτησης (περ. 1795-1775 π.Χ.), καθώς εκείνη την περίοδο το ασσυριακό βασίλειο δεν διατηρούσε πλέον επαφές με το —σημαντικό για τις επαφές με τη Δύση— Aleppo.³⁸

Οι επαφές της Κρήτης με την Εγγύς Ανατολή συνεχίστηκαν και σε πολύ υστερότερη εποχή, όπως αποδεικνύει ένα ακκαδικό κείμενο του 13^{ου} αιώνα από το αρχείο της Ugarit, το οποίο αναφέρει έναν γνωστό έμπορο ονόματι Sinaranu, ο οποίος έφερε στην πόλη σιτηρά και έλαια από το Karhtor (**Κείμενο 3**).³⁹ Επομένως, τα κείμενα δείχνουν ότι η Ugarit αποτελούσε το σημείο-σταθμό στο οποίο έφθαναν τα προϊόντα της Κρήτης και το σημείο από το οποίο εξάγονταν τα προϊόντα της Ανατολής προς το Αιγαίο. Η παρουσία Κρητών στην Ugarit ενισχύεται και από την ύπαρξη πολλών μινωικών ευρημάτων σ' αυτήν, τα οποία χρονολογούνται από τη MM περίοδο.⁴⁰

1.3. «Εκστρατείες» στην Κρήτη

Άξιο αναφοράς κρίνεται το γεγονός ότι το όνομα του Kartara/Karhtor φαίνεται να εμφανίζεται σε ένα κείμενο το οποίο μνημονεύει τις κατακτήσεις του Sargon I της Akkad (**Κείμενο 4**).⁴¹ Παρ' όλο που η δήλωση του Sargon ότι κατέκτησε το Kartara αποτελεί σίγουρα υπερβολή με σκοπό την προβολή του στρατιωτικού μεγαλείου του βασιλιά —κατά τη γνωστή βασιλική πρακτική της Εγγύς Ανατολής—, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι, ίσως η Κρήτη ήταν γνωστή στη Μεσοποταμία ήδη από την Προανακτορική περίοδο. Ωστόσο, το κείμενο αυτό διασώζεται σε μια συνθήκη, η οποία βρέθηκε στο αρχείο ενός ναού στην Aššur και χρονολογείται στον ύστερο 8^ο ή 7^ο αιώνα π.Χ. Η εν λόγω επιγραφή αντιγράφηκε κατά τη Νεοασσυριακή περίοδο, πιθανότατα κατά τη βασιλεία του Sargon II ή του Aššurbanipal.⁴² Επομένως, το νεοασσυριακό αυτό κείμενο ενδέχεται να αναπαράγει πράγματι μια επιγραφή της

³⁸ Guichard 1999, 168-9.

³⁹ Astour 1973, 25· Cline 1994, 49· Knapp 1995, 1439· Guichard 1999, 175.

⁴⁰ Heltzer 1989, 14. Βλ. και Margueron 2009β.

⁴¹ Sayce 1927, 107-8· Akkermans και Schwartz 2003, 278, 280. Βασιλεία περ. 2334-2279 π.Χ., σύμφωνα με τον Κατάλογο των Σουμερίων Βασιλέων (Frayne 1993, 7). Σχετικά με τον λόγο της σαργονικής κατάκτησης, εικάζεται ότι η νότια Μεσοποταμία θέλησε να αποκτήσει με τη βία πρόσβαση σε οικονομικές πηγές της ανατολικής Ανατολίας και της Συροπαλαιστίνης, την οδό προς τις οποίες είχαν αρχίσει να εμποδίζουν σημαντικά συριακά βασίλεια που είχαν εμφανιστεί, όπως η Ebla και το Mari (Akkermans και Schwartz 2003, 282).

⁴² Cline 1994, 26, 126.

εποχής του Sargon I. Κατά μία άλλη άποψη, όμως, η υποτιθέμενη κατάκτηση της Κρήτης από τον Sargon δεν αποτέλεσε καν προπαγάνδα του ίδιου του βασιλιά, αλλά κατασκευάσμα αποκλειστικά μεταγενέστερων βασιλέων. Σχεδόν ανύπαρκτες είναι άλλωστε οι σύγχρονες του Sargon, πηγές. Οι κατακτήσεις του Sargon I είχαν περάσει στη σφαίρα του θρύλου⁴³ στον κόσμο της Εγγύς Ανατολής και είναι μερικώς γνωστές χάρη σε αντίγραφα των μνημειακών επιγραφών του, τα οποία γενικά θεωρούνται αξιόπιστα, ωστόσο οφείλουμε να διατηρούμε επιφυλάξεις⁴⁴. Σ' αυτήν την περίπτωση, βέβαια, είναι δυνατόν να υποτεθεί πως η Κρήτη δεν είχε γίνει γνωστή στη Μεσοποταμία κατά την τόσο πρόωμη Ακκαδική περίοδο, αλλά αργότερα.

Οι «εκστρατείες» ηγεμόνων της Εγγύς Ανατολής προς τα δυτικά, στις ακτές της Συροπαλαιστίνης, δεν φαίνεται να ήταν ασυνήθιστες. Υπάρχουν μαρτυρίες για ταξίδια προς τις συροπαλαιστινιακές ακτές του βασιλιά Yahdun-Lim του Mari⁴⁵ και του βασιλιά Šamši-Adad I της Ασσυρίας, οι οποίες βρέθηκαν καταγεγραμμένες σε επιγραφές στον ναό του Šamaš στο Mari και στον ναό του Enlil στην Aššur αντίστοιχα. Έγινε ήδη αναφορά σε ανάλογο ταξίδι του Zimri-Lim στην Ugarit.

Πάντως, η επιλογή του ίδιου του Sargon, ή των μεταγενέστερων βασιλέων, να χρησιμοποιηθεί στη στρατιωτική προπαγάνδα η Κρήτη, μια περιοχή με την οποία — απ' όσο είναι δυνατόν να γνωρίζουμε — δεν είχαν υπάρξει ποτέ προστριβές, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί μόνο ως προσπάθεια προβολής της ισχύος τους. Η μεγάλη απόσταση που χώριζε τη Μεσοποταμία από την Κρήτη μεγάλωνε εικονικά και την έκταση της επικράτειάς του, για όσους τουλάχιστον πίστευαν πως η Κρήτη όντως αποτελούσε τμήμα της. Το γεγονός ότι η πρόσβαση στην Κρήτη είναι δυνατή μόνο μέσω θαλάσσης ενδεχομένως προσέδιδε επιπλέον βαρύτητα σε μια τέτοια κατάκτηση, καθώς και «υπεράνθρωπες δυνάμεις»⁴⁶ σε όποιον το κατόρθωνε. Θα ήταν, επίσης, πιθανόν το νησί να κατείχε ιδιαίτερη θέση στη συνείδηση των κατοίκων της Μεσοποταμίας, χάρη στη σύνδεσή του με σημαντικές θεότητες και τις εντυπωσιακές δημιουργικές και θεραπευτικές ιδιότητές τους (βλ. παρακάτω για Kothar-wa-Hušus).

⁴³ Astour 1973, 19· Van de Mieroop 2000, 133.

⁴⁴ Yakar 1971-72, 133· Kuhrt 2003, 349.

⁴⁵ Η πρώτη εκστρατεία του Yahdun-Lim έως τις ακτές της Μεσογείου (Ayyabâ) έδωσε αφορμή στον βασιλιά να γράψει δύο ιστορικά κείμενα. Στο δεύτερο απ' αυτά, αναφέρεται στη μεγάλη δύναμη που έστειλε ο Šamši-Addu της Ασσυρίας, για να βοηθήσει την Qatna, με την οποία ήταν σύμμαχος, εναντίον του Yahdun-Lim (Durand 1999, 155).

⁴⁶ Βλ. και 2^ο κεφάλαιο.

1.4. Κρήτη και Συροπαλαιστίνη στις μυθολογικές αφηγήσεις

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα στοιχεία τα οποία συνδέουν επιπλέον την Κρήτη με την Ugarit και τα οποία ανήκουν στη σφαίρα της μυθολογίας και της τελετουργίας. Μερικά απ' αυτά τα κείμενα αφορούν στον χαναανιτικό θεό-τεχνίτη Kothar wa Hūssus ή Kothar-Wa-Hasis (**Πίνακας 3**).

Το ουγκαριτικό έπος του *Ba'al* περιγράφει πώς η θεά Anat έλαβε άδεια από τον El, τον επικεφαλής των θεών, να κτίσει ένα ανάκτορο για τον σύντροφό της, τον Ba'al. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως η θεά έδωσε οδηγίες στον θεϊκό αγγελιαφόρο να πάει στον Kothar wa Hūssus και να του ζητήσει να κτίσει το ανάκτορο (**Κείμενο 5**).⁴⁷ Ο Kothar wa Hūssus ήταν στη χαναανιτική θρησκεία ο θεός-τεχνίτης, ο κατασκευαστής των όπλων, σιδηρουργός και κτίστης των ανακτόρων.⁴⁸ Κατοικία του εν λόγω θεού είναι το *kptr*, το οποίο πιθανότατα προφέρεται *kaptār*, δηλαδή Kaptara/Kaphtor. Η ιδιότητα του θεού αυτού ως μεταλλουργού υποδεικνύει ότι ο τόπος κατοικίας του ήταν κάποιο σημαντικό κέντρο μεταλλουργικής δραστηριότητας, ενώ το γεγονός ότι ήταν προσβάσιμο με πλοίο δείχνει ότι επρόκειτο για νησί. Η πινακίδα στην οποία αναγράφεται το εν λόγω κείμενο ανήκει στον 14^ο αιώνα π.Χ., ενώ η ίδια η ιστορία στην τελική μορφή της πρέπει να συνετέθη περί τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., με κάποια σημεία της να θεωρούνται ακόμη πιο παλαιά.⁴⁹ Ένα ακόμη κείμενο το οποίο αναφέρεται στον Kothar wa Hūssus είναι ένα ξόρκι για τη θεραπεία από δάγκωμα φιδιού (**Κείμενο 6**). Για την παρούσα μελέτη, το ενδιαφέρον εντοπίζεται στην αναφορά ότι ο θεός αυτός, στον οποίον γίνεται επίκληση για να βοηθήσει, κατοικεί στο Kaptār.⁵⁰

Γίνεται φανερό, επομένως, μ' αυτόν τον τρόπο ότι το Αιγαίο, και μάλιστα πιο συγκεκριμένα η Κρήτη, είχε εμφανιστεί και στις μυθικές παραδόσεις της Εγγύς Ανατολής, ενδεχομένως ήδη από τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ, πιθανώς και ακόμη παλαιότερα. Επιπλέον, φαίνεται πως η Κρήτη αναγνωριζόταν ως σημαντικό κέντρο τεχνιτών, ίσως και θεραπευτών⁵¹, όπως προκύπτει από τις ιδιότητες οι οποίες συγκεντρώνονται στο πρόσωπο του μυθικού Kothar wa Hūssus. Πολλοί μελετητές έχουν ταυτίσει τον χαναανιτικό αυτόν θεό-τεχνίτη με άλλες θεότητες παρόμοιων

⁴⁷ Ο ίδιος θεός-τεχνίτης είχε κτίσει ανάκτορο και για τον ουγκαριτικό θεό της θάλασσας, τον Yamm (Gordon 1966a, 41). Για το απόσπασμα, βλ. Pritchard 1955, στ. 10· Gordon 1966a, 42-3.

⁴⁸ Strange 1980, 84.

⁴⁹ Astour 1973, 21, υποσ. 55· Strange 1980, 85.

⁵⁰ Strange 1980, 86· Cline 1994, 120.

⁵¹ Για την ανάμειξη Κρητών γιατρών και κρητικών προϊόντων στην ιατρική της Ανατολικής Μεσογείου στην YEX, βλ. Cline 1995β, 276-7.

ιδιοτήτων, όπως τον Ptah της Αιγύπτου και τον Ήφαιστο των κλασικών χρόνων, αλλά και με τον Δαίδαλο, τον επίσης μυθικό τεχνίτη, ο οποίος έδρασε κυρίως στην Κρήτη, σύμφωνα με την παράδοση, και ο οποίος ενδεχομένως λατρευόταν στο νησί από την ΥΕΧ, όπως μαρτυρούν κάποιες πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β΄ στην Κνωσό.⁵² Ο Δαίδαλος, επιπλέον, σύμφωνα με τις μυθικές παραδόσεις, είχε επίσης ταξιδέψει στην Ανατολή, συγκεκριμένα στην Αίγυπτο, απ' όπου φέρεται να εμπνεύστηκε τον Λαβύρινθο.⁵³ Το μυθικό σενάριο του ταξιδιού του Kothar από την Κρήτη στην Εγγύς Ανατολή, προκειμένου να χτίσει ένα ανάκτορο για τον Ba'al, συμφωνεί με τις πρακτικές που έχουν αποδειχθεί ότι ίσχυαν γενικότερα στη Μεσοποταμία της 2^{ης} χιλιετίας⁵⁴, με εξειδικευμένους τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων να μετακινούνται μεταξύ των βασιλείων ως μέρος της βασιλικής διπλωματίας, όπως θα τονιστεί και στη συνέχεια.

Η υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα των κρητικών κεραμικών και χάλκινων προϊόντων φαίνεται ότι έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στην Εγγύς Ανατολή. Η ίδια η Ugarit άρχισε να παράγει απομιμήσεις των μινωικών αγγείων της MM περιόδου.⁵⁵ Πιθανότατα κατ' αυτήν την περίοδο πραγματοποιήθηκε η συσχέτιση του θεϊκού αρχιτέκτονα και τεχνίτη Kothar wa Hussus με την Κρήτη, η οποία αναφέρεται —μαζί με την Μέμφιδα— ως μία από τις κατοικίες του. Η τόσο υψηλή εκτίμηση που φαίνεται να είχαν οι κάτοικοι της Εγγύς Ανατολής για την Κρήτη οφείλεται πιθανότατα στην άμεση γνώση του ίδιου του νησιού, παρά σε απλό θαυμασμό των προϊόντων που εισάγονταν απ' αυτό.

Εικάζεται ενίοτε πως ο Kothar wa Hussus δεν είναι ο μοναδικός θεός με σημαντικό όνομα ο οποίος φαίνεται να συνδέεται με κάποιο τρόπο με την Κρήτη. Ο λιγότερο γνωστός θεός Dagon⁵⁶ αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη ως ο κύριος θεός των Φιλισταίων, οι οποίοι ταυτίζονται συχνά με τους Κρήτες⁵⁷. Επιπλέον, ακόμη ένα όνομα της ουγκαριτικής μυθολογίας, το οποίο έχει θεωρηθεί πιθανόν να σχετίζεται με την Κρήτη, είναι ο ήρωας-βασιλιάς Kret/Keret από το ομώνυμο Έπος του Kret. Το όνομά του απαριθμείται ανάμεσα στα ονόματα άλλων βασιλέων, αλλά αναφέρεται

⁵² Montecchi 2016, 167-8.

⁵³ Βλ. και 2^ο κεφάλαιο.

⁵⁴ Hitchcock 2008, 36-8.

⁵⁵ Schaeffer 1939β, 60-9.

⁵⁶ Ο ναός του ανασκάφηκε στην Ugarit και μερικές φορές ο Ba'al αποκαλείται «Γιος του Dagon» (Schaeffer 1935, 156).

⁵⁷ Schaeffer 1935, 155-6· Roberts 1972, 18-9· Gitin 2010, 304, υποσ. 10. Βέβαια, όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες, το ζήτημα της ταύτισης αυτής δεν είναι τόσο απλό (βλ. Hitchcock και Maeir 2016 και Hitchcock et al. 2016).

και ως επώνυμος πρόγονος των Φιλισταίων στην Παλαιά Διαθήκη (**Κείμενο 7**).⁵⁸ Ωστόσο, τα δύο αυτά πρόσωπα δεν φαίνεται να έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους⁵⁹ και, βέβαια, δεν υπάρχει κάποιο άλλο σαφέστερο στοιχείο το οποίο να τα συνδέει με την Κρήτη.

1.5. Εμπορικές οδοί: Η μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων

Τα κείμενα που έχουν διασωθεί αποτελούν μια αδιάψευστη πηγή για την ανίχνευση των διαδρομών τις οποίες ακολουθούσαν οι έμποροι στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής (Μεσοποταμία, Συροπαλαιστίνη) και του Αιγαίου. Ένας από τους κυριότερους εμπορικούς δρόμους περνούσε από τη Βαβυλώνα, συνέχιζε στο Mari, την Ugarit και έφθανε ως την Κρήτη και αντίστροφα. Αυτή η διαδρομή δεν ήταν η μόνη διαθέσιμη, όπως φαίνεται από γραπτές πηγές, οι οποίες αναφέρουν την Ešnunna στη Μεσοποταμία και τη Βύβλο στη Συροπαλαιστίνη ως σημαντικούς σταθμούς.⁶⁰ Δεδομένων των μεγάλων αποστάσεων, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το εμπόριο μεταξύ Μεσοποταμίας και Αιγαίου ήταν σχετικά σπάνιο και πάντα έμμεσο.⁶¹

Η διαδρομή που συνέδεε την Κρήτη με τη συριακή ακτή ανιχνεύεται αρκετά εύκολα χάρη στα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία δεν ανήκουν μόνο στην κατηγορία των κρητικών αντικειμένων που βρέθηκαν στην Κύπρο και τη Συροπαλαιστίνη, αλλά και στην κατηγορία των πολιτισμικών επιρροών από την Κρήτη σε ορισμένες θέσεις της Συρίας, και πιο συγκεκριμένα στη Βύβλο και στην Ugarit.⁶² Τα σχετικά αρχαιολογικά κατάλοιπα αποδεικνύουν την ύπαρξη στενών επαφών της Κρήτης με την Εγγύς Ανατολή κατά τη ΜΕΧ και την ΥΕΧ (**Εικόνα 6**).⁶³ Αντίθετα με την παλαιότερη θεωρία, η οποία υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι του Αιγαίου εμπορεύονταν με την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστίνη μόνο κατά την ΥΕΧ⁶⁴, η Sørensen πρότεινε πως οι δεσμοί αυτοί είχαν δημιουργηθεί πολύ νωρίτερα, ενδεχομένως κατά την ΠΕΧ, και ενισχύθηκαν κατά τη ΜΕΧ⁶⁵. Στη Συροπαλαιστίνη οι εμπορικές αυτές επαφές με τη μινωική Κρήτη φαίνεται πως είναι υπαρκτές

⁵⁸ Gordon 1966α, 28.

⁵⁹ Αβάσιμος φαίνεται και ο ισχυρισμός του Gordon (1966α, 24, 28), σύμφωνα με τον οποίο τα ονόματα Dagon —ως «Da-gu-na»— και Kret εντοπίζονται σε πινακίδες της Αγίας Τριάδας.

⁶⁰ Muhly 1973, 293-4, 332, 443-4, 466-7· Cline 1994, 27.

⁶¹ Cline 1994, 91-3. Σχετικά με τις πιθανές θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, βλ. Kemp και Merrillees 1980, 268-76.

⁶² Schaeffer 1935, 168· 1939β, 52· Astour 1973, 18· Kemp και Merrillees 1980, 274-6.

⁶³ Knapp 1995, 1446-7.

⁶⁴ Cline 1994, 48-55· 1995α, 146-50· Kedler 2009, 339-52.

⁶⁵ Colburn 2008α, 203-24· Sørensen 2009, 11, 25-6.

τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της MEX/YEX⁶⁶, όπως δείχνουν και τα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari.

Επιχειρώντας την ανίχνευση μερικών βασικών εμπορικών οδών με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, γίνεται φανερό ότι ο πρώτος σταθμός μετά την Κρήτη ήταν η Κύπρος. Στο νησί αυτό βρέθηκε μια γεφυρόστομη πρόχους της MM I A περιόδου (**Εικόνα 7**), η οποία αποτελεί την πρωιμότερη κρητική εξαγωγή της EX. Επίσης, βρέθηκαν ένα κύπελλο της MM I B – II A περιόδου (**Εικόνα 8**) και YM I αγγεία στη θέση Τούμπα του Σκούρου στη Μόρφου (**Εικόνα 9**). Όσον αφορά στη Συροπαλαιστίνη, ένα κύπελλο της MM I B περιόδου (**Εικόνα 10**) το οποίο βρέθηκε στη Βύβλο αποτελεί το πρωιμότερο κρητικό αγγείο στη συγκεκριμένη περιοχή. Επίσης, στην Ugarit βρέθηκαν τρία κύπελλα της MM II περιόδου (**Εικόνα 11**). Ένα θραύσμα, ενδεχομένως από YM I αγγείο, βρέθηκε στον Τάφο V της πόλης (**Εικόνα 12**). Επιπλέον, άλλα ευρήματα της περιόδου, τα οποία «*συνδυάζουν μινωικά και μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε να φαίνεται πως είναι προτιμότερος ο χαρακτηρισμός “αιγαιακά” παρά “μινωικά” ή “μυκηναϊκά”*»⁶⁷, έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της Συροπαλαιστίνης. Για την YM III περίοδο, βρέθηκαν δείγματα, κυρίως ψευδόστομων αμφορέων, στην Κύπρο, τη Συρία και την Παλαιστίνη.⁶⁸ Από την κατηγορία των μινωικών αντικειμένων στη Συροπαλαιστίνη δεν απουσιάζει η μινωίζουσα, τοπικά κατασκευασμένη, κεραμική. Στη Βύβλο κατασκευάστηκαν απομιμήσεις μινωικών αγγείων της MM I περιόδου, όπως δύο γεφυρόστομες πρόχοι, δύο κύπελλα με λαβές, ενώ βρέθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων του ίδιου είδους κεραμικής (**Εικόνα 13**). Δύο απομιμήσεις αγγείων της MM III περιόδου και άλλα ευρήματα της MM II και III κεραμικής έχουν βρεθεί στην ενδοχώρα της Συρίας και της Παλαιστίνης.⁶⁹

Φαίνεται ότι η καμαραϊκή κεραμική εκτιμάτο ιδιαιτέρως στη Συροπαλαιστίνη, καθώς έχει βρεθεί στην Ugarit, την Qatna, τη Βύβλο και τη Hazor⁷⁰, γεγονός το οποίο υποδεικνύει ότι η Κρήτη συμμετείχε ενεργά στις ανταλλαγές προϊόντων με την Εγγύς Ανατολή ήδη από τον 19^ο αιώνα π.Χ.⁷¹ Επιπλέον, κρίνοντας από τα διαθέσιμα στοιχεία, αρχαιολογικά και γραπτά, τα αγγεία πόσης αποτελούσαν τη συχνότερη

⁶⁶ Branigan 1967α· 1967β· 1988, 182, 186-7· Yakar 1971-72· Cline 1994, 9· Merrilles 2003, 127-36· Platon 2008α, 305· Sørensen 2012, 719-20 .

⁶⁷ Hankey 1970-71, 107.

⁶⁸ Benson 1961, 37-51· Hankey 1973, 107-8· 1970-71, χάρτης 1.

⁶⁹ Schaeffer 1939α, 279-80· Åström 1961-62, 145-6, 148.

⁷⁰ Niemeier 1986, κυρ. 250, εικ. 19· Warren και Hankey 1989, 134-5, πίν. 12, αριθ. α· Sørensen 2012, 716.

⁷¹ Niemeier 1991, 196, πίν. XLVI, αριθ. α.

μινωική εξαγωγή στη Συροπαλαιστίνη, αλλά και στην Κύπρο, κυρίως κατά τη MM περίοδο.⁷²

Οι μινωικές εξαγωγές της Νεοανακτορικής περιόδου στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης φαίνεται πως κάλυπταν μεγαλύτερο εύρος σε σχέση με την Παλαιοανακτορική, καθώς πλέον περιλαμβάνουν λίθινα αγγεία, ρυτά, αλλά και τις τοιχογραφίες με αιγαιακά χαρακτηριστικά σε θέσεις της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου. Αυτό είναι δυνατόν να σημαίνει αλλαγή των εθίμων, των προτιμήσεων ή ακόμη να αποτελεί καθαρή σύμπτωση. Ανάμεσα στα συνολικά 81 μινωικά (MM – ΥΜ I περιόδου) αντικείμενα τα οποία βρέθηκαν στη Συροπαλαιστίνη, περιλαμβάνονται 16-20 κύπελλα και 5 γεφυρόστομες πρόχοι, καθώς και μερικά αργυρά και χάλκινα αντικείμενα από τους Τάφους I και II της Βύβλου⁷³, τα οποία μάλλον χρονολογούνται στην Παλαιοανακτορική περίοδο. Σ' αυτά προστίθενται τα κρητικά χρυσά και αργυρά δοχεία τα οποία αναφέρονται στο Βασιλικό Αρχείο του Mari, το οποίο χρονολογείται στη MX I ή II.⁷⁴

Οι εισαγωγές από την Εγγύς Ανατολή ξεκίνησαν να φθάνουν στο νησί της Κρήτης, καθώς φαίνεται ως τώρα τουλάχιστον, αρκετά νωρίτερα, κατά την ΠΜ II περίοδο.⁷⁵ Η σημασία που είχαν τα προϊόντα τα οποία εισάγονταν κατά την Προανακτορική περίοδο (**Εικόνα 14**) για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση του νησιού έχει υποτιμηθεί συχνά στις διάφορες μελέτες, καθώς οι εισαγωγές αυτές θεωρήθηκαν πολύ σπάνιες για να είναι σημαντικές.⁷⁶ Παράλληλα, οι ίδιες οι εισηγμένες πρώτες ύλες τείνουν να μη λαμβάνουν τη δέουσα προσοχή στις μελέτες για τις ανατολικές εισαγωγές στην Κρήτη. Αν όμως συμπεριληφθούν, αυξάνουν κατά πολύ τις ποσότητες των εισαγωγών. Το μεγαλύτερο μέρος της ποσότητας, αν όχι ολόκληρο, του ελεφαντοστού που κατέφθανε στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο ήταν στην πραγματικότητα οστό ιπποπόταμου, ζώου το οποίο απαντάται στην Αίγυπτο και σε ορισμένες βαλτώδεις περιοχές της Συροπαλαιστίνης.⁷⁷ Σφραγίδες από οστό ιπποπόταμου —συμβατικά καλούμενες «ελεφάντινες»— έχουν

⁷² Sørensen 2012, 705-6. Ελάχιστα MM αγγεία έχουν βρεθεί στην Κύπρο.

⁷³ Montet 1929, πίν. CXI, αριθ. 748, CXIII, αριθ. 749· Sørensen 2009, 23-4. Για τον μινωικό χαρακτήρα αυτών των κομματιών, βλ. Cadogan 1983, 514.

⁷⁴ Kopcke 1987, 258· Sørensen 2009, πίν. 2· 2012, 706.

⁷⁵ Colburn 2008a, 208, 210 και 209, πίν. 1.

⁷⁶ Branigan 1988, 180· Cherry 2010, 107-40. Εξαιρέσεις περιλαμβάνουν τους Krzyszkowska (1983, 163, 168-9), Καρέτσου και Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (2000, 24-8).

⁷⁷ Krzyszkowska 1988, 227-29· Colburn 2008a, 206.

βρεθεί κυρίως σε ΠΜ III έως ΜΜ I Α στρώματα.⁷⁸ Όσον αφορά στον χρυσό που εισερχόταν στην προανακτορική Κρήτη, η πηγή του είναι αβέβαιη. Είναι δυνατόν να προερχόταν από πηγές εντός Αιγαίου, από περιοχές της Βαλκανικής, από την Οροσειρά του Ταύρου, από την Αίγυπτο και τη Νουβία ή από τη συροπαλαιστινιακή ακτή μέσω μιας πόλης-λιμένα, όπως είναι η Βύβλος.⁷⁹ Η ανάπτυξη τεχνικών κατασκευής χρυσών αντικειμένων χωρίς τη χρήση μεγάλης ποσότητας της πρώτης ύλης, σε συνδυασμό με τη συχνή επισκευή χρυσών αντικειμένων, καταδεικνύει τη σπανιότητα του μετάλλου αυτού.⁸⁰ Πηγές αργύρου, εκτός από τις αιγαιακές, ίσως ήταν η Θράκη, η Ανατολία και η Συροπαλαιστίνη.⁸¹ Εκτός από λίγα αργυρά αντικείμενα από το σπήλαιο της Αμνισού, τα οποία πιθανώς χρονολογούνται στη ΝΝ περίοδο, η Προανακτορική είναι ουσιαστικά η πρώτη περίοδος κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν τα πολύτιμα μέταλλα για την παραγωγή κοσμημάτων στην Κρήτη.⁸² Σημαντικό ρόλο στην παραγωγή των αντικειμένων έπαιξαν και οι εισηγμένοι ημιπολύτιμοι λίθοι. Γνωστές πηγές αμέθυστου υπήρχαν στη Μεσοποταμία⁸³, όπου ο ημιπολύτιμος αυτός λίθος ήταν γνωστός και εχρησιμοποιείτο ήδη από την 4^η χιλιετία π.Χ. και εξής⁸⁴. Ο χαλκηδόνιος λίθος εχρησιμοποιείτο επίσης στην Εγγύς Ανατολή κατά την ύστερη προϊστορική περίοδο. Σύμφωνα με ένα κείμενο από το Mari, η πηγή του *rappardillû*, το οποίο μερικές φορές μεταφράζεται ως «χαλκηδόνιος», εντοπίζεται στο βορειοανατολικό Ιράκ.⁸⁵ Το σάρδιο πιθανότατα έφθανε στην Κρήτη επίσης από τη Μεσοποταμία.⁸⁶ Τέλος, ο κορναλίνης συνδέεται με την Ινδία, απ' όπου ενδεχομένως έφθανε και στη Μεσοποταμία⁸⁷, ενώ πηγές κορναλίνη στην Εγγύς Ανατολή έχουν βρεθεί και στο Ιράν, τη δυτική Αραβία, το Ομάν και την Ανατολία. Επιπλέον, μικρά «βότσαλα» κορναλίνη είναι αρκετά κοινά σε αλλουβιακές αποθέσεις, επομένως είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί η ακριβής

⁷⁸ Sbonias 1995, 67, διάγραμμα 2.7· 2000, 289· Krzyszkowska 2005, 63· Papadatos 2005, 43· Hickman 2012, 524.

⁷⁹ Colburn 2008a, 206· Hickman 2012, 523-4.

⁸⁰ Muller 2012, 466.

⁸¹ Hickman 2012, 524.

⁸² Hickman 2012, 523.

⁸³ Ο Moorey (1994, 94) πρότεινε ότι πιθανότατα υπάρχουν πηγές του στα υψίπεδα της Ανατολίας ή του Ιράν (βλ. και Higgins 1980, 36).

⁸⁴ Colburn 2008a, 207.

⁸⁵ Moorey 1994, 96· Colburn 2008a, 207.

⁸⁶ Παρ' όλο που το σάρδιο αναφέρεται σπάνια στα υπάρχοντα γραπτά της Μεσοποταμίας, ορισμένα παραδείγματα έχουν βρεθεί στο Βασιλικό Νεκροταφείο της Ur (Moorey 1994, 96· Colburn 2008a, 207).

⁸⁷ Πολυάριθμες χάνδρες από κορναλίνη έχουν βρεθεί στη Μεσοποταμία. Το βαρελοειδές σχήμα μερικών απ' αυτές δείχνει ότι η πηγή αυτού του κορναλίνης ήταν η Ινδία, καθώς παρόμοιες χάνδρες έχουν ανακαλυφθεί και εκεί (Collon 1990, 35).

πηγή του υλικού αυτού.⁸⁸ Ανατολικής προέλευσης είναι και τα αβγά στρουθοκαμήλου⁸⁹ που ανευρέθησαν στην Κρήτη. Εκτός από τις πολύτιμες πρώτες ύλες, στην προανακτορική Κρήτη εισάγονταν και —εξίσου πολύτιμα αλλά περισσότερο χρηστικά— μέταλλα, δηλαδή χαλκός από το Αιγαίο και την Κύπρο και κασσίτερος από το Ιράν ή το Αφγανιστάν, η διανομή των οποίων ήταν πολύ ευρύτερη από εκείνη του χρυσού.⁹⁰

Χρησιμοποιώντας τις παραπάνω ακατέργαστες πρώτες ύλες, κατασκευάστηκαν στο νησί τέχνηρα, τα οποία έχουν βρεθεί σε προανακτορικά περιβάλλοντα. Εκατοντάδες χρυσά και αργυρά⁹¹ κοσμήματα έχουν αποτεθεί σε τουλάχιστον 26 ταφικά ανασκαφικά περιβάλλοντα της Προανακτορικής περιόδου, σε 13 θέσεις της Κρήτης.⁹² Συνολικά, έχουν βρεθεί πάνω από 600 χρυσά και αργυρά αντικείμενα, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από τους πέντε τάφους του Μόχλου στην ανατολική Κρήτη.⁹³ Επιπλέον, χρυσά και αργυρά κοσμήματα —τα οποία, όμως, δεν έχουν χρονολογηθεί ασφαλώς στην Προανακτορική περίοδο— έχουν βρεθεί σε εννέα θέσεις.⁹⁴ Προς το παρόν, δεν έχουν ταυτοποιηθεί κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα στη δυτική Κρήτη σε τόσο πρώιμες περιόδους.⁹⁵

Δεν λείπουν, φυσικά, τα προϊόντα τα οποία κατασκευάζονται στην Εγγύς Ανατολή και εισάγονται στην προανακτορική Κρήτη. Στο νεκροταφείο του Μόχλου έχει βρεθεί η μεγαλύτερη συγκέντρωση προανακτορικών εισαγωγών σε πρώτες ύλες και αντικείμενα. Πιο συγκεκριμένα, τέτοιες εισαγωγές βρέθηκαν στον Τάφο I/II/III —στους οποίους ήρθε στο φως και μια συριακή αργυρή σφραγίδα⁹⁶— και στον Τάφο

⁸⁸ Moorey 1994, 97-8· Colburn 2008a, 207.

⁸⁹ Στη Μεσοποταμία, αγγεία κατασκευασμένα από αυγά στρουθοκαμήλου, αλλά και οι απομιμήσεις τους σε πολύτιμα μέταλλα, έχουν βρεθεί σε θέσεις όπως το Βασιλικό Νεκροταφείο της Ur. Οι στρουθοκάμηλοι υποστηρίζεται ότι πέρασαν στην Αραβική Χερσόνησο και τη Συρία περί την 4^η χιλιετία π.Χ. από τη βόρεια Αφρική, ιδιαίτερος τη νότια Αίγυπτο και το Σουδάν (Colburn, 2008a, 207-8).

⁹⁰ Colburn 2008a, 206, 208, 210.

⁹¹ Αναλύσεις αργυρών αντικειμένων και πηγών έχουν δείξει πως ένα μέρος του αργύρου που χρησιμοποιήθηκε στην ΠΜ Κρήτη προήλθε από το Λαύριο και τη Σίφνο. (Hickman 2012, 524).

⁹² Για χρυσά και αργυρά αντικείμενα ανά περιοχή, θέση, ανασκαφικό πλαίσιο και χρονολόγηση, βλ. Hickman 2008, 8-84, διαγράμ. 1, 2· 2012, πίν. CXXXIV, αριθ. b: βόρεια-κεντρική Κρήτη, νότια-κεντρική Κρήτη, ανατολική Κρήτη (σύνολο 591), πίν. CXXXIV, αριθ. a: βόρεια-κεντρική Κρήτη και ανατολική Κρήτη (σύνολο 17). Για την εισήγηση μιας υστερότερης χρονολόγησης για το υλικό από τον Μόχλο, βλ. Watrous 2005, 107-13. Για καταλόγους και συζητήσεις, βλ. Branigan 1974, 155-203· Vasilakis 1996· Hickman 2008.

⁹³ Τάφοι-οικίες 1/2/3 και 4/5/6 και οι μικρότεροι τάφοι 16, 19 και 21 στα Seager 1912, 18-56, 66-8, 70-4, 75-8· Davaras 1975, 101-14· Hickman 2008, διαγράμ. 1, 2.

⁹⁴ Στο Σπήλαιο της Τραπέζας, το Σπήλαιο του Αγίου Χαράλάμπους, τον Κουσέ-Σόπατα, τη Μονή Οδηγήτριας, τον Άγιο Ονούφριο, την Τρυπητή, την Αγία Τριάδα, το Πορτί και το Βορού.

⁹⁵ Hickman 2012, 525.

⁹⁶ Seager 1912, 18-40· Aruz 1984, 187-8, εικ. 1· Soles 1992, 42-51.

IV/V/VI, καθώς και στον Τάφο XIX⁹⁷. Από τον Μόγλο, επίσης, προέρχονται και τα πρωιμότερα αντικείμενα κατασκευασμένα από φαγεντιανή που έχουν βρεθεί στο νησί.⁹⁸ Συγκεντρώσεις εξωτικών εισαγωγών έχουν επίσης βρεθεί σε ανεσκαμμένα στρώματα της Προανακτορικής περιόδου του νεκροταφείου στο Φουρνί Αρχανών⁹⁹ και στη Λεβήνα¹⁰⁰. Κελύφη από αβγά στρουθοκαμήλου βρέθηκαν σε προανακτορικά στρώματα στον οικισμό του Παλαικάστρου, αλλά και στην Κνωσό.¹⁰¹ Σημειωτέον, παρ' όλο που το ανασκαφικό τους πλαίσιο είναι σχετικά ανάμεικτο (προανακτορικό και παλαιοανακτορικό), τα κελύφη αβγών στρουθοκαμήλου που βρέθηκαν στον αποθέτη του Δωματίου με τις Λεκάνες της Κνωσού εντοπίστηκαν ουσιαστικά μέσα στον χώρο στον οποίον αργότερα αναπτύχθηκε το σύμπλεγμα της Κεντρικής Αυλής και του Ιερού.¹⁰²

Ορισμένα ευρήματα ενδεχομένως συνηγορούν στην εισαγωγή στην Κρήτη τεχνολογιών από την Εγγύς Ανατολή και, πιο συγκεκριμένα, από τη Μεσοποταμία και τη Συρία. Για παράδειγμα, τα προανακτορικά περιάπτα και οι διακοσμημένες με κοκκίδωση χάνδρες που βρέθηκαν στον Θολωτό Τάφο Β της Κουμάσας¹⁰³ ενδεχομένως είχαν εισαχθεί. Ωστόσο, αν είχαν παραχθεί τοπικά, τότε αυτό που είχε εισαχθεί ήταν η ίδια η τεχνολογία της κοκκίδωσης, η οποία εμφανίστηκε αρχικά στη Μεσοποταμία, περίπου σύγχρονα με τη MM I Α περίοδο.¹⁰⁴ Επίσης, έχουν βρεθεί δύο εγχειρίδια εισηγμένα από τη Βύβλο, ένα στον Θολωτό Τάφο Α στον Πλάτανο και ένα στο σπήλαιο της Τραπέζας¹⁰⁵, τα οποία ανήκουν σε έναν τύπο της πρώιμης MEX. Η παρουσία τους στο νησί σε τόσο πρώιμη περίοδο αποτελεί σημαντικό γεγονός για τις εξελίξεις στην κρητική μεταλλουργία κατά την ακόλουθη περίοδο, καθώς η

⁹⁷ Seager 1912, 40-56, 70-4· Soles 1992, 51-62, 64, 77. Για τον σφραγιδοκύλινδρο από τον Μόγλο, βλ. Colburn 2008α, 208, 210-1 και εικ. 4. Η απόθεση του σφραγιδοκύλινδρου από το Φουρνί είναι δυνατόν να έγινε κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (Seager 1912, 22, 111· Sakellarakis και Sapouna-Sakellarakí 1991, 106· Aruz 1995α, 3, 5-6).

⁹⁸ Colburn 2008α, 208. Εκείνη την περίοδο, η Μεσοποταμία, η Αίγυπτος και η Συρία ήταν μεγάλα κέντρα παραγωγής φαγεντιανής (Foster 1979, 27).

⁹⁹ Για τον Θολωτό Τάφο Γ, βλ. Papadatos 2005, 38-45. Για τον Θολωτό Τάφο Ε, βλ. Panagiotopoulos 2002. Ένας ανατολικός σφραγιδοκύλινδρος από lapis lazuli βρέθηκε στο Ταφικό Κτήριο 5 στις Αρχάνες. Με βάση τα μινωικά μοτίβα τα οποία φέρει, θεωρείται εισηγμένος κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο (Yule 1981, πίν. 12, σχέδιο 19, αριθ. 6 και 7), παρά το γεγονός ότι μπορεί να αποτέθηκε στον τάφο σε υστερότερη περίοδο (Seager 1912, 22, 111· Σακελλαράκης 1967, 160, πίν. 152, αριθ. α-β· Sakellarakis και Sapouna-Sakellarakí 1991, 106· 1997, 350, εικ. 320· Aruz 1995α, 3, 5-6, εικ. 3α· Colburn 2008α, 211-2, πίν. 3).

¹⁰⁰ Colburn 2008α, 211-2, πίν. 4-5.

¹⁰¹ Sakellarakis 1990, 289-90, 295, εικ. 23.

¹⁰² Sakellarakis 1990, εικ. 22· Colburn 2008α, 214.

¹⁰³ Xanthoudides 1924, 29, αριθ. 386 και 388, 3-50.

¹⁰⁴ Colburn 2008α, 208. Για περισσότερα περί κοκκίδωσης, βλ. Politis 2001.

¹⁰⁵ Xanthoudides 1924, 107, πίν. LV, αριθ. 1902· Pendlebury et al. 1939, 108, πίν. 15, αριθ. III.13.

τεχνολογία κατασκευής εγχειριδίων φαίνεται να έχει φτάσει στο νησί από τη Βύβλο πριν από τη MM III περίοδο.¹⁰⁶

Την ύπαρξη επαφών, συγκεκριμένα, ανάμεσα στην Κνωσό και τις περιοχές της Συρίας και, μέσω αυτής, και της Μεσοποταμίας επιβεβαιώνουν επιπλέον ευρήματα, όπως μια μεσοποταμιακή λίθινη κεφαλή αγάλματος¹⁰⁷, η οποία βρέθηκε μέσα στο ανάκτορο της Κνωσού (**Εικόνα 15**). Επίσης, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο στο νησί φθάνει κεραμική¹⁰⁸, καθώς και συρο-μεσοποταμιακοί σφραγιδοκυλίνδροι και συριακά εγχειρίδια, ορισμένα από τα οποία έχουν βρεθεί στην περιοχή της Κνωσού¹⁰⁹. Ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστα παραδείγματα από το κάθε είδος. Μόνο ένας από τους επτά σφραγιδοκυλίνδρους έχει βρεθεί σε ανακτορικό περιβάλλον και μάλιστα στην Κνωσό¹¹⁰ (**Εικόνα 16**), ενώ από τα 24 συριακά εγχειρίδια μόνο τα έξι βρέθηκαν σε ανάκτορα. Επιπλέον, οι πρώτες ύλες ανατολικής προέλευσης που έφθαναν στην Κρήτη —κυρίως ελεφαντοστό, κασσίτερος, πιθανότατα χρυσός, καθώς και μικρές ποσότητες ημιπολύτιμων λίθων για σφραγίδες¹¹¹— φαίνεται πως ήταν διαδεδομένες, τόσο εντός των ανακτόρων όσο και έξω απ' αυτά. Μόνο ο χρυσός εντοπίζεται συχνότερα σε μεγαλύτερες ποσότητες μέσα σε ανακτορικά περιβάλλοντα, όπου χρησιμοποιείται κυρίως για την κατασκευή αντικειμένων δηλωτικών κύρους.¹¹² Αυτή η σχετική σπανιότητα των υλικών αυτών στα ίδια τα ανάκτορα επηρέασε τον τρόπο με τον οποίον αντιμετωπίζεται ο χαρακτήρας του κρητικού εμπορίου, όπως θα συζητηθεί και στην πορεία της διατριβής.

Ένα ακόμη εύρημα που πιθανώς συνδέει την παλαιοανακτορική Κρήτη με τη Μεσοποταμία είναι μια λίθινη πυξίδα, η οποία βρέθηκε σε τάφο κοντά στο Καστρί στην Παλαιόπολη των Κυθήρων, σε στρώμα της MM III – YM I περιόδου. Στο πώμα της φέρει επιγραφή σε ακκαδική σφηνοειδή γραφή, που μνημονεύει τον Naram-Sîn, βασιλιά της Ešnunna, ως αναθέτη του αντικειμένου στον θεό Misar (**Εικόνα 17**). Ο

¹⁰⁶ Sandars 1961, 17-29· Branigan 1966, 125-6.

¹⁰⁷ Pendlebury 1939, 121, πίν. XX, αριθ. 3. Η κεφαλή χρονολογείται περί το 2000 π.Χ. Εκμαγείο της βρίσκεται στο Museum of Classical Archaeology, Cambridge (Lawrence 1951, 81, υποσ. 1· Lambrou-Phillipson 1990, 414, αριθ. κατ. 115).

¹⁰⁸ Για στοιχεία κεραμικής που δείχνουν επαφές με τη Συρία κατά τη MM I και II περίοδο και την YX I και II, βλ. Kantor 1947α, 18-9, 36.

¹⁰⁹ Για τα συριακά εγχειρίδια, βλ. Branigan 1966, 123-6· 1967α, 117-21. Για κρητικά εγχειρίδια συροπαλαιστινιακού τύπου, βλ. Branigan 1967β, 211-5, 220-1, 224, 226-7· 1970α, 81· Wiener 1987, 261· Aruz 1998, 302-6. Για το σύνολο των μεσοποταμιακών, μιταννικών και συρο-παλαιστινιακών αντικειμένων στην Κρήτη, βλ. Lambrou-Phillipson 1990, 413-5, πίν. VI.

¹¹⁰ Aruz 1995α, 6-10, εικ. 4. Ο συγκεκριμένος σφραγιδοκύλινδρος μάλιστα συγκρίνεται με το στυλ της Ebla (ό.π., εικ. 5).

¹¹¹ Yule 1981, 192-205.

¹¹² Branigan 1989, 65-7. Για τη διανομή ανατολικών εισαγωγών στην Κρήτη της MM I-II περιόδου, βλ. και ό.π., 66, πίν. 1 και 67, πίν. 2.

Naram-Sin βασίλευσε έως περίπου το 1760 π.Χ, δηλαδή μια γενιά πριν από τον Hammurabi της Βαβυλώνας και τον Zimri-Lim του Mari. Τα Κύθηρα είχαν ιδιαίτερα στενή επαφή με την Κρήτη από τη ΜΜ Ι περίοδο και συχνά θεωρούνται —αρκετά δικαιολογημένα— ως «μινωική επικράτεια». Το πιθανότερο είναι πως δεν έστειλε ο ίδιος ο Naram-Sin την πυξίδα στα Κύθηρα ως αφιέρωμα σε τοπική θεότητα, αλλά πως αυτή έφθασε εμμέσως στο νησί. Επιπλέον, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η πυξίδα έφθασε στα Κύθηρα επί της βασιλείας του, αντιθέτως είναι περισσότερο πιθανόν να έφθασε αργότερα, μέσω εμπορίου ή ως λάφυρο. Η Ešnunna, άλλωστε, καταστράφηκε το 1689 π.Χ. από τον Hammurabi, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή ήταν σύμμαχος του Zimri-Lim, ενώ λεηλατήθηκε ξανά λίγα χρόνια αργότερα από τον Sherlarpak, βασιλιά του Elam, τον οποίο τότε συνεχάρη ο Zimri-Lim.¹¹³ Ένα ενδεχόμενο θα ήταν είτε ο Hammurabi είτε ο Sherlarpak να είχαν στείλει την πυξίδα —μαζί με τους σφραγιδοκυλίνδρους που θεωρείται ότι αυτή περιείχε— ως διπλωματικό δώρο στο Mari και αυτή, μέσω εμπορικών συναλλαγών, να κατέληξε στο Αιγαίο. Εξάλλου, η Ešnunna και το Mari αποτελούσαν δύο πολύ σημαντικούς σταθμούς στη διαδρομή μέσω της οποίας έφθανε ο κασσίτερος στην Ugarit και την Κρήτη, όπως έχει ήδη αναφερθεί.¹¹⁴

Οι εισαγωγές αντικειμένων από την Εγγύς Ανατολή στο Αιγαίο συνεχίστηκαν και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο (MEX / YM I-II). Από τα συνολικά 149 εισηγμένα ανατολικά αντικείμενα στο Αιγαίο της YM I-II περιόδου —χρονικού διαστήματος που καλύπτει περί τα 200 χρόνια— τα 94 εξ αυτών βρέθηκαν στην Κρήτη.¹¹⁵ Οι χαναναϊτικοί αμφορείς, οι οποίοι έχουν βρεθεί στον Κομμό και σε άλλες θέσεις του νησιού, ανήκουν σε σύνολα της YM I A περιόδου, υποδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο ότι η Κρήτη εξακολουθούσε να διατηρεί στενές εμπορικές επαφές με τη Συροπαλαιστίνη.¹¹⁶ Αυτό συνεχίστηκε και κατά τη Μετανακτορική περίοδο (YM III), κατά την οποία χαναναϊτικοί αμφορείς, χαύλιοι ελέφαντα, λίθινα τριποδικά γουδιά, χάλκινες κεφαλές βελών κ.ά. φθάνουν στην Κρήτη από τη Συροπαλαιστίνη, με το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων να εντοπίζεται ξανά στον Κομμό.¹¹⁷

¹¹³ Dossin 1970, 97, υποσ. 3· Yakar 1971-72, 135.

¹¹⁴ Astour 1967, 142-3, κυρίως αριθ. 4, 327· 1973, 20· Cline 1994, 192.

¹¹⁵ Cline 1994, 9 και κατάλογος II.

¹¹⁶ Cline 1994, 96· Rutter 2014, 54-5.

¹¹⁷ Cline 1994, 234, αριθ. 914-5, 243, αριθ. 995-8, 244, αριθ. 1009, 248, αριθ. 1036-8 και 263-6, πίν. 65· Rutter 2014, 55, 58-9.

1.6. Διάδοση πολιτισμικών στοιχείων

Ένας τρόπος με τον οποίον θα ήταν δυνατόν να διαδοθούν πολιτισμικά χαρακτηριστικά ανάμεσα στην Κρήτη και την Εγγύς Ανατολή είναι η μόνιμη εγκατάσταση ανθρώπων σε παροικίες. Ο εντοπισμός ξένων κατοίκων, όμως, μπορεί να είναι εξαιρετικά δύσκολος. Για παράδειγμα, η ύπαρξη του ασσυριακού εμπορικού σταθμού στο Kültepe/Kanesh της Ανατολίας μαρτυρείται κυρίως από τα κείμενα τα οποία βρέθηκαν στη θέση αυτή. Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρείται πως μερικά — πιθανώς— συροπαλαιστινιακά προσωνύμια και ορισμένα γλωσσικά δάνεια δείχνουν με βεβαιότητα την ύπαρξη ολόκληρης παροικίας στην Κρήτη, καθώς αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν απλώς να είναι αποτέλεσμα των εμπορικών επαφών.¹¹⁸ Ομοίως, στην Ugarit έχουν βρεθεί δείγματα γραφής τα οποία προέρχονται από τον κόσμο της Μεσογείου. Πρόκειται για αρκετά παραδείγματα κυπρο-μινωικής γραφής, ενώ μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία Γραμμικής Α΄ ή Β΄ Γραφής. Επομένως, οι γραπτές πηγές δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιώσουν την παρουσία ούτε Κυπρίων¹¹⁹, ούτε Μινωιτών, ούτε αργότερα Μυκηναίων¹²⁰, μόνιμα εγκατεστημένων σε παροικίες στην Ugarit. Αν υπήρξαν τέτοιου είδους παροικίες, είτε στην Κρήτη είτε στην Ugarit, τότε αυτές πιθανότατα αποτελούνταν από λίγα άτομα, με αποτέλεσμα να αφομοιωθούν πλήρως από το τοπικό στοιχείο και να μην αφήσουν υλικά ίχνη.¹²¹

Το πιθανότερο είναι ότι μεμονωμένοι τεχνίτες και έμποροι από την Εγγύς Ανατολή έφθαναν στα μεγαλύτερα κέντρα του Αιγαίου της ΕΧ, όπως είναι η Κνωσός. Η πλειονότητα αυτών των ανθρώπων που βρέθηκαν στο Αιγαίο θα μπορούσαν να ήταν έμποροι, προσωρινά ή μόνιμα εγκατεστημένοι σε λιμάνια, όπως ο Κομμός.¹²² Η υπόθεση της παρουσίας εμπόρων από την Εγγύς Ανατολή στους λιμένες του Αιγαίου της ΕΧ είναι πράγματι ελκυστική, καθώς υπονοεί τη δυνατότητα της ανταλλαγής ιδεών όχι μόνο μεταξύ των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, αλλά και μεταξύ των χαμηλότερων.¹²³

¹¹⁸ Cline 1994, 52, 54.

¹¹⁹ Ωστόσο, η φυσική παρουσία Κυπρίων στην Ugarit έχει ισχυρότερες ενδείξεις. Για την Κυπρομινωική 3 γραφή, βλ. Duhoux 2017.

¹²⁰ Schaeffer 1939β, 41-4, 72, 99· Kantor 1947α, 103· Astour 1973, 25, υποσ. 106.

¹²¹ Caubet 1982, 17-21, υποσ. 20 για μελέτες σχετικά με στοιχεία γραφής από τον μινωικό κόσμο στην Ugarit· Cline 1994, 52-33.

¹²² Negbi 1988, 357· Cline 1995β, 273.

¹²³ Σημαντικό παράδειγμα είναι τα παράλληλα που εμφανίζονται ανάμεσα στα έπη και τους μύθους της ΥΕΧ στη Συροπαλαιστίνη, τη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο και την Ανατολία, καθώς και σε ορισμένους μύθους του Αιγαίου (Cline 1994, 55). Βλ. και West 1997.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί μία ακόμη θεωρία, η οποία είναι δύσκολο να ελεγχθεί και να αποδειχθεί, η θεωρία των γλωσσικών δανείων από σημιτικές και άλλες γλώσσες της Εγγύς Ανατολής.¹²⁴ Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι και κύρια ονόματα προσώπων συροπαλαιστινιακής προέλευσης αναφέρονται σε αρχαία Γραμμικής Β'¹²⁵, αλλά και σε μερικά από τα πρωιμότερα αρχαία της Γραμμικής Α'.¹²⁶ Αυτά τα δάνεια δεν αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την παρουσία Συροπαλαιστινίων στα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης, τουλάχιστον κατά την ΥΕΧ. Οι περισσότερες απ' αυτές τις «λέξεις-δάνεια» εντοπίστηκαν πρώτα από τους Ventris και Chadwick, καθώς επίσης και από τον Astour.¹²⁷ Ακόμη, όμως, και οι περισσότεροι πλήρεις και ενημερωμένοι κατάλογοι σημιτικών λέξεων που ενδεχομένως εισήχθησαν στο Αιγαίο¹²⁸ πρέπει να χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή, καθώς σχεδόν όλες οι «αποδεκτές» λέξεις στην πραγματικότητα δεν θεωρούνται πλέον έγκυρες¹²⁹. Το πρόβλημα εντοπισμού της προέλευσης της μινωικής γλώσσας —αν δηλαδή είναι λουβικής προέλευσης ή δυτικοσημιτική¹³⁰— αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο παραμένει ανοικτό στην έρευνα, καθώς τίποτα δεν έχει αποδειχθεί και, βέβαια, δεν αφορά την παρούσα μελέτη.

Πέρα από τις εμπορικές επαφές, οι ομοιότητες στην αρχιτεκτονική, την τέχνη και τις ιδεολογίες ανάμεσα σε δύο περιοχές ερμηνεύονται συχνά ως αποτέλεσμα της ύπαρξης περιπλανώμενων τεχνιτών. Τέτοιοι τεχνίτες, όμως, οι οποίοι μετακινούνταν εντελώς ανεξάρτητοι, όπως υπονοεί και ο όρος «περιπλανώμενοι», πιθανότατα δεν υπήρξαν κατά την ΕΧ —αν και αυτό θα ήταν ίσως πιθανό σε περιόδους μεγάλων κρίσεων. Αντιθέτως, έχει υποστηριχθεί ότι οι ειδικευμένοι εργάτες υπάγονταν αποκλειστικά στο οικονομικό σύστημα του ναού ή του ανακτόρου.¹³¹ Ο Sasson, παρατήρησε ότι τα ακκαδικά κείμενα υποδεικνύουν την ύπαρξη τριών κατηγοριών εξειδικευμένων τεχνιτών στο βασίλειο του Mari: η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους λιγότερο εξειδικευμένους τεχνίτες, οι οποίοι προσλαμβάνονταν περιστασιακά

¹²⁴ Cline 1999, 125-7.

¹²⁵ Πιθανά σημιτικά δάνεια έχουν εντοπιστεί σε πινακίδες Γραμμικής Γραφής Β' από την Κνωσό, την Πύλο και τις Μυκίνες. Αυτά έχουν θεωρηθεί είτε ως προερχόμενα απευθείας από τη Συροπαλαιστίνη είτε από τη Μεσοποταμία μέσω της Συροπαλαιστίνης (Cline 1994, 26, 128-9, 131).

¹²⁶ Cline 1994, 50. Τα περισσότερα σύμβολα της Γραμμικής Γραφής Α' μπορούν να διαβαστούν χάρη στην ομοιότητά τους με τα αντίστοιχα σύμβολα της μεταγενέστερης Γραμμικής Β'. Βλ. Chadwick 1959, 273· Gordon 1966β, 26· Cline 1994, 26, 50 και κείμ. Ε.8 (*A-rada-jo* = «ο άνδρας από το Arad [*Arvad*]»), Ε.9 (*Pe-ri-ta* = «ο άνδρας από τη Βυρητό»), Ε.10 (*Tu-ri-jo* = «ο άνδρας από την Τύρο»), Ε.11 (*Po-ni-ki-jo* = «φοινίκιον(:)»), όνομα ανδρός ή μπαχαρικού από τη Φοινίκη), ό.π., 129-30.

¹²⁷ Ventris και Chadwick 1959, 70-3, 91· Astour 1967, 336-44.

¹²⁸ Duhoux 1988, 75-84· Lambrou-Phillipson 1990, 110.

¹²⁹ Cline 1994, 50.

¹³⁰ Palmer 1961α, 232-7· Gordon 1966β, 26-3.

¹³¹ Zaccagnini 1983, 258· Hitchcock 2005, 693· 2008, 34.

από το ιερό ή το ανάκτορο, η δεύτερη τους εργάτες για την διεκπεραίωση διαφόρων αγγαρειών και η τρίτη τους εξειδικευμένους και ικανούς τεχνίτες, που ταξίδευαν και σε ξένα βασίλεια. Στην τελευταία αυτή ομάδα των τεχνιτών ανήκουν, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, και οι εξειδικευμένοι χειρώνακτες εργάτες, όπως οι κτίστες οικιών, οι αρχιτέκτονες και οι ξυλουργοί.¹³² Ένας από τους λόγους για την ανταλλαγή των τεχνιτών/καλλιτεχνών ανάμεσα στα διάφορα βασίλεια ήταν η αμοιβαία εξυπηρέτηση μεταξύ των βασιλείων και η δημιουργία συμμαχικών δεσμών.¹³³ Αν το μοντέλο της ανταλλαγής καλλιτεχνών ανάμεσα στα διάφορα βασίλεια προβληθεί στον χώρο του Αιγαίου, θα μπορούσε να εξηγήσει την εξάπλωση της μινωικής ανακτορικής τεχνοτροπίας, καθώς και των ιδιαίτερων κνωσιακών χαρακτηριστικών. Μ' αυτόν τον τρόπο, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί η παρουσία τοιχογραφιών σε άλλες θέσεις της Κρήτης, στα γειτονικά νησιά, την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και σε θέσεις της Εγγύς Ανατολής, όπως το Alalakh, το Tel Kabri, το Tell el Dab'a και την Qatna.¹³⁴ Κυρίως, το μοντέλο αυτό θα ήταν δυνατόν να εξηγήσει τις ομοιότητες των δύο ανακτόρων που αφορούν την παρούσα εργασία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με αυτό το ζήτημα παρουσιάζουν οι αναφορές στην υψηλή εκτίμηση με την οποία αντιμετωπίζονταν οι καλλιτέχνες και οι εξειδικευμένοι τεχνίτες σε δύο —πολύ μεταγενέστερα— έργα, την *Οδύσσεια* (**Κείμενο 8**) και το *Βιβλίο των Παροιμιών της Βίβλου* (**Κείμενο 9**). Αν και υστερότερες, οι αναφορές σ' αυτήν την ομάδα ατόμων σε διάφορα αποσπάσματα των έργων αυτών είναι ενδεικτικές της αξίας και της αναγνώρισης που έχαιραν οι ικανοί εργάτες και οι καλλιτέχνες στον αρχαίο κόσμο.¹³⁵

Ωστόσο, η μόνη γνωστή περίπτωση τεχνίτη της Κρήτης που ταξίδεψε στην Εγγύς Ανατολή είναι ο μυθικός Δαίδαλος, ο οποίος έχει σχετιστεί με τον χαναανιτικό θεό-τεχνίτη Kothar wa Huzzus, για τον οποίον έγινε λόγος παραπάνω. Βέβαια, ορισμένοι ερευνητές οι οποίοι μελετούν την περιοχή του Αιγαίου αποδέχονται το απόσπασμα από το ουγκαριτικό έπος του Ba'al, σύμφωνα με το οποίο ο Kothar έφθασε από την Κρήτη, για να χτίσει ένα ανάκτορο για τον Ba'al, ως πιθανή εξήγηση για τις τοιχογραφίες αιγαιακού τύπου στην Αίγυπτο και τη Συρία. Αυτό το μυθικό

¹³² Sasson 1968, 46-7· Hitchcock 2008, 34-5.

¹³³ Sasson 1968, 46-7· Zaccagnini 1983, 245-64. Σχετικές περιπτώσεις, από τις οποίες φαίνεται ότι η αποστολή τεχνιτών/καλλιτεχνών σε άλλα βασίλεια στην Εγγύς Ανατολή ισοδυναμούσε με μια μορφή ανταλλαγής διπλωματικών δώρων (Gordon 1966a, 18· Zaccagnini 1983, 249-57· Niemeier 1991, 200· Cline 1994, 52.), αναφέρονται στην παρούσα μελέτη στο 5ο κεφάλαιο, το οποίο αφορά στην οικονομική οργάνωση των δύο ανακτόρων.

¹³⁴ Cline 1995β, 267-70· Hitchcock 2008, 35-6.

¹³⁵ Cline 1995β, 279-80· Hitchcock 2008, 37-8.

σενάριο συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με τις πρακτικές που πράγματι ίσχυαν γενικότερα στην περιοχή της Μεσοποταμίας¹³⁶, αλλά και στο Mari συγκεκριμένα.

Στη διάδοση των ιδεών ανάμεσα στα βασίλεια της ΕΧ έπαιξαν ενδεχομένως ρόλο και οι επίσημοι αγγελιαφόροι, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη διατήρηση των διπλωματικών σχέσεων. Τα άτομα αυτά, καθώς είχαν πρόσβαση στα ανάκτορα, όπως καθίσταται σαφές από τα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari, αποκτούσαν γνώση των ανακτορικών συγκροτημάτων, του τρόπου λειτουργίας τους, καθώς και του τοιχογραφικού διακόσμου τους. Επιπλέον, το βασίλειο του Mari κατείχε μια εξαιρετικά στρατηγική γεωγραφική θέση στην Εγγύς Ανατολή, καθώς βρισκόταν στη διασταύρωση των εμπορικών δρόμων που ένωναν όλα τα μεγάλα βασίλεια της εποχής. Έτσι, έφταναν σ' αυτό διπλωματικοί απεσταλμένοι από τον Περσικό Κόλπο στον νότο μέχρι την Ανατολία στα βόρεια, και από τον Ζάγρο στα ανατολικά μέχρι τη Μεσόγειο στα δυτικά (**Κείμενο 10**).¹³⁷

Ωστόσο, κανένα ανάκτορο —ανάμεσα σε όλα τα συγκρίσιμα αιγαιακά και ανατολικά— δεν μοιάζει απόλυτα με το άλλο. Εμφανίζουν αναμφισβήτητα αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους, ωστόσο το καθένα διαθέτει τα δικά του ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Η Hitchcock¹³⁸, χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα από τον Μεσαίωνα, επιχείρησε να δώσει μια —αρκετά πειστική— ερμηνεία για τον τρόπο διάδοσης των ιδεών και των τεχνικών κατά την ΕΧ. Πρόκειται για την επιθυμία αντιγραφής του Ναού του Παναγίου Τάφου της Ιερουσαλήμ σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, η οποία τελικά δεν έγινε με απόλυτη ακρίβεια, διότι βασιζόταν κάθε φορά στις περιγραφές των προσκυνητών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι τα «αντίγραφα» του Ναού που κτίστηκαν ανά την Ευρώπη παρουσιάζουν μεν ορισμένες ομοιότητες, τόσο με το πρωτότυπο κτήριο όσο και μεταξύ τους, ωστόσο οι διαφορές τους είναι ακόμη περισσότερες. Επομένως, καταλήγει η Hitchcock, είναι δυνατόν να υποτεθεί πως με παρόμοιο τρόπο διαδόθηκε η ανακτορική αρχιτεκτονική, οι τεχνικές τοιχογραφίας και οι θρησκευτικές και πολιτικές ιδεολογίες ανάμεσα στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή κατά την ΕΧ, δηλαδή μέσα από περιγραφές ανθρώπων, στις οποίες καθένας περιέγραφε αυτό που του είχε εντυπωθεί περισσότερο στη μνήμη και, κατά πάσα πιθανότητα, ελαφρώς τροποποιημένο και προσαρμοσμένο σ' αυτά που ο ίδιος γνώριζε και ενστερνιζόταν. Επιπλέον, ο Cline έχει προτείνει ότι οι διάφοροι ταξιδιώτες, κατά την παραμονή τους στα ξένα λιμάνια, είχαν τον χρόνο για να

¹³⁶ Niemeier 1991, 199· Hitchcock 2008, 36.

¹³⁷ Lafont 1992, 168.

¹³⁸ Hitchcock 2008, 38-9.

γνωρίσουν άλλους ταξιδιώτες, αλλά και γηγενείς, και να ανταλλάξουν μεταξύ τους ιδέες.¹³⁹ Ο χρόνος που περνούσαν στους ξένους τόπους επηρεαζόταν από διάφορους παράγοντες, όπως τον λόγο για τον οποίον βρίσκονταν εκεί (διπλωματικές αποστολές, εμπόριο), αλλά και τις καιρικές συνθήκες, οι οποίες επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό το θαλάσσιο ταξίδι. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το αρχείο της Amarna, οι αγγελιαφόροι μπορούσαν να παραμείνουν στις ξένες χώρες από τρία έως και έξι χρόνια, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις η παραμονή τους μπορούσε να διαρκέσει μέχρι και είκοσι χρόνια.¹⁴⁰ Όσον αφορά στην εισαγωγή αντικειμένων από ένα πολιτισμικό πλαίσιο σε άλλο, με ποιον τρόπο έγιναν δεκτά και, εν τέλει, πώς ενσωματώθηκαν στο νέο τους περιβάλλον, ο Δ. Παναγιωτόπουλος στη σχετική μελέτη του¹⁴¹ αναφέρθηκε στην αδυναμία του μεγαλύτερου τμήματος του εκάστοτε πληθυσμού να ταξιδέψει και, κατ' επέκταση, να γνωρίζει τις ακριβείς έννοιες και τους σκοπούς των αντικειμένων τα οποία προέρχονταν από μακρινούς τόπους. Το ίδιο είναι δυνατόν να υποστηριχθεί και για τις τεχνικές ανοικοδόμησης και τη μορφή των κτηρίων.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, οι διαφορές που εμφανίζονται ανάμεσα στα ανακτορικά συγκροτήματα οφείλονταν ενδεχομένως στην προσαρμογή των εισηγμένων χαρακτηριστικών στα ιδεολογικά δεδομένα του πολιτισμού που ετοιμαζόταν να τα υιοθετήσει, καθώς και στη χρονική απόσταση που χώριζε τη λήψη της πληροφορίας από τον εκάστοτε απεσταλμένο μέχρι τη μετάδοσή της στον τόπο προέλευσής του.¹⁴² Βέβαια, για την περίπτωση του προϊστορικού Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής θα είναι πολύ δυσκολότερος, έως αδύνατος, ο εντοπισμός του κτηρίου το οποίο αποτέλεσε το πρωτότυπο —εάν, βέβαια, υπήρξε όντως κάποιο «πρωτότυπο» κτήριο—, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ναού του Παναγίου Τάφου.

Μία ακόμη σημαντική παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν είναι η επιθυμία των βασιλέων να ανταγωνιστούν ο ένας τον άλλον ως προς την πολυτέλεια. Ήταν σημαντικό γι' αυτούς να συγκεντρώνουν πληροφορίες για τις κατοικίες των άλλων βασιλέων, με σκοπό να ικανοποιήσουν την περιέργειά τους, ίσως και για να πάρουν ιδέες. Αυτό φαίνεται πως ίσχυε για το ίδιο το Mari, η φήμη του οποίου ήταν τόσο μεγάλη κατά τον 18^ο αιώνα π.Χ., ώστε ο βασιλιάς της Ugarit να στείλει τον γιο

¹³⁹ Cline 1995α, 149-50.

¹⁴⁰ Moran 1992, 130-1, κείμε. EA 59· Oller 1995, 1470· Knapp 1998, 193.

¹⁴¹ Panagiotopoulos 2012, 51-2.

¹⁴² Hitchcock 2008, 38-41· Παλυβού 2008, 464-8.

του, για να δει το ανάκτορο του Zimri-Lim (**Κείμενο 11**).¹⁴³ Σύμφωνα μ' αυτήν την πληροφορία, η ελίτ της Ugarit φαίνεται πως αντιμετώπιζε το Mari ως πρότυπο — τουλάχιστον κατά τον 18^ο αιώνα π.Χ. Ίσως η τάση αυτή να αποτέλεσε ένα σοβαρό κίνητρο για τη μίμηση συγκεκριμένων στοιχείων, αρχιτεκτονικών και άλλων, σε περισσότερες περιοχές. Η εντατικοποίηση του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων ανάμεσα στο 2000 και το 1700 π.Χ., συμπεριλαμβανομένων πιθανότατα και των ανταλλαγών δώρων ανάμεσα στα ανακτορικά κέντρα των δύο περιοχών, είναι πιθανόν να έδωσε την ώθηση στους Κρήτες «ηγεμόνες» να μιμηθούν αυτά που μάθαιναν για τα ανακτορικά συστήματα της Εγγύς Ανατολής, ιδίως τα στοιχεία εκείνα που θα τους βοηθούσαν να παγιώσουν τη δική τους εξουσία¹⁴⁴, όποια και αν ήταν η φύση της.

Φαίνεται, επομένως, ότι ένα πολυπρόσωπο εμπορικό σύστημα —στο οποίο περιλαμβάνονταν πιθανότατα και περιπλανώμενοι τεχνίτες— αποτελούσε μια από τις κύριες δυνάμεις που ένωναν το Αιγαίο με την αρχαία Εγγύς Ανατολή¹⁴⁵. Η ενδιαφέρουσα διαπίστωση των Wachsmann και Morgan, πως σε κάποιες από τις υστερότερες αναπαραστάσεις των Keftiu σε αιγυπτιακές τοιχογραφίες υπάρχει μια αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στους κατοίκους του Αιγαίου και της Συρίας, είναι δυνατόν να φανερώνει τον στενό βαθμό επικοινωνίας των δύο περιοχών. Αν και στο παρελθόν αυτή η σύγχυση είχε αποδοθεί στην υποθετική χρήση «βιβλίων μοτίβων/αντιγραφής»¹⁴⁶, είναι πιθανότερο αυτό να συνέβαινε εξαιτίας της στενής σχέσης Αιγαίου και Συρίας στο διεθνές εμπόριο εκείνη την εποχή¹⁴⁷, ή στο μεσολαβητικό ρόλο της Συρίας (όπως και της Κύπρου) στις επαφές άλλων περιοχών με το Αιγαίο.

¹⁴³ Malamat 1971, 32· Graham 1987, 240· Niemeier 1991, 199· Margueron 1995α, 885.

¹⁴⁴ Knapp 1995, 1438.

¹⁴⁵ Wiener 1987, 262· Knapp 1995, 1446-7.

¹⁴⁶ Τα «βιβλία μοτίβων/αντιγραφής» («pattern books» ή «copybooks») είναι όρος που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το υποθετικό υπόβαθρο από το οποίο αντλούσαν θέματα οι καλλιτέχνες των θηβαϊκών τάφων (Wachsmann 1987, 12-26).

¹⁴⁷ Morgan 2007, 124.

Κεφάλαιο 2. Η εξέλιξη των ανακτόρων στη Μεσοποταμία και την Κρήτη

2.1. Η εξέλιξη του μεσοποταμιακού ανακτόρου και η περίπτωση του *Mari*

Για την περίοδο πριν από την 3^η χιλιετία στη Μεσοποταμία, είναι διαθέσιμα μόνον αρχαιολογικά στοιχεία και, κατ' επέκταση, δεν είναι δυνατόν να προκύψουν βέβαια συμπεράσματα για το πότε ακριβώς και πώς αναπτύχθηκε το ανακτορικό σύστημα διαχείρισης.¹⁴⁸ Από την 3^η χιλιετία και εξής εμφανίζονται γραπτά κείμενα, από τα οποία προκύπτει η σταδιακή ανάδειξη μιας ισχυρής ανακτορικής γραφειοκρατίας, η οποία ανταγωνιζόταν τα μεγάλα ιερά.¹⁴⁹

Ο προσδιορισμός της προέλευσης του τύπου του μεσοποταμιακού ανακτόρου δεν είναι ένας από τους στόχους της παρούσας μελέτης, ωστόσο θα γίνει μια σύντομη επισκόπηση. Οι O. Aurenche και J.Cl. Margueron, αναζητώντας τις ρίζες της ανακτορικής αρχιτεκτονικής στην Εγγύς Ανατολή, υποστήριξαν ότι οι πρόγονοι του τυπικού μεσοποταμιακού ανακτόρου είναι δυνατόν να αναγνωριστούν σε κτήρια της περιόδου Ubaid (6^η-5^η χιλιετία π.Χ.). Ο Aurenche, επιχειρώντας να ακολουθήσει την πορεία της αρχιτεκτονικής της φάσης Ubaid ως την εμφάνιση των κτηρίων που ταυτίζονται σαφώς με ανάκτορα (περί το τέλος της περιόδου Uruk, περ. 3000 π.Χ.), στράφηκε στη μελέτη της αρχιτεκτονικής της θέσης Tere Gawra (**Εικόνα 18**). Παρατήρησε ότι τα κτήρια της εν λόγω θέσης αποτελούνται από έναν ορθογώνιο κεντρικό χώρο —πιθανότατα υποδοχής—, ο οποίος περιβάλλεται από άλλους μικρότερους χώρους, συμμετρικά τοποθετημένους στις δύο μακρές πλευρές του, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο μια τριμερή οργάνωση. Επιπλέον, αυτός ο κεντρικός χώρος φαίνεται πως είναι προσβάσιμος απ' όλους τους υπόλοιπους (**Εικόνα 19**). Αυτό το χαρακτηριστικό αποτελεί νέο στοιχείο στην Εγγύς Ανατολή και, σύμφωνα με τον Aurenche, πιθανότατα οφείλεται στην αρχιτεκτονική της περιόδου Ubaid. Ωστόσο, παρ' όλο που τα τριμερή αυτά οικοδομήματα ήταν προφανώς κοινοτικού χαρακτήρα, δεν υπάρχουν στοιχεία που να τα ταυτίζουν με την έδρα ενός ηγεμόνα της πόλης.¹⁵⁰ Κατά την ακόλουθη περίοδο, Uruk, ο τύπος της

¹⁴⁸ Για κτήρια της περιόδου Ubaid που θεωρήθηκαν πρόγονοι των μεσοποταμιακών ανακτόρων, βλ. Margueron 1982, 577· 1987β, 9-10.

¹⁴⁹ Aurenche 1982, 255· Margueron 1987β, 10-1.

¹⁵⁰ Tobler 1950, 6-50, πίν. I-XXI, XXVIII-XLV· Aurenche 1981, Τόμ. 1, 224-5· 1981, Τόμ. 2, πίν. 174-175, 206-7, 210-211 (για Gawra) και πίν. 81, 168-171, 203-204 (για Eridu)· 1982, 243-7.

τριμερούς οικίας εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, παράλληλα με έναν νέο τύπο, την «οικία με αυλή», ο κεντρικός χώρος της οποίας ήταν μια αυλή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι δύο τύποι ενώνονταν σε ένα ενιαίο κτήριο. Σύμφωνα με μια άποψη, τα κτήρια με αυλή αποτέλεσαν το πρότυπο για τους ναούς και τα μεταγενέστερα ανάκτορα.¹⁵¹ Ωστόσο, οι έρευνες δεν έχουν καταλήξει σε ένα κοινώς αποδεκτό συμπέρασμα για την προέλευση του αρχιτεκτονικού τύπου του μεσοποταμιακού ανακτόρου και όλες αυτές οι θεωρίες παραμένουν εικασίες.

Στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, κατά την ΠΔ περίοδο, εμφανίζονται πρώιμα μνημειακά κτήρια στις θέσεις Kish και Eridu, τα οποία πλέον είναι δυνατόν να ταυτιστούν με ανάκτορα.¹⁵² Η σαφής διαφοροποίησή τους από τα υπόλοιπα σύγχρονά τους κτήρια, καθώς και το γεγονός ότι είναι κτισμένα μακριά από το σημείο της πόλης όπου βρίσκονταν οι ναοί, είχαν ως αποτέλεσμα να ερμηνευτούν ως οι πρώτες κατοικίες ηγεμόνων. Κλασικό παράδειγμα τυπικού μεσοποταμιακού ανακτόρου είναι το Ανάκτορο των Κυβερνητών στην Ešnunna (**Εικόνα 20**). Το βασικό χαρακτηριστικό αυτού του ανακτόρου, το οποίο επαναλαμβάνεται στα υστερότερα μεσοποταμιακά ανάκτορα, είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε μια εξωτερική αυλή, την *bābānū*, και σε μια εσωτερική αυλή, την *bītānu*. Στην πρώτη, λάμβαναν χώρα οι δημόσιες δραστηριότητες, ενώ η δεύτερη χρησίμευε σε περισσότερο ιδιωτικές δραστηριότητες. Τις δύο αυλές ένωνε η Αίθουσα του Θρόνου, η οποία λειτουργούσε ως αίθουσα ακροάσεων από τον ηγεμόνα. Αυτή η διαρρύθμιση συναντάται στα μεσοποταμιακά ανάκτορα, γεγονός που ισχύει και στην περίπτωση του Mari, όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια.¹⁵³

Σε ό,τι αφορά στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης¹⁵⁴, η σκιαγράφιση της ιστορίας του ανακτορικού συστήματος εμφανίζει επιπλέον δυσκολίες, καθώς δεν έχουν βρεθεί στην περιοχή αυτή κτήρια της 3^{ης} χιλιετίας τα οποία να είναι δυνατόν να ταυτιστούν με απόλυτη βεβαιότητα ως ανάκτορα. Πέρα από την ενστικτώδη κρίση των ανασκαφών και των ερευνητών, η έρευνα χρησιμοποιεί ορισμένα κριτήρια, προκειμένου να χαρακτηρίσει ένα κτήριο ως ανάκτορο. Τα συνήθη κριτήρια είναι: το

Παρόμοια παραδείγματα προέρχονται από την ίδια περίοδο και από την πόλη Uruk, συγκεκριμένα οι Ναοί I και II (Aurenche 1982, 24-8, εικ. 11· Κοπανιάς 2013, 75, 82, 89-90).

¹⁵¹ Aurenche 1981, Τόμ. 1, 224-5· 1981, Τόμ. 2, 53· 1982, 247-56· Roaf 1995, 426.

¹⁵² Roaf 1995, 433.

¹⁵³ Roaf 1995, 433· Akkermans και Schwartz 2003, 321.

¹⁵⁴ Για αρκετά χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι η Συρία δεν είχε φτάσει στο στάδιο της αστικοποίησης, παρά μόνον από την αρχή της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. και εξής. Ωστόσο, τα ευρήματα μαρτυρούν αστικοποίηση στην περιοχή ήδη από την 3^η χιλιετία π.Χ. (Margueron 1987γ, 128-9· Akkermans και Schwartz 2003, 233).

μέγεθος του κτηρίου, η συνύπαρξη λειτουργικών χώρων και χώρων κατοίκησης, οι μεγάλες αυλές, καθώς και η ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων, αιθουσών υποδοχής και, πιθανώς, αρχαιακών χώρων. Σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία ενός κτηριακού συγκροτήματος ως ανακτόρου θεωρούνται η πολυτελής διακόσμηση και επίπλωση, καθώς και η τοποθέτηση του οικοδομήματος σε κάποιο ιδιαίτερο σημείο, όπως σε μια πλατεία ή να εφάπτεται ενός ναού. Επιπλέον στοιχείο υπέρ της ταύτισης ενός συγκροτήματος με ανάκτορο αποτελεί η ισχυρή οχύρωση γύρω του. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούν παγιωμένα χαρακτηριστικά όλων των ανακτόρων που έχουν έρθει στο φως, καθώς διακρίνονται χρονολογικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις.¹⁵⁵ Το ίδιο το ανάκτορο του Mari έχει προβληματίσει τους ερευνητές ως προς τη φύση του, ιδιαίτερα κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. Γενικώς, όμως, υστερότερα ανάκτορα, όπως αυτά της Ebla και του Mari, τα οποία χρονολογούνται κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ., ταυτίζονται με μεγαλύτερη βεβαιότητα.¹⁵⁶

Η πόλη Mari βρίσκεται στη θέση Tell Hariri, στην κοιλάδα του Μέσου Ευφράτη (**Εικόνα 21**), στα σύνορα ανάμεσα στα σύγχρονα κράτη της Συρίας και του Ιράκ. Ιδρύθηκε στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας και είχε διάρκεια ζωής έως περίπου το 1760 π.Χ. (δηλαδή για περίπου μιάμιση χιλιετία), όταν ο Hammurabi της Βαβυλώνας ένωσε τη Μεσοποταμία υπό την εξουσία του (**Πίνακας 1**).¹⁵⁷ Η πόλη ανακαλύφθηκε το 1933 και έκτοτε έχει ανασκαφεί διαδοχικά από τους A. Parrot (1933-1964), J.-Cl. Margueron (1974-2004) και P. Butterlin (2005 έως σήμερα).¹⁵⁸ Η θέση της βρίσκεται ουσιαστικά στο δυτικό άκρο της Μεσοποταμίας, ενώ παράλληλα συνδέεται στενά με τη Συρία, γεγονός που γίνεται εμφανές στις επιρροές του ίδιου του Μεγάλου Βασιλικού Ανακτόρου.¹⁵⁹ Πρόκειται για μια ιδιαίτερη περίπτωση πόλης, διότι, σε αντίθεση με τα άλλα αστικά κέντρα της Εγγύς Ανατολής, τα οποία αποτέλεσαν τα τελευταία στάδια μιας εξελικτικής διαδικασίας, από τον σχηματισμό μικρών χωριών έως την ανάπτυξή τους σε μεγάλες πόλεις, το Mari αποτελεί μιαν εντελώς νέα πόλη, η οποία ιδρύθηκε εξ αρχής ως τέτοια στο σημείο που βρίσκεται.¹⁶⁰

Οι συνθήκες οι οποίες κυριαρχούν στη θέση Tel Hariri είναι αφιλόξενες. Από τη στιγμή που ο Ευφράτης, ο οποίος πηγάζει από την οροσειρά του Ταύρου,

¹⁵⁵ Dever 1995, 605.

¹⁵⁶ Roaf 1995, 425, 432.

¹⁵⁷ Margueron 1995β, 9· 2009α, 27· 2016, 127· Rutz και Michalowski 2016, 16-7, 20-4.

¹⁵⁸ Parrot 1935, 1· 1958α, vii· Margueron 2008β, 28-9· 2014α, 1, 10· Butterlin 2016, 136.

¹⁵⁹ Margueron 1987γ, 128· Thalmann 1999, 104, 106.

¹⁶⁰ Margueron 1995β, 12-5· 2003, 117-20, 131-5· 2014α, 13-5· Akkermans και Schwartz 2003, 263. Για την εξέλιξη των πόλεων στη Συρία, βλ. Al-Maqdissi 2014, 27-41.

στρέφεται νοτιο-ανατολικά και εισέρχεται στη Συρία, διασχίζει μια ζώνη όπου ετησίως πέφτουν μόνο 100-200 χιλιοστόγραμμα βροχής, δηλαδή μια περιοχή που μπορεί να χαρακτηριστεί ως υπο-έρημος. Για τον λόγο αυτόν, ο ποταμός χάνει αρκετή από την περιεκτικότητά του σε νερό και, φτάνοντας στη μέση της πορείας του (από την Jerablus στο Abu Kemal, δηλαδή μια απόσταση περί τα 600 χλμ., η οποία σχετίζεται άμεσα με το Mari), είναι σημαντικά αποδυναμωμένος. Παρ' όλα αυτά, οι εαρινές πλημμυρίδες του εξακολουθούν να είναι ισχυρές και καταστροφικές. Βέβαια, εξαιτίας της μεγάλης απόστασης από τον Ευφράτη, το Mari επηρεάζεται έντονα από την ξηρασία. Η εποχή της ανομβρίας διαρκεί οκτώ έως εννέα μήνες, από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο περίπου, κάνοντας αδύνατη την καλλιέργεια.¹⁶¹ Προκειμένου, επομένως, να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την επιβίωση του πληθυσμού μιας ολόκληρης πόλης, ήταν αναγκαίο από την αρχή της δημιουργίας της να διαμορφωθεί το τοπίο με την κατασκευή αρδευτικών έργων. Η γεωμορφολογική ανάλυση από τον B. Geyer απέδειξε την ύπαρξη τριών μεγάλων καναλιών, ενός αρδευτικού, ενός συνδετικού και ενός πλωτού (**Εικόνα 22**), τα οποία έδιναν ζωή στην πόλη αρδύοντας την ίδια και τις ελάχιστες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που διέθετε και, κυρίως, βοηθώντας την να εξελιχθεί από την αρχή σε εμπορικό κέντρο.¹⁶²

Το ζήτημα του ανακτόρου της πόλης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το ανεσκαμμένο Μεγάλο Βασιλικό Ανάκτορο του Mari της 2^{ης} χιλιετίας (για συντομία MBA στο εξής), το οποίο αφορά την παρούσα μελέτη, δεν φαίνεται να υπήρχε από την αρχή της ίδρυσης της πόλης. Από την πρώιμη φάση κατοίκησης, την επονομαζόμενη Πόλη I (ΠΔ I-II περίοδος, περί το 2950-2650 π.Χ.), δεν έχει ανακαλυφθεί έως τώρα κάποιο κτήριο το οποίο να είναι δυνατόν να ταυτιστεί με ανάκτορο. Στην ίδια τη θέση στην οποία ανεγέρθησαν διαδοχικά το «Ανάκτορο Φάντασμα» (Πόλη II) και το MBA (Πόλη III) —η κατά τους ανασκαφείς «Τομή Ρεσ», η οποία περιλαμβάνει τον κεντρικό χώρο του MBA και τον Ιερό Περίβολό του— η οικοδομική φάση της Πόλης I έχει δώσει προς το παρόν μόνο οικιστικά, ταφικά και εργαστηριακά κατάλοιπα¹⁶³, τίποτα όμως που να μπορεί να σχετιστεί με την ύπαρξη ανακτορικού οικοδομήματος¹⁶⁴. Στρώματα της Πόλης I με ταφική και αστική χρήση βρέθηκαν επίσης κάτω και από το Μικρό Ανατολικό Ανάκτορο της

¹⁶¹ Margueron 1987β, 10· 2014α, 4-9· Renger 1994, 169.

¹⁶² Leemans 1960, 106, 108· Charpin και Durand 1983, 118· Durand 1992, 97-128· Michel 1996, 416· Masetti-Rouault 2001, 13-4, 16-7, 22-5· Margueron 1995β, 12-5· 2004, 64-79· 2008β, 23-8, 35-46· 2013, 361-2· 2014α, 14-6, 19, 21-3· 2016, 128· Butterlin 2016, 137· Montero Fenollós 2016, 156.

¹⁶³ Margueron 2008β, 34· Muller 2014, 44.

¹⁶⁴ Margueron 1996γ, 15-6· 2000γ, 910.

Πόλης III (βλ. 3^ο κεφάλαιο και **Εικόνα 23**), επομένως ούτε σ' αυτήν τη θέση φαίνεται να υπήρχε κάποιο ανακτορικό κτίσμα κατά την περίοδο αυτή. Εύλογα είναι δυνατόν να υποτεθεί πως, αν υπήρξε ανάκτορο κατά τη φάση της Πόλης I, τότε δεν μπορεί να βρισκόταν στις ίδιες θέσεις στις οποίες οικοδομήθηκαν τα ανάκτορα της 2^{ης} χιλιετίας.¹⁶⁵ Εξάλλου, δεν έχει ανασκαφεί πλήρως ολόκληρη η επιφάνεια του Tell Hariri, επομένως είναι πάντα πιθανή μια μελλοντική ανακάλυψη, ενώ δεν θα έπρεπε ίσως να αποκλειστεί και η πιθανότητα το πρώτο ανάκτορο της Πόλης I να μην έχει αφήσει ορατά κατάλοιπα.¹⁶⁶ Το μόνο κτήριο, ενδεχομένως διοικητικού χαρακτήρα, το οποίο βρέθηκε στο επίπεδο της Πόλης I είναι το Κτήριο με τα Λίθινα Θεμέλια, κάτω από τον ναό της Ištar (**Εικόνα 24**), στη δυτική παρυφή της πόλης. Το εν λόγω κτήριο διαθέτει οργάνωση και διαστάσεις χώρων που δεν αντιστοιχούν σε απλή κατοικία¹⁶⁷, πάλι όμως δεν θεωρείται ανάκτορο.

Η πόλη ανακατασκευάστηκε περί το 2450 π.Χ. (ΠΔ III και Ακκαδική περίοδος).¹⁶⁸ Κατά τη δεύτερη αυτή φάση κατοίκησης, δηλαδή την Πόλη II (2450-2220 π.Χ.)¹⁶⁹, εμφανίζεται ένα κτήριο στο σημείο όπου αργότερα ανεγέρθηκε το MBA (**Εικόνες 25-26**). Αυτό το ατελώς αποκεκαλυμμένο κτήριο της 3^{ης} χιλιετίας είχε χαρακτηριστεί από τον Parrot ως το «προσαργονικό ανάκτορο»¹⁷⁰, όμως ο Margueron εμβάθυνε τη μελέτη του, προκειμένου να διαπιστώσει αν πράγματι αυτό είχε ανακτορική λειτουργία¹⁷¹.

Ήδη από την ανακάλυψη αυτού του κτηρίου, γεννήθηκε η θεωρία ότι *«ενδεχομένως δεν επρόκειτο για βασιλική κατοικία, αλλά για έναν μεγάλο ναό, αφιερωμένο στον μεγάλο θεό της πόλης, που διηύθυνε τις βιοτεχνικές δραστηριότητες παράλληλα με τη θρησκευτική λειτουργία του»*¹⁷². Πράγματι, στο εσωτερικό του βρέθηκαν λατρευτικές εγκαταστάσεις, ενώ η θέση του βρίσκεται ακριβώς δίπλα στον τομέα της Πόλης II, στον οποίο αναπτύσσονται τα μεγάλα ιερά (**Εικόνα 27**).¹⁷³ Με βάση το υλικό και τις εγκαταστάσεις που έχουν βρεθεί στο κτήριο στη φάση P-2, η φύση των δραστηριοτήτων οι οποίες του έχουν αποδοθεί είναι κυρίως εργαστηριακές.

¹⁶⁵ Margueron 2014β, 111· Muller 2014, 49, 72.

¹⁶⁶ Muller 2014, 45.

¹⁶⁷ Muller 2014, 65, 72.

¹⁶⁸ Την Πόλη I διαδέχθηκε μια αρκετά μακρά περίοδος εγκατάλειψης, για την οποία άγνωστοι παραμένουν οι λόγοι προς το παρόν (Margueron 2003, 136).

¹⁶⁹ Margueron 2003, 136-8· 2008β, 34· 2014α, 51, 53-4· 2014β, 111.

¹⁷⁰ Το κτήριο αυτό είχε τη μορφή ακανόνιστου τραπεζίου, με διαστάσεις 150 μ. και 160 μ. στις μεγαλύτερες πλευρές του, και 125 μ. και 120 μ. στις μικρότερες.

¹⁷¹ Margueron 1982, 86-106· 2004, 222-7· 2008α, 188-93· 2014γ, 265, 267.

¹⁷² Margueron 2014δ, 465.

¹⁷³ Margueron 2004, 148-9, 204.

Κατ' αρχάς, η έντονη παρουσία τμημάτων λεπίδων από πυριτόλιθο υποδεικνύει την ύπαρξη τουλάχιστον δύο εξειδικευμένων εργαστηρίων λιθοξοΐας. Επίσης, βρέθηκαν τρεις εγκαταστάσεις, οι οποίες φέρουν επίπεδες επιφάνειες με εγκοπές¹⁷⁴, που θα μπορούσαν να εξυπηρετούν πολλές εργαστηριακές δραστηριότητες. Τέλος, ανακαλύφθηκαν θραύσματα από εγχάρακτα όστρεα (coquille) τα οποία έχουν λαξευθεί έτσι ώστε να σχηματίζουν μορφές ανθρώπων, ζώων και αντικειμένων.¹⁷⁵ Γι' αυτήν τη συλλογή όστρεων, ο Margueron παρατήρησε ότι πιθανώς δεν συνθέταν μια και μόνο εικονιστική παράσταση¹⁷⁶, η οποία ενδεχομένως αποσπάστηκε από κάποιο αντικείμενο το οποίο κοσμούσε. Αντίθετα, φαίνεται ότι πρόκειται για μαζική παραγωγή εικονιστικών τμημάτων από κάποιο εργαστήριο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία στερεοτυπικών θεμάτων. Αυτό υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικής και οργανωμένης παραγωγής, η οποία ξεπερνούσε σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες του ναού, από τον οποίο ήταν εξαρτημένο το συγκεκριμένο εργαστήριο, αλλά και των άλλων ναών της πόλης.¹⁷⁷

Στο Προσαργονικό Κτήριο (το οποίο εφεξής θα αναφέρεται έτσι, καθώς ο χαρακτηρισμός του ανακτόρου που του είχε αποδοθεί φαίνεται πως μάλλον δεν ευσταθεί) έχουν αναγνωριστεί τέσσερις φάσεις, με χρονολογική σειρά οι εξής: P-3, P-2, P-1, P-0 (**Εικόνα 28**). Όλες βρίσκονται στο ίδιο σημείο το οποίο κατά τη 2^η χιλιετία καταλαμβάνει ο Ιερός Περιβόλος του MBA. Μάλιστα, οι φάσεις αυτές διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς σημαντικές αρχιτεκτονικές αλλαγές, εκτός από την αντικατάσταση των παλαιών δαπέδων με νέα. Επιπλέον, το κτήριο σ' αυτές τις φάσεις δεν φαίνεται να είχε τον βασιλικό χαρακτήρα τον οποίο θα ήταν δυνατόν να του προσδώσει η ύπαρξη ειδικών χώρων, όπως για παράδειγμα μια αίθουσα του θρόνου ή μια αίθουσα υποδοχής, εγκαταστάσεις μαγειρικής ή ένας οργανωμένος χώρος για συλλογή και φύλαξη των προϊόντων τα οποία θα χρησίμευαν για τα συμπόσια. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εργαστηριακή λειτουργία του, εξακολουθεί να προκαλεί την αμφισβήτηση της ανακτορικής χρήσης του.¹⁷⁸ Μόνο η νεότερη φάση, η P-0, η οποία είχε πολύ σύντομη διάρκεια, διαφοροποιείται λίγο σε

¹⁷⁴ Margueron et al. 1993, 31-34.

¹⁷⁵ Στα νότια του Ιερού Περιβόλου, μέσα στους χώρους 52 και 49, ήρθαν στο φως περίπου 300 θραύσματα, διασκορπισμένα στο δάπεδο του χώρου 4 του επιπέδου P-2. Τα θραύσματα αυτά βρέθηκαν ουσιαστικά στην είσοδο του Ιερού Περιβόλου.

¹⁷⁶ Φαίνεται να λείπουν στοιχεία τα οποία συνήθως αποτελούν μέρος τέτοιων παραστάσεων, όπως νεκροί αντίπαλοι και άρματα που συνόδευαν τα άλογα. Επιπλέον, πολλά μοτίβα και μορφές μοιάζουν να επαναλαμβάνονται.

¹⁷⁷ Margueron 2008β, 196-7· 2014γ, 274, 277-8, 284, 286-7.

¹⁷⁸ Margueron 2014γ, 269.

σύγκριση με την προηγούμενη, την P-1.¹⁷⁹ Σ' αυτήν τη φάση έχει ξεκινήσει η ακκαδική κυριαρχία και εμφανίζεται η Αίθουσα των Πεσσών, η οποία αποτέλεσε την πρώτη Αίθουσα του Θρόνου (βλ. 3^ο κεφάλαιο), αλλάζοντας πλήρως τη λειτουργία και τον προορισμό του μνημείου. Αυτή η αίθουσα, όμως, δεν είχε μακρά χρήση, αφού πολύ σύντομα ολόκληρο το κτήριο ανακατασκευάστηκε (βλ. στη συνέχεια σχετικά με το «Ανάκτορο Φάντασμα») (Εικόνα 29).¹⁸⁰

Ελάχιστα στοιχεία που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του Προσαργονικού Κτηρίου αναφέρουν ονόματα βασιλέων, αντικείμενα όπως ένα αγαλματίδιο του Ishqi, μερικές πινακίδες και σφραγίσματα από σφραγιδοκυλίνδρους. Παρ' όλα αυτά, τα εν λόγω στοιχεία δεν αποδεικνύουν ότι επρόκειτο για ανάκτορο σ' αυτήν τη φάση. Ακόμη και αν κάποιος βασιλέας του Mari διέθετε μερικά διοικητικά διαμερίσματα μέσα στο συγκεκριμένο κτήριο —τα οποία βέβαια, αν υπήρξαν, δεν έχουν βρεθεί—, το ίδιο το ανάκτορό του θα μπορούσε να βρίσκεται σε κάποιο άλλο σημείο της πόλης.¹⁸¹ Από τα στοιχεία που προσφέρουν τα κείμενα του Mari, είναι δυνατόν να υποτεθεί η ύπαρξη ανακτόρου κατά την 3^η χιλιετία, ωστόσο παραμένει άγνωστη η τοποθεσία του.¹⁸² Από τα προσαργονικά έγγραφα που ήρθαν στο φως, τρία αναφέρονται σε «ανάκτορο» – «μεγάλο οίκο» (É.GAL).¹⁸³ Παρόμοιες αναφορές αντλούνται, επίσης, από το άγαλμα του Min-mahiršu, οινοχόου του IBlul-II, ο οποίος περιγράφεται ως «επίτροπος του ανακτόρου» (UGULA GAL:É), αλλά και από τον όρο «οίκος του βασιλιά» (É.LUGAL).¹⁸⁴ Όσο για τη θεότητα που λατρευόταν στο Προσαργονικό Κτήριο κατά την 3^η χιλιετία, αυτή εικάζεται ότι ήταν ο Ama'ušumgal, δηλαδή ο Dumuzi, αναφορά στον οποίον εντοπίστηκε σε ενεπίγραφο θραύσμα αγάλματος που βρέθηκε στον τομέα αυτόν.

Το Προσαργονικό Κτήριο, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, δεν αποτελεί καινοτομία για την Εγγύς Ανατολή, καθώς στις θέσεις Tell Asmar και Nabada (Tell Beydar) της ίδιας περιόδου έχουν εντοπιστεί κτήρια με παρόμοια χαρακτηριστικά: εγκαταστάσεις εργαστηριακής φύσεως, απουσία βασιλικών στοιχείων και συσχετισμό —έστω αμφίβολο— με ναϊκό κτήριο. Οι λειτουργικές ομοιότητες ανάμεσα στα

¹⁷⁹ Margueron 2014γ, 267· 2014δ, 463, 469-470, 475-80.

¹⁸⁰ Akkermans και Schwartz 2003, 266-7· Margueron 2004, 367-9 και εικ. 355-9· 2014γ, 287· 2014δ, 471, 474.

¹⁸¹ Margueron 2014γ, 287.

¹⁸² Υπενθυμίζεται ότι η ανασκαφή του tell δεν είναι πλήρης, καθώς και ότι ένα μεγάλο τμήμα του έχει χαθεί εξαιτίας της διάβρωσης.

¹⁸³ Charpin και Durand 1987, 73, κείμε. 8 [T.66] (στρ. IX, στ. 4), 75, κείμε. 10 [T.68] (στρ. II, στ. 1, στρ. III, στ. 2 και στρ. V, στ. 3), 76, κείμε. 12 [T.72] (στρ. V, στ. 5), 78, κείμε. 17 (στρ. I, στ. 2 και στρ. IV, στ. 2).

¹⁸⁴ Charpin και Durand 1987, 73, κείμε. 8 [T.66] (στρ. IX, στ. 4)· 2012, 74.

κτήρια αυτά είναι τέτοιες που, κατά τον Margueron, δεν μπορεί να είναι τυχαίες.¹⁸⁵ Επομένως, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το μεγαλειώδες Προσαργονικό Κτήριο της Πόλης II του Mari, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, είναι ένα είδος «ναού – βιοτεχνικού κέντρου», το οποίο ανήκει σε μια συγκεκριμένη κατηγορία κτηρίων, που εξέφραζε το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα που χαρακτήριζε τον αστικό πολιτισμό του συρο-μεσοποταμιακού κόσμου κατά τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Επίσης, ο Margueron προτείνει να χρησιμοποιείται ο όρος «ναός – βιοτεχνικό κέντρο» αντί του όρου «ψευδο-ανάκτορο της Πόλης II»¹⁸⁶ για να περιγράψει το εν λόγω συγκρότημα.

Ακολούθως, το Mari κατακτήθηκε από κάποιον διάδοχο του Sargon I ή, ίσως, από τον ίδιο. Κατά την περίοδο αυτή, το Mari αποτελούσε το δυτικό όριο του τότε γνωστού κόσμου των Ακκάδων, ενώ το Elam θεωρείτο το ανατολικό όριό του (**Κείμενο 12**). Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, η εντυπωσιακά μεγάλης έκτασης κατάκτηση πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια του Dagan, του μεγάλου θεού του Μέσου Ευφράτη (**Κείμενο 13**) και συνιστούσε εγχείρημα το οποίο, σύμφωνα με τον εγγονό του Sargon, Naram-Sîn, κανείς ποτέ άλλοτε δεν είχε φέρει εις πέρας (**Κείμενο 14**).¹⁸⁷ Στα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας (23^{ος} αιώνας π.Χ.), πραγματοποιείται η μετάβαση από την Πόλη II στη φάση της Πόλης III, με την ανακατασκευή ολόκληρης της πόλης επί των ερειπίων των δύο προηγούμενων φάσεων, από τους ηγέτες της δυναστείας των Στρατιωτικών Διοικητών.¹⁸⁸ Οι ηγέτες αυτοί, γνωστότεροι με τον ακκαδικό όρο *Šakkanakku* (στα σουμεριακά *shagan*), εγκαταστάθηκαν ως κυβερνήτες πιθανότατα από τον Naram-Sîn και κυβέρνησαν το Mari από το 2200 έως το 2000 π.Χ. περίπου. Αυτοί οικοδόμησαν το ανάκτορο το οποίο εντοπίζεται ανάμεσα στις φάσεις P-0 και την τελική του MBA. Ελάχιστα ίχνη αυτού του ανακτόρου έχουν σωθεί, κάνοντας αδύνατη τη μελέτη της οργάνωσής του σ' αυτήν τη φάση. Το συγκεκριμένο ανάκτορο ονομάζεται από τον Margueron «Ανάκτορο Φάντασμα» (*the phantom palace*) (**Εικόνα 29**).¹⁸⁹ Κατά τη 2^η χιλιετία, οι *Šakkanakku* ισοπέδωσαν το «Ανάκτορο Φάντασμα» —γι' αυτό διατηρείται τόσο ελλιπώς—, προκειμένου να κατασκευάσουν

¹⁸⁵ Margueron 2014γ, 287-8, βλ. και εικ. 2-d, εικ. 9.

¹⁸⁶ Margueron 2014γ, 288.

¹⁸⁷ Akkermans και Schwartz 2003, 233· Archi 2014, 161.

¹⁸⁸ Ο τίτλος τους σχετίζεται αναμφίβολα με μία στρατιωτική και όχι βασιλική ιδιότητα. Η εξουσία τους εκπορευόταν από τη νότια Μεσοποταμία. Οι δεσμοί με την Ur III είναι ισχυροί στους δύο μισούς αιώνες κυριαρχίας των *Šakkanakku* στο Mari (Parrot 1974, 97· Margueron 1996β, 95-6· Akkermans και Schwartz 2003, 286).

¹⁸⁹ Margueron 2008β, 131.

το MBA (Εικόνες 25-26), το οποίο λειτούργησε σε όλη την υπόλοιπη ζωή της πόλης.¹⁹⁰

Το MBA απέκτησε την τελική του μορφή μέσα σε ένα διάστημα περίπου τριών αιώνων συνολικά. Αυτό το κτήριο της 2^{ης} χιλιετίας, το οποίο αποτελεί αναμφίβολα ανακτορικό συγκρότημα, διατήρησε τα ερείπια του προηγούμενου κτηρίου, ενσωματώνοντάς τα σ' αυτό υπό τη μορφή ναΐσκων, γεγονός το οποίο δεν φαίνεται να έχει κάποιο παράλληλο σε άλλη θέση.¹⁹¹ Ο Margueron υπογράμμισε σχετικά πως «Φαίνεται ότι το μνημείο του Mari σχετίζεται ισάξια και με ναό και με ανάκτορο. Αυτό είναι κάτι το ενδιαφέρον, το οποίο δεν συναντάται σε κανένα ανάκτορο της εποχής των Αρχαϊκών Δυναστειών, ούτε στο Kish, ούτε στην Éridu, ούτε στο Tell Asmar στη Μεσοποταμία, ούτε στην Ebla στη Συρία [...]. Επιπλέον, ένας τέτοιος συνδυασμός δεν εμφανίζεται ποτέ: ο ναός βρίσκεται πάντα δίπλα στο ανάκτορο, ποτέ συνυφασμένος μ' αυτό».¹⁹² Επίσης, επισήμανε ότι «Το ανάκτορο του Mari, κατά την Αμοριτική εποχή, εμφανίζεται ως μια μοναδική περίπτωση μαζί με τον ναό του (θα ήταν ίσως καλύτερα να πούμε “τα ιερά του”): αυτό το μοναδικό χαρακτηριστικό προέρχεται από το ανάκτορο της Πόλης II και χρονολογείται από τη θεμελίωσή του [...]. Έχουμε, επομένως, καθώς φαίνεται, ένα ανάκτορο-ναό».¹⁹³

Αυτή η μοναδικότητα του MBA χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς φαίνεται να υπάρχουν παρόμοια στοιχεία και σε άλλα ανακτορικά συγκροτήματα της Εγγύς Ανατολής. Στο ανάκτορο της Qatna είχε θεωρηθεί ότι υπήρχε ένας μικρός ναός, αφιερωμένος στην θεότητα Belet-ekallim, στη βορειοανατολική πλευρά της Αίθουσας C, ωστόσο το πιθανότερο είναι πως «Ενδεχομένως να υπήρχε μια μικρή λατρευτική κόγχη, αλλά ολόκληρο το συγκρότημα αποτελεί μάλλον ανακτορική αρχιτεκτονική».¹⁹⁴ Παρά το γεγονός ότι οι ανασκαφείς της Qatna φαίνεται να έχουν αποδεχθεί την ύπαρξη ναού στο ανάκτορο¹⁹⁵, αυτό δεν φαίνεται να ισχύει τελικά.¹⁹⁶ Ακόμη μια περίπτωση ύπαρξης ναού εντός ανακτορικού πλαισίου αποτελεί η πιθανότητα ύπαρξης ενός ναού (ή ναΐσκου), αφιερωμένου στη θεότητα Nanaya, μέσα στο ανάκτορο του Sin-kašid στην Uruk, καθώς εκεί ανακαλύφθηκε ένας κατάλογος

¹⁹⁰ Akkermans και Schwartz 2003, 297· Margueron 2008β, 34· 2014α, 59-62, 113. Το MBA κατασκευάστηκε αναμφίβολα περί το 2000 π.Χ., από τον Hanun-Dagan, της δυναστείας των Šakkanakku (Margueron 2014β, 114). Για τη δυναστεία των Šakkanakku, βλ. και Marchetti 2008, 16, πίν. 1.

¹⁹¹ Charpin 2012, 82.

¹⁹² Margueron 2004, 227· 2009, 27· Charpin 2012, 73, 77.

¹⁹³ Margueron 2004, 227· Charpin 2012, 80.

¹⁹⁴ Charpin 2012, 80.

¹⁹⁵ Pfälzner 2007.

¹⁹⁶ Charpin 2012, 80-2.

πολυάριθμων αγαθών τα οποία ανήκαν σ' αυτήν τη θεότητα. Επισημαίνεται, όμως, ότι στην Uruk κυριαρχούσε ο βασιλικός έλεγχος επί των ναών και των αγαθών τους.¹⁹⁷ Επομένως, η ανεύρεση του προαναφερθέντος καταλόγου μέσα στο ανάκτορο δεν συνεπάγεται απαραίτητα την ύπαρξη ναού μέσα στο κτήριο. Επιπρόσθετα, το ανάκτορο του Επιπέδου VII στο Alalakh της MEX, στη Συρία, αποτελεί μιαν ακόμη περίπτωση συνδυασμού ενός ανακτόρου και ενός ναού σε ένα ενιαίο συγκρότημα¹⁹⁸, όμως και πάλι δεν αποτελούν το ίδιο κτήριο.

Είναι φανερό ότι ακόμη και η ζωή στο ανάκτορο της 2^{ης} χιλιετίας σηματοδοτούνταν από το γεγονός ότι επρόκειτο για έναν αρχαίο ναό, σημαντικά τμήματα του οποίου διατηρήθηκαν όταν αυτός ενσωματώθηκε στο ανακτορικό κτίριο. Πλήθος κειμένων φανερώνουν ότι οι βασιλικές αυλές της Qatna και του Aleppo, γνώριζαν πως το MBA είχε μια «*ιδιαιτερή φύση*». Τέτοιες ενδείξεις παρέχονται κυρίως από κείμενα τα οποία αφορούν στη ζωή των βασιλισσών του Mari εντός του MBA (**Κείμενο 15**)¹⁹⁹ (βλ. και 2^ο κεφάλαιο). Μάλιστα, σύμφωνα με τον J.-M. Durand, ενδεχομένως εξαιτίας του ιδιαίτερου χαρακτήρα του συγκροτήματος, ακόμη και ο ίδιος ο Zimri-Lim επέλεξε κατά την αρχή της βασιλείας του να μη ζει μόνιμα στο MBA.²⁰⁰

Στην αρχή της 2^{ης} χιλιετίας, το Mari και η επικράτειά του βρέθηκαν υπό την κυριαρχία των Αμοριτών²⁰¹, οι οποίοι εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο στη βόρεια Μεσοποταμία.²⁰² Για περίπου 270 χρόνια το βασίλειο κατέστη εντελώς ανεξάρτητο από τον βαβυλωνιακό έλεγχο και χρησιμοποίησε το δικό του σύστημα γραφής και τη δική του γλώσσα.²⁰³ Η κυριαρχία της Αμοριτικής Δυναστείας διακόπηκε για περίπου 20 χρόνια, περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα π.Χ., εξαιτίας της κατάληψης του Mari από τον βασιλιά της Aššur, τον Šamši-Addu, ο οποίος ανέθεσε τη διακυβέρνηση στον γιο

¹⁹⁷ Charpin 2012, 80-1.

¹⁹⁸ Dever 1995, 611-2.

¹⁹⁹ Hood 1995, 403· Charpin 2012, 78.

²⁰⁰ Ziegler 1999, 17-9.

²⁰¹ Οι Αμορίτες ήταν νομαδικά φύλα τα οποία αναφέρονται σε κείμενα της μέσης 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Μερικές φορές αναφέρονται σε σχέση με την περιοχή δυτικά της Παλμύρας, με τον όρο Martu. Μέχρι το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., οι βασιλείς της νότιας Μεσοποταμίας (Ur III) θεωρούσαν τους Αμορίτες απειλή. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί Αμορίτες λειτούργησαν επιτυχώς στην κοινωνία της νότιας Μεσοποταμίας, φτάνοντας μερικές φορές σε υψηλές θέσεις. Δυστυχώς, έχουν σωθεί ελάχιστα αρχαιολογικά στοιχεία σχετικά με το πώς τελικά αυτοί οι νομάδες απέκτησαν τον έλεγχο ενός σημαντικού τμήματος της Μεσοποταμίας κατά την πρώτη 2^η χιλιετία π.Χ. Σημαντικό ρόλο πιθανώς έπαιξε το γεγονός ότι οι Αμορίτες βασιλείς δεν ξέχασαν ποτέ την προέλευσή τους και διατηρούσαν δεσμούς με τμήματα της φυλής τους τα οποία ζούσαν ακόμη νομαδικά. Ίσως αυτή η εξάπλωση τους προσέφερε ένα ευρύ δίκτυο αλληλοϋποστήριξης (Akkermans και Schwartz 2003, 288, 290, 313· Κοπανιάς 2015, 43-5).

²⁰² Leick 2007, 47-8.

²⁰³ Για τη γλώσσα του Mari, βλ. Lambert 1967, 30.

του, Yašmah-Addu.²⁰⁴ Η πόλη ανακαταλήφθηκε από τον τελευταίο εκπρόσωπο της Αμοριτικής Δυναστείας, τον Zimri-Lim²⁰⁵, με τη βοήθεια του βασιλιά του Aleppo και πεθερού του, Yarim-Lim, μέχρι την οριστική κατάλυση του βασιλείου το 1760 π.Χ. από τον Hammurabi²⁰⁶ της Βαβυλώνας. Ο τελευταίος λεηλάτησε το ανάκτορο και η πόλη δεν ανέκαμψε έκτοτε ποτέ.²⁰⁷ Τα υπολείμματα της Μεσοασσυριακής και της υστερότερης Σελευκο-Παρθικής περιόδου, μαρτυρούν τη σποραδική κατοίκηση της θέσης στις μετέπειτα περιόδους.²⁰⁸ Στις μέρες μας, δυστυχώς η θέση έχει πέσει θύμα του πολέμου που μαίνεται στην περιοχή και υφίσταται λαθρανασκαφές, οι οποίες την καταστρέφουν περισσότερο.²⁰⁹

2.2. Η εξέλιξη των μινωικών ανακτόρων και η περίπτωση της Κνωσού

Στην Κρήτη τα δεδομένα είναι λιγότερο σαφή σε σχέση με την Εγγύς Ανατολή. Ωστόσο, είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι το ανακτορικό σύστημα εμφανίστηκε στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., περί το 1900 π.Χ. (δηλαδή στη MM I B περίοδο)²¹⁰, σηματοδοτώντας εξελίξεις στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική οργάνωση του νησιού. Το τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου επέρχεται με τη μεγάλη φυσική καταστροφή που πλήττει τα ανάκτορα στα τέλη της MM II B περιόδου (περ. 1700 π.Χ.).²¹¹ Κατά τη MM III A περίοδο, επάνω στα ερείπια των Παλαιών Ανακτόρων ανεγέρθησαν τα Νέα. Το γεγονός αυτό αποτελεί τον λόγο για τον οποίο μας διαφεύγουν κατά μεγάλο μέρος ο σχεδιασμός και οι λεπτομέρειες για την οργάνωση των ανακτορικών κτηρίων κατά την παλαιοανακτορική φάση τους.²¹² Εικάζεται, ωστόσο, πως διέθεταν ουσιαστικά τα ίδια βασικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με τα Νέα Ανάκτορα.²¹³ Γενικά, για να χαρακτηριστεί ένα μινωικό κτηριακό σύμπλεγμα ως ανάκτορο, πρέπει να περιλαμβάνει κεντρική αυλή με προσανατολισμό Βορρά–Νότου, στις τέσσερις πλευρές της οποίας αναπτύσσονται οι πτέρυγες με τους

²⁰⁴ Dossin 1946, v-vii· Akkermans και Schwartz 2003, 308.

²⁰⁵ Kitchen 1967, 42-4· Heimpel 2000, 88· Akkermans και Schwartz 2003, 314-5.

²⁰⁶ Muhly 1973, 300-1.

²⁰⁷ Το τέλος του Mari δεν οφείλεται τόσο στον Hammurabi, αλλά στο ότι δεν συνέφερε πλέον η αναβίωση μιας πόλης η οποία δεν θα απέδιδε τις οικονομικές απολαβές που απέδιδε πριν, καθώς άλλαξαν τα δεδομένα των εμπορικών οδών (Margueron 2000β, 109).

²⁰⁸ Margueron 1990β, 426-9· 2014α, 13, 32-3· Durand 1992, 39-43· Masetti-Rouault 2007, 281-93.

²⁰⁹ Margueron 2016, 128.

²¹⁰ Μαντζουράνη 2002, 87· Hitchcock 2003, 28.

²¹¹ Μαντζουράνη 2002, 87-8. Επιμέρους διαφορές στις απόψεις δεν απουσιάζουν και ως προς αυτό το ζήτημα (βλ. Treuil et al. 1996, 214-9).

²¹² Miller 2003, 20· Hitchcock 2003, 29.

²¹³ Warren 1987, 47· Preziosi και Hitchcock 1999, 65-71, εικ. 33, 35-6, S 32.191· Μαντζουράνη 2002, 88-9.

επιμέρους χώρους.²¹⁴ Αυτή η διαρρύθμιση θυμίζει έντονα τον τύπο του μεσοποταμιακού ανακτόρου, ο οποίος περιγράφηκε παραπάνω.

Αυτάρκης ως προς το μεγαλύτερο μέρος των σημαντικών πρώτων υλών, εκτός των μετάλλων, η Κρήτη έφτασε στο απόγειο της ευημερίας της περί το 1600 π.Χ. Προς το τέλος της ΥΜ I Β περιόδου, σχεδόν όλες οι ανεσκαμμένες μινωικές θέσεις υπέστησαν καταστροφές, οφειλόμενες είτε σε ανθρώπινους είτε σε φυσικούς παράγοντες. Επιπλέον, κάποιες απ' αυτές τις θέσεις εγκαταλείφθηκαν. Όσον αφορά στην Κνωσό, η οποία αποτελεί αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται να καταστράφηκε μερικώς, αλλά δεν εγκαταλείφθηκε και αποκαταστάθηκε κατά τον ίδιο τρόπο. Κατά την ΥΜ II περίοδο (1425-1390 π.Χ.), αποτελούσε το μοναδικό ανακτορικό κέντρο του νησιού που εξακολουθούσε να λειτουργεί.²¹⁵

Κατά τη ίδια περίοδο (ΥΜ II), υπάρχουν ενδείξεις μυκηναϊκής επιρροής στην Κρήτη, όπως η εμφάνιση της Γραμμικής Β', οι ταφές πολεμιστών με οπλισμό, η κεραμική μυκηναϊκού τύπου, καθώς και η χρήση στρατιωτικών θεμάτων, όπως οι οκτώσχημες ασπίδες, τα οποία θεωρητικά δεν είχαν προηγούμενο στις ανακτορικές τοιχογραφίες της Κνωσού. Ωστόσο, θέματα οκτώσχημων ασπίδων και κράνους είχαν εμφανιστεί στην Κρήτη ήδη, όπως σε μια σφραγίδα από στεατίτη, χρονολογούμενη ίσως στην ΠΜ III και, σε χάνδρα από θολωτό τάφο της Μεσαράς²¹⁶, αλλά και σε κεραμική της ΥΜ I Α, προερχόμενη από τάφο των Ισοπάτων, από τον Τάφο των Διπλών Πελέκεων στην Κνωσό —όπου απεικονίζεται και κράνος— και, από το Μικρό Ανάκτορο της Αγίας Τριάδας.²¹⁷ Απεικονίσεις των αντικειμένων αυτών, απαντούν και στο Ακρωτήρι της Θήρας, το οποίο θεωρείται πρωιμότερο της μυκηναϊκής παρουσίας στην Κρήτη, η οποία ξεκινά αμέσως μετά την ΥΜ I Β περίοδο.²¹⁸ Επιπλέον, στην Κνωσό εντοπίζεται απεικόνιση ακόμη ενός είδους ασπίδας σε ένα από τα σφραγίσματα της ΜΜ III Β περιόδου, τα οποία προέρχονται από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού. Σ' αυτό το σφράγισμα, απεικονίζεται άνδρας με δόρυ και μια κοντύτερη εκδοχή της τετράγωνης ασπίδας, συνοδευόμενος από μια λέαινα.²¹⁹ Λίγα ΥΜ I σφραγίσματα από τη Ζάκρο απεικονίζουν επίσης ασπίδες, ίσως

²¹⁴ Μαντζουράνη 2002, 87· Shaw 2009, 61-2.

²¹⁵ Knapp 1995, 1441.

²¹⁶ Evans 1928, 52 εικ. 25 a και b.

²¹⁷ Evans 1930, 308-10, εικ. 198.

²¹⁸ Dumas 1992, 47-9 και 58-63, πίν. 26-29, 68-85, πίν. 35-48. Για τη μικρογραφική τοιχογραφία του Δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας, βλ. και Morgan 1988, 109-15.

²¹⁹ Evans 1900, 3-5· Morgan 1988, 107 και εικ. 31· Gill et al. 2002, αριθ. 236.

και κράνος.²²⁰ Περί το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, το ανάκτορο της Κνωσού υπέστη καταστροφή από πυρκαγιά, γεγονός το οποίο πιθανότατα μείωσε την επιρροή του στο νησί. Τοπικοί πολιτισμοί εξακολούθησαν να ανθούν στο νησί, αλλά η έντονη μινωική παρουσία στο Αιγαίο, είχε φτάσει στο τέλος τους, ενώ η ανακτορική ζωή της Κρήτης συνεχίστηκε κυρίως μέσω της Κνωσού.²²¹

Η Κνωσός, η οποία βρίσκεται στον σημερινό νομό Ηρακλείου, εμφανίζει ίχνη κατοίκησης ήδη από τη ΝΛ. Η διαρκής αυτή χρήση της θέσης δημιούργησε το τεχνητό ύψωμα που ονομάζεται λόφος της Κεφάλας, το οποίο αφαιρέθηκε μερικώς, όταν ιδρύθηκε το Πρώτο Ανάκτορο της ΕΧ.²²² Η έρευνα στη συγκεκριμένη θέση ξεκίνησε το 1878 από τον γηγενή αρχαιολόγο Μίνωα Καλοκαιρινό, του οποίου οι εργασίες σύντομα διακόπηκαν με παρέμβαση των αρχών. Τα ευρήματα από τις έρευνές του δημοσιεύθηκαν από τους Haussoullier και Fabricius, ενώ ένας αριθμός απ' αυτά στάλθηκε σε μεγάλα μουσεία της Ευρώπης. Τα υπόλοιπα καταστράφηκαν, όταν η οικία του Καλοκαιρινού καταστράφηκε στο πλαίσιο των οθωμανικών αντεκδικήσεων στην Κρητική Επανάσταση του 1898. Έκτοτε, πολλοί ερευνητές προσπάθησαν να πάρουν άδεια για ανασκαφή στον λόφο της Κεφάλας. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν οι Stillman και Schliemann, τελικά, όμως, ο Sir Arthur Evans ήταν αυτός που κατόρθωσε να ξεκινήσει αυτό το εγχείρημα, αγοράζοντας ολόκληρο τον λόφο το 1900 και ξεκινώντας έτσι τη συστηματική ανασκαφή της θέσης.²²³

2.2.1. Ανάκτορα, ιερά ή κοινοτικά κτήρια:

Σε αντίθεση με τα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής, και το ίδιο το Μari, των οποίων η ιδιότητα και η λειτουργία είναι σαφείς, τα πράγματα στην Κρήτη δεν είναι τόσο απλά. Όπως σημειώνει ο Margueron, *«ανάκτορο είναι το κτήριο όπου κατοικεί ο βασιλιάς με την οικογένειά του και την αυλή του, απ' όπου εξασκεί την εξουσία του και επιδεικνύει τη λειτουργία του»*. Για τον λόγο αυτόν, απαιτείται *«μια ειδίκευση των χώρων, την οποία μπορεί να αναδείξει η αρχιτεκτονική ανάλυση, απουσία γραπτών*

²²⁰ Müller et al. 1998, αριθ. 5, 218 και 219. Για επιπλέον παραδείγματα σφραγίδων της ΥΜ ΙΙ περιόδου με απεικόνιση ασπίδων, βλ. και Morgan 1988, 107.

²²¹ Knapp 1995, 1441-2· Schoep 2007, 214. Υπό εξέταση βρίσκεται και το ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ ανάκτορο στα Χανιά.

²²² Driessen 2007, 79· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 33· Efstratiou et al. 2013, xxv-xxvii, 1-23· Χρηστάκης 2018, 199-200. Για χρονολογικές περιόδους, βλ. Shaw 2015, πίν 1.1.

²²³ Haussoullier 1880, 124-7· Hood και Taylor 1981, 1· Hood 1987β, 85-6, 89, 93· Driessen 1990, 14-43· Panagiotaki 1999, 1· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 19-23· Adams 2017, 19-23· Χρηστάκης 2018, 204-6.

κειμένων». Αν δεν είναι δυνατόν να αναζητηθεί συσχετισμός ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός κτηρίου και τις μαρτυρίες των κειμένων, τότε είναι προτιμότερο να αποφεύγεται ο χαρακτηρισμός του ως ανακτόρου. Ένας ακόμη τρόπος για να γίνει διακριτό ένα ανάκτορο από μια οικία είναι η παρουσία σε αυτό χώρων οι οποίοι απουσιάζουν από ένα καθημερινό κτίσμα, όπως είναι για παράδειγμα η αίθουσα του θρόνου.²²⁴ Στην περίπτωση των κρητικών ανακτορικών συμπλεγμάτων, όπως είναι γνωστό και όπως θα συζητηθεί και στην πορεία, είναι δυσκολότερη η ερμηνεία τους ως ανάκτορα. Ως γνωστόν, οι σωζόμενες γραπτές πηγές από την Κρήτη είναι ελάχιστες και οι αποκρυπτογραφημένες —σε Γραμμική Β΄— χρονολογούνται στις τελευταίες φάσεις ζωής των κρητικών ανακτόρων, δηλαδή κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Επιπλέον, οι πληροφορίες που παρέχουν δεν περιλαμβάνουν την ταύτιση των μνημείων, ούτε λεπτομέρειες για το πολιτικό σύστημα που επικρατούσε στο νησί. Για τον λόγο αυτό, η έρευνα έχει περάσει από πολλά στάδια, στην προσπάθεια να προσδιορίσει τη φύση της πολιτικής οργάνωσης της Κρήτης και, κατ' επέκταση, της προέλευσης και της λειτουργίας των ανακτόρων.

Ο πρώτος μεγάλος ερευνητής της μινωικής Κρήτης, ο Evans, την αντιμετώπισε ως μια νησιωτική κοινωνία, την οποία κυβερνούσε ένας ισχυρός μονάρχης με έδρα το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα της Κνωσού.²²⁵ Το οικοδόμημα αυτό το ερμήνευσε ως ανάκτορο, άποψη η οποία ενισχύθηκε χάρη στην ανεύρεση του θρόνου από γυψόλιθο. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο μύθος του Μίνωα απέκτησε «ιστορική υπόσταση» και για πολλά χρόνια χρησιμοποιήθηκε για να ερμηνευθεί η οργάνωση του νησιού κατά την προϊστορική εποχή, σύμφωνα με το σύστημα της κληρονομικής μοναρχίας επί ενός ενιαίου κράτους, το οποίο ίσχυε κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, κυρίως κατά την ΥΜ Ι περίοδο (περ. 1600-1450 π.Χ.). Ωστόσο, η ανακάλυψη περισσότερων οικοδομημάτων με χαρακτηριστικά παρόμοια με της Κνωσού (Φαιστός, Γουρνιά, Μάλια, Ζάκρος, Πετράς, Χανιά²²⁶) κατά τα επόμενα χρόνια έδωσε ώθηση για τη διατύπωση νέων θεωριών. Σταδιακά, από την θεωρία της απόλυτης κυριαρχίας της Κνωσού στο νησί, υποστηρίχθηκε η πιθανότητα τα άλλα ανακτορικά συγκροτήματα που ήρθαν στο φως να ήταν επικουρικά ή ανταγωνιστικά αυτής. Αποτέλεσμα αυτού ήταν οι ερευνητές να απομακρύνονται όλο και περισσότερο από την

²²⁴ Margueron 2014γ, 265-6· Whitelaw 2017, 150.

²²⁵ Παρ' όλο που το έργο του Evans αμφισβητείται διαρκώς, παραμένει πάντα η βάση της μινωικής αρχαιολογίας.

²²⁶ Για τα ανάκτορα της ανατολικής Κρήτης, βλ. Tsiropoulou 2003, 44-6. Για το ανάκτορο των Χανίων, βλ. Andreadaki-Vlazaki 2003, 52-6.

«κνωσιοκεντρική» θεωρία.²²⁷ Επιπροσθέτως, άρχισαν να διατυπώνονται ποικίλες ερμηνείες για τα κρητικά ανάκτορα, τα οποία, εκτός από βασιλικές κατοικίες, θεωρήθηκαν ιερά και κοινοτικά τελετουργικά κέντρα.²²⁸ Σ' αυτές τις θεωρίες οδήγησε η απουσία βασιλικών τάφων πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας²²⁹, γεγονός το οποίο δεν εγγυάται, βέβαια, ότι η μινωική κοινωνία δεν είχε κάποιον βαθμό διαφοροποίησης. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό το οποίο απομάκρυνε από τη θεώρηση των κρητικών συγκροτημάτων ως ανακτόρων συνιστά το ίδιο το σχέδιό τους, καθώς το κέντρο τους αποτελεί η Κεντρική Αυλή. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική δομή των ανακτόρων της μυκηναϊκής Ελλάδας, της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου, πυρήνας των οποίων είναι είτε η αίθουσα του θρόνου είτε μια αίθουσα ακροάσεων. Όσο για τον τρόπο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης της Κρήτης προ της Μυκηναϊκής περιόδου, μέχρι σήμερα οι απόψεις δίστανται. Από τη μια πλευρά, βρίσκονται οι απόψεις οι οποίες στηρίζουν την ύπαρξη περισσότερο απολυταρχικών συστημάτων, αποτελούμενων από ομάδες ελίτ που υπάγονται σε ένα ανώτερο ιεραρχικά πρόσωπο (ηγεμόνα)²³⁰, σύμφωνα με το πρότυπο της Εγγύς Ανατολής. Από την άλλη πλευρά, εντοπίζονται οι απόψεις εκείνες οι οποίες υποστηρίζουν συστήματα αρχουσών οικογενειών ή ευρύτερων ομάδων (φατριών)²³¹ ή —σύμφωνα με έναν νέο όρο— «εταιρικών ομάδων» (*corporate groups*)²³².

2.2.2. Θεωρίες προέλευσης των κρητικών ανακτόρων: «από πού», «από ποιους» και «από πότε»;

Πρώτος ο Evans συνέκρινε τον μινωικό πολιτισμό με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και υποστήριξε ότι στην επιρροή των τελευταίων οφείλει τη δημιουργία του, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις βάσεις για τη θεωρία που επικράτησε στις αρχές της έρευνας στην Κρήτη. Για αρκετά χρόνια, ακολούθησε μια εναλλαγή ανάμεσα στις θεωρίες που υποστήριζαν την επιρροή της Εγγύς Ανατολής στη γένεση των κρητικών ανακτόρων και σε εκείνες που, χάρη στις συνεχιζόμενες ανακαλύψεις

²²⁷ Miller 2003, 16· Pelon 2006, 67· Χρηστάκης 2018, 202. Υπέρμαχος της κνωσιακής ανωτερότητας και επιρροής επί των άλλων θέσεων του νησιού είναι και ο Niemeier (2004, 393-8).

²²⁸ Miller 2003, 16· Driessen 2002, 4-6· 2003, 57· MacGillivray 2003, 62· Pelon 2006, 67.

²²⁹ Η μόνη περίπτωση κατά την οποία θα ήταν δυνατόν να χαρακτηρισθεί ένας τάφος ως «βασιλικός» είναι αυτή του Χρυσόλακκου των Μαλίων, ο οποίος όμως έχει συληθεί, ενώ κανένα στοιχείο δεν φαίνεται να αποδεικνύει ιδιαίτερη μεταχείριση για ένα μόνο άτομο.

²³⁰ Betancourt 2002, 208-11· Vansteenhuyse 2002, 235, 240-3.

²³¹ Hamilakis 2002, 186-7· Warren 2002, 203.

²³² Letesson και Knappett 2017, 23.

στο νησί, έδιναν προτεραιότητα στην αναζήτηση στοιχείων εξέλιξης εντός του νησιού.²³³

Οι υποστηρικτές της εισαγωγής του ανακτορικού συστήματος στην Κρήτη από την Εγγύς Ανατολή στηρίζουν τις θεωρίες τους στην «ξαφνική» εμφάνιση των μινωικών ανακτόρων και, για τον λόγο αυτόν, έχουν προτείνει διάφορα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής ως πιθανούς «προγόνους» τους, όπως τα ανάκτορα του Mari και του Alalakh²³⁴ στη σημερινή βόρεια Συρία. Το κύριο επιχείρημα του Woolley υπέρ της προέλευσης του μινωικού πολιτισμού από την Εγγύς Ανατολή, για το οποίο θεώρησε ότι βρήκε τις σχετικές αποδείξεις στο ανάκτορο του Alalakh, ήταν η χρονολόγηση του Επιπέδου VII του εν λόγω ανακτόρου «ανάμεσα στο 1780 και το 1730 π.Χ.». Το γεγονός αυτό καθιστά το ανάκτορο του Yarim-Lim πρωιμότερο κατά έναν αιώνα από τα κρητικά ανακτορικά συμπλέγματα. Την εν λόγω θεωρία αποδέχτηκαν και άλλοι σημαντικοί ερευνητές, όπως ο Hood²³⁵, όμως η χρονολόγηση αυτή αποδείχθηκε αρκετά υψηλή, καθώς το Alalakh VII διαρκεί για περίπου 70-100 χρόνια, ενώ η καταστροφή του επήλθε μεταξύ 1650 - 1575 π.Χ. Ως ακόμη ένας πιθανός τόπος προέλευσης των μινωικών ανακτόρων έχει προταθεί το Beycesultan στη νοτιοδυτική Ανατολία, ωστόσο αυτή η πιθανότητα αμφισβητείται σε μεγάλο βαθμό. Ένας νεότερος υποψήφιος πρόγονος των κρητικών ανακτόρων θεωρείται ο «Λαβύρινθος» στην Hawara, στο Fayum της Αιγύπτου.²³⁶ Αυτός, όμως, είναι ένας πυραμιδικός ναός με τελείως διαφορετική διάρθρωση χώρων. Η νέα αυτή θεωρία στηρίχθηκε στον Ηρόδοτο, ο οποίος χαρακτήριζε «λαβύρινθος» τον ναό της Hawara, μια λέξη που παραπέμπει στον μύθο του Δαιδάλου. Πρόκειται, δηλαδή, για μία θεωρία, η οποία στηρίζεται εξ ολοκλήρου στη μυθολογία.²³⁷ Έχει, ακόμη, υποστηριχθεί η αιγυπτιακή προέλευση του μινωικού ανακτόρου με βάση, όμως, ελλιπή αρχαιολογικά στοιχεία, όπως είναι η απουσία εστιών στα κρητικά ανάκτορα και η παρουσία αιγυπτιακών αντικειμένων στην Κρήτη.²³⁸ Μη τεκμηριωμένη είναι και η αναφορά στην αιγυπτιακή προέλευση του πληθυσμού της Κρήτης σύμφωνα με τη Γένεση της Βίβλου (10:13-

²³³ Renfrew 1972, 90-2, 96-8· Cherry 1983, 35, 38-9· 1986, 21-3· Miller 2003, 17-8, 24.

²³⁴ Woolley 1953, 74· 1955, 1, 228, 388-90· Niemeier και Niemeier 1998, 70· Schoep 2007, 216-7.

²³⁵ Hood 1978, 48.

²³⁶ Lawrence 1951, 81-5· Woolley 1953, 228· Watrous 1987, 69· Miller 2003, 24· MacGillivray 2003, 62-4· 2004, 329-30.

²³⁷ Ο MacGillivray (2003, 63-4) παραθέτει τις αναφορές στα αιγυπτιακά κτήρια, τα οποία εικαζόταν ήδη από την αρχαιότητα ότι αποτέλεσαν τα πρότυπα του Κρητικού Λαβύρινθου – Κνωσού.

²³⁸ Gordon 1966a, 29-30.

14), η οποία αναφέρει τους Φιλισταίους και τους Καφθορίτες/Κρήτες ως καταγόμενους από την Αίγυπτο.²³⁹

Από την άλλη, οι διαφωνούντες με τη θεωρία της ανατολικής προέλευσης υποστηρίζουν πως οι διαφορές μεταξύ των κρητικών και των ανατολικών ανακτόρων είναι πολύ περισσότερες και βαθύτερες από τις μεταξύ τους ομοιότητες.²⁴⁰ Για τον λόγο αυτόν, είναι ιδιαίτερα δύσκολο, έως αδύνατον, να προσδιοριστεί αν ένα από τα δύο έχει επηρεάσει ή έχει επηρεαστεί από το άλλο. Υποστηρικτής αυτής της θεωρίας είναι ο Graham, ο οποίος, επιπλέον, θεωρεί ότι τα κρητικά ανάκτορα δημιουργήθηκαν χάρη σε μια τοπική ιδιοφυΐα, μια προσωπικότητα την οποία ονόμασε συμβατικά «Δαίδαλο».²⁴¹ Μια τρίτη κατηγορία ερευνητών, απορρίπτει ομοίως τη θεωρία της ανατολικής προέλευσης του μινωικού ανακτορικού συστήματος, καθώς επίσης και αυτήν της καθοριστικής συμβολής ενός ιδιοφυούς γηγενούς τεχνίτη. Αντίθετα, αναζητούν τις ρίζες των κρητικών ανακτόρων στην εξέλιξη των τοπικών αρχιτεκτονικών δομών (π.χ. Φούρνου Κορυφή στη Μύρτο, Βασιλική Ιεράπετρας), οι οποίες φέρουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τα ανακτορικά συγκροτήματα.²⁴²

Επιπρόσθετα, ο Niemeier προτείνει μιαν ιδιαίτερη θεωρία.²⁴³ Σύμφωνα μ' αυτήν, οι έννοιες της πόλης και του ανακτόρου, αλλά και το σύστημα της ανακτορικής διοίκησης, η λειτουργία του οποίου στηρίζεται στην χρήση σφραγίδων και ενεπίγραφων πινακίδων²⁴⁴, υιοθετήθηκαν από την Εγγύς Ανατολή, όπου εμφανίζονται πρωιμότερα. Το ίδιο ισχυρίζεται και για ορισμένα μοτίβα τα οποία

²³⁹ Η μοναδική αρχαιολογικά τεκμηριωμένη σύνδεση του κρητικού πληθυσμού με τη βόρεια Αφρική, όμως, εντοπίζεται σε στρώματα της Κατώτερης Παλαιολιθικής, στην περιοχή του Πλακιά (στο νότιο τμήμα του νομού Ρεθύμνου) και σε κάποια απόσταση από την πεδιάδα της Μεσαράς (στο κεντρικό τμήμα του νησιού), όπου έχουν ανακαλυφθεί εργαλεία που παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα στην βόρεια Αφρική (Strasser et al. 2010, 145-90· Shaw 2015, 1-2). Η σύνδεση, βέβαια, αυτή απέχει τόσο πολύ χρονικά από την εξεταζόμενη εποχή, ώστε να μην μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως τεκμήριο της βιβλικής αναφοράς.

²⁴⁰ Platon 1966, 45· Knapp 1995, 1438.

²⁴¹ Miller 2003, 24· Schoep 2007, 217· Colburn 2008a, 204· Shaw 2009, 62. Ο Graham (1987, 232-3) χαρακτήρισε τον τεχνίτη αυτόν «Κρητικό Imhotep», από τον ευφυή αρχιτέκτονα της πρώτης πυραμίδας της Αιγύπτου. Υπέρ της τοπικής εξέλιξης είναι και οι Renfrew (1972, 480) και Pelon (1987, 198-201).

²⁴² Για κάτοψη του κτηρίου στη Βασιλική, βλ. Renfrew 1972, 91, εικ. 6.4, αριθ. 2. Όμως, μια επανεξέταση των αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων του οικισμού της Βασιλικής έδειξε ότι η Οικία του Λόφου αποτελείτο στην πραγματικότητα από περισσότερες οικίες, οι οποίες ανήκαν σε διαφορετικές περιόδους (Ζώης 1976, 33-44). Αντίστοιχα αποτελέσματα προέκυψαν και για τη θέση Μύρτο (Schoep 2007, 218· Miller 2003, 26).

²⁴³ Lewthwaite 1983, 179-80· Cadogan 1986, 169.

²⁴⁴ Παρ' όλα αυτά, η Κρητική Ιερογλυφική και η Γραμμική Α' δεν ανήκουν στις ανατολικές γραφές. Η προέλευσή τους παραμένει ακόμη ασαφής (Palaima και Olivier 1990, 20-2).

εμφανίζονται στη μινωική εικονογραφία.²⁴⁵ Μ' αυτόν τον τρόπο, ο Niemeier τάσσεται μεν υπέρ της εισαγωγής των στοιχείων από την Ανατολή, υποστηρίζει δε την εξέλιξή τους σε τοπικό επίπεδο. Η I. Schoep, επίσης, συμφωνεί με την τοπική εξέλιξη των ανακτορικών συγκροτημάτων γύρω από την Κεντρική Αυλή, αλλά θεωρεί ότι κάποια νεωτερικά χαρακτηριστικά εισήχθησαν από την Εγγύς Ανατολή.²⁴⁶ Ανάμεσα σ' αυτά κατατάσσει τις στρογγυλές βάσεις κίωνων²⁴⁷, το μινωικό «σύστημα αιθουσών»²⁴⁸, τους ορθοστάτες και τη λαξευτή ισοδομική τοιχοδομία²⁴⁹.

Με την τοπική εξέλιξη των κρητικών ανακτόρων διαφώνησε ο Watrous, αμφισβητώντας την ύπαρξη του κατάλληλου κοινωνικού υποβάθρου πριν από τη MM I A περίοδο, και υποστηρίζοντας ότι τα κυριότερα χαρακτηριστικά των κρητικών ανακτόρων αποκλείεται να προήλθαν από πρωιμότερα μινωικά κτήρια.²⁵⁰ Ο Cherry, επίσης, αμφισβήτησε την τοπική εξέλιξη εξαιτίας της *«έλλειψης αποδεδειγμένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης»*, της *«μη αποδεδειγμένης ύπαρξης κάποιων προσώπων τα οποία θα δρούσαν από κεντρικές θέσεις, όπως συνέβαινε αργότερα με τα ανάκτορα»*, της *«απουσίας καταμερισμού εργασίας και εξειδίκευσης»* και της *«απουσίας οικονομικών δεσμών πέρα από το τοπικό επίπεδο»*.²⁵¹ Παρ' όλα αυτά, δεν υποστήριξε τη θεωρία της εισαγωγής του ανακτορικού συστήματος από κάποια περιοχή εκτός Αιγαίου. Ωστόσο, υστερότερες μελέτες, που διενεργήθηκαν στα προανακτορικά νεκροταφεία, τις σφραγίδες και την κεραμική της ίδιας περιόδου, υποδεικνύουν την ύπαρξη κάποιου είδους κοινωνικής διαφοροποίησης στην προανακτορική Κρήτη²⁵².

Το ζήτημα της προέλευσης των κρητικών ανακτόρων συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο νεότερων ερευνών. Οι νέες αυτές μελέτες παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα των ανακτόρων, ανατρέποντας την πεποίθηση ότι πριν από τη MM I B περίοδο δεν υπήρχε η κατάλληλη κοινωνική πολυπλοκότητα²⁵³, η οποία θα

²⁴⁵ Crowley 1989, 181-99, 208-9· Niemeier 1991, 189.

²⁴⁶ Schoep 2007, 232, 235.

²⁴⁷ Οι βάσεις κίωνων ήταν πράγματι γνωστές σε άλλες περιοχές από πολύ νωρίς, ωστόσο η χρήση στην αρχιτεκτονική ενός κάθετου ξύλινου κορμού επί βάσης όμοιου σχήματος μπορεί να αποτελεί ένα στοιχείο το οποίο αναπτύχθηκε επί τόπου. Επομένως, το επιχείρημα για την εισαγωγή του σχήματος της βάσης του κίονα στην Κρήτη θα έπρεπε να ενισχυθεί από μια σύγκριση ανάμεσα στις μινωικές και τις ανατολικές βάσεις και την ανεύρεση μιας «δóτριας» περιοχής με παρόμοιο σύστημα (Shaw 2009, 63).

²⁴⁸ Το επιχείρημα αυτό βασίζεται στο ότι παρόμοιοι χώροι υποδοχής έχουν βρεθεί στην Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο, με κοντινότερο παράλληλο τον χώρο υποδοχής στο ανάκτορο του Yarim-Lim στο Alalakh. Η ανακάλυψη του πρώιμου «συστήματος αιθουσών» στη Συνοικία Μ των Μαλίων ενίσχυσε την άποψή της (Schoep 2007, 233-4· Shaw 2009, 63).

²⁴⁹ Shaw 2009, 63-4.

²⁵⁰ Watrous 1994, 695-763.

²⁵¹ Cherry 1983, 33.

²⁵² Colburn 2008a, 204.

²⁵³ Schoep 2012, 404.

δημιουργούσε την ανάγκη για ένα ανακτορικό σύστημα. Πρώτο στοιχείο για την στήριξη αυτής της άποψης συνιστά η εμφάνιση των καλοκτισμένων και οπτικά εντυπωσιακών μνημειακών τάφων στην ανατολική, νότια και κεντρική Κρήτη κατά την ΠΜ Ι περίοδο (περ. 3000 π.Χ.). Η κατασκευή αυτών των τάφων πιθανότατα απαιτούσε από ένα άτομο ή μια μικρή ομάδα ατόμων να συντονίσει τις εργασίες του προσωπικού που θα τους κατασκεύαζε. Επιπλέον, τα ευρήματα εξωτικής προέλευσης που έχουν βρεθεί στους τάφους υπονοούν επίσης την παρουσία κοινωνικής διαφοροποίησης.²⁵⁴

Η Colburn θεώρησε τα εισηγμένα είδη ως αντικείμενα προσωπικού καλλωπισμού. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτήν, τα πολυτελή εξωτικά είδη αποκτούνταν και χρησιμοποιούνταν ως σύμβολα κύρους, προκειμένου να δείξουν και να ενισχύσουν την κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη τους. Δηλαδή, εκτός από την αισθητική αξία τους, η ένδυση και η κόσμηση αποτελούσαν κοινωνικά μέσα επικοινωνίας.²⁵⁵ Η χρήση εισηγμένων προϊόντων πολυτελείας για την προβολή της κοινωνικής θέσης ερμηνεύεται από την επιθυμία απόκτησης μιας ιδιαίτερης αίγλης μέσω του «κατορθώματος» της πρόσβασης σε μακρινά μέρη, διαφορετικούς ανθρώπους, αντικείμενα και ιδέες. Το υψηλό κόστος των ταξιδιών μεγάλων αποστάσεων, από τη μια πλευρά, και τα οικονομικά οφέλη που αυτό αποφέρει στο άτομο ή την ομάδα που τα πραγματοποιεί, σε συνδυασμό με την ίδια την επίτευξη ενός τέτοιου εγχειρήματος, χρησιμοποιείται συχνά στην επίδειξη της ισχύος. Η κατεργασία εξωτικών πρώτων υλών από γηγενείς καλλιτέχνες μπορεί, επίσης, να παίζει συμβολικό ρόλο προς τον ίδιο σκοπό της επίδειξης. Αυτού του είδους η ιδεολογία λειτουργεί ενδυναμώνοντας τους «οριζόντιους» δεσμούς μεταξύ της άρχουσας τάξης, αλλά και τους «κάθετους» ανάμεσα στις ελίτ και τους κοινούς θνητούς²⁵⁶, αν το σύστημα είναι τέτοιου είδους, ή και μόνο τους «οριζόντιους» δεσμούς, αν το σύστημα δεν έχει τόσο ιεραρχική δομή. Στις κοινωνίες της αρχαιότητας τα εξωτικά προϊόντα γίνονταν ορατά εξαιτίας της χρήσης τους με σκοπό τη διαρκή διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων των ανώτερων τάξεων. Αυτό συνέβαινε σε πολλές θέσεις της ΠΕΧ, όπως και στην προανακτορική Κρήτη, όπου πολλές

²⁵⁴ Renfrew 1972, 362-403· Hitchcock 2011, 86-95· 2003, 28· Driessen 2007, 74-6· Schoep 2012, 414-6. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη (Barrett και Damilati 2004, 150-3, 167-8), αμφισβητείται η πολιτική ανάδυση και ισχυροποίηση ορισμένων ατόμων ως η μοναδική αιτία για την εκμετάλλευση της εργασίας. Κατ' επέκταση, αμφισβητείται και το αποτέλεσμα αυτής της δράσης, δηλαδή η αλλαγή της κοινωνικής οργάνωσης, η οποία πλέον περνάει από τις οικογένειες-γέννη σε ηγεμονικά συστήματα.

²⁵⁵ Colburn 2008α, 203-6, 217-8· 2008β, 14· Colburn και Heyn 2008, 1.

²⁵⁶ Helms 1993, 75-7· Burns 1999, 115.

εισαγωγές από την Εγγύς Ανατολή μετατράπηκαν σε κοσμήματα (βλ. και 1^ο κεφάλαιο), ώστε να επιδειχθούν επί του σώματος και να δημιουργήσουν τις κατάλληλες ιδεολογίες σε μια περίοδο κατά την οποία δημιουργείται και αυξάνεται η κοινωνική πολυπλοκότητα.²⁵⁷

Στην Κρήτη, τα αντικείμενα προσωπικού καλλωπισμού από εισηγμένα πολύτιμα υλικά πρωτοεμφανίζονται κατά την Προανακτορική περίοδο (ΠΜ II περίοδος, περί το 2500 π.Χ.), αυξάνονται σε αριθμό κατά την Παλαιοανακτορική και εντοπίζονται κυρίως σε τάφους.²⁵⁸ Η μετατροπή των περισσότερων εξωτικών υλικών των προανακτορικών ταφικών συνόλων σε κοσμήματα φανερώνει ότι χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της ζωής του ιδιοκτήτη τους²⁵⁹, θεωρία η οποία φαίνεται να ενισχύεται περαιτέρω χάρη σε στοιχεία της εικονογραφίας²⁶⁰. Το γεγονός ότι τα αντικείμενα αυτά, ως κτερίσματα πλέον, έπαιναν να είναι ορατά μετά τον ενταφιασμό δεν ακυρώνει τη λειτουργία τους ως εμβλημάτων ταυτότητας, καθώς οι ταφές είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για την επίδειξη της κοινωνικής διαφοροποίησης και της ιδεολογίας.²⁶¹ Ταφικά τελετουργικά, τα οποία πιθανώς πραγματοποιούνταν στις πλακόστρωτες αυλές των προανακτορικών τάφων του Μόχλου, της Κουμάσας και των Αρχανών, αποτελούσαν πιθανότατα δημόσια δρώμενα, τα οποία ασκούσαν ισχυρή επιρροή στους συμμετέχοντες και στους θεατές²⁶², ενισχύοντας μ' αυτόν τον τρόπο την κοινωνική μνήμη. Ενδεχομένως, μάλιστα, τέτοιου είδους εξωτερικοί —και πιθανότατα δημόσιοι— χώροι για την τέλεση τελετουργικών ή κοινωνικών δραστηριοτήτων εμφανίστηκαν για πρώτη φορά

²⁵⁷ Colburn 2008α, 206, 208, 218-9· 2012, 369. Για Ur, βλ. ό.π. 2012, 369-72.

²⁵⁸ Colburn 2008α, 219· 2008β, 16· 2012, 374-5. Τα παραδείγματα που βρέθηκαν σ' αυτούς τους τάφους περιλαμβάνουν χρυσές χάνδρες, διαδήματα, περιάπτα, διακοσμήσεις υφασμάτων, φυλλόσχημα κοσμήματα και αλυσίδες, χάνδρες από φαγεντιανή και ημιπολύτιμους λίθους, ελεφάντινες σφραγίδες, περιάπτα και έναν αργυρό σφραγιδόλιθο, πιθανότατα συριακής προέλευσης. Μεμονωμένα παραδείγματα τέτοιων αντικειμένων έχουν βρεθεί σε πολλές προανακτορικές θέσεις. Πολυάριθμα παραδείγματα, όμως, βρέθηκαν μόνο στα νεκροταφεία στο Φουρνί Αρχανών, στον Μόγλο (Seager 1912· Soles 1992, 41-113), στους Θολωτούς Τάφους της Κουμάσας και του Πλατάνου στη Μεσαρά (Xanthoudides 1924, 3-50, 88-125), και στους Θολωτούς Τάφους της Λεβήνας (Alexiou και Warren 2004, 34, 43, 52-3, 128-36, 141, 146, 152-4, 173, 178, 187-8).

²⁵⁹ Colburn 2008β, 17.

²⁶⁰ Seager 1912, 27· Colburn 2008α, 215· Hickman 2008, 181.

²⁶¹ Hickman 2008, 230-2, 321. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα πολύτιμα αντικείμενα του Ταφικού Κτηρίου 19 των Αρχανών βρέθηκαν μαζί με τα κρανία επάνω και γύρω από έναν βωμό, αντί να παραμεριστούν, όπως συνέβαινε συχνά. Αυτό υπονοεί ότι χρησίμευαν ως εμβλήματα και δηλωτικά ταυτότητας (Maggidis 1998, 93-5· Colburn 2008α, 212).

²⁶² Για τη σημασία της επίδειξης στη μινωική θρησκεία, βλ. Berg 2004, 27-8· German 2005, 7-18. Παρ' όλο που το μέγεθος αυτών των αυλών πιθανότατα περιόριζε την πρόσβαση, αυτή η πιθανή ιεραρχία του χώρου θα ήταν δυνατόν να είναι σημαντική για την εδραίωση των κοινωνικών ορίων και για την επιρροή της κοινωνικής μνήμης.

στην Κρήτη την ίδια περίοδο κατά την οποία έκαναν την εμφάνιση τους τα κατασκευασμένα από εξωτικά υλικά κοσμήματα.²⁶³

Στο ίδιο πνεύμα ανταγωνισμού εντός της κρητικής κοινωνίας, είναι δυνατόν να ιδωθεί και η εισαγωγή εξωτικών πρώτων υλών κατά την ίδια περίοδο. Χάρη στην επεξεργασία που αυτές οι πρώτες ύλες υπέστησαν στο νησί, μετατράπηκαν σε αντικείμενα κύρους, τα οποία αντανακλούσαν σε μεγάλο βαθμό τα αντίστοιχα της Μεσοποταμίας, της Συροπαλαιστίνης και της Ανατολίας.²⁶⁴ Ακόμη και η εισαγωγή τεχνικών κατασκευής από την Εγγύς Ανατολή (όπως η η συρματική, η κοκκίδωση και η ένθεση), οι οποίες είναι συνθετότερες από τις τοπικά προϋπάρχουσες τεχνικές²⁶⁵, πρέπει να είχε ιδεολογική σημασία για τη μινωική κοινωνία, εξαιτίας της σχέσης τους με μακρινά κέντρα. Για τον λόγο αυτόν, οι τεχνικές αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο μίμησης από τους γηγενείς τεχνίτες, στο πλαίσιο της κοινωνικής διαφοροποίησης.²⁶⁶

Το γεγονός, επομένως, ότι οι καλλιτέχνες της πρώιμης Μινωικής Εποχής μιμήθηκαν ορισμένους τύπους εξωτικών αντικειμένων δείχνει ότι ένα μοντέλο κοινωνικού ανταγωνισμού βρισκόταν ήδη σε λειτουργία. Επίσης, σύμφωνα με το μοντέλο του ανταγωνισμού, τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται για τον —όποιο— κοινωνικό διαχωρισμό τείνουν να αλλάζουν. Στην περίπτωση της Κρήτης, εμφανίζεται μία διαφοροποίηση στον τρόπο με τον οποίον επιλέγουν οι «ελίτ» να προβληθούν σε κάθε περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, κατά την Προανακτορική περίοδο τα μικρά και εύκολα μεταφερόμενα αντικείμενα με προέλευση ή έμπνευση από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο φαίνεται ότι σηματοδοτούσαν πως κάποια άτομα, ή κάποιες ομάδες, είχαν ξεχωρίσει. Στην ακόλουθη, την Παλαιοανακτορική περίοδο, η εγκαθιδρυμένη πλέον άρχουσα τάξη, αναζητώντας νέα σύμβολα εξουσίας, στράφηκε στην αρχιτεκτονική και, ιδιαίτερα, στην κατασκευή ανακτόρων ή διοικητικών κέντρων σε όλο το νησί.²⁶⁷ Όσον αφορά στα άτομα τα οποία χρησιμοποιούσαν τα κοσμήματα από εξωτικά υλικά με σκοπό να προβληθούν και, ενδεχομένως, να επιβληθούν στην προανακτορική κοινωνία, η Colburn σημειώνει ότι η κόσμηση

²⁶³ Colburn 2008α, 214· 2012, 375.

²⁶⁴ Για παράδειγμα, διαδήματα κατασκευασμένα από σφυρήλατο χρυσό, συχνά με εμπίεστες κουκκίδες και οπές στις άκρες, χρυσά άνθη και φύλλα, τα οποία αποτελούν ενδεχομένως κοσμήματα της κόμης ή πρόσθετα κοσμήματα των διαδημάτων, κοσμήματα κατασκευασμένα από χάνδρες και χρυσό, φαγεντιανή και ημιπολύτιμους λίθους (McCallum 1983, 21).

²⁶⁵ McCallum 1983, 21-2.

²⁶⁶ Colburn 2008α, 203-24· 2008β, 18· 2012, 375-6.

²⁶⁷ Colburn 2008α, 220.

μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δείξει το κύρος ενός ατόμου σε πολλά επίπεδα: πλούτο, πολιτική ή θρησκευτική ισχύ.²⁶⁸

Οι διοικητικές δραστηριότητες παραδοσιακά συνδέονταν με τα ανάκτορα της MM I B – II περιόδου, γιατί εθεωρείτο ότι μόνο ένα ανάκτορο έχει τέτοιου είδους ανάγκες. Εν τέλει, όμως, εμφανίστηκαν σφραγίσματα τα οποία χρονολογούνται κατά την ΠΜ II και III περίοδο και θεωρούνται ως στοιχείο που υποδεικνύει την πρόωμη ύπαρξη —ως ένα βαθμό τουλάχιστον— διοικητικής δραστηριότητας. Μάλιστα, τα περισσότερα πρώιμα σφραγίσματα που έχουν βρεθεί, στην Κνωσό αλλά και σε άλλες θέσεις, προέρχονται από οικιστικά περιβάλλοντα. Μόνο δύο περιπτώσεις αποσπασματικά σωζόμενων σφραγισμάτων προέρχονται από ανακτορικό πλαίσιο, και συγκεκριμένα από τα κτήρια τα οποία χρονολογούνται κατά τις περιόδους ΠΜ II A και ΠΜ II B, από την Κνωσό και τα Μάλια αντίστοιχα.²⁶⁹ Ακόμη και η γραφή εμφανίστηκε πριν από τα Παλαιά Ανάκτορα, με την εμφάνιση της λεγόμενης «Γραφής των Αρχανών», η οποία εμφανίζεται σε αγγεία από το νεκροταφείο στο Φουρνί, χρονολογούμενα στην MM I A περίοδο. Αυτή η γραφή, ενδεχομένως, είχε λειτουργία περισσότερο συμβολική μέσα στο ταφικό περιβάλλον, ως ένα ακόμη σύμβολο του κύρους κάποιων θανόντων. Ακόμη και η Κρητική Ιερογλυφική Γραφή και η Γραμμική Α', οι οποίες χρονολογούνται από τη MM II περίοδο, δεν περιορίζονται στα Παλαιά Ανάκτορα, αλλά εμφανίζονται και σε σημαντικά κτήρια στους περιφερειακούς οικισμούς. Επιπλέον, ούτε το περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν τα αντικείμενα με επιγραφές (πλούσιες ταφές) ούτε η γεωγραφική τους διασπορά στη MM I-II περίοδο υποστηρίζουν ότι η γραφή αποτελούσε μονοπώλιο των ανακτορικών αρχών.²⁷⁰ Η χρήση του όρου «διοίκηση», για την περιγραφή της ενέργειας της σφράγισης κατά την Προανακτορική περίοδο, έχει αμφισβητηθεί, με βασικό επιχείρημα το ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει διοικητικό σύστημα πριν από την εμφάνιση των ανακτόρων. Ωστόσο, τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν στα προανακτορικά στρώματα της Κνωσού υπονοούν ότι η θέση, ήδη απ' αυτήν την περίοδο, επιτελούσε κάποιες διοικητικές λειτουργίες, τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό.²⁷¹ Γι' αυτόν τον λόγο, ενδεχομένως, η προανακτορική κοινωνία δεν πρέπει να

²⁶⁸ Colburn και Heyn 2008, 6· Colburn 2008a, 216-9· 2008β, 27-32.

²⁶⁹ Schoep 2006, 44-5. Δύο σφραγίσματα άμεσης σφράγισης αντικειμένων βρέθηκαν στην Δυτική Οικία, την μεγάλη οικία κάτω από τη Δυτική Αυλή του ανακτόρου της Κνωσού, η οποία χρονολογείται στην ΠΜ II A περίοδο. Επίσης, ένα σφράγισμα δοχείου βρέθηκε στην ΠΜ III Νότια Οικία. Πρόκειται για τα αρχαιότερα γνωστά σφραγίσματα στην Κρήτη (Wilson 1994, 37· Schoep 2004a, 283-4, πίν. 23.1 και 23.2· Driessen 2007, 81).

²⁷⁰ Schoep 2006, 45-8.

²⁷¹ Driessen 2007, 81.

αντιμετωπίζεται πλέον ως μια κοινωνία με ελάχιστη ή καθόλου κοινωνική πολυπλοκότητα.²⁷²

Το ζήτημα της «ειρηνικής μινωικής κοινωνίας» σχετίζεται επίσης με την ανάδυση του κρητικού ανακτορικού συστήματος. Ο Evans επιθυμούσε να αναπαραστήσει ένα *«ειρηνικό ευρωπαϊκό νησιωτικό έθνος, το οποίο παρήγε εκλεπτυσμένη τέχνη και συντηρούσε την ειρήνη, ενδεχομένως σαν κάποια φαντασίωση της Αγγλίας πριν από τη βιομηχανοποίησή της και τη φρίκη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου»*. Για τον σκοπό αυτό αγνόησε τις οχυρωματικές κατασκευές, την παρουσία όπλων σε μινωικούς τάφους, καθώς και τις απεικονίσεις μάχης/πάλης στον υλικό πολιτισμό της μινωικής Κρήτης. Επίσης, υποστήριξε την «Pax Minoica», την οποία αντιπαρέβαλε με τους πολεμοχαρείς Μυκηναίους της ηπειρωτικής Ελλάδας.²⁷³

Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, στη μινωική τέχνη υπάρχουν πολύ λίγες πολεμικές σκηνές.²⁷⁴ Το στοιχείο αυτό, καθώς και το γεγονός ότι απεικονίσεις στοιχείων οπλισμού είχαν εμφανιστεί πριν την έλευση των Μυκηναίων (βλ. **σελ. 40**), αλλά και η πιθανή εφεύρεση του ξίφους από Μινωίτες²⁷⁵, δείχνει πως ο πόλεμος δεν ήταν κάτι άγνωστο για τους κατοίκους του νησιού. Οι τοξότες που απεικονίζονται στο Μωσαϊκό της Πόλης (τέλη MM IIB – αρχές MM IIIA περιόδου) το κάνουν να θεωρείται ως το πρωτότυπο της απεικόνισης της «πολιορκημένης πόλης» στην μινωική τέχνη.²⁷⁶ Επιπλέον, μερικές φορές οι σκηνές πάλης θεωρούνται ότι αποτελούν συμβολικές σκηνές μάχης.²⁷⁷ Παρά το γεγονός ότι οι Μινωίτες δεν φάνηκαν να αγαπούν την απεικόνιση πραγματικών πολεμικών σκηνών, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα πως δεν υπήρξαν συγκρούσεις.²⁷⁸ Σύμφωνα, μάλιστα, με ορισμένες νεότερες μελέτες, στην Κρήτη εντοπίζονται αμυντικά οχυρωματικά έργα, τα οποία εμφανίζονται ήδη από τη NN περίοδο και αυξάνονται κατά τη μετάβαση

²⁷² Schoep 2004α, 283.

²⁷³ Miller 2011, 16-8, 20-1, 23, 25-7, 31-3, 50, 53, 58· Rüdén 2015, 139-47· Chi 2017, 75.

²⁷⁴ Μία —μάλλον γυναικεία— μορφή με δόρυ απεικονίζεται σε MM II σφραγίδα από τον Τάφο 2 του νεκροταφείου του Πετρά. Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν μπορεί να χαρακτηριστεί ξεκάθαρα ως ανήκουσα στην κατηγορία των πολεμικών σκηνών, καθώς η μορφή δεν φαίνεται να κρατά καν το δόρυ, αλλά το «χαιρετίζει» ανασηκώνοντας το χέρι. Επιπλέον, η μορφή φέρει στοιχεία ένδυσης που θεωρούνται φορτισμένα με περισσότερο συμβολική—ιερή σημασία, όπως πόλο στο κεφάλι. Πέρα από την καθαρά εικονιστική ερμηνεία της σκηνής, η Krzyszkowska (2012, 152-3) προτείνει και την πιθανότητα να πρόκειται για την απεικόνιση των ιερογλυφικών συμβόλων 4 και 50 (γυναίκα και δόρυ).

²⁷⁵ Sandars 1961, 17· Mollou 2010, 404.

²⁷⁶ Evans 1930, 87.

²⁷⁷ Whittaker 2019, 384-5.

²⁷⁸ Ελάχιστες είναι οι εικόνες με μάχη ενός προς έναν. Ανήκουν όλες στην Νεοανακτορική περίοδο και δεν έχουν προηγούμενο στην Παλαιοανακτορική. Πάντως, όλες οι αναπαραστάσεις φαίνεται να απεικονίζουν μια εξιδανικευμένη εικόνα του πολέμου. Επομένως, ίσως δεν δημιουργήθηκαν για να απεικονίσουν τις στρατιωτικές δράσεις αυτές καθαυτές, αλλά για να δείξουν το πώς αυτές συνδέονται με τις ελίτ (Evans 1930, εικ. 344, 347, 349· Whittaker 2019, 384).

από την ΕΛ στην ΕΧ. Κατά τη διάρκεια της ΕΧ, διαφαίνεται μια αυξητική τάση στον αριθμό των οχυρωματικών έργων κατά την Προανακτορική και Παλαιονακτορική περίοδο, με αποτέλεσμα κατά την Νεονακτορική πλέον περίοδο να εμφανίζονται τα περισσότερα έργα αυτής της φύσεως στην ιστορία της προϊστορικής Κρήτης.²⁷⁹ Η παρουσία αυτών των έργων μαρτυρά την όχι και τόσο ειρηνική ζωή στο νησί. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Alušík, τα μινωικά οχυρωματικά έργα είχαν πολύ μικρή πραγματική στρατιωτική σημασία, λόγω του μεγέθους, της κατασκευής τους, της τοποθεσίας, καθώς και άλλων σημαντικών στοιχείων τους. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι, εξαιτίας αυτών των λόγων, λειτουργούσαν περισσότερο ψυχολογικά παρά πρακτικά, έχοντας ως βασική αποστολή τους να αποθαρρύνουν άτομα —γγενή ή ξένα— που ενδεχομένως στόχευαν να λεηλατήσουν κάποιον οικισμό ή το κεντρικό του κτήριο. Επίσης, επισημαίνει ότι η όποια πρακτική χρήση αυτών των οχυρωματικών έργων φαίνεται ότι εξυπηρετούσε μόνο μικρότερες, περιστασιακές και σύντομες στρατιωτικές δραστηριότητες, παρά μεγάλες πολεμικές επιχειρήσεις και μακρόχρονες πολιορκίες.²⁸⁰

Σύμφωνα και με τη Μ. Τσιποπούλου: *«Της ίδρυσης των παλαιών μινωικών ανακτόρων, γύρω στο 1900 π.Χ., προηγήθηκαν κοινωνικές αναταραχές, των οποίων την έκταση δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, μέχρι την τελική επικράτηση μιας εκ των ελίτ κάθε τόπου ή, το πιθανότερο, τον συμβιβασμό μεταξύ μερικών εξεχόντων γενών, τα οποία ανέλαβαν στη συνέχεια να διοικήσουν τα ανάκτορα. Τα τείχη κτίσθηκαν αμέσως έπειτα απ' αυτήν την επικράτηση, επομένως αποτελούσαν μάλλον μια δήλωση ισχύος και προπαγάνδας της νέας εξουσίας, απέναντι σε όποιον σκεφτόταν να την επιβουλευθεί, ντόπιο ή ερχόμενο από τη θάλασσα.»* Συνεπώς, τα τείχη «δεν σχετίζονταν με οποιοδήποτε είδους πολεμικές συρράξεις, αλλά κτίσθηκαν αμέσως μετά τις όποιες αναταραχές, ακριβώς για να αποφευχθούν αντίστοιχες στο μέλλον εναντίον της νέας ηγεσίας».²⁸¹

²⁷⁹ Alušík 2011, 127-9. Για όλα τα προϊστορικά οχυρωματικά έργα στην Κρήτη, βλ. Alušík 2007, 17-112· για Κνωσό, 74-84.

²⁸⁰ Alušík 2007, 74-83· 2011, 131-2· Whittaker 2019, 383-4.

²⁸¹ Παραμένει αδημοσίευτο, ωστόσο η Τσιποπούλου (2019, 13 Φεβρουαρίου) έδωσε σχετική διάλεξη, η οποία είναι ανηρτημένη στην ιστοσελίδα του ιδρύματος Μποδοσάκη. Όσον αφορά το ΜΜ I Α τειχισμένο κτήριο που ανασκάφθηκε στον λόφο Κουφωτά της πεδιάδας της Αγίας Φωτιάς Σητείας το 1984, η ίδια η ανασκαφέας τονίζει τη δυσκολία ερμηνείας του ίδιου του κτηρίου και, κυρίως, της ύπαρξης του τείχους, πάχους 1,3–1,5 μ.. Το τειχισμένο κτήριο είχε πολύ σύντομη ζωή και, καθώς δεν υπάρχουν ίχνη που να δείχνουν πως αυτή η διακοπή συνέβη με βίαιο τρόπο, τίποτα δεν μαρτυρά αν το τείχος του χρησίμευσε πρακτικά ως άμυνα σε κάποια σύγκρουση. Ωστόσο, υποστηρίζει πως μια τέτοια κατασκευή δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν οργάνωσης και συνεργασίας μεγάλης εργατικής δύναμης, γεγονός που δείχνει ότι *«πρόκειται για έργο κοινωνίας με ισχυρή οργάνωση και συνοχή»*. (Τσιποπούλου 1990, 306, 309-13).

Μια ακόμη θεωρία υποστηρίζει ότι οι σχέσεις της Κρήτης με την Αίγυπτο έγιναν εκ νέου στενές από το τέλος του 16^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής, χάρη στην πιθανή βοήθεια της Κρήτης στην εκδίωξη των Υξώς γύρω στα 1540 π.Χ.²⁸² Οι σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών υπήρχαν ήδη επί Μέσου Βασιλείου και Παλαιοανακτορικής περιόδου, ενώ φαίνεται να ατόνησαν κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Υξώς, με μοναδική ένδειξη επαφών το πώμα του Khyan που βρέθηκε στην Κνωσό. Αυτή η θεωρία, βέβαια, δεν μπορεί —προς το παρόν— να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά, αλλά θα ερμήνευε καλύτερα την παρουσία μιας ανερχόμενης στρατοκρατίας στο Αιγαίο κατά την εποχή αυτή.²⁸³

Δεν αφορά την παρούσα μελέτη, βέβαια, η εξακρίβωση των θεωριών για τις μινωικές οχυρώσεις. Εφόσον η σύγχρονη έρευνα υποστηρίζει την ύπαρξή τους πριν αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της Μινωικής Εποχής, τότε θα ήταν δυνατόν και αυτή η θεωρία, μαζί με τις προαναφερθείσες, να χρησιμοποιηθεί υπέρ της ύπαρξης κοινωνικής διαφοροποίησης κατά την περίοδο που προηγήθηκε της εμφάνισης των μινωικών ανακτόρων, καθώς ο αποκλεισμός και η προστασία ενός κτηρίου ή μιας θέσης μπορεί να υφίσταται εξαιτίας τοπικών ή/και κοινωνικών αντιπαλοτήτων.

Εκτός από τη διαπίστωση ότι μια κοινωνική πολυπλοκότητα ενδεχομένως είχε αρχίσει να εμφανίζεται ήδη από την Προανακτορική περίοδο στο νησί, οι ίδιες οι ανακτορικές θέσεις έχουν δώσει στοιχεία τα οποία κάνουν δυνατή την αναψηλάφηση της ιστορίας τους ως έναν βαθμό. Βέβαια, εξαιτίας της συνεχούς κατοίκησής τους, δεν προσφέρουν αρκετά στοιχεία για εύκολη γενίκευση, ωστόσο κάποιες ενδιαφέρουσες ομοιότητες είναι δυνατόν να διακριθούν. Τα στοιχεία τα οποία προέρχονται από τα Μάλια είναι τα περισσότερο αξιόπιστα. Στο ανάκτορο των Μαλίων η Κεντρική Αυλή παρουσιάζει στρωματογραφική συνέχεια από την ΠΜ II A περίοδο και εξής, γεγονός που δείχνει ότι τα ανάκτορα είναι πιθανόν να εμφανίστηκαν ήδη κατά την Προανακτορική περίοδο.²⁸⁴ Όσον αφορά στη Φαιστό, οι ενδείξεις είναι λιγότερο σαφείς και η δημιουργία της Κεντρικής Αυλής τοποθετείται είτε στη δεύτερη είτε στην τρίτη φάση (MM II A ή MM II B περιόδος αντίστοιχα) του ανακτόρου.²⁸⁵ Τέλος, στην Κνωσό η κατοίκηση στο λόφο της Κεφάλας είναι

²⁸² Platon 2008α, 319 και παραπ. αριθ. 106.

²⁸³ Platon 2008α, 319.

²⁸⁴ Για τον λόγο αυτό, το κριτήριο με βάση το οποίο γίνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στην Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο —δηλαδή η ύπαρξη ή μη των ανακτόρων—, τείνει να αντιμετωπίζεται ως πιθανότατα λανθασμένο.

²⁸⁵ Shaw 2004β, 244-5· 2009, 61· 2014, 51, 54, 57-8· Driessen 2004, 78· Schoep 2007, 221· Todaro 2013, 168-74, 277-81.

συνεχόμενη κατά τη διάρκεια της ΝΛ και της ΠΜ περιόδου, γεγονός που δημιούργησε τον τεχνητό γήλοφο, ο οποίος ισοπεδώθηκε για να δημιουργηθεί ο χώρος για το Παλαιό Ανάκτορο.

Σύμφωνα με τον Evans, οι κτίστες του MM I B ανακτόρου ισοπέδωσαν την κορυφή του λόφου της Κεφάλας, αφαιρώντας σχεδόν όλα τα επίπεδα της ΠΜ περιόδου, προκειμένου να δημιουργήσουν τον κατάλληλο επίπεδο χώρο για την κατασκευή της Κεντρικής Αυλής.²⁸⁶ Κατά τον Driessen, υπάρχουν κάποια επιχειρήματα υπέρ της χρονολόγησης της αρχικής εγκατάστασης της Κεντρικής Αυλής της Κνωσού σε πρώιμη φάση της ΠΕΧ, πιθανώς κατά την ΠΜ II B ή και ΠΜ I περίοδο. Δεν μπορεί να είναι πολύ πρωιμότερη της φάσης αυτής, τουλάχιστον όχι στο σημείο στο οποίο βρίσκεται τώρα, καθώς ένας οικισμός καταλάμβανε εκείνη την περίοδο την κορυφή του λόφου, ως το τέλος της ΝΛ. Πράγματι, ο Evans βρήκε καταλοιπα μικρού κτίσματος, το οποίο πιθανότατα χρονολογείται στη NN ή την TN περίοδο, το οποίο και θεωρείται το υστερότερο κτήριο στη θέση της Κεντρικής Αυλής, προτού ισοπεδωθεί και μετατραπεί σε μεγάλο ανοιχτό χώρο. Όσον αφορά στο πότε ακριβώς ισοπεδώθηκε η θέση, ο Driessen πιστεύει ότι η Κεντρική Αυλή διαμορφώθηκε περίπου την ίδια περίοδο κατά την οποία η Δυτική Αυλή πιθανότατα μετατράπηκε σε ανοιχτό χώρο, δηλαδή κατά την ΠΜ II B περίοδο.²⁸⁷ Σύμφωνα μ' αυτά τα στοιχεία, το σύμπλεγμα της Κνωσού πρέπει να διέθετε Κεντρική Αυλή από την ΠΜ I – ΠΜ II B περίοδο και εξής.²⁸⁸ Διακρίνονται οι δύο κύριες φάσεις του ανακτόρου, η παλαιοανακτορική (**Εικόνα 30**) και η νεοανακτορική (**Εικόνα 31**)²⁸⁹, όμως το μεγαλύτερο μέρος απ' ό,τι υπήρχε στον λόφο πριν απ' αυτό έχει αφαιρεθεί, και ελάχιστα κατάλοιπα δίνουν μια εικόνα του τι υπήρχε πριν από τη MM I B περίοδο.

Από την προανακτορική φάση της Κνωσού, έχει έρθει στο φως οικία της ΠΜ II A περιόδου κάτω από τη Δυτική Αυλή, η ονομαζόμενη Δυτική Οικία.²⁹⁰ Τα κατάλοιπα της οικίας αυτής, λόγω της θέσης και του μεγέθους τους, οδήγησαν στην άποψη ότι πρόκειται για ιδιοκτησία ατόμων με υψηλή κοινωνική θέση.²⁹¹ Η Δυτική

²⁸⁶ Θεώρησε επιπλέον ότι η παλαιοανακτορική Κεντρική Αυλή ήταν ήδη πλακοστρωμένη, αφού βρήκε υπολείμματα «μωσαϊκού» κάτω από την ασβεστολιθική πλακόστρωση στην περιοχή του Τριμερούς Ιερού.

²⁸⁷ Κατά Wilson (1994, 36-7).

²⁸⁸ Evans 1928, 2-3, 5, 8, 798-9· Driessen 2004, 78· 2007, 79-80.

²⁸⁹ Preziosi και Hitchcock 1999, 92-3· Shaw 2015, 45-7· Χρηστάκης 2018, 200.

²⁹⁰ Η συγκεκριμένη οικία μερικές φορές αποκαλείται Οικία του Αρχηγού/Ηγεμόνα (Wilson 1985, 281-93).

²⁹¹ Wilson 1994, 37· Μαντζουράνη 2002, 78-9· Herhenson 2011, 67-82 και εικ. 3.

Οικία ισοπεδώθηκε και μετατράπηκε σε ανοικτό χώρο κατά την ΠΜ II Β περίοδο²⁹², έργο το οποίο φαίνεται πως συνδεόταν με μια μεγάλης κλίμακας αναδιοργάνωση του οικισμού, προκειμένου να επεκταθεί ο διαθέσιμος χώρος για την ανοικοδόμηση στην κορυφή του λόφου.²⁹³ Συνέπεια μιας ακόμη ισοπεδωτικής δραστηριότητας, η οποία έλαβε χώρα κατά την ΠΜ II περίοδο στον λόφο, αποτελεί ενδεχομένως και ένα «λεπτό στρώμα λευκού υλικού, κάτω από το σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου στο βόρειο τμήμα της Δυτικής Πτέρυγας και κάτω από τη Δυτική και την Κεντρική Αυλή», το οποίο έχει παρατηρηθεί από ορισμένους ερευνητές.²⁹⁴ Πιθανή θεωρείται η τελετουργική φύση αυτού του «σφραγίσματος» του χώρου.²⁹⁵

Άλλα γνωστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τη θέση του ύστερου ανακτόρου, τα οποία χρονολογούνται κατά την Προανακτορική περίοδο, περιλαμβάνουν το Υπόγειο (ΠΜ III περίοδος)²⁹⁶, το Πρώιμο Φρούριο και τη Βορειοδυτική Πλατφόρμα (ΠΜ III περίοδος) στη Βόρεια Πτέρυγα²⁹⁷, και τη Νοτιοανατολική Κρύπτη Πεσσών (ΜΜ I Α περίοδος)²⁹⁸. Από όλα αυτά τα κτηριακά κατάλοιπα, κανένα δεν φαίνεται να είχε οικιακό χαρακτήρα. Επομένως, είναι δυνατόν να υποτεθεί η ύπαρξη στη θέση ορισμένων σημαντικών αρχιτεκτονικών κατασκευών²⁹⁹, πριν από την κατασκευή του κτηρίου της ΜΜ I Β περιόδου. Μερικοί από τους πλακόστρωτους δρόμους φαίνεται, επίσης, ότι εμφανίστηκαν ήδη από την ΠΜ III περίοδο.³⁰⁰ Επιπλέον, η κατασκευή της Βασιλικής Οδού κατά τη ΜΜ I Α περίοδο υπονοεί πως η πόλη ήταν πλήρως σχεδιασμένη κατ' αυτήν την περίοδο (για όλα τα παραπάνω, βλ. και **Πίνακα 2**).

Σύμφωνα με κάποιες νεότερες θεωρίες, τα προερχόμενα από την Κνωσό στοιχεία επαρκούν για την αναγωγή του σχηματισμού του ανακτορικού συμπλέγματος ήδη στην ΠΜ I περίοδο και σε όλη τη διάρκεια της Προανακτορικής περιόδου. Οι θεωρίες αυτές υποστηρίζουν ότι ένα συγκρότημα με αυλή είχε αρχίσει να διαμορφώνεται γύρω από την εν λόγω Μεγάλη —Κεντρική— Αυλή ήδη από τόσο

²⁹² Wilson 1985, 290-3· 1994, 36-7.

²⁹³ Wilson 1994, 37· Driessen 2007, 79-80.

²⁹⁴ Manteli και Evely 1995, 3 και υποσ. 3.

²⁹⁵ Driessen 2007, 80-1.

²⁹⁶ Wilson 1994, 33-4, 38.

²⁹⁷ Evans 1935, 66-74· Momigliano 1991, 185-95, 206-36· Μαντζουράνη 2002, 81, 83· Driessen 2007, 81 και εικ. 2· Schoep 2007, 221· Shaw 2015, 47, 49, 57. Αυτός ο παχύς τοίχος (2,5 μ.) της Βορειοδυτικής Πλατφόρμας/ανδρήρου χρησίμευσε ίσως μόνο για τη διαμόρφωση μιας μεγάλης αυλής, ενώ είχε ήδη όμοιο προσανατολισμό με τους τοίχους του ανακτόρου, το οποίο εμφανίζεται αργότερα. Επίσης, χρησίμευσε για τη θεμελίωσή του (Driessen 2007, 81).

²⁹⁸ Warren 1987, 48-9· MacGillivray 1994, 49· Shaw 2015, 47, 49.

²⁹⁹ Schoep 2004α, 283· Branigan 2010, 28· Shaw 2010, 306.

³⁰⁰ Ο Warren έδειξε ότι η Βασιλική Οδός στα δυτικά είχε πιθανότατα δημιουργηθεί από την ΠΜ III περίοδο, χωρίς όμως τον υπερυψωμένο διάδρομο που χαρακτήριζε την ακόλουθη Παλαιοανακτορική φάση (Warren 1994, 202).

πρώιμη φάση και εξελίσσεται μέχρι τη MM I B περίοδο, χαράζοντας αρκετά από τα κύρια σημεία του μετέπειτα ανακτόρου.³⁰¹ Οι ίδιες θεωρίες κάνουν λόγο και για την ύπαρξη ενός μεγάλου δημόσιου κεντρικού κτηρίου στη θέση την οποία θα καταλάβει το σύμπλεγμα του Κεντρικού Ιερού και της Αίθουσας του Θρόνου της Δυτικής Πτέρυγας. Η ύπαρξη ενός τέτοιου κτηρίου πρέπει να παραμείνει υποθετική, καθώς απουσιάζουν σαφείς αρχιτεκτονικές αποδείξεις, ωστόσο, αυτή θεωρείται περισσότερο πιθανή από την ύστερη ΠΜ II A-B περίοδο και εξής.³⁰² Ωστόσο, οι εν λόγω θεωρίες στερούνται στέρεων αρχαιολογικών αποδείξεων, επομένως σε αυτό το σημείο γίνεται απλή αναφορά τους και παραμένει να αποδειχθούν, ενδεχομένως, στο μέλλον.

Σε όλη την ανιχνεύσιμη ιστορία του ανακτορικού συμπλέγματος της Κνωσού, ένα στοιχείο εμφανίζεται ως σταθερό σε όλες τις φάσεις: η μεγάλη Κεντρική Αυλή. Η πρώτη Μεγάλη Αυλή στην κορυφή του λόφου εμφανίστηκε, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, κατά την ΠΜ I – II B περίοδο.³⁰³ Το γεγονός ότι η αυλή αυτή διατηρήθηκε για περίπου δύο χιλιετίες και επηρέασε την ανοικοδόμηση και τον προσανατολισμό των κτηρίων που τελικά την περιέβαλλαν έχει θεωρηθεί ως απόδειξη ότι διατήρησε τη σημασία της, καθώς αντανάκλασε μια λειτουργία «θεμελιώδη για το σύνολο της μινωικής κοινωνίας».³⁰⁴

Ο λόγος και ο τρόπος χρήσης της Κεντρικής Αυλής δεν είναι πλήρως ξεκάθαρος. Όμως, οι συμποτικές δραστηριότητες, με κατανάλωση φαγητού, ποτού και με χορό, θεωρούνται οι πιθανότερες. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην εικονογραφία³⁰⁵, η οποία κοσμούσε κοντινούς της σημαντικούς χώρους κατά τις μεταγενέστερες περιόδους, αλλά και στα κινητά ευρήματα, όπως είναι τα συμποτικά αγγεία και τα κύπελλα που βρέθηκαν στη θέση³⁰⁶. Τέτοιες δραστηριότητες σχετίζονται με τη διαμόρφωση κοινωνικής ταυτότητας και τη σφυρηλάτηση

³⁰¹ Tomkins 2012, 32-75· Schoep 2012, 403-422.

³⁰² Schoep 2004a, 284-6· Tomkins 2012, 45-6, 64-5 και εικ. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.6, 2.8. Ακόμη και αν υπήρχε ένα κεντρικό κτήριο στη θέση της Κνωσού κατά την ΠΜ II/III περίοδο, η παρουσία του δεν σημαίνει απαραίτητα την ύπαρξη μιας κεντρικής διοίκησης (Schoep 2004a, 290).

³⁰³ Evans 1928, 2-3, 5, 8, 798-9· Wilson 1994, 36-7· Driessen 2004, 78. Στην ίδια πρώιμη φάση φαίνεται πως διαμορφώθηκε και η Δυτική Αυλή του οικισμού της Βασιλικής στην Ιεράπετρα, θέσης που έχει συχνά αναφερθεί στη συζήτηση για την εγγώρια προέλευση των μινωικών ανακτόρων. Τοποθετημένη στο υψηλότερο σημείο του λόφου, με διαστάσεις 20 x 20 μ., και στρωμένη με επίπεδους ογκόλιθους, που μεταφέρθηκαν από τον ποταμό της κοιλάδας, η αυλή αυτή αντανάκλασε σημαντική κοινοτική προσπάθεια. Το γεγονός ότι η αυλή στη Βασιλική ήταν τοποθετημένη στα δυτικά των κτισμάτων, δεν αντιτίθεται στη θεωρία των Ανακτορικών Κεντρικών Αυλών, αν γίνει αποδεκτό ότι αποτέλεσε το σημείο με βάση το οποίο οργανώθηκε το σύνολο του οικισμού (Warren 1987, 49· Driessen 2004, 77-8).

³⁰⁴ Davis 1987, 161· Palyvou 2002, 167, 169-71· Driessen 2004, 75· 2007, 91-2.

³⁰⁵ Για εικονογραφικά στοιχεία, βλ. Marinatos 1987, 135-42.

³⁰⁶ Wilson και Day 1999, 41, 43· Driessen 2007, 86, 89-90.

κοινωνικών δεσμών. Σύμφωνα μάλιστα με τους Wilson και Day, παρόμοια στοιχεία απουσιάζουν από άλλες θέσεις της ΠΜ ΙΙ Β περιόδου, γεγονός το οποίο ενδεχομένως υποδεικνύει ότι η Κνωσός κατείχε έναν ιδιαίτερο ρόλο ήδη από την Προανακτορική περίοδο.³⁰⁷

Από την Παλαιοανακτορική περίοδο μέχρι και το τέλος της ζωής του συμπλέγματος/ανακτόρου, ο χώρος της Κεντρικής Αυλής λειτουργεί ως «καρδιά» του ανακτόρου. Όπως έχει παρατηρηθεί: *«Η λειτουργία της Κεντρικής Αυλής ως ο αρχικός χώρος γύρω από τον οποίο σχεδιάστηκαν τα κρητικά ανάκτορα κατέστησε αυτήν την αυλή το κεντρικό σημείο της κυκλοφορίας και του συστήματος ενδοεπικοινωνίας, χαρακτηριστικό που δεν επεκτάθηκε ποτέ στην οικιακή αρχιτεκτονική. Αυτή η έμφαση στην Κεντρική Αυλή δείχνει ότι οι Μινωίτες έβλεπαν αυτόν τον χώρο ως μια ενότητα ίσης αξίας με το σύνολο του οικοδομήματος με το οποίο αλληλεπιδρούσε.»* Πράγματι, σε αντίθεση με τα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής και της Μυκηναϊκής περιόδου, η Κεντρική Αυλή δεν είναι απλά ένα σημείο που συναντά κανείς καθ' οδόν μέσα σε ένα γραμμικό σύστημα κυκλοφορίας, το οποίο καταλήγει σε μια αίθουσα θρόνου. Αυτό το στοιχείο, ενδεχομένως, υπονοεί μικρότερη σημασία της ιεραρχικής διαστρωμάτωσης και περισσότερο κοινοτικό χαρακτήρα της λειτουργίας του ανακτορικού συμπλέγματος.³⁰⁸

Γενικά, δεν αμφισβητείται η λειτουργία της Κεντρικής Αυλής πρωταρχικά ως ένα τεχνητό τοπίο για την πραγματοποίηση τελετουργικής δραστηριότητας. Τα τελετουργικά δρώμενα, τα οποία λάμβαναν χώρα σ' αυτήν, θα μπορούσαν να ελέγχονται και να αποκτήσουν μονιμότερο χαρακτήρα, αν συνδέονταν με έναν συγκεκριμένο τόπο. Είναι σαφές, ότι μια τέτοια διαδικασία υπονοεί έναν βαθμό θεσμοθέτησης ενός ή περισσότερων τελετουργικών πράξεων, κάτι το οποίο μπορεί να είχε σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ουσιαστικά, αντανάκλα την ανάπτυξη μιας διαστρωμάτωσης στην κοινωνία, από την Παλαιοανακτορική περίοδο κ.ε., μέσω της επιλογής των ατόμων τα οποία επιτρέπεται να έχουν πρόσβαση στις δραστηριότητες και του αποκλεισμού άλλων από αυτές.³⁰⁹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η προέλευση των μινωικών ανακτόρων ουσιαστικά ταυτίζεται με την προέλευση της Κεντρικής Αυλής, η αρχική σύλληψη της οποίας, ενδεχομένως, προέρχεται από το σύνολο του κρητικού τοπίου. Φαίνεται ότι το τοπίο αυτό φέρει στοιχεία τα οποία αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα της μινωικής

³⁰⁷ Wilson και Day 2000, 60.

³⁰⁸ Driessen 2004, 75-7.

³⁰⁹ Driessen 2004, 77· 2007, 77-8.

λατρείας³¹⁰, κυρίως η ανοιχτή —περιβαλλόμενη από όρη— πεδιάδα, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο κοινά και εντυπωσιακά στοιχεία του νησιού. Εικάζεται ότι η Κεντρική Αυλή και το ίδιο το ανάκτορο έφθασαν εν τέλει να αποτελούν αναπαράσταση αυτού του φυσικού χαρακτηριστικού, και κατ' επέκταση, του ίδιου του νησιού.³¹¹ Βέβαια, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, η Κνωσός και τα άλλα κρητικά ανάκτορα δεν είναι τα μοναδικά κτήρια τα οποία διαθέτουν μεγάλες αυλές. Στο Mari έχουν ενσωματωθεί στο ανάκτορο επίσης μεγάλες αυλές. Αυτό το αρχιτεκτονικό στοιχείο εμφανίζεται σε περιοχές με έντονη ηλιοφάνεια και, όπως είναι φυσικό, συγκεντρώνει έναν αριθμό δραστηριοτήτων, για τις οποίες θα γίνει λόγος στο 3^ο κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, στην προανακτορική Κρήτη είχαν ήδη αναδυθεί ομάδες οι οποίες συγκέντρωναν στα χέρια τους το απαραίτητο κύρος για να διαθέτουν εντυπωσιακές οικίες και ταφικά μνημεία, να χρησιμοποιούν γραφή και να «καταναλώνουν» εισηγμένα αντικείμενα πολυτελείας. Θα ήταν, μάλιστα, δυνατόν να υποτεθεί ότι πραγματοποιήθηκε μια σταδιακή μετάβαση των δραστηριοτήτων και του τρόπου επίδειξης αυτής της κοινωνικής ομάδας, από τη χρήση φορητών αντικειμένων (κοσμημάτων) προς τη δημιουργία χώρων που εξυπηρετούσαν τους σκοπούς τους, με τρόπο περισσότερο ιδιωτικό αρχικά (μικροί χώροι σε κτήρια της «ελίτ», βλ. και **σελ. 60**) και πιο δημόσιο στη συνέχεια (Παλαιά Ανάκτορα).

Προκύπτει, επομένως, πως η ιστορία των δύο υπό εξέταση ανακτόρων συμπίπτει με την περίοδο κατά την οποία λειτουργεί το MBA του Mari και η παλαιοανακτορική Κνωσός. Σ' αυτήν τη φάση, στην Κρήτη είχε ήδη αρχίσει να εμφανίζεται κάποιου είδους κοινωνική διαφοροποίηση. Η επικοινωνία με την Εγγύς Ανατολή ενδεχομένως ενίσχυσε την πορεία προς την δημιουργία κέντρων, τα οποία λειτουργούσαν ως σημείο αναφοράς για τα μέλη της κοινότητας. Μέσω των διαδικασιών εσωτερικής εξέλιξης στο νησί, ορισμένες θέσεις εν τέλει αναδείχθηκαν, για να εκπροσωπήσουν τις αναδυόμενες τοπικές ελίτ. Η διαδικασία αυτή, βέβαια, δεν ξεκίνησε ούτε ολοκληρώθηκε ταυτόχρονα σε όλες τις θέσεις. Σε ό,τι αφορά στην Κνωσό, φαίνεται ότι συγκέντρωνε τουλάχιστον μερικές σημαντικές κατασκευές στον λόφο της Κεφάλας κατά την Προανακτορική περίοδο.

³¹⁰ Bradley 2000, 95-103.

³¹¹ Driessen 2004, 77.

Κεφάλαιο 3. Συγκρίσεις των ανακτορικών συγκροτημάτων του Mari και της Κνωσού

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπάρχουν γενικές ομοιότητες ανάμεσα στα ανάκτορα της Κρήτης και ορισμένα της Εγγύς Ανατολής. Παρ' όλα αυτά, οι διαφορές μεταξύ τους είναι τόσο σημαντικές, ώστε δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί, προς το παρόν τουλάχιστον, η θεωρία του Woolley για Ανατολίτες αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στην Κρήτη.³¹² Με βάση, μάλιστα, τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο 2^ο κεφάλαιο, καθίσταται σαφές ότι οι φάσεις των δύο ανακτόρων που θα έπρεπε ιδανικά να μελετηθούν παράλληλα είναι το MBA της 2^{ης} χιλιετίας και η παλαιοανακτορική Κνωσός, η οποία όμως δεν σώζεται επαρκώς. Αυτές και μόνο οι διαπιστώσεις αρκούν για να διαφανεί από την αρχή η δυσκολία των συγκρίσεων που θα ακολουθήσουν: από τα δύο κτήρια που ιδανικά θα έπρεπε να συγκριθούν, το ένα, δηλαδή το Παλαιό Ανάκτορο της Κνωσού, δεν σώζεται επαρκώς. Αντίθετα, το Νέο Ανάκτορό της προσφέρει πολλά περισσότερα στοιχεία, αλλά είναι λίγο μεταγενέστερο της καταστροφής του MBA. Από τα υπάρχοντα στοιχεία, είναι δυνατόν να υποτεθεί μόνο ότι το Παλαιό Ανάκτορο είχε το βασικό σχέδιο του Νέου, καθώς επίσης και ότι κάποιοι από τους σημαντικότερους χώρους του επιβίωσαν μέσα στο σχέδιο του Νέου Ανακτόρου. Οι συγκρίσεις, επομένως, αναγκαστικά θα περιλαμβάνουν το Νέο Ανάκτορο της Κνωσού, ως και το τέλος της ζωής του, για το οποίο θα επιχειρηθεί η ανίχνευση του «παλαιοανακτορικού» χαρακτήρα του.

3.1. Γενικά δομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά

Ως προς τον τρόπο κατασκευής, δεν παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες στα δύο ανάκτορα. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας των διαθέσιμων υλικών στην κάθε περιοχή. Έτσι, ενώ στην Κνωσό κυριαρχούν οι ασβεστόλιθοι, γυψόλιθοι, σχιστόλιθοι και τα φλεβωτά μάρμαρα³¹³, το Mari είναι κυρίως κτισμένο με το μόνο διαθέσιμο υλικό του Tell Hariri, τους ωμόπλινθους και τους οπτόπλινθους. Καθώς, βέβαια, πρόκειται για σημαντικό κτήριο, και όχι για απλή οικία, χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του επίσης σπανιότερα και ακριβότερα υλικά, όπως συνδετικό υλικό από πίσσα, ξυλεία εισηγμένη από τον Λίβανο και τα όρη του Άμανου, καθώς επίσης και λίθοι, οι οποίοι

³¹² Graham 1987, 231-2· Niemeier 1991, 191.

³¹³ Μαντζουράνη 2002, 171, 172.

μεταφέρονταν συχνά από πολύ μεγάλες αποστάσεις.³¹⁴ Επομένως, οι κατασκευαστικές ομοιότητες των δύο συμπλεγμάτων είναι ελάχιστες.

Ένας βαθμός σύγκρισης είναι εφικτός μόνο στο επίπεδο των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, τα οποία έχουν κατά καιρούς θεωρηθεί εισηγμένα από την Εγγύς Ανατολή, και στο κατά πόσο αυτά έχουν εντοπιστεί στα Παλαιά Ανάκτορα. Τα λεγόμενα «ανακτορικά χαρακτηριστικά» της μινωικής αρχιτεκτονικής εμφανίστηκαν μεν κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (MM I B – II περίοδος), αλλά, σύμφωνα με τα έως τώρα ευρήματα τουλάχιστον, ίσως να μην ξεκίνησαν από τα ίδια τα ανακτορικά κτήρια. Αντίθετα, εμφανίστηκαν για πρώτη φορά σε οικίες της ελίτ στους οικισμούς, ενώ στα ανακτορικά κτήρια άρχισαν να υιοθετούνται από τη Νεοανακτορική περίοδο. Σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν οι Treuil και Schmid, καθώς χαρακτηριστικά τυπικά της νεοανακτορικής αρχιτεκτονικής είναι ήδη παρόντα στη Συνοικία Μ, όπως οι δεξαμενές καθαρμών, τα πολύθυρα και οι χώροι με θρανία.³¹⁵ Ορισμένα απ' αυτά τα νέα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά θεωρείται από τους μελετητές ότι, κατά πάσα πιθανότητα, εισήχθησαν στην Κρήτη από τη Συροπαλαιστίνη ή την Αίγυπτο. Συγκεκριμένα, η ισόδομη τοιχοδομία ορθοστατών εμφανίζεται σ' αυτές τις δύο περιοχές ήδη από την 3^η χιλιετία³¹⁶ —ενώ τα πρωιμότερα διατηρημένα δείγματα στην Κρήτη ανήκουν στην Παλαιοανακτορική περίοδο³¹⁷—, καθώς επίσης και η λίθινη βάση για τον λαξευτό ξύλινο κίονα³¹⁸, που εμφανίζεται στην Κρήτη στα τέλη της MM I B ή στις αρχές της MM II περιόδου. Ως προς τη δεξαμενή καθαρμών³¹⁹, δεν εντοπίζονται παράλληλα στην Εγγύς Ανατολή. Το μινωικό «σύστημα αιθουσών» θεωρείται κρητική εφεύρεση, ωστόσο έχουν υπάρξει και ορισμένες φωνές που «είδαν» την προέλευσή του σε αίθουσες υποδοχής

³¹⁴ Roaf 1995, 423-4.

³¹⁵ Treuil και Schmid 2017, 283 (και συγκεκριμένα για το μινωικό «σύστημα αιθουσών», τον χώρο υποδοχής με θρανία και τη δεξαμενή καθαρμών στα Κτήρια Α και Β της Συνοικίας Μ, βλ. 120-1, 275, 280-1). Βλ. και Driessen 1982, 54-5· Graham 1987, 170-9· Nakassis et al. 2010, 243-4· Shaw 2011, 148-64.

³¹⁶ Hult 1983, 44-9, 66-8· Watrous 1987, 69.

³¹⁷ Ισοδομικές προσόψεις ορθοστατών βρίσκονται στο ανάκτορο της Φαιστού και στο ταφικό σύμπλεγμα του Χρυσόλακκου.

³¹⁸ Lawrence 1951, 82· Saghia 1983, 126-7· Schoep 2007, 232. Ωστόσο ο Graham (1964, 199) δεν υποστηρίζει την ανατολική εισαγωγή της λίθινης βάσης για κίονες.

³¹⁹ Η πρωιμότερη γνωστή δεξαμενή καθαρμών στην Κρήτη εντοπίζεται στον χώρο I 4 του Κτηρίου Α της Συνοικίας Μ των Μαλίων (Treuil και Schmid 2017, 34), ωστόσο, είναι πιθανόν οι πρώτες προδρομικές μορφές δεξαμενών καθαρμών να εμφανίστηκαν ακόμη πρωιμότερα, στους τάφους I/II/III του νεκροταφείου του Μόγλου (Soles 1992, 47-8, 237 και υποσ. 67· Seager 1912, 37) και στο κτήριο 21 του νεκροταφείου των Αρχανών (Sakellarakis και Sapouna-Sakellarakis 1997). Το κοινό που διαθέτουν τα τελευταία μορφώματα με τις γνωστές δεξαμενές καθαρμών είναι το βάθος τους, το οποίο παραπέμπει στο χθόνιο στοιχείο, που αποδίδεται συχνά στις δεξαμενές καθαρμών και που στην περίπτωση αυτή είναι ταιριαστό με τους χώρους νεκρικής χρήσης.

από την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστίνη της ΠΕΧ.³²⁰ Δεδομένης της κοινώς αποδεκτής ερμηνείας του συστήματος αιθουσών, μεταξύ άλλων, ως χώρου υποδοχής και δεδομένου του γεγονότος ότι συναντάται σε μεγάλες οικίες και ανακτορικά κτήρια, η παραπάνω θεωρία φαντάζει δελεαστική. Ωστόσο, ένα αρχιτεκτονικό μόρφωμα που συνδυάζει πολλαπλά ανοίγματα και ανοικτούς χώρους δεν θα ήταν παράλογο να έχει αναπτυχθεί αυτόνομα και τοπικά στην Κρήτη. Η προβολή της παραπάνω θεωρίας στην Κνωσό, δηλαδή η εμφάνιση των ανακτορικών χαρακτηριστικών για πρώτη φορά σε κτήρια της ελίτ αντί για το Παλιό Ανάκτορο, πραγματοποιείται σε υποθετικό πλαίσιο, βέβαια, καθώς στην Κνωσό δεν έχουν βρεθεί παλαιοανακτορικές κατασκευές εκτός από το ανάκτορο, οι οποίες να φανερώσουν τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα, όπως συμβαίνει στα Μάλια. Στο πλαίσιο αυτό, το κοινό στοιχείο των δύο αυτών θέσεων, δηλαδή το ανάκτορο, οδηγεί στην υπόθεση ότι και στις δύο περιπτώσεις οι καταλύτες για τον σχεδιασμό και την εξέλιξη των ανακτορικών συμπλεγμάτων είναι πιθανότατα οι ίδιοι, αλλά εξελίχθηκαν διαφορετικά κατά τη MM I B περίοδο.³²¹ Συνολικά, η Κνωσός δεν έχει δώσει —ως τώρα τουλάχιστον— σημαντικά στοιχεία αρχιτεκτονικής πολυπλοκότητας και μνημειακού χαρακτήρα, ώστε τα κτίσματα που υπήρχαν στον λόφο να μπορούν να χαρακτηριστούν ανακτορικά πριν από τη MM I B περίοδο (αρχή της 2^{ης} χιλιετίας).³²²

Η εικασία ότι τα μη ανακτορικά κτήρια επηρέασαν την αρχιτεκτονική των Νέων Ανακτόρων δεν μπορεί, προς το παρόν, παρά να παραμείνει ακριβώς αυτό, μια εικασία, καθώς συνήθως οι επιρροές ακολουθούν τον αντίστροφο δρόμο, από το ανάκτορο προς τις ιδιωτικές οικίες. Ωστόσο, παρόμοια εικασία έχει διατυπωθεί και για τα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο τελετουργικός πυρήνας του ανακτόρου, δηλαδή το σύμπλεγμα της αυλής και δύο διαδοχικών αιθουσών με

³²⁰ O Driessen (1982, 54-5) εντοπίζει την προέλευση του μινωικού συστήματος αιθουσών σε οικίες του El-Hagara της Αιγύπτου. Οι Petrie (1891, 6) και Frankfort (1969, 146) αναφέρονται σε ένα είδος αίθουσας υποδοχής, διαχωρισμένης από έναν φωταγωγό ή μια μικρή αυλή με φαρδύ θυράίο άνοιγμα και κιονοστοιχία, στις μεγαλύτερες ιδιωτικές οικίες του Kahun (Μέσο Βασίλειο). Στη Βύβλο φαίνεται ότι εμφανίστηκε ένα είδος μεγάλης αίθουσας υποδοχής μετά την ΠΧ III σε ένα κτήριο της ελίτ (Saghiah 1983, 131). Ο Wooley (1953, 73-4) θεώρησε ότι η «αίθουσα ακροάσεων» του ανακτόρου του Yarim-Lim στο Alalakh έμοιαζε με τα μινωικά συστήματα αιθουσών. Ο Graham (1964, 200-1), αντίθετα, θεωρεί επιφανειακή την ομοιότητα αυτού του αρχιτεκτονικού στοιχείου του Alalakh με το μινωικό σύστημα αιθουσών. Η Schoep (2007, 233-4) αντιτείνει ότι η αμφισβήτηση του Graham οφείλεται στο ότι εκείνος συνέκρινε την αίθουσα υποδοχής του Alalakh «με την εξελιγμένη μορφή του συστήματος αιθουσών της YEX και όχι την πρωιμότερη, MX, εκδοχή της που εμφανίστηκε στο Κτήριο Α της Συνοικίας Μ των Μαλίων, που διαφέρει από το υστερότερο σύστημα αιθουσών σε διάφορα σημεία». Για το σύστημα αιθουσών της Συνοικίας Μ, Χώρος I 13 του Κτηρίου Α, βλ. Poursat 1992, 40-1, εικ. 30 και Treuil και Schmid 2017, 41-4. Για «ανακτορικά χαρακτηριστικά», βλ. και Shaw 2015, 2-3 και, για Κνωσό, 10-4 και πιν. 1.3.

³²¹ Macdonald 2012, 84.

³²² Macdonald 2012, 89.

συγκεκριμένη διαρρύθμιση, εμφανίζει ομοιότητες με τον πυρήνα των πιο ανεπτυγμένων οικιών που απαντώνται στη νότια Μεσοποταμία κατά την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο. Αυτό προέκυψε από την ενσωμάτωση στα ανάκτορα συγκεκριμένων στοιχείων τα οποία χρησιμοποιούνταν στις οικίες, φαινόμενο το οποίο παρατηρείται και στο MBA, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι το οικιακό μοντέλο εμφανίζει μεγαλύτερη ποικιλία και λειτουργική σύνδεση με τον περιβάλλοντα χώρο, καθώς αποτελεί έναν «ζωντανό» χώρο, ενώ στα ανάκτορα ο πυρήνας εμφανίζεται ως παρεμβαλλόμενος, τυποποιημένος και απομονωμένος, σαν να είναι το αποτέλεσμα ενός αρχιτεκτονικού δανείου, για να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένοι σκοποί. Η συγκεκριμένη θεωρία ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο πυρήνας της οικίας συνδεόταν στενά με τη λατρευτική ταυτότητα της οικογένειας. Το ανάκτορο, αποτελώντας την κατοικία μιας βασιλικής δυναστείας, φαίνεται πως ακολουθεί το παράδειγμα της οικογενειακής ιδεολογίας και όχι το αντίστροφο.³²³ Ωστόσο, δεν είναι δυνατή περαιτέρω ανάλυση³²⁴ και εκφορά κρίσης επί του συγκεκριμένου ζητήματος στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, είναι δυνατόν να διατυπωθούν μερικές πιο συγκεκριμένες παρατηρήσεις, έχοντας πάντα υπ' όψιν ότι αυτά τα στοιχεία δεν έχουν εντοπιστεί στο Παλαιό Ανάκτορο της Κνωσού. Αρχικά, όσον αφορά στη χρήση των κάθετων στηριγμάτων, κίωνων και πεσσών³²⁵, στα δύο κτήρια, παρατηρείται ότι στο ανάκτορο του Μαρί υπήρχαν τέτοια στηρίγματα, κυρίως πεσσοί, ήδη πριν από τη διαμόρφωσή του στη μορφή του MBA. Στη φάση P-1 εντοπίστηκε η περίπτωση ενός πεσσού στο μέσο ενός χώρου, ενώ τρία ακόμη παραδείγματα ανήκουν στη φάση P-0, του πρώτου ουσιαστικά —με βάση τα έως τώρα δεδομένα— ανακτόρου της Πολης II (μέσα 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.) (Εικόνα 32). Συγκεκριμένα, ο Χώρος 4 υπέστη μετατροπή με την προσθήκη μιας σειράς τεσσάρων διπλών ξύλινων πεσσών, η οποία χώρισε την αίθουσα σε δύο ίσα τμήματα. Ο λόγος γι' αυτήν τη μετατροπή φαίνεται πως ήταν η διαμόρφωση ενός είδους στέγασης σε δύο επίπεδα, προκειμένου να εισέρχεται το

³²³ Tricoli 2014, 796-7.

³²⁴ Για νέα θεώρηση του ζητήματος των ανακτορικών χαρακτηριστικών αρχιτεκτονικής και τι εκφράζουν για την μινωική κοινωνία, βλ. Vavouranakis 2007, κυρ. 277-9.

³²⁵ Στο άρθρο του ο Margueron σημειώνει πως, είτε πρόκειται για κίονες (*colonnes*) είτε για πεσσούς (*piliers*), χρησιμοποιείται πάντα ο όρος «κιονοστοιχία» (*colonnade*) και, με βάση αυτό, εικάζει ότι ο κίονας και ο πεσσός είχαν παρόμοιες λειτουργίες. Στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν οι διακριτοί όροι «κιονοστοιχία» και «πεσσοστοιχία», κατασκευές οι οποίες εξακολουθούν να έχουν παρόμοια λειτουργία, με τον πεσσό να χρησιμοποιείται περισσότερο για στήριξη μεγαλύτερων βαρών. Το ίδιο σημειώνει και ο ίδιος ο Margueron, όταν αναφέρει πως «Στη μεμονωμένη στήριξη, σκοπός είναι η κάθετη μεταφορά του βάρους προς ένα σημείο στο δάπεδο, γι' αυτό η επιλογή ανάμεσα σε μια κυκλική μορφή και μια κυβική επιτρέπει να διπλασιαστεί η αρχική περιοχή και, συνεπώς, να πολλαπλασιαστεί ο προστατευμένος όγκος.» (Margueron 2011, 102).

φυσικό φως στον χώρο, διαμορφώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο ένα είδος φωταγωγού.³²⁶ Κατά παρόμοιο τρόπο, οι μινωικοί φωταγωγοί, οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται στη ΜΜ ΙΙ Συνοικία Μ των Μαλίων³²⁷, είχαν σκοπό την εισαγωγή φωτός στο εσωτερικό κυρίως μεγάλων κτηρίων, ορισμένοι χώροι των οποίων βρίσκονταν αρκετά μακριά από τους εξωτερικούς τοίχους και δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από τα παράθυρα. Οι φωταγωγοί έπρεπε να έχουν ελαφρύτερη στέγη, ώστε να μένει ανοιχτή, και επιπλέον έπρεπε να διαθέτουν σύστημα απομάκρυνσης των υδάτων. Στο ανάκτορο της Κνωσού, ο φωταγωγός της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων είναι παρόμοια κατασκευασμένος, με δύο κίονες να στηρίζουν την οροφή, και, επιπλέον, υπάρχει αγωγός συνδεδεμένος με το γενικό σύστημα αποχέτευσης στη νοτιοανατολική γωνία.³²⁸

Την ίδια περίοδο, στη φάση P-0, τροποποιήθηκε και ο κεντρικός χώρος του Ιερού Περιβόλου του ΜΒΑ, με την εισαγωγή δύο ογκωδών πεσσών πλησίον του βόρειου τοίχου. Οι πεσσοί αυτοί τοποθετήθηκαν σε ίση απόσταση και επί τετράγωνου σχεδίου, γεγονός το οποίο «μίκραινε» τον άξονα Βορρά-Νότου του κεντρικού χώρου από τα 16 στα 12 μ. Αυτή η μετατροπή παρείχε καλύτερη ισορροπία στον χώρο, ενώ το φως εισερχόταν σε δέσμες, γεγονός το οποίο θυμίζει το «σύστημα αιθουσών».³²⁹ Η τρίτη περίπτωση στηριγμάτων που εμφανίζεται στο ΜΒΑ είναι η τραπεζοειδούς κάτοψης Αίθουσα των Πεσσών, η οποία χωρίζεται από δύο σειρές τριών υπερμεγέθων τετράγωνων πεσσών. Αυτή η προσθήκη δημιούργησε ένα τριμερές σχέδιο, με σκοπό να φωτιστεί το κεντρικό τμήμα του χώρου.³³⁰

Οι βάσεις κίωνων στο Αιγαίο είναι πάντα κατασκευασμένες από λίθο, για λόγους αισθητικής αλλά και για την προστασία των πιθανότατα ξύλινων κίωνων από την υγρασία. Επιπλέον, οι βάσεις αποτελούν το τμήμα εκείνο των κίωνων το οποίο περιβάλλεται από πλακόστρωτο δάπεδο ή από λίθινο στυλοβάτη. Οι κομμένες σε ημικύκλιο πλάκες οι οποίες υποδέχονται τη βάση του κίονα εμφανίζονται στη Νεοανακτορική περίοδο, ενώ είναι συχνότερο το φαινόμενο η βάση να είναι ημιβυθισμένη στο ίδιο το δάπεδο.³³¹ Στον Χώρο 4 της φάσης P-0 του ΜΒΑ παρατηρείται η ίδια τεχνική χρήσης λίθινης βάσης για την στήριξη κίονα, καθώς

³²⁶ Margueron 2006, 196-7· 2011, 107.

³²⁷ Ενδεχομένως, η πρωιμότερη εμφάνιση μιας πρώτης μορφής φωταγωγού να είναι δυνατό να εντοπιστεί ήδη από το τέλος της ΠΜ ή κατά την ΜΜ Ι. Shaw 2015, 112.

³²⁸ Shaw 2015, 112-3.

³²⁹ Margueron 2011, 107.

³³⁰ Margueron 2011, 108.

³³¹ Treuil και Schmid 2017, 153.

βαριές πλάκες χρησιμοποιήθηκαν για να υποδεχθούν τον διπλό πεσσό, τοποθετώντας τον μ' αυτόν τον τρόπο επί μιας μεγάλης και σταθερής βάσης.³³²

Στη μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική χρησιμοποιούνται κίονες κατασκευασμένοι από ξύλο, αλλά και από ωμόπλινθους και οπτόπλινθους. Όλα αυτά τα υλικά, όταν καταστρέφονται, δύσκολα ξεχωρίζουν από τους εξίσου κατεστραμμένους πλίνθινους τοίχους, γι' αυτό συνήθως δεν εντοπίζονται στις ανασκαφές. Τέτοιου είδους κίονες διέθετε, πιθανότατα, το MBA, στο οποίο δεν έχουν βρεθεί ούτε κιονόκρανα ούτε βάσεις για τους κίονες ή/και τους πεσσούς. Για τον λόγο αυτόν, θεωρείται πως, αν υπήρχαν, θα ήταν κατασκευασμένοι από τα ίδια υλικά.³³³ Μάλιστα, στην Κρήτη, τη Συροπαλαιστίνη και την Αίγυπτο οι βάσεις κίωνων φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις στην αρχιτεκτονική, όπως είναι οι φωταγωγοί και οι στοές.³³⁴ Επομένως, ίσως αυτή η χρήση τους να αποτελεί ακόμη έναν λόγο για την απουσία τους από το MBA, η παράδοση του οποίου πάντα «μοιράζεται» ανάμεσα στη νότια Μεσοποταμία και τις περισσότερο δυτικές περιοχές της Συρίας. Το πρόβλημα της φαινομενικής απουσίας κίωνων και κιονοκράνων εμφανίζεται γενικότερα στην Κρήτη και την Κνωσό, και επίσης αποδίδεται στο γεγονός ότι ήταν ίσως κατασκευασμένα από ξύλο.³³⁵ Οι μινωικοί κίονες ήταν κυρτοί, όπως δείχνει η εικονογραφία αλλά και δύο απανθρακωμένοι ξύλινοι κίονες/κορμοί δένδρων, που βρέθηκαν στον Δυτικό Φωταγωγό της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων, οι οποίοι έχουν χρονολογηθεί στη Νεοανακτορική περίοδο. Διατηρούνται, βέβαια, αμφιβολίες σχετικά με το αν οι κίονες στην Κρήτη είχαν αυτό το σχήμα και κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, δεδομένου ότι απεικονίζονται μόνον σε παραστάσεις που χρονολογούνται στη Νεοανακτορική. Επιπλέον, είναι πιθανόν το σχήμα των δύο απανθρακωμένων κίωνων να μην έχει διατηρηθεί σωστά, λόγω της φθοράς που προκάλεσε η καύση.³³⁶

Όσον αφορά στους ορθοστάτες, η ύπαρξή τους στα πρώτα μινωικά ανάκτορα, όπως και στη Δυτική Πρόσοψη της Κνωσού (MM III περίοδος), θεωρείται από ορισμένους μελετητές³³⁷ αποτέλεσμα επιρροής από την Εγγύς Ανατολή και

³³² Margueron 2011, 111-2.

³³³ Margueron 2011, 101-3, 110-1, 119.

³³⁴ Schoep 2007, 233.

³³⁵ Δύο ασβεστολιθικά κιονόκρανα που έχουν βρεθεί στην Κνωσό φαίνεται πως ήταν ανακατασκευές του Evans κατά τις εργασίες αναστήλωσης του ανακτόρου, για τις οποίες στηρίχθηκε στις αναπαραστάσεις κίωνων και κιονόκρανων από τα θραύσματα τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στα ΒΔ της Κεντρικής Αυλής (Evans 1921, 443, εικ. 319, 321).

³³⁶ Macdonald και Zanon 2018, 284-5.

³³⁷ Hult 1983, 38-9· Driessen 2007, 76· Schoep 2007, 234· Hitchcock 2012, 665.

συγκεκριμένα από τη Νοτιοδυτική Πύλη της πόλης και από τα ανάκτορα E και Q της Ebla/Tell Mardikh III A³³⁸, ενώ από άλλους θεωρείται τοπική εξέλιξη³³⁹. Το χαρακτηριστικό αυτό, πάντως, δεν φαίνεται να φθάνει ως το MBA, το οποίο δεν έχει να επιδείξει αυτό το αρχιτεκτονικό στοιχείο.

Και τα δύο υπό εξέταση ανάκτορα διασώζουν, επίσης, κοιλότητες για την εισαγωγή ξύλινων θυρωμάτων (**Εικόνα 33**).³⁴⁰ Το γεγονός αυτό αποτελεί μία ενδιαφέρουσα περίπτωση, όσον αφορά στο MBA, καθώς δεν σώζονται πολλές παρόμοιες οπές σε άλλα ανάκτορα της Μεσοποταμίας. Επιπλέον, ένα κείμενο από το Βασιλικό Αρχείο του Mari αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «...νύχτωνε και οι “κλειδαριές” του ανακτόρου χαμήλωναν...», διασώζοντας μ’ αυτόν τον τρόπο την πληροφορία ότι οι θύρες του ανακτόρου έκλειναν κατά τη διάρκεια της νύχτας.³⁴¹ Κοινό στοιχείο των δύο ανακτόρων αποτελεί και η επιτοίχια διακόσμηση, που μιμείται την επιφάνεια του μαρμάρου, για την οποία θα γίνει λόγος στο 4^ο κεφάλαιο.³⁴²

Όταν συγκρίνουμε την αρχιτεκτονική δύο κτηρίων, πρέπει να λαμβάνονται υπ’ όψιν, εκτός από τα διαθέσιμα υλικά, και το ίδιο το περιβάλλον στο οποίο κτίζεται ένα οικοδόμημα, καθώς και ο τρόπος με τον οποίον οι άνθρωποι που το έκτισαν αντιμετώπισαν τις δυσκολίες που δημιουργούνται εξαιτίας των δύο πρώτων παραγόντων³⁴³. Η λάσπη, η οποία είναι άφθονη στην πεδιάδα του μέσου Ευφράτη, αποτέλεσε, όπως αναφέρθηκε, το κύριο υλικό κατασκευής του MBA. Το περιβάλλον της πεδιάδας, στο οποίο κτίστηκε το ανάκτορο, είναι ένας τόπος από τον οποίον απουσιάζει μεν η υγρασία των βροχοπτώσεων, επικρατεί δε η υγρασία που βγαίνει από το αργιλώδες έδαφος, η οποία μπορεί να πλημμυρίσει τους ισόγειους χώρους και να φθείρει τα οικοδομήματα. Η αδυναμία της πλίνθου να παραμείνει αναλλοίωτη στον χρόνο και στις κλιματικές συνθήκες δημιούργησε αρκετά προβλήματα, ένα από τα οποία ήταν, όπως προαναφέρθηκε, η εξαφάνιση των πεσσών που τυχόν υπήρχαν.

³³⁸ Matthiae 1980, 120-2, εικ. 24.

³³⁹ Ο Niemeier (1991, 191) θεωρούσε ότι η ανατολική επιρροή δεν είναι ξεκάθαρη. Η Shaw (2015, 122-4) θεωρεί τους ορθοστάτες αποτέλεσμα της ισοδομικής τοιχοδομίας, για την οποία μάλιστα θεωρεί ότι ξεκίνησε από πειραματισμούς στη Βασιλική της ΠΜ II περιόδου. Επίσης, ορθοστάτες εμφανίζονται ήδη στους ΠΜ Τάφους I/II του Μόχλου, στους οποίους είναι έντονη η παρουσία εξωτικών εισαγωγών (Soles 1992, 42-48), γεγονός το οποίο δίνει, αν μη τι άλλο, μία σύνδεση ανάμεσα στη μνημειακότητα και σε μία κατηγορία ανθρώπων που έχουν πρόσβαση σε περιοχές εκτός Αιγαίου και σε πολύτιμα υλικά.

³⁴⁰ Shaw 2015, 109.

³⁴¹ Margueron 1982, 467.

³⁴² Parrot 1958a, 165.

³⁴³ Ευχαριστίες στον κ. J.-Cl. Margueron για τις πολύτιμες συμβουλές του (προσωπική επικοινωνία, Ιανουάριος 2019).

Ένας ακόμη τρόπος με τον οποίον η χρήση της πλίνθου επηρεάζει την κατασκευή ενός τόσο μεγάλου κτηρίου είναι η ύπαρξη ορόφων και ανοιγμάτων παραθύρων. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το MBA διέθετε μέχρι έναν όροφο και είναι αμφίβολο αν η στατικότητα του θα μπορούσε να στηρίζει περισσότερους. Επίσης, δεν σώζονται στοιχεία τα οποία να φανερώνουν ότι διέθετε αρκετά ανοίγματα παραθύρων. Αντίθετα, στην Κρήτη, λόγω της αφθονίας λίθων κατάλληλων για οικοδόμηση, σε συνδυασμό με τη χρήση του ξύλου, που βοηθά στην αντισεισμική προστασία ενός κτηρίου αλλά και στην καθ' ύψος ανάπτυξή του³⁴⁴, δεν υφίστανται αυτά τα προβλήματα.

Η παρουσία παραθύρων και περισσότερων ανοιγμάτων για φωτισμό επηρεάζεται, επιπλέον, από τις περιβαλλοντικές συνθήκες στην κάθε θέση. Η Κνωσός, η οποία βρίσκεται σε περιβάλλον με κλίμα πολύ πιο ήπιο, διαθέτει πολλούς φωταγωγούς, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν στοιχεία για την ύπαρξη παραθύρων. Τα παράθυρα είναι κάτι πολύ κοινό στην αρχιτεκτονική της Κρήτης, ωστόσο αυτό φαίνεται να απουσιάζει από την αρχιτεκτονική της Εγγύς Ανατολής, τουλάχιστον από τη Συροπαλαιστίνη. Σε κανένα ανεσκαμμένο κτήριο της Ugarit δεν έχει βρεθεί στοιχείο το οποίο να προδίδει την ύπαρξη παραθύρων. Το γεγονός αυτό ίσως οφείλεται στην στατικότητα των πλίνθινων κτηρίων και στην αδυναμία τους να υποστηρίξουν πολλά ανοίγματα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Μάλιστα, η ουγκαριτική λογοτεχνία αναφέρεται στην εισαγωγή από την Κρήτη ανακτόρων με παράθυρα, χάρη στην ιδέα του θεού-αρχιτέκτονα Kothar-Wa-Hasis, που κατοικούσε στην Κρήτη. Ο θεός αυτός πρότεινε να συμπεριληφθεί και ένα παράθυρο στην κατασκευή του ανακτόρου του Baal, κάτι με το οποίο εκείνος αρχικά διαφώνησε, αλλά στο τέλος αποδέχτηκε.³⁴⁵ Στο MBA δεν υπάρχουν στοιχεία για παράθυρα. Ενδεχομένως να υπήρχαν στους άνω ορόφους, ωστόσο δεν έχουν βρεθεί ίχνη τους. Ο Margueron, χωρίς να έχει κάποια πραγματική ένδειξη και έχοντας κατά νου την κρητική αρχιτεκτονική, υπέθεσε και πρότεινε την ύπαρξη παραθύρων στο ανώτερο επίπεδο του MBA, τα οποία θα ήταν ορατά από τη μεγάλη Αυλή 131 και θα φώτιζαν τα Διαμερίσματα του Βασιλιά στον όροφο. Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, πρότεινε μια διαρρύθμιση του ορόφου αυτού με διαδρόμους κυκλοφορίας κατά μήκος των μεγάλων αυλών, οι οποίοι θα επέτρεπαν παράλληλα και τον καλό φωτισμό των

³⁴⁴ Palyvou 2018, 135-42.

³⁴⁵ Pritchard 1955, 134· Gordon 1966a, 22, 62-3.

διαμερισμάτων.³⁴⁶ Από την άλλη, στην Κνωσό —και γενικά στη μινωική Κρήτη— υπήρχαν τα κατάλληλα υλικά, αλλά και η τεχνογνωσία, που επέτρεπαν την ανάπτυξη των κτηρίων καθ' ύψος, με την κατασκευή ορόφων, χωρίς παράλληλα αυτοί να στερούνται από συχνά και μεγάλα ανοίγματα. Το αρχιτεκτονικό αυτό στοιχείο αποτελεί μοναδικό χαρακτηριστικό της μινωικής αρχιτεκτονικής και δεν εμφανίζεται σε άλλον γειτονικό πολιτισμό. Επιπλέον, εντοπίζεται ήδη από την εικονογραφία της ΜΜ ΙΙ περιόδου, όπου στις οικίες του Μωσαϊκού της Πόλης διακρίνονται παράθυρα στον όροφο. Ενδεχομένως, η ανάγκη αντιμετώπισης των σφοδρών και συχνών σεισμών, που έπλητταν την περιοχή, να έδωσε την ώθηση για την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής αυτής τεχνογνωσίας από τόσο νωρίς.³⁴⁷

Από την πρώτη σύγκριση των δύο κτηρίων, σε επίπεδο κατασκευής, προκύπτει ότι οι ομοιότητές τους ουσιαστικά είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε αρκετά επιφανειακά στοιχεία. Οι ελάχιστες αυτές ομοιότητες δεν φαίνεται να υπαγορεύθηκαν από κάποια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στα δύο συγκροτήματα. Επομένως, φαίνεται ότι, εκ πρώτης όψεως, οι περισσότερες ομοιότητες ανάμεσα στα δύο ανακτορικά συγκροτήματα εντοπίζονται κυρίως ως προς τη βασική διαρρύθμιση των χώρων τους: η Κνωσός αναπτύσσεται γύρω από μια κεντρική αυλή³⁴⁸, ενώ και η κάτοψη του ΜΒΑ δίνει μία αρκετά παρόμοια εικόνα. Η πρόσβαση στους διάφορους χώρους των δύο ανακτορικών κτηρίων πραγματοποιείται χάρη στα πολύπλοκα συστήματα διαδρόμων που διαθέτουν.³⁴⁹ Επιπλέον, η Κνωσός ήταν με βεβαιότητα πολυώροφο κτήριο κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, ενώ είναι βέβαιη πλέον η ύπαρξη ενός τουλάχιστον ορόφου στο ΜΒΑ, πάνω από σημαντικούς τομείς του ισογείου.³⁵⁰ Ο όροφος της Κνωσού, όπως και των άλλων μινωικών ανακτόρων, εικάζεται ότι βρισκόταν πάνω από τη Δυτική Πτέρυγα και περιλάμβανε τους χώρους υποδοχής, το *Piano Nobile* (όπως το ονόμασε ο Evans, κατ' αναλογία με τα αναγεννησιακά ιταλικά palazzi).³⁵¹ Περισσότερους ορόφους διέθετε, καθώς φαίνεται, η Ανατολική Πτέρυγα της Κνωσού.³⁵² Αυτό που θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί είναι το ενδεχόμενο το οικοδόμημα της Παλαιοανακτορικής περιόδου να μη διέθετε όροφο, καθώς δεν

³⁴⁶ Margueron 1982, 560.

³⁴⁷ Τσακανίκα-Θεοχάρη et al. 2011, 211-2.

³⁴⁸ Graham 1987, 236-7.

³⁴⁹ Hitchcock 1982, 471, 475, 477-8· 2003, 29.

³⁵⁰ Margueron 1982, 288-309· Durand 1987, 61.

³⁵¹ Graham 1987, 115-24. Στον άνω όροφο υπήρχαν, επίσης, σημαντικές τοιχογραφίες (Evans 1921, 442, 526· 1928, 350-2, 716-8, 817-8).

³⁵² Η τομή του λόφου στα ανατολικά δημιούργησε επιπλέον χώρο για δύο ορόφους κάτω από την Αυλή. Επιπλέον, πρέπει να υπήρχε ακόμη ένας όροφος και όχι δύο, όπως είχε προτείνει παλαιότερα ο Graham (1979, 65· 1987, 85).

υπάρχουν σχετικά στοιχεία. Μάλιστα, οι κύριες κλίμακες του ανακτόρου κατασκευάστηκαν στην ΥΜ Ι Α περίοδο.³⁵³ Τέλος, ακόμη και οι διαστάσεις των δύο ανακτόρων δεν διαφέρουν πολύ, καθώς το Mari (περ. 200 x 120 μ.) καλύπτει περί τα 25.000 τμ.³⁵⁴, ενώ η Κνωσός (περ. 150 x 150 μ.) καλύπτει πάνω από 20.000 τμ.³⁵⁵

3.2. Οι χώροι και οι λειτουργίες τους

3.2.1. Είσοδοι

Το MBA του Mari έχει με βεβαιότητα τρεις εισόδους. Η Κύρια Είσοδος, η επιβλητικότερη³⁵⁶, βρίσκεται στη βόρεια πλευρά (Τομέας Α) και οδηγεί κατευθείαν στην καρδιά του μνημείου διαμέσου της Πρώτης Αυλής 154 και του Χώρου 152. Ο χώρος αυτός πιθανότατα ελεγχόταν από φρουρό.³⁵⁷ Μια δευτερεύουσα είσοδος, η οποία είχε ερμηνευθεί ως «είσοδος για τα άρματα», βρίσκεται πλησίον της Κύριας Εισόδου, περίπου 35 μ. ανατολικότερα, στην ίδια, όμως, Βόρεια Πρόσοψη του ανακτόρου. Η τελευταία βρισκόταν περίπου στο κέντρο της ανατολικής πλευρά του MBA και η λειτουργία της σχετιζόταν πιθανότατα με τους ναούς που βρίσκονταν στη συγκεκριμένη περιοχή της πόλης.³⁵⁸ Όλες οι εισοδοι διαθέτουν πρόπυλα, τα οποία ανήκουν στον ίδιο απλό τύπο, με εξωτερικές αντηρίδες και υπερυψωμένο κατώφλι, που ακολουθείται από έναν μικρό χώρο παρόμοιας κατασκευής με τον πρώτο (**Εικόνα 34**). Αυτή η τεχνική συνιστά τυπικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της Εγγύς Ανατολής. Μόνο η Νοτιοανατολική Είσοδος δεν διαθέτει αντηρίδες.³⁵⁹ Η Κύρια Είσοδος οδηγούσε αποκλειστικά στον διοικητικού χαρακτήρα Τομέα C, ο οποίος βρίσκεται ακριβώς στα ανατολικά της, και στον Τομέα Β (Αυλή 131), μέσω του οποίου ρυθμιζόταν η πρόσβαση στους σημαντικότερους τομείς του MBA. Οι δύο άλλες εισοδοι κρατούσαν τους εισερχόμενους στην περιφέρεια του συμπλέγματος, στο οποίο αποκτούσαν πλέον πρόσβαση από τη νότια πλευρά.³⁶⁰

³⁵³ Schoep 2006, 40.

³⁵⁴ Parrot 1958α, 5.

³⁵⁵ Davaras 1976, 217· Hitchcock 2003, 31.

³⁵⁶ Parrot 1958α, 7.

³⁵⁷ Margueron 2004, 462, “Le barrage 152”· 2008β, 133.

³⁵⁸ Margueron 1982, 284-5, 468-9· 2004, 461· 2008β, 133.

³⁵⁹ Margueron 1982, 466.

³⁶⁰ Ατελής η δημοσίευση του Τομέα S, στον οποίον η είσοδος πραγματοποιείται από τη βορειοανατολική και την ανατολική είσοδο και συνδέεται με την οικονομική δραστηριότητα του MBA (Margueron 1982, 364).

Οι υπερυψωμένες οδοί εμφανίστηκαν στα κρητικά ανάκτορα κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο και συνέδεσαν τη Βόρεια και τη Δυτική Πρόσοψη μέσω των Δυτικών Αυλών τους.³⁶¹ Επιπρόσθετα, ακόμη και τα έργα που έχουν χαρακτηριστεί οχυρωματικά, τα οποία, όπως αναφέρθηκε (βλ. 2^ο κεφάλαιο), περιέβαλλαν την παλαιοανακτορική Κνωσό, δεν απέκλειαν εντελώς την πρόσβαση, κυρίως στη Δυτική Είσοδο. Ένα κεκλιμένο επίπεδο στη νοτιοδυτική γωνία του Εξωτερικού Περιβόλου (MM I A-B / MM II περίοδος) παρείχε πρόσβαση από τον εξωτερικό χώρο στη Δυτική Αυλή, στοιχείο αρκετά αταίριαστο με την πραγματική αμυντική αξία την οποία έχει θεωρηθεί ότι διέθετε ο περίβολος αυτός.³⁶² Η βόρεια πλευρά της Κνωσού κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο ενισχύθηκε με το Πρώιμο Φρούριο, το οποίο, όπως έχει αναφερθεί, λειτουργούσε περισσότερο ως παρατηρητήριο.

Η Νεοανακτορική Κνωσός διατήρησε μεγάλο αριθμό εισόδων (**Εικόνα 35**). Οι περισσότερες διέθεταν πλησίον τους έναν χώρο σαν θυρωρείο.³⁶³ Η Νότια, η Δυτική και η Βόρεια Είσοδος παρέμειναν οι σημαντικότερες. Όπως ισχύει σε όλα τα κρητικά ανάκτορα, η μία είσοδος είναι μνημειακή και διαθέτει εντυπωσιακό πρόπυλο.³⁶⁴ Στην Κνωσό, πρόπυλο διαθέτουν η Νότια και η Δυτική Είσοδος, με μνημειακότερο εκείνο της Δυτικής Εισόδου (**Εικόνα 36**), το οποίο παρέχει πρόσβαση στο συγκρότημα διαμέσου της Δυτικής Αυλής.³⁶⁵ Η πρόσοψη αυτή αποκτά οπτικό ενδιαφέρον, καθώς μερικά από τα τμήματα που την αποτελούσαν δεν τοποθετούνταν σε ευθεία, αλλά κάποια πιο πίσω ή πιο μπροστά και είχαν μεταξύ τους απόσταση αρκετών μέτρων. Ταυτόχρονα, το κεντρικό τμήμα της εισόδου τονιζόταν περισσότερο από τα υπόλοιπα, καθώς ανυψωνόταν. Τα παραπάνω στοιχεία ήταν συνηθισμένα στη Μεσοποταμία³⁶⁶ και, κατ' επέκταση, γνωστά στη Συρία, ενώ τα αιγυπτιακά παράλληλα δεν είναι τόσο σαφή, ούτε αρκετά, ώστε να επιτρέπουν κάποιου είδους σύγκριση.³⁶⁷ Το υπερυψωμένο κατώφλι της Κύριας Εισόδου, επομένως, είναι κοινό και στα δύο ανάκτορα.

³⁶¹ Έχει διατυπωθεί και η άποψη πως είναι πιθανόν η Κεντρική Αυλή να είχε μεγαλύτερη ελευθερία πρόσβασης, εφόσον έως τώρα δεν έχει βρεθεί ένδειξη ύπαρξης Νότιας Πτέρυγας στην παλαιοανακτορική Κνωσό, αλλά ούτε και στα Μάλια ή τη Φαιστό (Schoep 2006, 41). Ωστόσο, η άποψη αυτή παραμένει υπό διερεύνηση.

³⁶² Alušík 2007, 74-6.

³⁶³ Hitchcock 2000, 74· Adams 2007, 362-3 και παραρτ. 1 και 2· 2011, 126.

³⁶⁴ Hitchcock 2000, 74-82.

³⁶⁵ Μαντζουράνη 2002, 171· Schoep 2004β, 248-50· 2006, 40· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 69.

³⁶⁶ Contenau 1947, εικ. 1096, 1153, 1167-8.

³⁶⁷ Lawrence 1951, 81.

Η Δυτική Πρόσοψη της Κνωσού, μάλιστα, μέσω των υπερυψωμένων διαδρόμων μοιάζει σαν να εισάγει την πόλη μέσα στο ανάκτορο.³⁶⁸ Η πλακόστρωση αυτής της συγκεκριμένης περιοχής θα μπορούσε να υπονοεί ότι η κίνηση διοχετευόταν μέσω του διαδρόμου προς το ανάκτορο. Το παλαιοανακτορικό σύστημα εισόδου ήταν πιο άμεσο, καθώς οδηγούσε απευθείας μέσα στο ανάκτορο, ενώ στη Νεοανακτορική περίοδο παρεμβάλλεται ο διάδρομος. Η **Εικόνα 37** παρουσιάζει την αναπαράσταση της εισόδου στον εν λόγω διάδρομο, τον Διάδρομο της Πομπής, και το ίδιο το ανάκτορο στην αριστερή πλευρά. Δημιουργείται μια εντύπωση στενότητας του χώρου, αφού η ίδια η Δυτική Είσοδος είναι αρκετά πλατύτερη από τον Διάδρομο της Πομπής. Σ' αυτόν τον διάδρομο η κυκλοφορία είναι δυνατή σε μονή ροή ή σε ζεύγη, όπως φαίνεται να υπονοείται και από την τοιχογραφία της Πομπής (βλ. 4^ο κεφάλαιο).³⁶⁹ Η δε νεοανακτορική Βόρεια Είσοδος (από MM III B περίοδο κ.ε.) αποτελείται από περισσότερα κτήρια με διαφορετικές λειτουργίες. Όλο το σύμπλεγμα αυτής της εισόδου υπέστη πολλές τροποποιήσεις, φαίνεται, όμως, ότι και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο δόθηκε προσοχή στην προστασία της.³⁷⁰ Μέσω αυτής της εισόδου, ο εισερχόμενος αποκτούσε πρόσβαση στην Κεντρική Αυλή διαμέσου ενός ανοδικού κεκλιμένου επιπέδου, καθώς και απευθείας πρόσβαση στη Βορειοανατολική Πτέρυγα, η οποία μάλλον χρησίμευε ως χώρος αποθήκευσης κεραμικής ή/και τόπος διαμονής εργατών κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο.³⁷¹ Ο Driessen³⁷² υποστηρίζει ότι οι ανακτορικές εισοδοί τροποποιήθηκαν κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, έτσι ώστε η πρόσβαση στο κτήριο μέσω αυτών να είναι περισσότερο περιορισμένη από ό,τι ήταν κατά την προηγούμενη περίοδο.³⁷³

Έως εδώ, είναι δυνατόν να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες θα αναλυθούν περισσότερο στην πορεία. Οι κύριες εισοδοί φαίνεται ότι πάντα ανοίγονται προς κάποιο σημαντικό σημείο. Στο MBA η Κύρια Είσοδος, η Βόρεια, αλλά και η δευτερεύουσα Βορειοανατολική (η «Είσοδος των Αρμάτων») βρίσκονται προς την πλευρά από την οποία μπορούσαν να εισέρχονται στο MBA επισκέπτες και προϊόντα, μέσω του ποτάμιου λιμανιού (*karum*) της πόλης (βλ. 5^ο κεφάλαιο). Η

³⁶⁸ Palyvou 2004, 214-5.

³⁶⁹ Adams 2007, 373-4.

³⁷⁰ Στο πρόπυλο υπάρχει προμαχώνας, η βόρεια πλευρά του οποίου πιθανώς ήταν δωμάτιο φρουρού. Μετά τη Βόρεια Αίθουσα με τους 11 Πεσσούς, ακολουθεί η εσωτερική πύλη στην πορεία προς τα νότια και την Κεντρική Αυλή. Μια κόγχη στα ανατολικά του διαδρόμου ίσως ήταν δωμάτιο φρουρού. Ακολουθούν τρία κτήρια-προμαχώνες στις δύο πλευρές του διαδρόμου (Driessen και MacDonald 1997, 144-5, εικ. 7.9· Alušík 2007, 80-1· Hitchcock 2000, 84).

³⁷¹ Evans 1921, 387, 568-72· Hitchcock 2000, 83-4.

³⁷² Driessen 1995 74-85.

³⁷³ Adams 2007, 362.

Ανατολική Είσοδος επικοινωνεί με τον τομέα των μεγάλων ιερών της πόλης. Στην περίπτωση της Κνωσού, η Βόρεια Είσοδος βρίσκεται στην πλευρά από την οποία έφταναν επισκέπτες και προϊόντα από τον Πόρο, την πόλη-λιμένα της Κνωσού, και παρείχε ελεγχόμενη πρόσβαση στην Κεντρική Αυλή, αλλά και στη Βορειοανατολική Πτέρυγα με τους αποθηκευτικούς χώρους. Αυτό το χαρακτηριστικό την καθιστά συγκρίσιμη με τις δύο βόρειες εισόδους του MBA, τη Βόρεια/Κύρια Είσοδο και την πλαϊνή Βορειοανατολική, καθώς και οι δύο στρέφονται προς το ποτάμιο λιμάνι (*karum*) της πόλης, ενώ η δεύτερη οδηγεί στις κύριες αποθήκες του MBA. Η Δυτική Είσοδος του κνωσιακού ανακτόρου ανοίγεται στη Δυτική Αυλή, η οποία έχει και θρησκευτική λειτουργία, ενώ παράλληλα ενώνει και διαχωρίζει το ανακτορικό κτήριο από την υπόλοιπη πόλη μέσω των υπερυψωμένων διαδρόμων (**Εικόνα 38**), που ελέγχουν, κατά κάποιον τρόπο, την κίνηση του πλήθους, υποχρεώνοντάς το να ακολουθεί τις πομπικές αυτές διαδρομές. Αυτή η οριοθέτηση, σε συνδυασμό με τη μνημειακότητα της Δυτικής Πρόσοψης, οδηγούν την προσοχή σ' αυτό που βρίσκεται ακριβώς πίσω απ' αυτήν: το σύμπλεγμα των Δυτικών Αποθηκών (το θέμα θα συζητηθεί και στη συνέχεια του κεφαλαίου).³⁷⁴ Αντίθετα, οι κύριοι αποθηκευτικοί χώροι του MBA, όπως θα καταστεί σαφές στη συνέχεια, δεν προσελκύουν την προσοχή. Η δε Νότια Είσοδος της Κνωσού έχει υποστηριχθεί ότι χρησίμευε για την κίνηση εντός και εκτός του ανακτορικού συμπλέγματος των τελετουργικών πομπών από και προς το ιερό κορυφής του Γιούχτα.

3.2.2. Αυλές

Το Mari διαθέτει αρκετές αυλές (Πρώτη Αυλή 154, Μεγάλη Αυλή 131, Αυλή 51, Αυλή 160, Αυλή 31 του Δεύτερου Οίκου, Αυλή 106, Αυλή 14, και Αυλή 136 του Ιερού Περιβόλου), δηλαδή μία για σχεδόν κάθε οικοδομική ενότητα. Η μεγαλύτερη είναι η Αυλή 131, η οποία αποτελεί την πρώτη σημαντική αυλή στην οποία εισέρχεται ο επισκέπτης του ανακτόρου. Είναι, επίσης, εκείνη η οποία παρέχει πρόσβαση σε όλους τους σημαντικούς τομείς του συγκροτήματος (Ιερό Περιβόλο, Αίθουσα 132, Δεύτερο Οίκο και Αυλή 106).³⁷⁵ Παρ' όλο που ο τεράστιος αυτός ανοικτός χώρος δεν εμφανίζεται συχνά στα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου, ώστε να

³⁷⁴ Cunningham 2017, 47. Αυτή η ξεφονική διακοπή της κανονικής πρόσβασης, με το ανάκτορο το ίδιο να διακόπτει την κίνηση μέσα στην πόλη, ερμηνεύεται από τη σύγχρονη έρευνα ως ένας μη σωστός τρόπος διαχείρισης της κίνησης και κατατάσσεται στα «λάθη» του μινωικού αστικού σχεδιασμού.

³⁷⁵ Margueron 1982, 215.

γνωρίζουμε επακριβώς τη χρήση της, φαίνεται από κείμενα της περιόδου του Zimri-Lim ότι λειτουργούσε ως τόπος υποδοχής μεγάλου αριθμού προσώπων μέσα στο ανάκτορο. Για παράδειγμα, ένα κείμενο αναφέρει ότι σ' αυτήν την Αυλή έγινε διανομή λαδιού για την παρασκευή του φαγητού *mersum*, ενώ ένα άλλο καταγράφει τη διανομή οίνου σε ανθρώπους που ήρθαν από την Χαναάν (**Κείμενο 16**) και σε μια ομάδα η οποία αναφέρεται ως «*γιοι του būdum*». Σε κείμενο απροσδιόριστης χρονολόγησης καταγράφεται η συγκέντρωση στην Αυλή 131 ενός πλήθους ζώων, τα οποία προσεφέρθησαν στον βασιλιά. Ως δείγμα του μεγέθους και της χωρητικότητας της Αυλής, αξίζει να αναφερθεί ότι ο αριθμός των ζώων αυτών ανερχόταν στα 165 βόδια και 543 πρόβατα.³⁷⁶

Τον τίτλο, ωστόσο, της κεντρικής αυλής του MBA διεκδικεί η Αυλή 106, η οποία είναι η περισσότερη φροντισμένη, καθώς φέρει σημαντικές τοιχογραφίες και σχετίζεται άμεσα με το σύμπλεγμα τριών αιθουσών που αποτελούν τον πραγματικό πυρήνα του ανακτόρου: την Αίθουσα του Θρόνου 65 (μαζί με το Βήμα 66) και τον Προθάλαμό της, δηλαδή την Αίθουσα με το Βάθρο 64.³⁷⁷ Επίσης, σύμφωνα με ένα κείμενο, το ανάκτορο διέθετε μια «*αυλή με φοίνικα*», μια «*kisal GIŠ gišimmarim*», η οποία ταυτίζεται με την 106. Συγκεκριμένα, βρέθηκε στο κέντρο σχεδόν της Αυλής 106 μια κατασκευή αποτελούμενη από δύο μεγάλους γυψόλιθους που ενώνονται σχηματίζοντας οπή στο κέντρο τους.³⁷⁸ Αυτή η βάση στήριζε πιθανότατα έναν τεχνητό, κατά Margueron, φοίνικα φτιαγμένο από ξύλο και επενδυμένο με χαλκό και άργυρο³⁷⁹, ο οποίος αποτελούσε το σύμβολο της ευημερίας του βασιλείου, την οποία εγγυάτο ο βασιλιάς (**Εικόνες 39-40**). Οι τοιχογραφίες της Αυλής 106, οι οποίες θα συζητηθούν στο 4^ο κεφάλαιο, δεν ανήκουν στην τελευταία περίοδο του ανακτόρου, επί Zimri-Lim, αλλά σε προγενέστερη φάση, ενδεχομένως στην περίοδο της εικοσαετούς ασσυριακής κατάκτησης ή στην αρχή της Αμοριτικής Δυναστείας.³⁸⁰ Η Αυλή 106 αναφέρεται συχνά σε κείμενα διανομής ελαίου και οίνου, καθώς και σε κείμενα τα οποία μνημονεύουν μεγάλα γεύματα που πραγματοποιήθηκαν σ' αυτήν

³⁷⁶ Durand 1987, 52-3· Margueron 2004, 462-3· 2008β, 133. Η Αυλή των Φοινίκων ήταν χώρος κουράς των προβάτων, σύμφωνα με μια αδημοσίευτη πινακίδα (Margueron 1982, 363).

³⁷⁷ Parrot 1958α, 111-144· Margueron 1982, 541· 1987α, 463.

³⁷⁸ Charpin 1983, 213· Margueron 1987α, 464-9· 2004, 463-4· Luciani 2010, 103-4. Λανθασμένη η παλαιότερη ταύτιση με την Αυλή 131 (Parrot 1958α, 57, υποσ. 1· Margueron 1982, 331, 360).

³⁷⁹ Durand 2005, 44-6, και κείμ. 6 [M.11052]. Ο φοίνικας αυτός δεν έχει βρεθεί και θεωρείται πως είτε τον πήρε ως λάφυρο ο Hammurabi είτε είχε πάψει να βρίσκεται στο κέντρο της Αυλής 106 ήδη για κάποιο διάστημα πριν από την τελική καταστροφή του MBA (Margueron 2004, 469).

³⁸⁰ Parayre 1982, 67· Margueron 1995α, 892-3, 895· 2014α, 115-6, 152-3. Ο Parrot (1958α, 62-4) και ο Durand (1987, 54) τις είχαν χρονολογήσει επί Zimri-Lim.

επί Zimri-Lim.³⁸¹ Επιπλέον, αφού βρίσκεται στο κέντρο του ανακτορικού τομέα όπου δραστηριοποιείται ο βασιλιάς, λειτουργεί συχνά ως διοικητικός χώρος, καθώς απ' αυτήν περνούν τα πάντα.³⁸²

Η νεοανακτορική Κνωσός, από την άλλη, διαθέτει δύο μόνον αυλές, την Κεντρική και τη Δυτική. Η μεγαλύτερη είναι η Κεντρική Αυλή (53 x 28 μ.), έχει προσανατολισμό Βορρά–Νότου και είναι πλακοστρωμένη. Γύρω της διατάσσονται διάφορα διαμερίσματα σε ορθογώνιο σχηματισμό, αλλά και με ασύμμετρο τρόπο.³⁸³ Στη δυτική πλευρά της Κεντρικής Αυλής, εντοπίζεται το κύριο σώμα των αποθηκών και, μέσω αυτής, παρεχόταν πρόσβαση προς τους χώρους κατοίκησης στην Ανατολική Πτέρυγα.³⁸⁴ Ο κεντρικός τομέας ισόγειων διαμερισμάτων στη δυτική πλευρά της Κεντρικής Αυλής ήταν αφιερωμένος κατά κύριο λόγο στις τελετουργικές δραστηριότητες, όπως το Κεντρικό Ιερό. Η εκτεταμένη Βόρεια Πτέρυγα διέθετε αίθουσες συμποσίων με κιονοστοιχίες στον πρώτο όροφο, οι οποίες ήταν προσβάσιμες μέσω κλιμάκων.³⁸⁵ Γενικά, η Κεντρική Αυλή έχει χαρακτηριστεί ως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του κρητικού ανακτόρου, σε σημείο, μάλιστα, που ο McEnroe αποκλείει το Μικρό Ανάκτορο της Κνωσού ως πραγματικό ανακτορικό κτήριο, επειδή δεν διαθέτει κεντρική αυλή.³⁸⁶

Η σημασία της Κεντρικής Αυλής γίνεται φανερή από τον τρόπο με τον οποίο την προσέγγιζε ένας επισκέπτης, καθώς η είσοδός του σ' αυτήν γινόταν μέσω των σημαντικών εισόδων της Κνωσού. Η Βόρεια Είσοδος οδηγεί την κίνηση απευθείας στην Κεντρική Αυλή, με την πρόσβαση να περιορίζεται σταδιακά όλο και περισσότερο κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.³⁸⁷ Εικάζεται, μάλιστα, ότι η άφιξη στην Κεντρική Αυλή μέσω της συγκεκριμένης εισόδου θα προκαλούσε μεγάλη αίσθηση στον εισερχόμενο, καθώς ο μεγάλος αυτός ανοιχτός χώρος αποτελούσε την κατάληξη μιας διαδρομής που διερχόταν από στενούς και αρκετά περιορισμένους χώρους. Αν μάλιστα η Νότια Πτέρυγα δεν έφτανε σε πολύ μεγάλο ύψος, θα υπήρχε οπτική επαφή και με το όρος Γιούχτας.³⁸⁸ Η Νότια Είσοδος παρέχει επίσης πρόσβαση

³⁸¹ Birot 1960, 5, κείμ. 9, 197, κείμ. 236· Dossin et al. 1964, 34, κείμ. 16, 67, κείμ. 40· Margueron 1982, 360-3· Durand 1987, 55.

³⁸² Margueron 1982, 224· 2004, 463-4· Durand 1987, 57, υποσ. 54, 55, 56.

³⁸³ Graham 1987, 73, 75· Hitchcock 2000, 98· Μαντζουράνη 2002, 171· Shaw 2015, 21-2.

³⁸⁴ Shaw 2015, 22.

³⁸⁵ Graham 1987, 125, πίν 87-90· Shaw 2015, 22.

³⁸⁶ McEnroe 2010, 95· Shaw 2015, 17. Σχετικά με το ζήτημα της ύπαρξης περισσότερων «ανακτόρων» στην ίδια θέση (Shaw 2015, υποσ. 45), βλ. Hamilakis 2002, κυρίως 192-3, περί πατριακών ανταγωνισμών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.

³⁸⁷ Driessen 1995, 80-2· Driessen και Macdonald 1997, 142-5.

³⁸⁸ Adams 2007, 365-6.

στην Κεντρική Αυλή, αν και με λιγότερο άμεσο τρόπο. Αντίθετα με τις περισσότερες περιοχές εκτός του ανακτόρου, το κεντρικό τμήμα της Νότιας Πρόσοψης δεν περιβαλλόταν από κτήρια, οπότε υπήρχε ανεμπόδιση θέα προς την πρόσοψη αυτή από τη νοτια πλευρά του ανακτόρου. Επίσης, σ' αυτό το σημείο ήρθαν στο φως θραύσματα ανάγλυφης τοιχογραφίας.³⁸⁹ Η Νότια Είσοδος προσφέρει διάφορες διαδρομές εντός του ανακτορικού συγκροτήματος, έπειτα από την είσοδο του επισκέπτη, μέσω ενός μικρού εξώστη στη νότια πλευρά της. Απ' αυτόν χρειαζόταν κλίμακα για να φτάσει κανείς στο επίπεδο της Κεντρικής Αυλής. Ο Evans είχε προτείνει ότι αυτή η είσοδος εχρησιμοποιείτο για την είσοδο τελετουργικών πομπών στην Κεντρική Αυλή από τον Γιούχτα.³⁹⁰

Αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν οδηγήσει στη διατύπωση της θεωρίας ότι ο προσανατολισμός της Κεντρικής Αυλής εξυπηρετεί τη θέαση προς ένα ιερό όρος ή άλλο φυσικό σημείο. Για την Κνωσό τον ρόλο αυτό κατείχε το όρος Γιούχτας.³⁹¹ Μια ακόμη ερμηνεία υποστηρίζει ότι ο προσανατολισμός της Κεντρικής Αυλής χρησίμευε για την εξασφάλιση μέγιστου φωτισμού από το φυσικό ηλιακό φως. Σχετική μ' αυτήν την ερμηνεία είναι και εκείνη που υποστηρίζει ότι σκοπός της ήταν η είσοδος του ηλιακού φωτός στους λατρευτικούς χώρους που βρίσκονται γύρω της.³⁹² Το σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι οι διάδρομοι της Κνωσού φαίνεται να οδηγούσαν τον επισκέπτη στην Κεντρική Αυλή, και όχι στην Αίθουσα του Θρόνου, η οποία συνήθως θεωρείται μεταγενέστερη μυκηναϊκή προσθήκη. Ο Niemeier έχει αμφισβητήσει τη χρονολόγηση της κνωσιακής Αίθουσας του Θρόνου στη μυκηναϊκή περίοδο³⁹³, θεωρώντας πως το σύμπλεγμα είναι ένας λατρευτικός χώρος που ανήκει στη μινωική παράδοση, με την αρχή του να εντοπίζεται ήδη στη MM περίοδο. Βέβαια, το γεγονός ότι στο σημείο πιθανώς υπήρχε ιερός χώρος δεν εγγυάται ότι αυτός λειτούργησε ως αίθουσα θρόνου από τόσο πρόωμη περίοδο. Ένα MM ιερό θα μπορούσε να συνδέεται με τη μυκηναϊκή Αίθουσα του Θρόνου, χάρη στη σημασία του συγκεκριμένου σημείου, που ενδεχομένως ώθησε τους Μυκηναίους να το επιλέξουν για να το διαμορφώσουν σε Αίθουσα του Θρόνου.

Σχετική με το υπό συζήτηση θέμα είναι μια προσπάθεια σκιαγράφησης των διαδρομών που οδηγούσαν από τις εισόδους των δύο ανακτόρων προς την εκάστοτε

³⁸⁹ Niemeier 1988, 235-44· Immerwahr 1990, 171· Hood 2000, 201.

³⁹⁰ Evans 1928, 761· Adams 2007, 366-7.

³⁹¹ Hitchcock 2000, 62· Miller 2003, 20.

³⁹² MacGillivray 2003, 64.

³⁹³ Hutchinson 1962, 165, 292· Niemeier 1982, 255-6· 1987, 163-5· 1994, 79· Miller 2003, 20· Hitchcock 2003, 29· Driessen 2003, 59.

αίθουσα θρόνου. Η **Εικόνα 41** παρουσιάζει την ελεγχόμενη πρόσβαση στην Αίθουσα του Θρόνου του MBA, μέσω της Κύριας Είσοδου, και την σχεδόν αδύνατη απευθείας πρόσβαση μέσω των δύο δευτερευουσών εισόδων, οι οποίες εξυπηρετούσαν κατ' αποκλειστικότητα τις αποθήκες και τα ιερά. Ο επισκέπτης του MBA ακολουθεί μια συγκεκριμένη διαδρομή, κατά την οποία περνά μέσα από τη μεγάλη Αυλή 131, μέσω στενότερων διαδρόμων εισέρχεται στην Αυλή 106, την οποία καλείται να διασχίσει, ώστε στο τέλος της να βρει διαδοχικά τον Προθάλαμο 64 και την Αίθουσα του Θρόνου, όλα σε μια ευθεία, στην καρδιά του συμπλέγματος. Αντίθετα, η Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού μοιάζει αρκετά εκτεθειμένη, καθώς η θέση της βρίσκεται ακριβώς δίπλα από την Βόρεια Είσοδο. Επιπλέον, δεν φαίνεται να είναι το επίκεντρο της προσοχής, καθώς η Βόρεια Είσοδος οδηγεί τον επισκέπτη απευθείας στην Κεντρική Αυλή, χωρίς ωστόσο να του προσφέρει μια διαδρομή που θα τον φέρει σταδιακά και με κάποια επισημότητα στην Αίθουσα του Θρόνου. Επιπρόσθετα, και οι άλλες κύριες εισοδοί, δηλαδή η Δυτική και η Νότια, οι οποίες βρίσκονται σε μεγαλύτερη απόσταση από την Αίθουσα του Θρόνου, δεν οδηγούν άμεσα σ' αυτήν, αλλά στην Κεντρική Αυλή. Επίσης, η διαδρομή την οποία θα έπρεπε να διανύσει ένας επισκέπτης, για να φτάσει στην Αίθουσα του Θρόνου, δεν προσδίδει καμία επισημότητα ή διάθεση προσμονής, όπως πιθανότατα συνέβαινε στην περίπτωση του MBA.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, είναι πιθανόν η προέλευση της Κεντρικής Αυλής να σχετίζεται με πρώιμα έθιμα, τα οποία λάμβαναν χώρα σε ανοικτούς δημόσιους χώρους με ομαδικές συγκεντρώσεις, ενδεχομένως εποχιακά, προτού οριοθετηθούν σε συγκεκριμένη περίμετρο με κτηριακά συμπλέγματα. Ο Driessen υποστήριξε χαρακτηριστικά, ότι: *«Η προέλευση των μινωικών ανακτόρων [...] σχετίζεται με την προέλευση της Κεντρικής Αυλής.»*³⁹⁴ Επιπλέον, η S. Todaro και η S. di Tonto πιστεύουν ότι κατά την TN περίοδο *«ορισμένες κατασκευές φαίνεται να είχαν οργανωθεί γύρω από δύο κοινόχρηστους ανοικτούς χώρους, όπου οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν [...] για τελετές με την προετοιμασία και την κατανάλωση ποτού, που προσφερόταν σε ειδικά δοχεία πόσεως και δοχεία σερβιρίσματος.»*³⁹⁵

Το γεγονός ότι οι κεντρικές αυλές των κρητικών ανακτόρων εμφανίζουν μεγάλο βαθμό τυποποίησης πιθανότατα φανερώνει ότι χρησιμοποιούνταν για τους ίδιους λόγους σε όλα τα ανάκτορα του νησιού. Οι θεωρίες θέλουν οι κύριες

³⁹⁴ Driessen 2007, 78· Schoep 2012, 411· Shaw 2015, 21.

³⁹⁵ Todaro και di Tonto 2008, 187· Todaro 2012, 202· Shaw 2015, 21.

δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σ' αυτές, πέραν των καθημερινών, να ήταν τα ταυροκαθάψια και οι τελετουργικοί χοροί.³⁹⁶ Όσον αφορά στη θεωρία η οποία προσδίδει στην Κεντρική Αυλή λειτουργία παρόμοια μ' αυτήν της αρχαίας Αγοράς της Κλασικής περιόδου (δηλαδή για κοινοτικές συναθροίσεις με σκοπό τη λήψη αποφάσεων), αμφισβητείται, καθώς δεν έχει αποσαφηνιστεί ο τρόπος της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης της μινωικής Κρήτης.³⁹⁷ Το μόνο βέβαιο είναι, πάντως, ότι οι κεντρικές αυλές φαίνεται να είχαν ελεγχόμενη πρόσβαση, η οποία ενδεχομένως περιλάμβανε και την εποπτεία από ένα συγκεκριμένο άτομο μέσα στο ανάκτορο.³⁹⁸

Αντίθετα, περισσότερο εκτεθειμένες είναι οι μικρότερες, ανοικτές/δημόσιες και πλακοστρωμένες δυτικές αυλές. Η Δυτική Αυλή της Κνωσού είναι σαφώς μικρότερη από την Κεντρική, αλλά ομοίως πλακοστρωμένη και αποτελεί μέρος της κύριας πρόσβασης στο ανάκτορο³⁹⁹ —χαρακτηριστικό κοινό των ανακτόρων της Κνωσού, Φαιστού και Μαλίων, με ελάχιστες διαφορές— και είναι προσβάσιμη μέσω ενός τριγωνικού υπερυψωμένου διαδρόμου⁴⁰⁰, η αρχή του οποίου εντοπίζεται στην Παλαιοανακτορική περίοδο. Η ίδια η αυλή φαίνεται ότι βρισκόταν στη θέση αυτή ήδη από την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, ίσως και από την ΠΜ ΙΙ, και κατέληξε να χρησιμεύει ως διαχωριστικό όριο ανάμεσα στο Παλαιό Ανάκτορο και την οικιστική περιοχή που εκτεινόταν προς τα δυτικά. Το μέγεθος της αυλής ήταν μικρότερο κατά τη ΜΜ Ι-ΙΙ περίοδο, ωστόσο μια μεγάλη επέκταση προς τα δυτικά πραγματοποιήθηκε κατά τη ΜΜ Ι Β περίοδο. Το γεγονός αυτό συνδέεται, ενδεχομένως, με τη διεξαγωγή μεγαλύτερων συγκεντρώσεων, οι οποίες φαίνεται να διεξάγονταν σε συγκεκριμένα τελετουργικά σημεία αναφοράς, τις «κουλούρες».⁴⁰¹ Στη Νεοανακτορική περίοδο, η Δυτική Αυλή απέκτησε το τελικό της μέγεθος, καθώς οι «κουλούρες» καλύφθηκαν, για να δημιουργηθεί επιπλέον χώρος.

Όσον αφορά στη λειτουργία της Δυτικής Αυλής της Κνωσού, είναι κοινώς αποδεκτό ότι εκεί πραγματοποιούνταν δημόσιες συναθροίσεις, για τις οποίες οι απόψεις δίστανται⁴⁰², ωστόσο σ' αυτό το ζήτημα θα γίνει αναφορά παρακάτω. Κατά

³⁹⁶ Graham 1987, 75· Miller 2003, 20.

³⁹⁷ Graham 1987, 81-2. Η μεγάλη ομοιότητα των ανακτορικών κεντρικών αυλών με την προανακτορική (ή παλαιοανακτορική) «Αγορά» των Μαλίων, κατασκευή που βρίσκεται μέσα στην πόλη και αρκετά κοντά στο ανάκτορο (Palyvou 2002, 168), δεν αρκεί για να αποδοθεί με απόλυτη βεβαιότητα κοινοτικός χαρακτήρας στον τρόπο διακυβέρνησης κατά την Ανακτορική —αλλά και κατά την Προανακτορική— περίοδο.

³⁹⁸ Shaw 2015, 17.

³⁹⁹ Preziosi 1983, 84-6, 107, 122-4, 127-8, 140, 146, 149-57, και 150, πίν. Π.6· Miller 2003, 20.

⁴⁰⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 73· Cunningham 2017, 47.

⁴⁰¹ Macdonald και Knappett 2007, 170· Momigliano 2007, 79-103· Schoep 2012, 411-2.

⁴⁰² Preziosi και Hitchcock 1999, 78-80.

την Παλυβού, η Δυτική Αυλή δεν αποτελεί τόσο αυλή με συγκεκριμένη οριοθέτηση, αλλά έναν δημόσιο χώρο με ασαφή όρια και μη περιορισμένη πρόσβαση, ο οποίος έρχεται σε άμεση επαφή με την υπόλοιπη πόλη. Ο Preziosi τη χαρακτήρισε «*κύρια δημόσια πλατεία*», καθώς αποτελεί το σημείο συνάντησης της πόλης με το ανάκτορο, με τη μεγάλη Δυτική Πρόσοψη να διαχωρίζει τους δύο κόσμους.⁴⁰³ Βέβαια, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο εικάζεται ότι υπήρχε ένα είδος περιορισμού του συμπλέγματος της Κνωσού, με έργα τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ως μικρής κλίμακος οχυρωματικά έργα, ασαφούς, ωστόσο, στρατιωτικής αποτελεσματικότητας. Τα έργα αυτά, οπτικά τουλάχιστον, μπορούσαν να λειτουργούν ως διαχωριστικό στοιχείο ανάμεσα στην πόλη και το ανακτορικό συγκρότημα. Με αυτόν τον τρόπο, περιοριζόταν εικονικά ο δημόσιος χαρακτήρας που συνήθως αποδίδεται στη Δυτική Αυλή, καθώς η ύπαρξη ενός κεκλιμένου επιπέδου διευκόλυνε την πρόσβαση σ' αυτήν.

Παρατηρείται ότι, τόσο στο ανάκτορο του Μari όσο και της Κνωσού, οι κεντρικές αυλές σχετίζονται με ένα σύμπλεγμα χώρων ιερού χαρακτήρα, στο οποίο περιλαμβάνεται και μια αίθουσα θρόνου, έστω μεταγενέστερη για την περίπτωση της Κνωσού. Επιπλέον, και στα δύο, ο επισκέπτης εισέρχεται διαμέσου μιας πρώτης σημαντικής αυλής και μέσω αυτής οδηγείται στον πυρήνα του εκάστοτε συγκροτήματος. Ως προς αυτό το στοιχείο, όμως, υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στα δύο ανάκτορα: στην Κνωσό η Δυτική Αυλή βρίσκεται εκτός του ανακτορικού συγκροτήματος, σε αντίθεση με την αυλή 154 του MBA ή ακόμη και με την μεγάλη Αυλή 131, οι οποίες βρίσκονται εντός των ορίων του κτηρίου.⁴⁰⁴ Αυτή η διαφορά μοιάζει να «ανοίγει» το ανακτορικό κτήριο της Κνωσού στον κόσμο, σε αντίθεση με το «κλειστό» MBA, που ακολουθεί σαφώς τα ανατολικά τοπικά πρότυπα.

3.2.3. Αίθουσες θρόνου

Στο MBA του Μari ο θρόνος ήταν τοποθετημένος στην Αίθουσα 65, ήδη από την εποχή των *Šakkanakku* (Εικόνες 42-43).⁴⁰⁵ Η συγκεκριμένη αιθουσα είναι προσβάσιμη μέσω της Αυλής 106 και της Αίθουσας με το Βάθρο 64, η οποία

⁴⁰³ Preziosi 1983, 107· Hitchcock 2000, 63· Palyvou 2004, 214-5.

⁴⁰⁴ Αντίθετα, τα ανάκτορα των Μαλίων, της Φαιστού και της Ζάκρου διέθεταν εισόδους οι οποίες οδηγούσαν σε αυλές, από τις οποίες ξεκινούσαν περισσότερες διαδρομές, ανάμεσα στις οποίες ο εκάστοτε εισερχόμενος μπορούσε να επιλέξει (Adams 2007, 370-1).

⁴⁰⁵ Margueron 1985, 216.

αποτελεί ουσιαστικά τον Προθάλαμο (το *parâhum* των κειμένων).⁴⁰⁶ Στην Αίθουσα 64 βρίσκεται βάθρο, πάνω στο οποίο πιθανότατα στεκόταν το άγαλμα της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο (βλ. 4^ο κεφάλαιο). Η παλαιότερη θεωρία ερμήνευε τη συγκεκριμένη αίθουσα ως Αίθουσα του Θρόνου, ωστόσο αυτό δεν φαίνεται να ευσταθεί. Αυτό συμβαίνει, διότι η Αίθουσα 64 φαίνεται ότι ανήκει σε μια συγκεκριμένη κατηγορία αιθουσών, η οποία συναντάται στα ανάκτορα της εποχής των Αμοριτικών Δυναστειών και της οποίας ρόλος ήταν να διαχωρίζει τον καθαρά βασιλικό τομέα (αίθουσα του θρόνου και βασιλικά διαμερίσματα) από άλλα τμήματα του κτηρίου, ενώ ταυτόχρονα αυτό βρισκόταν υπό την προστασία μιας θεότητας. Δεν αποκλείεται, βέβαια, η πιθανότητα να λάμβαναν χώρα ορισμένες βασιλικές τελετουργίες και σε αυτόν τον χώρο.⁴⁰⁷

Ο φωτισμός της Αίθουσας του Θρόνου εικάζεται ότι γινόταν χάρη στη διοχέτευση φυσικού φωτός από φωταγωγό, ο οποίος βρισκόταν ακριβώς μπροστά από τον θρόνο.⁴⁰⁸ Η πρόσβαση στην Αίθουσα του Θρόνου καθίστατο δυνατή από δύο ανοίγματα στον νότιο τοίχο της Αίθουσας 64, από τα οποία το δυτικό (πλησίον του θρόνου) τοιχίστηκε κατά την τελευταία περίοδο ζωής του MBA, αφήνοντας ως μοναδική δίοδο το ανατολικό άνοιγμα.⁴⁰⁹ Επίσης, η Αίθουσα του Θρόνου συνδέεται με έναν επιπλέον ιερό χώρο, το Βήμα 66, προσβάσιμο μέσω μιας κλίμακας, που βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τον θρόνο.⁴¹⁰ Ουσιαστικά, τον πυρήνα του ανακτόρου του Mari αποτελεί το σύμπλεγμα αυτών των τεσσάρων χώρων (Αυλή 106 – Αίθουσα 64 – Αίθουσα του Θρόνου – Βήμα 66), το οποίο φαίνεται πως είχε και αυτό ιερό χαρακτήρα.⁴¹¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κλίμακα που οδηγούσε από την Αίθουσα του Θρόνου στο Ιερό Βήμα 66, η οποία κατά πάσα πιθανότητα εκοσμήτο με αγαλματίδια παλαιών βασιλέων του Mari, μνημεία ουσιαστικά της δυναστείας.⁴¹² Ο ίδιος τομέας του MBA παρέχει πρόσβαση στον όροφο του παρακείμενου Τομέα F, όπου εντοπίζονται τα κύρια Διαμερίσματα του Βασιλιά.

Όπως αναφέρθηκε και στο 2^ο κεφάλαιο, σύμφωνα με τον Margueron, η Αίθουσα των Πεσσών (**Εικόνες 44-45**), η οποία εμφανίστηκε στην τελευταία φάση

⁴⁰⁶ Durand 1987, 58-9· Margueron 2008β, 134· 2014α, 116.

⁴⁰⁷ Margueron 1982, 542, 544.

⁴⁰⁸ Parrot 1958α, 111-31· Margueron 1982, 310-23· 2004, 464. Για την υπόθεση ότι η Αίθουσα 65, όπως και η Αίθουσα 1, κοσμούνταν με τάπητες αναρτημένους στους τοίχους, βλ. Margueron 1982, 561.

⁴⁰⁹ Margueron 2004, 464.

⁴¹⁰ Parrot 1958α, 132-40.

⁴¹¹ Margueron 2008β, 139.

⁴¹² Margueron 2008β, 134· 2009α, 27.

της Πόλης II (Ακκαδική περίοδος, επίπεδο ανακτόρου P-0) και ήταν σε χρήση για πολύ σύντομη χρονική περίοδο⁴¹³, φαίνεται να αποτέλεσε την πρώτη Αίθουσα Θρόνου του συγκροτήματος. Ο Margueron στήριξε αυτήν τη θεωρία στη διαρρύθμιση του χώρου, ο οποίος χωριζόταν σε τρία κλίτη χάρη σε δύο σειρές τριών τετράγωνων πεσσών (**Εικόνα 46**). Η ύπαρξη ενός χαμηλού κονιαμένου βάθρου μπροστά στον βόρειο τοίχο του κεντρικού και πλατύτερου κλίτους⁴¹⁴ ενίσχυσε την άποψή του. Σε κάθε περίπτωση, η τοποθεσία της Αίθουσας του Θρόνου εντός του ανακτόρου του Μαρί παρέμενε ουσιαστικά σταθερή.

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, παρατηρήθηκε ότι, γενικότερα στη Μεσοποταμία, η αίθουσα του θρόνου ως χώρος εμφανίζεται από την Ακκαδική περίοδο και τότε βρισκόταν συχνά στον όροφο, όπως όλοι οι χώροι υποδοχής. Γι' αυτόν τον λόγο, δεν εντοπίζεται σχεδόν ποτέ από τους ανασκαφείς, καθώς οι όροφοι συνήθως δεν διατηρούνται.⁴¹⁵ Η θέση του χώρου αυτού σε όροφο έχει συνδεθεί με την ιδιότητα του βασιλιά να λειτουργεί ως σύνδεσμος ανάμεσα στον κόσμο των ανθρώπων και τον κόσμο των θεών. Στην περίπτωση που το ανακτορικό συγκρότημα του Μαρί ήταν πραγματικό ανάκτορο καθ' όλη τη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας, τότε η Αίθουσα του Θρόνου ενδεχομένως βρισκόταν σε όροφο και γι' αυτόν τον λόγο δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος της. Σε κάθε περίπτωση, από τη φάση P-0 εμφανίζεται η πρώτη Αίθουσα Θρόνου σε ισόγειο χώρο, με την κατασκευή της Αίθουσας των Πεσσών. Αυτό το χαρακτηριστικό συνεχίστηκε με την κατασκευή της Αίθουσας του Θρόνου 65 του MBA. Αυτή η τροποποίηση αντανακλά ίσως μίαν αλλαγή στον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβανόταν ο κόσμος τον βασιλιά, καθώς και με το πώς ο βασιλιάς παρουσίαζε τον εαυτό του. Παλαιότερα, η θέση του βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο, στον όροφο, ενώ αργότερα ήρθε πιο κοντά στην ανθρώπινη και καθημερινή σφαίρα.⁴¹⁶

Όσον αφορά στο ανάκτορο της Κνωσού, στη Δυτική Πτέρυγα βρίσκεται η Αίθουσα του Θρόνου, η οποία είναι προσβάσιμη από τη βορειοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής (**Εικόνα 47**). Πρόκειται για μια αίθουσα η οποία φέρει έναν μικρό προθάλαμο, ανοιχτό προς την Κεντρική Αυλή. Νότια της Αίθουσας του Θρόνου βρίσκεται το Κεντρικό Τριμερές Ιερό. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. **σελ. 74**), έχει προταθεί ότι η προέλευση του συγκροτήματος της Αίθουσας του Θρόνου και του

⁴¹³ Margueron 2004, 226· 2014γ, 269.

⁴¹⁴ Margueron 1990α, 396-8· 2004, 215-6· 2014α, 108-9.

⁴¹⁵ Margueron 2014γ, 266.

⁴¹⁶ Ευχαριστίες στον κ. Margueron για τις πληροφορίες του σχετικά με τις αίθουσες θρόνου στη Μεσοποταμία.

Κεντρικού Ιερού είναι πολύ παλιά, αναγόμενη τουλάχιστον στη MM I-II περίοδο.⁴¹⁷ Ωστόσο, η κύρια περίοδος κατασκευής του φαίνεται πως ήταν η MM III B, καθώς τα υλικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στη θέση συνηγορούν προς αυτήν τη χρονολόγηση.⁴¹⁸ Η ίδια Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού θεωρείται —σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη— προσθήκη των χρόνων της Μυκηναϊκής περιόδου⁴¹⁹ και αποτελεί μοναδική περίπτωση στα κρητικά ανάκτορα. Πάντως, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν φαίνεται να αποτελούσε τον πυρήνα του ανακτόρου, καθώς αυτόν τον ρόλο κατείχε πάντα η Κεντρική Αυλή.⁴²⁰

Η Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού αποτελείται από ένα βασικό σύμπλεγμα τριών κύριων χώρων και άλλων βοηθητικών. Ο επισκέπτης εισέρχεται από την Κεντρική Αυλή στον Προθάλαμο μέσω ενός πολύθυρου. Μάλιστα, το δάπεδο του Προθαλάμου βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από το δάπεδο της Αυλής. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι βρέθηκε θραύσμα τοιχογραφίας με πόδι ταύρου στον Προθάλαμο (βλ. **σελ. 152**), κάτι το οποίο υποδεικνύει πως στον χώρο αυτόν απεικονίζονταν ταύροι. Επιπλέον, θρανία από γυψόλιθο διατρέχουν τον βόρειο και νότιο τοίχο του Προθαλάμου, ενώ ανάμεσα στα θρανία του βόρειου τοίχου βρέθηκε μάζα απανθρακωμένου ξύλου. Σ' αυτό το σημείο ο Evans αποκατέστησε έναν ξύλινο θρόνο, κατ' αναλογία με τον λίθινο θρόνο της κύριας αίθουσας.⁴²¹ Στη συνέχεια, ακολουθεί η κυρίως Αίθουσα του Θρόνου, με τον θρόνο από γυψόλιθο και με θρανία που διατρέχουν τον βόρειο και τον δυτικό τοίχο.⁴²² Ο λίθινος θρόνος, ο οποίος σώθηκε ακέραιος στη θέση του, στη μέση του βόρειου τοίχου, μιμείται με βεβαιότητα κάποιον ξύλινο θρόνο⁴²³, καθώς σ' αυτόν έχουν αποδοθεί όλες οι λεπτομέρειες που θα διέθετε ένα πραγματικό ξύλινο έπιπλο. Ίχνη ερυθρού κονιάματος υπονοούν ότι πιθανώς ήταν και πολύχρωμος. Ο θρόνος αυτός είναι μοναδικός στην Κρήτη, καθώς έχουν βρεθεί κι άλλα λίθινα καθίσματα, αλλά κανένα απ' αυτά δεν έφερε ερεισίνωτο, όπως ο συγκεκριμένος. Το ψηλό ερεισίνωτο του κνωσιακού θρόνου είναι μοναδικό και για την κυματοειδή κορυφή του.⁴²⁴ Ίσως το στοιχείο αυτό είχε συμβολική σημασία, καθώς ομοιάζει —αν και, βέβαια, δεν είναι πανομοιότυπο— με την κορυφή

⁴¹⁷ Niemeier 1987, 163-8· Dickinson 1994, 149-50.

⁴¹⁸ Macdonald 2002, 42· Schoep 2006, 41.

⁴¹⁹ Miller 2003, 20· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 95.

⁴²⁰ Hitchcock 2003, 29.

⁴²¹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 93.

⁴²² Η μεγάλη λεκάνη από πορφυρίτη λίθο που είναι τοποθετημένη στο κέντρο δεν βρέθηκε εκεί, αλλά σε διάδρομο στη βόρεια πλευρά, ο οποίος συνδέει την Κεντρική Αυλή με τις Δυτικές Αποθήκες.

⁴²³ Σημειώθηκε ήδη το ενδεχόμενο ύπαρξης ξύλινου θρόνου στον Προθάλαμο, ενώ αργότερα θα γίνει λόγος και για έναν επιπλέον ξύλινο θρόνο στην Ανατολική Πτέρυγα.

⁴²⁴ Για τον θρόνο της Κνωσού και τους θρόνους χωρίς ερεισίνωτο, βλ. Πλάτων 1951, 392-4.

του όρου που απεικονίζεται στο ρυτό της Ζάκρου, με την παράσταση ιερού κορυφής⁴²⁵, αλλά και με το όρος από το σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων (βλ. 4^ο κεφάλαιο). Το στοιχείο αυτό, ενδεχομένως, ενισχύει περισσότερο τη θεωρία του Niemeier, σύμφωνα με την οποία η Αίθουσα του θρόνου της Κνωσού ανήκει στη μινωική παράδοση (βλ. σελ. 74 και 79). Επιπλέον, η κυρίως Αίθουσα φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο με γρύπες, δύο από τους οποίους πλαισιώνουν τον θρόνο και των οποίων η παρουσία πιθανότατα υπαινίσσεται πως στο πρόσωπο που καθόταν σ' αυτόν αποδίδονταν δυνάμεις πέρα από την κοσμική εξουσία, είτε επρόκειτο για τον «Βασιλιά-Ιερέα» είτε για κάποια αρχιέρεια, η οποία ταυτιζόταν με τη Μεγάλη Θεά (βλ. 4^ο κεφάλαιο).⁴²⁶

Απέναντι από τον λίθινο θρόνο βρίσκεται μια δεξαμενή καθαμών με υπερκείμενο φωταγωγό. Εκτενέστερη αναφορά γι' αυτούς τους χώρους θα γίνει στην συνέχεια του κεφαλαίου. Για τον συγκεκριμένο, ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι έχει αποκλειστεί μεν η χρηστική λειτουργία του, αλλά τα ευρήματα δεν έχουν βοηθήσει στον προσδιορισμό της χρήσης και της σημασίας του. Οι τοίχοι της Δεξαμενής είναι επενδυμένοι με γύψινες πλάκες και στο ανώτερο τμήμα τους είναι καλυμμένοι με ερυθρό κονίαμα. Σε ένα σημείο βρέθηκε το τεκτονικό σημείο του σταυρού, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο. Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα, όπως ένα τμήμα λίθινου σπονδικού ρυτού, μια μοναδική έγχρωμη απεικόνιση τούρου σε πλακίδιο από ορεία κρύσταλλο, καθώς και τμήμα οστρέου με ανάγλυφη παράσταση εγχειριδίου, φαίνεται ότι κατέπεσαν από τον όροφο⁴²⁷, επομένως δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον ακριβή προσδιορισμό της χρήσης του χώρου. Δυτικά της Αίθουσας του Θρόνου υπάρχει πρόσβαση σε σειρά δωματίων, τα οποία δεν αποκλείεται να σχετίζονταν με τη λειτουργία της. Το δωμάτιο, μάλιστα, το οποίο διαθέτει κτιστό βάθρο, ονομάστηκε Εσωτερικό Ιερό.⁴²⁸

Κατόπιν όλων των παραπάνω, είναι δυνατόν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις και υποθέσεις. Πρώτα απ' όλα, και οι δύο Αίθουσες του Θρόνου έχουν πρόσβαση μέσω της εκάστοτε Κεντρικής Αυλής και ανήκουν σ' ένα σύμπλεγμα ιερών χώρων. Δεύτερον, η απανθρακωμένη μάζα ξύλου του Προθαλάμου της Κνωσού, η οποία

⁴²⁵ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 93-4. Ένας θρόνος από τις Αρχάνες, από απλή πόρινη πλάκα, φέρει όλα τα στοιχεία του αντίστοιχου τμήματος του κνωσιακού θρόνου, όπως στη διαμόρφωση του καθίσματος. Αν διέθετε ερεισίνωτο, αυτό θα μπορούσε να είναι λαξευμένο σε ξεχωριστή πλάκα.

⁴²⁶ Preziosi και Hitchcock 1999, 94.

⁴²⁷ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 94-5.

⁴²⁸ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 95.

αποκαταστάθηκε ως ξύλινος θρόνος, θα ήταν ίσως δυνατόν να μην αποτελούσε έναν θρόνο, αλλά κάποιο ξύλινο είδωλο, με σημασία σχετική με τους υπόλοιπους συμβολισμούς του εικονογραφικού προγράμματος και της λειτουργίας του συμπλέγματος, κατ' αναλογία με τη Θεά με το Αναβλύζον Δοχείο του Προθαλάμου του Mari (βλ. 4^ο κεφάλαιο).

Η θέση του θρόνου φαίνεται να είναι επίσης ίδια στα δύο κτήρια. Και στις δύο περιπτώσεις, οι θρόνοι δεν βρίσκονται απέναντι από την είσοδο της κύριας αίθουσας, αλλά στα δεξιά του εισερχομένου. Στο σημείο αυτό, τίθεται το ερώτημα αν θα μπορούσε αυτή η τοποθέτηση να υποκρύπτει κάποιον συμβολισμό, σχετικό με την υποτιθέμενη ανώτερη θέση που αποκτά το πρόσωπο το οποίο κάθεται στον θρόνο, με τον υπόλοιπο κόσμο να το προσεγγίζει από τα αριστερά του. Εκτός αυτού, και στα δύο ανάκτορα απέναντι από τον θρόνο βρίσκεται ένας σημαντικός χώρος. Για το MBA αυτό είναι το Βήμα 66, με την μάλλον προγονική λατρεία, ενώ για την Κνωσό είναι η Δεξαμενή Καθαρμών, άγνωστης ουσιαστικά λειτουργίας.

Το γεγονός ότι ο γυψολιθικός θρόνος της Κνωσού φαίνεται πως αντιγράφει κάποιο ξύλινο πρωτότυπο οδηγεί στην υπόθεση ότι, ενδεχομένως, η θέση του δεν ήταν καν σταθερή πριν λάβει λίθινη μορφή. Πιθανότατα, ο λίθινος θρόνος τοποθετήθηκε στο σημείο αυτό μόνιμα κατά τη μυκηναϊκή φάση του ανακτόρου, όταν το σύστημα εξουσίας ήταν με βεβαιότητα βασιλικό. Αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα κατά την προηγούμενη, μινωική, περίοδο να υπήρχε ένας ή και περισσότεροι ξύλινοι θρόνοι, οι οποίοι μετακινούνταν μέσα στο ανάκτορο ανάλογα με τις ανάγκες.⁴²⁹ Μαζί μ' αυτό το ενδεχόμενο, δεν θα ήταν ίσως παράλογο να υποτεθεί και η ύπαρξη κάποιας παλαιότερης αίθουσας του θρόνου στην Κνωσό, ίσως και σε άλλα κρητικά ανάκτορα, σε όροφο, κατά τρόπο παρόμοιο με τα μεσοποταμιακά ανάκτορα της 3^{ης} χιλιετίας. Η σπανιότητα διατήρησης υλικού από τους ορόφους, το φθαρτό υλικό των θρόνων, η σύληση και οι τροποποιήσεις, θα ήταν δυνατόν να αποτελούν παράγοντες οι οποίοι συντείνουν στη μη διατήρηση τέτοιων αιθουσών, αν ποτέ υπήρξαν. Όσο για την πιθανή θέση τους εντός των κρητικών ανακτορικών συμπλεγμάτων, κυρίως δε της Κνωσού, αυτή θα μπορούσε να βρίσκεται περίπου στο ίδιο σημείο με τη μυκηναϊκή Αίθουσα του Θρόνου, τουλάχιστον κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Άλλωστε, από τον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας προέρχονται τα τμήματα των τοιχογραφιών τα οποία απεικονίζουν ιερές

⁴²⁹ Είναι πιθανόν ότι στην Πύλο ο θρόνος ήταν ξύλινος (Blegen και Rawson 1966, 87-8), οπότε το υλικό δεν είναι ίσως τόσο σημαντικό.

δραστηριότητες που διαδραματίζονταν στις δύο αυλές του συγκροτήματος, όπως θα συζητηθεί και στη συνέχεια.

3.2.4. Βασιλικά διαμερίσματα

Η αναζήτηση των χώρων κατοικίας του βασιλιά και της οικογένειάς του στο ανάκτορο του Mari έχει καταλήξει σε δύο περιοχές του συγκροτήματος. Τα αρχαιότερα βασιλικά διαμερίσματα που έχουν ταυτιστεί μέχρι σήμερα βρίσκονταν στον όροφο πάνω από τον αποθηκευτικό Τομέα F στα νότια. Τα διαμερίσματα αυτά ήταν προσβάσιμα χάρη σε κλίμακα, η οποία ξεκινούσε από τη μικρή αίθουσα 81, πίσω από την Αίθουσα του Θρόνου (Εικόνες 48-49). Η ταύτιση αυτού του χώρου πραγματοποιήθηκε χάρη στα πολυάριθμα θραύσματα τοιχογραφιών τα οποία βρέθηκαν στην επίχωση των αιθουσών 219 και 220 στο ισόγειο του Τομέα F. Οι δύο αυτές αίθουσες αρχικά είχαν ερμηνευθεί από τον Parrot ως εργαστήρια εξαιτίας των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών. Ωστόσο, φαίνεται πως τελικά είχαν αποθηκευτική χρήση, ενώ οι τοιχογραφίες προέρχονταν από τον επάνω όροφο. Την ερμηνεία του ορόφου ως μέρους των βασιλικών διαμερισμάτων υποστηρίζει με έμφαση ο Margueron, διότι «ποιος άλλος θα μπορούσε να κατοικήσει στην οικιστική ζώνη στον όροφο του Τομέα F, με την τόσο καλής ποιότητας επιτοίχια διακόσμηση, η οποία βρέθηκε στην επίχωση της Αίθουσας 220, και να έχει πρόσβαση στην Αίθουσα 65, εκτός από τον ίδιο τον ηγεμόνα»;⁴³⁰

Η ταύτιση του ορόφου με τα Διαμερίσματα του Βασιλιά ενισχύθηκε επιπλέον από την αναφορά των κειμένων του ανακτόρου στον όρο *bît mâyalim*, ο οποίος έχει ερμηνευθεί ως Οίκος της Κλίνης.⁴³¹ Αυτός, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, βρισκόταν σε όροφο και αποτελούσε τον χώρο κατοικίας του βασιλιά, ενώ ο τελευταίος εδραστηριοποιείτο σ' αυτόν και διοικητικά.⁴³² Έχουν υπάρξει διάφορες απόψεις ανάμεσα στους ερευνητές του Mari σχετικά με τον τρόπο χρήσης του *bît mâyalim* από τον εκάστοτε βασιλιά. Ο Durand, υποστήριξε ότι ο βασιλιάς του Mari κατοικούσε στο *bît mâyalim* έως και την περίοδο του Yahdun-Lim, ενώ, κατά την περίοδο της ασσυριακής κατάκτησης, ο τομέας αυτός έγινε για ένα διάστημα μη κατοικήσιμος, έως ότου ολοκληρωθούν οι εργασίες ανακατασκευής, προκειμένου να

⁴³⁰ Margueron et al. 1990, 450.

⁴³¹ Ο όρος *mâyalum* στα ακκαδικά σημαίνει «τόπος κατάκλισης».

⁴³² Durand 1987, 61-2 και υποσ. 75. Το *bît mâyalim*, στον όροφο του Τομέα F, ήταν προφανώς ένα σύμπλεγμα δωματίων, τα οποία πιθανότατα συγκεντρώνονταν γύρω από έναν κεντρικό χώρο ιδιαίτερης σημασίας, όπως συμβαίνει σε όλους τους τομείς του ανακτόρου του Mari (Durand 1987, 66-8).

εγκατασταθεί ως κυβερνήτης ο Ασσύριος Yašmaḥ-Addu. Καθώς εκείνος κατοικούσε μαζί με την οικογένειά του στον Δεύτερο Οίκο —ο οποίος θα αναφερθεί στη συνέχεια—, το *bīt māyalim* ενδεχομένως χρησίμευσε προσωρινά ως αποθηκευτικός χώρος, προτού μεταφερθεί σ' αυτόν ο Yašmaḥ-Addu. Επιπλέον, στην περίοδο της δικής του βασιλείας χρονολογούνται οι τοιχογραφίες που κοσμούσαν τα διαμερίσματα αυτά.⁴³³ Με την επανεγκαθίδρυση της τοπικής Αμοριτικής Δυναστείας υπό τον Zimri-Lim, ο χώρος εξακολούθησε να έχει επίσημο χαρακτήρα, ωστόσο ο Durand θεώρησε ότι ο τελευταίος βασιλιάς του Mari, με τον πολυτελή τρόπο ζωής και το πολυάριθμο χαρέμι του⁴³⁴, δεν χρησιμοποίησε τα διαμερίσματα του *bīt māyalim* και ότι η ονομασία του ανακτορικού αυτού τομέα διατηρήθηκε μόνο για τιμητικούς λόγους.⁴³⁵ Αντίθετα, ο Margueron υποστήριξε ότι, περί τα τέλη της ζωής του ανακτόρου, ο βασιλιάς κατοικούσε ξανά στο *bīt māyalim*, ενώ ο Δεύτερος Οίκος ανήκε κυρίως στις συζύγους του.⁴³⁶

Ο Δεύτερος Οίκος του MBA έχει ταυτιστεί με το σύμπλεγμα που αποτελείται από τους Τομείς K, I, J και H στη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου (**Εικόνες 25 και 50**). Πρόκειται για τον περισσότερο προστατευμένο τομέα, καθώς ο εξωτερικός τοίχος, ο οποίος περιβάλλει το συγκεκριμένο σημείο, είναι ο παχύτερος όλου του ανακτόρου (13,10 μ. πάχος). Επιπλέον, η πρόσβαση σ' αυτόν είναι αδύνατη διαμέσου της κύριας εισόδου του ανακτόρου και πραγματοποιείται μόνο μέσω της Αυλής 106, δηλαδή μέσω του πυρήνα του συγκροτήματος, ο οποίος είχε άμεση σχέση με τον βασιλιά και τα καθήκοντά του. Αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν ερμηνευθεί ως μέτρα ασφάλειας για τον βασιλιά και την οικογένειά του.⁴³⁷ Ο Parrot είχε ταυτίσει τον τομέα αυτόν με τα βασιλικά διαμερίσματα εν γένει. Πιο συγκεκριμένα, θεώρησε ότι η ευρύχωρη Αίθουσα 46 αποτελούσε το δωμάτιο του βασιλιά και η μικρότερη, και περισσότερο «ιδιωτική», Αίθουσα 43 ήταν το δωμάτιο της βασίλισσας.⁴³⁸ Αργότερα, ωστόσο, ο Margueron πρότεινε ότι στον Δεύτερο Οίκο, κατά την τελευταία φάση του ανακτόρου, κατοικούσαν μόνο οι γυναίκες, εκτός ίσως από την κύρια βασίλισσα (βλ. υποκεφάλαιο 3.2.5.). Μάλιστα, οι χώροι κατοίκησης του Τομέα I πιθανότατα

⁴³³ Margueron 1982, 377-8· 2004, 469-70· 2014β, 115.

⁴³⁴ Durand 1987, 85-6 (επί Yašmaḥ-Addu υπολογίζονται μόνο 44 γυναίκες, όμως επί Zimri-Lim φτάνουν τουλάχιστον τις 232).

⁴³⁵ Durand 1987, 64-5. Για την τοιχογραφική σύνθεση που βρέθηκε σε θραύσματα, βλ. Pierre-Muller 1990, 463-558.

⁴³⁶ Margueron 2004, 469-70.

⁴³⁷ Parrot 1958α, 161· Margueron 2004, 468.

⁴³⁸ Parrot 1936, 18· 1958α, 178-82.

βρίσκονταν στον όροφο, από τον οποίον, όμως, δεν σώζονται επαρκή στοιχεία, ενώ το ισόγειο ήταν αφιερωμένο σε λειτουργικούς χώρους, όπως τα λουτρά.⁴³⁹

Την άποψή του αυτή ενίσχυσε επιπλέον ο Durand χάρη στην επανεξέταση των εγγράφων τα οποία βρέθηκαν εντός του ανακτόρου.⁴⁴⁰ Προκειμένου να εντοπίσει τους τομείς που ήταν αφιερωμένοι στην γυναικεία καθημερινότητα, θεώρησε πως είναι χρήσιμο να δοθεί προσοχή στους χώρους στους οποίους βρέθηκαν μεμονωμένα έγγραφα, τα οποία, μάλιστα, συσχετίζονται μεταξύ τους. Γνωρίζοντας ο Durand τη σχολαστικότητα του Zimri-Lim ως προς τη διατήρηση του βασιλικού αρχείου και υποθέτοντας ότι δεν υπήρχε λόγος να συγκεντρωθούν τα αρχεία αυτά σε συγκεκριμένους χώρους από τον Hammurabi πριν καταστρέψει το ανάκτορο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα μεμονωμένα αυτά έγγραφα έχουν βρεθεί στους χώρους στους οποίους διαβάζονταν. Έτσι, στις Αίθουσες 52 και 51 βρέθηκαν επιστολές του Zimri-Lim που απευθύνονταν στην κύρια σύζυγό του, τη Šibtu, και στην Αίθουσα 40 βρέθηκαν αρχεία εξόδων για το «τραπέζι της βασίλισσας», με τη σφραγίδα της ίδιας. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, είναι δυνατόν να ταυτιστεί ως χώρος κατοικίας της βασίλισσας ο τομέας του ανακτόρου στα αρχεία του οποίου εκείνη εμφανίζεται περισσότερο.⁴⁴¹ Επίσης, στην Αίθουσα 110 του ίδιου τομέα βρέθηκε η αλληλογραφία των βασιλομητόρων του Yašmah-Addu και του Zimri-Lim, ενώ στην αίθουσα 176 ήρθαν στο φως τα αρχεία που αφορούσαν στα γεύματα της συζύγου του Yašmah-Addu.⁴⁴² Επιπλέον, τα κείμενα που αφορούσαν στη διανομή μεριδίων ελαίου στις γυναίκες του Yašmah-Addu βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα εντός των Αιθουσών 116, 108, 107 και 110.⁴⁴³ Στην Αίθουσα 52 ανακαλύφθηκαν, επίσης, πινακίδες σχετικές με γυναίκες που στάλθηκαν στο ανάκτορο ως λάφυρα μιας εκστρατείας.⁴⁴⁴ Πολλές πινακίδες αφορούν στη διαχείριση των αγαθών των γυναικών του χαρεμιού του Zimri-Lim.⁴⁴⁵ Στην ταυτοποίηση του Βορειοδυτικού Τομέα του

⁴³⁹ Margueron 1982, 345, 366.

⁴⁴⁰ Durand και Margueron 1980, 275-80· Durand 1987, 80-1· Margueron 2004, 467-8.

⁴⁴¹ Margueron 1982, 345· Durand 1987, 81-2.

⁴⁴² Durand 1985α, 399 και υποσ. 90 και 91· 1987, 82-3.

⁴⁴³ Durand 1987, 83. Στο τέλος της βασιλείας του Zimri-Lim, η αλληλογραφία των βασιλομητόρων είχε πλέον μόνο αρχειακή αξία. Για τον λόγο αυτόν, ο Durand θεωρεί την Αίθουσα 110 ως «διοικητικό θυρωρείο» των διαμερισμάτων των γυναικών του ανακτόρου (Charpin 1984, 83-126· Durand 1985α, 398, 422 και υποσ. 88), κατά παρόμοιο τρόπο με την Αίθουσα 115 σε σχέση με Διαμερίσματα του Βασιλιά (Τομέας M).

⁴⁴⁴ Αυτές οι πινακίδες χρονολογούνται στον ενδέκατο χρόνο βασιλείας του Zimri-Lim και η κατοχή τους θα ήταν απαραίτητη στη βασίλισσα, προκειμένου να εκτελέσει τις εντολές που της έστειλε ο νικητής σύζυγός της.

⁴⁴⁵ Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το M. 15119, το οποίο παρέχει πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες των υψηλά ιστάμενων γυναικών για πολλά έτη. Για παράδειγμα, το M. 15119 // M.

ανακτόρου ως του χώρου των γυναικών συνέβαλε επιπλέον, σύμφωνα με τον Durand, και ένα κείμενο, το οποίο περιγράφει την απόπειρα απόδρασης δύο δούλων από τον οίκο της βασίλισσας, οι οποίες πήδηξαν ενδεχομένως από τη στέγη (**Κείμενο 17**).⁴⁴⁶ Μάλιστα, ο τομέας των δούλων που υπηρετούσαν τον Οίκο των Γυναικών ήταν ο παρακείμενος Τομέας Η⁴⁴⁷ (για τους χώρους με τα αρχεία των γυναικών, βλ. **Εικόνα 50**).

Σε ό,τι αφορά στον όρο «χαρέμι», ο οποίος χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία, για να περιγράψει την οικογενειακή κατάσταση των βασιλέων της Εγγύς Ανατολής, αυτός δεν συναντάται στα κείμενα του Mari. Από την άλλη, ο όρος που κατά πάσα πιθανότητα αντιστοιχεί στη βασιλική κατοικία είναι ο *tubqum* ή *tubuqtum*, το νόημα του οποίου είναι «γωνία», «τμήμα του εσωτερικού», και περιγράφει μάλλον έναν ιδιωτικό τομέα/τμήμα του ανακτόρου, όπου κατοικούσε το βασιλικό ζεύγος.⁴⁴⁸ Επιπλέον, τα τμήματα του ανακτόρου που αναφέρονται συχνότερα στα κείμενα είναι εκείνα που έχουν εξωτερικό χαρακτήρα και εκείνα στα οποία ο βασιλιάς δρα με επίσημο τρόπο. Επομένως, είναι λογικό οι τομείς κατοίκησης στους οποίους εκτυλισσόταν η ιδιωτική ζωή και στους οποίους δεν υπήρχε πρόσβαση από το εξωτερικό να μην απασχολούν τα κείμενα.⁴⁴⁹ Σε κάθε περίπτωση, ενδέχεται τα διαμερίσματα του βασιλιά να βρίσκονταν σε διαφορετικό τομέα του ανακτόρου από εκείνα των βασιλισσών, αν ληφθούν υπ' όψιν τα κείμενα που βοηθούν στην ταύτιση των χώρων των γυναικών, καθώς και η πιθανή αποκατάσταση των τοιχογραφιών του *bît mâyalim* ως εικονίζουσες τον βασιλιά-κατακτητή (βλ. 4^ο κεφάλαιο).

Στην Κνωσό είναι ακόμη πιο ασαφής η ταύτιση των χώρων στους οποίους κατοικούσε η βασιλική οικογένεια, αν πράγματι αυτή ήταν η φύση της κρητικής πολιτικής οργάνωσης, από την Νεοανακτορική περίοδο κ.ε. Μας διαφεύγει πλήρως αν στο Παλαιό Ανάκτορο υπήρχαν χώροι στους οποίους θα μπορούσε να αποδοθεί μια τέτοια ερμηνεία. Ωστόσο, δεδομένων και των στοιχείων που τείνουν να δώσουν

15163 αναφέρεται στα κοσμήματά τους (Durand 1985α, 417 και υποσ. 206). Το M. 15077 // M. 15109 (19-vi-ZL 12') αναφέρεται στη θυσία που η Šibtu προσφέρει σε μια θεά (Durand 1987, 83).

⁴⁴⁶ Durand 1987, 88.

⁴⁴⁷ Margueron 1982, 236, 342-4· 2004, 468· 2008β, 137.

⁴⁴⁸ Durand και Margueron 1980, 258-61. Ένα κείμενο προσδιορίζει την τοποθεσία του οίκου της βασίλισσας εκτός του ανακτορικού συγκροτήματος. Ο Durand σημειώνει σχετικά ότι, παρ' όλο που η αλληλογραφία της μητέρας του Zimri-Lim, της Addu-dûrî, βρέθηκε εντός του ανακτόρου, το όνομά της δεν συναντάται μέσα στα αρχεία των γυναικών του ανακτόρου της περιόδου, σαν εκείνη να κατοικούσε αλλού. Συγκρίνοντας αυτήν την περίπτωση με την περίπτωση της βασιλομήτορος στο Aleppo (Durand 1985α, 409), καταλήγει πως, όπως εκεί, έτσι και στο Mari η μητέρα του βασιλιά είχε τη δική της ξεχωριστή κατοικία, εκτός του βασιλικού ανακτόρου (Durand 1984, 134, και υποσ. 31bis· 1985α, 410· 1987, 87).

⁴⁴⁹ Durand 1987, 88.

στην παλαιοανακτορική Κνωσό περισσότερο «δημόσιο» και «ανοιχτό» χαρακτήρα, θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί πως δεν υπήρξαν τέτοιου είδους χώροι.

Όλα τα κρητικά ανάκτορα φαίνεται να έχουν μια ομάδα αιθουσών με παρόμοια χαρακτηριστικά, γνωστή με τον όρο «χώροι κατοικίας», οι οποίοι ουσιαστικά αποτελούνται από το μινωικό «σύστημα αιθουσών».⁴⁵⁰ Η απουσία κινητών ευρημάτων από τους χώρους αυτούς καθιστά δύσκολη την ερμηνεία τους. Συχνά έχουν θεωρηθεί ως τελετουργικοί χώροι, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η χρήση τους για άλλους —περισσότερο πρακτικούς— λόγους, όπως τον ύπνο στο τέλος της ημέρας.⁴⁵¹ Τα Βασιλικά Διαμερίσματα της Κνωσού εντοπίζονται στα νοτιοανατολικά της Κεντρικής Αυλής⁴⁵², αρκετά μακριά από την κύρια είσοδο (**Εικόνες 51-52**). Στο σημείο αυτό το έδαφος είχε κλίση προς τα ανατολικά. Σε προγενέστερη φάση του ανακτόρου, δημιουργήθηκε ένα μεγάλο πλάτωμα γι' αυτούς τους χώρους, χάρη στην οριζόντια κατάτμηση ενός μεγάλου τμήματος του λόφου. Επίσης, εικάζεται ότι οι χώροι αυτοί απέκτησαν περισσότερους από έναν ορόφους, προκειμένου να υπάρξει εξισορρόπηση με τη Δυτική Πτέρυγα.⁴⁵³ Με τον τρόπο αυτόν, φωτιζονταν από τον πρωινό ήλιο, εξαερίζονταν και είχαν θέα της κρητικής εξοχής.⁴⁵⁴ Τα πρωιμότερα κατάλοιπα που εντοπίζονται στην Ανατολική Πτέρυγα, χρονολογούνται περί την ύστερη Παλαιοανακτορική περίοδο (όπως το υλικό από το Υπόγειο των Υφαντικών Βαρών που τοποθετείται στην MM II) και στην πρώιμη Νεοανακτορική. Στο μεγαλύτερο μέρος της πρώιμης φάσης των Βασιλικών Διαμερισμάτων αποδίδεται πρώιμη νεοανακτορική χρονολόγηση (MM III περίοδος). Εργασίες αναπαλαίωσης συνεχίστηκαν και κατά την YM III περίοδο, ωστόσο η βασική δομή παρέμεινε ίδια.⁴⁵⁵

Η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων, η οποία έφερε τοιχογραφική διακόσμηση συνεχόμενων σπειρών και οκτώσχημων ασπίδων από δέρμα ταύρων, έχει υποτεθεί πως αποτελούσε τον «χώρο των ανδρών». Στον βόρειο τοίχο της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων παρατηρήθηκαν κατά την ανασκαφή λείψανα μεγαλοπρεπούς θρόνου, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα ήταν ξύλινος. Το αποτύπωμα της μορφής του θρόνου αυτού έχει βρεθεί σε έναν όγκο από ασβέστη, γεγονός το οποίο συνέβη

⁴⁵⁰ Μαντζουράνη 2002, 115-6· Hitchcock 2003, 29, 30· Shaw 2015, 25, 27, 30-1. Για περισσότερα για το μινωικό «σύστημα αιθουσών», βλ. Preziosi 1983, 33· Graham 1987, 94-8, 240-1· Hitchcock 2000, 158-60.

⁴⁵¹ Για την πολυλειτουργικότητα των χώρων στη μινωική Κρήτη, βλ. Treuil και Schmid 2017, 257-8.

⁴⁵² Οι ζώνες κατοίκησης των ανακτόρων συνήθως βρίσκονταν είτε στην ανατολική είτε στη βόρεια πτέρυγά τους.

⁴⁵³ Graham 1987, 84-5· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 109.

⁴⁵⁴ Shaw 2015, 25.

⁴⁵⁵ Shaw 2015, 46-7.

κατά την καταστροφή του ανακτόρου. Φαίνεται, ότι ο θρόνος, εκτός από τα τυπικά χαρακτηριστικά των μινωικών θρόνων, περιβαλλόταν από τέσσερις ξύλινους ραβδωτούς κιονίσκους, οι οποίοι ίσως στήριζαν κάποια επίστεψη.⁴⁵⁶ Εξαιτίας της παλαιότητας της ανασκαφής και των εν λόγω λειψάνων, η ύπαρξη του θρόνου αυτού τείνει να αμφισβητείται και σίγουρα η περίπτωση του χρήζει επανεξέτασης, ωστόσο, ελλείψει σαφούς και απόλυτης διαφορετικής άποψης, υιοθετείται.

Μέσα από ένα σύστημα διαδρόμων, η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων συνδέεται με έναν μικρότερο χώρο φροντισμένης κατασκευής και διακόσμησης, ο οποίος έμοιαζε να έχει περισσότερο ιδιωτικό χαρακτήρα. Αυτός ο χώρος θεωρήθηκε πως ήταν αφιερωμένος στις γυναίκες και ονομάστηκε Μέγαρο της Βασίλισσας. Το εν λόγω δωμάτιο έφερε εξαιρετική τοιχογραφική διακόσμηση με μοτίβο σπείρας, νεαρές χορεύτριες και δελφίνια. Πλησίον του υπάρχει ένας χώρος ο οποίος ερμηνεύθηκε ως λουτρό, κοντά στο οποίο βρέθηκε αποσπασματικός πήλινος λουτήρας (**Εικόνα 53**). Νότια αυτού του χώρου βρίσκονται και άλλοι χώροι ιδιωτικής φύσεως, η οικιστική χρήση των οποίων υπονοείται από την παρουσία μιας καλά σχεδιασμένης τουαλέτας, που συνδέεται με το πολύπλοκο αποχετευτικό σύστημα του ανακτόρου. Μια στενή κλίμακα οδηγούσε από το Μέγαρο της Βασίλισσας στον άνω όροφο, στον οποίο εικάζεται ότι βρίσκονταν τα υπνοδωμάτια ανδρών και γυναικών.⁴⁵⁷ Το γεγονός ότι το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, που συνέδεε όλους τους ορόφους⁴⁵⁸, ξεκινά ακριβώς δίπλα από τα Βασιλικά Διαμερίσματα του ισόγειου υποδεικνύει ότι οι χώροι οι οποίοι βρίσκονταν στους ορόφους ακριβώς από πάνω συνδέονταν άμεσα μ' αυτά. Η άμεση αυτή σύνδεση, σε συνδυασμό με την παρόμοια διάταξη των διαμερισμάτων του ισόγειου και του άνω ορόφου⁴⁵⁹, μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι αυτά τα διαμερίσματα ανήκαν στο ίδιο σύνολο. Από χώρους των ορόφων της Ανατολικής Πτέρυγας, πάνω από τα Βασιλικά Διαμερίσματα, προέρχονται σημαντικά ελεφάντινα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων ο Ταυροκαθάπτης και άλλα τμήματα ανθρώπινων μορφών και ταύρου από σύνολο ταυρομαχίας. Εδώ ήρθαν, επίσης, στο φως τμήματα ελεφάντινης σφίγγας. Εικάζεται ότι αυτά τα ευρήματα προέρχονται από θησαυροφυλάκιο ιερού που καταστράφηκε περί το 1600 π.Χ. Μετά την καταστροφή, θεωρείται ότι ο χώρος στον όροφο χρησιμοποιήθηκε ως αρχείο, γιατί σ' αυτόν

⁴⁵⁶ Πλάτων 1951, 394-5· Pelon 2006, 69· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 115.

⁴⁵⁷ Εικάζεται ότι παρόμοια ήταν η κατάσταση στη Φαιστό και στα Μάλια (Graham 1987, 86-8· Shaw 2015, 25, 27, 30).

⁴⁵⁸ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 111.

⁴⁵⁹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 116.

ανήκουν τα σφραγίσματα που διεσπάρησαν σε ευρύτερη περιοχή μαζί με πινακίδες της Γραμμικής Β' Γραφής.⁴⁶⁰

Επειδή τα Βασιλικά Διαμερίσματα βρίσκονται κυριολεκτικά στη βάση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, το οποίο τα συνδέει άμεσα με την Κεντρική Αυλή, η Hitchcock έχει προτείνει ότι αυτοί οι χώροι χρησιμοποιούνταν ως υποδοχή για σημαντικούς επισκέπτες. Γεγονός είναι, βέβαια, ότι παρόμοιες συγκεντρώσεις αιθουσών εμφανίζονται και σε άλλα σημεία του ανακτόρου, όπως και σε άλλα ανάκτορα και μινωικές επαύλεις. Επομένως, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν για άλλους σκοπούς, ακόμη και για οικιακή χρήση.⁴⁶¹ Ο MacDonald, εξαιτίας της προσβασιμότητάς τους από την Κεντρική Αυλή, θεώρησε τα Βασιλικά Διαμερίσματα ως χώρους τελετουργιών, που περιλάμβαναν καθαρμούς στο λουτρό του Μεγάλου της Βασίλισσας.⁴⁶² Σύμφωνα με τον Q. Letesson: «Με εξαίρεση την Κάτω Ζάκρο, όλοι (οι οικιστικοί τομείς) στα ανάκτορα είναι ελαφρώς απομονωμένοι από όλες τις εισόδους των ανακτόρων, [...] παραμένουν κατά κάποιο τρόπο ιδιωτικοί, απομονωμένοι και όχι πλήρως ενταγμένοι στην καθημερινότητα της ανακτορικής ζωής (τουλάχιστον στη δημόσια πλευρά της).»⁴⁶³ Τέλος, ο Pelon υποστηρίζει επίσης την ταυτόχρονη λειτουργία των χώρων αυτών ως οικιστικών, αλλά και ως αιθουσών υποδοχής των επισκεπτών. Εντοπίζει σ' αυτούς την αίθουσα ακροάσεων, όπου προβαλλόταν η κοσμική εξουσία του κυρίου προσώπου του ανακτόρου, το οποίο ο ίδιος συνδέει με τον «Βασιλιά-Ιερέα» του Evans, και υποστηρίζει ότι συνδύαζε την κοσμική και τη θρησκευτική εξουσία, σύμφωνα με τα βασιλικά πρότυπα της Εγγύς Ανατολής.⁴⁶⁴ Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η πιθανότητα της καθημερινής χρήσης αυτών των χώρων από μη ανακτορικό προσωπικό. Ο κνωσιακός Οικιστικός Τομέας μπορεί να απέχει αρκετά από τη Βόρεια, τη Δυτική, ακόμη και τη Νότια Είσοδο, ωστόσο οι δύο πιθανές εισοδοί στην ανατολική πλευρά του ανακτόρου και ο μικρός Ανατολικός Προμαχώνας θα προσέφεραν εξίσου πρόσβαση σ' αυτόν τον τομέα. Στην ενίσχυση αυτής της άποψης συμβάλλει και ένας αριθμός ανεσκαμμένων επαύλεων, οι οποίες βρίσκονται στα νότια και στα ανατολικά του ανακτόρου. Η έλλειψη στοιχείων για αποθήκευση

⁴⁶⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 129. Ανάμεσά τους ήταν και η μεγάλη πινακίδα με ονόματα ανδρών και γυναικών.

⁴⁶¹ Graham 1959, 47-52· Miller 2003, 22· Hitchcock 2003, 30.

⁴⁶² MacDonald 2002, 48.

⁴⁶³ Shaw 2015, 25.

⁴⁶⁴ Pelon 2006, 69-71.

αγροτικών προϊόντων στα κτήρια αυτά έχει οδηγήσει στην υπόθεση, ότι κατά μεγάλο βαθμό εξαρτώνταν από το ανάκτορο.⁴⁶⁵

Σε κάθε περίπτωση, ο όρος «βασιλικά διαμερίσματα» εξακολουθεί να χρησιμοποιείται συμβατικά μέχρι να δοθεί οριστική απάντηση στο ερώτημα αν υπήρχαν στην Κρήτη βασιλικές οικογένειες και αν κατοικούσαν μέσα στα ανακτορικά συμπλέγματα.

3.2.5. Ιεροί χώροι

Το MBA, όπως όλα τα ανάκτορα της Συρίας και της Μεσοποταμίας, αποτελεί με βεβαιότητα κτήριο πολιτικής σημασίας και λειτουργίας, σαφώς διαχωρισμένο από τους ναούς της πόλης. Μια σημαντικότερη, ωστόσο, πρωτοτυπία του συγκεκριμένου ανακτόρου συνιστά το γεγονός ότι διέθετε ένα τουλάχιστον μεγάλο ιερό εντός των ορίων του⁴⁶⁶, ενώ ιερό χαρακτήρα φαίνεται ότι είχαν και μερικοί επιπλέον χώροι⁴⁶⁷ και αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό είναι εκείνο που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ομοιότητα με την Κνωσό.

Ο κατ' εξοχήν ιερός χώρος του MBA είναι το σύμπλεγμα του Μεγάλου Ιερού —ή Ιερός Περίβολος—, το οποίο αποτελείται από το Άδυτο 150 με τον προθάλαμό του, τον Χώρο 149 και ο Ναϊσκος 209-210-212, στο νοτιοανατολικό τμήμα του Τομέα D.⁴⁶⁸ Ο Ιερός Περίβολος είναι προσβάσιμος από τη νοτιοανατολική γωνία της Αυλής 131, μέσω του Τομέα E (**Εικόνα 25**). Στην κεντρική αυλή του (Αυλή E ή Χώρος 26) και στην ομάδα των αιθουσών που την περιβάλλουν βρέθηκαν στοιχεία τα οποία προδίδουν ιερό χαρακτήρα, όπως τράπεζες προσφορών, βωμός και αγγεία για υγρές προσφορές.⁴⁶⁹ Σύμφωνα με το ιστορικό της ανοικοδόμησης στη θέση όπου διαμορφώθηκε το MBA, φαίνεται πως ο Ιερός Περίβολος κτίστηκε από την αρχή της κατοίκησης του Tell Hariri και διατήρησε το σχήμα και το μέγεθός του μέχρι το τέλος (**Εικόνα 28**).⁴⁷⁰

Όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ιερό αυτό δεν συνδεόταν με ανακτορικό κτίσμα καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του. Συγκεκριμένα, τα θεμέλια του επιπέδου P-3, του αρχαιότερου —προσαργονικού— επιπέδου (Πόλη II) του Ιερού

⁴⁶⁵ Adams 2004, 209-10· 2007, 372.

⁴⁶⁶ Margueron 1982, 538· 1995α, 886, 889· 2004, 146· 2014α, 54, 119.

⁴⁶⁷ Parrot 1958α, 111-144· Margueron 1982, 545· 2008β, 139-40.

⁴⁶⁸ Parrot 1958α, 245-79· Margueron 1982, 334-5· 1995α, 889· 2004, 222-3, 463-4.

⁴⁶⁹ Margueron 2008β, 106· 2014α, 110-2.

⁴⁷⁰ Margueron 1995α, 890· 2004, 195-215· 2008β, 110· 2014α, 101-3, 107, 115 (για τις φάσεις του Ιερού Περιβόλου)· 2014γ, 268.

Περιβόλου, εδράζονται πάνω σε στρώμα επίχωσης πάχους περί τα 0,90-1,30 μ., ενώ το δάπεδό του κάλυπτε παλαιότερες εργαστηριακές, οικιστικές και ταφικές κατασκευές της Πόλης Ι, οι οποίες ισοπεδώθηκαν.⁴⁷¹ Αυτό σημαίνει ότι η κατάσταση του MBA της 2^{ης} χιλιετίας ήταν διαφορετική από εκείνη του μη ανακτορικού κτηρίου της 3^{ης} χιλιετίας, πάνω στο οποίο κτίστηκε. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα στοιχεία που δείχνουν συνέχεια είναι δυνατόν να παρατηρηθούν ως προς την αρχιτεκτονική. Αυτό ισχύει κυρίως για τον Τομέα D, ο οποίος από την αρχή φαίνεται ότι είχε θρησκευτικό χαρακτήρα.⁴⁷² Η βασική αρχιτεκτονική δομή του κτηρίου, με έναν κεντρικό χώρο ο οποίος περιβάλλεται από ένα σύνολο χώρων, δεν άλλαξε καθόλου στην πορεία της ιστορίας του. Η τριμερής οργάνωση του χώρου αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό των ναών της Εγγύς Ανατολής. Συγκεκριμένα, διαθέτουν έναν χώρο εισόδου, ακολουθεί το ιερό, το οποίο καταλαμβάνει τον κεντρικό χώρο, στον οποίο πραγματοποιούνταν οι τελετουργίες προς τιμήν της θεότητας και, τέλος, το άδυτο, που καταλαμβάνει όλη την νότια πλευρά, όπου βρίσκεται η κατασκευή ενός ποδίου.⁴⁷³

Η έντονη παρουσία του ιερού στοιχείου στο Προσαργονικό Κτήριο, στον τομέα του Ιερού Περιβόλου, έχει υποστηριχθεί και από τους δύο κύριους ανασκαφείς του Mari.⁴⁷⁴ Ένα «ακέφαλο τμήμα αγάλματος, που φέρει στον ώμο επιγραφή που αναφέρει τον ναό του *Ama'ušumgal*, δηλαδή του *Dumuzi*», έμοιαζε να ενισχύει την άποψη αυτή.⁴⁷⁵ Ο D. Charpin, ο οποίος μελέτησε την επιγραφή, υποστήριξε πως πιθανότατα δεν πρόκειται για άγαλμα κάποιου βασιλιά ή αξιωματούχου. Διατηρεί, φυσικά, κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με τις πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν από το θραύσμα αυτό, ακριβώς επειδή δεν έχει σωθεί ακέραιο το άγαλμα. Σημαντική είναι, βέβαια, και η θέση στην οποία βρέθηκε, παρ' όλο που ενδεχομένως δεν πρόκειται για την αρχική του θέση έκθεσης. Το άγαλμα βρέθηκε σπασμένο σε δύο τμήματα εντός του τομέα D, ο οποίος είναι το σημείο στο οποίο βρίσκονταν τα ανακτορικά ιερά της Παλαιοβαβυλωνιακής περιόδου. Συγκεκριμένα, το ένα τμήμα βρέθηκε στην Αίθουσα 126 και το άλλο στο Άνοιγμα 148-21, δηλαδή στην είσοδο του Παρεκκλησίου 210.⁴⁷⁶

Σχετικά με τον ίδιο τον *Ama'ušumgal*, ο Jacobsen είχε δει στο όνομα *Dumuzi/Ama'ušumgal* «μια θεοποίηση της καρδιάς του φοίνικα», του μεγάλου

⁴⁷¹ Muller 2014, 44, 50-1. Για την έκτασή τους, βλ: Τομή Η: Margueron 2004, 94-5, εικ. 65· Margueron et al. 2015α, 22· 2015β, 36-7. Τομή Ρ, Χώρος 4 (πρώην IV): Margueron 2004, 54, πίν. 31, 95, εικ. 66, 105, εικ. 76-7, 107, εικ. 78-9, 108.

⁴⁷² Margueron 1982, 91-2, 102-4, 334· Charpin 2012, 77.

⁴⁷³ Margueron 2004, 195-216· 2008β, 117-26· 2014δ, 469.

⁴⁷⁴ Parrot 1965, 204, 207· Margueron 1982, 537-8· 2004, 226.

⁴⁷⁵ Black et al. 1995, 72-3· Charpin 2012, 75.

⁴⁷⁶ Charpin 2012, 76.

δηλαδή άνθους που ο φοίνικας παράγει κάθε χρόνο, εξασφαλίζοντας την αναπαραγωγή του.⁴⁷⁷ Υπενθυμίζεται ότι η Αυλή 106 του MBA της 2^{ης} χιλιετίας αποκαλείτο «Αυλή του Φοίνικα» (*kisal gišimmarim*).⁴⁷⁸ Επιπλέον, το ανάκτορο στο σύνολό του έχει χαρακτηριστεί ως «Ανάκτορο του Φοίνικα» σε μια περίπτωση.⁴⁷⁹ Η συγκεκριμένη δε αναφορά στον Ama'ušumgal δεν είναι η μοναδική σε όλο το Mari της 3^{ης} χιλιετίας.⁴⁸⁰ Τέλος, δεν πρέπει να λησμονείται ότι η λατρεία του Dumuzi ήταν πάντα ζωντανή στο βασίλειο του Mari κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ., ως συζύγου της θεάς Annunītum.⁴⁸¹ Το πιο ενδιαφέρον σχετικό κείμενο είναι ένα που καταγράφει τη διάθεση ελαίου «για την ταφή του Dumuzi», και ακόμη ένα παρόμοιο «για τον Dumuzi μόλις αναστηθεί».⁴⁸² Επίσης, πολλοί κατάλογοι αναφέρουν την είσοδο του Dumuzi μέσα στον Ναό της Κυρίας του Ανακτόρου, της *Belet-ekallim*, το οποίο συμπεριλαμβανόταν στο ανάκτορο της 2^{ης} χιλιετίας.⁴⁸³ Η «Κυρία του Ανακτόρου» εμφανίζεται ως η μοναδική «μόνιμη» θεότητα του ανακτόρου μαζί με την Ištar, και προς τιμήν της θυσιάζονταν ζώα εκ μέρους της βασίλισσας Šibtu. Σύμφωνα με τις μελέτες των κειμένων από τον Durand, ο Ναός της Κυρίας του Ανακτόρου εντοπίζεται μέσα στο σύμπλεγμα του Ιερού Περιβόλου, και συγκεκριμένα στην Αίθουσα 209, στην οποία μάλιστα βρέθηκε αγαλματίδιο με αναθηματική επιγραφή για την Annunītum. Θα μπορούσε αυτή η θεά να είναι η ίδια η «Κυρία του Ανακτόρου».⁴⁸⁴ Στην ίδια υπόθεση είναι δυνατόν να μας οδηγήσει και ένα κείμενο το οποίο αναφέρει διαδοχικά τον ίδιο αριθμό αρσενικών προβάτων προς θυσία για την *Belet-ekallim* και για την Annunītum.⁴⁸⁵ Επιπλέον, μέσω των Χώρων 193-194-195 στα ανατολικά της Αυλής 131, ο Ναός της Κυρίας του Ανακτόρου σχηματίζει ένα ενιαίο λατρευτικό σύνολο μαζί με τον Ναό της Ištar (**Εικόνα 54**).⁴⁸⁶ Η Ištar, μάλιστα, εισέρχεται και στον Ναό της Κυρίας του Ανακτόρου, για να παραστεί σε κάποιους

⁴⁷⁷ Jacobsen 1976, 26· Charpin 2012, υποσ. αριθ. 26. Το ίδιο το ζεύγος Inanna/ Ištar και Dumuzi/Tammuz σχετίζεται συχνά με το σύμβολο του δένδρου, το οποίο στη βιβλιογραφία συναντάται με τον όρο «κέντρο» ως περιγραφή της ομορφιάς της θεάς, αλλά και ως σύμβολο του νεκρού Dumuzi (Hooke 1953, 41-2). Σχετικά με το ζήτημα του κένδρου ή φοίνικα, βλ. 4^ο κεφάλαιο.

⁴⁷⁸ Και όχι «Αυλή με τους Φοίνικες», όπως πιστευόταν για πολύ καιρό. Σχετικά, βλ. Durand 1987, 54.

⁴⁷⁹ Charpin 2012, 76· Durand 1985a, 406, κείμ. A.2548, στ. 23 («*na É.GAL* ^g*GIŠIMMAR*»).

⁴⁸⁰ Charpin 2012, 76-7. Το 1980 βρέθηκε στην Τομή Β ένα κείμενο το οποίο ταυτίστηκε από τον J. Black ως ένα παράλληλο της σουμεριακής σύνθεσης «*Amausumgal, ο φίλος του Enlil*» (Black 1992, 92, αριθ. 4).

⁴⁸¹ Durand 2008, 243-4.

⁴⁸² Charpin 1987, 599, αριθ. 14:5 («*na* ^d*DUMU.Z[I]*) (6) *i-nu-ma i-tu-[ru]*»).

⁴⁸³ Charpin 2012, 77.

⁴⁸⁴ Επίσημα δεν είναι γνωστό το όνομα της θεότητας του Ιερού Περιβόλου (Margueron 2004, 463· 2008β, 133).

⁴⁸⁵ Durand 1983β, κείμ. 21.

⁴⁸⁶ Durand 1987, 92-102· Black et al. 1995, 34-5.

εορτασμούς.⁴⁸⁷ Ο Dumuzi, από την άλλη πλευρά, είναι θεός βλάστησης, ο οποίος πεθαίνει και αναγεννάται. Είναι περισσότερο γνωστός ως σύντροφος της Ištar, η οποία έχει ισχυρότατη παρουσία στο MBA της 2^{ης} χιλιετίας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια. Οι δύο τους είναι δυνατόν να συνδυαστούν με την επίσης ισχυρότατη παρουσία των φοινίκων στο ανάκτορο, παρουσία φυσική στην Αυλή 106, όπως έχει προαναφερθεί, αλλά και εικονογραφική (βλ. 4^ο κεφάλαιο), γεγονός το οποίο φορτίζει το MBA με περισσότερο συμβολισμό.

Η Αίθουσα 132 αποτελεί το δεύτερο σημαντικό ιερό του MBA. Ταυτίζεται με τον προαναφερθέντα Ναό της Ištar —ή της Ištar του Ανακτόρου (*Ištar ša ekallim*)—, ο οποίος αναφέρεται σε μια πινακίδα που καταγράφει το πάνθεο του Mari (**Εικόνα 55**).⁴⁸⁸ Η ταύτιση έγινε χάρη σε ένα κείμενο (**Κείμενο 15**), στο οποίο ο βεζίρης του Yasmah-Addu, ο Ušur-awassu, αφηγείται πως ένα απόγευμα, όταν όλες οι θύρες του ανακτόρου είχαν κλείσει, η νεαρή βασίλισσα οδήγησε τις τραγουδίστριες προς τον ναό της Ištar, για να πραγματοποιήσουν μια τελετή. Η αναφορά στο κλείσιμο των θυρών υποδεικνύει πως ο αναφερόμενος «ναός της Ištar» ήταν κάποιος συγκεκριμένος χώρος μέσα στο ανάκτορο. Καθώς η βασίλισσα κατευθυνόταν προς τον ναό της Ištar, «*χτυπήθηκε δυνατά από τον ήλιο*» (δηλαδή έπαθε ηλίαση) μέσα στην «*Αυλή του Κτηρίου των Τοιχογραφιών*». Δεδομένης της θέσης του Τομέα των Γυναικών (Τομείς I και J) και της παρουσίας μιας μεγάλης τοιχογραφικής σύνθεσης στην Αίθουσα 132, στην οποία κεντρική θέση κατέχει η ίδια η Ištar, το Κτήριο των Τοιχογραφιών ταυτίστηκε μ' αυτήν ακριβώς την Αίθουσα.⁴⁸⁹ Η αποκατάσταση της τοιχογραφίας της Αίθουσας 132 στάθηκε εξαιρετικά δύσκολη και κατά μεγάλο μέρος της είναι υποθετική. Όλη η σύνθεση χωρίζεται σε αρκετές ζωφόρους, οι οποίες έχει εκτιμηθεί ότι ήταν συνολικά πέντε.⁴⁹⁰ Ωστόσο, την παρούσα μελέτη αφορούν άμεσα μόνο δύο απ' αυτές, συγκεκριμένα η τρίτη και η τέταρτη, για τις οποίες θα γίνει λόγος στο 4^ο κεφάλαιο. Η σύνθεση αυτή εικάζεται ότι ανήκει στην εποχή των *Šakkanakku* (περί την Ur III περίοδο).⁴⁹¹ Κατά τον Margueron, «*όλα τα [...] πρόσωπα σ' αυτήν την αίθουσα οδηγούν στη θέασή της ως ενός είδους ναΐσκου*». Πριν από την εποχή του Zimri-Lim —οπότε και απέκτησε διοικητικό χαρακτήρα—, η Αίθουσα 132 φαίνεται

⁴⁸⁷ Durand 1997, 27-1.

⁴⁸⁸ Dossin 1950, 47· Parrot 1958β, 69. Ο Parrot διστάζει να ταυτίσει τη Θεά με το Αναβλύζον Δοχείο του Mari με την *Ištar ša ekallim*. Η αρχική ταύτιση της Αίθουσας 132 με αίθουσα ακροάσεων (Parrot 1958α, 63-6) είναι λανθασμένη (Margueron 1982, 331-2· 2008β, 110).

⁴⁸⁹ Durand 1987, 71-3· Margueron 2004, 462.

⁴⁹⁰ Parrot 1937β, 346-52, πίν. XI· 1958β, 70-2.

⁴⁹¹ Margueron 1995α, 890-1. Η χρονολόγηση προσδιορίστηκε από το γεγονός ότι η τοιχογραφία έχει ζωγραφιστεί απευθείας στο χωμάτινο επίχρισμα του τοίχου.

πως πράγματι χρησίμευε ως χώρος λατρείας. Σ' αυτήν την υπόθεση συνηγορεί η ύπαρξη ενός κειμένου —αχρονολόγητου μιν, αλλά πανομοιότυπης δομής με εκείνα της εποχής του Yahdun-Lim—, το οποίο αναφέρεται σε «25 μίνες χαλκού, για το άγαλμα του Ναού της Istar».⁴⁹²

Το βάθρο της Αίθουσας 64 (**Εικόνες 56-57**) φαίνεται πως είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς φάνηκε ότι πάνω απ' αυτό υπήρχε ένα κιβώριο, όπως προκύπτει από τις οπές για τα στηρίγματά του που διατηρήθηκαν στον τοίχο.⁴⁹³ Ο Parrot συσχέτισε αυτήν την κατασκευή με θρησκευτικά δρώμενα και θεώρησε ότι η ζωγραφική διακόσμηση του βάρου παρέπεμπε σε ορισμένους επιπλέον συμβολισμούς (**Εικόνα 58**). Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι οι σπείρες και οι φλόγες, που σχηματίζονται από τα χρώματα της διακόσμησης τύπου μίμησης ορθομαρμάρωσης (βλ. και 4^ο κεφάλαιο), θυμίζουν το νερό και τη φωτιά, δύο από τα πρωταρχικά στοιχεία του κόσμου σύμφωνα με τις αρχαίες αντιλήψεις. Η αναπαράσταση των στοιχείων αυτών στην εν λόγω κατασκευή συμβολίζει, σύμφωνα με τον Parrot, τη συγκέντρωση των βαρέων και έντονα συστρεφόμενων σύννεφων που φέρνουν την καταιγίδα. Η καταιγίδα ξεσπάει με κεραυνούς, που εμφανίζονται σαν φλόγες στον ουρανό, προαναγγέλλοντας την πτώση μεγάλης ποσότητας ύδατος, το οποίο φτάνει στη γη και ενώνεται με τα υδάτινα ρεύματά της, για να φέρει τη γονιμότητα και να εξασφαλίσει τη διατήρηση της ζωής. Οι συνεχόμενες σπείρες αναπαριστούν, μέσα σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, τα γλυκά ύδατα των ποταμών, ενώ οι φλόγες τους κεραυνούς της καταιγίδας. Επιπλέον, η ανεύρεση του αγαματιδίου της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο (**Εικόνα 59**) κοντά στο βάθρο υποδεικνύει ότι επρόκειτο για λατρεία της γονιμότητας, η οποία στηριζόταν τόσο στα ύδατα του ποταμού, που έρχονταν μέσω των καναλιών, αλλά και στις βροχοπτώσεις.⁴⁹⁴ Επομένως, η παρουσία του βάρου, η διακόσμησή του, το αγαματίδιο της θεάς, αλλά και η σχέση του χώρου αυτού με την τοιχογραφία της Περιβολής, που βρίσκεται ακριβώς απ' έξω (βλ. 4^ο κεφάλαιο), οδηγούν στην ερμηνεία της Αίθουσας 64 ως ιερού χώρου.⁴⁹⁵

Παραμένοντας στο ίδιο σύμπλεγμα χώρων του MBA, ιερό χαρακτήρα φαίνεται πως είχε και το Βήμα 66, το οποίο βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τον θρόνο σε ύψος 1,68 μ. και είναι προσβάσιμο χάρη σε μια κλίμακα κατασκευασμένη από οπτόπλινθους (**Εικόνες 42-43**). Ολόκληρος ο χώρος και η κλίμακα καλύπτονται με

⁴⁹² Dossin 1983γ, 202-14· Durand 1987, 72-3.

⁴⁹³ Parrot 1958α, 106.

⁴⁹⁴ Σύμφωνα με τον Ζερβό, η σπείρα θεωρείτο αναπαράσταση της σελήνης και συμβόλιζε τον κύκλο του φωτός και του σκότους (Zervos 1956, 44).

⁴⁹⁵ Parrot 1958β, 69· Margueron 2004, 464.

πίσσα. Εκατέρωθεν της βάσης της κλίμακας βρέθηκαν δύο βάσεις από οπτόπλινθους, καλυμμένες από το ίδιο στεγανωτικό υλικό, στις οποίες ενδεχομένως στέκονταν αγάλματα ή άλλα σύμβολα. Την ίδια χρήση, κατά πάσα πιθανότητα, είχαν και άλλες τρεις λίθινες βάσεις, οι οποίες ανήκαν στο Βήμα 66 και βρέθηκαν πεσμένες στο δάπεδο της Αίθουσας του Θρόνου. Η μία έχει μορφή ζιγκουράτ, καθώς έφερε επτά βαθμιδωτά επίπεδα, ενώ όλες τους έφεραν οπές στην επιφάνειά τους, φανερώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο ότι στήριζαν αγάλματα. Σε δύο από τα σκαλοπάτια της κλίμακας διαμορφώνονταν κιβωτίδια από πίσσα, τα οποία, πιθανότατα, ήταν ξύλινα και επενδυμένα με το εν λόγω υλικό (από το ένα εκ των δύο, μάλιστα, έχουν βρεθεί και υπολείμματα ξύλου). Εικάζεται ότι σ' αυτά τα κιβωτίδια τοποθετούνταν προσφορές. Μέσα στο Βήμα, στα δεξιά της κλίμακας, άνοιγε στον τοίχο μια ευρύχωρη κόγχη, ενώ μια μικρότερη κόγχη, ακριβώς απέναντί της, έχει τοιχιστεί.⁴⁹⁶ Η ίδια η Αίθουσα του Θρόνου αποκτά ιερό χαρακτήρα χάρη στην άμεση σχέση της με την Αίθουσα 64 και το Βήμα 66. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο βασιλιάς συνδέεται με τους θεούς και εμφανίζεται ως ο ενδιάμεσος ανάμεσα στο βασίλειο των ανθρώπων και το βασίλειο των θεών. Η άποψη αυτή είναι δυνατόν να ενισχυθεί από την παρουσία εγκαταστάσεων καλυμμένων με πίσσα στον ανατολικό τοίχο της Αίθουσας του Θρόνου, γεγονός το οποίο, ενδεχομένως, υπονοεί τη διεξαγωγή τελετουργικού καθαρμού ή ακόμη και την προσφορά χοών.⁴⁹⁷

Ο τελευταίος χώρος του MBA που να είναι σαφώς προσδιορισμένος ως ιερός είναι η Αυλή 106.⁴⁹⁸ Οι τοίχοι της κοσμούνται με μια τεράστια και αποσπασματικά σωζόμενη τοιχογραφία, η οποία φαίνεται ότι απεικόνιζε μια μεγάλη πομπή, που οδηγούσε ταύρους σε θυσία και κατέληγε μπροστά στο μοναδικό επαρκώς σωζόμενο τμήμα της σύνθεσης, την τοιχογραφία της Περιβολής. Η σημασία της Αυλής 106 και του τοιχογραφικού της διακόσμου, σε συνδυασμό με την προαναφερθείσα παρουσία του τεχνητού φοίνικα, θα αναλυθεί περισσότερο στο 4^ο κεφάλαιο.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έντονη παρουσία του ιερού στοιχείου στο MBA εντοπίζεται κυρίως στον Ιερό Περίβολο, ο οποίος προϋπήρχε της κατασκευής του ανακτορικού κτίσματος της 2^{ης} χιλιετίας. Ο χώρος αυτός, ο οποίος είναι συνυφασμένος με την ιστορία του ανακτόρου, καθιστά το MBA μια ιδιαίτερη περίπτωση ανακτόρου στην Εγγύς Ανατολή.⁴⁹⁹ Η ιδιαιτερότητά του αυτή γίνεται

⁴⁹⁶ Parrot 1958α, 140-4· Margueron 1982, 354· 2004, 465.

⁴⁹⁷ Margueron 1982, 356, 358-9· 2004, 479-80· 2009α, 27.

⁴⁹⁸ Margueron 1982, 359.

⁴⁹⁹ Margueron 1982, 546.

αντιληπτή χάρη σε διάφορα κείμενα, τα οποία δείχνουν ότι αυτό λειτουργούσε με τρόπους που ήταν άγνωστοι σε άλλα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής. Χαρακτηριστική είναι μια επιστολή (**Κείμενο 15**), η οποία φανερώνει πως τα «*ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανακτόρου του Mari*» ήταν άγνωστα στην αυλή της πριγκίπισσας της Qatna, η οποία ήρθε στο Mari ως νύφη για τον Ασσύριο κυβερνήτη, Yašmaḫ-Addu. Σύμφωνα με την επιστολή, η άγνοια των «*ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ανακτόρου του Mari*» οδήγησε σε ένα ατύχημα μέσα στην Αυλή 131, η οποία συνδέεται άμεσα με τον ναΐσκο της Ištar, το *bît birmi*, δηλαδή τον Ναό με τις Τοιχογραφίες.⁵⁰⁰ Όπως προκύπτει από το απόσπασμα, ο τομέας του MBA που αποτελούσε τον χώρο των γυναικών, ο Δεύτερος Οίκος, έκλεινε στις ώρες της κοινής ησυχίας και οι άνδρες δεν μπορούσαν να εισέλθουν στην μεγάλη Αυλή 131, όπου βρίσκονταν μόνον οι γυναίκες εκείνη την ώρα.⁵⁰¹ Άγνωστο παραμένει ποια ακριβώς «*χαρακτηριστικά του ανακτόρου (têtm ekallim)*» δεν έγιναν σεβαστά σ' αυτήν την περίπτωση. Παρ' όλα αυτά, γίνεται κατανοητό ότι συνδέονταν με τη δραστηριότητα των γυναικών, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική δραστηριότητα εντός του MBA.⁵⁰²

Περαιτέρω φωτίζει, ενδεχομένως, την «*ιδιαίτερη φύση του ανακτόρου του Mari*» μια επιστολή του μάντη Asqudum, στην οποία καταγράφονται οι προτάσεις του βασιλιά του Aleppo, Yarim-Lim, σχετικά με την εγκατάσταση εντός του MBA της κόρης του, της Šibtu, αφού εκείνη θα παντρευόταν τον Zimri-Lim (**Κείμενο 18**). Σ' αυτήν την επιστολή, υποδηλώνεται ότι η βασίλισσα δεν έπρεπε να κατοικεί στο ίδιο το ανάκτορο μαζί με τον βασιλιά, καθώς υπήρχαν κάποιοι θρησκευτικοί περιορισμοί. Η πρόταση να φεύγει η Šibtu από το ανάκτορο για 5-6 ημέρες μηνιαίως είχε αρχικά ερμηνευθεί από τον J.M. Durand ως αναφορά στη διάρκεια της εμμηνουρρύσης, η οποία εθεωρείτο ως ακάθαρτη περίοδος στους πολιτισμούς της αρχαίας Εγγύς Ανατολής.⁵⁰³ Επομένως, η βασίλισσα έπρεπε να φεύγει από το ανάκτορο, το οποίο «*θεοκρατείται*», κατά τη διάρκεια της εμμηνουρρύσης της.⁵⁰⁴ Σύμφωνα με τις γνωστές θρησκευτικές απαγορεύσεις κατά την αρχαιότητα στην Εγγύς Ανατολή και δεδομένης της μέσης διάρκειας του γυναικείου κύκλου, η προαναφερθείσα ερμηνεία μπορεί προς το παρόν να γίνει δεκτή.

⁵⁰⁰ Charpin 2012, 78.

⁵⁰¹ Ziegler 1999, 17 και υποσ. 100, 113-5.

⁵⁰² Charpin 2012, 78-9.

⁵⁰³ Ομοιότητα με το Λευιτικό της Βίβλου, σύμφωνα με το οποίο οι γυναίκες με ρύση απαγορεύεται να εισέλθουν στον ναό για μία εβδομάδα (Durand 1987, 102· Sasson 1994, 304, υποσ. 14). Ο W. Heimpel δεν συμφώνησε, σημειώνοντας ότι «*δεν μπορώ να πιστέψω πως ο Yarim-Lim θα έδινε εντολή στον Asqudum να επιληφθεί ενός τέτοιου θέματος*» (Heimpel 2003, 183, σημ. 3).

⁵⁰⁴ Hood 1995, 403· Charpin 2012, 79.

Η ιδιαίτερη φύση του MBA κατά τη 2^η χιλιετία εξηγεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό του κτηρίου, το οποίο προκαλεί εντύπωση: την απουσία βασιλικών τάφων, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα —σύγχρονα με αυτό— ανάκτορα. Για παράδειγμα, στο ανάκτορο της Qatna και στο δυτικό ανάκτορο της Ebla οι τάφοι βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με την Αίθουσα του Θρόνου. Δεν ανακαλύφθηκε, όμως, τίποτε παρόμοιο κάτω από την Αίθουσα του Θρόνου του MBA.⁵⁰⁵ Στο Mari, βασιλικοί τάφοι έχουν βρεθεί κάτω από το Μικρό Ανατολικό Ανάκτορο (**Εικόνα 23**).⁵⁰⁶ Πρόκειται για ένα απλό, μονώροφο κτήριο, το οποίο κατασκευάστηκε επί των *Šakkanakku*, προκειμένου να στεγάσει τον βασιλιά και τις λειτουργίες του κατά τη διάρκεια των εργασιών ανοικοδόμησης του MBA, και έζησε για δύομισι περίπου αιώνες, από το 2000 έως το 1760 π.Χ. Το Μικρό Ανατολικό Ανάκτορο έδωσε λύση στο «πρωτότυπο» πρόβλημα των βασιλικών ενταφιασμών, οι οποίοι, σύμφωνα με τα ήθη της αρχαίας Εγγύς Ανατολής, πραγματοποιούνταν κάτω από τα ανάκτορα. Στο Mari, όμως, κάτω από το MBA, αλλά και κάτω από τα προηγούμενα ανακτορικά κτήρια στην ίδια θέση, δηλαδή την προσαργονική φάση P-0 και το «Ανάκτορο Φάντασμα», δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν τέτοιες ταφές, καθώς απαγορευόταν ο ενταφιασμός σε ιερούς χώρους.⁵⁰⁷

Γενικά, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, παρατηρείται ότι στην πόλη του Mari κάθε αστικός χώρος ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για ταφές, εκτός από χώρους ιερού χαρακτήρα στους οποίους επραγματοποιείτο λατρεία. Για τον λόγο αυτόν, η συνοικία των ναών και το MBA, το οποίο περιέχει τον Ιερό Περίβολο, δεν περιείχαν τάφους⁵⁰⁸, τουλάχιστον όχι βασιλικούς και, κυρίως, όχι σύγχρονους με τη χρήση των αναφερθέντων κτηρίων. Πράγματι, κάποιοι ιεροί χώροι κτίστηκαν πάνω σε παλαιότερες ταφές, ενώ ο ίδιος ο Ιερός Περίβολος έχει κτιστεί πάνω σε παλαιότερες εργαστηριακές εγκαταστάσεις, κάτω από τις οποίες υπήρχαν ταφές της Πόλης I και II.⁵⁰⁹ Ο Margueron ερμήνευσε αυτό το φαινόμενο με την απλή εξήγηση ότι πιθανότατα οι ταφές στα σημεία αυτά είχαν ξεχαστεί από τη συλλογική μνήμη της πόλης, κατά την περίοδο ανοικοδόμησης ανακτορικών κτηρίων στη θέση αυτή.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Pfälner 2009, 220-1· Margueron 2004, 479· Al-Maqdissi 2013, 81.

⁵⁰⁶ Margueron 1990γ, 401-22· 1996α, 99· 2004, 350-63· 2008β, 142-7· Akkermans και Schwartz 2003, 286-7· Nassar 2014, 552.

⁵⁰⁷ Margueron 1996β, 100· 2014β, 116· Charpin 2012, 80.

⁵⁰⁸ Nassar 2014, 542.

⁵⁰⁹ Margueron et al. 2007, 21.

⁵¹⁰ Margueron 2004, 247· Margueron et al. 2007, 33-4· Nassar 2014, 563.

Το ανάκτορο της Κνωσού, όπως και όλα τα κρητικά ανάκτορα, διαθέτει αρκετούς χώρους οι οποίοι έχουν συνδεθεί με λατρευτικές δραστηριότητες. Η ύπαρξη αυτών των χώρων συμβάλλει στην τάση για ερμηνεία των κρητικών ανακτόρων, εν γένει, ως κτηρίων περισσότερο ιερού παρά πολιτικού χαρακτήρα. Παρά τις διαφωνίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη θρησκευτική λειτουργία των μινωικών ανακτόρων⁵¹¹, η λατρεία φαίνεται ότι όντως διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της Δυτικής Πτέρυγας των ανακτόρων, στην οποία συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός των αποθηκευτικών χώρων και των ιερών.⁵¹²

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δύο σημαντικές αυλές της Κνωσού, η Κεντρική και η Δυτική, είναι πιθανόν να είχαν θρησκευτική χρήση. Η συχνή πρόταση ότι τα ταυροκαθάψια πραγματοποιούνταν στην Κεντρική Αυλή δεν φαίνεται να ισχύει, εξαιτίας της πλακόστρωσης⁵¹³ και της περιορισμένης προσβασιμότητας που προσέφερε ο χώρος, δεδομένου ότι ένα τέτοιο θέαμα θα έπρεπε να είναι ανοιχτό για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, οι βωμοί των κεντρικών αυλών της Φαιστού, των Μαλίων και των Γουρνιών, καθώς και η μικρογραφική τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού της Κνωσού, υποδεικνύουν ότι πραγματοποιούνταν τελετουργίες στον χώρο αυτό. Ενδεχομένως, επρόκειτο για θυσίες ταύρων, ως κατάληξη των ταυροπαιδιών. Με βάση την τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού, έχει, επίσης, προταθεί ότι ίσως εκεί διαδραματιζόταν κάποια τελετουργία που δεν είχε σχέση με ταύρους. Η Davis πρότεινε ότι το κεντρικό σημείο της συγκεκριμένης σύνθεσης είναι το ίδιο το ανθρώπινο πλήθος, το οποίο δεν βρίσκεται εκεί ως θεατής αλλά ως πρωταγωνιστής κάποιας εν εξελίξει τελετουργίας. Επιπλέον, η Μαρινάτου έστρεψε την προσοχή στο γεγονός ότι οι γυναικείες μορφές φαίνεται να προσφέρουν η μία στην άλλη ένα πολύ μικρό αντικείμενο, το οποίο θεώρησε ότι πρόκειται για κάποιους σπόρους ή καρπούς σίτου ή ελιές. Μ' αυτόν τον τρόπο, συνδέει την τελετουργία αυτή της Κεντρικής Αυλής με εκείνη που εικάζεται ότι λάμβανε χώρα στη Δυτική Αυλή.⁵¹⁴

⁵¹¹ Ο Rutkowski (1986, 229) είδε τα ανάκτορα ως αποκλειστικά κοσμικά κτήρια και, κατ' επέκταση, ισχυρίστηκε ότι τα αστικά ιερά δεν ήταν σημαντικά στη μινωική Κρήτη. Αντίθετα, η Μαρινάτου (1993, 39-40) δήλωσε ότι τα ανάκτορα ήταν πρωταρχικά ιερά κέντρα, παρά τη λειτουργία τους ως οικονομικά και διοικητικά κέντρα. Η Andreadaki-Vlazaki (2003, 54) είναι επίσης της άποψης ότι οι πολυάριθμοι τελετουργικοί και λατρευτικοί χώροι των μινωικών ανακτόρων υπονοούν μεγάλη εξάρτηση της μινωικής κοινωνίας από τη θρησκεία. Η Gessel (1987, 126) υποστήριξε πως «είναι φανερό ότι το μινωικό ανάκτορο ήταν το κέντρο της λατρείας στη μινωική πόλη».

⁵¹² Hood 1995, 394· Miller 2003, 20· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 99· Lupack 2010, 255.

⁵¹³ Hitchcock 2000, 115.

⁵¹⁴ Davis 1987, 159-60· Marinatos 1987, 140· Lupack 2010, 256· Shaw 2015, 15.

Η δημόσια φύση των τελετουργιών, οι οποίες διαδραματίζονταν στη Δυτική Αυλή, που ήταν ανοιχτή προς την πόλη, έχει τονιστεί από τους Gesell, Μαρινάτου και Hägg. Ο Hägg, μάλιστα, αναπαρέστησε τη Δυτική Πρόσοψη της νεοανακτορικής Κνωσού (**Εικόνα 36**) ως μια μνημειακή τριμερή κατασκευή, η οποία θυμίζει την τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού. Πρότεινε, επιπλέον, ότι η Δυτική Πρόσοψη διέθετε ένα «παράθυρο εμφάνισης», από το οποίο κάποιο τελετουργικό επιφάνειας θα ήταν ορατό στο συγκεντρωμένο πλήθος. Η ύπαρξη ιερού χώρου στον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας, ο οποίος εικάζεται χάρη σε σπαράγματα τοιχογραφιών στα οποία απεικονίζονται κίονες, κέρατα καθοσίωσης και διπλοί πέλεκεις, ενισχύει αυτήν την άποψη.⁵¹⁵ Επιπρόσθετα, έχει θεωρηθεί ότι η τοιχογραφία του Ιερού Άλσους απεικονίζει κάποιο τελετουργικό, που λάμβανε χώρα στη Δυτική Αυλή. Εξαιτίας της ύπαρξης των κυκλικών σιταποθηκών —των «κουλουρών»— στην αυλή αυτή, έχει προταθεί ότι εκεί εορταζόταν η συγκομιδή με κάποιο τελετουργικό, το οποίο συνέχισε να τελείται στο ίδιο μέρος ακόμη και μετά τη σφράγιση των σιταποθηκών. Επίσης, έχει υποστηριχθεί, ότι σημαντικό κομμάτι του τελετουργικού αυτού θα αποτελούσε η προσφορά μέρους της συγκομιδής σε κάποιο υψηλό πρόσωπο του ανακτόρου, ενδεχομένως στην αρχιέρεια ή τη θεά.⁵¹⁶ Μαζί με τη Δυτική Αυλή, λαμβάνεται υπ' όψιν και ο Διάδρομος της Πομπής⁵¹⁷, που οδηγεί σ' αυτήν και συντελεί στον σχηματισμό της θεωρίας για τον εορτασμό της συγκομιδής. Αυτή η υπόσταση της Δυτικής Αυλής ανιχνεύεται ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο, όπως έχει προαναφερθεί.

Ο αναμφισβήτητος ιερός χώρος της Κνωσού είναι το Κεντρικό —ή Τριμερές— Ιερό στη Δυτική Πτέρυγα (**Εικόνα 47**). Η πρόσοψή του στην Κεντρική Αυλή εικάζεται ότι αναπαρίσταται στη μικρογραφική τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού (**Εικόνα 60**), αποτελούμενη από τρία τμήματα, το μεσαίο από τα οποία είναι υπερυψωμένο.⁵¹⁸ Στο κάθε τμήμα της εμφανίζεται τουλάχιστον ένας κίονας, καθώς επίσης και κέρατα καθοσίωσης στις οροφές. Σύμφωνα με την επικρατούσα θεωρία, η Μεγάλη Θεά θα εμφανιζόταν σ' αυτό κατά τις τελετές θεϊκής επιφάνειας.⁵¹⁹ Σε άμεση σύνδεση μ' αυτό το ιερό βρίσκεται το σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου, τα ευρήματα του οποίου προδίδουν επίσης θρησκευτική χρήση, όπως αναφέρθηκε

⁵¹⁵ Hägg 1987, 131-2.

⁵¹⁶ Davis 1987, 157-9· Marinatos 1987, 135-7· 1993, 46· Lupack 2010, 256.

⁵¹⁷ Miller 2003, 22.

⁵¹⁸ Για θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τον λόγο για τον οποίον το Τριμερές Ιερό της Κνωσού δεν έχει αφήσει επαρκή κατάλοιπα, βλ. Hitchcock 2000, 103-4.

⁵¹⁹ Hitchcock 2000, 105.

νωρίτερα. Σ' αυτό συνηγορούν οι τοιχογραφίες των γρυπών και των φοινικόδενδρων που πλαισιώνουν τον θρόνο (**Εικόνες 61-62**), οι οποίες πιθανότατα συνδέουν το άτομο που καθόταν σ' αυτόν με τον θεϊκό κόσμο. Η παραδοσιακή ερμηνεία ήθελε τον κυβερνήτη/βασιλιά να καταλαμβάνει αυτό το κάθισμα, ωστόσο νεότερες ερμηνείες τοποθέτησαν στη θέση αυτή μια αρχιέρεια, η οποία ενδεχομένως λειτουργούσε ως προσωποποίηση της Μεγάλης Θεάς κατά την διάρκεια τελετουργικών επιφάνειας. Έχει επισημανθεί, επίσης, ομοιότητα ανάμεσα στο σχήμα του θρόνου της Κνωσού και του όρους στο οποίο στέκεται η Μητέρα των Ορέων του σφραγίσματος (**Εικόνα 63**) (βλ. και 4^ο κεφάλαιο).⁵²⁰

Την αρχαιότητα του χώρου, ως ιερού τουλάχιστον, και το γεγονός ότι οι τελετουργικές πρακτικές εντός του ανάγονται στην Παλαιοανακτορική περίοδο, δείχνουν επιπλέον ευρήματα. Κάτω από το δάπεδο της Ανατολικής Κρύπτης Πεσσών στη Δυτική Πτέρυγα βρέθηκε παχύ στρώμα τέφρας, οστά ζώων και σπονδικά αγγεία, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διεξαγωγή τελετών στη θέση αυτή ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο. Βόρεια της ίδιας κρύπτης, στο επονομαζόμενο Δωμάτιο με τις Λεκάνες, βρέθηκε κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο μικρός λάκκος με διάφορα αντικείμενα⁵²¹, τα οποία ανήκαν ίσως σε θησαυρό του τέλους των προανακτορικών χρόνων.⁵²² Οι κρύπτες του Θησαυροφυλακίου του Ιερού⁵²³, στα δυτικά του βόρειου τμήματος του Κεντρικού Ιερού, οι οποίες επιχώθηκαν μετά την καταστροφή του Παλαιού Ανακτόρου, περιείχαν επίσης μοναδικά τέχνηρα, της ΥΜ Ι Α περιόδου.⁵²⁴

Εικάζεται ότι η Δυτική Πτέρυγα της Κνωσού διέθετε όροφο κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, για τον οποίον, όμως, δεν σώζονται στοιχεία. Κατά την ΥΜ Ι φάση της Νεοανακτορικής περιόδου, πραγματοποιήθηκαν αλλαγές, οι οποίες φανερώνουν τη μετατροπή του σημείου αυτού στο *Piano Nobile*, με μεγάλους επίσημους χώρους (συνολικής έκτασης περί τα 550 τ.μ. κατά μια εκτίμηση). Σ' αυτήν τη φάση, οι τοίχοι ορισμένων ισόγειων χώρων της Δυτικής Πτέρυγας ενισχύθηκαν,

⁵²⁰ Lupack 2010, 255-6.

⁵²¹ Σφραγίσματα με ιερογλυφικά σημεία, λείψανα ένθετης διακόσμησης και χάνδρες περιδεραιού.

⁵²² Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 102.

⁵²³ Σε δύο μεγάλες κρύπτες, που επιχώθηκαν μετά την καταστροφή του Παλαιού Ανακτόρου, βρέθηκαν τα ειδώλια της Θεάς των Όφρων, τα ομοιώματα αναθηματικών φορεμάτων, τα πλακίδια με την απεικόνιση ζώων που θηλάζουν τα μικρά τους, τα χελιδονόψαρα κλπ. (όλα κατασκευασμένα από φαγιεντιανή), μαρμάρινος σταυρός, πινακίδες, δισκία Γραμμικής Γραφής Α', σφραγίσματα, λίθινοι βωμίσκοι και αγγεία, μερικά εκ των οποίων κυκλαδικά (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 102).

⁵²⁴ Hitchcock 2000, 105· Rethemiotakis 2008β, 81· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 102.

προκειμένου να στηρίζουν τον όροφο που ενδεχομένως υποδεχόταν μεγάλο αριθμό ατόμων, ενώ μεγάλο κλιμακοστάσιο συνέδεσε την Κεντρική Αυλή με τον όροφο (διακρίνεται ανάμεσα στο σύμπλεγμα του Κεντρικού Ιερού και της Αίθουσας του Θρόνου). Με βάση αυτά τα στοιχεία, είναι πιθανόν οι χώροι του ορόφου να τροποποιήθηκαν, προκειμένου να εκπληρώσουν συγκεκριμένες λειτουργίες, οι οποίες θα μπορούσαν να συνδέονται και με τα τελετουργικά της Κεντρικής Αυλής.⁵²⁵ Επιπλέον, από τον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας προέρχονται στοιχεία τα οποία προδίδουν την τελετουργική-θρησκευτική λειτουργία του και τον συνδέουν περισσότερο με κάποιου είδους ανώτερη τάξη. Από τους χώρους του ορόφου αυτού προέρχονται: σπάραγμα ανάγλυφης τοιχογραφίας με ένα ηλιοκαμένο ανδρικό χέρι που τοποθετεί περιδέριο στον λευκό λαιμό γυναικείας μορφής, θησαυρός περίτεχνων λίθινων αγγείων, σπονδικά ρυτά, αγγείο σε σχήμα τρίτων, το περίφημο ρυτό σε σχήμα κεφαλής λέαινας, καθώς και τα σπαράγματα της τοιχογραφίας του Τρικιόνιου Ιερού (**Εικόνα 64**) και της τοιχογραφίας του Δίφρου (**Εικόνες 65-66**). Η τελευταία αυτή τοιχογραφία ήταν διατεταγμένη σε διπλή ζώνη με επανάληψη του ίδιου θέματος θηλυστολούντων ιερέων, δηλαδή ανδρών που φορούσαν γυναικείο ιερατικό ένδυμα, να προσφέρουν σπονδές σε καθημένες γυναικείες μορφές. Στον διάκοσμο του ίδιου χώρου, ανήκε και ένα θαυμάσιο λίθινο διάζωμα διακοσμημένο με ημιρόδακες.⁵²⁶

Οι δεξαμενές καθαρμών έχουν, επίσης, θεωρηθεί ιεροί χώροι.⁵²⁷ Αποτελούνται από έναν χώρο με βυθισμένο δάπεδο, το οποίο είναι πλακοστρωμένο με γύψινες πλάκες και φέρει επίχρισμα, ενώ η πρόσβαση επιτυγχανόταν μέσω μιας κλίμακας σχήματος L. Οι τοίχοι έφεραν επίχρισμα κονιάματος και κάποιες φορές ήταν διακοσμημένοι με τοιχογραφίες. Δεξαμενές καθαρμών έχουν βρεθεί σε όλα τα μινωικά ανάκτορα και στις περισσότερες μινωικές επαύλεις, ακόμη και στη Θήρα. Η Κνωσός έχει τουλάχιστον τρεις τέτοιους χώρους. Το τελετουργικό πολλών δεξαμενών καθαρμών είναι δυνατόν να ανασυσταθεί χάρη στα αντικείμενα που έχουν βρεθεί σ’

⁵²⁵ Miller 2003, 23· Driessen 2005, 84-8· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 83· Shaw 2015, 32-5.

⁵²⁶ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 83-4.

⁵²⁷ Hitchcock 2003, 31. Ο Evans, όταν ονόμασε αυτούς τους υπόγειους χώρους «δεξαμενές καθαρμών» (Evans 1921, 405-422), πίστεψε πως τα δοχεία ελαίου που βρέθηκαν στην κνωσιακή Δεξαμενή χρησίμευαν για τελετουργικό καθαρό. Η Hitchcock συμφωνεί μ’ αυτήν την πρόταση και δίνει σημασία στη στενή σχέση ανάμεσα στη Δεξαμενή και την είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος. Η κατάβαση στη Δεξαμενή και πιθανότατα ο ραντισμός με λίγο έλαιο θα ήταν δυνατόν να αποτελεί υποχρέωση του εισερχόμενου επισκέπτη.

αυτές, αλλά και με την βοήθεια των τοιχογραφιών.⁵²⁸ Παρά τις πολυάριθμες ενδείξεις για τελετουργική χρήση των δεξαμενών, αρκετές απ' αυτές, κυρίως σε οικιστικές περιοχές, δεν εμφανίζουν σαφείς ενδείξεις λατρευτικής χρήσης. Το γεγονός αυτό οδήγησε ορισμένους μελετητές⁵²⁹ να υποθέσουν ότι λειτουργούσαν κυρίως ως λουτρά. Το πρόβλημα μ' αυτήν την ερμηνεία, είναι ότι οι δεξαμενές καθαρμών δεν διαθέτουν αποχετευτικό σύστημα, αλλά και ότι τα ευρήματα δεν υπονοούν χρήση μεγάλης ποσότητας ύδατος. Περισσότερο πιθανή φαντάζει, επομένως, η ερμηνεία τους ως λατρευτικών χώρων.⁵³⁰ Αυτό ισχύει κυρίως για τη Δεξαμενή Καθαρμών της κνωσιακής Αίθουσας του Θρόνου, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Εξίσου σημαντική, ενδεχομένως, ήταν και η Δεξαμενή Καθαρμών στη Βόρεια Είσοδο του ίδιου ανακτόρου (**Εικόνα 67**), στην οποία θα γίνει αναφορά παρακάτω.

Οι κρύπτες πεσσών, τα τετράγωνα δωμάτια με έναν έως τρεις τετράγωνους πεσσούς στο κέντρο και, συχνά, έναν λατρευτικό χώρο με έναν κίονα ακριβώς από πάνω τους, είναι μια ακόμη αμφιλεγόμενη κατηγορία ιερών χώρων που συναντάται στην Κνωσό. Ορισμένες κρύπτες είχαν λεκάνες ή αυλακώσεις στις βάσεις των πεσσών, οι οποίες εξυπηρετούσαν τη διέλευση υγρών. Διπλοί πελέκεις βρίσκονταν συχνά χαραγμένοι στους πεσσούς και σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν βάσεις για πραγματικούς διπλούς πελέκεις. Ο Hallager θεώρησε τις κρύπτες πεσσών της Δυτικής Πτέρυγας της Κνωσού, οι οποίες βρίσκονταν μεταξύ της εισόδου της Δυτικής Πτέρυγας και των αποθηκών, ως τον χώρο στον οποίον εορταζόταν ένα τελετουργικό συγκομιδής ή καθαισμού, όταν η σοδειά μεταφερόταν στο εσωτερικό του ανακτόρου. Η Hitchcock επισημαίνει, ότι οι κρύπτες πεσσών βρίσκονται συχνά κοντά σε αποθηκευτικούς χώρους και υποθέτει ότι ίσως συνεισέφεραν σε ένα είδος θεϊκής προστασίας για την παραγωγή.⁵³¹ Το ζεύγος Σακελλαράκη υποστήριξε, ομοίως, τη θρησκευτική σημασία των δύο αυτών κρυπτών, εξαιτίας της ύπαρξης αβαθών δεξαμενών σ' αυτές, οι οποίες ενδεχομένως δέχονταν σπονδές.⁵³² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι κρύπτες πεσσών συναντώνται και σε τάφους, κάτι το οποίο ενδεχομένως υπονοεί σύνδεση ανάμεσα στην ανακτορική και τη νεκρική

⁵²⁸ Η Δεξαμενή Καθαρμών της Κάτω Ζάκρου κοσμεύεται με τοιχογραφία στην οποία απεικονίζονται κέρατα καθοσίωσης (Shaw 2011, 145).

⁵²⁹ Όπως τους: Evans 1921, 405· Nilsson 1971, 92· Πλάτων 1971, 183· Rutkowski 1986, 131· Graham 1987, 99-108, 255.

⁵³⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 94-5· Lupack 2010, 257. Η Marinatos (1993, 77-97) πρότεινε ότι είναι ένα είδος αδύτου, όπου πραγματοποιείται διαχωρισμός από τον έξω φυσικό κόσμο. Ο Shaw (2011, 148, 161-2) βλέπει την είσοδο στη δεξαμενή καθαρμών ως μια κατάβαση στη Γη, αναγνωρίζοντας σ' αυτήν χθόνιο χαρακτήρα.

⁵³¹ Hitchcock 2003, 33.

⁵³² Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 99.

λατρεία.⁵³³ Αυτή η σύνδεση, ωστόσο, δεν αντιτίθεται στην αγροτικής φύσεως τελετή την οποία πρότεινε ο Hallager, καθώς τα σιτηρά με την αναπαραγωγική τους δυνατότητα μπορεί να αποτέλεσαν σύμβολο του κύκλου της ζωής και του θανάτου.⁵³⁴ Η Παναγιωτάκη και ο Χρηστάκης αντιτίθενται στις θεωρίες που αποδίδουν ιερό χαρακτήρα στις κρύπτες, υποστηρίζοντας ότι είχαν σχεδιαστεί αποκλειστικά για αποθηκευτικούς σκοπούς, δεδομένου ότι η ποιότητα της κατασκευής, τα ορύγματα και οι αποχετευτικές εγκαταστάσεις που διαθέτουν είναι σημαντικότερες παράμετροι για την αποθήκευση. Σύμφωνα μ' αυτήν την προσέγγιση, οι πεσσοί εξυπηρετούσαν απλώς στατική λειτουργία και δεν υπάρχει απόδειξη για τη χρήση τους ως ανεικονικών αναπαραστάσεων θεοτήτων.⁵³⁵

Στη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου υπάρχει και ο Θεατρικός Χώρος⁵³⁶, με τον οποίο τίποτα συγκρίσιμο δεν είναι γνωστό από πουθενά αλλού, εκτός από τη Φαιστό και τα Μάλια.⁵³⁷ Στον Θεατρικό Χώρο πιθανολογείται πως λάμβαναν χώρα θρησκευτικές τελετές⁵³⁸, ακόμη και ταυροκαθάψια ή συμβούλια. Δεδομένης της άγνοιας που υπάρχει ακόμη για την πολιτική οργάνωση της Κρήτης, τα ταυροκαθάψια αποτελούν, ενδεχομένως, την πιθανότερη δραστηριότητα που επραγματοποιείτο σ' αυτόν τον χώρο, αν και υφίσταται το πρόβλημα της έκθεσης των θεατών στη μανία του ταύρου. Όπως προαναφέρθηκε, στην Ανατολική Πτέρυγα η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων έχει θεωρηθεί ομοίως ιερός χώρος, όπως και ο όροφος πάνω από τα Βασιλικά Διαμερίσματα (**Εικόνα 52**).

Οι υπερυψωμένοι διάδρομοι emπίπτουν στη συζήτηση για τον ιερό χαρακτήρα της Κνωσού, καθώς συνδέουν σημαντικούς ιερούς χώρους του ανακτόρου μεταξύ τους, ενώ παράλληλα ενώνουν το ίδιο το σύμπλεγμα με την πόλη. Όπως προαναφέρθηκε, οι κατασκευές αυτές εμφανίστηκαν ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο. Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι οι δρόμοι αυτοί δεν βοηθούσαν τόσο πρακτικά στη μετακίνηση του πλήθους, αλλά πως *«εξελίχθηκαν σε σύνδεση με τελετουργικά δρώμενα που συνέχιζαν μέσα στο κέντρο των αυλών, όπου οι τελετουργικοί δρόμοι συνέδεαν την ύπαιθρο με την καρδιά της πόλης»* και πως

⁵³³ Gesell 1985 61· Marinatos 1993, 88-94.

⁵³⁴ Lupack 2010, 257-8.

⁵³⁵ Rutkowski 1986, 21-45· Panagiotaki 1999, 240-2· Christakis 2004, 305. Για την ενίσχυση του επιχειρήματος αυτού, ο Χρηστάκης θυμίζει ότι οι αποθήκες της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου, καθώς και στη μεταγενέστερη παραδοσιακή Κρήτη, έφεραν κεντρικό πεσσό.

⁵³⁶ Pernier και Banti 1951, 23-39· Graham 1987, 27-8, 82-3· Miller 2003, 23· McEnroe 2010, 58-60, 108-9· Cucuzza 2011, 164.

⁵³⁷ Lawrence 1951, 82· Shaw 2014, 17.

⁵³⁸ Μινωικοί κέρνοι έχουν βρεθεί λαξευμένοι σε σκαλιά των Θεατρικών Χώρων της Κνωσού και της Φαιστού (Rethemiotakis 2008β, 79· Cucuzza 2011, 156).

«ξεκινούσαν στην άκρη της πόλης και οδηγούσαν τους επισκέπτες (που έφταναν από την ύπαιθρο) στον προορισμό τους», παρέχοντας «άμεση πρόσβαση είτε σε ένα κτήριο είτε σε μια σημαντική πλατεία».⁵³⁹ Στα Μάλια οι αντίστοιχοι διάδρομοι φαίνεται ότι ένωναν μεγάλα τελετουργικά κέντρα της Παλαιοανακτορικής περιόδου⁵⁴⁰, κι αυτό, ενδεχομένως, ίσχυε και στην περίπτωση της Κνωσού. Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, οι διάδρομοι αυτοί ανακατασκευάστηκαν και εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται⁵⁴¹, αν και, όπως έχει υποτεθεί, μειώθηκε λίγο η σημασία τους, κάτι το οποίο, όμως, δεν αποδεικνύεται. Πλέον, οι τελετουργικές δραστηριότητες πιθανώς συγκεντρώνονταν εντός και γύρω από ένα συγκεκριμένο κτήριο, το ανάκτορο, παρά εντός ενός αριθμού πρωιμότερων κατασκευών. Αυτή η αλλαγή ενδέχεται να δείχνει ότι ο πολιτικός ή κοινωνικός έλεγχος ήταν περισσότερο διαιρεμένος κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο και ότι, αργότερα, αντικαταστάθηκε από λιγότερο διαιρεμένες ομάδες, οι οποίες χρησιμοποιούσαν ένα μόνο μεγάλο κτηριακό σύμπλεγμα. Είναι κοινώς αποδεκτό ότι οι υπερυψωμένοι διάδρομοι έπαιζαν ρόλο στα τελετουργικά που διαδραματιζόνταν στη Δυτική Αυλή, καθώς, όπως γίνεται κατανοητό από την τοιχογραφία του Ιερού Άλσους, αυτά διαχώριζαν τους συμμετέχοντες από τους θεατές.⁵⁴²

Επιπλέον, κάποιοι διάδρομοι δεν σταματούσαν στις εισόδους των ανακτόρων, αλλά συνέχιζαν εντός του κτηρίου, χωρίς υπερύψωση. Αυτό συμβαίνει με τον διάδρομο στη Νοτιοδυτική Είσοδο της Κνωσού, ο οποίος «συνεχίζει μέσα και κατά μήκος του Διαδρόμου της Πομπής και σταματά μόνο όταν φτάνει στην Κεντρική Αυλή», ενώνοντας την πόλη με το κέντρο του ανακτορικού συμπλέγματος.⁵⁴³ Είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί μια διαδρομή, με βάση τα πιο πάνω στοιχεία, και ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια περιγραφής από το ζεύγος Σακελλαράκη. Οι ερευνητές αυτοί θεωρούν ότι, μέσω των υπερυψωμένων διαδρόμων, του Διαδρόμου της Πομπής και του Νότιου Πρόπυλου, δινόταν πρόσβαση μέσω της μεγάλης κλίμακας στον όροφο —*Piano Nobile*— της Δυτικής Πτέρυγας και, στο τέλος, η έξοδος επραγματοποιείτο μέσω της άλλης μεγάλης κλίμακας που καταλήγει στην Κεντρική Αυλή.⁵⁴⁴ Αυτός φαίνεται να είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος σύνδεσης

⁵³⁹ Shaw 2015, 15.

⁵⁴⁰ Shaw 2015, 14.

⁵⁴¹ Εξαιρέση αποτελεί η Φαιστός, οι παλαιοανακτορικοί διάδρομοι της οποίας καλύφθηκαν και δεν αντικαταστάθηκαν κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.

⁵⁴² Shaw 2015, 15.

⁵⁴³ Warren 1994, 200· Palyvou 2004, 214· Driessen 2007, 78· Shaw 2015, 15.

⁵⁴⁴ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 83-4.

όλων των τελετουργιών οι οποίες εικάζεται ότι πραγματοποιούνταν στον Θεατρικό Χώρο, στη Δυτική Αυλή, στον όροφο και στην Κεντρική Αυλή, περιλαμβάνοντας ταυτόχρονα τον Διάδρομο της Πομπής. Επιπλέον, συνδέει μ' αυτόν τον τρόπο τη δημόσια σφαίρα με τον πυρήνα του ανακτορικού συμπλέγματος.

Η Ανατολική Πτέρυγα φαίνεται ότι διέθετε επίσης κάποιους χώρους με ιερό χαρακτήρα. Σε ένα δωμάτιο στα νοτιοδυτικά των Βασιλικών Διαμερισμάτων βρέθηκε όστρεο τρίγωνο, το οποίο, χάρη σε μια παράσταση σε σφραγίδα από το Ιδαίο Άντρο, εικάζεται ότι σχετίζεται με την επίκληση της θεότητας. Αυτό το τμήμα του ανακτόρου ερμηνεύθηκε ως κατοικία ιερέα και σχετιζόταν με τη γειτονική Δεξαμενή Καθαρμών. Το Ιερό των Διπλών Πελέκεων, το οποίο κτίστηκε στους μετανακτορικούς χρόνους, βρίσκεται λίγο νοτιότερα. Σ' αυτό βρέθηκαν: βάθρο στρωμένο με βότσαλα και πάνω του δύο ζεύγη κεράτων καθοσίωσης κατασκευασμένων από κονίαμα, τα οποία έφεραν οπές για να στερεώνονται πιθανώς διπλοί πελέκεις, ένας μικρός διπλός πέλεκυς από στεατίτη, ένα γυναικείο ειδώλιο της «θεάς με τα υψωμένα χέρια», δύο ακόμη γυναικεία ειδώλια, πιθανώς ιερειών, και ένα ανδρικό ειδώλιο λατρευτή που κρατά πτηνό. Μπροστά από το βάθρο, υπήρχε μια χαμηλή τριποδική τράπεζα προσφορών από κονίαμα, αμφορείς, προχοΐδια και κύπελλα, τα οποία πιθανώς χρησίμευαν για προσκόμιση υγρών ή στερεών προσφορών. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις ότι στον χώρο ασκήθηκε και παλαιότερα λατρεία.⁵⁴⁵

Στα βόρεια του διαδρόμου με κατεύθυνση Βορρά-Νότου, ο οποίος βρίσκεται βόρεια του Μεγάρου του Βασιλιά (στο ύψος του Μεγάλου Κλιμακοστασίου), το πάχος των τοίχων και τα ευρήματα από τον ισόγειο χώρο δηλώνουν ειδική ενιαία διαμόρφωση του άνω ορόφου, την οποία ο Evans ονόμασε Ανατολική Αίθουσα. Στα δωμάτια του ισόγειου, κάτω από την Ανατολική Αίθουσα, ήρθαν στο φως ευρήματα παλαιοανακτορικών χρόνων, όπως καμαραϊκά αγγεία, μεταξύ των οποίων ο «αμφορέας με τους φοίνικες», και πήλινα υφαντικά βάρη. Σημαντικά ήταν, επίσης, τα μικρά πήλινα ομοιώματα φορείου και τρικιόνιου ιερού. Η Ανατολική Αίθουσα του ορόφου βρισκόταν, κατά τον Evans, σε λίγο υψηλότερο επίπεδο από την Κεντρική Αυλή. Η διακόσμησή της περιλάμβανε πιθανότατα τους ανάγλυφους γρύπες, οι οποίοι εικονίζονται δεμένοι με σχοινιά σε κεντρικό κίονα (**Εικόνα 68**), καθώς επίσης και αθλητικές σκηνές με ταυροπαιδιές και σπείρες. Στη βορειοανατολική γωνία της αίθουσας θεωρείται πως υπήρχε τεράστιο ξόανο της θεάς, όπως καταδεικνύει η

⁵⁴⁵ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 133.

καμένη μάζα ξύλου που βρέθηκε στον χώρο μαζί με χάλκινους βοστρύχους. Ίσως να υπήρχε κάποια σχέση του ειδώλου αυτού με τα μεγάλα κέρατα καθοσίωσης από κονίαμα που βρέθηκαν βόρεια από την αίθουσα.⁵⁴⁶

Επομένως, πέρα από την έντονη παρουσία του ιερού στοιχείου και στα δύο ανάκτορα, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι υπάρχουν δύο τύποι ιερών χώρων, οι οποίοι ήταν κοινοί και στα δύο: η κεντρική αυλή, καθώς και το εκάστοτε σύμπλεγμα της αίθουσας του θρόνου, το οποίο επικοινωνεί άμεσα με σημαντικούς ιερούς χώρους. Οι κεντρικές αυλές, μάλιστα, αποτελούν και στις δύο περιπτώσεις μέρος του πυρήνα των δύο ανακτόρων. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Κνωσού, η Κεντρική Αυλή είναι το αδιαμφισβήτητο κέντρο του συγκροτήματος, ενώ, στην περίπτωση του MBA, το σύμπλεγμα της Αυλής 106 μαζί με τις Αίθουσες 64-65-66 είναι αυτό που αποτελεί τον πυρήνα του, τον ονομαζόμενο και τελετουργικό ή επίσημο πυρήνα.⁵⁴⁷

3.2.6. Αποθήκες

Ο εντοπισμός αποθηκευτικών χώρων είναι αρκετά περίπλοκη υπόθεση, ακόμη και για το MBA, για το οποίο υπάρχουν και διατηρημένα γραπτά αρχεία. Η παρουσία αποθηκευτικών δοχείων εντός ενός δεδομένου χώρου υποδεικνύει μεν τη χρήση του ως αποθηκευτικού, αλλά δεν αρκεί για τον βέβαιο προσδιορισμό ούτε του είδους των αποθηκευμένων προϊόντων ούτε της διάρκειας παραμονής τους σ' αυτόν. Επιπλέον, συχνά δεν επιβιώνει επαρκές υλικό εντός των διατηρημένων αποθηκευτικών δοχείων, προκειμένου να προσδιοριστεί με σαφήνεια τι φυλασσόταν σ' αυτά. Επίσης, συχνά δεν επιβιώνουν τα δοχεία από φθαρτά υλικά τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη συγκεκριμένων προϊόντων, όπως σάκοι για γαλακτοκομικά. Η κατανόηση της λειτουργίας των αποθηκευτικών χώρων στηρίχθηκε, επομένως, στη γνώση της γενικότερης εικόνας του MBA και των λειτουργιών του.⁵⁴⁸

Σε ό,τι αφορά στα τρόφιμα, οι αποθηκευτικοί χώροι μπορούν να διαχωριστούν σε μακροχρόνιας χρήσης αποθήκες, και σε χώρους συντήρησης τροφίμων, όπου τα τρόφιμα παρέμεναν για σύντομο χρονικό διάστημα. Στο δεύτερο είδος φυλάσσονται

⁵⁴⁶ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 141.

⁵⁴⁷ Μάλιστα, αυτός ο τελετουργικός/επίσημος πυρήνας του MBA φέρει έντονες ομοιότητες με τα σύγχρονά του παλαιοβαβυλωνιακά ανάκτορα. Η απουσία, ωστόσο, επαρκών αρχιτεκτονικών στοιχείων από άλλα μεσοποταμιακά ανάκτορα, εκτός του MBA, δεν έχει επιτρέψει την ερμηνεία των λόγων που οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου σχεδίου γι' αυτό το τμήμα των μεσοποταμιακών ανακτόρων (Margueron 1982, 541-5· Tricoli 2014, 795-6).

⁵⁴⁸ Margueron 1996α, 102-5.

τρόφιμα τα οποία πρόκειται να καταναλωθούν άμεσα ή να δοθούν ως ημερομίσθια. Λόγω του ότι τα τρόφιμα χρειάζονται μέρη σκιερά, χωρίς καθόλου ηλιακό φως και με καλό εξαερισμό, φυλάσσονται συνήθως σε ισόγειους ή υπόγειους χώρους.⁵⁴⁹

Οι κύριοι αποθηκευτικοί χώροι του MBA της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. έχουν εντοπιστεί συγκεντρωμένοι στη Νότια Πτέρυγα, σε μεγάλη απόσταση από τους περισσότερο δημόσιους χώρους του συμπλέγματος. Είναι σαφής η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αποθηκευτικών χώρων στον Τομέα F⁵⁵⁰, στους οποίους ήρθαν να προστεθούν οι αποθήκες του Τομέα R, κατά την τελευταία φάση του ανακτόρου (Εικόνες 25 και 69). Συγκεκριμένα, εντός του Τομέα F βρίσκεται η ομάδα των Αιθουσών 216-217-218, η πρόσβαση στις οποίες πραγματοποιείται από την Αίθουσα 215. Η τελευταία ρύθμιζε την πρόσβαση χάρη σε μια θύρα, την οποία κατά πάσα πιθανότητα χειριζόταν ένας μόνιμος φύλακας.⁵⁵¹

Σε διάφορα σημεία του ανακτόρου συναντώνται επιπλέον αποθηκευτικοί χώροι, περιορισμένης χωρητικότητας, πιθανότατα για τη φύλαξη προϊόντων άμεσης κατανάλωσης. Η παρατήρηση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι αυτοί οι χώροι βρίσκονται κοντά στο σημείο προετοιμασίας γευμάτων. Τέτοιοι χώροι φαίνεται να ήταν οι Αίθουσες 74 και 77, κοντά στον μεγάλο φούρνο της Αίθουσας 70 (Τομέας O). Η Αίθουσα 74 έφερε απλές υποδοχές στο δάπεδο⁵⁵² και η 77 ήταν πιθανότατα προσβάσιμη μόνο με κινητή κλίμακα από τον όροφο, όπως συμβαίνει με πολλές μινωικές αποθήκες.⁵⁵³

Οι μικροί αποθηκευτικοί Χώροι 78, 79, 80 και 82, των οποίων η πρόσβαση είναι δυνατή μόνο μέσω της Αίθουσας του Θρόνου⁵⁵⁴, πρέπει επίσης να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των αποθηκών προσωρινού τύπου. Εκ πρώτης όψεως, μοιάζει παράλογο τέτοιοι καθημερινοί χώροι να βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με αίθουσες οι οποίες σχετίζονται με την ισχύ του βασιλιά. Η Αίθουσα

⁵⁴⁹ Margueron 1996a, 103.

⁵⁵⁰ Ο Τομέας F, καθώς και ο —άμεσα συνδεδεμένος μαζί του— Τομέας G, στον οποίο διαμένουν οι πολυάριθμοι σκλάβοι (Margueron 1982, 340-1· 1996a, 99-100· 2004, 467· 2008β, 137· 2014a, 117-8), είχαν αρχικά ερμηνευθεί ως εργαστήρια και αποθήκες αντίστοιχα (Parrot 1958a, 280-305). Παρ' όλα αυτά, η ερμηνεία αυτή δεν φαίνεται να ισχύει. Για τη διατύπωσή της, ο Parrot είχε στηριχθεί στην ύπαρξη μικρών εδράνων από οπτόπλινθους στην Αίθουσα 122, στο πλήθος θραυσμάτων κεραμικής που βρέθηκε συνολικά στους χώρους του Τομέα F, και στα τέσσερα μεγάλα αγγεία που βρέθηκαν in situ στη μικρή Αίθουσα 221. Ωστόσο, το πλήθος αυτό της κεραμικής και, κυρίως, τα τέσσερα μεγάλα αγγεία υποδεικνύουν την αποθηκευτική χρήση του Τομέα F. Λόγω της γειτνίασης με τον τομέα G, ο Parrot ερμήνευσε και αυτόν τον τομέα ως αποθηκευτικό, όμως τα ελάχιστα θραύσματα κεραμικής που βρέθηκαν σ' αυτόν δεν συνηγορούν υπέρ αυτής της ερμηνείας.

⁵⁵¹ Margueron 1996a, 101-2.

⁵⁵² Margueron 1996a, 101.

⁵⁵³ Parrot 1958a, 222-7.

⁵⁵⁴ Margueron 1996a, 104.

του Θρόνου, όμως, συνδεόταν και με τα μαγειρεία του παρακείμενου Τομέα Ο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές ότι ο βασιλιάς παρέθετε μεγάλα συμπόσια μέσα στην Αυλή 106. Επομένως, συνιστά αρκετά λογική υπόθεση το ότι τέτοιου είδους ανάγκες καλύπτονταν από τους κοντινούς χώρους συντήρησης και προετοιμασίας τροφίμων.⁵⁵⁵ Επιπλέον, μέσω κλίμακας στην Αίθουσα 81, οι αποθηκευτικοί αυτοί χώροι συνδέονται και με τα Διαμερίσματα του Βασιλιά στον όροφο.⁵⁵⁶

Στην περίπτωση κατά την οποία αποθηκευμένα προϊόντα επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν ως πληρωμές (βλ. 5^ο κεφάλαιο), δεν εισέρχονταν τα ίδια τα άτομα που τα εδικαιούντο στις αποθήκες. Αντίθετα, τα προϊόντα μεταφέρονταν από την αποθήκη σε κάποιον χώρο, στον οποίον θα παρέμεναν μέχρι να πραγματοποιηθεί η διανομή τους. Αυτός φαίνεται ότι ήταν ο σκοπός του Τομέα Ρ, ο οποίος αναπτύσσεται γύρω από την Αίθουσα 1. Στο άμεσο περιβάλλον της εν λόγω αίθουσας βρίσκονταν επιπλέον χώροι, όπως ο Χώρος 4 με τα ημιβυθισμένα αγγεία, στους οποίους μπορούν να φυλαχθούν τα προϊόντα για σύντομο διάστημα, μέχρι να διανεμηθούν. Στην ίδια την Αίθουσα 1 βρέθηκαν τοποθετημένα κατά μήκος του τοίχου πέντε μεγάλα αγγεία. Οι πινακίδες που έχουν έρθει στο φως από τον τομέα αυτόν σχετίζονται με την καθημερινή ζωή στον Οίκο του Βασιλιά και, κυρίως, με τα δελτία που αφορούν στα γεύματα του μονάρχη (βλ. και υποκεφάλαιο 3.2.8.). Λόγω της θέσης του Τομέα Ρ, θα ήταν λογικότερη η υπόθεση ότι σ' αυτόν αποθηκεύονταν τρόφιμα προσωρινά, τα οποία θα διανεμόνταν λίγο αργότερα ως ημερομίσθια.⁵⁵⁷

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Χώρος 116 (**Εικόνα 70**), ο οποίος είναι προσβάσιμος μόνο από μια μικρή είσοδο στη νοτιοανατολική γωνία της Αυλής 106. Αυτός ο χώρος διέθετε πήλινα δοχεία ημιβυθισμένα στα έδρανα από οπτόπλινθο που διατρέχουν τους τοίχους του, κατασκευή που θυμίζει τους πίθους των μινωικών ανακτόρων, όπως στα Μάλια.⁵⁵⁸ Παρ' όλο που μόνο η μισή αίθουσα είναι διαμορφωμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται αμέσως σαφής ο οικονομικός της χαρακτήρας. Επιπλέον, βρέθηκαν εντός της πινακίδες, οι οποίες την ταυτίζουν με αποθήκη ελαίου. Λόγω του προϊόντος που φυλασσόταν σ' αυτήν την αποθήκη, καθώς και λόγω της θέσης και της μοναδικότητάς της μέσα σ' αυτόν τον τομέα, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως χώρος συντήρησης, και όχι μόνιμης αποθήκευσης, στον

⁵⁵⁵ Margueron 1982, 355· 1996α, 105· 2004, 465-6· 2008β, 137.

⁵⁵⁶ Margueron 1982, 352-3· 2008β, 134.

⁵⁵⁷ Margueron 1982, 350· 1996α, 101, 104.

⁵⁵⁸ Parrot 1958α, 95-6.

οποίον η πρόσβαση θα ήταν περιορισμένη σε λίγα μόνο άτομα. Ενδεχομένως, ο συγκεκριμένος χώρος είχε μια λειτουργία εξειδικευμένη για τον τομέα στον οποίον βρίσκεται. Ίσως εδώ φυλασσόταν έλαιο, το οποίο εχρησιμοποιείτο σε τελετουργικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στην Αυλή 106 και στο σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου, πιθανώς σε εξαγνισμούς των ανθρώπων πριν γίνουν δεκτοί στην Αίθουσα του Θρόνου ενώπιον του βασιλιά.⁵⁵⁹

Στο *bît mâyalim* (την Κλίνη του Βασιλιά) διατηρούνταν, επίσης, αποθηκευμένα τρόφιμα. Αποθηκευτική χρήση είχαν και δύο ακόμη χώροι του ανακτόρου, το *bît širim* και το *bît kuprim*. Το *bît širim* ή *bît nasrim* μεταφράζεται ως Οίκος του Κρέατος, δηλαδή το μέρος όπου αποθηκευόταν το κρέας. Οι περιγραφές των κειμένων για κομμάτια ζώων που έβγαιναν απ' αυτό το σημείο του ανακτόρου οδηγούν στην ταύτισή του με το ανακτορικό σφαγείο.⁵⁶⁰ Τα σχετικά κείμενα έχουν βρεθεί, στην πλειονότητά τους, στην Αίθουσα 133 και δείχνουν ότι αυτός ο τομέας βρισκόταν σε λειτουργία επί Zimri-Lim.⁵⁶¹

Ο τομέας ο οποίος εμφανίζεται στα κείμενα με τον όρο *é-uzu* αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τομείς διαχείρισης των μετάλλων του ανακτόρου. Σχετικά κείμενα έχουν βρεθεί στις Αίθουσες 143, 115, 135, 24 και, τα περισσότερα, στην Αίθουσα 108. Σε αντίθεση με το *bît mâyalim*, ο βασιλιάς ήταν λιγότερο παρών σ' αυτούς τους τομείς.⁵⁶² Το *bît kuprim* είναι ο Οίκος της Πίσσας, στον οποίον φυλάσσονταν επιπλέον έλαιο και μέταλλα.⁵⁶³ Επίσης, εντός του Τομέα F βρισκόταν ένα μεγάλο μέρος των αποθηκευμένων αρωματικών ελαίων. Το γεγονός αυτό συνδέει τον εν λόγω τομέα με το *é lú raqí*, δηλαδή το Κτήριο του Αρωματοποιού. Ένας επιπλέον χώρος που ταυτίζεται με την αποθήκευση ελαίου, είναι το *é si-ir-di-im*, το οποίο μεταφράζεται ως Διαμέρισμα του Ελαίου ή Δωμάτιο της Ελιάς. Τα αρχεία σχετικά με το έλαιο βρίσκονται σε αφθονία στις Αίθουσες 215 και 135, εκτός από εκείνα που αφορούν στο «λάδι για το γεύμα του βασιλιά», τα οποία βρέθηκαν στην Αίθουσα 79 (για τους χώρους αυτούς, βλ. **Εικόνα 69**).⁵⁶⁴

Επίσης, πολλά κείμενα αναφέρονται σε αποθήκες, κυρίως οίνου, στις οποίες εδραστηριοποιείτο η βασίλισσα, η οποία με την αφορμή συμποσίων στο ανάκτορο προσέφερε οίνο στους συνδαιτυμόνες. Προβληματικός είναι, ωστόσο, ο εντοπισμός

⁵⁵⁹ Margueron 1982, 352· 1996a, 106 -7.

⁵⁶⁰ Durand 1987, 75 και υποσ. 116.

⁵⁶¹ Durand 1987, 75-6.

⁵⁶² Durand 1987, 76-7.

⁵⁶³ Durand 1987, 78-9.

⁵⁶⁴ Durand 1987, 79-80.

τους εντός του κτηριακού συγκροτήματος. Είναι βέβαιο πως η κατοικία της βασίλισσας διέθετε τα δικά της μαγειρεία μέσα στον Δεύτερο Οίκο. Επομένως, μάλλον ένα μέρος τουλάχιστον των αποθηκών της βασίλισσας βρισκόταν στον ίδιο τομέα, συγκεκριμένα στις Αίθουσες 24-25 του Τομέα Κ, τις οποίες ο Parrot είχε — λανθασμένα— θεωρήσει σχολείο των γραφών.⁵⁶⁵

Οι κυριότεροι αποθηκευτικοί χώροι της Κνωσού (**Εικόνα 71**) βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στην άκρη της Δυτικής Πτέρυγας του συγκροτήματος, ωστόσο δεν ήταν οι μόνοι.⁵⁶⁶ Επιπλέον, η αποθηκευτική δυνατότητα του ανακτόρου φαίνεται πως τροποποιήθηκε αρκετές φορές. Καθώς δεν έχουν σωθεί επαρκείς αποθέσεις στα δάπεδα, εξαιτίας των αλλεπάλληλων ανακατασκευών του ανακτόρου, και επειδή το βασικό σχέδιο του κτηρίου κατά την ΥΜ Ι περίοδο —παρά τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις— φαίνεται πως ήταν όμοιο κατά πολύ με το τελικό, η έρευνα έχει στηριχθεί κυρίως στην αρχιτεκτονική για τον προσδιορισμό των χώρων αυτών. Γι' αυτούς τους λόγους, τα στοιχεία είναι αρκετά αποσπασματικά και η έρευνα αναγκαστικά προσφέρει μόνο υποθέσεις σε κάποια σημεία.⁵⁶⁷

Κατά την παλαιοανακτορική φάση, είναι δυνατόν να αναγνωριστεί αποθηκευτική χρήση πρωτίστως στις μεγάλες λιθόκτιστες —και κατασκευασμένες εν μέρει μέσα στο έδαφος— «κουλούρες», οι οποίες συναντώνται στα μεγάλα κρητικά ανάκτορα. Η επικάλυψη των εσωτερικών τοιχωμάτων τους με ασβεστοκονίαμα έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση σιτηρών.⁵⁶⁸ Η Κνωσός διαθέτει τρεις «κουλούρες» στη Δυτική Αυλή και ακόμη μία στον Θεατρικό Χώρο.⁵⁶⁹ Επίσης, η ανεύρεση πινακίδων Ιερογλυφικής Γραφής στις Δυτικές Αποθήκες δηλώνει, ενδεχομένως, όμοια παλαιότερη χρήση του χώρου.⁵⁷⁰ Αποθηκευτική χρήση εικάζεται ότι είχε και το Πρώιμο Φρούριο (ΠΜ ΙΙΙ περίοδος) της Βόρειας Εισόδου. Επιπλέον, τα έξι βαθιά και στενά τυφλά δωμάτια (τα επονομαζόμενα «κελιά»), τα οποία δεν εφεραν ανοίγματα ούτε επικοινωνούσαν μεταξύ τους, έχουν ερμηνευθεί ως μεγάλης κλίμακας δημόσιες αποθήκες, πριν από την κατασκευή των «κουλουρών» και των ανακτορικών αποθηκών.⁵⁷¹ Επίσης, στην

⁵⁶⁵ Margueron 1982, 345-9· 1996α, 99-100· 2004, 468· 2008β, 137· Durand 1987, 87.

⁵⁶⁶ Μαντζουράνη 2002, 171· Miller 2003, 23.

⁵⁶⁷ Christakis 2004, 299.

⁵⁶⁸ Platon 1983, 273-5. Νεότερες απόψεις, ωστόσο, αμφισβητούν τη λειτουργία των κουλούρων ως σιταποθηκών, καθώς έχει θεωρηθεί πως ο τρόπος κατασκευής τους είναι ανεπαρκής για τη διατήρηση σιτηρών (Χρηστάκης 2006, 72).

⁵⁶⁹ Miller 2003, 23.

⁵⁷⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 104.

⁵⁷¹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 149· Macdonald 2012, 88-9.

Ανατολική Πτέρυγα, στην περιοχή η οποία σε υστερότερη περίοδο διαμορφώθηκε στις Αποθήκες των Βασιλικών Αγγείων, το Δωμάτιο των Αγγείων έχει δώσει διαδοχικά ΠΜ III, MM I A και MM I B επίπεδα, ενώ στον χώρο αυτόν βρέθηκε καμαραϊκή κεραμική⁵⁷², όπως και στη θέση των Αποθηκών των Γιγαντιαίων Πίθων, οι οποίες αποτελούσαν τμήμα των αποθηκών της Ανατολικής Πτέρυγας του Παλαιού Ανακτόρου.⁵⁷³

Στη νεοανακτορική φάση (MM III περίοδος⁵⁷⁴), διαμορφώνεται ο κύριος αποθηκευτικός τομέας της Κνωσού, δηλαδή ο τομέας των Δυτικών Αποθηκών, ο οποίος περιλαμβάνει δεκαοκτώ στενούς χώρους κατά μήκος ενός μακρού διαδρόμου. Η ποιότητα της κατασκευής των περισσότερων (συμπεριλαμβανομένων των καλοκτισμένων τοίχων, της γύψινης πλακόστρωσης και της γύψινης ή με ασβέστη επένδυσης των τοίχων) και η απουσία ανοιγμάτων παραθύρων πιθανότατα δημιουργούσαν συνθήκες σταθερών χαμηλών θερμοκρασιών και χαμηλού φωτισμού, κατάλληλα για την αποθήκευση τροφίμων, ενώ θα εμπόδιζαν, επίσης, την είσοδο παρασιτικών ζώων.⁵⁷⁵ Το σύμπλεγμα ήταν προσβάσιμο μόνο μέσα από το ανάκτορο και από τα δύο άκρα του Μεγάλου Διαδρόμου⁵⁷⁶, ενώ θύρες στον ανατολικό τοίχο του διαδρόμου το συνέδεαν με το Κεντρικό Ιερό⁵⁷⁷. Δεν υπάρχουν στοιχεία για θύρα στη Δυτική Πρόσοψη της βορειοδυτικής γωνίας της Δυτικής Πτέρυγας του ανακτόρου ή ανάμεσα στις Αποθήκες XVI και XVII, όπως είχε προταθεί παλαιότερα. Έτσι, καθίσταται σαφές ότι η κύρια πρόσβαση στις αποθήκες θα γινόταν από τη μικρή θύρα στο πίσω μέρος της Αποθήκης XIII, εκτός αν υπήρχε ξύλινη κλίμακα η οποία θα έδινε πρόσβαση από τον άνω όροφο.⁵⁷⁸ Οι Δυτικές Αποθήκες ανακαινίστηκαν με την προσθήκη κιβωτιόσχημων αποθηκευτικών χώρων στα δάπεδα (κασέλες) και με την επέκταση μιας αποθήκης. Τα κιβώτια αυτά ήταν φτιαγμένα από ασβεστολιθικές πλάκες και, κάποιες φορές, σφραγίζονταν με μόλυβδο. Είχαν συληθεί κατά την αρχαιότητα, ωστόσο σώζονται επαρκή θραύσματα πολύτιμων υλικών από ενθέσεις, καθώς και θραύσματα κρυστάλλου και φύλλων χρυσού, τα οποία υπονοούν ότι περιείχαν πολυτελή αντικείμενα.⁵⁷⁹

⁵⁷² Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 136· Macdonald 2012, 85.

⁵⁷³ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 135.

⁵⁷⁴ Macdonald 2005, 72.

⁵⁷⁵ Evans 1921, 448-62· Raison 1993, πίν. XIII-CXLI.

⁵⁷⁶ Shaw 2015, 32.

⁵⁷⁷ Panagiotaki 1999, 234, 251· Christakis 2004, 299.

⁵⁷⁸ Christakis 2004, 300.

⁵⁷⁹ Evans 1921, 448-56· Graham 1987, 132-3· Shaw 2015, 31.

Στο σύμπλεγμα των Δυτικών Αποθηκών εφάπτεται το σύμπλεγμα του Κεντρικού Ιερού, στο οποίο φαίνεται πως λάμβαναν χώρα και αποθηκευτικές δραστηριότητες. Είναι δύσκολο, όμως, να προσδιοριστεί η ακριβής λειτουργία αυτών των χώρων. Ωστόσο, ο Χρηστάκης υποστήριξε ότι η αποθήκευση και η προετοιμασία τροφίμων ήταν μια δραστηριότητα η οποία επραγματοποιείτο στο σύμπλεγμα του Κεντρικού Ιερού του ανακτόρου πολύ νωρίτερα από την ΥΜ Ι περίοδο.⁵⁸⁰ Επιπλέον, οι κασέλες που βρέθηκαν στην Αίθουσα των Ναϊκών Αποθέσεων, όπως και σε άλλα σημεία του ανατολικού τμήματος της Δυτικής Πτέρυγας, είναι δυνατόν να είχαν αποθηκευτική χρήση. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν σ' αυτές αποθηκεύονταν τρόφιμα ή πολύτιμα αντικείμενα. Με τα συμπλέγματα του Κεντρικού Ιερού, της Αίθουσας του Θρόνου και των Δυτικών Αποθηκών επικοινωνούσε ακόμη ένα μικρό σύμπλεγμα, αποτελούμενο από δύο αποθηκευτικούς χώρους. Πρόκειται για την Αποθήκη της Τοιχογραφίας του Κοσμήματος και τον χώρο που είναι παράλληλος μ' αυτήν.⁵⁸¹ Τέτοιοι χώροι ενδεχομένως να είχαν αποθηκευτική χρήση, αλλά προσωρινού χαρακτήρα, σύμφωνα με το μοντέλο που περιέγραψε ο Margueron για το ΜΒΑ. Θα ήταν, δηλαδή, δυνατόν αυτοί οι χώροι να χρησιμοποιούνταν για φύλαξη τροφίμων και αντικειμένων, τα οποία έπρεπε να είναι εύκολα προσβάσιμα κοντά σε κάποιους χώρους, ώστε να χρησιμοποιούνται τακτικά.

Στην Κνωσό αποθηκεύονταν με βεβαιότητα και πολύτιμα υλικά, όπως αναφέρθηκε εν συντομία νωρίτερα. Το γεγονός, ωστόσο, ότι κατά τις ανασκαφές δεν βρέθηκαν σχεδόν καθόλου χρυσά, αργυρά και χάλκινα αντικείμενα ερμηνεύεται με την υπόθεση ότι τα πολύτιμα αντικείμενα απομακρύνθηκαν, είτε πριν από την τελική καταστροφή —με πρωτοβουλία των κατοίκων του ανακτόρου— είτε μετά —από συλητές. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα μινωικά χάλκινα τέχνηρα αποτελούσαν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους χαλκουργούς του Ηρακλείου μέχρι και τον 19^ο αιώνα.⁵⁸² Άλλωστε, η ύπαρξη χάλκινων χρηστικών αντικειμένων, όπως εργαλείων, προφανώς αποθηκευμένων, αναγράφεται σε πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β' που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία των αποθηκών. Οι πινακίδες αυτές, βέβαια, χρονολογούνται στην ύστατη φάση, τη μυκηναϊκή.⁵⁸³

Ο κύριος αποθηκευτικός τομέας στην Ανατολική Πτέρυγα είναι οι Βασιλικές Αποθήκες. Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα το οποίο αποτελείται από έναν διάδρομο,

⁵⁸⁰ Panagiotaki 1999, 245-7, 256, 271-6· Christakis 2004, 301.

⁵⁸¹ Panagiotaki 1999, 71-2, 234, 255, 274· Christakis 2004, 301.

⁵⁸² Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 104.

⁵⁸³ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 104.

την Αποθήκη των Πίθων με τα Μετάλλια και τον διάδρομο με προσανατολισμό Ανατολής-Δύσης στα βόρεια αυτών. Η κεραμική που βρέθηκε *in situ* (επτά πίθοι και μερικά δοχεία «*ασυνήθιστου χαρακτήρα*») χρονολογείται μάλλον στην ΥΜ Ι περίοδο.⁵⁸⁴ Στα νοτιοδυτικά των Βασιλικών Διαμερισμάτων βρέθηκαν πολλά αγγεία στην Αποθήκη των Κρίνων, ενώ τρεις μικροί πίθοι ήρθαν στο φως σε έναν γειτονικό χώρο.⁵⁸⁵ Η ανακάλυψη των υπολειμμάτων μιας πιθανής παλαιοανακτορικής κασέλας στη νοτιοδυτική γωνία της Ανατολικής Κρύπτης Πεσσών δείχνει ότι αποθηκευτικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα και σ' αυτόν τον τομέα του ανακτόρου, ήδη από την παλαιοανακτορική φάση.⁵⁸⁶ Είναι πολύ πιθανόν, η αποθήκευση και η προετοιμασία τροφής να συνέβαινε εκεί και κατά την ΥΜ Ι περίοδο, καθώς οι ίδιοι χώροι χρησιμοποιούνταν γι' αυτόν τον σκοπό πριν και μετά την ΥΜ Ι. Το κατά πόσο αυτή η δραστηριότητα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των ιερών που βρίσκονταν στον άνω όροφο είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, ιδιαίτερα επειδή η ίδια η ύπαρξη ιερού ή ιερών στον όροφο παραμένει απλώς μια υπόθεση.⁵⁸⁷

Η εικόνα για την τελευταία περίοδο του ανακτόρου είναι σαφέστερη, καθώς έχουν διατηρηθεί οι περισσότερες αποθέσεις των δαπέδων. Μια σειρά αρχιτεκτονικών μετατροπών, οι δραστικότερες από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν στην ΥΜ ΙΙΙ Α2 περίοδο⁵⁸⁸, άλλαξε τη διαμόρφωση των αποθηκών. Αυτές οι αλλαγές επηρέασαν την αποθηκευτική δυνατότητα του ανακτόρου, καθώς η κυκλοφορία μέσα στο σύμπλεγμα των αποθηκών έγινε δυσκολότερη⁵⁸⁹ και μειώθηκε ο χώρος, στον οποίον δυνητικά μπορούσαν έως τότε να αποθηκεύονται περίπου 28 πίθοι⁵⁹⁰. Επίσης, μειώθηκε και η αποθηκευτική δυνατότητα των κασελών στα δάπεδα, ενώ πολλές απ' αυτές σφραγίστηκαν. Επιπλέον, εργαστηριακές, αποθηκευτικές και διοικητικές δραστηριότητες πραγματοποιούνταν στον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας.⁵⁹¹ Οι πίθοι

⁵⁸⁴ Pendlebury 1939, 204· Christakis 2004, 301-2· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 141. Ο Evans (1921, 320-3, 562-8) την είχε χρονολογήσει στη ΜΜ ΙΙΙ Β περίοδο.

⁵⁸⁵ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 133.

⁵⁸⁶ Panagiotaki 1999, 187, 251.

⁵⁸⁷ Christakis 2004, 301.

⁵⁸⁸ Christakis 2004, 303.

⁵⁸⁹ Ο Χρηστάκης ερμηνεύει τα περίπλοκα συστήματα κυκλοφορίας, τα οποία υπήρχαν από την ΥΜ Ι περίοδο και εντάθηκαν κατά την ΥΜ ΙΙ – ΙΙΙ Α περίοδο, ως αντανακλώντα την ανάγκη αύξησης του ελέγχου και της ασφάλειας του αποθηκευμένου πλούτου σε περιόδους έντονων πολιτικών εξελίξεων και πιθανότατα κοινωνικής ανασφάλειας. Παρόμοια χαρακτηριστικά εμφανίζονται και σε άλλα αποθηκευτικά πλαίσια μετά την καταστροφή της ΥΜ Ι Α περιόδου, και στο ανάκτορο της Πύλου κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο (Christakis 2004, 305· MacDonald 2010, 540).

⁵⁹⁰ Οι Αποθήκες ΧΙΥ-ΧΙΥΙ πιθανότατα έπαψαν να χρησιμοποιούνται. Επίσης, μερικές θύρες αποθηκών έγιναν στενότερες, άλλες σφραγίστηκαν κι έκλεισαν, ενώ κτίστηκαν υποστηρικτικοί τοίχοι σε κάποιες αποθήκες. Πιθανότατα, όλες αυτές οι αλλαγές στόχευαν στην ενδυνάμωση του άνω ορόφου (Christakis 2004, 302-3).

⁵⁹¹ Warren 1967, 196. Για τις πινακίδες Γραμμικής Β', βλ. Palmer 1963, 88-105.

που ανευρέθησαν στη θέση ήταν άνισα διασκορπισμένοι μέσα στο σύμπλεγμα. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι αποθήκες με λίγους πίθους ήταν άδειες, αλλά ότι, ενδεχομένως, χρησιμοποιούνταν και αποθηκευτικές κατασκευές από μη διατηρήσιμα υλικά. Ως προς την υπόθεση ότι αποθηκεύονταν σιτηρά σε κυψελοειδείς σιταποθήκες ή σε άλλον/-ους χώρο/-ους πάνω από τις Δυτικές Αποθήκες κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α περίοδο, δεν υπάρχουν στοιχεία που να την επιβεβαιώνουν στην εν λόγω πτέρυγα.⁵⁹² Η αποθήκευση των τροφίμων εξακολούθησε να γίνεται στο ισόγειο του συμπλέγματος του Κεντρικού Ιερού και, συγκεκριμένα, στο Δωμάτιο των Γιγαντιαίων Πίθων, στην Αίθουσα των Ναϊκών Αποθέσεων, καθώς και στην Ανατολική Κρύπτη Πεσσών. Τα δύο μικρά ορύγματα στο δάπεδο του τελευταίου αυτού χώρου ίσως χρησίμευαν ως δοχεία λαδιού. Τέσσερις πίθοι βρέθηκαν και στην Αίθουσα του Θρόνου. Η ανεύρεση πινακίδων Γραμμικής Γραφής Β', σχετικών με τη συλλογή και, ενδεχομένως, με την αναδιανομή ελαιόλαδου σ' αυτόν τον χώρο, έχουν θεωρηθεί αποδεικτικά στοιχεία για το είδος των αποθηκευόμενων τροφών.⁵⁹³ Περιορισμένη αποθήκευση τροφίμων επραγματοποιείται και στο Δωμάτιο των Αιγυπτιακών Χανδρών, καθώς επίσης και στο Εργαστήριο του Λιθοξόου.⁵⁹⁴ Θραύσματα πίθων του «ανακτορικού ρυθμού» βρέθηκαν σε αρκετά σημεία του ανακτόρου. Αυτά είχαν πέσει από τον άνω όροφο, γεγονός που υπονοεί την ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων και στον όροφο.⁵⁹⁵

Επιπλέον, διάφορα μικρά δωμάτια θα μπορούσαν να προσφέρουν χώρο για τη διακίνηση προϊόντων. Βέβαια, μας διαφεύγει ο λόγος για την διακίνηση και οι ποσότητες των προϊόντων.⁵⁹⁶ Παρ' όλο που η Βορειοανατολική Είσοδος της Κνωσού δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, σώζεται εκεί ένα μικρό δωμάτιο, ή θυρωρείο, από το οποίο θα μπορούσαν να διακινούνται προϊόντα μέσα κι έξω από τις Βορειοανατολικές Αποθήκες⁵⁹⁷ και, μέσω του ορόφου, στις Δυτικές Αποθήκες. Ωστόσο, ο Graham υποστήριξε ότι αυτή η είσοδος χρησίμευε ως κεκλιμένο επίπεδο για τα ζώα που έφερναν προϊόντα στο επίπεδο των Δυτικών Αποθηκών, και όχι για τις υπόλοιπες αίθουσες που βρίσκονταν σε υψηλότερο επίπεδο.⁵⁹⁸ Επιπρόσθετα, ο

⁵⁹² Christakis 2004, 304.

⁵⁹³ Palmer 1963, 86-7· Panagiotaki 1999, 203, 205-9· Christakis 2004, 304-5. Από τους 22 πίθους του συμπλέγματος μόνο ένας έχει διατηρηθεί (Evans 1935, 634, εικ. 622).

⁵⁹⁴ Christakis 2004, 305.

⁵⁹⁵ Driessen 1990, 116, εικ. 14· Christakis 2004, 306.

⁵⁹⁶ Adams 2007, 376. Ο Evans είχε προτείνει ότι η είσοδος εξυπηρετούσε τις αίθουσες του ορόφου (Evans 1928, 588-96).

⁵⁹⁷ Evans 1921, 391, εικ. 282.

⁵⁹⁸ Graham 1979, 62-3.

χώρος δυτικά των Αποθηκών 15 και 16 θα ήταν κατάλληλος για να λειτουργεί ως χώρος διαλογής, ενώ το πλάτος του κεκλιμένου επιπέδου θα επέτρεπε στα ζώα μεταφοράς (ή γενικώς στα βαριά φορτία) να προσεγγίζουν. Ένα τέτοιο κεκλιμένο επίπεδο, το οποίο θα οδηγούσε προς τις Δυτικές Αποθήκες, θα απαντούσε στο ερώτημα πώς τα προϊόντα μετακινούνταν και ανταλλάσσονταν και μέσω άλλων εισόδων, καθώς καμία άλλη, πέραν της Βόρειας Εισόδου, δεν είναι κατάλληλη για το πέρασμα ζώων και τροχοφόρων.⁵⁹⁹

Μερικές παρατηρήσεις είναι δυνατόν να γίνουν για τους κύριους αποθηκευτικούς χώρους των δύο υπό εξέταση ανακτόρων. Παρ' όλο που, όπως προαναφέρθηκε, για την ταύτιση αποθηκευτικών χώρων πρέπει να λαμβάνονται περισσότερα κριτήρια υπ' όψιν, παρατηρείται ότι οι κυριότερες αποθήκες του MBA έχουν κάτοψη βασικού παραλληλόγραμμου σχήματος και είναι τοποθετημένες σε σειρά, στοιχείο απόλυτης λειτουργικότητας. Η τοποθέτηση πολλών μακρόστενων αιθουσών στην σειρά εμφανίζεται ήδη από την 3η χιλιετία σε μνημειακά κτήρια της Εγγύς Ανατολής. Έχει θεωρηθεί, μάλιστα, ότι αναπτύχθηκε, επειδή διευκόλυε την αποτελεσματική στήριξη ενός δεύτερου ορόφου, δίχως προβλήματα στατικότητας, ακόμη και αν συγκεντρωνόταν σ' αυτόν μεγάλος αριθμός ανθρώπων. Με βάση την πρωιμότητα της εμφάνισης αυτού του αρχιτεκτονικού στοιχείου στην Εγγύς Ανατολή, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πως από εκεί αυτή η ιδέα διαδόθηκε στο Αιγαίο⁶⁰⁰ και φαίνεται ότι εφαρμόστηκε πράγματι στα δύο υπό εξέταση ανάκτορα. Στην περίπτωση του MBA, στον όροφο ακριβώς πάνω από τις κύριες, μακρόστενες αποθήκες εντοπίστηκαν οι ιδιωτικοί χώροι κατοικίας του βασιλιά, μέρος των οποίων ήταν και μια αίθουσα υποδοχής, στην οποία ανήκε τοιχογραφικός διάκοσμος με τη μορφή του βασιλιά σε ρόλο πολεμιστή, κυνηγού κ.ά. (βλ. 4^ο κεφάλαιο). Στην Κνωσό, εξίσου σημαντικοί χώροι εντοπίζονται στον όροφο πάνω από τις Δυτικές Αποθήκες. Πρόκειται για το λεγόμενο *Piano Nobile*, από το οποίο προέρχονται επίσης θραύσματα σημαντικών τοιχογραφικών συνθέσεων.

Και στα δύο συγκροτήματα, οι αποθήκες βρίσκονται σε άμεση σχέση με τους σημαντικότερους ιερούς χώρους. Για την Κνωσό, συγκεκριμένα, ο αρχιτεκτονικός συσχετισμός των συμπλεγμάτων των Δυτικών Αποθηκών και του Κεντρικού Ιερού έχει θεωρηθεί ότι αποδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στην αποθήκευση τροφής και στην

⁵⁹⁹ Adams 2007, 376-7.

⁶⁰⁰ Margueron 1982, 290, 338· 1996α, 105-6.

θηρσκεία και, κατ' επέκταση, τη θεοκρατική οργάνωση της μινωικής οικονομίας.⁶⁰¹ Αυτό δεν είναι εύκολο να υποστηριχθεί στην περίπτωση του MBA, καθώς ο ιδιοκτήτης του ανακτόρου και των προϊόντων που αποθηκεύονται σ' αυτό ήταν με βεβαιότητα ο βασιλιάς. Παρ' όλα αυτά, το Mari είναι συμβατό με το θεοκρατικό μοντέλο οργάνωσης των πρώτων μεσοποταμιακών κοινωνιών. Επιπλέον, ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι το κύριο σώμα των αποθηκευτικών χώρων της Κνωσού (οι Δυτικές Αποθήκες και οι παλαιοανακτορικές «κουλούρες») είχαν τοποθετηθεί ουσιαστικά στην Κύρια Είσοδο του ανακτόρου. Εξαιτίας αυτής της διαρρύθμισης, αλλά και της ιδιαίτερα φροντισμένης πρόσοψής τους, η οποία ήταν παράλληλα η κύρια πρόσοψη του συγκροτήματος⁶⁰², έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σκοπός ήταν η επίδειξη της ευημερίας και του πλούτου του ανακτόρου σε όσους το επισκέπτονταν⁶⁰³. Βέβαια, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι η Δυτική Πρόσοψη παραμένει απροσπέλαστο εμπόδιο, το οποίο καλύπτει και δεν αφήνει ορατές από το εξωτερικό τις Δυτικές Αποθήκες. Αν θεωρηθεί ότι η παραπάνω υπόθεση⁶⁰⁴ έχει κάποια βάση, τότε αυτό θα ήταν ενδεχομένως περισσότερο κατανοητό σε περίπτωση που η θέση των Δυτικών Αποθηκών ήταν γνωστή στον πληθυσμό. Με τον τρόπο αυτόν η Δυτική Πρόσοψη θα μπορούσε να λειτουργεί ως οπτικό «μήνυμα» πως πίσω της προστατεύεται ένα σημαντικότερο τμήμα του κτηρίου. Σε μια τέτοια περίπτωση, παρατηρείται αντίθεση με τη θέση των σημαντικότερων κύριων αποθηκών του Mari, που είναι περισσότερο απομονωμένες, γεγονός το οποίο ενδεχομένως συνδέεται με τον αδιαμφισβήτητο συγκεντρωτικό χαρακτήρα της οικονομικής οργάνωσης του ανακτόρου αυτού.

3.2.7. Εργαστήρια

Η θέση την οποία κατέλαβε το MBA, όπως έχει ήδη καταστεί σαφές, βρισκόταν σε χρήση πριν από την ανοικοδόμησή του. Ήδη από την Πόλη I, σε διάφορα σημεία της πόλης έχουν βρεθεί οικιστικά, ταφικά, αλλά και εργαστηριακά κατάλοιπα, όπως

⁶⁰¹ Πυλάλη-Παπαστερίου 1987, 665-8· Hitchcock 2000, 105· Christakis 2004, 301. Έχει διατυπωθεί και μια εικασία για τελετουργικούς καθαρισμούς πριν από την είσοδο στο σύμπλεγμα των Δυτικών Αποθηκών, μέσω της Νότιας Είσοδου. Η Κιονωτή Στοά έδινε πρόσβαση στο Δωμάτιο με το Πήλινο Κιβώτιο ή Λουτρό, στο οποίο βρέθηκε σταθερός πήλινος λουτήρας και ένα χάλκινο ανδρικό αγαλματίδιο, το οποίο ανήκει στον τύπο του λατρευτή και χρονολογείται στην Τελική Ανακτορική περίοδο (YM II) (Hitchcock 2000, 110-1). Βλ. και Δωμάτιο 24 στην κάτοψη των Hood και Taylor (1981).

⁶⁰² Miller 2003, 23.

⁶⁰³ Branigan 1987, 248· Miller 2003, 23.

⁶⁰⁴ ό.π.

κλίβανοι μεταλλουργίας και κεραμικής. Οι χώροι αυτοί αναδείχθηκαν κατά τις επόμενες φάσεις σε σημαντικά κέντρα της Πόλης Ι, κυρίως όσοι βρίσκονταν κάτω από το ίδιο το MBA. Αυτοί εντοπίζονται κάτω από τον Χώρο 4 (ο οποίος εμφανίζεται με τον «ναό – βιοτεχνικό κέντρο» της φάσης P-3), κάτω από τον Τομέα L (ο οποίος αργότερα απέκτησε διοικητικό ρόλο), καθώς και κάτω από τον κεντρικό χώρο του Ιερού Περιβόλου (**Εικόνα 72**).⁶⁰⁵ Μέσα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων που έχουν αφήσει κατάλοιπα στην Πόλη Ι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το Εργαστήριο του Τροχοποιού, το οποίο βρέθηκε κάτω από τον Τομέα L και θεωρείται το πρώτο γνωστό εργαστήριο του είδους στον συρο-μεσοποταμιακό κόσμο (**Εικόνα 73**).⁶⁰⁶

Ολόκληρη η συνοικία δυτικά της Κύριας Εισόδου του MBA (Τομέας Η στο MBA) φαίνεται πως, κατά την περίοδο της Πόλης ΙΙ (3^η χιλιετία π.Χ.), ήταν αφιερωμένη στις εργαστηριακές δραστηριότητες. Στην **Εικόνα 74** απεικονίζεται μια από τις εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν σ' αυτόν τον τομέα, οι οποίες αρχικά είχαν ερμηνευθεί ως τουαλέτες, αλλά τελικά φαίνεται πως συνδέονταν με εργαστηριακές λειτουργίες.⁶⁰⁷ Από τη φάση της Πόλης ΙΙ δεν έχει εντοπιστεί ο μεταλλουργικός τομέας της πόλης, ωστόσο οι δραστηριότητες αυτές σίγουρα δεν έπαψαν να αποτελούν σημαντική βάση της οικονομίας. Οι εργαστηριακές δραστηριότητες, όμως, φαίνεται πως λάμβαναν χώρα στη θέση, καθώς ο «ναός – βιοτεχνικό κέντρο» εμφανίστηκε ως το κέντρο αυτών των δραστηριοτήτων παραγωγής αντικειμένων πολυτελείας, όπως των διακοσμητικών μωσαϊκών από πολύτιμα υλικά. Δύο σημεία κατεργασίας λίθου εντοπίστηκαν στη θέση του ανακτόρου, ενώ στο επίπεδο P-2 ήρθαν στο φως οι μορφές από όστρεο, οι οποίες προφανώς προορίζονταν για τη διακόσμηση αντικειμένων.⁶⁰⁸ Η συνοικία δυτικά της εισόδου, καθώς και το επίπεδο κάτω από την Αίθουσα του Θρόνου του MBA, φαίνεται ότι κατά την Πόλη ΙΙ (P-2 και P-1), ήταν αφιερωμένα στις εργαστηριακές δραστηριότητες, κρίνοντας από τα υπολείμματα των κατασκευών, τα μικρά θραύσματα εργαλείων και τις αρκετά αινιγματικές εγκαταστάσεις. Οι τελευταίες, γενικά, αναγνωρίστηκαν ως τουαλέτες, όμως, κατά τον Margueron, η πιθανότερη χρήση τους ήταν ως εργαστηριακές εγκαταστάσεις.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ Margueron 2004, 93-4, 108-9, εικ. 80, 83, 84· 2008β, 33, 156· 2014α, 49-50· Montero Fenollós 2007, 216.

⁶⁰⁶ Margueron 2008β, 157· 2014α, 136-7, 139· Vila 2014, 425-34.

⁶⁰⁷ Margueron 2014α, 138.

⁶⁰⁸ Margueron 2004, 224· 2008β, 157.

⁶⁰⁹ Margueron 2004, 224· 2008β, 157.

Αντίθετα, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα για τις εργαστηριακές δραστηριότητες της Πόλης ΙΙΙ είναι ελλιπέστατα και οι σχετικές πληροφορίες αντλούνται μόνο από το Βασιλικό Αρχείο⁶¹⁰, καθώς αυτό το αρχαιολογικό στρώμα είναι ιδιαίτερος διαβρωμένο. Από το Βασιλικό Αρχείο πληροφορούμαστε για τον έλεγχο τον οποίον ασκούσε το MBA στην προμήθεια των πολύτιμων υλικών, την αποθήκευσή τους εντός του κτηρίου και τον εφοδιασμό των εργαστηρίων. Ωστόσο, δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με τα ίδια τα εργαστήρια. Η παλαιότερη ταύτιση του Τομέα F του MBA με τα εργαστήρια έχει αποδειχθεί λανθασμένη.⁶¹¹ Επομένως, άγνωστο παραμένει αν υπήρχαν εργαστήρια μέσα στο MBA ή αν απλώς αυτό έλεγχε τα περισσότερα εργαστήρια της πόλης.⁶¹²

Οι εγκαταστάσεις μεταλλουργίας, οι οποίες έχουν βρεθεί κάτω από τον Τομέα L του MBA, αποτελούν τις πολυτιμότερες πηγές πληροφοριών γι' αυτές τις δραστηριότητες κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. Το Mari δεν διέθετε καμία πρώτη ύλη, άρα έπρεπε να εισάγει τα απαραίτητα αγαθά (βλ. και κεφάλαια 1^ο και 5^ο). Επομένως, τα στοιχεία που βρέθηκαν κάτω από τον Τομέα L καταδεικνύουν τη σημασία του εμπορίου, των εισαγωγών και της κατεργασίας του μετάλλου για τη δημιουργία και την ευημερία της ίδιας της πόλης.⁶¹³ Αυτές οι εγκαταστάσεις μεταλλουργίας βρίσκονταν αρκετά κοντά στα σημεία ανεύρεσης των στοιχείων που υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίων στον προσαργονικό «ναό – βιοτεχνικό κέντρο» (βλ. **σελ. 34 και 117**). Το γεγονός ότι όλες αυτές οι εγκαταστάσεις κατά κάποιον τρόπο συνενώθηκαν, όταν συμπεριλήφθηκαν στο σχέδιο του MBA, θα ήταν δυνατόν να οδηγήσει στην υπόθεση ότι η θέση αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία ως η καρδιά σημαντικότερης παραγωγής ήδη από την 3^η χιλιετία. Κατά πάσα πιθανότητα, αυτός ήταν ακόμα ένας σημαντικός λόγος -πέρα από το παλαιό ιερό- ο οποίος ώθησε στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης για την ανοικοδόμηση του ανακτόρου, τουλάχιστον από τη φάση P-0 και έπειτα («Ανάκτορο Φάντασμα» και MBA).

Η εργαστηριακή δραστηριότητα κατά τη MM I B – II περίοδο στην Κνωσό είναι δύσκολο να καταγραφεί, παρ' όλο που περισσότερα από 400 υφαντικά βάρη, που βρέθηκαν στον Αποθέτη των Υφαντικών Βαρών, υποδεικνύουν με βεβαιότητα την ύπαρξη υφαντουργίας μέσα στο ανάκτορο. Είναι πιθανόν ότι η κατεργασία της φαγιεντιανής λάμβανε χώρα σε εργαστήριο, το οποίο ίσως βρισκόταν εντός του

⁶¹⁰ Margueron 2008β, 157-8.

⁶¹¹ Margueron 1982, 335-40· 2004, 469.

⁶¹² Ευχαριστίες στον κ. J.Cl. Margueron για όλες τις σχετικές διευκρινίσεις.

⁶¹³ Margueron 2008β, 158-9.

ανακτόρου κατά τη MM II περίοδο. Στο εργαστήριο αυτό κατασκευάστηκε κατά πάσα πιθανότητα η σύνθεση του Μωσαικού της Πόλης. Ο αποθέτης, όπου βρέθηκε το συγκεκριμένο υλικό της φαγιεντιανής, φαίνεται ότι περιλάμβανε και κομμάτια τα οποία πιθανόν δεν ανήκαν στο Μωσαϊκό της Πόλης, γεγονός που υποδεικνύει περισσότερο μια συγκέντρωση αντικειμένων από φαγιεντιανή παρά ένα μοναδικό κατεστραμμένο και διασκορπισμένο αντικείμενο. Ένα ακόμη αντικείμενο το οποίο υποδεικνύει την ύπαρξη εργαστηρίων λιθοξοΐας στο ανάκτορο της MM II περιόδου είναι ένα μεγάλο κομμάτι οψιανού, προερχόμενου από το Γυαλί της Νισύρου.⁶¹⁴

Στην Κνωσό έχουν επίσης αναγνωριστεί ίχνη κεραμικής δραστηριότητας, όπως καμαραϊκή κεραμική κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (βλ. και υποκεφάλαιο 3.2.6.), λιθοξοΐας και άλλων εργαστηριακών δραστηριοτήτων στη Βορειοανατολική Πτέρυγα.⁶¹⁵ Επιπλέον, στις Κασέλες 2-6 της Αποθήκης XIII, βρέθηκαν θραύσματα ημιτελών και ολοκληρωμένων λίθινων αγγείων. Το υλικό αυτό στο σύνολό του είναι κατασκευασμένο από γυψόλιθο και αποτελεί τα κατάλοιπα από ένα εργαστήριο κατασκευής λίθινων αγγείων, το οποίο τοποθετείται στον όροφο ακριβώς πάνω από τις συγκεκριμένες κασέλες. Αρχικά, ο Evans είχε ερμηνεύσει τον χώρο του ορόφου στο σημείο αυτό ως ιερό, εξαιτίας των τοιχογραφικών θραυσμάτων που ανευρέθησαν. Ωστόσο, χάρη στα λίθινα υπολείμματα, ο Warren συμπέρανε ότι, ενδεχομένως, στο σημείο αυτό του ορόφου συνυπήρχαν χώροι με τεχνικές και λατρευτικές λειτουργίες.⁶¹⁶ Σχεδόν σύγχρονο με το εργαστήριο αυτό (περίπου πρώιμη ΥΜ III Α περίοδος) θεωρείται το Εργαστήριο του Γλύπτη στον Οικιστικό Τομέα του ανακτόρου (στο νότιο άκρο του ανακτόρου), το οποίο βρισκόταν επίσης στον όροφο και κατασκεύαζε μεγάλα λίθινα αγγεία. Στο ισόγειο, κάτω από το εργαστήριο αυτό, βρέθηκαν ακατέργαστοι όγκοι σπαρτιατικού βασάλτη, προορισμένου για την κατασκευή αγγείων.⁶¹⁷ Το Εργαστήριο του Γλύπτη ειδικευόταν στην κατασκευή μικρών αντικειμένων, όπως σφραγιδολίθων.⁶¹⁸ Ανοιχτοί χώροι και ταράτσες είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν, επίσης, για εργαστηριακές δραστηριότητες. Επιπλέον, τα κείμενα της Γραμμικής Γραφής Α', τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και οι ενδείξεις από σφραγίδες και σφραγίσματα υποδεικνύουν την παρουσία ξεχωριστών εργαστηρίων, τα οποία λειτουργούσαν για λογαριασμό των ανακτορικών

⁶¹⁴ Branigan 1987, 248.

⁶¹⁵ Graham 1987, 136.

⁶¹⁶ Warren 1967, 195-6.

⁶¹⁷ Warren 1967, 198· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 135.

⁶¹⁸ Warren 1967, 199.

συμφερόντων.⁶¹⁹ Βόρεια από το Εργαστήριο του Γλύπτη, ένα μεγαλύτερο δωμάτιο ονομάστηκε «Σχολείο» λόγω των θρανίων που βρέθηκαν κατά μήκος των τοίχων. Ίσως, όμως, ήταν εργαστήριο πηλοπλαστικής, καθώς σ' αυτό βρέθηκαν κοιλότητες, οι οποίες εικάζεται ότι χρησίμευαν για τη ζύμωση του πηλού που προοριζόταν για την κατασκευή των πινακίδων. Η γνωστή τοιχογραφία του Ταυρομάχου κοσμούσε πιθανώς δωμάτιο του ορόφου, πάνω από το Σχολείο.⁶²⁰

3.2.8. Διοικητικοί τομείς

Το διοικητικό σύστημα του MBA ήταν αρκετά γραφειοκρατικό, και ουσιαστικά ολόκληρο το κτήριο ανταποκρινόταν σε τέτοιες ανάγκες. Ωστόσο, ορισμένοι τομείς συνδέονται περισσότερο με διοικητικές δραστηριότητες, και αυτό καθίσταται σαφές χάρη στη μεγάλη συγκέντρωση αρχείων πινακίδων σ' αυτούς. Στην κατηγορία της διοίκησης εμπίπτουν και τα αρχεία τα οποία αφορούν στο βασίλειο, καθώς επίσης και όσα αφορούν στη λειτουργία του ανακτόρου.⁶²¹

Ο χώρος ο οποίος συνδέεται κατ' εξοχήν με τη διοίκηση στο ανάκτορο του Mari είναι το *bît tērtim*, ο οποίος μεταφράζεται ως Οίκος της Διοίκησης. Πλήθος κειμένων που παρέχουν πληροφορίες για τους διοικητικούς υπαλλήλους ενημερώνουν ότι αυτοί βρίσκονταν εγκατεστημένοι στο *bît tērtim*. Το *bît tērtim* του Mari, σύμφωνα με τις πινακίδες, τοποθετείται «στην πύλη του ανακτόρου». Επομένως, η θέση του βρισκόταν μέσα στον Τομέα C, ενώ ο Τομέας A (Πύλη 157) αποτελούσε την ίδια την είσοδο του κτηρίου.⁶²² Στην πύλη του ανακτόρου, λάμβανε χώρα η υποδοχή των ξένων αγγελιαφόρων⁶²³ από τον *sukkal* (αξιωματούχο επιφορτισμένο με την υποδοχή σημαντικών επισκεπτών στο ανάκτορο), ο οποίος τους οδηγούσε στην αίθουσα ακροάσεων, όπου στη συνέχεια θα τους δεχόταν ο βασιλιάς. Αυτή η διαδικασία γίνεται φανερή σε αρκετά κείμενα, όπως σε ένα το οποίο περιγράφει την αγανάκτηση κάποιων Ελαμιτών αγγελιαφόρων, στους οποίους δεν είχε επιτραπεί η είσοδος (**Κείμενο 19**).⁶²⁴ Η πύλη του ανακτόρου⁶²⁵ αποτελεί από μόνη της σημαντικότερη κατασκευή σε όλες τις πόλεις οι οποίες ήταν σύγχρονες με το

⁶¹⁹ Hitchcock 2003, 33.

⁶²⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 135.

⁶²¹ Margueron 2004, 481.

⁶²² Durand 1987, 42.

⁶²³ Οι ξένοι αγγελιαφόροι εγκαθίστανται σε μια συγκεκριμένη κατοικία εκτός ανακτόρου, η οποία εμφανίζεται στα κείμενα με τον όρο *Bît Naphtarim*.

⁶²⁴ Charpin et al. 1988, 184, κείμ. 373 [A.223]· Lafont 1992a, 174-5, βλ. και υποσ. 51-3.

⁶²⁵ Η έννοια της πύλης είναι πολύ σημαντική στη Μεσοποταμία. Για το λόγο αυτό, η πύλη της ίδιας της πόλης αποτελεί παραδοσιακά τον τόπο της αγοράς.

παλαιοβαβυλωνιακό Mari, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για το σημείο συνάντησης σημαντικών προσώπων για τη λειτουργία του ανακτόρου. Η πύλη παραμένει κλειστή κατά τις ώρες της κοινής ησυχίας και κατά τη διάρκεια της νύχτας.⁶²⁶

Όπως είναι φυσικό, τα αρχεία φυλάσσονταν στο εσωτερικό του ανακτόρου.⁶²⁷ Το μεγαλύτερο μέρος του διοικητικού και διπλωματικού αρχείου βρέθηκε στην Αίθουσα 115⁶²⁸, η οποία γι' αυτόν τον λόγο ονομάστηκε Δωμάτιο του Αρχείου των Διπλωματικών και Διοικητικών Επιστολών. Το γεγονός, όμως, ότι η θέση της αίθουσας αυτής, στο μέσο ενός διαδρόμου, την καθιστούσε εύκολα προσβάσιμη σε οποιονδήποτε, οποιαδήποτε στιγμή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί κανένα ίχνος κάποιου ερμαρίου, στο οποίο θα μπορούσαν να φυλάσσονται αυτά τα αρχεία, δείχνει ότι δεν ήταν το πραγματικό διπλωματικό αρχείο. Οι πινακίδες που βρέθηκαν στην αίθουσα αυτή πιθανότατα μεταφέρθηκαν εκεί μεταγενέστερα, ίσως από τον κατακτητή, τον Hammurabi.⁶²⁹ Η Αίθουσα 115 ενδεχομένως λειτουργούσε στην πραγματικότητα ως σημείο παρακολούθησης, ίσως και ρύθμισης της κίνησης, δεδομένης της θέσης της στην είσοδο του Διαδρόμου 114.⁶³⁰ Επίσης, θα μπορούσε να λειτουργεί και ως «θυρωρείο» προς την πρόσβαση στην Αυλή 106. Επομένως, τα αρχεία που συγκεντρώθηκαν στην Αίθουσα 115, προέρχονται από άλλο σημείο του ανακτόρου, ενδεχομένως από τον Οίκο της Διοίκησης, το *bît tērtim*.⁶³¹

Καθώς ο Margueron είχε ερμηνεύσει ολόκληρο τον Τομέα Β γύρω από την Αυλή 131 ως τομέα υποδοχής⁶³², θα ήταν δυνατόν ο διαχωρισμός ανάμεσα στον εξωτερικό κόσμο και τον κόσμο του ανακτόρου να γινόταν όχι χάρη στην πραγματική είσοδο του κτηρίου, η οποία είναι η Πύλη 157, αλλά χάρη στην είσοδο στον Τομέα Μ, ο οποίος είναι το επίσημο τμήμα του Οίκου του Βασιλιά (Αυλή 106, Αίθουσα Θρόνου 65). Ωστόσο, σύμφωνα και με τον Durand, η πραγματική «πύλη του ανακτόρου» είναι η Πύλη 157, και αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι οι ανασκαφείς δεν έχουν εντοπίσει κάποια κατασκευή για το κλείσιμο της Διόδου 106-114.⁶³³ Ορισμένα κείμενα κάνουν λόγο για ένα δεύτερο *bît tērtim*, εκείνον της «πύλης του Nergal», η οποία αποτελούσε τη δεύτερη είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος,

⁶²⁶ Durand 1987, 42-4.

⁶²⁷ Durand 1987, 44.

⁶²⁸ Περί τις 20.000 πινακίδες βρέθηκαν μόνο στη μικρή Αίθουσα 115 (Parrot 1958a, 80-1).

⁶²⁹ Υπήρχαν και ετικέτες, οι οποίες σημάδευαν το περιεχόμενο των καλαθιών που περιείχαν τις πινακίδες.

⁶³⁰ Margueron 1982, 353-4.

⁶³¹ Bottéro 1957, 230· Birot 1960, 128, κείμ. 189· Margueron 1982, 353-4.

⁶³² Για τον οικονομικό χαρακτήρα, βλ. Margueron 1982, 332-3.

⁶³³ Durand 1987, 44-6.

την Είσοδο των Αρμάτων 198. Η κατασκευή αυτής της δεύτερης εισόδου τής προσέδιδε έναν διαφορετικό ρόλο απ' αυτόν της απλής εισόδου στην Αυλή 131. Απ' αυτήν εισερχόταν στο ανάκτορο το «άρμα του Nergal», η άφιξη του οποίου αποτελούσε εορταστικό γεγονός, το οποίο επραγματοποιείτο συγχρόνως με τη εορτή της Ištar του Ανακτόρου. Ο θεός Nergal, εισερχόμενος από το σημείο αυτό, αποκτούσε πρόσβαση στο Μεγάλο Ιερό. Σ' αυτό το δεύτερο *bît tērtim* ελέγχονταν τα εισερχόμενα στο ανάκτορο προϊόντα.⁶³⁴

Διοικητικές λειτουργίες φαίνεται πως είχε και η Αίθουσα 64, το *parâhum*. Πολλά κείμενα της περιόδου του Zimri-Lim μνημονεύουν τους λογαριασμούς του επιστάτη Mukannisum, ενώ άλλα καταγράφουν τις εργασίες που πραγματοποιούνταν ενώπιον του βασιλιά μέσα στην Αυλή 106 (όπως η καταμέτρηση ενδυμάτων). Επίσης, εντός του χώρου του *parâhum* ο βασιλιάς υποδεχόταν τους αρχηγούς τοπικής διοίκησης και τους υπεύθυνους αξιωματούχους του ανακτόρου και τους διένειμε πολύτιμα μέταλλα.⁶³⁵ Επί βασιλείας Zimri-Lim, το *bît mâyalim* λειτούργησε ως διοικητικός χώρος με έντονη την παρουσία του βασιλιά. Εχρησιμοποιείτο κυρίως για τη διαχείριση των πολύτιμων μετάλλων αλλά και για την αποθήκευση οίνου. Επιπλέον, η συγκεκριμένη αποθήκη πιθανότατα προμήθευε με οίνο τα γεύματα που πραγματοποιούνταν στην Αυλή 106. Το *bît mâyalim* επί Zimri-Lim είχε, επιπρόσθετα, και επίσημο χαρακτήρα, καθώς φαίνεται ότι εκεί ο βασιλιάς μπορούσε να δεξιωθεί σημαντικούς επισκέπτες. Εκεί συγκεντρωνόταν, επίσης, το διοικητικό κομμάτι της μεταλλουργικής δραστηριότητας, στο οποίο ο βασιλιάς φαίνεται να είχε ενεργό ρόλο.⁶³⁶ Επίσης, ο Ναός της Ištar (Αίθουσα 132), επί Zimri-Lim, φαίνεται πως είχε περισσότερο διοικητική λειτουργία και λειτουργούσε για την Αυλή 131 κατά τρόπο ανάλογο με το *parâhum* για την Αυλή 106.⁶³⁷

Ο Τομέας L έχει ερμηνευθεί ως η κατοικία του επιστάτη του ανακτόρου και των ανώτατων αξιωματούχων, καθώς και ενός μέρους (τουλάχιστον) του προσωπικού των γυναικών.⁶³⁸ Για τον Τομέα P, ο οποίος βρίσκεται βόρεια του Τομέα O με τα μαγειρεία (**Εικόνα 25**), έχει ήδη αναφερθεί η λειτουργία του ως σημείου προσωρινής φύλαξης τροφίμων, τα οποία προορίζονταν για διανομή ως πληρωμές αλλά και για τα γεύματα του βασιλιά. Σ' αυτά αναφέρονται οι πινακίδες οι οποίες βρέθηκαν στην Αίθουσα 5, αλλά προέρχονταν από τον άνω όροφο. Αυτή η ιδιότητα του Τομέα P τον

⁶³⁴ Durand 1987, 47-8.

⁶³⁵ Durand 1987, 60-1.

⁶³⁶ Durand 1987, 63-9.

⁶³⁷ Durand 1987, 73-4.

⁶³⁸ Margueron 1982, 349-50.

καθιστά ως έναν σημαντικό τομέα διοίκησης, εφόσον αφορά τη ζωή του βασιλιά. Ο κεντρικός του χώρος, μάλιστα, η Αίθουσα 1, αναπαράγει το σχέδιο της Αίθουσας του Θρόνου, σε μικρότερη, όμως, κλίμακα (**Εικόνα 75**). Διέθετε ακόμη και θρόνο, στην ίδια μάλιστα θέση με τον πραγματικό⁶³⁹, ωστόσο δεν διέθετε και βήμα απέναντί του. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του συγκεκριμένου τομέα θεωρείται αναμφισβήτητος, ωστόσο δεν έχει δοθεί ακόμη απόλυτη απάντηση ως προς την ιδιότητα του ατόμου που καταλάμβανε τον θρόνο της Αίθουσας 1. Το άτομο αυτό θα μπορούσε να είναι ο εκπρόσωπος του βασιλιά, ο επιστάτης του ανακτόρου, θα ήταν, όμως, εξίσου δυνατόν να είναι ο ίδιος ο βασιλιάς, ο οποίος συχνά έπρεπε να επιβλέπει σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες του ανακτόρου, όπως την παραλαβή πολύτιμων εμπορευμάτων. Τα κείμενα υποδεικνύουν ως χώρο αυτών των συναλλαγών το Δωμάτιο της Κλίνης του Βασιλιά. Ασαφές είναι, όμως, το αν ο βασιλιάς πράγματι ασχολείτο με τέτοιες δραστηριότητες στα διαμερίσματά του ή αν ο όρος Δωμάτιο της Κλίνης του Βασιλιά αναφέρεται σε κάποιον άλλον τομέα, περισσότερο εξειδικευμένο στη γραφειοκρατία, μέσα στον οποίο ο βασιλιάς είχε τον απόλυτο έλεγχο των δραστηριοτήτων.⁶⁴⁰

Στην Κνωσό, οι πινακίδες Γραμμικής Β΄ —οι οποίες, βέβαια, αφορούν στην ΥΜ ΙΙ – ΙΙΙ Β φάση του ανακτόρου⁶⁴¹ και όχι την κατεξοχήν συγκρίσιμη φάση με το ΜΒΑ— έχουν βρεθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος τους διασκορπισμένες ανά τους χώρους του ανακτόρου και εκτός αυτού. Συχνά, φαίνεται σαν να έχουν πέσει από ανώτερους ορόφους, ενώ δεν έχει αναγνωριστεί κάποιος χώρος ο οποίος να είναι αφιερωμένος στη συγκέντρωση και τη φύλαξη των αρχείων. Ο μοναδικός αποθέτης πινακίδων που έχει βρεθεί βρίσκεται κάτω από μια μικρή κλίμακα σε έναν μικρό χώρο στη νοτιοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής. Έχει αμφισβητηθεί το κατά πόσο οι αναφορές οι οποίες αφορούν στην ανεύρεση των πινακίδων της Κνωσού είναι ακριβείς. Πάντως, οι πινακίδες της Κνωσού μερικές φορές βρίσκονταν συγκεντρωμένες σε ομάδες οι οποίες κατέγραφαν την ίδια κατηγορία αντικειμένων (όπως στην περίπτωση του Δωματίου με τις Πινακίδες Αρμάτων⁶⁴²) και, τουλάχιστον σε μία περίπτωση, βρέθηκαν μαζί με το αντικείμενο το οποίο κατέγραφαν (όπως βέλη

⁶³⁹ Η βάση του βρίσκεται μπροστά στον δυτικό τοίχο της Αίθουσας 1.

⁶⁴⁰ Margueron 1982, 350-1, 547-8· 2004, 467, 481.

⁶⁴¹ Επιπλέον, πιθανώς ανήκουν και σε δύο ή τρεις ξεχωριστές φάσεις καταστροφής (Driessen 1997, 113-34).

⁶⁴² Συγκεκριμένα, οι «πινακίδες των αρμάτων» έχουν πέσει από έναν χώρο του ορόφου σε χώρο του ισόγειου (Driessen 2000, 10, 195).

στο Οπλοστάσιο, στα βορειοδυτικά του ανακτόρου⁶⁴³). Σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι δυνατόν να υποτεθεί, ότι τα αρχεία της Κνωσού ίσως φυλάσσονταν σε χώρους σχετικούς με την εκάστοτε δραστηριότητα την οποία κατέγραφαν, όπως συνέβαινε και στο Mari.

Αξίζει να γίνει αναφορά και στα προανακτορικά αρχεία της Κνωσού, τα οποία είναι μεν ελάχιστα, αλλά βοήθησαν στην αλλαγή της άποψης που ήθελε τη μινωική κοινωνία να μην έχει κανενός είδους διαφοροποίηση πριν από την εμφάνιση των ανακτόρων. Στις προανακτορικές Νότιες Οικίες της Κνωσού και σε ΠΜ III πλαίσιο, βρέθηκε ένα πήλινο σφράγισμα με λέοντες σε πώμα δοχείου⁶⁴⁴, το οποίο αποτελεί ένα από τα ελάχιστα σφραγίσματα της Προανακτορικής περιόδου στην Κρήτη. Δύο ακόμη σφραγίσματα βρέθηκαν, ως μέρος ενός αποθέτη της ΠΜ II A περιόδου κάτω από τη Δυτική Αυλή.⁶⁴⁵ Όμως, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία, η περισσότερο εκτεταμένη χρήση των σφραγίδων στην Κνωσό για διοικητικούς σκοπούς χρονολογείται από τη MM I B περίοδο και εξής.⁶⁴⁶ Ένα πήλινο σφράγισμα βρέθηκε πρόσφατα, κατά τη μελέτη της MM I B κεραμικής από την περιοχή των Νοτιοδυτικών Οικιών. Το σφράγισμα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς θεωρείται το *«πρωιμότερο σφράγισμα χειρολαβής θύρας ή κιβωτίου της Κρήτης το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί ασφαλώς»*.⁶⁴⁷ Σφραγίσματα που εξασφάλιζαν το απαραβίαστο κιβωτίων ή χειρολαβών θυρών έχουν βρεθεί σε όλη την Εγγύς Ανατολή (στη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο, τη Συροπαλαιστίνη, την Ανατολία), μέχρι και στον ελλαδικό χώρο (όπως στη Λέρνα της ΠΕ II B περιόδου). Στην Κρήτη, μέχρι την σχετικά πρόσφατη ανακάλυψη του προαναφερθέντος σφραγίσματος, ήταν γνωστά τα σφραγίσματα από τον MM II B Πετρά, το Μοναστηράκι και, κυρίως, από τη Φαιστό, ενώ τα λίγα σφραγίσματα από την Κνωσό είναι αμφίβολης χρονολόγησης και δεν είναι απόλυτα σαφές ότι σφράγιζαν χειρολαβές θυρών ή κιβώτια.⁶⁴⁸

3.2.9. Μαγειρεία

Ο εντοπισμός χώρων για την προετοιμασία φαγητού είναι εύκολος στην περίπτωση του Mari. Ο Τομέας Ο στη Νοτιοδυτική Πτέρυγα του ανακτόρου, στον οποίο σώθηκαν φούρνοι, σχετίζεται άμεσα με την προετοιμασία τροφής για τα μέλη του

⁶⁴³ Graham 1987, 135-6. Για την αμφισβήτηση, βλ. Palmer 1961β, 135-41 και Hood 1961, 4-6.

⁶⁴⁴ Macdonald 2012, 89.

⁶⁴⁵ Macdonald 2012, 89.

⁶⁴⁶ Macdonald 2012, 89.

⁶⁴⁷ Macdonald 2012, 93-4, εικ. 3.5.

⁶⁴⁸ Wiener 2013, 41.

ανακτορικού οίκου (**Εικόνες 25 και 76**).⁶⁴⁹ Επιπλέον, έχει αναγνωριστεί ένα μαγειρείο το οποίο έχει άμεση σχέση με τους ιερούς χώρους της Νοτιοανατολικής Πτέρυγας. Πρόκειται για τον Χώρο 213, εντός του οποίου βρίσκονται δύο φούρνοι.⁶⁵⁰

Μαγειρεία στην Κνωσό έχει θεωρηθεί ότι υπήρχαν κάτω από τους χώρους υποδοχής, οι οποίοι εικάζεται ότι βρίσκονταν στον όροφο. Τα στοιχεία τα οποία θα ήταν δυνατόν να προδώσουν την παρουσία τέτοιων εγκαταστάσεων ήταν η σύνδεσή τους με αποθηκευτικούς χώρους και με χώρους κατάλληλους για την προετοιμασία φαγητού, τα υπολείμματα μεγάλης ποσότητας χονδροειδούς και λεπτότεχνης κεραμικής, καθώς και η πρόσβαση στον όροφο με κλίμακες. Επίσης, εικάζεται ότι στον όροφο πάνω από το Τελωνείο (**Εικόνα 77**), στο βορειοδυτικό άκρο του συγκροτήματος⁶⁵¹, υπήρχε μαγειρείο, το οποίο δεν συνδεόταν άμεσα με την Κεντρική Αυλή, όπως φαίνεται να συμβαίνει στα ανάκτορα της Φαιστού και των Μαλίων. Επιπλέον, σύμφωνα με το ημερολόγιο του Mackenzie του 1901, βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής νότια του Τελωνείου, στο σημείο όπου ο Evans θεώρησε ότι βρισκόταν ένα φυλάκιο φρουρού. Επιπλέον, βρέθηκαν και ολόκληρα δοχεία, τακτοποιημένα ανά κατηγορία, σε ξεχωριστά δωμάτια των Νοτιοανατολικών Αποθηκών, που βρίσκονται κοντά.⁶⁵² Περισσότερα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της ταύτισης αυτών των χώρων με μαγειρεία προήλθαν από το ανάκτορο της Ζάκρου⁶⁵³, όπου η αντίστοιχη αίθουσα λειτουργούσε ταυτόχρονα ως είσοδος και ως χώρος συμποσίων⁶⁵⁴. Η παρουσία μαγειρείου σε έναν χώρο που βρίσκεται τόσο κοντά σε μια από τις εισόδους του ανακτόρου, συγκεκριμένα τη Βόρεια, μπορεί ενδεχομένως να συγκριθεί με την εγκατάσταση οικιστικού χαρακτήρα στον Τομέα C, δίπλα από την Κύρια Είσοδο του Mari (βλ. και υποκεφάλαιο 3.2.11). Υπέρ μιας τέτοιας σύγκρισης μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η παρατήρηση ότι, αντίθετα με την Κάτω Ζάκρο, η υπόστυλη αίθουσα της Κνωσού είναι τοποθετημένη μακριά από τις περιοχές τελετουργικών συναθροίσεων εντός του ανακτόρου.⁶⁵⁵ Δεν είναι απίθανο να προσφερόταν τροφή, μέσω αυτής της αίθουσας, σε συναθροίσεις στον επονομαζόμενο Οικιστικό Τομέα στην Ανατολική Πτέρυγα, ενώ είναι επίσης δυνατόν

⁶⁴⁹ Parrot 1958α, 221-44· Margueron 2004, 465-6· 2014α, 117-8.

⁶⁵⁰ Parrot 1958α, 273-4. Ο Χώρος 167 του Τομέα C δεν είναι μαγειρείο, όπως είχε υποστηρίξει ο Parrot (Parrot 1958α, 24-6· Margueron 1982, 222-3).

⁶⁵¹ Evans 1930, 165, εικ. 106.

⁶⁵² Evans 1921, 568-71.

⁶⁵³ Graham 1987, 125-8.

⁶⁵⁴ Hitchcock 2000, 84. Για τις εικασίες που συνδέουν τις μινωικές υπόστυλες αίθουσες με συμπόσια, μέσω συγκρίσεων με αιγυπτιακές αίθουσες, βλ. Hitchcock 2000, 83.

⁶⁵⁵ Preziosi 1983, 98· Hitchcock 2000, 84.

να προταθεί, ότι η συγκεκριμένη αίθουσα λειτουργούσε και ως μια πολυτελής περιοχή συνάντησης για άτομα που δεν γίνονταν δεκτά ή που δεν χρειαζόταν να προχωρήσουν στα ενδότερα του ανακτόρου.⁶⁵⁶

3.2.10. Εγκαταστάσεις υγιεινής

Στο Μαρί υπάρχουν πολυάριθμοι χώροι οι οποίοι έχουν ερμηνευθεί ως λουτρά, χάρη στους πήλινους λουτήρες που έχουν βρεθεί σε πολλούς απ' αυτούς. Επιπλέον, σε αρκετά απ' αυτά τα λουτρά υπήρχε και μια τουαλέτα, η οποία αποτελείτο από μια οπή στο δάπεδο και εξυπηρετείτο από το σύστημα αποχέτευσης με πήλινους αγωγούς του ανακτόρου (**Εικόνες 78-79**). Τα λουτρά–τουαλέτες του Μαρί ήταν πάντα μονωμένα με πίσσα —γνωστό μονωτικό υλικό— και αρκετά απομονωμένα. Σε ορισμένα απ' αυτά παρατηρείται μια επιπλέον πολυτέλεια: μια μικρή εστία σε μια γωνία του χώρου, με μια καμινάδα για την έξοδο του καπνού (**Εικόνες 80-81**). Λουτρικοί χώροι συναντώνται δε σε κάθε τομέα του ανακτόρου⁶⁵⁷, χαρακτηριστικό απαραίτητο, καθώς στο Μαρί απασχολείτο μεγάλος αριθμός προσωπικού που διέμενε στο κτήριο.

Εκτός από τις αποχετεύσεις, το MBA έφερε και σύστημα απορροής των ομβρίων υδάτων, για την προστασία του κτηρίου από το νερό της βροχής, η οποία ερχόταν στο Μαρί συγκεκριμένη εποχή του έτους, αλλά ήταν καταρρακτώδης. Επίσης, το σύστημα αυτό ήταν κατάλληλο και για τη συλλογή του νερού αυτού, ώστε να χρησιμοποιείται για τις διάφορες ανάγκες του ανακτόρου.⁶⁵⁸

Η Κνωσός, όπως όλα τα κρητικά ανάκτορα, διέθετε πολύπλοκο αποχετευτικό σύστημα με σωλήνες από οπτό πηλό, το οποίο, ενδεχομένως, εισήχθη από τη Μεσοποταμία, μέσω της ακτής της Συρίας ή της Μικράς Ασίας.⁶⁵⁹ Στην Κνωσό, όπως συνέβαινε συνήθως στις μινωικές οικίες, η τουαλέτα ήταν τοποθετημένη στους χώρους που έχουν ταυτιστεί με την ιδιωτική κατοίκηση και, συνήθως, σε αρκετά απομονωμένη θέση. Στην κατηγορία αυτή δεν προστίθενται οι δεξαμενές καθαρμών, παρ' όλο που μια θεωρία τις ερμηνεύει ως λουτρά. Αυτή η θεωρία έχει βασιστεί στο μικρό τους μέγεθος και την κατασκευή τους κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, η οποία θεωρείται πως διευκόλυνε τη ρίψη ύδατος από έναν υπηρέτη στον λουόμενο.

⁶⁵⁶ Hitchcock 2000, 85.

⁶⁵⁷ Parrot 1958a, 18, 37-8, 51-3, 202-5, για μερικά δείγματα λουτρών στο MBA· Graham 1987, 100· Margueron 2004, 494-5.

⁶⁵⁸ Margueron 2004, 495-9.

⁶⁵⁹ Lawrence 1951, 82.

Επιπλέον, αυτοί οι χώροι βρίσκονται συχνά σε άμεση σχέση με ένα «σύστημα αιθουσών», σύμπλεγμα το οποίο συχνά ερμηνεύεται ως οικιακής χρήσης. Η πιο συνήθης ένσταση εναντίον αυτής της ερμηνείας είναι πως το γύψινο επίχρισμα των τοιχωμάτων των δεξαμενών αυτών δεν είναι υδατοστεγές και θα είχε καταστραφεί. Επιπροσθέτως, όλες αυτές οι δεξαμενές δεν διαθέτουν αποχετευτικό σύστημα.⁶⁶⁰ Αντίθετα, είναι γενικά αποδεκτό, ότι η δεξαμενή η οποία έχει εντοπιστεί απέναντι από τον θρόνο της Κνωσού είχε αποκλειστικά τελετουργική χρήση, καθώς το αρκετά δημόσιο περιβάλλον του χώρου δεν θα ενδεικνυόταν για τη φροντίδα της καθημερινής υγιεινής. Το καλύτερο επιχείρημα εναντίον της ερμηνείας των δεξαμενών ως λουτρών προέρχεται από το Ακρωτήρι της Θήρας, στη δεξαμενή του οποίου βρέθηκαν οι εξαιρετικές τοιχογραφίες κροκκοσυλλογής από νεαρές γυναίκες, παρουσία μιας θεάς ή ιέρειας.⁶⁶¹ Αυτές οι ενστάσεις, βέβαια, δεν έχουν πείσει όλους τους ερευνητές.⁶⁶²

Από το σύνολο των χώρων της Κνωσού που διχάζουν τους ερευνητές ανάμεσα στην ερμηνεία τους ως λουτρών ή ως δεξαμενών καθαρμών, υπάρχουν τρεις χώροι οι οποίοι είναι γενικά αποδεκτό (εκτός από τον Graham) πως αποτελούν πράγματι λουτρά. Ο πρώτος χώρος βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του ανακτόρου, ο δεύτερος στη Νότια Οικία της Κνωσού και ο τελευταίος —και εντυπωσιακότερος— ανήκει στο Μέγαρο της Βασίλισσας (**Εικόνα 53**).⁶⁶³ Πρόκειται για έναν πολύ μικρό χώρο (2,20 x 1,11 μ.), προσβάσιμο από έναν μακρύ διάδρομο από το Μέγαρο της Βασίλισσας, από τον οποίο απομονωνόταν με μια θύρα. Το δάπεδο και οι τοίχοι του ήταν επενδυμένοι με γυψόλιθους, για καλύτερη εμφάνιση και ευκολότερη καθαριότητα. Ο χώρος εξυπηρετείτο από ένα τμήμα του αποχετευτικού συστήματος από πήλινους αγωγούς, το οποίο αντιστοιχούσε στη συγκεκριμένη πτέρυγα του ανακτόρου. Η σημαντικότερη διαφορά με τις τουαλέτες του Mari είναι τα ίχνη που δηλώνουν την ύπαρξη ξύλινου καθίσματος. Η τουαλέτα της Κνωσού, επομένως, μοιάζει περισσότερο με τα αιγυπτιακά παράλληλα παρά με εκείνα στο Mari.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Graham 1987, 99.

⁶⁶¹ Hitchcock 2003, 31-2.

⁶⁶² Graham 1987, 99-108, 255-269.

⁶⁶³ Evans 1921, 579-80· 1928, 378-80· 1930, 381-6· Graham 1987, 102· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 131, 139. Η αρχή του συστήματος αποχέτευσης κάτω από τον τομέα των Βασιλικών Διαμερισμάτων ανάγεται στη MM II A περίοδο, γεγονός το οποίο φανερώνει και την αρχή του ίδιου του τομέα (Driessen και MacDonald 1988, 248-9, 256).

⁶⁶⁴ Evans 1921, 228-30· Graham 1987, 108-10.

Καθώς δεν αφορά την παρούσα μελέτη η αναζήτηση ενός τρόπου διαχωρισμού των κοινών λουτρών από τις τελετουργικού χαρακτήρα δεξαμενές καθαρμών⁶⁶⁵, δεν θα δοθεί έκταση στο συγκεκριμένο θέμα. Τα μοναδικά κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στα δύο υπό εξέταση ανάκτορα είναι η παρουσία πήλινων λουτήρων στους χώρους που ερμηνεύονται ως λουτρά⁶⁶⁶ και η ύπαρξη εγκατάστασης τουαλέτας συνδεδεμένης με το δίκτυο αποχέτευσης των ανακτορικών συμπλεγμάτων, στοιχεία ενδεικτικά της χρήσης των παρακείμενων χώρων για κατοίκηση. Επιπλέον, και στα δύο ανάκτορα, τέτοιου είδους εγκαταστάσεις τοποθετούνται ακριβώς σε μια από τις σημαντικές εισόδους τους, γεγονός που έχει οδηγήσει τους ερευνητές να ταυτίζουν τους συγκεκριμένους τομείς με ξενώνες.

3.2.11. «Ξενώνες»

Ο Parrot είχε προτείνει πως ο Τομέας C, στα ανατολικά της Πρώτης Αυλής 154 του Mari, ο οποίος αποτελείται από δώδεκα περίπου δωμάτια, που αναπτύσσονταν γύρω από τον Χώρο 160 και περιλάμβαναν ένα λουτρό και —ίσως— ένα μαγειρείο, εχρησιμοποιείτο για την υποδοχή και φιλοξενία σημαντικών επισκεπτών (**Εικόνα 82**). Πιθανότατα, η υγιεινή των ταξιδιωτών θεωρείτο απαραίτητη προϋπόθεση προτού εισχωρήσουν περισσότερο μέσα στο ανάκτορο και συναντήσουν, ενδεχομένως, και τον βασιλιά.⁶⁶⁷ Σύμφωνα, όμως, με τη νεότερη άποψη του Margueron, στον τομέα αυτόν εδραστηριοποιείτο ο βασιλικός επιστάτης.⁶⁶⁸ Ενδεχομένως η μια άποψη να μην αναιρεί απαραίτητα την άλλη, καθώς θα ήταν δυνατόν ο Τομέας C να κατοικείται πράγματι από τον επιστάτη του ανακτόρου και να χρησιμοποιείται ταυτόχρονα για τη φροντίδα της υγιεινής των σημαντικών επισκεπτών κατά την άφιξή τους, υπό την επίβλεψη του ίδιου αξιωματούχου.

Ο Graham πρότεινε, επίσης, πως μια σειρά μονών χώρων με λουτρά γύρω από την Αυλή 15 εχρησιμοποιείτο για τη φιλοξενία λιγότερο σημαντικών προσώπων. Ο Parrot, ωστόσο, είχε συνδέσει τη χρήση αυτών των χώρων με τους αξιωματούχους της αυλής του Mari⁶⁶⁹, ερμηνεία η οποία θεωρείται περισσότερο ελκυστική, δεδομένου ότι ο Τομέας L, στον οποίον ανήκει η Αυλή 15, βρίσκεται σε μεγάλη εγγύτητα με τον Δεύτερο Οίκο των βασιλισσών.

⁶⁶⁵ Βλ. Πλάτωνος 1990.

⁶⁶⁶ Graham 1987, 100.

⁶⁶⁷ Parrot 1958α, 20-33.

⁶⁶⁸ Margueron 1982, 333-4· 2004, 462 (“*Le quartier de l’Intendant*”)· 2008β, 133.

⁶⁶⁹ Parrot 1958α, 192-205· Graham 1987, 112.

Κατά παρόμοιο τρόπο με τον Τομέα C, η Βόρεια Δεξαμενή Καθαρισμών της Κνωσού (**Εικόνα 67**) έχει θεωρηθεί ότι χρησίμευε για τον τελετουργικό καθαρισμό των επισκεπτών, πριν εισέλθουν στο κέντρο του ανακτόρου. Αυτή η ιδέα δεν στηρίζεται σε κάποια αδιαμφισβήτητη βάση, αλλά παραμένει μια πιθανότητα.⁶⁷⁰ Μ' αυτόν τον τρόπο ερμήνευσε ο Graham την παρουσία σ' αυτόν τον χώρο ενός θραύσματος από αλάβαστρο, στο οποίο ήταν χαραγμένο το όνομα του βασιλιά των Υξώ, Khyan, ως απόδειξη παρουσίας υψηλού απεσταλμένου από την Αίγυπτο στην αυλή της Κνωσού. Η παρουσία του θραύσματος θα ήταν βέβαια δυνατόν να ερμηνευθεί ως τμήμα διπλωματικού δώρου, το οποίο έφθασε στην Κνωσό ασχέτως παρουσίας ξένου απεσταλμένου, ενώ ενδεχομένως να είχε πέσει στη δεξαμενή από τον όροφο. Ομοίως, θα ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν και οι δύο ομάδες χώρων, η καθεμία με το δικό της λουτρό, οι οποίες βρίσκονται στο νοτιοανατολικό άκρο του ανακτόρου και είναι προσβάσιμες από τη Νοτιοανατολική Είσοδο. Ο ίδιος ο Evans είχε επισημάνει τον οικιστικό χαρακτήρα των χώρων αυτών, αν και είχε προτείνει ότι κατοικούνταν από κάποιο μέλος του ιερατείου.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Evans 1921, 405-22· 1930, 8-12· 1935, 907-8· Graham 1987, 106· Hitchcock 2000, 110.

⁶⁷¹ Evans 1921, 576· Graham 1987, 113· Adams 2007, 375.

Κεφάλαιο 4. Εικονογραφία και επιτοίχια διακόσμηση

4.1. Τεχνικές και τεχνοτροπίες

Η επιθυμία για διακόσμηση των εσωτερικών τοίχων και των δαπέδων των οικιών εμφανίζεται στην Κρήτη και την Εγγύς Ανατολή⁶⁷² ήδη από τη ΝΛ. Στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας αρχίζει να επιστρώνεται στους τοίχους, τα δάπεδα και τις στέγες ένα λεπτό λευκό ασβεστοκονίαμα, το οποίο συνήθως χρωματιζόταν σκούρο ερυθρό. Αυτό παρέμεινε το κατ' εξοχήν χρώμα για τις επιφάνειες τοίχων καθ' όλο το διάστημα από την εποχή των Παλαιών Ανακτόρων και έπειτα.⁶⁷³ Δεν υπάρχει, όμως, ακόμη καμία ένδειξη που να υποδηλώνει την ύπαρξη πραγματικών παραστάσεων στους τοίχους και τα δάπεδα πριν από το 1600 π.Χ. στην Κρήτη.⁶⁷⁴ Μοναδικά σχετικά ευρήματα αποτελούν μερικά έγχρωμα κονιάματα, τα οποία βρέθηκαν στο κατώτερο τμήμα των τοίχων (πασαμέντο) στα Θεμελιακά Διαμερίσματα των Υφαντικών Βαρών της Κνωσού και φαίνεται ότι ανήκουν σε πρώιμη φάση του ανακτόρου.⁶⁷⁵ Στη Νεοανακτορική περίοδο εμφανίστηκαν οι μεγάλες τοιχογραφικές συνθέσεις⁶⁷⁶, οι οποίες θα απασχολήσουν την παρούσα μελέτη. Είναι, γενικά, αποδεκτό ότι η Κνωσός συνιστούσε κέντρο παραγωγής και προώθησης υψηλής ποιότητας τέχνης σε όλους τους τομείς παραγωγής, όπως και στην τοιχογραφία. Για τον λόγο αυτόν, θεωρείται πιθανόν οι βασιλείς —ή οι όποιοι κυβερνήτες είχαν την έδρα τους στην Κνωσό— να επιθυμούσαν να έχουν τους καλύτερους τεχνίτες κοντά τους, προκειμένου να μπορούν να συζητούν μαζί τους για τα εικονογραφικά θέματα και να τους επιβλέπουν. Το λεγόμενο Σχολείο, κοντά στο Εργαστήριο Λίθινων Αγγείων στην Ανατολική Πτέρυγα της Κνωσού, πιθανόν να ήταν εργαστήριο ζωγράφων.⁶⁷⁷ Οι θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί οι τοιχογραφικές συνθέσεις των δύο ανακτόρων, είτε σε σχετικά πλήρη μορφή είτε σε σπαράγματα, δηλαδή οι όροφοι και κάποιοι χώροι

⁶⁷² Muller 2012, 100-1.

⁶⁷³ Hood 1993, 57· Chapin 2010, 223-4.

⁶⁷⁴ Ένα διακοσμητικό τεμάχιο που ο Evans απέδωσε στη MM I ή II περίοδο (Evans 1921, 201, 231· 1928, 199, 200 σχ. 110 ΑΚ· 1935, 249, σχ. 187 Κ) πράγματι προέρχεται από τη ζώνη ανδρικής μορφής φυσικού μεγέθους, όπως εκείνες της τοιχογραφίας της Πομπής, σύμφωνα με τον Cameron. Για μεταλλική ζώνη με σπειροειδή διακόσμηση αυτού του είδους, πρβλ. με Frankfort 1969, 131-2, σχ. 58.

⁶⁷⁵ Evans 1921, 251 κ.ε., σχ. 188 a, b· Hood 1993, 57-8.

⁶⁷⁶ Hayson 2018, 253-78.

⁶⁷⁷ Hood 1993, 56-7. Ερμηνεία του χώρου αυτού ως καταλύματος γραφείων είχε προταθεί από τον Evans (1921, 366), αλλά είναι πιθανές και άλλες ερμηνείες.

του ισογείου με ιδιαίτερη χρήση, δείχνουν τη σημασία που είχε ο ζωγραφικός διάκοσμος σε κτήρια με ιδιαίτερη κοινωνική, πολιτική ή θρησκευτική υπόσταση.⁶⁷⁸

Ορισμένα από τα ανάκτορα της Συρίας (Alalakh, Tel Kabri, Mari) φαίνεται ότι διέθεταν τοιχογραφίες, με τεχνικές, τεχνοτροπίες και θεματολογίες κοινές με τις αιγαιακές, και ειδικότερα μ' αυτές της Κνωσού.⁶⁷⁹ Η συζήτηση περί της επιρροής της μίας θέσης επάνω στην άλλη δεν έχει φτάσει σε βέβαιο συμπέρασμα, ωστόσο είναι αποδεκτή η ύπαρξη ανταλλαγής ιδεών και τεχνικών γνώσεων μεταξύ Κρήτης και Συρίας.⁶⁸⁰ Στο ερώτημα «ποιο ανάκτορο κληροδότησε κάποιες αισθητικές αντιλήψεις στα άλλα», ο A. Parrot είχε από νωρίς καταλήξει ότι η Κρήτη επηρεάστηκε από την Ανατολή, εξαιτίας της πρώιμης χρονολόγησης των έργων του Mari σε σχέση μ' αυτά της Κνωσού.⁶⁸¹

Με βάση τις χρονολογήσεις, καθίσταται σαφές πως, πράγματι, η διακόσμηση του ανακτόρου του Mari προηγείται της Κνωσού (ΥΜ I ή II περίοδος). Πιο συγκεκριμένα, οι τοιχογραφίες της Αυλής 106, των Διαμερισμάτων του Βασιλιά στον όροφο, του Οίκου των Γυναικών και, ίσως, και της Αίθουσας 64 πραγματοποιήθηκαν επί της ασσυριακής διακυβέρνησης του Yašmaḥ-Addu. Η τοιχογραφία της Περιβολής χρονολογείται στην Αμοριτική περίοδο, προ της ασσυριακής κατάκτησης, ενώ οι τοιχογραφίες της Αίθουσας 132 επί της διακυβέρνησης των *Šakkanakku*.⁶⁸² Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονείται ότι δεν διασώζονται παρά ελάχιστα θραύσματα του εικονογραφικού προγράμματος που κοσμούσε την παλαιοανακτορική Κνωσό, επομένως θα ήταν προτιμότερο να μην δοθεί μια απόλυτη απάντηση σ' αυτό το ζήτημα. Επιπλέον, όπως έχει ήδη τονιστεί, η μελέτη των σχέσεων δεν έχει επιβεβαιώσει άμεση επαφή και ιδιαίτερες σχέσεις ανάμεσα στα δύο συγκεκριμένα ανάκτορα, της Κνωσού και του Mari.

Εκτός από τα εικονογραφικά θέματα, η μελέτη των τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία των τοιχογραφιών είναι εξίσου χρήσιμη για τις συγκρίσεις ανάμεσα στις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, καθώς και για τον προσδιορισμό της προέλευσης της κάθε τεχνικής. Ακόμη, όμως, και οι πρώτοι ανασκαφείς της Κνωσού και του Mari, οι A. Evans και A. Parrot αντίστοιχα, ενώ αναγνώρισαν την ανάγκη για μια τέτοια προσέγγιση των τοιχογραφιών, δεν ανέπτυξαν ιδιαίτερος το θέμα. Πλέον, από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι

⁶⁷⁸ Margueron 1982, 560-1.

⁶⁷⁹ Morgan 2007, 121-2.

⁶⁸⁰ Hood 1993, 58. Το «Διεθνές Θεματολόγιο», βλ. Crowley 1989, 192-201, 297, πίν. 2· 1998, 177.

⁶⁸¹ Picard 1937, 196· Parrot 1958β, viii, 109.

⁶⁸² Muller 2012, 105· 2018, 47, πίν.1.

αρχαιομετρικές έρευνες που αφορούν στις τοιχογραφίες έχουν εξελιχθεί σε μεγάλο βαθμό.⁶⁸³ Τα έως τώρα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι οι τοιχογραφίες του Alalakh (Ανάκτορο του Επιπέδου VII) και του Tel Kabri έχουν εκτελεσθεί με δύο τεχνικές: τη νωπογραφία (*fresco*), η οποία συνηθιζόταν στο Αιγαίο, και την ξηρογραφία (*secco*), σύμφωνα με τα ανατολικά πρότυπα.⁶⁸⁴ Αντίθετα, οι τοιχογραφίες του Mari, οι οποίες είναι οι περισσότερες —έως τώρα— σωζόμενες τοιχογραφίες από τη Συρία της ΕΧ⁶⁸⁵, έχουν δημιουργηθεί μόνο με την τεχνική της ξηρογραφίας σε γύψο ή λασποκονίαμα⁶⁸⁶. Στο MBA έχουν εντοπιστεί κάποια ελάχιστα στοιχεία τα οποία είχαν λανθασμένα χαρακτηριστεί ως νωπογραφίες στο παρελθόν. Τα σχετικά στοιχεία στην τοιχογραφία της Περιβολής φαίνεται πως οφείλονται σε τυχαίο γεγονός, σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη της B. Muller. Επιπλέον, το «Παιχνίδι των Τετραγώνων» στην Αίθουσα 31 λανθασμένα είχε θεωρηθεί από τους ανασκαφείς νωπογραφία, λόγω της αντοχής του στο νερό.⁶⁸⁷ Φαίνεται, επομένως, πως στο ζήτημα αυτό το MBA, που βρίσκεται ακόμη βαθύτερα στη δυτική Ασία σε σχέση με το Alalakh, το Tel Kabri και την Qatna, ακολουθεί τα ανατολικά πρότυπα. Από την άλλη πλευρά, οι τοιχογραφίες της Κνωσού είναι όλες νωπογραφίες.⁶⁸⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση για την προέλευση της τεχνικής της νωπογραφίας. Λόγω της απουσίας προτύπων στην Εγγύς Ανατολή πριν από τη ΜΕΧ II Β περίοδο περίπου⁶⁸⁹, η τεχνική της νωπογραφίας έχει θεωρηθεί καθαρά αιγαιακής προέλευσης, η οποία μεταφέρθηκε από την Κρήτη στην Εγγύς Ανατολή. Ενδεχομένως, αυτή η θεωρία να ισχύει για τις περιπτώσεις των ανακτόρων του Alalakh, του Tel Kabri και της Qatna⁶⁹⁰, οι σωζόμενες τοιχογραφίες των οποίων έπονται των νεοανακτορικών τοιχογραφιών της Κνωσού. Μια άλλη άποψη υποστήριζε ότι η τεχνική της νωπογραφίας πέρασε από την Εγγύς Ανατολή στο Αιγαίο, ειδικότερα στην Κρήτη, μέσω της Ugarit.⁶⁹¹ Υπέρ της συγκεκριμένης θεωρίας

⁶⁸³ Becker et al. 2018, 7-9.

⁶⁸⁴ Βλ. και Rüdén 2009, 179, σχετικά με τις αιγαιακού τύπου τοιχογραφίες της Qatna σε νωπογραφία.

⁶⁸⁵ Becker et al. 2018, 12.

⁶⁸⁶ Parrot 1936, 19· 1958β, 17-8, 109· Morgan 2007, 121-2.

⁶⁸⁷ Muller 2018, 56, 64.

⁶⁸⁸ Hood 1993, 57.

⁶⁸⁹ Οι τοιχογραφίες του Mari και του Tell Sakka, οι οποίες χρονολογούνται κατά προσέγγιση στην ίδια περίοδο, ανήκουν στην κατηγορία της ξηρογραφίας (Pfälzner 2013, 204).

⁶⁹⁰ Muller 2012, 100.

⁶⁹¹ Η σχετική θεωρία του Astour υποστηρίζει, ότι η τεχνική της νωπογραφίας πέρασε στην Κρήτη μέσω της παραθαλάσσιας πόλης Ugarit. Την άποψή του στήριζε στο γεγονός, ότι το ανάκτορο της Ugarit ήταν πανομοιότυπο ως προς τις διαστάσεις και το σχέδιο με το ανάκτορο του Alalakh VII, στο οποίο ανήκουν οι αιγαιακού τύπου τοιχογραφίες, επομένως θα ήταν δυνατόν να διέθετε τοιχογραφίες

θα ήταν δυνατόν να παρατεθεί ένα παράδειγμα από το ίδιο το MBA, όπου οι σκηνές της πομπής με τους ταύρους που οδηγούνται προς θυσία στην Αυλή 106 (βλ. υποκεφάλαιο 4.2.2.) έχουν ζωγραφιστεί επί παχέος γύψινου επιχρίσματος με λευκές, μελανές, κίτρινες, ερυθρές και καστανές χρωστικές ουσίες, με παχιά μελανά περιγράμματα,⁶⁹² χωρίς βέβαια να αναχθεί το ίδιο το MBA ως η πηγή προέλευσης της νωπογραφίας. Επιπλέον, νεότερες έρευνες τείνουν να εντοπίσουν την πρώτη χρήση της νωπογραφίας εκτός Αιγαίου, και μάλιστα στη Συροπαλαιστίνη, τουλάχιστον 200 χρόνια πριν από τις πρωιμότερες διατηρημένες μινωικές νωπογραφίες.⁶⁹³ Ωστόσο, όποια κατεύθυνση και αν ακολούθησε το «ταξίδι» της τεχνικής της νωπογραφίας, αυτό θα ήταν αδύνατο χωρίς τη φυσική παρουσία ανθρώπων ειδικών στη χρήση της. Οι μετακινήσεις καλλιτεχνών ανάμεσα στα βασίλεια ύστερα από προσκλήσεις των ηγεμόνων έπαιξαν, ενδεχομένως, σημαντικό ρόλο σε αυτή τη μετάδοση.⁶⁹⁴

Μια νέα, ενδιαφέρουσα θεωρία του J.-M. Durand υποστηρίζει —πάντα με επιφύλαξη— ότι η ιδέα της τέχνης της τοιχογραφίας είναι κάτι που ήρθε στην Εγγύς Ανατολή από αλλού. Μ' αυτόν τον τρόπο αιτιολογεί το γεγονός της απουσίας λέξεων για τον ορισμό του ζωγράφου ή της ζωγραφικής σύνθεσης της τοιχογραφίας στις γλώσσες που χρησιμοποίησαν τη σφηνοειδή γραφή, ενώ σ' αυτές εμφανίζονται μόνο λέξεις οι οποίες αφορούν στο βάψιμο και τη βαφή. Επιπλέον, φαίνεται ότι υπήρχε ένας όρος για τον σχεδιασμό και αυτός ήταν η λέξη «εγχάραξη». Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται σαφές ότι στη Μεσοποταμία πρώτα γινόταν η εγχάραξη του σχεδίου και στη συνέχεια ο χρωματισμός, για τον οποίον υπήρχαν περιφραστικοί τρόποι για να περιγραφεί, όπως *«τοποθετεί μια βαφή πάνω σε μια επιφάνεια»*. Ουσιαστικά, φαίνεται ότι υπήρχε, δηλαδή, η έννοια της βαφής, καθώς έβαφαν αγάλματα και άλλα έργα τέχνης, απουσίαζε, όμως, η έννοια της ζωγραφικής, δηλαδή η έννοια της δημιουργίας ενός έργου τέχνης μόνο με τη χρήση χρωμάτων. Στη συνέχεια αυτών των

παρόμοιας τεχνοτροπίας με εκείνες του Alalakh και του Mari (Astour 1973, 22). Αντίθετα, ο Woolley είχε θεωρήσει ότι η βόρεια Συρία ήταν ο ενδιάμεσος σταθμός για τη μεταφορά καλλιτεχνικών τάσεων από το Mari στην Κρήτη (Woolley 1953, 76-7).

⁶⁹² Margueron 2009a, 33.

⁶⁹³ Στη θέση Tell el-Burak του νότιου Λιβάνου, η οποία βρίσκεται επί της ακτής περί τα 9 χλμ. νότια της Σιδώνας (ανασκάπτεται από το 2001 από μια γερμανική και λιβανέζικη ομάδα από το Πανεπιστήμιο του Tübingen και το Αμερικανικό Πανεπιστήμιο της Βυρηντού), βρέθηκε πλινθόκτιστο κτήριο της MEX (πιθανότερη χρονολογία κατασκευής θεωρείται το 1900 π.Χ.), με κεντρική αυλή και τοιχογραφίες στον μεγαλύτερο από τους χώρους του. Η μέχρι τώρα μελέτη της εικονογραφίας υπέδειξε επιρροές από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή, αλλά όχι από το Αιγαίο. Η μελέτη της τεχνικής αποκάλυψε ένα προσχέδιο από λεπτά ερυθρά περιγράμματα, οι χρωστικές ουσίες των οποίων εισέρχονταν ως έναν βαθμό μέσα στο κονίαμα, οδηγώντας στην υπόθεση, ότι μόνο οι γραμμές του προσχεδίου είχαν ζωγραφιστεί με την τεχνική της νωπογραφίας. Η εν λόγω έρευνα, βέβαια, βρίσκεται ακόμη σε αρκετά πρώιμο στάδιο (Bertsch 2018, 85-6, 88-90, 92-3· Muller 2018, 76).

⁶⁹⁴ Pfälzner 2013, 204.

παρατηρήσεων, ο Durand διαπιστώνει πως οι περισσότερες τοιχογραφίες που έχουν βρεθεί στην Εγγύς Ανατολή (εκτός της Αιγύπτου) προέρχονται από την περιοχή της σημερινής Συρίας, γεγονός το οποίο μπορεί, βέβαια, να είναι τυχαίο. Στις τοιχογραφίες, πάντως, οι οποίες έχουν βρεθεί, αναγνωρίζεται η επαφή με ξένα στοιχεία αισθητικής, κυρίως αιγυπτιακά, γεγονός που ίσως ερμηνεύει την απουσία ακκαδικών και σουμεριακών όρων για τον ζωγράφο και το ρήμα «ζωγραφίζω».⁶⁹⁵

Η Κνωσός και το MBA εμφανίζουν ομοιότητες ως προς την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών τους, καθώς χρησιμοποιούσαν τα έντονα μελανά περιγράμματα για τον σχεδιασμό των παραστάσεων, τα οποία εν συνεχεία γεμίζονταν με τα χρώματα. Ωστόσο, μια σημαντική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι ανθρώπινες μορφές του Mari δεν ακολουθούν τη χρωματική σύμβαση «ερυθρό για τους άνδρες» και «λευκό για τις γυναίκες», η οποία συναντάται στην αιγαιακή και την αιγυπτιακή τέχνη. Οι μορφές του Mari φέρουν όλες την ίδια ερυθρή απόχρωση για την απόδοση του δέρματος. Η δεύτερη τεχνοτροπική ομοιότητα του ζωγραφικού διακοσμού των δύο ανακτόρων είναι η ροπή προς τη φυσιοκρατία. Οι τοιχογραφίες του MBA, σύμφωνα με τον Parrot, συνδυάζουν δύο καλλιτεχνικά ρεύματα, δύο τεχνοτροπίες οι οποίες κάποτε ενώνονται και κάποτε λειτουργούν ξεχωριστά.⁶⁹⁶ Η πρώτη είναι η σαφής, αλλά άκαμπτη απόδοση των μορφών, οι οποίες μοιάζουν ενίοτε ψυχρές, σύμφωνα με τις τυπικές καλλιτεχνικές συμβάσεις της Εγγύς Ανατολής.⁶⁹⁷ Από την άλλη πλευρά, ξεχωρίζει μια τάση προς τη φαντασία και τη φυσιοκρατία. Αυτή η φυσιοκρατική τάση εμφανίστηκε κατά την Ακκαδική περίοδο στη γλυπτική, ενώ εμφανίστηκε ξανά κατά την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο, όταν δίπλα στις παραδοσιακές μορφές των βασιλέων και των θεών απεικονίζονται ζώα και αντικείμενα, τα οποία αποτελούν στοιχεία ρεαλισμού, όπως στις παραστάσεις της Αυλής 106 και της Αίθουσας 132 (βλ. 4^ο κεφάλαιο). Πουθενά αλλού εκτός από το Mari δεν έχει εφαρμοστεί αυτός ο αρμονικός συνδυασμός, ο οποίος εκφράζει ταυτόχρονα την καλλιτεχνική παράδοση της Μεσοποταμίας, όπως αυτή εκδηλωνόταν κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, με έναν περισσότερο «ελεύθερο» τρόπο απόδοσης των θεμάτων, και μάλιστα από την αρχή της 3ης χιλιετίας.⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ Durand 2013, 16-7, 22, 27.

⁶⁹⁶ Parrot 1958β, vii.

⁶⁹⁷ Parrot 1958β, 107. Για σχετικά παραδείγματα από μερικούς νεοσουμεριακούς κυλίνδρους και τη στήλη του Ur-Nammu, βλ. Frankfort 1969, πίν. 53.

⁶⁹⁸ Parrot 1958β, 107.

Ο ρεαλισμός της τέχνης του Mari φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ένα θραύσμα από την Αυλή 106, στο οποίο σώζεται το πέλμα μιας μορφής που βαδίζει (**Εικόνα 83**). Η γραμμή που αναπαριστά την επιφάνεια του εδάφους είναι μελανή και ακριβώς από κάτω απεικονίζονται παράλληλες κυματοειδείς γραμμές (λευκές και ερυθρωπής ώχρας). Το μοτίβο αυτό ακολουθεί, ακόμη χαμηλότερα, ένα πλέγμα αποτελούμενο από παρόμοιες κυματοειδείς γραμμές που διασταυρώνονται. Είναι φανερό, ότι αυτή η σκηνή λαμβάνει χώρα μπροστά στην όχθη ενός ποταμού, μέσα στον οποίον διακρίνονται και ιχθείς. Ίσως πρόκειται για τον ποταμό Ευφράτη, τον ζωοδότη ποταμό της περιοχής, με το πλέγμα να αποτελεί αναπαράσταση των πολυάριθμων καναλιών που ξεκινούν απ' αυτόν και αρδεύουν τη γη. Στην περίπτωση κατά την οποία ισχύει αυτή η ερμηνεία, η παρουσία των ταινιών από ερυθρή ώχρα στην κύρια ροή και τα ρεύματα θα μπορούσε να αποτελεί την αναπαράσταση των λασπωδών υδάτων του Ευφράτη (αλλά και του Τίγρη) κατά τις περιόδους ξηρασίας, κατά τις οποίες επραγματοποιείτο η σπορά.⁶⁹⁹ Ακόμη τέσσερα θραύσματα από την ίδια αυλή (**Εικόνα 84**) ανήκουν σε μια διακόσμηση ιδιαίτερη, η οποία αποτελείται από πολυγωνικά σχέδια μελανού περιγράμματος επί ερυθρωπού βάθους, σαν κάποιου είδους πλακόστρωτο. Καθώς δεν έχει βρεθεί παρόμοιο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό στο Mari, αλλά έχει παρατηρηθεί πως στις όχθες του Ευφράτη η γη εμφανίζει παρόμοιους σχηματισμούς, όταν τα ύδατα υποχωρούν και το έδαφος στεγνώνει⁷⁰⁰, θα ήταν πιθανόν τα εν λόγω θραύσματα να αποτελούν συνέχεια της σύνθεσης με τον ποταμό.

Η φυσιοκρατία της τέχνης του Mari εκδηλώνεται, επίσης, στις παράπλευρες σκηνές της τοιχογραφίας της Περιβολής, με την απεικόνιση των μεγάλων φοινίκων και των ανδρών που αναρριχώνται σ' αυτούς (βλ. υποκεφάλαιο 4.2.4.β.), καθώς και στις καθημερινές σκηνές με τους αλιείς και τους στρατιώτες στη σύνθεση της Αίθουσας 132. Επιπλέον, ανάμεσα στις ανθρώπινες μορφές που σώζονται από την τοιχογραφία που κοσμούσε τον όροφο της Αίθουσας 220, εικονίζονται όχι μόνον άνθρωποι με συριακή, αλλά και αφρικανική καταγωγή (**Εικόνα 85**).⁷⁰¹ Απεικόνιση ανθρώπων αφρικανικής καταγωγής, υπάρχει και στο θραύσμα της τοιχογραφίας από την Κνωσό, το οποίο απεικονίζει τον «Αρχηγό των Μαύρων» (**Εικόνα 86**).⁷⁰² Η αποσπασματική αυτή τοιχογραφία βρέθηκε εκτός του ανακτόρου της Κνωσού, κοντά

⁶⁹⁹ Parrot 1958β, 31-3.

⁷⁰⁰ Parrot 1958β, 33-4.

⁷⁰¹ Parrot 1958β, 105-6.

⁷⁰² Cline 1995β, 270· Preziosi και Hitchcock 1999, 169-71.

στην Οικία των Τοιχογραφιών, αν και δεν είναι γνωστό το ανασκαφικό της πλαίσιο. Παρ' όλα αυτά, χρονολογείται, με βάση τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της, κατά την τρίτη φάση της Κνωσού. Μαζί με την τοιχογραφία του Κροκοσυλλέκτη Κυανού Πιθήκου, η παράσταση αυτή αποτελεί ένδειξη για έμμεσες επαφές της Κρήτης με την υποσαχάρια Αφρική (Νουβία), μέσω της Αιγύπτου. Ο «αρχηγός» της ομάδας, που απεικονίζεται στην τοιχογραφία, φορά κάλυμμα κεφαλής με κέρατα, το οποίο θυμίζει κράνος νουβιακού τύπου. Ο ίδιος είναι χρωματισμένος με το συμβατικό καστανό χρώμα που χρησιμοποιείται για τους άνδρες στο Αιγαίο, ενώ οι δύο μορφές που τον ακολουθούν είναι χρωματισμένες με μελανό χρώμα, γεγονός που υποδηλώνει την αφρικανική προέλευσή τους. Όλες οι μορφές κρατούν δόρυ. Οι κάτοικοι της Νουβίας φημίζονταν για τις στρατιωτικές τους ικανότητες και χρησιμοποιούνταν συχνά στην Αίγυπτο ως μισθοφόροι. Με βάση αυτήν την πληροφορία, ο Evans είχε υποθέσει ότι στην αποσπασματική τοιχογραφία της Κνωσού απεικονίζονται φρουροί του ανακτόρου⁷⁰³, υπόθεση η οποία παραμένει αστήρικτη. Φαίνεται, επομένως, πως και στα δυο υπό εξέταση ανάκτορα διακρίνονται αιγυπτιακές επιρροές από την απεικόνιση μορφών οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν «Νούβιοι».

Στην ίδια κατηγορία της τάσης προς τη φυσιοκρατία και τον ρεαλισμό, αξίζει να προστεθεί και η προσπάθεια απόδοσης της προοπτικής στην τοιχογραφία της Περιβολής στο Mari, η οποία θα αναλυθεί παρακάτω. Η τοιχογραφία αυτή είναι μοναδική ως προς την οργάνωση της σύνθεσης, η οποία ξεπερνά σε πολυπλοκότητα την απλή παράταξη σε σειρά, που συναντάται συνήθως στην Εγγύς Ανατολή. Είναι, ωστόσο, φανερό ότι οι καλλιτέχνες επικεντρώθηκαν στην κεντρική σκηνή της τοιχογραφίας, και ιδιαίτερα στη θεά Istar, δίνοντας στο θέμα μια αίσθηση βάθους. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στις πολλαπλές ταινίες του πλαισίου της κεντρικής σκηνής, αλλά και χάρη στη μεγάλη σκηνή του κήπου που το περιβάλλει συμμετρικά από τις δύο πλευρές του.⁷⁰⁴ Όσο για τη γενικότερη ροπή της μινωικής τέχνης προς τη φυσιοκρατία, αυτή είναι έκδηλη στις περισσότερες τοιχογραφίες της.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Evans 1928, 755-7.

⁷⁰⁴ Margueron 2006, 213· Luciani 2010, 106-7.

⁷⁰⁵ Η φυσιοκρατία των μινωικών τοιχογραφιών παραμένει κατά το μεγαλύτερο μέρος αποδεκτή, παρά το γεγονός ότι, πράγματι, τα διατηρημένα στοιχεία θα μπορούσαν να μην επαρκούν για την πλήρη εκτίμηση της πραγματικότητας (βλ. Τζαχίλη 2011, ειδ. 226-32).

4.2. *Μοτίβα, Θέματα και Ιδεολογίες*

Στο υποκεφάλαιο αυτό εξετάζονται παράλληλα οι τοιχογραφίες των δύο υπό σύγκριση ανακτορικών συγκροτημάτων. Παράλληλα, παρουσιάζονται παραστάσεις και από άλλα μέσα ανακτορικής τέχνης των δύο θέσεων. Περιγράφονται εν συντομία οι εικονιστικές ομοιότητες των θεμάτων και παρατίθενται οι ερμηνείες τους, οι οποίες θα δείξουν αν και κατά πόσο υφίστανται κοινές ιδεολογικές βάσεις ανάμεσα στις δύο θέσεις και, κατ' επέκταση, ανάμεσα στις διοικούσες ομάδες. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι διαθέσιμες γραπτές πηγές του Αιγαίου δεν παρέχουν πληροφορίες ικανές να βοηθήσουν στην ερμηνεία της εικονογραφίας.⁷⁰⁶ Προκειμένου να διευκολυνθεί η σύγκριση μέσα στο περιορισμένο πλαίσιο της διατριβής, ακολουθούν θεματικά υποκεφάλαια, καθένα από τα οποία εξετάζει ένα κοινό εικονιστικό θέμα των δύο ανακτόρων. Πριν αναλυθούν τα εικονιστικά θέματα, ωστόσο, προηγείται η παρουσίαση ορισμένων απλούστερων διακοσμητικών θεμάτων που συναντώνται και στα δύο ανάκτορα.

Στον Δεύτερο Οίκο του MBA, ανακαλύφθηκε διακόσμηση, η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της είναι γεωμετρική. Στη βορειοδυτική πλευρά της Αυλής 31, σε ύψος 1,80 μ. από το δάπεδο, οι τοίχοι κοσμούνται από δύο ταινίες (**Εικόνα 87**), κάθε μία από τις οποίες περιορίζεται ανάμεσα σε δύο στενές λευκές λωρίδες και συντίθεται από μια ταινία στοιχείων σπείρας, τα οποία περιγράφονται από τον Parrot ως «σειρά από ανεστραμμένα “S”».⁷⁰⁷ Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι ζωγραφισμένο με κυανό χρώμα επί μελανού βάθους, το οποίο το ενώνει με τα όρια του σχεδίου. Τα σημεία ανάμεσα στις ενώσεις του μελανού με τις λευκές λωρίδες είναι επίσης χρωματισμένα κυανά.⁷⁰⁸ Φαίνεται πως όλοι οι τοίχοι της Αυλής 31 καλύπτονταν από την ίδια διακόσμηση, γεγονός το οποίο της έδωσε το προσωνύμιο Κυανή Αυλή. Περισσότερα θραύσματα με παρόμοια διακόσμηση ανασύρθηκαν από τα χαλάσματα της Αίθουσας 34, η οποία ερμηνεύθηκε ως χώρος υποδοχής⁷⁰⁹, καθώς επίσης και από το Πέρασμα 31-30. Στη βάση του νότιου τοίχου της Αυλής 31, σε λιγότερο καλή κατάσταση διατήρησης, βρέθηκε ένα θραύσμα με το ίδιο θέμα της διπλής ταινίας (**Εικόνα 88**), αποδοσμένο όμως με διαφορετικό τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, κάθε ταινία αποτελείται από αντιπαράθεση τριών στοιχείων διαδοχικά —κυανού,

⁷⁰⁶ Crowley 1998, 172-3.

⁷⁰⁷ Parrot 1936, 18· Muller 2012, 102.

⁷⁰⁸ Στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας το θέμα διπλής σπείρας αποτελείται από δύο στοιχεία, ένα ανοιχτόχρωμο και ένα σκούρο: κυανό και γκριζωπό.

⁷⁰⁹ Parrot 1958a, 167.

γκριζωπού κυανού και λευκού—, ενώ στο κέντρο φέρουν και έναν πορτοκαλί κύκλο. Το μελανό βάθος είναι περισσότερο ευθύγραμμο στην κορυφή και δαντελωτό χαμηλά, με παρεμβαλλόμενες ρομβόσχημες πορτοκαλί ζώνες, οι οποίες περιβάλλονται από μελανό περίγραμμα.⁷¹⁰ Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι στην κεντρική σκηνή της τοιχογραφίας της Περιβολής εμφανίζεται πλαίσιο με αιγαιακές τρέχουσες σπείρες (**Εικόνα 89**). Το μοτίβο αυτό παραλληλίζεται και με τις σπείρες που εμφανίζονται στο βάθρο της Αίθουσας 64.⁷¹¹ Στη Βορειοδυτική Πτέρυγα του ανακτόρου της Κνωσού, συναντάται το μοτίβο της σπείρας σε τοιχογραφία με ταινία, αποτελούμενη από σπείρες τριών χρωμάτων (**Εικόνα 90**), όμοιων με του Mari: κυανό, μελανό και λευκό.⁷¹² Ωστόσο, το κνωσιακό μοτίβο αποδίδεται διαφορετικά και χωρίς οι σπείρες να σχηματίζουν κεντρικό κύκλο. Ως βέβαιο δάνειο από το Αιγαίο ο Parrot αναγνωρίζει μόνο το θέμα της ταινίας με τις σπείρες, το οποίο στο Mari έχει εκτελεστεί με έναν τρόπο μη μεσοποταμιακό. Είναι, εξάλλου, κοινώς αποδεκτή η πρωιμότερη εμφάνιση του μοτίβου στην τέχνη του Αιγαίου (ΠΚ ΙΙ / ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδος) σε σχέση με τη μεσοποταμιακή, στην οποία εμφανίζεται σποραδικά κατά την 3^η και 2^η χιλιετία.⁷¹³ Επιπλέον, η σπείρα στην τέχνη του Αιγαίου έχει σχετιστεί κυρίως με τα ανακτορικά περιβάλλοντα, καθώς συναντάται ως διακόσμηση σε κτήρια τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ανακτορικά, από την ίδια την Κνωσό μέχρι το εικονιζόμενο κτήριο στο ρυτό της Ζάκρου, στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, αλλά και στον Τάφο–Ιερό.⁷¹⁴

Ένα ακόμη κοινό μοτίβο ανάμεσα στην τέχνη των δύο ανακτόρων εντοπίζεται στα υπολείμματα μιας τράπεζας προσφορών, η οποία ήρθε στο φως στα βασιλικά διαμερίσματα του Δεύτερου Οίκου του MBA. Το κάκιστα διατηρημένο ξύλινο πλαίσιο της⁷¹⁵ ήταν διακοσμημένο σε καθεμιά από τις κάθετες πλευρές του με 15 ένθετους ρόδακες από όστρεο, καθένας εκ των οποίων αποτελείτο από 24 πέταλα σε διπλή διάταξη (**Εικόνα 91**). Η κατώτερη ζώνη της σύνθεσης του κεντρικού πίνακα χωριζόταν σε οκτώ πλαίσια, χάρη σε τρεις λεπτές ταινίες από ξύλο τοποθετημένες κάθετα, οι οποίες ενώνονταν στο κέντρο τους από μια οριζόντια. Όλες έφεραν

⁷¹⁰ Parrot 1958β, 1-3.

⁷¹¹ Crowley 1998, 174. Για τη σπείρα στην τοιχογραφία της Περιβολής του MBA, βλ. Barrelet 1950, 22.

⁷¹² Evans 1921, 375.

⁷¹³ Evans 1921, 375, εικ. 272· 1928, 381-4, εικ. 252-5· Parrot 1958β, 110· Crowley 1989, 105-6· 1998, 173, 178. Για τη θεωρία προέλευσης της σπείρας στην Σουμέρ, βλ. Popovitch 1958, 136. Υπέρ της αιγαιακής επιρροής στις σπείρες του Mari είναι και ο Dumas (1992, 30-1).

⁷¹⁴ Platon 2008α, 311.

⁷¹⁵ Parrot 1936, 28. Το πλαίσιο είναι τετράγωνου σχήματος, με διαστάσεις 1,73 x 1,58 μ. Βλ. και Parrot 1958β, πίν. ΙΙΙ αριθ. 1.

διακοσμητικούς ένθετους ρόδακες από όστρεο (λίγο μικρότερους απ' αυτούς που βρίσκονταν στο εξωτερικό του πλαισίου), αποτελούμενους από 12 πέταλα, τοποθετημένα επίσης σε διπλή σειρά. Παρόμοιοι ρόδακες βρέθηκαν και στην Κνωσό, στο Μέγαρο της Βασίλισσας (**Εικόνα 92**). Το μοτίβο του ρόδακα εμφανίζεται στη Μεσοποταμία ήδη από τη Σουμεριακή περίοδο, ενώ στο Αιγαίο πρωτοεμφανίζεται στην κρητική τέχνη της Προανακτορικής περιόδου (ΠΜ ΙΙ).⁷¹⁶

Η μίμηση του λίθου στη ζωγραφική είναι γνωστό μοτίβο στο Magi και το Alalakh. Το μάρμαρο και ο γυψόλιθος δεν βρίσκονται στα αλλουβιακά εδάφη της Εγγύς Ανατολής, γι' αυτό η αρχιτεκτονική εκεί έχει ως βασικό υλικό την πλίνθο.⁷¹⁷ Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το βάθρο της Αίθουσας 64 (**Εικόνα 58**), το οποίο είναι κατασκευασμένο από οπτοπλίνθους καλυμμένες από στρώμα λάσπης ενός εκατοστού και ασβεστοκονίαμα πάχους ενός-ενάμισι χιλιοστού, ενώ έφερε ζωγραφικό διάκοσμο παρόμοιο με μίμηση μαρμάρου.⁷¹⁸ Στο κέντρο του εμφανίζεται ένα τετράγωνο, βαμμένο με ανοικτόχρωμη ερυθρή ώχρα, το οποίο χωρίζεται περιμετρικά σε οκτώ μικρότερα επιμήκη πλαίσια που μιμούνται την επιφάνεια του μαρμάρου, με χρώματα σε ερυθρή ώχρα, κίτρινη ώχρα και πρασινωπό κυανό. Το σύνολο δημιουργεί την εντύπωση πλαισίου, το κεντρικό θέμα του οποίου είναι η διπλή σπείρα. Οι αναδιπλώσεις του μοτίβου είναι λευκού χρώματος (στην ανατολική, βόρεια και δυτική παρειά), κίτρινης ώχρας (στη νότια παρειά), σε βάθος σκούρας ερυθρής ώχρας. Όσο για τα ίδια τα πλαίσια που μιμούνται το μάρμαρο, τα αφηρημένα σχέδια μέσα σ' αυτά μοιάζουν με φλόγες.⁷¹⁹ Για την πιθανή συμβολική σημασία της διακόσμησης αυτής έγινε λόγος στο 3^ο κεφάλαιο. Ζωγραφικός διάκοσμος ο οποίος μιμείται την ορθομαρμάρωση υπάρχει και στην Αίθουσα 31 του Δεύτερου Οίκου (**Εικόνες 93-94**).⁷²⁰ Η περίπτωση του τμήματος δαπέδου της Αίθουσας 31 που φέρει τέτοιου είδους διακόσμηση, το λεγόμενο «Παιχνίδι των Τετραγώνων» (**Εικόνες 94-96**), δεν πρέπει να αποτελεί μια απλή διακοσμητική παρέμβαση στον χώρο. Πρόκειται για μια επιφάνεια περιορισμένη και προορισμένη να σημαδεύει ένα συγκεκριμένο σημείο, η σημασία του οποίου παραμένει ασαφής. Σύμφωνα με την B. Muller, πρόκειται ίσως για μια αντανάκλαση σημαντικών διακοσμητικών στοιχείων του κύριου τομέα του MBA και συγκεκριμένα του βάρου της Αίθουσας 64, το οποίο

⁷¹⁶ Crowley 1989, 84-5, 88· Platon 2008a, 310.

⁷¹⁷ Morgan 2007, 121-2.

⁷¹⁸ Parrot 1937a, 70· 1937β, 328· 1958β, 67, 104-6· Muller 2012, 102.

⁷¹⁹ Parrot 1958β, 67. Φλόγες αποτελούμενες από τρία στοιχεία, αλλά με διαφορετική εκτέλεση, έχουν βρεθεί και σε άλλους τομείς του ανακτόρου, όπως στην Αυλή 106, αριθ. 28, 52, 68.

⁷²⁰ Parrot 1958a, 165-6· Niemeier 1998, 74· Muller 2018, 55-6.

μιμείται την ορθομαρμάρωση, αλλά και της τοιχογραφίας της Περιβολής, χάρη στην τοποθέτησή του δεξιά της θύρας (Εικόνες 95-96).⁷²¹ Επιπλέον, η διακόσμηση του βάρου της Αίθουσας 64 και του —σύγχρονου της— «Παιχνιδιού των Τετραγώνων» φαίνεται πως ήταν εντελώς νέα για την εποχή και είχε πιθανότατα μια βαθύτερη έννοια.⁷²² Εκτός αυτού, το αρχιτεκτονικό σύνολο των Αιθουσών 31-34 αναπαράγει έναν παραδοσιακό σχεδιασμό αίθουσας υποδοχής, συνεχόμενης, με έναν κεντρικό χώρο, όπως το σύνολο της Αυλής 106 – Αίθουσας 64.⁷²³ Η χρονολόγηση των ζωγραφικών απομιμήσεων ορθομαρμάρωσης του MBA επί της ασσυριακής κυβέρνησης του Yašmaḥ-Addu τις ανάγει στις αρχαιότερες γνωστές περιπτώσεις τέτοιας διακόσμησης. Καθίστανται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ίσως πρωιμότερες και από τις μινωικές μιμήσεις ορθομαρμάρωσης.⁷²⁴ Όπως είναι γνωστό, η εν λόγω τεχνική είναι συχνή στη μινωική τέχνη. Το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα προέρχεται από τον Αποθέτη των Υφαντικών Βαρών της Κνωσού και χρονολογείται είτε στη MM II είτε στη MM III περίοδο. Ένα πέρασμα, το οποίο έφερε ζωγραφικό διάκοσμο μίμησης ορθομαρμάρωσης, ανακαλύφθηκε και στο ανατολικό άκρο του ανακτόρου της Κνωσού, με τα ανευρεθέντα θραύσματά του να χρονολογούνται μεταξύ της MM II και της MM III A περιόδου (Εικόνες 97-98).⁷²⁵

Για τις εικονογραφικές τοιχογραφίες της Κνωσού —και του Αιγαίου γενικότερα— είναι γενικά αποδεκτή η άποψη πως όλες οι παραστάσεις είναι φορτισμένες με μεγάλη συμβολική σημασία. Όπως δηλώνει η Hitchcock, «η τέχνη για την τέχνη είναι σύγχρονη θεώρηση της κοινωνίας», ενώ η τέχνη στις αρχαίες κοινωνίες λειτουργούσε ως μέσο για την επικοινωνία με το υπερφυσικό, για την επιβολή και ενίσχυση κοινωνικών αξιών και για την προβολή της κοινωνικής θέσης. Για το Αιγαίο αυτές οι λειτουργίες της τέχνης δεν είναι πάντα σαφείς⁷²⁶, σε αντίθεση με την Εγγύς Ανατολή, όπου αυτή χρησιμοποιείται με βεβαιότητα για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών. Την παράδοση της τελευταίας ακολουθούν και οι τοιχογραφίες του MBA, στις οποίες ταυτίζονται με βεβαιότητα οι μορφές του βασιλιά και των κυρίαρχων θεοτήτων, από τις οποίες εκπορεύεται η εξουσία του.

⁷²¹ Parrot 1958a, 164-7· Margueron 1982, 324-5· Muller 2012, 100-1.

⁷²² Όπως έχει ήδη αναφερθεί για το βάρου.

⁷²³ Muller 2018, 56.

⁷²⁴ Muller 2018, 56.

⁷²⁵ Niemeier 1991, 198· Niemeier και Niemeier 1998, 73. Για τέτοια δάπεδα από άλλα ανάκτορα, βλ. Hirsch 1977, 13, αριθ. C 23, εικ. 4, 17, αριθ. C 43.

⁷²⁶ Hitchcock 2003, 28.

Οι τοιχογραφίες και η εικονιστική τέχνη της Κνωσού (αλλά και της Κρήτης γενικώς) οι οποίες προσφέρουν πλούσιο υλικό για συγκρίσεις ανήκουν στη Νεοανακτορική περίοδο. Από την περίοδο αυτή κι έπειτα δεν έχουν παρατηρηθεί μεγάλες αλλαγές στην τέχνη. Αντιθέτως, υπάρχει μια συνέχεια και μια σταθερότητα στην YEX. Αυτό, ενδεχομένως, οφείλεται στην «ιδεολογική χρήση του παρελθόντος», δηλαδή μια έκφραση της πολιτικής σταθερότητας μέσα από τη σταθερότητα στην τέχνη. Όπως και στην Εγγύς Ανατολή, έτσι και στο Αιγαίο ενδεχομένως η σταθερότητα στην τέχνη να αποτελούσε ένα μήνυμα σταθερότητας και στον πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό τομέα. Το ανάκτορο της Κνωσού εμφανίζεται ως σημείο αναφοράς για την πολιτισμική στρατηγική αυτή κατά την YEX στο Αιγαίο.⁷²⁷ Οι παραπάνω σκέψεις, όμως, θα ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν και σε ό,τι υπήρχε στην Κρήτη και την Κνωσό πριν από τη Νεοανακτορική περίοδο. Θα ήταν, δηλαδή, δυνατόν οι νεοανακτορικές τοιχογραφίες να στηρίζονταν σε ιδέες και εικονογραφικά μοτίβα τα οποία προϋπήρχαν, ίσως και στις ίδιες θέσεις.

4.2.1. «Βασιλιάς»

Σκόπιμο θεωρείται να ξεκινήσει η εικονογραφική σύγκριση από το θέμα της απεικόνισης του βασιλιά στα δύο ανάκτορα, καθώς αυτός είναι θεωρητικά ο «πρωταγωνιστής» σε ένα τέτοιο περιβάλλον. Ως προς αυτήν τη θεματολογία, οι διαφορές είναι περισσότερες από τις ομοιότητες ανάμεσα στις δύο θέσεις. Η σημαντικότερη διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι στο Mari, όπως και σε όλη την Εγγύς Ανατολή, η μορφή του βασιλιά είναι εύκολα αναγνωρίσιμη, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Κνωσό. Για να ερμηνεύσει το γεγονός αυτό, μια παλαιότερη άποψη υποστήριξε ότι οι βασιλείς της μινωικής Κρήτης μάλλον δεν επιθυμούσαν να απαθανατίζονται στην τέχνη.⁷²⁸ Αυτή η άποψη μπορεί να βρει σημαντική υποστήριξη από το γεγονός πως ούτε στη μυκηναϊκή τέχνη —την τόσο επηρεασμένη από τη μινωική τέχνη— απεικονίζεται η βασιλική μορφή, παρόλο που σε αυτήν την περίπτωση τα κείμενα Γραμμικής Β' δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την ύπαρξη βασιλιά.

Η μορφή του βασιλιά στο MBA συναντάται στη σκηνή της Προσφοράς στην Ištar της Αίθουσας 132 (χρονολ. επί Šakkanakku, περ. 2000 π.Χ.⁷²⁹) (Εικόνα 99) και

⁷²⁷ Blackolmer 2019, 432.

⁷²⁸ Furumark 1965, 90.

⁷²⁹ Margueron 2008β, 198.

στην τοιχογραφία της Περιβολής της Αυλής 106 (επί Yahdun-Lim, περ. 1810-1790 π.Χ.⁷³⁰). Στις σκηνές αυτές ο βασιλιάς αναγνωρίζεται χάρη στα πλούσια ενδύματά του, καθώς και στη διάδρασή του με τις θεϊκές μορφές (**Εικόνες 100-101**) (βλ. **σελ. 145 και 160**). Στην μεγάλη τοιχογραφική σύνθεση η οποία κοσμούσε τα Διαμερίσματα του Βασιλιά στον όροφο (*bît māyalim*), από την περίοδο της ασσυριακής κυριαρχίας, είναι δυνατόν να αποκατασταθούν μορφές οι οποίες είναι αποδοσμένες σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από τις υπόλοιπες (**Εικόνες 102-103**). Αυτές οι μεγαλύτερες μορφές ταυτίζονται με τον βασιλιά, απεικονιζόμενο σε διάφορες εκφάνσεις: ως κυνηγό εναντίον λιονταριού, ως θριαμβευτή επί των αντιπάλων του, σε σκηνή θυσίας κ.ο.κ.⁷³¹

Αντιθέτως, στην Κνωσό η μοναδική μορφή η οποία έχει ταυτιστεί με βασιλιά είναι ο «Βασιλιάς-Ιερέας» ή «Πρίγκιπας με τα Κρίνα» (**Εικόνες 104-105**), από την ανατολική πλευρά του Διαδρόμου της Πομπής.⁷³² Η ταύτιση αυτή, ωστόσο, είναι αμφίβολη, καθώς, σύμφωνα με μια μελέτη των θραυσμάτων που δημοσίευσε ο W.D. Niemeier, η τοιχογραφία αυτή φαίνεται ότι έχει συγκροτηθεί από δύο ή τρεις διαφορετικές παραστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο Niemeier αναφέρει ότι το σώμα ανήκει σε μορφή πυγμάχου ή θεότητας με σκήπτρο, ενώ το κεφάλι σε σφίγγα.⁷³³ Επιπλέον, εξακολουθεί να είναι άγνωστο αν η μινωική κοινωνία ήταν πράγματι οργανωμένη με βάση το σύστημα της βασιλείας. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως η αποκατάσταση του «Βασιλιά Ιερέα» ως θεότητας (**Εικόνα 105**) θυμίζει έντονα την επιβλητική μορφή που κρατά δόρυ ή σκήπτρο και δέχεται χαιρετισμό στο λίθινο «Κύπελλο του Αρχηγού» ή «Κύπελλο της Αναφοράς» από την Έπαυλη της Αγίας Τριάδας (YM I A),⁷³⁴ η οποία έχει ερμηνευθεί και ως μορφή ηγεμόνα.

Το MBA έχει να προσφέρει μόνο μια μορφή για σύγκριση με τον Βασιλιά-Ιερέα της Κνωσού. Πρόκειται για ένα θραύσμα από την Αίθουσα 34 του συμπλέγματος του Δεύτερου Οίκου. Τους τοίχους αυτής της αίθουσας κοσμούσε μια πολυπρόσωπη σύνθεση, η οποία δεν έχει αποκατασταθεί. Από τη σύνθεση αυτή

⁷³⁰ Margueron 2004, 509· Muller 2018, 48, πίν. 1.

⁷³¹ Pierre-Muller 1990, 525-30· Margueron 2004, 511· 2008β, 202· 2014α, 152-3· Muller 2018, 54-5. Η συνολική αποκατάσταση της σύνθεσης παραμένει υποθετική, εξαιτίας της πολύ αποσπασματικής διατήρησης των θραυσμάτων. Γι' αυτόν τον λόγο, δεν αναλύεται περισσότερο στην παρούσα μελέτη.

⁷³² Kontorli-Papadopoulou 1996, 39-40.

⁷³³ Niemeier 1988, 237-4· Marinatos 1993, 76. Η Hitchcock θεώρησε ότι η μορφή του Βασιλιά-Ιερέα θα ήταν δυνατόν να απεικονίζει όντως κάποια σημαντική μορφή, αλλά όχι απαραίτητα αρσενική, τονίζοντας ότι η Κρήτη της ΕΧ ανήκει στους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου, όπου συναντάται συχνά μια ρευστότητα των φύλων. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Βασιλιάς-Ιερέας θα μπορούσε να είναι η απεικόνιση γυναικείας μορφής, η οποία προσέλαβε για συμβολικούς λόγους ανδρικά στοιχεία ως προς την ανατομία (Hitchcock 2000, 80-2).

⁷³⁴ Σακελλαράκης et al. 1994, αρ. 38 170, 320.

σώζεται μια μορφή, η οποία παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τον κνωσιακό Βασιλιά-Ιερέα (**Εικόνα 106**). Διατηρείται σε καλή κατάσταση μόνο ο κορμός της εν λόγω μορφής, ωστόσο είναι δυνατόν να συγκριθεί η στάση του σώματός της με εκείνη του Βασιλιά-Ιερέα. Το δεξί χέρι της μορφής είναι ανοικτό, στραμμένο προς τον θεατή και αποκολλημένο από το σώμα, στοιχείο το οποίο δείχνει ότι η μορφή βαδίζει προς τα δεξιά. Επιπλέον, φορά κροσσωτό ένδυμα, το οποίο συγκρατείται στη μέση από μια λευκή ταινία που δένει στην πίσω πλευρά του σώματος⁷³⁵, κατά παρόμοιο τρόπο με το ζώμα της κνωσιακής μορφής. Ωστόσο, πρέπει να τονισθεί εκ νέου ότι η απόδοση της μορφής του Βασιλιά-Ιερέα της Κνωσού δεν είναι βέβαιη και άρα με επιφύλαξη αναφέρονται εδώ οι συγκεκριμένες ομοιότητες.

Το μοναδικό στοιχείο το οποίο είναι δυνατόν να εντοπιστεί από την επιτοίχια διακόσμηση των δύο συγκροτημάτων και να προδίδει, αν όχι τη βασιλική ιδιότητα, τουλάχιστον την υψηλότερη θέση ορισμένων προσώπων είναι ίσως το μέγεθος των μορφών, καθώς αυτές απεικονίζονται σύμφωνα με την ιερατική προοπτική, δηλαδή την απεικόνιση των σημαντικότερων μορφών σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις υπόλοιπες. Από το MBA οι σχετικές σκηνές είναι οι προαναφερθείσες της Αίθουσας 132 και των Διαμερισμάτων του Βασιλιά, ενώ οι αντίστοιχες από την Κνωσό είναι οι μεγάλες γυναικείες μορφές από την τοιχογραφία του Δίφρου. Μία ακόμη μορφή από την Κνωσό η οποία έχει χαρακτηριστεί ως βασιλική είναι η μορφή που μεταφέρεται με το φορείο —ή αναδιπλούμενο κάθισμα— στην τοιχογραφία του Φορείου (**Εικόνα 107**).⁷³⁶

Παρ' όλο που δεν έχει άμεση σχέση με την Κνωσό —προς το παρόν τουλάχιστον—, αξίζει να αναφερθεί μια νεότερη μελέτη, η οποία εστίασε στις παραστάσεις από μια ομάδα σφραγισμάτων που έχουν βρεθεί στην Αγία Τριάδα, την Κάτω Ζάκρο, τα Μάλια και την Κάτω Σύμη.⁷³⁷ Στις παραστάσεις των σφραγισμάτων αυτών απεικονίζεται ένα είδος πομπής ανδρικών και γυναικείων μορφών, αρκετά διαφορετικής από τις πομπές που συνήθως απαντώνται στην τέχνη του Αιγαίου. Οι μορφές των παραστάσεων αυτών συνήθως μεταφέρουν αντικείμενα τα οποία ταυτίζονται με τελετουργίες (όπως διπλό πέλεκυ, ράβδο και κροσσωτό ένδυμα), όμως τα ενδύματα που φορούν διαφέρουν αρκετά από τα συνήθη μινωικά, ενώ φέρουν διάφορους τύπους καλυμμάτων κεφαλής. Επιπλέον, οι μορφές δεν απεικονίζονται με πανομοιότυπες, τυποποιημένες στάσεις. Αντίθετα, κινούνται έντονα και επικοινωνούν

⁷³⁵ Parrot 1936, 19· 1958β, 9· Dussaud 1936, 327.

⁷³⁶ Hood 1978, 58.

⁷³⁷ Blackolmer και Hein 2018, 205-6, εικ. 1-8.

μεταξύ τους. Μία ακόμη σημαντική διαφορά με τις συνήθεις πομπές είναι η απεικόνιση των παραστάσεων από τα σφραγίσματα αυτά σε εσωτερικό χώρο, ίσως ανακτορικό, αντί για το ύπαιθρο. Αυτές οι πομπές χαρακτηρίστηκαν «ειδικές πομπές» και εικάζεται ότι απεικόνιζαν ένα σημαντικό τελετουργικό της νεοανακτορικής Κρήτης. Καθώς είναι κοινώς αποδεκτό πως, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, η μινωική εικονογραφία επηρεαζόταν αρκετά από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, η έρευνα εστίασε στη σύγκριση με την αιγυπτιακή εικονογραφία. Το αποτέλεσμα ήταν να διατυπωθεί η άποψη⁷³⁸ ότι ο συμβολισμός των μινωικών αυτών σκηνών ενδεχομένως έχει σχέση με τελετές ανανέωσης της βασιλικής εξουσίας, όπως το αιγυπτιακό Heb-Sed. Δεν πρέπει, βέβαια, να θεωρείται απόλυτη η ταύτιση αυτού του συμβολισμού, καθώς οι εικονογραφικές συμβάσεις και τα μηνύματα που αυτές μεταφέρουν ενδέχεται να είναι επιφορτισμένες με διαφορετικές έννοιες στο Αιγαίο, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή. Παρ' όλα αυτά, μέσα στη γενικότερη άγνοιά μας για το πολιτικό σύστημα της μινωικής Κρήτης, αυτή η «ειδική πομπή» προσφέρει για πρώτη φορά μια ευκαιρία θέασης μιας πραγματικής τελετής σχετιζόμενης με την ηγεσία, πιθανώς την τελετουργική μύηση ή μια ετήσια τελετή σχετική με έναν Μινωίτη πολιτικό αρχηγό.⁷³⁹

4.2.2. Πομπές με χοές/σπονδές και θυσίες

Στα δύο ανάκτορα εμφανίζονται θέματα τελετουργικών πομπών, οι οποίες καταλήγουν είτε σε αιματηρές είτε σε αναίμακτες προσφορές. Από το MBA, πομπές αναίμακτων προσφορών απεικονίζονται στην τοιχογραφία της Αίθουσας 132 (**Εικόνα 99**).⁷⁴⁰ Στην τρίτη ζωφόρο της εν λόγω σύνθεσης απεικονίζεται η θεά Ištar καθήμενη σε κυβικού σχήματος λευκό κάθισμα, το οποίο εδράζεται σε βάθρο δύο βαθμίδων. Τείνει το αριστερό χέρι, για να λάβει ένα δοχείο που μια κατώτερη θεότητα προσφέρει προς αυτήν. Από τον αριστερό ώμο της Ištar κρέμονται τρία όπλα: πέλεκυς, ρόπαλο και ένα μελανό αντικείμενο, το οποίο μοιάζει με πριόνι.⁷⁴¹ Η θεά με το δοχείο τείνει το αριστερό της χέρι σε χειρονομία σεβασμού. Πίσω από την Ištar βρίσκεται μια άλλη θεά, σε ορθή στάση και με τα χέρια υψωμένα. Μπροστά από την Ištar και κάτω από το χέρι της θεάς με το δοχείο διακρίνονται έξι κυματοειδείς και

⁷³⁸ Blackolmer και Hein 2018, 198-201.

⁷³⁹ Blackolmer και Hein 2018, 195-6.

⁷⁴⁰ Muller 2018, 54. Χρονολ. περ. 2000 π.Χ., επί Šakkanakku.

⁷⁴¹ Για την καθιστή ένοπλη Ištar, βλ. Ward 1910, 155, αριθ. 407, 408. Για Ištar ορθή και ένοπλη, βλ. Parrot 1937, 348 και Frankfort 1939, πίν. XXV, αριθ. f.

ακτινωτές ταινίες, που θυμίζουν φλόγες, οι οποίες, σύμφωνα με μιαν ερμηνεία, αποτελούν απεικόνιση των ηλιακών ακτίνων.⁷⁴² Η δεξιά πλευρά του ίδιου επιπέδου της σύνθεσης δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, είναι δυνατόν να διακριθεί σ' αυτήν ακόμη μία κατώτερη θεότητα, καθώς επίσης και τρία ανδρικά σώματα, ενδεδυμένα με κοντό ένδυμα.⁷⁴³ Σε κάθε άκρη της ζωφόρου δύο φτερωτά ζώα φαίνεται να φρουρούν τα δρώμενα, καθώς και τα δύο είναι στραμμένα προς το εξωτερικό της διαδραματιζόμενης σκηνής. Στην αριστερή πλευρά της ζωφόρου, εμπνεόμενος και από την τοιχογραφία της Περιβολής, ο Hamelin αποκατέστησε έναν γρύπα, ενώ το ζώο της δεξιάς πλευράς ήταν με βεβαιότητα ένας ανθρωποκέφαλος φτερωτός ταύρος.⁷⁴⁴

Η τέταρτη ζωφόρος της ίδιας τοιχογραφίας απεικονίζει ακόμη μία σκηνή αναίμακτης προσφοράς. Στα αριστερά, καθήμενος πάνω σε όρος, βρίσκεται ένας γενειοφόρος θεός, ο οποίος έφερε στο κεφάλι επίπεδο πόλο με επίστεψη ημισελήνου. Ο ορεινός όγκος στον οποίον καθεται η μορφή αποτελείται από έναν σωρό λίθων και συνεχίζει πίσω από τον θεό στο βάθος, όπου αποκαταστάθηκε ένας θαυμάσιος ταύρος με μελανό τρίχωμα και λευκές ραβδώσεις. Η θεότητα φαίνεται να υποδέχεται μια πομπή, την οποία οδηγεί ένα υψηλόβαθμο γενειοφόρο πρόσωπο, ακολουθούμενο από τρεις θεότητες. Το προπορευόμενο πρόσωπο με το λευκό κάλυμμα κεφαλής δεν είναι άλλο από τον βασιλιά. Με το αριστερό του χέρι κρατά ένα κέρας, το οποίο γέρνει και από μέσα του πέφτει ένα υγρό το οποίο συλλέγεται σε δύο κεραμικά δοχεία και μία τράπεζα προσφορών. Επάνω στην τελευταία είναι τοποθετημένη μια πυρά, απ' όπου ξεχύνεται μια τριπλή φλόγα. Με τον τρόπο αυτόν, η θυσία καθίσταται σαφής σ' αυτήν την παράσταση, χάρη στην υγρή προσφορά και την καύση. Επιπλέον, γίνεται κατανοητό ότι λαμβάνει χώρα επάνω σε όρος, καθώς και ο ηγεμόνας εικονίζεται επάνω σε βραχώδες έδαφος.⁷⁴⁵ Ο βασιλιάς συνεπικουρείται στη θυσία από μορφές — οι οποίες ερμηνεύονται ως θεότητες — που τον ακολουθούν σχηματίζοντας πομπή.⁷⁴⁶

Το γεγονός ότι στην ανωτέρω τελετουργική πομπή απεικονίζεται ο βασιλιάς, είχε ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι αυτή όντως λάμβανε χώρα. Σ' αυτήν την περίπτωση, ο Parrot θεώρησε ότι τελέστηκε σε ένα από τα πολλά ιερά της πόλης και, με βάση τα

⁷⁴² Οι απεικονίσεις των ουράνιων σωμάτων δεν είναι πάντοτε σχετικές με τις θεότητες τις οποίες φαίνεται να συνοδεύουν.

⁷⁴³ Parrot 1958β, 73-5.

⁷⁴⁴ Parrot 1958β, 76.

⁷⁴⁵ Parrot 1958β, 76-8.

⁷⁴⁶ Από συγκρίσεις με τη γλυπτική, ο Parrot ταύτισε τον θεό με τον Martu —ή εναλλακτικά με τον Adad—, τον θεό της καταιγίδας, ο οποίος εισήχθη στο Mari από το βασίλειο Amurru. Αν η θεά που προηγείται είναι η σύζυγός του, τότε πρόκειται για την Ashratu ή τη Shala (Parrot 1958β, 78).

στοιχεία που απεικονίζονται, προχώρησε σε μερικές ταυτίσεις. Ο ορεινός όγκος προς τον οποίον κατευθύνεται η πομπή χαρακτηρίζει τον ιερό τομέα της πόλης, ο οποίος καταλαμβάνεται από ένα ζιγκουράτ.⁷⁴⁷ Στον τομέα αυτόν έχουν εντοπιστεί πολλά ιερά αφιερωμένα, μεταξύ άλλων, στους θεούς Dagan, Šamaš και τη θεά Ninhursang. Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός ότι στην πινακίδα, στην οποία καταγράφεται το πάνθεο του Mari, αναφέρονται με τη σειρά οι θεοί Dagan, Ninhursang, Šamaš και Sin.⁷⁴⁸ Επομένως, η παράσταση αυτή είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως απεικονίζουσα αυτούς τους θεούς, είτε ανθρωπομορφικούς είτε περισσότερο συμβολικούς. Ο θεός που κάθεται στο όρος ταυτίστηκε με τον θεό του φεγγαριού Sin, χάρη στην ημισέληνο που δεσπόζει στην κεφαλή του, και ο ταύρος πίσω του θα ήταν δυνατόν να ταυτιστεί με τον Dagan, που ήταν αφιερωμένος στη γονιμότητα.⁷⁴⁹ Η θεά που συνοδεύει τον βασιλιά ήταν πιθανώς μια μεμονωμένη θεότητα-προστάτιδα, της οποίας αγνοείται το όνομα.

Δύο τοιχογραφίες από το ανάκτορο της Κνωσού αποτελούν συγκρίσιμα θέματα πομπών που οδηγούν στην προσφορά αναίμακτων θυσιών. Η πρώτη είναι η Τοιχογραφία της Πομπής (**Εικόνες 108-110**), η οποία βρέθηκε σε θραύσματα στον Διάδρομο της Πομπής στο νοτιοδυτικό άκρο του ανακτόρου και απεικόνιζε μια μακρά πομπή ανδρών και γυναικών, που προσκόμεζαν στο ανάκτορο προσφορές από την κατεύθυνση της Κύριας Εισόδου στα νοτιοδυτικά μέσω της Δυτικής Αυλής.⁷⁵⁰ Οι ανδρικές μορφές φορούν μακριά ενδύματα ή κοντά ζώματα και καθεμία απ' αυτές φέρει ένα δοχείο. Οι γυναικείες μορφές είναι τουλάχιστον δύο, φορούν το κλασικό γυναικείο ένδυμα με τη βαθμιδωτή φούστα και ερμηνεύονται είτε ως θεές είτε ως ιέρεια και θεά.⁷⁵¹ Η δεύτερη τοιχογραφία πομπής από την Κνωσό προέρχεται από το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο του ανακτόρου (**Εικόνα 111**).⁷⁵² Η στάση των χεριών των μορφών που μεταφέρουν προσφορές στο ανάκτορο είναι χαρακτηριστική, τόσο στις δύο τοιχογραφίες της Κνωσού όσο και στην προαναφερθείσα αντίστοιχη του MBA

⁷⁴⁷ Στην εποχή του ανακτόρου υπήρχε ένα ζιγκουράτ στην τοποθεσία του Ερυθρού Όγκου/Massif Rouge (Parrot 1952, 190-2· 1953a, 215-9). Αργότερα, οι Ασσύριοι έκτισαν ένα νέο, το οποίο κάλυπτε τον ναό του Dagan.

⁷⁴⁸ Dossin 1950, 41-50· Parrot 1958β, 80-1.

⁷⁴⁹ Αγνοείται το ιερό ζώο που αποδιδόταν στον Dagan, αλλά, λόγω της σχέσης του με τη γονιμότητα, ο ταύρος θεωρήθηκε από τον Parrot ως σωστή επιλογή. Για τον ναό του Dagan στο Mari, βλ. Parrot 1940, 20-4. Επιπλέον, σε εορτές για τον Dagan στο Mari, το ανάκτορο προσέφερε θυσίες βοοειδών (Durand 1983β, κείμ. 62, στ. 1 και 4, κείμ. 76, στ. 1-2· Black et al. 1995, 56· Lipiński 2012, 343).

⁷⁵⁰ Hitchcock 2000, 77· Preziosi και Hitchcock 1999, 167.

⁷⁵¹ Kontorli-Papadopoulou 1996, 42-3.

⁷⁵² Η τοιχογραφία της Πομπής χρονολογείται πιθανότατα στην ΥΜ ΙΙ περίοδο, όμως το εικονογραφικό πρόγραμμα μπορεί να ανήκει και στη Νεοανακτορική περίοδο. Η Πομπή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου ανήκει στη Νεοανακτορική περίοδο (Adams 2007, 373).

(**Εικόνες 110 και 112**). Οι μορφές της τοιχογραφίας από τον Διάδρομο της Πομπής είχαν φυσικό μέγεθος, με τα πόδια τους να ακουμπούν στο επίπεδο του δαπέδου. Εξαιτίας της στενότητας του διαδρόμου, η τοιχογραφία ήταν ορατή και σε άμεση εγγύτητα με τους ανθρώπους που διέρχονταν απ' αυτόν. Αυτό θα δημιουργούσε την εντύπωση πορείας ανάμεσα σε ένα πλήθος. Μόνο 22 μορφές έχουν σωθεί στον ίδιο τον διάδρομο, ενώ δύο ακόμη προέρχονται από το Νότιο Πρόπυλο. Αν ολόκληρος ο διάδρομος ήταν διακοσμημένος με τον ίδιο τρόπο, τότε εικάζεται πως, συνολικά, οι μορφές θα ήταν γύρω στις 536. Μάλιστα, το γεγονός ότι από τις σωζόμενες μορφές οι περισσότερες είναι στραμμένες προς το εσωτερικό του ανακτόρου έχει ερμηνευθεί ως προσπάθεια να δοθεί έμφαση στην πομπική είσοδο στο ανάκτορο παρά στην έξοδο απ' αυτό.⁷⁵³ Επιπλέον, ίσως η ανάγλυφη τοιχογραφία του Βασιλιά-Ιερέα να αποτελεί ένα στοιχείο το οποίο να δείχνει ότι υπήρχε παρόμοια τοιχογραφία πομπής στο σημείο αυτό πριν από τη σύνθεση που έχει διατηρηθεί σε εμάς, η οποία ανήκει μάλλον στη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΜ ΙΙ – ΙΙΙ Α). Η παλαιότερη αυτή σύνθεση πιθανώς είχε εκτελεστεί ολόκληρη με την τεχνική του αναγλύφου.⁷⁵⁴

Σύντομη μνεία αξίζει να γίνει στη διάσταση των πομπών ως ενός είδους χορογραφίας, καθώς συντονισμένες και αλληλοσυμπληρούμενες κινήσεις περιλαμβάνουν και οι πομπές, με μόνη διαφορά ότι σ' αυτές οι μορφές συνήθως μεταφέρουν αντικείμενα. Έχει διατυπωθεί στην έρευνα η υπόθεση ότι οι πομπές και ο χορός στην Κρήτη είναι δυνατόν να παραλληλισθούν.⁷⁵⁵ Στη μετέπειτα μυθολογία και ιστορία, ο χορός στην Κρήτη παρουσιάζεται ως κοινωνική εκδήλωση, η οποία ενδεχομένως λάμβανε και άλλες έννοιες, όπως αυτή του τελετουργικού ενηλικίωσης.⁷⁵⁶ Πράγματι, οι μέχρι τώρα πληροφορίες και έρευνες για την Κνωσό συνθέτουν μια εικόνα σύμφωνα με την οποία κάποιο τελετουργικό δρώμενο, που περιλάμβανε χορό, επραγματοποιείτο στη Δυτική Αυλή. Στη συνέχεια, οι δραστηριότητες συνεχίζονταν εντός του κτηρίου, περνώντας από τους διαδρόμους — κυρίως τον Διάδρομο της Πομπής— και καταλήγοντας στην Κεντρική Αυλή, όπου υπήρχε ακροατήριο (βλ. 3^ο κεφάλαιο και **Εικόνα 113**).

Για το ΜΒΑ δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να μαρτυρούν την ύπαρξη χορευτικών δρώμενων, ωστόσο θα ήταν δυνατόν να σκιαγραφηθεί —με απόλυτη επιφύλαξη— μια παρόμοια εικόνα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κάποιες τελετουργικές

⁷⁵³ Adams 2007, 373-4.

⁷⁵⁴ Hitchcock 2000, 77-9, 82.

⁷⁵⁵ German 2005, 60-3.

⁷⁵⁶ German 2005, 50-4.

δραστηριότητες οι οποίες περιλάμβαναν τραγούδι πραγματοποιούνταν στην Αυλή 131, αποκλειστικά από τις γυναίκες (**Κείμενο 15**). Η συνοδεία των τελετουργιών αυτών και με χορό μπορεί μόνο να υποτεθεί. Προσβάσιμη από την Αυλή 131 είναι η Αίθουσα 132, ο Ναΐσκος της Ištar, όπου υπάρχουν δύο (αποκατεστημένες) τοιχογραφίες πομπών, καθώς επίσης και ένα βάθρο. Θα ήταν, ενδεχομένως, δυνατόν να συνέβαινε και εδώ κάτι παρόμοιο με την Κνωσό; Σε περίπτωση που ίσχυε κάτι τέτοιο, η διαφορά στην Κνωσό έγκειται τόσο στη συμμετοχή και ανδρών (παρ' όλο που κέντρο της προσοχής παραμένουν οι γυναίκες) όσο και στον περισσότερο δημόσιο χαρακτήρα της διαδικασίας και το στοιχείο της παρακολούθησής της. Αντίθετα, στο MBA μόνο οι γυναίκες του βασιλικού οίκου επιτρεπόταν να συμμετέχουν στη συγκεκριμένη δραστηριότητα, ενώ, κρίνοντας από την παρουσία του στην τοιχογραφία, ο μόνος άνδρας που ενδεχομένως συμμετείχε στην πομπή ήταν ο βασιλιάς (ίσως και κάποια ανδρική θεότητα). Επίσης, στο MBA απουσιάζει το στοιχείο της δημοσιότητας και της παρατήρησης των δρώμενων από ένα κοινό.

Στην κατηγορία των θεμάτων πομπής με σκοπό την προσφορά αιματηρών θυσιών, ανήκουν δύο θραύσματα από την Αυλή 106 του MBA. Αυτά ανήκουν σε μια πολύ μεγαλύτερη και πολυπρόσωπη πομπική σύνθεση, η οποία διέτρεχε τους τοίχους της Αυλής, αλλά δεν έχει σταθεί δυνατόν να αποκατασταθεί πλήρως.⁷⁵⁷ Στο θραύσμα Α, εμφανίζεται ένας ταύρος ο οποίος οδηγείται για θυσία (**Εικόνα 114**). Το ζώο έφερε επένδυση χρυσού ή αργύρου στα κέρατά του, ανάμεσα στα οποία είχε σχεδιαστεί ένα αστέρι με επτά ελικοειδείς απολήξεις, ενώ στο μέτωπό του είχε τοποθετηθεί μηνίσκος από το ίδιο υλικό. Επιπλέον, φέρει μεταλλικό κρίκο στη μύτη του, απ' όπου πιθανότατα έδεναν σχοινί, και καθοδηγείται από έναν γενειοφόρο άνδρα.⁷⁵⁸ Στο θραύσμα Β (**Εικόνα 115**) η σύνθεση χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην ανώτερη σώζονται μόνο τα πόδια των μορφών, που πατούν σε ευθεία μελανή γραμμή, η οποία δηλώνει συμβατικά το έδαφος, ενώ στην κατώτερη απεικονίζεται ένας ταύρος και δύο ανθρώπινες μορφές. Το ζώο και σ' αυτήν την παράσταση είναι διακοσμημένο με ημισέληνο, οι άκρες των κεράτων του είναι καλυμμένες με πολύτιμο μέταλλο και καθοδηγείται από έναν κρίκο στη μύτη του.⁷⁵⁹ Οι ταύροι του MBA φαίνεται να οδηγούνται εν πομπή προς θυσία, με επικεφαλής τον βασιλιά.⁷⁶⁰

⁷⁵⁷ Parrot 1958β, 17-8.

⁷⁵⁸ Parrot 1958β, 19.

⁷⁵⁹ Parrot 1958β, 21-7.

⁷⁶⁰ Muller 2012, 103.

Ως μόνη εικονογραφική αναφορά σε θυσία ταύρου στην Κνωσό, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ένα θραύσμα από την Τοιχογραφία του Φορείου (ΥΜ Ι Β περίοδος), η οποία κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί την απεικόνιση μιας πομπής. Στο εν λόγω θραύσμα, ένας ταύρος φαίνεται να ακολουθεί ένα άρμα (**Εικόνα 116**).⁷⁶¹ Οι θυσίες ταύρων στην Κνωσό υπονοούνται κυρίως από τους βωμούς – κέρατα καθοσίωσης και τις απεικονίσεις ιερών με κέρατα καθοσίωσης (**Εικόνες 60, 64 και 117-119**).⁷⁶² Περιπτώσεις μεγάλων κεράτων καθοσίωσης, τα οποία πιθανότατα σημάδευαν σημεία και κατασκευές ιερού χαρακτήρα, εμφανίζονται σε ανάκτορα, τάφους και ιερά. Κατά πάσα πιθανότητα, τοποθετούνταν έξω από θύρες ή βρίσκονταν εκτεθειμένα επάνω σε ιερά ή άλλες κατασκευές ιερού χαρακτήρα, όπως υποδεικνύεται και από απεικονίσεις σε σφραγιδόλιθους. Τα μεγαλύτερου μεγέθους κέρατα αυτού του είδους που έχουν βρεθεί στην Κρήτη έως σήμερα είναι ένα ζεύγος κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο, το οποίο βρέθηκε στη νοτιοδυτική περιοχή του ανακτόρου της Κνωσού. Τα κέρατα αυτά πρέπει να έφταναν τα δύο μέτρα μήκος και περισσότερο από δύο μέτρα ύψος στην πλήρη μορφή τους. Σήμερα έχουν αποκατασταθεί και έχουν τοποθετηθεί στον χώρο του ανακτόρου, έτσι ώστε να είναι προσανατολισμένα προς το ιερό κορυφής του Γιούχτα. Ένα δεύτερο ζεύγος κεράτων καθοσίωσης, το οποίο βρέθηκε στην Ανατολική Πτέρυγα, είναι κατασκευασμένο από κόνιαμα και πήλινο πυρήνα.⁷⁶³

Επίσης, ένας βωμός, ο οποίος εικάζεται ότι είχε το σχήμα των κεράτων καθοσίωσης, ανακαλύφθηκε εντός του συμπλέγματος της Αίθουσας του Θρόνου, ήταν δε ορατός από τον θρόνο απέναντι από τον οποίο βρισκόταν (**Εικόνες 120-121**). Αρχικά, είχε ερμηνευθεί ως λίθινος λύχνος ή ως δοχείο για υγρά, καθώς δεν διατηρείται καλά το άνω τμήμα του. Ωστόσο, ο Hood τον ερμήνευσε ως βωμό με απόληξη κεράτων ταύρου (**Εικόνα 122**). Επάνω στην κατασκευή αυτή βρέθηκαν υπολείμματα ξύλου, φύλλα χρυσού και ένας αργυρός δακτύλιος, ο οποίος ερμηνεύθηκε ως περιβραχιόνιο. Ο Hood εξέφρασε την άποψη ότι αυτά τα υλικά ίσως οφείλονται στην ενδεχόμενη παρουσία κάποιου ξύλινου ξοάνου με χρυσή επικάλυψη, το οποίο ήταν τοποθετημένο επάνω στον βωμό.⁷⁶⁴ Στο σημείο αυτό μπορούν να διατυπωθούν δύο υποθέσεις. Στην περίπτωση που όντως ο βωμός είχε το σχήμα κεράτων καθοσίωσης, η παρουσία των φύλλων χρυσού ενδεχομένως να οφειλόταν σε

⁷⁶¹ Hood 1978, 60, εικ. 43.

⁷⁶² Μια επιπλέον απόδειξη ότι οι ταυροθυσίες ήταν υπαρκτή πρακτική στην περιοχή της Κνωσού είναι δυνατόν να αντληθεί από τη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας.

⁷⁶³ Evans 1928, 159, εικ. 81, 160 και σημ. 3, 814· 1930, 84, 524, εικ. 367· Hood 1986, 148, 150· Hitchcock 2000, 99-100.

⁷⁶⁴ Hood 1987α, 355-7.

επιχρυσωση των ίδιων των λίθινων κεράτων. Μια ακόμη υπόθεση είναι η επιχρυσωση να ανήκε πράγματι σε ξύλινο ειδώλιο, όπως υποστήριξε ο Hood, το οποίο όμως θα ήταν δυνατόν να απεικονίζει έναν ταύρο ή μόνο την κεφαλή του. Στην περίπτωση αυτή, ο δακτύλιος θα μπορούσε να αποτελεί τον κρικό που τοποθετείται στο ρύγχος του ταύρου.

Η συσχέτιση των κεράτων καθοσίωσης με τους βωμούς έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα χαρακτηριστικό προερχόμενο από την Εγγύς Ανατολή⁷⁶⁵, όπου εμφανίστηκε ήδη από την ύστερη 4^η χιλιετία π.Χ., ή από την Ανατολία⁷⁶⁶. Αντίθετα, στην Κρήτη τα κέρατα καθοσίωσης πρωτοεμφανίστηκαν σε αποθέτη της MM II B περιόδου και καθιερώθηκαν από την MM III περίοδο και εξής.⁷⁶⁷ Η σύνδεση του χρυσού με τον ταύρο και τον βωμό οδηγεί σε ένα ακόμη ζήτημα, που αφορά στη συνήθεια της επιχρυσωσης των κεράτων των ταύρων που προορίζονταν για θυσία. Σε ένα κείμενο από την Αίθουσα 79 του MBA, κάποιος Iashub-Ashar αναφέρει ότι έχει «περιχύσει» ή «χρωματίσει» τα μεγάλα βόδια.⁷⁶⁸ Η συνήθεια αυτή φαίνεται πως διατηρήθηκε σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους, όπως την Κασσιτική και την Ελληνιστική⁷⁶⁹, ενώ είναι πιθανόν να υπήρχε και στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού, όπως φαίνεται από την αναφορά της *Οδύσσειας* (γ 382-4) στη θυσία ενός μοσχαριού με επιχρυσωμένα κέρατα από τον Νέστορα προς την Αθηνά (**Κείμενο 20**). Επιπλέον, το αστέρι⁷⁷⁰ και ο μηνίσκος που εμφανίζονται στο μέτωπο των ταύρων της Αυλής 106 του MBA θυμίζουν έντονα το αργυρό ρυτό κρητικής τέχνης σε σχήμα ταυροκεφαλής από τον Λακκοειδή Τάφο IV των Μυκηνών, στο οποίο ένας ρόδακας είναι τοποθετημένος ανάμεσα στα κέρατα⁷⁷¹, αλλά και ένα ρυτό από στεατίτη από το Φρέαρ Ρυτών (Rhyton Well) των Μυκηνών, με εγχαράξεις ενδεικτικές του χώρου ένθεσης χρυσού ρόδακα.⁷⁷² Επιπλέον, ο συνδυασμός βουκρανίου–ρόδακα

⁷⁶⁵ O Mallowan (1947, 184, πίν. XXXIX, αριθ. 2, B.M. 126357), μετά την περιγραφή των πήλινων κεράτων καθοσίωσης που βρέθηκαν στο Tell Brak και χρονολογούνται περί το 3000 π.Χ., παρατήρησε: «*Η συνεχής εμφάνιση αυτού του τελετουργικού συμβόλου στην κρητική θρησκεία αποτελεί επιπλέον ένδειξη της προέλευσης του κρητικού πολιτισμού από τη δυτική Ασία: τα ιερά κέρατα [...] προέρχονται από τη βόρεια Συρία, τη βόρεια Μεσοποταμία και το Ιράν*».

⁷⁶⁶ Diamant και Rutter 1969, 147-77· Hitchcock 2000, 98-9.

⁷⁶⁷ Pendlebury 1939, 273-4· Hutchinson 1962, 225-6· Astour 1973, 22· Hood 1986, 150.

⁷⁶⁸ Το κείμενο βρίσκεται στο ARMT VII, αριθ. 18, το οποίο δεν έχει εντοπιστεί σε μετάφραση, προκειμένου να παρατεθεί.

⁷⁶⁹ Για παράδειγμα από την Κασσιτική περίοδο, βλ. Taha Baqir 1946, 91, πίν. XXI. Το παράδειγμα των ταύρων ως διακοσμητικά τμήματα από τις χρυσές λύτες του νεκροταφείου της Ur είναι λιγότερο πειστικό, καθώς σ' αυτά τα τέχνηρα ολόκληρο το ζώο παρουσιάζεται επιχρυσωμένο, όχι μόνο τα κέρατα.

⁷⁷⁰ Για περισσότερα για το αστρικό σύμβολο στο μέτωπο του ταύρου, βλ. **σελ. 192**.

⁷⁷¹ Evans 1928, 531· Parrot 1958β, 19, υποσ. 2.

⁷⁷² Wace 1919-1920, 204 και πίν. 13d.

εμφανίζεται σε ιδιάζοντα «αιγαιο-ανατολικά» περιβάλλοντα, όπως στη διακόσμηση οροφής του αιγυπτιακού ανακτόρου της Malqata (βλ. και **υποσ. 17**), καθώς και σε διακόσμηση κυπέλλου που φέρουν δωροφόροι Keftiu στον τάφο του Senenmut (T. 71).⁷⁷³ Δεν θα ήταν, ενδεχομένως, εντελώς άτοπο να υποτεθεί η πιθανότητα ύπαρξης του εθίμου της επιχρύσωσης των κεράτων των ταύρων και στην Κρήτη.

Νέα στοιχεία αναφορικά με το θέμα της θυσίας ταύρων στη μινωική Κρήτη αφορούν στη διαχείριση του κρανίου του ταύρου και στη σχέση των ρυτών σχήματος ταυροκεφαλής με την όλη διαδικασία. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, το κρανίο φαίνεται ότι μετά τη θυσία είχε ειδική μεταχείριση και ετοποθετείτο σε περίοπτη θέση για να αναδειχθεί.⁷⁷⁴ Επιπλέον, το αίμα του θυσιασμένου ζώου εχρησιμοποιείτο για χοές, οι οποίες πραγματοποιούνταν με τη βοήθεια των αγγείων σε σχήμα κεφαλής ταύρου.⁷⁷⁵ Όσον αφορά στον προσδιορισμό πιθανής υπαίθριας τοποθεσίας για τις ταυροθυσίες της Κνωσού, τουλάχιστον επτά από τα ρυτά σχήματος κεφαλών ταύρων έχουν βρεθεί σε μια σχετικά μικρή περιοχή, στη δυτική πλευρά του λόφου. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν στο Μικρό Ανάκτορο, την Ανεξερευνητή Οικία, την επέκταση της θέσης του Στρωματογραφικού Μουσείου και το κτήμα Βλαχάκη. Παρά την αποσπασματική τους κατάσταση, ο αριθμός των αγγείων και η στενή γειτνίαση των τόπων ανεύρεσής τους επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι ένας τουλάχιστον χώρος ταυροθυσιών βρισκόταν στην περιοχή της δυτικής πλαγιάς.⁷⁷⁶ Η σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας, αν και αρκετά μεταγενέστερη (ΥΜ ΙΙΙ Α περίοδος), πάντα προσφέρεται ως στοιχείο για τις εικονογραφικές συζητήσεις. Ως προς την απεικόνιση της ταυροθυσίας, το δοχείο το οποίο εμφανίζεται δίπλα στον βωμό και συλλέγει το αίμα του ταύρου (**Εικόνα 123**) έχει παραλληλισθεί με αιγυπτιακά πρότυπα. Έχει διατυπωθεί η θεωρία, πως πρόκειται για ένα κωνικό ρυτό, το οποίο έχει εισχωρήσει στο έδαφος, διοχετεύοντας με τον τρόπο αυτόν το αίμα του θυσιασμένου ταύρου στη γη ως αιματηρή προσφορά⁷⁷⁷. Ωστόσο, το εν λόγω αγγείο ανήκει στον τύπο των καδόσχημων αγγείων τα οποία μεταφέρουν οι γυναικείς μερτές στη σαρκοφάγο, προκειμένου να κάνουν σπονδή στο κρατηροειδές αγγείο που βρίσκεται ανάμεσα από τους δυο σχηματοποιημένους φοίνικες. Σε κάθε

⁷⁷³ Wachsmann 1987, πίν. XXIII.

⁷⁷⁴ Warren 2018, 197.

⁷⁷⁵ Warren 2018, 198. Για παραδείγματα αγγείων σε μορφή κεφαλών ταύρου από την Κνωσό (τα περισσότερα χρονολογούνται στη Νεοανακτορική περίοδο), βλ. Younger 1995, 518-21, 535-8· Rehak 1995a, 454· Koehl 2006, 114-21, 289-327· La Rosa 2010, 29-36· Warren 2018, 198-200.

⁷⁷⁶ Warren 2018, 200, εικ. 1.

⁷⁷⁷ Paribeni 1908, 44-8, εικ. 15· Long 1974, 62-3· Hiller 1999, 364, πίν. LXXVII, αριθ. 10· Warren 2018, 197.

περίπτωση, αυτή η σκηνή είναι δυνατόν να συγκριθεί με τη σκηνή προσφοράς από την κάτω ζωφόρο της τοιχογραφίας της Αίθουσας 132 του MBA, όπου η υγρή προσφορά χύνεται όχι μόνο σε δύο δοχεία αλλά και σε έναν βωμό, από τον οποίον κυλάει προς τα κάτω, πιθανώς σε κάποιου είδους εγκατάσταση για υποδοχή χοών.⁷⁷⁸ Ωστόσο, η συγκεκριμένη σκηνή δεν θεωρείται πως συνδέεται με αιματηρή προσφορά.

Ως προς τους λόγους για τους οποίους πραγματοποιούνταν ταυροθυσίες στη μινωική Κρήτη, τα διαθέσιμα στοιχεία δίνουν την εντύπωση ότι ίσχυε ο συνδυασμός του ιερού και του κοσμικού χαρακτήρα, ο σκοπός των οποίων εκπληρωνόταν στο ίδιο γεγονός. Η συλλογή του αίματος και η πιθανή χρήση του σε χοές, η αφαίρεση της κεφαλής, η μετατροπή της σε βουκράνιο, η τοποθέτηση αυτού σε επίσημη θέση και, τέλος, η δημιουργία ξεχωριστού αντικειμένου συμβολικής και πρακτικής λειτουργίας (ρυτό) στο σχήμα της κεφαλής του ζώου υποστηρίζουν τον ιερό χαρακτήρα της θυσίας. Ομοίως, είναι εντελώς απίθανο το τεράστιο κουφάρι του ταύρου να μην εχρησιμοποιείτο μετά τη θυσία. Στοιχεία από έναν αποθέτη ΥΜ Ι περιόδου από το Παλαίκαστρο δείχνουν ότι πιθανότατα τα σφάγια των θυσιών στη συνέχεια καταναλώνονταν.⁷⁷⁹ Η κατανάλωση μεγάλης ποσότητας κρέατος συνιστούσε σημαντικό μέρος των συμποσίων και αποτέλεσε μια συνήθεια η οποία επεκτείνεται και στον μυκηναϊκό κόσμο, όπως είναι γνωστό από τις πινακίδες της Πύλου.⁷⁸⁰ Η χρήση ταύρων για τέτοιες πράξεις πιθανότατα ξεκίνησε στην Ανακτορική πλέον περίοδο, ίσως υπό την επιρροή των συνηθειών της Εγγύς Ανατολής.

Στο ίδιο πλαίσιο, είναι δυνατή μία ακόμη σύγκριση ανάμεσα στα δύο ανάκτορα, αν και αυτή στηρίζεται κυρίως σε υποθέσεις. Ο Προθάλαμος της κνωσιακής Αίθουσας του Θρόνου φαίνεται ότι διέθετε επιτοίχια διακόσμηση, από την οποία έχει σωθεί ένα θραύσμα με το πόδι ενός ταύρου από τον νότιο τοίχο.⁷⁸¹ Η Αυλή 106, μέσω της οποίας επραγματοποιείτο η πρόσβαση στην Αίθουσα του Θρόνου 65 του MBA, διέθετε, όπως προαναφέρθηκε, τοιχογραφία με ταύρους που οδηγούνται σε θυσία. Θα ήταν, ενδεχομένως, δυνατόν να υποτεθεί ότι υπήρχε κάποια ομοιότητα ανάμεσα στις αίθουσες του θρόνου των δύο ανακτόρων, τόσο αναφορικά με τον

⁷⁷⁸ Ławicka 2018, 293.

⁷⁷⁹ Σε έναν αποθέτη πήλινων αντικειμένων με σχήμα ταυροκεφαλής, στο Δωμάτιο 41 του Παλαϊκάστρου, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστών βοοειδών και πυρήνων από κέρατα πάνω σε μια στρώση από λευκή τέφρα. Ο αποθέτης χρονολογείται στην ΥΜ Ι περίοδο (εκτός και αν η τέφρα αυτή προέρχεται από την έκρηξη της Θήρας) (Dawkins 1904-1905, 287· Zervos 1956, πίν. 443· Koehl 2006, 117-8, αριθ. 303 και 308-9).

⁷⁸⁰ Warren 2018, 200.

⁷⁸¹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 93.

εικονογραφικό τους διάκοσμο όσο και σε σχέση με τα δρώμενα που πραγματοποιούνταν στην περιοχή και σχετίζονταν με το πρόσωπο που καταλάμβανε τον θρόνο.

4.2.3. Ο Ταύρος

Ο ταύρος προκάλεσε τη φαντασία και απασχόλησε τη θρησκεία και τη λατρεία του ανθρώπου από πολύ νωρίς, ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή, ωστόσο δεν θα ήταν σάφρον να υποτεθεί ότι η σημασία που αποδιδόταν στους ταύρους σε κάθε χρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο ήταν πάντα και παντού η ίδια.⁷⁸² Αυτό είναι δυνατόν να καταστεί σαφές στην περίπτωση της Κνωσού και του MBA. Το δυνατό αυτό ζώο αποτελούσε σημαντικό κομμάτι της εικονογραφίας της Εγγύς Ανατολής⁷⁸³ και, ως τέτοιο, δεν λείπει από το MBA, όπως φάνηκε παραπάνω. Και στα δύο υπό εξέταση ανάκτορα, ο ταύρος συναντάται μέσα σε δύο κοινά πλαίσια: τη θυσία (για την οποία έγινε ήδη λόγος) και το «άθλημα» των ταυροκαθαψίων. Στην τοιχογραφία της Αίθουσας Ακροάσεων 132 και σε πήλινες μήτρες του MBA⁷⁸⁴, εμφανίζεται και το μοτίβο του ταύρου που βρίσκεται επάνω σε όρος και ταυτίζεται με θεότητα. Το μοτίβο αυτό, δεν συναντάται στην Κνωσό. Γενικά, στο Αιγαίο της ΕΧ φαίνεται πως ο ταύρος, παρά την σημαντική του θέση στην εικονογραφία και την έκδηλη εκτίμηση στη δύναμή του, δεν φαίνεται να είχε φτάσει να ταυτίζεται με θεότητες. Αντίθετα, αποτελούσε ένα πολύ κοινό ζώο για τελετουργίες, κυρίως θυσίες.⁷⁸⁵ Ο προσδιορισμός του λόγου για τον οποίον συμβαίνει αυτό δεν αποτελεί τμήμα της παρούσας μελέτης, ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις παρατηρήσεις του Blakolmer⁷⁸⁶, αποτολμάται η διατύπωση της υπόθεσης, ότι ο ταύρος ήταν ένας ενδιάμεσος σύνδεσμος ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον θεϊκό κόσμο, καθώς είναι ισχυρότερος από τον άνθρωπο αλλά πιο αδύναμος από το λιοντάρι και τον γρύπα. Γι' αυτό, ποτέ δεν εμφανίζεται να περιβάλλει θεότητες, όπως συμβαίνει με τα άλλα δύο όντα. Επιπλέον, σε σκηνές αντιπαράθεσης πάντα υποτάσσεται σ' αυτά, ενώ συνήθως υπερισχύει των ανθρώπων. Σε μία μόνον απεικόνιση ο ταύρος φαίνεται να αποτελεί αντικείμενο λατρείας, σε μια μεταγενέστερη λάρνακα (ΥΜ ΙΙΙ Α2 – ΙΙΙ Β περιόδου) από την Επισκοπή Ιεράπετρας.

⁷⁸² German 2005, 46.

⁷⁸³ Για την καταγωγή του ταύρου από θεό του καιρού της Εγγύς Ανατολής και τη σύνδεσή του με τον Δία, βλ. Black et al. 1995, 47 και Hitchcock 2000, 93-4.

⁷⁸⁴ Parrot 1959, 37, εικ. 30, 55, εικ. 47 και πίν. XVII, αριθ. 1039.

⁷⁸⁵ Blakolmer 2016, 62-3.

⁷⁸⁶ Blakolmer 2016.

Ο ταύρος εμφανίζεται στη μία από τις παραστάσεις ζώων και ιερών συμβόλων που κοσμούν το κάλυμμα της λάρνακας. Οι σκηνές αρμάτων και ανθρώπινων μορφών στον κορμό της λάρνακας ερμηνεύονται συχνά ως εκφορά νεκρού, ενώ όλες γενικά οι απεικονίσεις ταύρων σε λάρνακες έχουν ερμηνευθεί ως νεκρικές προσφορές.⁷⁸⁷ Στη συγκεκριμένη λάρνακα, ωστόσο, οι παραστάσεις συνολικά έχουν ερμηνευθεί ως απεικόνιση της διαδικασίας ενός κνηγιού που πραγματοποιείται ως μέρος των ταφικών τελετουργιών, προς τιμήν του —μάλλον— ευγενούς καταγωγής νεκρού.⁷⁸⁸ Ο ταύρος που απεικονίζεται στη μια από τις παραστάσεις της λάρνακας, φαίνεται σαν να δέχεται λατρεία από μια ανθρώπινη, πιθανώς ιερατική —λόγω του ενδύματός της— ανθρώπινη μορφή. Όμως, οι ρόδακες ανάμεσα στα κέρατα του ζώου έχουν ερμηνευθεί ως αστρικά σύμβολα, και, τα ίδια τα κέρατα φέρουν κόσμηση με ταινίες, γεγονός το οποίο ενδεχομένως δείχνει πως ο εικονιζόμενος ταύρος πρόκειται να θυσιαστεί στη θεότητα. Αυτή η άποψη ενισχύεται και από την παρουσία φοινικόδενδρου στη σκηνή (βλ. **σελ. 175**). Επομένως, στην εν λόγω σκηνή, ο ταύρος σχετίζεται μεν με τη θεότητα, αλλά ως ιερό ζώο το οποίο θα θυσιαστεί. Παράλληλα, ωστόσο, το ίδιο ζώο φέρει στοιχεία αρσενικού, με τα κέρατα του ταύρου, αλλά και θηλυκού, καθώς απεικονίζεται να θηλάζει και ένα μικρό μοσχάρι. Εξαιτίας αυτού του συνδυασμού έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι πρόκειται για την συμβολική απεικόνιση της γονιμοποιού ένωσης των θεών.⁷⁸⁹ Και πάλι όμως, λαμβάνοντας υπ' όψιν τη μεταγενέστερη χρονολόγηση (τέλη YEX) της λάρνακας, για την περίοδο η οποία αφορά την παρούσα μελέτη, εξακολουθεί να απουσιάζει προς το παρόν η έννοια του ταύρου ως θεότητας από το Αιγαίο.

Καθώς στο ανάκτορο της Κνωσού η εικονογραφία με ταύρους φαίνεται πως είχε κυρίαρχη παρουσία, ο ταύρος έχει εξ αρχής θεωρηθεί πως αποτελούσε το σύμβολο της κνωσιακής ισχύος.⁷⁹⁰ Μάλιστα, οι παραστάσεις ταυροπαιδιών στην Κνωσό εντοπίζονται σε σημεία τα οποία θεωρούνται νευραλγικής σημασίας, όπως στο ανώτερο σημείο του Προμαχώνα Α στη Βόρεια Είσοδο, το οποίο κοσμούσε η γνωστή ανάγλυφη τοιχογραφία του εφορμώντος ταύρου (**Εικόνα 124**).⁷⁹¹ Επίσης, έχει

⁷⁸⁷ Πλάτων 1947, 638· Watrous 1991, 292-3.

⁷⁸⁸ Πλάτωνος 2008, 29-33.

⁷⁸⁹ Πλάτωνος 2008, 22-7.

⁷⁹⁰ Hitchcock 2000, 92-3· 2003, 34· Σίκλα 2003, 367· Platon 2008α, 310.

⁷⁹¹ Hitchcock 2000, 84· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 143· Adams 2007, 366. Γενικά, τα θραύσματα του αναγλύφου θεωρούνται ότι ανήκουν στην YM I B – II περίοδο, δηλαδή στην ύστερη Νεοανακτορική περίοδο και κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου (Immerwahr 1990, 85), ενώ οι Driessen και MacDonald τα χρονολογούν στην YM I A περίοδο (Driessen και MacDonald 1997, 145).

ήδη γίνει αναφορά στην ανεύρεση θραυσμάτων που δείχνουν την ύπαρξη τοιχογραφικού διακόσμου με ταύρους στον Προθάλαμο της Αίθουσας του Θρόνου. Ταύροι εντοπίζονται και στο Δυτικό Πρόπυλο, στην περιοχή της Μεγάλης Ανατολικής Αίθουσας, όπου έχει υποθετικά αποκατασταθεί σε επίπεδο ορόφου η τοιχογραφία του Ταυρομάχου (**Εικόνα 125**), καθώς και στα Βασιλικά Διαμερίσματα. Επομένως, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι στην Κνωσό τέτοιες παραστάσεις συνδέονται κυρίως με τις εισόδους, διαδίδοντας με τον τρόπο αυτόν το συμβολικό τους μήνυμα σε όλους τους εισερχόμενους. Έχουν στενή σχέση, όμως, και με τους ορόφους, καθώς και γενικότερα με χώρους που ήταν προσβάσιμοι σε περιορισμένο κοινό, το οποίο εισερχόταν σ' αυτούς έχοντας συγκεκριμένο σκοπό.⁷⁹²

Για πολλά χρόνια, η εν λόγω δραστηριότητα εθεωρείτο αμιγώς μινωική (**Εικόνες 126-129**), τελετουργικής κυρίως φύσεως, η οποία μάλιστα συνδεόταν με την κοινωνική θέση των ατόμων που συμμετείχαν σ' αυτήν.⁷⁹³ Ωστόσο, η ανακάλυψη παρόμοιων τοιχογραφιών σε άλλες θέσεις της Εγγύς Ανατολής (Alalakh, Tell el-Dab'a, ίσως και Çatalhöyük), αλλά και σε σφραγιδοκυλίνδρους⁷⁹⁴, δημιούργησε αμφιβολίες και ώθησε τους ερευνητές να αναζητήσουν την προέλευση του αθλήματος στην Ανατολή.⁷⁹⁵

Το ίδιο το MBA, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, δεν έχει να προσφέρει κάποια σχετική τοιχογραφία. Παρ' όλα αυτά, οι ταυροπαιδιές δεν απουσιάζουν εντελώς από τα ευρήματά του, καθώς ένα πήλινο αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου (**Εικόνα 130**)⁷⁹⁶ φαίνεται να απεικονίζει μια εκδοχή του θέματος αυτού. Περισσότερα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας βρέθηκαν στη θέση Tell Leilan, στη Βόρεια Συρία. Ο εν λόγω σφραγιδοκύλινδρος ανήκε στον Samiya, ανώτερο αξιωματούχο της πόλης Subat-Enlil (η οποία ταυτίζεται πιθανότατα με το Tell Leilan), πρωτεύουσας του βασιλιά της Ασσυρίας Šamši-Adad, επομένως η χρονολόγησή του τοποθετείται στα 1800 π.Χ., στην περίοδο της ασσυριακής κατάκτησης του Mari. Η ασυνήθιστη εικονογραφία της άνω ζώνης του σφραγιδοκυλίνδρου δείχνει μια αγελάδα να θηλάζει

⁷⁹² Το πλακίδιο από ορεία κρύσταλλο —πιθανότατα διακοσμητικής χρήσης— με επιζωγραφισμένη παράσταση ταυροκαθασιών, που βρέθηκε στη Δεξαμενή Καθαρμών της Αίθουσας του Θρόνου πιθανότατα έπεσε από τον όροφο (Evans 1930, 109, εικ. 60 και πίν. XIX). Υπενθυμίζεται και το σύνολο ελεφάντινων ειδωλίων, που φαίνεται ότι συναποτελούσαν τμήμα σκηνης ταυροκαθασιών, το οποίο ίσως είχε αφιερωθεί σε ιερό του ορόφου κοντά στο Μέγαρο της Βασίλισσας ή βρισκόταν σε αποθηκευτικό χώρο του ιερού (Σίκλα 2003, 372-3, 377-8).

⁷⁹³ Σίκλα 2003, 368-9· German 2005, 45-6.

⁷⁹⁴ Seyring 1963, 253-4 και πίν. XXI, 1· Collon 1994, 82· Morgan 1998, 18.

⁷⁹⁵ Collon 1994, 82-3. Οι τεχνικές των ταυροπαιδιών έχουν αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών, όπως του Younger (1976, 125-137).

⁷⁹⁶ Amiet 1961, 6, εικ. 8.

το μικρό της, ακριβώς από κάτω της εμφανίζεται ένας ταύρος να γονατίζει και, εν συνεχεία, μια θεϊκή μορφή να υπερισχύει ενός άλλου, σχεδόν γονατιστού, ταύρου, ο οποίος φέρει στη ράχη του ένα ιερό. Στο τέλος της ζωφόρου, μια μορφή με ζώμα αρπάζει έναν ταύρο από το ένα κέρατο και ανασηκώνει το άλλο χέρι, ενώ μια δεύτερη μορφή στέκεται πίσω από το ζώο με το ένα γόνατο σηκωμένο και ίσως κρατά την ουρά του.⁷⁹⁷ Ο δεύτερος ταύρος της σύνθεσης υποστηρίζει στη ράχη του το ιερό της θεάς Inanna. Το θέμα του ταύρου που υποστηρίζει βωμό⁷⁹⁸ ή ιερό συναντάται και σε ακκαδικές σφραγίδες.⁷⁹⁹ Από το ανάκτορο της Κνωσού, και από την Κρήτη γενικότερα, δεν έχει βρεθεί κάποια απεικόνιση ταύρου που να φέρει ιερό στη ράχη του. Παρ' όλα αυτά, είναι γενικά αποδεκτό ότι τα ιερά της Κρήτης σχετίζονται πάντα με τους ταύρους, τα κέρατα των οποίων φέρουν στην αρχιτεκτονική τους διακόσμηση, όπως φαίνεται από την τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού της Κνωσού (**Εικόνα 60**) και από άλλες απεικονίσεις (**Εικόνα 63**). Επίσης, υπάρχει ένα τμήμα ανάγλυφου ρυτού από την Κνωσό, στο οποίο ένας ταύρος κάθεται στη στέγη οικοδομήματος, πιθανότατα ιερού (**Εικόνα 131**). Η σχέση του ταύρου με το ιερό στοιχείο στην Εγγύς Ανατολή, και στο ίδιο το Mari, φαίνεται επιπλέον από το γεγονός ότι οι θεότητες πάντα απεικονίζονται να φέρουν καλύμματα κεφαλών με κέρατα ταύρου. Εικάζεται μάλιστα ότι η θέση μιας θεϊκής μορφής δηλώνεται από τον αριθμό κεράτων που φέρει στον κεφαλόδεσμό της. Επίσης, στο Mari οι παλαιοί βασιλείς θεοποιούνταν, καθώς φαίνεται από τα αγάλματά τους (όπως του Iddi-ilum), τα οποία φέρουν στέμματα με κέρατα ταύρου.⁸⁰⁰

Οι Collon και Zeuner επιχείρησαν να προσδιορίσουν την προέλευση του ζώου και του αθλήματος των ταυροκαθαιψίων. Οι έρευνές τους έδειξαν ότι τα οικόσιτα βοοειδή στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή είναι απόγονοι μιας ομάδας του είδους *Bos primigenius*, το οποίο εισήχθη πιθανότατα στην Κρήτη εξημερωμένο από την Εγγύς Ανατολή.⁸⁰¹ Επιπροσθέτως, σε ένα άρθρο για την παλαιο-οικολογία της νότιας Ανατολίας, με αναφορά στις τοιχογραφίες του Catalhöyük (οι οποίες έχει υποτεθεί ότι απεικόνιζαν τέτοιου είδους σκηνή), ο H.R. Cohen πρότεινε ότι οι ταυροπαιδιές αναπαριστούσαν «ένα στάδιο μιας υπό εξέλιξη τεχνικής εξημέρωσης, την απομόνωση

⁷⁹⁷ Collon 1994, 82.

⁷⁹⁸ Η σύνδεση του ταύρου με έναν βωμό ή/και ένα ιερό εντοπίζεται και στην παλαιοασσυριακή σφραγιδολογία, με το εικονιστικό θέμα του «ταύρου-βωμού» ή του «θεού ταύρου», ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον θεό Aššur (Wisti Lassen 2012, 180-2).

⁷⁹⁹ Collon 1994, 83-4· Hitchcock 2003, 34.

⁸⁰⁰ Margueron 2009, 30-1.

⁸⁰¹ Collon 1994, 83.

του ταύρου από το κοπάδι, το οποίο μεταβλήθηκε σε άθλημα [...] σχετιζόμενο με τον έλεγχο του κοπαδιού». Επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι ταυροπαιδιές εμφανίστηκαν όταν ξεκίνησε η εξημέρωση των βοοειδών.⁸⁰²

Τα πρωιμότερα στοιχεία για ταυροπαιδιές στην Κρήτη συνηγορούν υπέρ της σύνδεσης του «αθλήματος» με το κυνήγι άγριων ταύρων και είναι γενικά αποδεκτό ότι προέρχονται από ρυτά της Μεσαράς, τα οποία χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁸⁰³ Τα εν λόγω ρυτά βρέθηκαν σε τάφους και έχουν τη μορφή μικρών πήλινων ομοιωμάτων ταύρων, από τα κέρατα των οποίων κρέμονται ανδρικές μορφές. Σε ένα παράδειγμα από την Κουμάσα, οι ανθρώπινες μορφές μοιάζουν να προσπαθούν να ακινητοποιήσουν το ζώο. Σε άλλο παράδειγμα τέτοιου ομοιώματος από το Πορτί, ο ταύρος φέρει δίχτυ στη ράχη του, υπονοώντας τη σύλληψη άγριου ταύρου.⁸⁰⁴ Αυτά τα εικονογραφικά μοτίβα εξακολούθησαν να υπάρχουν και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.⁸⁰⁵ Επιπλέον, εμφανίζονται πολλές νέες εικονογραφικές παραλλαγές των θεμάτων του κυνηγιού ταύρων και των ταυροπαιδιών, οι οποίες απεικονίζονται σε σφραγιδόλιθους, σφραγιστικά δακτυλίδια, τοιχογραφίες, χάλκινα αγαλματίδια και άλλα τέχνηρα.⁸⁰⁶ Σε μια ελεφάντινη πυξίδα από τον Κατσαμπά απεικονίζεται κυνήγι ταύρου, αλλά το ενδιαφέρον προσελκύει μια τρίτη μορφή, η οποία έχει αρπάξει τα κέρατα του ζώου και εκτελεί άλμα. Σ' αυτό το πλαίσιο φαίνεται να κινείται και το ρυτό από την Αγία Τριάδα, το οποίο φέρει ένα εικονογραφικό πρόγραμμα με παραστάσεις πάλης. Οι σκηνές διαρθρώνονται σε ζεύγη αντιπάλων, αποτελούμενα από έναν νικητή και έναν ηττημένο. Στη δεύτερη ζώνη από την κορυφή, το ζεύγος των αντιπάλων αποτελείται από έναν άνθρωπο και έναν ταύρο, με το ζώο να είναι ο νικητής, γεγονός που δείχνει ότι ο ταύρος θεωρείται άξιος αντίπαλος.⁸⁰⁷

Μελετώντας τις συριακές εκδοχές των ταυροκαθασιών, η Collon συμπέρανε ότι το συγκεκριμένο θέμα εμφανίζεται στη Συρία περίπου διακόσια χρόνια νωρίτερα απ' ό,τι στο Αιγαίο.⁸⁰⁸ Ωστόσο, η δήλωση αυτή αναφέρεται μόνο στο ζήτημα της

⁸⁰² Harold 1970, 123· Collon 1994, 83· Hitchcock 2000, 118. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και ο German (2005, 33, 48-9).

⁸⁰³ Xanthoudides 1924, πίν. II, αριθ. 4126 και πίν. VII, αριθ. 5052· Morgan 1998, 18· Σίκλα 2003, 380, 384.

⁸⁰⁴ Evans 1921, 188-90, εικ. 137· Branigan 1970β, 81, 110 και εικ. 18· Σίκλα 2003, 377· German 2005, 34-6.

⁸⁰⁵ Evans 1928, 259-60· Marinatos 1986, 30-1.

⁸⁰⁶ Marinatos 1994, 90.

⁸⁰⁷ Marinatos 1994, 92· Morgan 1998, 20.

⁸⁰⁸ Collon 1994, 83.

απεικόνισης του αθλήματος με «αναγνωρίσιμο» τρόπο, καθώς το προαναφερθέν παράδειγμα από την Κουμάσα, όπως και τα άλλα παρόμοια ρυτά της Μεσαράς, δεν ανταποκρίνονται στην αμιγώς γνωστή απεικόνιση ταυροπαιδιών των τοιχογραφιών. Παρ' όλα αυτά, η περισσότερο απλοϊκή εκδοχή των ρυτών αυτών πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ως πρώιμη απεικόνιση του ίδιου θέματος.

Η σύνδεση, ωστόσο, του αθλήματος με την πραγματική σύλληψη και εξημέρωση του ζώου, καθώς και με την εισαγωγή του είδους *Bos primigenius* στην Κρήτη, ήδη εξημερωμένου από την Εγγύς Ανατολή, επαναφέρει την υπόθεση πως η προέλευση της ίδιας της πρακτικής μάλλον πρέπει να αναζητηθεί στη δεύτερη. Επίσης, υπάρχουν λογοτεχνικά στοιχεία περί ταυροπαιδιών στην Εγγύς Ανατολή και, πιο συγκεκριμένα, στο *Έπος του Gilgameš*, όπου ο Enkidu παλεύει με τον Ταύρο του Ουρανού, εκτελώντας ακροβατικά στη ράχη του (**Κείμενο 21**).⁸⁰⁹ Παρ' όλο που αυτή η αναφορά αποτελεί, σαφώς, αποκλειστικά μυθολογική αφήγηση και όχι περιγραφή πραγματικού τελετουργικού, ενδεχομένως να είχε σχέση με τη γνώση κάποιας σχετικής δραστηριότητας. Είναι πιθανόν αυτοί οι αγώνες με τους ταύρους να στηρίζονταν κατά ένα μέρος στην πραγματικότητα και να αποτελούσαν βαθιά ριζωμένη παράδοση στον κόσμο της Μεσογείου. Ο Evans είχε ήδη προτείνει μη κρητική προέλευση των ταυροκαθαψίων, με πιθανό τόπο προέλευσης την Ανατολία.⁸¹⁰ Πάντως, ο ταύρος έγινε αντικείμενο λατρείας στην Εγγύς Ανατολή ήδη από την 6^η χιλιετία.⁸¹¹

Η Μαρινάτου αντιτίθεται σ' αυτές τις θεωρίες, υποστηρίζοντας την καθαρά μινωική προέλευση των ταυροκαθαψίων και προβάλλοντας ενδιαφέροντα επιχειρήματα προς επίρρωση των ισχυρισμών της. Κατά πρώτον, σύμφωνα με την ίδια, οι ταύροι εκτός Κρήτης σχετίζονταν σταθερά από τους άλλους λαούς με τους Μινωίτες⁸¹², ενώ, επίσης, στους σφραγιδοκυλίνδρους με ταυροπαιδιές της Συρίας το ζώμα που φορούν οι ακροβάτες είναι μινωικού τύπου, γεγονός που τους καθιστά — κατά την ίδια — Κρήτες⁸¹³. Υποστηρίζει, επιπλέον, ότι οι δραστηριότητες με ταύρους έχουν απεικονιστεί μόνο σε μέσα της επίσημης τέχνης (τοιχογραφίες, δακτυλίδια,

⁸⁰⁹ Sandars 1972, 35.

⁸¹⁰ Evans 1930, 205.

⁸¹¹ Collon 1994, 83-4· Hitchcock 2003, 34. Έγινε σύμβολο του θεού της καταγίδας και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής ως σύμβολο του «Βάλλοντος Θεού» (Smiting God), τη συριακή εκδοχή του θεού της καταγίδας.

⁸¹² Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα προέρχονται από τους τάφους του Νέου Βασιλείου στην Αίγυπτο, όπου υπάρχουν τοιχογραφίες των Keftiu, οι οποίοι φέρουν αντικείμενα με θεματολογία ταύρων (Marinatos 1994, 89-90. Βλ. και Kantor 1947a, 41-9, πίν. IX). Δεν πρέπει να λησμονούνται και οι τοιχογραφίες του Tell el Dab'a.

⁸¹³ Seyrig 1956, 169-74· Marinatos 1994, 89-90.

γάλκινα αγαλματίδια, ελεφάντινα έργα, χρυσά κύπελλα), τα οποία μπορούσαν να αποτελούν ιδιοκτησία μόνο μιας ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μινωική αριστοκρατία φαίνεται ότι επιδείκνυε τη θέση της μέσα από τη δική της εγχώρια παράδοση των ταυροπαιδιών, όπως συνήθως συνέβαινε στην αρχαία τέχνη.⁸¹⁴ Ενίσχυση στη θεωρία αυτή προσφέρει, επίσης, η μάχη του μυθικού βασιλιά Gilgameš και του Enkidu με τον Ταύρο του Ουρανού, οι οποίοι ως «ξεχωριστοί» ανάμεσα στους υπόλοιπους ανθρώπους μάχονται εναντίον του ζώου. Επομένως, καθίσταται σαφές ότι τα ζώα αυτά ανάγονται σε αντιπάλους, η νίκη επί των οποίων προσδίδει τεράστιο κύρος στον νικητή και αποτελεί εξαιρετικό προπαγανδιστικό εργαλείο για την άρχουσα τάξη και τους ηγεμόνες.⁸¹⁵ Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι το ανάκτορο της Κνωσού, ένα σημαντικότερο κέντρο εξουσίας, έφερε τέτοιου είδους διακοσμητικά θέματα σε σημεία-κλειδιά, όπως η Βόρεια Είσοδος, ο Προθάλαμος της Αίθουσας του Θρόνου και το Ανατολικό Σύστημα Αιθουσών⁸¹⁶, καθώς συνέφερε τους επικεφαλής του κτηριακού συμπλέγματος, όποιοι και αν ήταν αυτοί, να εντυπωσιάζουν τους επισκέπτες με μια εικονογραφία που επιδείκνυε την ισχύ τους.⁸¹⁷

Παρόμοια άποψη εξέφρασε η Aruz, η οποία εστίασε σε στυλιστικές λεπτομέρειες των συριακών σφραγίδων της ύστερης MEX (πιθανώς του 18^{ου} – 17^{ου} αιώνα π.Χ.), στις οποίες απεικονίζονται άλματα ανθρώπινων μορφών πάνω από ταύρους. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της, μερικές νέες για τη Συρία —και την Εγγύς Ανατολή γενικότερα— τεχνοτροπικές λεπτομέρειες υποδεικνύουν έμμεση απόδειξη μινωικής επίδρασης στην τέχνη στη Συροπαλαιστίνη, ήδη από την ύστερη MEX. Στις σφραγίδες αυτές, απεικονίζονται σκηνές κυνηγιού άγριων ταύρων και, παρά την αυστηρή διάταξη των μορφών, φαίνεται να υπάρχει μια δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσά τους. Αυτό το στοιχείο τις διαφοροποιεί από τις στατικές, επιβλητικές μορφές βασιλέων και θεών, οι οποίες συνήθως κυριαρχούν στις συριακές σφραγίδες της εποχής. Η ίδια ερευνήτρια σημειώνει, επίσης, πως, ενώ οι σκηνές με ζώα συνήθως περιορίζονται σε μικρές εικόνες και σε δευτερεύουσες ζωφόρους, στην περίπτωση των προαναφερθεισών συριακών σφραγίδων δεν υπάρχει ούτε ξεκάθαρη οργάνωση ούτε τεχνοτροπική συνέπεια. Εικάζει, επομένως, ότι οι σφραγίδες αυτές κατασκευάστηκαν σε ένα εργαστήριο το οποίο, πιθανότατα, διατηρούσε και

⁸¹⁴ Τέτοια παραδείγματα αποτελούν τα κυνήγια άγριων ταύρων από τους Φαραώ και τα κυνήγια λεόντων από τους Ασσύριους βασιλείς.

⁸¹⁵ Marinatos 1994, 92-3.

⁸¹⁶ Immerwahr 1990, 78-99· Marinatos 1993, 51, εικ. 40.

⁸¹⁷ Marinatos 1994, 93.

αιγαιακές διασυνδέσεις.⁸¹⁸ Αναφέρεται, επίσης, στη μακριά κόμη και το ζώμα των ακροβατών που απεικονίζονται σε λίγες γνωστές συριακές σφραγίδες, στοιχεία τα οποία έχουν θεωρηθεί αιγαιακά.⁸¹⁹

Με βάση όλα τα στοιχεία που έχουν παρατεθεί, είναι δυνατόν να υποτεθεί πως η πρακτική της σύλληψης ταύρων με σκοπό την εξημέρωσή τους ξεκίνησε από την Ανατολή και έτσι το —εξημερωμένο πλέον— είδος έφτασε στο νησί της Κρήτης. Η απεικόνιση της πρακτικής εμφανίζεται με αρκετή βεβαιότητα πρώτα στην Κρήτη, στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας. Στη συνέχεια, παρά το γεγονός πως πράγματι φαίνεται — σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα— ότι οι περισσότερες, αρκετά αναγνωρίσιμες, απεικονίσεις του θέματος ανήκουν στην παράδοση της Συρίας, πριν την εμφάνισή τους στη Νεοανακτορική τέχνη της Κρήτης, το ίδιο το θέμα δεν πρέπει να ήταν άγνωστο στο νησί. Κατά πάσα πιθανότητα, η εν λόγω πρακτική είχε ήδη ενσωματωθεί στην εγχώρια πραγματικότητα του νησιού. Οι κάτοικοι της Κρήτης πρέπει πράγματι να επιδόθηκαν με εξαιρετικό ζήλο στο άθλημα των ταυροκαθασιών, ώστε κατά τη Νεοανακτορική, πλέον, περίοδο το ζώο να φτάσει να αποτελεί το σύμβολο της Κρήτης και, κυρίως, της Κνωσού.

4.2.4. Η Τοιχογραφία της Περιβολής του Μαρί και το πλήθος των εικονογραφικών θεμάτων της

4.2.4.α. Η «περιβολή» του βασιλιά

Μια μεγάλη σύνθεση κοσμούσε τον νότιο τοίχο της Αυλής 106 του MBA, γνωστή ως Τοιχογραφία της Περιβολής (**Εικόνες 100-101**), η οποία είναι η μόνη τοιχογραφία του ανακτόρου που βρέθηκε *in situ*. Βρισκόταν στο ύψος του βλέμματος ενός παρατηρητή, προστατευόταν από τον ήλιο και τη βροχή με ένα στέγαστρο (όπως φαίνεται από τις οπές των πασσάλων στο δάπεδο μπροστά της⁸²⁰) και, κατά πάσα πιθανότητα, σχετίζεται με τη μεγάλη τοιχογραφία της Πομπής Ταύρων προς Θυσία, στην ίδια αυλή.⁸²¹ Στο ανώτερο επίπεδο της κεντρικής σκηνής (**Εικόνα 132**) πραγματοποιείται η «περιβολή/ένδυση» του βασιλιά, κατά την οποία εκείνος τείνει το

⁸¹⁸ Aruz 1995β, 36-9, εικ.13 και 14.

⁸¹⁹ Aruz 1995β, 36, εικ. 16 και 17· German 2005, 47-8, εικ. 61. Ανάμεσά τους είναι μια σφραγίδα, η οποία βρέθηκε στο ανάκτορο του Alalakh, στο Επίπεδο VII, το οποίο είναι σύγχρονο της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη.

⁸²⁰ Margueron 1982, 560.

⁸²¹ Parrot 1958β, 53· Luciani 2010, 103. Περιλαμβάνεται σε πλαίσιο ύψους 1,75 μ. και μήκους 2,50 μ. Για το σχέδιο του πλαισίου, ο A. Moortgat υπέθεσε —δικαιώς, κατά τον Parrot— ότι είχε ως πηγή έμπνευσης τους τάπητες. Βλ. και Barrelet 1952, 376 και Luciani 2010, 104.

αριστερό χέρι του προς τα σύμβολα της εξουσίας, το ραβδί και τον δακτύλιο⁸²², που κρατά η θεά Ištar (η οποία στέκεται στη μέση της σκηνής), και υψώνει το δεξί του χέρι σε χειρονομία σεβασμού.⁸²³ Η Ištar απεικονίζεται με την πολεμική της υπόσταση, οπλισμένη με μακρύ δρεπάνι στο αριστερό της χέρι και δύο «ανθισμένες» ράβδους⁸²⁴, τις οποίες φέρει στην πλάτη της με ιμάντες που σταυρώνουν στο στήθος. Με το δεξί της πόδι πατά επάνω σε λέοντα, το ιερό ζώο της.⁸²⁵ Επίσης, φορά στέμμα αποτελούμενο από τρεις σειρές κεράτων⁸²⁶, στοιχείο ενδεικτικό της υψηλής θέσης της. Η Ištar και ο βασιλιάς ακολουθούνται από δύο γυναικείες θεότητες, οι οποίες έχουν υψωμένα τα χέρια σε στάση επίκλησης, καθώς και από έναν γενειοφόρο θεό, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον πιστό ακόλουθο της Ištar, τον Ninshubur.⁸²⁷

Επειδή, συνήθως, στις σκηνές απονομής της θεϊκής εξουσίας στον βασιλιά απεικονίζονταν ο θεός του ήλιου, ο Šamaš⁸²⁸, ο Parrot επικαλέστηκε την πολιτική σημασία της απεικονιζόμενης στιγμής, προκειμένου να εξηγηθεί η παρουσία της Ištar σε μια τέτοια σύνθεση. Καθώς χρονολόγησε τη συγκεκριμένη τοιχογραφία ανάμεσα στην πρώτη κατάληψη του Mari (κατά το 33^ο έτος της βασιλείας του Hammurabi της Βαβυλώνας) και την καταστροφή της πόλης από τον ίδιο (κατά το 35^ο έτος της βασιλείας του), ο ανασκαφέας θεώρησε πως η Θεά του Πολέμου θα έπρεπε, δεδομένων των συνθηκών, να λάβει το προβάδισμα έναντι των άλλων θεών που σχετίζονταν με το κράτος, δηλαδή τον Anu, τον Enlil και τον Šamaš. Κατ' επέκταση, ο βασιλιάς που απεικονίζεται ταυτίστηκε με τον τελευταίο βασιλιά του Mari, τον Zimri-Lim. Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερες μελέτες, οι σωζόμενες τοιχογραφίες του MBA είναι κατά πολύ πρωιμότερες του Zimri-Lim. Η επικρατέστερη χρονολόγηση της εν λόγω τοιχογραφίας θεωρείται ότι είναι επί της βασιλείας του Yahdun-Lim, ενώ οι βασιλείς που ακολούθησαν, ο Yašmaḥ-Addu και ο Zimri-Lim, απλά φρόντιζαν να τη διατηρούν. Το γεγονός της παλαιότητας, αλλά και της διατήρησης της Τοιχογραφίας της Περιβολής, ακόμη και από τον Ασσύριο Yašmaḥ-Addu, ο οποίος

⁸²² Πρόκειται για το «τελετουργικό της χειρός», κατά το οποίο ο βασιλιάς αγγίζει τη ράβδο και τον δακτύλιο, στοιχεία τα οποία συμβολίζουν την εξουσία (Barrelet 1950, 18· Parrot 1958β, 62). Η ράβδος, συγκεκριμένα, στην Εγγύς Ανατολή —όπως και στην Αίγυπτο— ερμηνεύεται ως σύμβολο εξουσίας, παραπέμποντας και στο σκήπτρο, αλλά και σε άλλες μορφές συμβόλων για την επιβολή της εξουσίας, όπως τη ράβδο του ποιμένα (Durand 2013, 23).

⁸²³ Parrot 1958β, 53-5. Για παρόμοιο τρόπο απεικόνισης της Ištar στους σφραγιδοκυλίνδρους, βλ. Delaporte 1920, πίν. 78, αριθ. 19 (A.307) και αριθ. 20 (A.308).

⁸²⁴ Για την απεικόνιση του δρεπανιού στη γλυπτική, βλ. Delaporte 1920, πίν. 80, αριθ. 18 (A. 370), αριθ. 19 (A.371) και αριθ. 20 (A.372), επίσης D 47, 48. Για τα ραβδιά, βλ. ό.π. πίν.78, αριθ. 6 (A.284). Άλλοι μελετητές θεωρούν ότι πρόκειται για ένα κηρύκειο (Ward 1910, 158).

⁸²⁵ Black et al. 1995, 118-9.

⁸²⁶ Parrot 1958β, 55.

⁸²⁷ Barrelet 1950, 17· Parrot 1958β, 55-6.

⁸²⁸ Parrot 1937β, 345.

ήταν κατακτητής και παρεμβάλλεται στη δυναστεία των Lim, αποτελεί απόδειξη του οικουμενικού μηνύματος της σκηνής αυτής, γεγονός που την καθιστά μια διαχρονική αναπαράσταση της περιβολής οποιουδήποτε βασιλιά του Mari, όχι μόνο ενός συγκεκριμένου.⁸²⁹ Όμως, το ζήτημα της επιλογής της Istar για τη συγκεκριμένη σύνθεση παραμένει και θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Όσον αφορά στην τοποθεσία όπου λαμβάνει χώρα η Τελετή της Περιβολής, η Barrelet είχε προτείνει ότι το κεντρικό πλαίσιο, το οποίο χωρίζει τη σύνθεση σε δύο επίπεδα, αναπαριστά τον ναό της Istar που βρισκόταν στην πόλη, με τον πρόναο και τον σηκό του. Αντίθετα, ο Parrot δίσταζε να δεχτεί ότι η τελετή λάμβανε χώρα εκτός του ανακτόρου⁸³⁰, καθώς τα δύο επίπεδα του κεντρικού πλαισίου φαίνεται να αντιστοιχούν απόλυτα στην παράταξη των Αιθουσών 64 και 65 —με το Βάθρο και τον Θρόνο, αντίστοιχα. Επίσης, συνέδεσε το αγαλματίδιο της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο, που βρέθηκε μέσα στην Αίθουσα 64⁸³¹, με το κατώτερο τμήμα της κεντρικής σύνθεσης της Περιβολής, στο οποίο απεικονίζονται θεές με αναβλύζοντα δοχεία.⁸³² Επιπλέον, το μοτίβο της διπλής σπείρας του πλαισίου της κεντρικής σύνθεσης της τοιχογραφίας επαναλαμβάνεται στο βάθρο της Αίθουσας 64.⁸³³ Τέλος, ο Parrot είχε θεωρήσει (λανθασμένα) ότι φοίνικες ήταν φυτεμένοι στην Αυλή 131, του Ναού της Istar του Ανακτόρου (Αίθουσας 132), ενώ, επιπλέον, θεώρησε πως αυτοί απεικονίζονται στις παράπλευρες παραστάσεις της τοιχογραφίας της Περιβολής. Με τον Parrot συμφωνεί ουσιαστικά και ο Margueron⁸³⁴, με μόνη διαφορά το γεγονός ότι, τελικά, ήταν η ίδια η Αυλή 106 εκείνη που διέθετε έναν φοίνικα, όπως έχει αναφερθεί και στο 3^ο κεφάλαιο (**Εικόνα 133**).

Η παραπάνω κεντρική σκηνή από την Τοιχογραφία της Περιβολής συγκρίνεται με το ΥΜ II – III σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων (**Εικόνα 63**) από το ανάκτορο της Κνωσού. Το ίδιο θέμα εμφανίζεται σε πολλά σφραγίσματα στον αποθέτη του Κεντρικού Τριμερούς Ιερού.⁸³⁵ Η παράσταση απεικονίζει έναν άνδρα ο οποίος στέκεται όρθιος ενώπιον μιας γυναικείας μορφής, προς την οποία απευθύνει λατρευτική χειρονομία. Η γυναικεία μορφή στέκεται πάνω σε όρος και περιβάλλεται

⁸²⁹ Luciani 2010, 107-9.

⁸³⁰ Parrot 1950, 37-40.

⁸³¹ Parrot 1959, 5-11.

⁸³² Στις θεές αυτές θα γίνει αναφορά στο υποκεφάλαιο 4.2.4.β.

⁸³³ Parrot 1958β, 62-4. Ο A. Halдар υποστήριξε ότι πρόκειται για μια «προφητική σκηνή», όπου η Istar παραδίδει χρησμό στο πλαίσιο εορτασμού για το Νέο Έτος. Βλ. και Parrot 1950, 39-46. Ανάλυση του άρθρου του Halдар στο Barrelet 1952, 374-6.

⁸³⁴ Margueron 2004, 509· 2008β, 202· 2014α, 152-3· Luciani 2010, 107· Tully 2018, 136-7.

⁸³⁵ Preziosi και Hichcock 1999, 97.

από δύο εραλδικούς λέοντες. Τείνει και η ίδια το χέρι της, στο οποίο κρατά ένα σκήπτρο, προς την ανδρική μορφή. Η σκηνή λαμβάνει χώρα μπροστά από την πρόσοψη ενός κτηρίου, το οποίο παραλληλίζεται με το Κεντρικό Τριμερές Ιερό της ομώνυμης τοιχογραφίας και αποτελεί πιθανότατα αναφορά στον ίδιο χώρο του ανακτόρου. Παρόμοια εικονογραφικά χαρακτηριστικά εμφανίζονται και σε ένα δακτυλίδι που βρέθηκε σε τάφο του Πόρου-Κατσαμπά, του λιμένα της Κνωσού.⁸³⁶ Σχετικά με την παράσταση της Μητέρας των Ορέων, το Τριμερές Ιερό, δηλαδή ο χώρος στον οποίο βρέθηκε και τον οποίο έχει υποτεθεί ότι απεικονίζει, συνδεόταν άμεσα με την Κεντρική Αυλή, στη δυτική πλευρά της οποίας βρισκόταν.⁸³⁷ Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η ομοιότητα του όρους στο οποίο στέκεται η Μητέρα των Ορέων με το ερεισίνωτο του κνωσιακού θρόνου, το οποίο διαθέτει κυματοειδή κορυφή, αλλά και με το κυματοειδές αντικείμενο (ενδεχομένως βαίτυλο) το οποίο απεικονίζεται στο κέντρο της παράστασης του ρυτού της Ζάκρου, περιβαλλόμενο από εραλδικά αγρίμια.⁸³⁸ Επίσης, το όρος αποδίδεται με φολιδωτή όψη. Το θέμα της θεϊκής μορφής που στέκεται σε φολιδωτό όρος είναι σύμβαση της Εγγύς Ανατολής⁸³⁹ και συναντάται και στις παραστάσεις του Mari.

Για την καλύτερη ερμηνεία αυτών των σκηνών θα ήταν χρήσιμη η γνώση του πραγματικού πολιτικού καθεστώτος της Κνωσού —και της Κρήτης γενικότερα— κατά την Ανακτορική περίοδο, πριν από την έλευση των Μυκηναίων. Ο ίδιος ο Evans πίστευε πως, πριν από την επικράτηση των Μυκηναίων και την κληρονομική βασιλεία του άνακτος, την Κνωσό κυβερνούσε ένας βασιλιάς-ιερέας, τον οποίο αναγνώρισε στην προαναφερθείσα τοιχογραφία της Νότιας Πτέρυγας του ανακτόρου. Επιπλέον, ερμήνευσε το «Μίνως» ως δυναστικό τίτλο, όπως το «Φαραώ» για την Αίγυπτο. Από την άλλη, ο κεντρικός ρόλος που φαίνονται να κατέχουν οι γυναίκες στις κνωσιακές τοιχογραφίες οδήγησε στις υποθέσεις για μητριαρχική οργάνωση της μινωικής κοινωνίας, ή για μια κοινωνία η οποία κυβερνάται από μια αρχιέρεια. Αυτή η θεωρία, αν και δημοφιλής, παραμένει αναπόδεικτη⁸⁴⁰ και η έρευνα δεν έχει καταλήξει με βεβαιότητα σε μια ερμηνεία για το ποιος κυβερνούσε στην Κνωσό.

Ο Driessen παρατήρησε, ότι ανθρώπινες —συχνά ανδρικές— μορφές εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στη μινωική εικονογραφία μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (περ. 1530 π.Χ.). Υποστηρίζει, επίσης, πως, έπειτα από το

⁸³⁶ Στην ίδια εικονογραφική κατηγορία ανήκει και το σφράγισμα του Ηγεμόνα από τα Χανιά.

⁸³⁷ Saw 1978, 438· Hitchcock 2000, 105· Shaw 2015, 22.

⁸³⁸ Πλάτων 2003, 340-1, 347, 352-3.

⁸³⁹ Crowley 1989, 131-2· Marinatos 1993, 154-5.

⁸⁴⁰ Driessen 2003, 57-8· Boulotis 2008, 45, 47-50· Günkel-Maschek 2016, 255-61.

γεγονός αυτό, το οποίο αναπόφευκτα θα επηρέασε τη μινωική κοινωνία, ορισμένα άτομα με εξαιρετικό χάρισμα και προσωπική πολιτική ή/και θρησκευτική δύναμη εμφανίστηκαν στο προσκήνιο, προετοιμάζοντας το έδαφος για την πραγματική βασιλεία της ΥΜ ΙΙ περιόδου, όπως την επέβαλαν οι Μυκηναίοι.⁸⁴¹ Αυτή η ερμηνεία είναι δυνατόν να στηριχθεί με βάση διάφορα αντικείμενα στα οποία απεικονίζεται κάποιου είδους τελετή περιβολής, συνήθως από μια επιβλητική γυναικεία μορφή, η οποία ταυτίζεται με τη Μητέρα Θεά (όπως στο σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων), αλλά και από μια ανδρική μορφή (όπως στο σφράγισμα του Ηγεμόνα από τα Χανιά και σε ένα σφράγισμα από τη Ζάκρο).⁸⁴²

Όσον αφορά στο ζήτημα της επιλογής της Ištar για την Τοιχογραφία της Περιβολής του ΜΒΑ, ο λόγος για τον οποίον συνέβη αυτό, ενδεχομένως, είναι ένας συνδυασμός παραγόντων, οι οποίοι είναι δυνατόν να εντοπιστούν χάρη σε διάφορα στοιχεία τα οποία συνθέτουν τη σκηνή αυτή. Τα πρώτα στοιχεία, τα οποία μπορούν να βοηθήσουν στο να απαντηθεί αυτό το ερώτημα, είναι τα σύμβολα της ράβδου και του δακτυλίου, τα οποία η Ištar δείχνει —ή τείνει— προς τον βασιλιά. Τα εν λόγω αντικείμενα θεωρούνται αναμφισβήτητα σύμβολα της ιερής νομιμοποίησης της βασιλικής εξουσίας στην Εγγύς Ανατολή.

Το μοτίβο της παρουσίασης των συμβόλων αυτών από μια θεότητα σε έναν βασιλιά, αν και κοινό, εμφανίζει διαφορές σε κάθε παράσταση, όπως προκύπτει από συγκρίσεις με τις παρόμοιες σκηνές από τις στήλες των βασιλέων Hammurabi και Ut-Nammu. Στις παραστάσεις αυτές οι δύο βασιλείς προσέρχονται ενώπιον θεών —του θεού του ήλιου, Šamaš, και του θεού του φεγγαριού, Nanna, αντίστοιχα—, οι οποίοι απεικονίζονται καθήμενοι και σε μεγαλύτερο μέγεθος από τις μορφές των θνητών. Οι τελευταίοι προβαίνουν σε χειρονομία σεβασμού, ανασηκώνοντας το ένα χέρι και φέρνοντας το άλλο στον κορμό τους. Αντίθετα, στην παράσταση του ΜΒΑ ο βασιλιάς και η Ištar απεικονίζονται και οι δύο όρθιοι, έχουν το ίδιο ύψος, τείνουν και οι δύο το χέρι ο ένας προς τον άλλον και, επιπλέον, ο βασιλιάς αγγίζει τα σύμβολα της εξουσίας.⁸⁴³

Το σύμβολο της ράβδου έχει, επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι διέφερε σε κάθε παράσταση. Έχει υποτεθεί, ότι η Ištar τείνει προς τον βασιλιά του Mari μια ράβδο, ενώ στην περίπτωση του Hammurabi πρόκειται για γραφίδα και

⁸⁴¹ Περί της πιθανότητας μινωικής προέλευσης του όρου *wanax* και της συνακόλουθα ισχυρής συμβολής μινωικών ιδεών στη μυκηναϊκή ηγεμονική ιδεολογία, βλ. σελ. 264 και, κυρίως, Petrakis 2016, 136-40.

⁸⁴² Andreadaki-Vlazaki 2003, 54· Soles 2016, 247-52.

⁸⁴³ Luciani 2010, 105-6, 109-10.

στου Ur-Nammu για ράβδο και ταινία μέτρησης. Δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας μελέτης η προσπάθεια για τον ακριβή προσδιορισμό της έννοιας αυτών των διαφορετικών συμβόλων σε ένα αρκετά διαδεδομένο και κοινό μοτίβο, πάντως τα όργανα μέτρησης συνδέονταν με την εξουσία και την ειρήνη, τονίζοντας τον ρόλο του βασιλιά ως υπεύθυνου οικοδόμησης ιερών κτηρίων. Είναι πιθανόν, η Τοιχογραφία της Περιβολής, εξαιτίας και των υπόλοιπων συμβόλων που την πλαισιώνουν, να αποτελούσε αλληγορία της ιερής νομιμοποίησης του βασιλιά του Mari⁸⁴⁴ εντός ενός πλαισίου ειρήνης, αντί να δίνεται έμφαση στον —συνηθέστερο για την Εγγύς Ανατολή— ρόλο του βασιλιά ως πολεμιστή ή κυνηγού. Το MBA διαθέτει, βέβαια, και μια τέτοια εκδοχή του βασιλιά, όπως έχει αναφερθεί, στα ιδιαίτερα διαμερίσματά του στον όροφο.⁸⁴⁵ Ωστόσο, στην πιο περίοπτη θέση του ανακτόρου βρισκόταν η ειρηνική εκδοχή του βασιλιά. Με τον τρόπο αυτόν, καθίστατο σαφές στους επισκέπτες ότι ο βασιλιάς του Mari, χάρη στους θεούς, εξασφάλιζε την ειρήνη και την ευημερία για το βασίλειο.⁸⁴⁶

Ενδεχομένως, αυτό το μήνυμα να αποκτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα χάρη στην παρουσία της Ištar, και μάλιστα αποδοσμένης ως ισότιμης του βασιλιά⁸⁴⁷ και σε άμεση επικοινωνία μαζί του: η ίδια η θεά του πολέμου και της γονιμότητας⁸⁴⁸ προβαίνει σε συμφωνία με τον ηγεμόνα του βασιλείου και τον βοηθά στη διατήρηση της ευημερίας. Άλλωστε, η ίδια η πραγματικότητα του Mari ήταν συνυφασμένη με τον πόλεμο, ήδη από την αρχή της ύπαρξης του βασιλείου⁸⁴⁹, γεγονός το οποίο θα ήταν δυνατόν να δικαιολογεί την ανάγκη για την ευλογία της Ištar. Επιγραφές σε αναθηματικά αγάλματα, όπως του βασιλιά Ishqi-Mari⁸⁵⁰ ή του αξιωματούχου Ebih-

⁸⁴⁴ Το Mari φαίνεται πως επηρεαζόταν και από την παράδοση της πόλης Tell Brak/Nagar της MEX, όπου μια θεότητα, η οποία στα κείμενα αποκαλείται «Κυρία της Nagar», έπαιξε ρόλο στη νομιμοποίηση της βασιλείας. Οι βασιλείς του Sehna/Subat-Enlil (Tell Leilan), ενδεχομένως και του Mari, στρέφονταν σ' αυτήν τη θεότητα για την εξασφάλιση της ευημερίας τους. Μια επιστολή προς τον Zimri-Lim από κάποιον αξιωματούχο υπενθυμίζει στον βασιλιά ότι «η Κυρία προστατεύει την ύπαρξη του Κυρίου μου (του Z-L) και δίνει στον Κύριό μου αιώνια ζωή» (Oates 2014, 207-9).

⁸⁴⁵ Η επίδειξη της πολεμικής ιδιότητας του βασιλιά υπήρχε στο Mari και πριν από την ασσυριακή κατάκτηση της θέσης, όπως φανερώνει η βασιλική εικονογραφία σφραγιδοκυλίνδρων, όπως του βασιλιά Ishqi-Mari (τέλη Πόλης II), της δυναστείας πριν από τους Šakkanakku (Dolce 2014, 191, 202, εικ. 15· Cluzan και Lecompte 2016, 109, 110).

⁸⁴⁶ Black et al. 1995, 156· Margueron 2004, 512-3· Luciani 2010, 110-2.

⁸⁴⁷ Κατά μίαν άλλη άποψη, το ίσο ύψος των μορφών του βασιλιά και της Ištar στην Τοιχογραφία της Περιβολής, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του MBA, όπου χρησιμοποιείται συστηματικά η ιερατική προοπτική, φαίνεται να υπογραμμίζει τη φθίνουσα σημασία που η θρησκεία είχε στις έννοιες της βασιλείας των Αμοριτών (Luciani 2010, 115).

⁸⁴⁸ Black et al. 1995, 109.

⁸⁴⁹ Όπως ο πόλεμος με την Ebla, η ακκαδική κατάκτηση και η ασσυριακή κατάκτηση.

⁸⁵⁰ «O Ishqi-Mari, βασιλιάς του Mari, μέγας ιερέας του Enlil, το άγαλμά του αφιέρωσε στην “άνδροπρεπή” Ištar.» (Cluzan και Lecompte 2016, 113 και υποσ. 39).

Π⁸⁵¹ (που βρέθηκε σε δύο τμήματα στον Χώρο 20 του ναού της Istar της πόλης), αναφέρουν ότι αυτά έχουν αφιερωθεί «στην ανδροπρεπή Istar». Εξαιτίας τέτοιων επιγραφών με αναφορές στη θεότητα με το «αρσενικό» όνομα ^dINANNA.UŠ, οι Cluzan και Lecompte κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι, πιθανώς, στο Mari λατρευόταν μια αρσενική εκδοχή της πολεμικής θεάς Istar.⁸⁵²

Το μήνυμα της διατήρησης της ειρήνης και της ευημερίας χάρη στην Istar προβάλλεται, επιπλέον, μέσω της σκηνής που περιβάλλει την κεντρική σύνθεση της Περιβολής. Αυτή φέρει πλήθος στοιχείων, τα οποία θα αναλυθούν περισσότερο στη συνέχεια. Προς το παρόν, όμως, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί, ότι πρόκειται ουσιαστικά για την απεικόνιση κήπου. Οι κήποι στην αρχαία Εγγύς Ανατολή αποτελούσαν στοιχείο των ανακτορικών κτηρίων⁸⁵³, αλλά και σύμβολα σεξουαλικότητας και αγάπης για την ποίηση.⁸⁵⁴ Θεωρούνταν δε, κυρίως, μια μεταφορά για τη γονιμότητα και ιδιαίτερα για το θηλυκό φύλο.⁸⁵⁵ Στον κήπο που αναπαρίσταται στην Τοιχογραφία της Περιβολής, δεσπόζει ο «βασιλιάς των μεσοποταμιακών δένδρων»⁸⁵⁶, το σημαντικότερο από όλα τα δένδρα, ο φοίνικας-χουρμαδιά, που μάλιστα απεικονίζεται στην καρποφόρα φάση του και κατά τη διάρκεια της συγκομιδής του. Ακόμη και η ονομασία αυτού του δένδρου στα σουμεριακά και τα ακκαδικά (*gish-nig-tuk* και *gishimmaru* αντίστοιχα) περιλαμβάνει τα σημεία *nig-tuk* και *mashru/meshru*, τα οποία ερμηνεύονται ως «πλούτος» και «ευημερία».⁸⁵⁷ Οι δύο φοίνικες της Τοιχογραφίας της Περιβολής μοιάζουν να ποτίζονται από τα ζωοποιά ύδατα που αναβλύζουν από τα δοχεία δύο θεαινών στο κάτω τμήμα της κεντρικής σύνθεσης.⁸⁵⁸ Το πότισμα ενός δένδρου, κυρίως φοίνικα, είναι ένα θέμα το οποίο συναντάται στη βασιλική εικονογραφία της Εγγύς Ανατολής, όπως στην περίπτωση της προαναφερθείσας στήλης του Ur-Nammu, στην οποία ο βασιλιάς ποτίζει έναν φοίνικα ενώπιον του θεού Nanna, ο οποίος φέρει τα σύμβολα εξουσίας, δηλαδή τη ράβδο και το δακτύλιο. Μια πολύ παρόμοια σκηνή απεικονίζεται στο αποτύπωμα του σφαγιδοκυλίνδρου του βασιλιά Asmar-Sin της Ur

⁸⁵¹ «Το άγαλμά του ο Ebiḫ-II nu-banda για την “ανδροπρεπή” Istar(;) προσέφερε.» Ο Ebiḫ-II ήταν, πιθανότατα, ανώτατος αξιωματούχος υπό κάποιον βασιλέα του Mari της Σαργονικής περιόδου (Cluzan και Lecompte 2014, 669).

⁸⁵² Cluzan και Lecompte 2014, 653- 4 και πίν. 3.

⁸⁵³ Roaf 1995, 439-440· Novák 2002, 443-57.

⁸⁵⁴ Για τη σύνδεση των κήπων με τη σεξουαλικότητα και τη γονιμότητα στην ποίηση βλ. Besnier 2002, 59-70· Novák 2002, 443-4.

⁸⁵⁵ Luciani 2010, 112.

⁸⁵⁶ Margueron 2000a, 57.

⁸⁵⁷ Luciani 2010, 112.

⁸⁵⁸ Parrot 1937β, 346· 1958β, 61-2, 64· Barrelet 1950, 9-35.

III, από τη Nippur⁸⁵⁹, όπου η θεά Inanna/Ištar τείνει δακτύλιο και ράβδο προς τον βασιλιά, ο οποίος ποτίζει έναν φοίνικα.⁸⁶⁰

Φαίνεται, επομένως, ότι στο MBA εξαίρεται η γονιμότητα, η οποία ταυτίζεται με το θηλυκό στοιχείο. Στο πλαίσιο αυτό, το μήνυμα περνάει σαφέστερα με τη χρήση της Ištar, η οποία, όπως αναφέρθηκε, έχει εμφανιστεί ξανά στο παρελθόν σε τέτοιου είδους σκηνή. Η παρουσία της Ištar σε σκηνές νομιμοποίησης της βασιλικής εξουσίας έχει, επίσης, συνδεθεί με τη σαργονική προπαγάνδα για την υποστήριξη της εδαφικής επέκτασης.⁸⁶¹ Επομένως, σχετικά με την ιδιαίτερη προβολή της θεάς του πολέμου και της γονιμότητας στο MBA, δεν πρέπει να λησμονείται η επιρροή που είχε η νότια Μεσοποταμία στο βασίλειο αυτό του Μέσου Ευφράτη, το Mari, μετά τη σαργονική κατάκτηση.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε ένα σημαντικό στοιχείο της μινωικής εικονογραφίας της περιβολής, αλλά και εκείνης που αφορά στις επιφάνειες θεοτήτων, το σκήπτρο/ράβδο που κρατούν οι μορφές. Με βάση τον μύθο, ο βασιλιάς Μίνωας έλαβε το αξίωμά του από τον θεϊκό πατέρα του, τον Δία, παραλαμβάνοντας ένα σκήπτρο. Για τον λόγο αυτόν, το σκήπτρο που κρατούν οι μορφές στις μινωικές σκηνές επιφάνειας ερμηνεύεται συχνά ως βασιλικό σύμβολο. Επικρατεί, όμως, μια σύγχυση ως προς το ποια ακριβώς από τις εικονιζόμενες μορφές είναι η θεότητα και ποια ο βασιλιάς ή κυβερνήτης, καθώς οι ρόλοι μοιάζουν να εναλλάσσονται. Ωστόσο, αυτό δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς, ανεξάρτητα από το ποιος το κρατά, το σκήπτρο παραμένει το σύμβολο εξουσίας του ανώτατου άρχοντα.⁸⁶² Επομένως, υπό το φως των στοιχείων αυτών, παραμένει πιθανή η ύπαρξη κάποιου είδους θεϊκής —ή εμπνευσμένης από θεότητα— εξουσίας κατά την περίοδο ανάμεσα στην έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και την άφιξη, δύο γενιές αργότερα, των Μυκηναίων στο νησί.⁸⁶³ Ενδεχομένως, και νωρίτερα ήδη, από την MM III – YM I A περίοδο.⁸⁶⁴ Επιπρόσθετα, λαμβάνοντας υπ' όψιν την Περιβολή του Mari και τις ανάλογες σκηνές της ανατολικής τέχνης, είναι ενδεχομένως δυνατόν να διατυπωθεί η υπόθεση ότι και στη μινωική εικονογραφία η μορφή η οποία φέρει το σκήπτρο αναπαριστά θεότητα,

⁸⁵⁹ Buchanan 1972, 96-101.

⁸⁶⁰ Luciani 2010, 112-3.

⁸⁶¹ Beyer 2007, 252· Cluzan και Lecompte 2016, 116.

⁸⁶² Πλάτων 2003, 353-4· Boulotis 2008, 51-2.

⁸⁶³ Furumark 1965, 96· Driessen 2003, 58· MacGillivray 2003, 62.

⁸⁶⁴ Όσον αφορά στα ανάγλυφα αγγεία, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και το γνωστό Κύπελλο της Αναφοράς, ο Warren απέδωσε τη δημιουργία τους στη MM III – YM I A περίοδο. Μόνο το σφράγισμα των Χανίων χρονολογείται με ασφάλεια στην YM I B περίοδο. Επιπλέον, πολλά από τα σφραγίσματα της YM I B περιόδου θεωρούνται ότι έγιναν από δακτυλίδια της YM I A περιόδου, τα οποία είχαν επιβιώσει ως κειμήλια.

ενώ η μορφή του «λατρευτή» ενώπιόν της είναι ο εκάστοτε θνητός κυβερνών. Στο ζήτημα αυτό θα γίνει αναφορά και στο τέλος της μελέτης.

4.2.4.β. «Ιερό δένδρο», «ιερός κίονας» και «νερό της ζωής»

Οι δύο όμοιες σκηνές εκατέρωθεν της κεντρικής σκηνής της Τοιχογραφίας της Περιβολής (**Εικόνα 134**) είναι δυνατόν να καταταγούν στην κατηγορία των σκηνών δενδρολατρείας, γνωστές σε όλη την Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο. Η καλύτερα διατηρημένη από τις δύο σκηνές της σύνθεσης είναι αυτή που βρίσκεται στη δεξιά πλευρά της, επομένως, χάρη σ' αυτήν, είναι δυνατόν να αναδημιουργηθούν και τα κατεστραμμένα τμήματα της αριστερής πλευράς. Το πρώτο δένδρο της σκηνής είναι σχηματικά αποδοσμένο και τα ανώτερα φυλλάματά του ξεπερνούν το πλαίσιο της κεντρικής σύνθεσης. Ο κορμός του είναι διακοσμημένος σε όλο του το ύψος με μπουμπούκια, τα οποία ανθίζουν ως την κορυφή και κρέμονται από την κάθε πλευρά. Η κορυφή είναι διακοσμημένη με ένα και μόνο άνθος, του ίδιου τύπου με τα υπόλοιπα.⁸⁶⁵ Τρία ζώα εμφανίζονται να βαδίζουν προς αυτό το δένδρο, με τα πόδια τους να ακουμπούν σε γραμμή που υποδηλώνει το έδαφος. Με τον τρόπο αυτόν, ο χώρος χωρίζεται σε τρία επίπεδα. Στο ανώτερο επίπεδο, εικονίζεται μια σφίγγα που φέρει στέμμα από φτερά⁸⁶⁶, ενώ από κάτω της βρίσκεται ένας γρύπας, η ουρά του οποίου τυλίγεται, δημιουργώντας ένα ελικοειδές σχέδιο⁸⁶⁷, που θυμίζει το σύμβολο της σβάστικας. Στο χαμηλότερο επίπεδο, ένας ταύρος, ξεκάθαρα ανδροκέφαλος και γενειοφόρος, ακουμπά με τις μπροστινές οπλές του έναν ορεινό όγκο κωνικού σχήματος.⁸⁶⁸

Μέχρι αυτό το σημείο, η σύνθεση ακολουθεί τις εικονογραφικές συμβάσεις της εποχής, σύμφωνα με τις οποίες τα πάντα απεικονίζονται στατικά και σχηματικά, αλλάζει όμως με την επόμενη ομάδα, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται ένας φοίνικας-χουρμαδιά. Στον μακρύ και λεπτό κορμό του, αναρριχώνται δύο άνδρες με κοντό

⁸⁶⁵ Parrot 1958β, 58-9.

⁸⁶⁶ Η κόμμωση με το στέμμα από φτερά ήταν γνωστή ήδη πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Μια κόμμωση με φτερά, πανομοιότυπη μ' αυτήν από το MBA, συναντάται στα ασσυριακά μνημεία της Νινευή (Hall 1928, πίν. XXXIX, αριθ. 1 και 2). Για φτερωτή σφίγγα με στέμμα, σε κασσιτικό ή ασσυριακό κύλινδρο, βλ. Delaporte 1920, πίν. 85, αριθ. 12 (A. 619). Για φτερωτή σφίγγα χωρίς στέμμα, σε κύλινδρο της αρχής της 2ης χιλιετίας, βλ. ό.π. πίν. 96, αριθ. 2.1 (A. 924). Άλλη μια τέτοια σφίγγα απεικονίζεται στην τοιχογραφία της Αίθουσας 132. Σύμφωνα με τον Dessenne (1957, 33-4), η σφίγγα αποτελεί κυρίως συριακό θέμα, το οποίο εμφανίζεται σπάνια στη μεσοποταμιακή εικονογραφία, με εξαίρεση το Mari και μια βαβυλωνιακή πινακίδα.

⁸⁶⁷ Βλ. υποκεφάλαιο 4.2.6.

⁸⁶⁸ Parrot 1958β, 59. Τέτοιος ταύρος συναντάται και σε σφράγισμα από το MBA (Parrot 1937α, 76, πίν. XII, αριθ. 4).

ένδυμα, οι οποίοι κόβουν τους καρπούς. Για την αναρρίχηση, χρησιμοποιούν σχοινιά που τους συγκρατούν από τη μέση.⁸⁶⁹ Στην κορυφή του φοίνικα φωλιάζει ένα πτηνό κυανού χρώματος.⁸⁷⁰ Η σύνθεση ολοκληρώνεται με τη μορφή μιας θεάς, που κατέχει πιθανότατα υψηλή θέση —καθώς το στέμμα της φέρει τέσσερις σειρές κεράτων—, η οποία βρίσκεται δίπλα στον φοίνικα και υψώνει τα χέρια. Ολόκληρο το ανώτερο επίπεδο της αριστερής πλευράς, στην οποία επαναλαμβάνεται συμμετρικά η ίδια σκηνή, έχει καταστραφεί. Πάντως, φαίνεται πως το τμήμα που βρίσκεται ακριβώς πάνω από την κεντρική σύνθεση και ενώνει τις δύο συμμετρικές σκηνές απεικονίζει απλώς τον ουρανό, καθώς σ' αυτό διατηρούνται μόνο κυανά μέρη.⁸⁷¹

Στις σκηνές αυτές, παρατηρούνται ομοιότητες με εικονογραφικά θέματα της Κρήτης, τα οποία συναντώνται και στην Κνωσό και εμπίπτουν στην κατηγορία της απεικόνισης ιερών δένδρων. Μια σημαντική ομάδα παραστάσεων της μινωικής τέχνης, στις οποίες τα δένδρα φαίνεται να διαδραματίζουν έναν επιπλέον ρόλο πέρα από την παρουσία τους ως στοιχείου της φύσης, είναι εκείνες που απεικονίζουν την επιφάνεια θεών. Σε ορισμένες παραστάσεις απεικονίζεται η στιγμή έλευσης της θεότητας ως ιπτάμενης μορφής από τον ουρανό. Η κατερχόμενη θεϊκή μορφή είναι είτε γυναικεία είτε ανδρική, όπως ο κατερχόμενος θεός του χρυσού σφραγιστικού δακτυλιδιού από την Κνωσό (**Εικόνα 135**).⁸⁷² Οι παλαιότερες θεωρίες περί δενδρολατρίας αντιμετώπιζαν το δένδρο είτε ως κατοικία ενός πνεύματος, το οποίο εμφανίζεται στους λατρευτές μέσω της επίκλησης, είτε ως ανεικονική μορφή της θεότητας, στην οποία ερχόταν να κατοικήσει για λίγο, αν την επικαλούνταν οι θνητοί, λειτουργώντας ουσιαστικά ως ξόανο.⁸⁷³ Μία νεότερη θεωρία εκτιμά, ότι το δένδρο αποτελεί περισσότερο ένα σήμα, το οποίο δείχνει την ακριβή τοποθεσία στην οποία εμφανίζεται μια θεότητα.⁸⁷⁴ Σύμφωνα με τα παραπάνω, στην ανακτορική τέχνη της Κνωσού και του Μarī⁸⁷⁵, τα δένδρα φαίνεται πως πράγματι συνδέονται στενά με τη δυνατότητα της εμφάνισης των θεών ενώπιον των ανθρώπων. Μάλιστα, είναι πιθανόν

⁸⁶⁹ Η ίδια πρακτική εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και σήμερα για τη συλλογή χουρμάδων στη νότια Μεσοποταμία, αλλά και στην Αίγυπτο.

⁸⁷⁰ Parrot 1958β, 59-61. Για καλλιέργεια και συλλογή χουρμάδων, βλ. υποσ. 2 στο Parrot 1958β, 60. Για το είδος του κυανού πτηνού, βλ. υποσ. 1 στο Parrot 1958β, 61. Για το είδος του ταύρου με ύβο στη ράχη, βλ. Spycket 2006, 451-6.

⁸⁷¹ Parrot 1958β, 61.

⁸⁷² Danthine 1937, 100-4· Furumark 1965, 92· Marinatos 1993, 172-3, 181.

⁸⁷³ Οι θεωρίες αυτές ακολουθούσαν έναν παλαιότερο τρόπο σκέψης, ο οποίος λάμβανε ως δεδομένη την πρωτόγονη τάση του ανθρώπου να θεοποιεί όλα τα στοιχεία της φύσης (Evans 1902, 106· Frazer 1911-1915, 36· Nilsson 1950, 264· Marinatos 1989, 127· Rutkowski 1986, 99-119).

⁸⁷⁴ Marinatos 1989, 128. Για το πλήρες ιστορικό της έρευνας του θέματος της λατρείας δένδρων στο Αιγαίο, βλ. Tully 2018, 5-20.

⁸⁷⁵ Για λατρεία δένδρων κατά την Αμορική περίοδο, βλ. Durand 2005, 37-57.

η επιφάνεια των θεών να αποτελούσε και στους δύο πολιτισμούς προνόμιο «ξεχωριστών» ανθρώπων, του βασιλιά στο MBA —και στην Εγγύς Ανατολή γενικότερα— και των «μορφών ελίτ» που πρωταγωνιστούν στα μινωικά σφραγιστικά δακτυλίδια.⁸⁷⁶

Την ίδια λειτουργία εικάζεται ότι είχε το Ιερό Άλσος της ομώνυμης κνωσιακής τοιχογραφίας⁸⁷⁷ (**Εικόνα 113**), για τον δημόσιο εορταστικό χαρακτήρα της οποίας έχει γίνει ήδη λόγος. Επιπλέον, εξαιτίας της ταύτισης του χώρου του Ιερού Άλσους με τη Δυτική Αυλή⁸⁷⁸, προέκυψε η υπόθεση ότι οι «κουλούρες» της αυλής αυτής χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση ιερών δένδρων και τον σχηματισμό ιερού άλσους μέσα στον χώρο του ανακτόρου.⁸⁷⁹ Αυτή η άποψη σήμερα δεν έχει ισχύ, καθώς δεν έχει αποδειχθεί η πραγματική ύπαρξη ιερών δένδρων μέσα στον ίδιο τον χώρο του ανακτόρου της Κνωσού. Από την άλλη, αυτό φαίνεται πως ίσχυε στην περίπτωση του MBA, το οποίο περιλάμβανε έναν φοίνικα εντός της Αυλής 106, όπως έχει αναφερθεί. Επιπλέον, η συνύπαρξη της τοιχογραφίας του Ιερού Άλσους και του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού στον ίδιο χώρο, σε όροφο στο ανάκτορο της Κνωσού⁸⁸⁰, αποτελούσε τον σύνδεσμο ανάμεσα στις τελετές που διεξάγονταν στη Δυτική Αυλή με τα δρώμενα της Κεντρικής Αυλής, τα οποία τελούνταν παρουσία κοινού. Αυτή η παρατήρηση αποτελεί ακόμη ένα παρόμοιο στοιχείο με την Αυλή 106 του MBA.

Μία ακόμη ομοιότητα με τις σκηνές ιερών δένδρων της Κρήτης εντοπίζεται στους άνδρες που αναρριχώνται στους φοίνικες της τοιχογραφίας του MBA και συλλέγουν τους καρπούς τους υπό το βλέμμα των μεγάλων θεαινών. Παρόμοιο θέμα στην κρητική τέχνη είναι οι απεικονίσεις του «τινάγματος/κάμψης του δένδρου». Στην Κνωσό, δεν έχει βρεθεί τέτοια παράσταση σε κανένα μέσο τέχνης, ωστόσο είναι δυνατόν να υποστηριχθεί, πως το θέμα αυτό δεν θα ήταν άγνωστο στο ανάκτορο, καθώς απεικονίζονταν σε ένα σφραγιστικό δακτυλίδι από τις Αρχάνες (**Εικόνα 136**). Η παλαιότερη και δημοφιλέστερη θεωρία ερμηνείας των σκηνών κάμψης του δένδρου στηρίζεται στις μορφές οι οποίες απεικονίζονται να σκύβουν επάνω από μεγάλο βαίτυλο ή, σε άλλες περιπτώσεις, πίθο ή τράπεζα. Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, το εικονιζόμενο θέμα ερμηνεύεται ως ο θρήνος της Μεγάλης Μητέρας Θεάς για τον θάνατο του νεαρού συντρόφου της, ο οποίος θεωρείται ότι είναι θεότητα της

⁸⁷⁶ Tully 2018, 44.

⁸⁷⁷ Hood 1993, 74.

⁸⁷⁸ Preziosi 1983, 85.

⁸⁷⁹ Indelicato 1984, 229· Preziosi και Hitchcock 1999, 81-82· Hitchcock 2003, 34.

⁸⁸⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 153.

βλάστησης.⁸⁸¹ Μια διαφορετική θεώρηση των σκηνών αυτών στηρίχθηκε στην άποψη ότι το δένδρο δεν «τινάζεται με σκοπό να πέσουν οι καρποί», όπως είχε υποστηρίξει αρχικά ο Evans, αλλά καταστρέφεται. Με τον τρόπο αυτόν, το εν λόγω τελετουργικό παραλληλίζεται με γιορτές της κλασικής, κυρίως, αρχαιότητας για τον ερχομό της άνοιξης. Κατά τη διάρκεια των γιορτών αυτών, κλαδιά ή και ολόκληρα δένδρα κόβονταν και μεταφέρονταν εντός των οικισμών στο πλαίσιο των εορτασμών, και, στο τέλος καταστρέφονταν, συνήθως μέσω της καύσης τους.⁸⁸² Η αντίστοιχη σκηνή του MBA σαφώς δεν συνδέεται με τον θάνατο κάποιας θεότητας, ούτε με την καταστροφή των δένδρων μέσω εκρίζωσης. Παρ' όλα αυτά, η απόφαση των καλλιτεχνών να απεικονίσουν μια σκηνή καθ' όλα καθημερινή (δηλαδή με δύο ανθρώπους που συλλέγουν τροφή) μέσα σε ένα σύνολο εξ ολοκλήρου θρησκευτικό —και μάλιστα σχετικό με τη γονιμότητα της γης— την καθιστά, για τη γράφουσα, άμεσα συγκρίσιμη με τις κρητικές παραστάσεις. Αξίζει, επιπλέον, να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με την παράδοση της Εγγύς Ανατολής ήδη από την 4^η χιλιετία, τόσο στην Κνωσό όσο και στο Μαρί, με τα ιερά δένδρα σχετίζονται συχνότερα γυναικείες μορφές⁸⁸³, ενδεχομένως εξαιτίας της ικανότητας και των γυναικών για «παραγωγή καρπών», δηλαδή για κυοφορία.⁸⁸⁴

Ένα ακόμη κοινό θέμα που μπορεί να επισημανθεί σε σχέση με την εμφάνιση θεοτήτων κοντά σε δένδρα είναι η παρουσία πτηνών. Τα πουλιά, σύμφωνα με τις συμβάσεις της τέχνης, αποτελούν είτε θεϊκούς αγγελιαφόρους είτε μορφές των ίδιων των θεοτήτων. Μ' αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν να ερμηνευθεί η παρουσία του εντυπωσιακού γαλάζιου πουλιού επάνω από τον φοίνικα της Τοιχογραφίας της Περιβολής (**Εικόνα 134**). Το θέμα αυτό δεν φαίνεται να ήταν άγνωστο στην Κρήτη.⁸⁸⁵ Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα προέρχονται από τη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, στην οποία απεικονίζονται πουλιά επάνω στους δύο «κίονες» από κορμό φοίνικα (**Εικόνα 123**), αλλά και από το ρυτό της Ζάκρου.

⁸⁸¹ Sourvinou-Inwood 1973, 157· Πλάτωνος 1987, 227-228. Η θεωρία αυτή ξεκίνησε από τον Evans, ο οποίος θεώρησε εξ αρχής ως δεδομένο και παγκόσμιο το φαινόμενο της λιθολατρίας (ή βαιτυλολατρίας), την οποία συνέδεσε με τη μεταγενέστερη λατρεία του «θνήσκοντος» κρητικού Δία, η γέννηση και ο θάνατος του οποίου σηματοδοτούσε και προκαλούσε την αλλαγή των εποχών (Evans 1902, 119-121, 123, 130-134· 1931, 3, 5, 14, 16-18, 26, 19-31). Με τη νεκρική λατρεία του «νεαρού θεού» συνέδεσαν αυτές τις σκηνές και οι Nilsson (Marinatos 1993, 182) και James (1966, 48-49).

⁸⁸² Frazer 1911-15, 98-104· Burkert 1982, 123-42, ειδικά 136-7· Marinatos 1989, 141· 1990, 86.

⁸⁸³ Στο δακτυλίδι των Αρχανών το δένδρο σείεται από ανδρική μορφή. Επίσης, στο δακτυλίδι του Σελλόπουλου τον θρήνο εκτελεί ανδρική μορφή, ενώ δεν απεικονίζεται γυναικεία μορφή στην παράσταση.

⁸⁸⁴ Ziffer 2010, 411-21.

⁸⁸⁵ Furumark 1965, 92.

Στο δεύτερο επίπεδο του κεντρικού πλαισίου της τοιχογραφίας της Περιβολής (**Εικόνα 132**), η διακόσμηση είναι αφιερωμένη στο θέμα του «αναβλύζοντος δοχείου». Δύο θεές, οι οποίες στέκονται αντικριστά, κρατούν στα χέρια τους από ένα αγγείο, από το οποίο αναβλύζουν ύδατα με ιχθείς, ενώ ανάμεσά τους φύονται ανοικτόχρωμα πράσινα φυτά.⁸⁸⁶ Τέσσερα ρεύματα αναβλύζουν από το κάθε δοχείο. Δύο απ' αυτά κυκλώνουν την κάθε θεότητα, ενώ ένα κεντρικό οριζόντιο ρεύμα ενώνει τα ύδατα των δύο δοχείων, όλη η ποσότητα των οποίων τελικά καταλήγει στη γη.⁸⁸⁷ Η πανομοιότυπη διακόσμηση των ενδυμάτων των δύο θεαινών με κάθετες κυματοειδείς γραμμές θυμίζει τη ροή των αναβλυζόντων υδάτων και μπορεί να παραλληλιστεί με το αγαματίδιο της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο, το οποίο φέρει παρόμοια ενδυμασία (**Εικόνα 59**). Το κατώτερο επίπεδο της σύνθεσης είναι επίσης αφιερωμένο στα «ζώντα ύδατα», τα οποία αναπαρίστανται με σπείρες.⁸⁸⁸ Αυτή η σκηνή, σε συνδυασμό με τα ιερά δένδρα εκατέρωθεν της κεντρικής σύνθεσης, καθώς και τα φανταστικά όντα που τα περιβάλλουν, θυμίζει έντονα μια κατηγορία παραστάσεων από τον αιγαιακό χώρο, στις οποίες το δένδρο βρίσκεται στο κέντρο της σύνθεσης και περιβάλλεται από ζώα⁸⁸⁹ και φανταστικά όντα, τοποθετημένα εραλδικά εκατέρωθεν του⁸⁹⁰. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, το οποίο έχει ονομαστεί συμβατικά «δένδρο της ζωής»⁸⁹¹, προέρχεται από τη Μεσοποταμία⁸⁹² και επιβιώνει στην τέχνη του Αιγαίου έως και τη Γεωμετρική περίοδο.

Η αρχή της λατρείας των δένδρων, και γενικότερα της βλάστησης, εντοπίζεται στην Εύφορη Ημισέληνο. Πιο συγκεκριμένα, συνδέεται με λαούς των οποίων η καθημερινότητα εναλλασσόταν ανάμεσα σε άγονες ερήμους και εύφορες οάσεις, όπως είναι η Αίγυπτος και η Μεσοποταμία.⁸⁹³ Το δένδρο της ζωής εμφανίζεται στη μεσοποταμιακή μυθολογία ήδη από την εποχή των Σουμερίων, με τον όρο *kiskanu*.

⁸⁸⁶ Parrot 1958β, 56. Επίσης, η στήλη του Gudea, ο κύλινδρος του Ur-Dun και η στήλη του Ur-Nammu αποτελούν μερικά παραδείγματα στα οποία η βλάστηση σχετίζεται με το θέμα του ραντισμού. Στην παράσταση του MBA η βλάστηση αναδύεται μέσα από τα ίδια τα δοχεία, που αναβλύζουν με νερό.

⁸⁸⁷ Συνήθως, στις παραστάσεις τα ύδατα που πέφτουν συλλέγονται σε άλλα δοχεία. Στη συγκεκριμένη σύνθεση, όμως, πέφτουν απευθείας στη γη. Βλ. και τον χεττιτικό κύλινδρο από το Μουσείο του Λούβρου (AO 20138) στο Parrot 1951, πίν. XIII, αριθ. 1. Για σύνδεση του αναβλύζοντος δοχείου με τη γονιμότητα, βλ. Black et al. 1995, 184.

⁸⁸⁸ Parrot 1958β, 56-7.

⁸⁸⁹ Crowley 1989.

⁸⁹⁰ Platon 2008α, 313.

⁸⁹¹ Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα για το δένδρο της ζωής βρίσκεται στο περίφημο δακτυλίδι του Νέστορος, το οποίο θεωρείται σχεδόν από το σύνολο των μελετητών γνήσιο. Τη γνησιότητά του υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα ο Σακελλαράκης. Το δακτυλίδι του Μίνωα, στο οποίο επίσης εμφανίζονται ιερά δένδρα, έχει ομοίως θεωρηθεί γνήσιο (Rethemiotakis 2008β, 82).

⁸⁹² Gimaltzidis 2016, 515.

⁸⁹³ James 1966, 1-4.

Αυτό το δένδρο φύτρωνε στον Κάτω Κόσμο, περνούσε μέσα από το υπόγειο ρεύμα των πρωταρχικών γλυκών υδάτων, του *Apsu/Absu/Arzu*, και, διαπερνώντας την επιφάνεια της γης (στη θέση της πόλης *Eridu*), έφτανε ως τον *Dilmun*, την κατοικία των θεών.⁸⁹⁴ Επιπλέον, η πόλη *Eridu*, η οποία αποτελούσε το σημείο όπου το δένδρο της ζωής φύτρωνε στην επιφάνεια της γης, βρισκόταν στον Περσικό Κόλπο, στο σημείο δηλαδή όπου τα γλυκά ζωογόνα ύδατα των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη ενώνονται με τη θάλασσα. Αυτή η γεωγραφική ιδιαιτερότητα ήταν ιδιαίτερης κοσμογονικής σημασίας, καθώς, σύμφωνα με το μεσοποταμιακό *Έπος της Δημιουργίας* (*Enuma Elish*), συνιστούσε το σημείο ένωσης των δύο αρχέγονων υδάτινων σωμάτων, δηλαδή του *Apsu* (με τα γλυκά ύδατα) και της *Tiamat* (της προσωποποίησης της θάλασσας). Αυτή η ένωση ξεκίνησε τη δημιουργία του κόσμου, σύμφωνα με τον μύθο.⁸⁹⁵ Επιπλέον, στο ίδιο σημείο, σύμφωνα πάλι με το *Έπος της Δημιουργίας*, οι θεοί έπλασαν το ανθρώπινο είδος, χρησιμοποιώντας ως συστατικά πηλό, εμποτισμένο στο «νερό της ζωής» του *Apsu*, και θεϊκό αίμα.⁸⁹⁶

Είναι, επομένως, εμφανής η βαθιά ριζωμένη πεποίθηση των κατοίκων της Μεσοποταμίας ότι η ίδια τους η ύπαρξη εξαρτάται από τη διατήρηση ενός τέτοιου δένδρου *kiskanu*, εξ ου και οι τελετουργικές αναπαραστάσεις του ποτίσματός του με το ανάλογο νερό της ζωής. Το *kiskanu* αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως κέδρος. Ωστόσο, στην εικονογραφία εμφανίζεται πάντα ο φοίνικας ως δένδρο της ζωής. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στην αντοχή του φοίνικα στις αντίξοες συνθήκες ανομβρίας και, κυρίως, στη μεγάλη σημασία που είχε για τους κατοίκους της Μεσοποταμίας ως πηγή τροφής αλλά και οικονομίας, καθώς είναι ένα είδος δένδρου το οποίο είναι δυνατόν να αναπαραχθεί γρηγορότερα μέσω της καλλιέργειας. Είναι πολύ πιθανόν αυτή του η ιδιότητα να τον συνέδεσε με τις μυστηριακές αναπαραγωγικές δυνάμεις της φύσης.⁸⁹⁷ Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο φοίνικας επιλέχθηκε για να αποδώσει το δένδρο της ζωής στην τέχνη, επειδή ο ίδιος αποτελούσε ένα πραγματικό, απτό δένδρο της ζωής.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία παραστάσεων με το δένδρο της ζωής αποτελούν εκείνες στις οποίες το δένδρο περιβάλλεται από μινωικούς δαίμονες, οι οποίοι κρατούν στα χέρια τους αγγεία υγρών προσφορών και αδειάζουν το περιεχόμενό τους

⁸⁹⁴ Kramer 1963, 111-2· James 1966, 10-3.

⁸⁹⁵ James 1966, 11-2, 139-40· Jacobsen 1976, 168· Dalley 1989, 43-4, 233, 254-7, 321· Bottéro 1992, 220-1, 233-4.

⁸⁹⁶ James 1966, 12-3, 69-70, 137· Jacobsen 1976, 117-8, 180-1· Dalley 1989, 4, 9-18, 260-1· Bottéro 1992, 221· Kramer 1997, 69-73.

⁸⁹⁷ Marinatos 1984, 115· Morgan 1988, 25· Luciani 2010, 113.

επάνω του (**Εικόνα 137**), θέμα που επίσης προήλθε από τη Μεσοποταμία.⁸⁹⁸ Μια παράσταση δένδρου της ζωής προερχόμενη από την Κνωσό, αν και όχι από το ίδιο το ανάκτορο, είναι η περιβαλλόμενη από αιγάγρους ελιά από την Οικία των Τοιχογραφιών (**Εικόνα 138**).⁸⁹⁹ Σύμφωνα με την Crowley, το πότισμα του δένδρου της ζωής απεικονίζεται σε μεσοποταμιακές παραστάσεις μόνο κατά την —πολύ πρωιμότερη της εποχής που εξετάζεται— Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, καθώς και κατά την —πολύ μεταγενέστερη— Νεοασσυριακή περίοδο.⁹⁰⁰ Εξαίρεση στον κανόνα αυτόν ενδέχεται να αποτελεί η τοιχογραφία της Περιβολής του MBA, στην οποία το πότισμα δεν είναι μεν σαφές, αλλά η συνύπαρξη ιερών δένδρων και δοχείων με νερό που αναβλύζει και πέφτει στη γη μπορεί να επιδέχεται την ίδια ερμηνεία, κατά την άποψη της γράφουσας. Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονείται η επιπλέον σύνδεση του ιερού δένδρου με το νερό της ζωής μέσα στην ίδια την Αυλή 106, όπου, εκτός από τον τεχνητό φοίνικα, υπήρχε και μια δεξαμενή. Στην ευρύτερη αυτή κατηγορία των ιερών δένδρων που περιβάλλονται από πλάσματα και σχετίζονται με το στοιχείο του νερού αξίζει να προστεθούν και οι καρποφόροι φοίνικες εκατέρωθεν του θρόνου της Κνωσού, οι οποίοι, μάλιστα, μοιάζουν να φύονται απ' αυτόν, ακριβώς απέναντι από τη Δεξαμενή Καθαρμών, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια.

Μέσα στα πλαίσια αυτά, πρέπει να αναφερθεί, ότι το στοιχείο της ίδιας της γης φαίνεται να κατέχει επίσης κεντρικό ρόλο. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η αιγαιακή εικονογραφία παρουσιάζει κάποια στοιχεία τα οποία υπονοούν ότι το έδαφος —το οποίο στις σφραγίδες απεικονίζεται είτε με τη μορφή βράχου είτε ως απλό βραχώδες έδαφος— είχε μεγαλύτερη σημασία από την απλή αναπαράσταση του τοπίου, καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις, αυτό παρείχε κάθισμα για τη θεά. Η άποψη αυτή εξισώνει το έδαφος με άλλα καθίσματα τα οποία καταλαμβάνει η θεά, όπως ιερά και πλατφόρμες. Ιερά όλων των ειδών απεικονίζονται επί βραχώδους εδάφους, ενώ ακόμη και τα ιερά δένδρα στις ανάλογες σκηνές εμφανίζονται να φύονται απευθείας από βραχώδες έδαφος. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, ο συμβολισμός δεν αφορά τόσο στο ίδιο το δένδρο, όσο στο γεγονός ότι αυτό φύεται από τα βράχια. Η εικονογραφική αυτή σύμβαση, ενδεχομένως, υποδεικνύει ότι, για τους Μινωίτες, η ίδια η γη αποτελούσε ισχυρό σύμβολο, που δημιουργεί και διατηρεί τη ζωή.⁹⁰¹ Αυτή η θεωρία είναι δυνατόν να επεκταθεί και στην εικονογραφία της κνωσιακής Αίθουσας του Θρόνου, όπου οι

⁸⁹⁸ Danthine 1937, 90-2· Crowley 1989, 67.

⁸⁹⁹ Σύμφωνα με τις νέες μελέτες, η αποκατάσταση αυτή δεν αμφισβητείται πλέον (Chapin 2006, 80-1).

⁹⁰⁰ Crowley 1989, 65· Black et al. 1995, 170.

⁹⁰¹ Crowley 2014, 465-7.

φοίνικες φύονται από τον λίθινο θρόνο, ο οποίος με τη σειρά του παρομοιάζεται με όρος ή βαίτυλο. Αυτές οι πτυχές της εικονογραφίας μπορούν να θεωρηθούν συγκρίσιμες με την Τοιχογραφία της Περιβολής του MBA, στην οποία είναι έντονη ακριβώς η θεματολογία της γονιμότητας της γης, παρουσία της θεάς Istar.

Μια ακόμη μεγάλη ομάδα παραστάσεων μινωικής τέχνης με ιερά δένδρα, οι οποίες δημιουργούν ένα μεγάλο θέμα συζήτησης, είναι οι σκηνές θυσίας (**Εικόνες 123 και 139**). Ο Nilsson, όπως και η Μαρινάτου, παρατήρησαν ότι, στις σκηνές στις οποίες απεικονίζονται σαφώς θυσίες, το δένδρο που σημαδεύει τον τόπο της θυσίας είναι ο φοίνικας.⁹⁰² Στις μεσοποταμιακές απεικονίσεις θυσιών και προσφορών είναι επίσης χαρακτηριστική η παρουσία του φοίνικα. Δεν είναι δύσκολο, κατ' επέκταση, να γίνει η σύνδεση της διακόσμησης της Αυλής 106 (με την Τοιχογραφία της Περιβολής, στην οποία περιλαμβάνονται και φοίνικες), καθώς και του κεντρικού φοίνικα που κοσμούσε τη συγκεκριμένη αυλή, με την αποσπασματικά σωζόμενη Τοιχογραφία του Φορείου της Κνωσού, με τους ταύρους που οδηγούνται σε θυσία.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, οι θυσίες στην Κρήτη και τη Μεσοποταμία, όπως και οι σπονδές ύδατος, θα ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν ως τελετουργίες οι οποίες είχαν ως στόχο τη γονιμότητα της γης και την ανανέωση της ζωής. Παρ' όλο που στη μινωική τέχνη χρησιμοποιείται γενικά το μοτίβο του φοίνικα στις σκηνές προσφορών, θυσιών και άλλων τελετών, στην Κνωσό συγκεκριμένα δεν έχει εντοπιστεί κάτι παρόμοιο. Αντίθετα, φαίνεται πως δόθηκε προτίμηση στα δύο ενδημικά είδη δένδρων με διατροφική και οικονομική σημασία αντίστοιχη με εκείνη του φοίνικα, την ελιά και τη συκιά.⁹⁰³ Τα δύο αυτά δένδρα αναγνωρίζονται στις σκηνές με το δένδρο της ζωής, αλλά δεν φαίνεται να ορίζουν τόπους θυσίας. Ο λόγος για τον οποίον οι Κρήτες επέλεξαν να υιοθετήσουν ένα ξένο ουσιαστικά σύμβολο (τον φοίνικα), για να αποδώσουν την έννοια της θυσίας, ενδεχομένως σχετίζεται με την επιθυμία υιοθέτησης ενός συμβόλου το οποίο είχε ήδη παγιωθεί σε μια κοινωνία περισσότερο εξελιγμένη, όπως ήταν η κοινωνία της Εγγύς Ανατολής. Μάλιστα, έχει παρατηρηθεί, ότι και στην ίδια την επικράτεια του Mari, στη βόρεια Μεσοποταμία, ο φοίνικας-χουρμαδιά είναι αρκετά σπάνιος. Παρ' όλα αυτά, το είδος αυτό, το οποίο είναι ενδημικό των ερήμων της νότιας Μεσοποταμίας, επιλέχθηκε για να απεικονιστεί στην Τοιχογραφία της Περιβολής ως δένδρο της ζωής⁹⁰⁴, καθώς και για να χαρακτηρίσει το MBA εν γένει ως «Ανάκτορο του Φοίνικα», όπως έχει αναφερθεί

⁹⁰² Marinatos 1993, 173, 181· 1984, 119· 1986, 15-17· Warren 2018, 197-8.

⁹⁰³ Marinatos 1984, 122· Rutkowski 1986, 107.

⁹⁰⁴ Luciani 2010, 114.

ήδη πολλές φορές. Στην περίπτωση του Mari, η έντονη παρουσία του φοίνικα μπορεί να ερμηνευθεί, τόσο εξαιτίας του συμβολισμού του ως δένδρου από το οποίο εξαρτάται η ευημερία όσο και εξαιτίας των επιρροών οι οποίες έφταναν στην επικράτεια από τη νότια Μεσοποταμία, κυρίως μετά την ακκαδική κατάκτηση.

Με αφορμή, αφενός, τα σχηματικά ιερά δένδρα της Τοιχογραφίας της Περιβολής και, αφετέρου, ένα μοτίβο που αποκαταστάθηκε από θραύσματα της Αίθουσας 53 του MBA (**Εικόνα 140**)⁹⁰⁵, παρατηρείται πως το φαινόμενο της κιονολατρίας είναι επίσης κοινό ανάμεσα στη Μεσοποταμία και το Αιγαίο, στο οποίο κατά τον 14^ο με 13^ο αιώνα π.Χ.⁹⁰⁶ εμφανίστηκε για πρώτη φορά ένα σύμβολο το οποίο μοιάζει ταυτόχρονα με δένδρο και κίονα. Εξαιτίας αυτής της διπλής «φύσης» του, έχει χαρακτηριστεί ως «σχηματοποιημένο δένδρο» ή «ανθισμένος κίονας». Οι παραστάσεις με την επιφάνεια θεοτήτων περιλαμβάνουν ταυτόχρονα δένδρο και κίονα, όπως φαίνεται από το σχέδιο του σφραγιστικού δακτυλιδιού για το οποίο έγινε ήδη λόγος (**Εικόνα 135**). Παρατηρείται ότι —εκτός από το δένδρο επάνω στο ιερού χαρακτήρα κτίσμα— εμφανίζεται και ένας ψηλός κίονας ή στύλος μπροστά από την κατασκευή, καθώς επίσης και ένας μικρότερος κίονας, ο οποίος βρίσκεται είτε στο εσωτερικό είτε ακριβώς μπροστά από την είσοδό του. Η μικροσκοπική ανδρική μορφή, η οποία φέρει δόρυ ή σκήπτρο, ταυτίζεται με τη θεότητα και κατέρχεται από τον ουρανό ακριβώς μπροστά από τον κίονα.

Ο προσδιορισμός της σημασίας του κίονα ως ιερού συμβόλου είναι αρκετά πολυπλοκότερη διαδικασία απ' αυτήν του δένδρου. Ωστόσο, είναι δυνατόν να συνοψισθεί ως εξής: οι παλαιότερες θεωρίες ερμήνευαν τον κίονα ως ανεικονική μορφή της θεότητας, εντός της οποίας καλείται αυτή να κατοικήσει —όπως το δένδρο— και τον ταύτισαν με τον βαίτυλο⁹⁰⁷, συνδέοντας έτσι την κιονολατρεία με

⁹⁰⁵ Στην Αίθουσα 53 βρέθηκε στην επίχωση ένα θραύσμα τοιχογραφίας, το οποίο αποκαταστάθηκε πλήρως από τον M. Hamelin. Το θραύσμα φέρει μοτίβο το οποίο θυμίζει πολύ το σχηματικό δένδρο της Τοιχογραφίας της Περιβολής. Φαίνεται, επομένως, πως πρόκειται για σχηματικό φοίνικα (Parrot 1958β, 10-3).

⁹⁰⁶ Crowley 1989, 68.

⁹⁰⁷ Βλ. **υποσ. 881** για τις θεωρίες του Evans σχετικά με τη σύνδεση των βαιτύλων με τη λατρεία του «θνήσκοντος θεού», του κρητικού Δία. Επίσης, ο Evans συνέδεσε τον βαίτυλο με τον πεσσό και θεώρησε ότι βρήκε τις απαραίτητες αρχαιολογικές αποδείξεις, όταν ανασκάφησαν οι παλαιοανακτορικοί κοινοτικοί τάφοι, των οποίων η λειτουργία ήταν σαφές πως, εκτός από ταφική, ήταν και λατρευτική (Evans 1902, 99-100, 107, 110-111· 1931, 19-23· Rutkowski, 1986, 23· Marinatos 1993, 88-89· Younger 2009, 43-4). Ακόμη και στη σύγχρονη έρευνα, όμως, εξακολουθούν να εμφανίζονται απόψεις οι οποίες συνδέουν την κλασική ελληνική φιλολογία και μυθολογία με στοιχεία που προέρχονται από την εικονογραφία της YEX του Αιγαίου. Στις σκηνές δεινολατρίας και βαιτυλολατρίας αναγνωρίζονται οι «πρόγονοι» των μετέπειτα αναφορών στην άμεση σύνδεση δένδρων, λίθων και της γης με τους θεούς, τον κόσμο των νεκρών, την εμφάνιση θεών, την προφητεία (όλα τα προαναφερθέντα επιτυγχάνονταν μέσω έκστασης), αλλά και με τη γονιμότητα (Goodison 2009, 51-3, 55).

τη λιθολατρεία. Ωστόσο, φαίνεται πως ο κίονας σχετίζεται περισσότερο με το δένδρο παρά με τον λίθο, εφόσον φτάνουν στο σημείο να ενωθούν σε ένα ενιαίο σύμβολο, το οποίο φέρει τα χαρακτηριστικά και των δύο. Η πειστικότερη ερμηνεία, η οποία φανερώνει σαφώς τη σχέση του ιερού κίονα με το ιερό δένδρο, προέρχεται από τη Συροπαλαιστίνη. Εκεί συναντάται ένα ιδιαίτερο είδος ιερών, τα οποία περιλαμβάνουν ένα ιερό δένδρο και έναν κίονα, τον επονομαζόμενο *asherah*. Κατά την ΥΕΧ, εμφανίστηκε σ' αυτήν την περιοχή η λατρεία των θεαινών της βλάστησης Anat, Asherah, και Ashtart (Αστάρτη), οι οποίες διέθεταν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, με σημαντικότερο τον ρόλο τους στην ανανέωση της ζωής επάνω στη γη.⁹⁰⁸ Το ιερό δένδρο της Συροπαλαιστίνης λατρευόταν ως σύμβολο γονιμότητας και, όταν ένα σύμβολο είναι τόσο ισχυρό, το φυσικό επακόλουθο είναι να προκύψουν απ' αυτό περισσότερα σύμβολα. Έτσι, ο κορμός του ιερού δένδρου χωρίς τα φύλλα του εξελίχθηκε σε έναν ιερό κίονα, τον οποίο τοποθετούσαν στα σημερινά ιερά, συχνά κάτω από ζωντανά δένδρα, δηλαδή δένδρα που διατηρούσαν το φύλλωμά τους.⁹⁰⁹ Επομένως, η παρουσία των δύο σχηματοποιημένων δένδρων, ακριβώς μπροστά από τους φοίνικες της Τοιχογραφίας της Περιβολής, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως ανήκουσα στην ευρύτερη παράδοση των *asherah*. Εκτός αυτού, τα σχηματικά δένδρα του MBA εμφανίζονται στο πλαίσιο μιας σύνθεσης στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο έχει η μεσοποταμιακή Istar (παλαιότερα σουμεριακή Inanna), η οποία ταυτίζεται με την Αστάρτη (Ashtart).⁹¹⁰ Μάλιστα, τα δύο αυτά σχηματοποιημένα δένδρα⁹¹¹ φαίνεται ότι συμβολίζουν και τα ίδια φοίνικες, ίσως όμως σε διαφορετικό στάδιο ωρίμανσης από τους δύο φυσιοκρατικά αποδοσμένους φοίνικες της τοιχογραφίας. Συγκεκριμένα, οι δύο σχηματικά αποδοσμένοι φοίνικες εικάζεται πως βρίσκονται στο στάδιο της γονιμοποίησης, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στο μήνυμα το οποίο πρεσβεύει η σύνθεση.⁹¹²

Στην ίδια κατηγορία σκηνών είναι δυνατόν να προστεθεί και ένα θραύσμα πυξίδα από την Κνωσό, όπου απεικονίζεται ένας χώρος, τον οποίο ο Evans χαρακτήρισε ως ιερό του τύπου *asherah* (Εικόνα 141). Θεωρώντας, πρώτα απ' όλα,

⁹⁰⁸ James 1966, 32-3, 167· Ziffer 2010, 421· Tully 2018, 46. Αν και ο Evans είχε παραλληλίσει τη συχνή απεικόνιση του κίονα κάτω από δένδρο στην κρητική τέχνη με τα σημερινά *asherah*, δεν φαίνεται να θεωρούσε ότι ο κίονας προήλθε από το δένδρο. Αντίθετα, τον συνέδεε με λίθινα σύμβολα και τον θεωρούσε ως το επίκεντρο μιας περισσότερο πρωτόγονης μορφής λατρείας, πρωιμότερης απ' αυτήν του δένδρου (Evans 1902, 102, 105-6, 111-2, 133· 1931, 10).

⁹⁰⁹ Η συνήθεια αυτή συνεχίστηκε και μετά την υιοθέτηση της λατρείας του Yahweh από τους Εβραίους.

⁹¹⁰ Black et al. 1995, 108-9.

⁹¹¹ Margueron 1995α, 894 («Αυτό το δένδρο έχει συμβολικό χαρακτήρα και δεν μοιάζει με κανένα γνωστό είδος.»).

⁹¹² Luciani 2010, 113.

ότι η ισοδομικά κτισμένη τετράγωνη κατασκευή που φέρει κέρατα καθοσίωσης, η οποία εντοπίζεται στα δεξιά της παράστασης, μοιάζει με τα καλύτερα κτισμένα τμήματα του ανακτόρου της Κνωσού και ότι αναπαριστά τους βωμούς που υπήρχαν στις αυλές του, την θεώρησε ως πραγματική αναπαράσταση αυτών των τμημάτων του ανακτόρου. Εξαιτίας δε της παρουσίας του δένδρου (το οποίο αναγνωρίζεται ως συκιά) πίσω από χαμηλό τοίχο, ερμήνευσε την παράσταση ως απεικόνιση ιερού άλσους εντός ενός ιερού περιβόλου. Το αντικείμενο το οποίο στέκεται δίπλα στο δένδρο το ερμήνευσε ως στύλο *asherah* ή «τρίγωνο επί στύλου» (*impaled triangle*).⁹¹³ Ωστόσο, η αποσπασματική κατάσταση του θραύσματος δεν επιτρέπει την απόλυτη ταύτιση του εν λόγω αντικειμένου με κάποιο από τα δύο σύμβολα.

Σε ό,τι αφορά στον ίδιο τον λίθο, τον βαίτυλο, το MBA δεν έχει δώσει κάτι σχετικό εικονογραφικά, το οποίο να μπορεί να συγκριθεί με τις κρητικές απεικονίσεις. Παρ' όλα αυτά, η λατρεία του βαιτύλου έχει εντοπιστεί στην πόλη του Mari, συγκεκριμένα στον ναό της Ninni-zaza της Πόλης II, όπου βρέθηκε το αρχαιότερο —προς το παρόν— παράδειγμα που σώζεται από τη Μεσοποταμία, αλλά και από τη Συροπαλαιστίνη.⁹¹⁴ Το 2006 και το 2007 βρέθηκαν ακόμη δύο παραδείγματα τέτοιων λίθων, εντός του τομέα του Ερυθρού Συμπαγούς (*Massif Rouge*) της περιόδου των *Šakkanakku*.⁹¹⁵ Στα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari έχει επίσης εντοπιστεί ο ακκαδικός όρος *'sikkanu(m) (si-ik-ka-num)*⁹¹⁶, ο οποίος ταυτίζεται με τον βαίτυλο. Επιπλέον, ο όρος αυτός ετυμολογικά μπορεί να συνδεθεί με τον ακκαδικό όρο για την παρουσία και την κατοικία, υπονοώντας ενδεχομένως τη σχέση ανάμεσα στη θεότητα και τον λίθο.⁹¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, οι βαίτυλοι τείνουν να ερμηνεύονται ως περισσότερο «δυτικό» χαρακτηριστικό, δηλαδή συριακό, παρά μεσοποταμιακό.⁹¹⁸ Ταυτόχρονα, όμως, δεν είναι υποχρεωτική η ύπαρξη άμεσης

⁹¹³ Evans 1902, 102-4. Το «τρίγωνο επί στύλου», το οποίο ενδεχομένως είχε επίσης κάποια σχέση με τη βλάστηση, δεν συναντάται στο Mari και γι' αυτό δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη.

⁹¹⁴ Butterlin και Lecompte 2014, 610.

⁹¹⁵ Butterlin και Lecompte 2014, 610-1.

⁹¹⁶ Ενδιαφέρον έχει το γεγονός, ότι οι βαίτυλοι που αναφέρονται στα κείμενα φαίνεται πως δεν τοποθετούνταν μόνιμα σε μια θέση για να λατρεύονται τακτικά, αλλά εμφανίζονταν περιστασιακά, για να εξυπηρετήσουν κάποια συγκεκριμένη τελετή. Αναφέρονται πάντα σε σχέση με κάποια θεότητα και ως τώρα έχουν εντοπιστεί αναφορές στην Istar, τον Dagan και τον Addum, τρεις μεγάλες μορφές του πανθέου της πόλης και, ενδεχομένως, αναπαριστούσαν τα αγάλματά τους σε κάποιες περιπτώσεις. Τα κείμενα, όμως, δεν ενημερώνουν για το τι συνέβαινε στους βαιτύλους αυτούς μετά το πέρας των τελετών (Durand 1985β, 82-3· 2005, 1, 3, 6-17, 25-6, 59-63, κείμ. 12 [A.652] και 13 [M.7014], 64-7, κείμ. 14 [A.859], 67-9, κείμ. 15 [A.1948], 70-1, κείμ. 16 [A.740]· Butterlin 2011, 90· Michel 2011, 103). Για τη φιλολογική ανάλυση ακκαδικών, ουγκαριτικών και χεττιτικών κειμένων, βλ. Diedrich et al. 1989, 133-9.

⁹¹⁷ Durand 1985β, 81· 2005, 32-7· Marti 2011, 192· Yasur-Landau 2016, 416-7.

⁹¹⁸ Durand 1985β, 79· Butterlin 2011, 93· Marti 2011, 191-2· Butterlin και Lecompte 2014, 610-2· Dolce 2014, 188.

σχέσης ανάμεσα στην αρχαία Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο, σε ό,τι αφορά στη χρήση αυτών των λίθων.⁹¹⁹

4.2.4.γ. Πραγματικά και φανταστικά ζώα τοποθετημένα εραλδικά

Τα φανταστικά όντα που περιβάλλουν το σύνολο της κεντρικής σύνθεσης της Τοιχογραφίας της Περιβολής ανήκουν στο εικονογραφικό μοτίβο των εραλδικών ζώων, σύνηθες στη μεσοποταμιακή τέχνη και αναγόμενο στην Πρώιμη Δυναστική περίοδο, ενώ στην τέχνη του Αιγαίου εμφανίστηκε από τη Νεοανακτορική περίοδο και εξής. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της εικονογραφίας είναι η ιδιαίτερη σημασία του θέματος που περιβάλλουν τα ζώα, είτε αυτό είναι μια μορφή είτε κάποιο σύμβολο⁹²⁰, είτε ολόκληρη σκηνή, όπως στο Mari. Ένα ακόμη θραύσμα τοιχογραφίας, από την Αυλή 106, απεικονίζει δύο εραλδικούς αιγάγρους (**Εικόνα 142**), οι οποίοι πατούν με το ένα πόδι σε ένα φολιδωτό όρος. Στην ίδια σύνθεση έχει αποδοθεί και ένα θραύσμα με φυτικό μοτίβο, με την αποκατάσταση που προέκυψε από τον συνδυασμό των δύο θραυσμάτων να θεωρείται ακριβής. Το θέμα των εραλδικών ζώων στο όρος με την παρουσία του δένδρου στο κέντρο μαρτυρείται, επιπλέον, στο MBA και από δύο πήλινες μήτρες (**Εικόνα 143**).⁹²¹ Στη μία απ' αυτές, το κεντρικό θέμα αποτελείται από δύο αιγάγρους που στέκονται στα πίσω πόδια τους και με τα μπροστινά πατούν πάνω σε όρος, στην κορυφή του οποίου φύεται ένα δένδρο σχηματικά αποδοσμένο. Στη δεύτερη μήτρα, το απεικονιζόμενο θέμα είναι το ίδιο με της προηγούμενης, ωστόσο έχει αποδοθεί με περισσότερο φυσιοκρατικό τρόπο. Οι σκηνές αυτές έχουν θεωρηθεί ότι αποδίδουν το δένδρο της ζωής.⁹²²

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εραλδικών ζώων από το ανάκτορο της Κνωσού είναι οι γρύπες της Αίθουσας του Θρόνου⁹²³ (**Εικόνες 61-62**) και οι ανάγλυφοι γρύπες (**Εικόνα 68**). Η σύμβαση των εραλδικών ζώων, είτε πραγματικών είτε φανταστικών, είναι γνωστή στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή

⁹¹⁹ Yasur-Landau 2016, 417.

⁹²⁰ Crowley 1989, 19-22.

⁹²¹ Parrot 1958β, 27 και υποσ. 1.

⁹²² Danthine 1937, 104-8· Parrot 1959, 34-5. Ο Moortgat υποστήριξε ότι η αναπαράσταση του δένδρου της ζωής ανάμεσα σε δύο πρόβατα ή δύο αίγες αποτελεί αναφορά στον μύθο του θεού-ποιμένα Tammuz. Ο Parrot έχει διαφωνήσει με τη θέση αυτή.

⁹²³ Σύμφωνα με νεότερη μελέτη για τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού, μπορεί οι δύο γρύπες που αποκατέστησε ο Evans εκατέρωθεν του θρόνου να μην ανήκαν εκεί, αλλά στον δυτικό τοίχο. Παρ' όλα αυτά, ισχύει ότι παρόμοιοι γρύπες περιέβαλλαν και τον θρόνο (Galanakis et al. 2017, 59-66, 91).

ήδη από την 4^η χιλιετία. Άλλος χώρος σαν την Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού⁹²⁴ δεν έχει βρεθεί προς το παρόν στην Κρήτη. Μάλιστα, οι γρύπες της απεικονίζονται άπτεροι, γεγονός σπάνιο, το οποίο περιορίζεται στην Κνωσό (στην Αίθουσα του Θρόνου και σε ένα ή δύο νεοανακτορικά σφραγίσματα), καθώς και στην Πύλο (Αίθουσα 46).⁹²⁵ Στην περίπτωση της Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού, η απουσία φτερών των γρυπών οδήγησε στη διατύπωση της θεωρίας ότι σκοπός ήταν να τονιστεί η διαρκής παρουσία των πλασμάτων αυτών στον συγκεκριμένο χώρο. Αυτό, βέβαια, δεν είναι παρά μία προσπάθεια ερμηνείας της απουσίας των φτερών και δεν σημαίνει πως οι φτερωτοί γρύπες άλλων παραστάσεων —σε Αιγαίο και Εγγύς Ανατολή— δεν προστατεύουν διαρκώς το σημαντικό πρόσωπο. Σε κάθε περίπτωση, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ο θρόνος —και, κατ' επέκταση, και το πρόσωπο το οποίο καθόταν εκεί— ως άξιοι προστασίας απ' αυτά τα συμβολικά-φανταστικά όντα.⁹²⁶ Παρόμοιας σημασίας και συμβολισμού έχει θεωρηθεί η κεντρική σκηνή του ρυτού της Ζάκρου, στο σημαντικότερο σημείο της οποίας ζεύγη αιγώνων πλαισιώνουν ένα αντικείμενο, το οποίο μοιάζει με το ερεισίνωτο του θρόνου της Κνωσού και έχει ερμηνευθεί ως βαίτυλος.⁹²⁷ Η ίδια η παράσταση του ιερού που απεικονίζεται στο ρυτό της Ζάκρου τείνει να ερμηνεύεται ως συνδεόμενη με ανακτορικό περιβάλλον και, μάλιστα, μ' αυτό της Κνωσού.⁹²⁸ Ένα ακόμη παράδειγμα εραλδικών ζώων προέρχεται από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού και απεικονίζει αιγάγρους, με μια ελιά στο κέντρο και άνθη κρόκου στο άνω τμήμα της σύνθεσης (**Εικόνα 138**).⁹²⁹

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί εν συντομία η προέλευση των φανταστικών όντων —του γρύπα και της σφίγγας (**Εικόνες 61-62, 68, 144-147**)—, τα

⁹²⁴ Στο σημείο αυτό, παρατίθεται μια υπόθεση του Rehak, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι του Αιγαίου πίστευαν ότι τα εισηγμένα αβγά στρουθοκαμήλου ήταν αβγά γρυπών. Αυτή η υπόθεση στηρίζεται πρωταρχικά στις υποθέσεις, ότι «οι γρύπες απεικονίζονται δεμένοι σαν κατοικίδια, υπάρχει αρσενικό και θηλυκό στο είδος τους και αποκτούν απογόνους, προφανώς γεννώντας αβγά» (Rehak 1994, 83, αριθ. 31). Σημειωτέον, παρ' όλο που το ανασκαφικό τους πλαίσιο είναι μεικτό (προανακτορικό και παλαιοανακτορικό), τα κελύφη των αβγών στρουθοκαμήλου που βρέθηκαν στην Κνωσό εντοπίστηκαν ουσιαστικά μέσα στον χώρο στον οποίον αναπτύχθηκε αργότερα το σύμπλεγμα της Κεντρικής Αυλής και του Ιερού (Evans 1921, 171), στο οποίο ανήκει και η μεταγενέστερη Αίθουσα του Θρόνου. Η θεωρία αυτή θα μπορούσε να στηριχθεί και στο γεγονός ότι τα αβγά στρουθοκαμήλου που βρέθηκαν σε ανασκαφικά περιβάλλοντα της προανακτορικής φάσης στον οικισμό του Παλαικάστρου μπορεί να είχαν τελετουργική ή θρησκευτική σημασία, καθώς σχετίζονταν με κελύφη τριτώνων, ενώ υστερότερα παραδείγματα αβγών μετατρέπονταν σε ρυτά (Sakellarakis 1990, 289-90, 295, εικ. 22 για θραύσμα από Κνωσό). Με τα παραπάνω φαίνεται ότι συμφωνεί και η Colburn (2008α, 214).

⁹²⁵ Lang 1969, 111-4· Constantinidis 2014, 460.

⁹²⁶ Furumark 1965, 94· Preziosi και Hitchcock 1999, 93-4· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 94.

⁹²⁷ Crooks et al. 2016, 162.

⁹²⁸ Πλάτων 2003, 340-3, 347, 349-53.

⁹²⁹ Kontorli-Papadopoulou 1996. Προτεινόμενη αποκατάσταση στο Cameron 1968, 25, εικ. 12.

οποία εμφανίζονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των δύο προς μελέτη ανακτόρων. Έχει θεωρηθεί ότι ο μεν πρώτος προέρχεται από τη μιταννική τέχνη της βόρειας Συρίας από τα μέσα περίπου της 2^{ης} χιλιετίας, ενώ η δεύτερη από την αιγυπτιακή τέχνη της 3^{ης} χιλιετίας. Και τα δύο αυτά φανταστικά όντα εξαπλώθηκαν μέσω της Συρίας στη Μεσοποταμία, ενώ ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται στην αιγαιακή τέχνη τουλάχιστον από την αρχή της ΥΕΧ.⁹³⁰

Όσον αφορά στους γρύπες του ανακτόρου της Κνωσού, θα ήταν δυνατόν η θέση τους εκατέρωθεν ενός θρόνου, καθώς και ο συσχετισμός τους με κάποιο πρόσωπο που συγκεντρώνει κοσμική και θρησκευτική ισχύ, να συγκριθεί με τους γρύπες από την τοιχογραφία της Περιβολής του MBA. Οι γρύπες του MBA δεν περιβάλλουν τον θρόνο, ωστόσο η θέση τους σχετίζεται άμεσα με τον βασιλιά, καθώς ανήκουν στα μυθικά πλάσματα που περιβάλλουν την κεντρική σκηνή της Περιβολής, το επίκεντρο της οποίας είναι ο βασιλιάς μαζί με την Ištar. Επιπλέον, η ίδια η σύνθεση της τοιχογραφίας συνολικά αναπαριστά το σύμπλεγμα Αυλή 106 – Αίθουσα 64 – Αίθουσα Θρόνου (βλ. **σελ. 162**).⁹³¹ Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η παρατήρηση ότι στην Κνωσό, όπως και στο Ακρωτήριο της Θήρας, οι αναπαραστάσεις των γρυπών βρέθηκαν στο κτήριο το οποίο διέθετε και δεξαμενές καθαρμών.⁹³² Δεξαμενή καθαρμών βρίσκεται απέναντι από τον θρόνο της Κνωσού, και αυτό είναι ακόμη ένα στοιχείο το οποίο εμφανίζεται κατά κάποιον τρόπο ως κοινό με το MBA. Στο ανάκτορο του Mari, οι γρύπες της Τοιχογραφίας της Περιβολής έχουν σχέση με μια σημαντική θεά, με τον βασιλιά, καθώς επίσης και με το στοιχείο του νερού. Το τελευταίο βρίσκεται ταυτόχρονα στην ίδια την τοιχογραφία αλλά και στην Αυλή 106, όπου υπάρχει μια δεξαμενή.

Στην ίδια κατηγορία εραλδικών ζώων που περιβάλλουν μια σημαντική μορφή είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν και οι δύο λέοντες από το σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων. Έχει ήδη προηγηθεί αναφορά στον συσχετισμό αυτής της μορφής με το άτομο το οποίο καταλάμβανε τον θρόνο της Κνωσού σε μεταγενέστερη περίοδο. Το σχήμα του όρου, το οποίο μοιάζει με το ερεισίνωτο του θρόνου, έχει επίσης παρατηρηθεί στην έρευνα. Στη σκηνή αυτή, όμως, το όρος-θρόνος και η μορφή επ' αυτού περιβάλλονται από δύο λέοντες. Η εικονογραφία και ο συμβολισμός του

⁹³⁰ Frankfort 1936-7, 106, 108, 110, 113· Dussaud 1937, 234· Kantor 1947a, 90-2· Crowley 1989, 43-4, 46-8· 1998, 174· Black et al. 1995, 100· Kontorli-Papadopoulou 1996, 171-2.

⁹³¹ Με ανάγλυφους γρύπες (ή σφίγγες) παισιωνόταν πιθανότατα και θρόνος από το ανάκτορο του Alalakh του Επιπέδου VII (Δωμάτιο 9). Γενικώς, στην Εγγύς Ανατολή οι θρόνοι σχετιζόνταν με ζωώδεις απεικονίσεις θεοτήτων (Yener 2013, 144-51, εικ. 2, 5-13).

⁹³² Constantinidis 2014, 461-2.

λιονταριού ξεκίνησαν από την Εγγύς Ανατολή και διοχετεύτηκαν στην Κρήτη ήδη από την Προανακτορική περίοδο. Στην εικονογραφία του Αιγαίου, το λιοντάρι εμφανίζεται σταθερά ως ζώο ισχύος, πιθανώς και λόγω της εξωτικής προέλευσής του. Ωστόσο, σε σκηνές αντιπαράθεσης ο λέοντας μπορούσε να καταδιωχθεί από τον άνθρωπο και, σε σπάνιες περιπτώσεις, από τον γρύπα. Ο δε γρύπας δεν εμφανίζεται ως αντίπαλος του ανθρώπου. Τα δύο αυτά πλάσματα απεικονίζονται να περιβάλλουν και να προστατεύουν ανδρικές και γυναικείες μορφές στην εικονογραφία του Αιγαίου, φαίνεται πως ουσιαστικά *«μοιράζονται τους ίδιους συμβολικούς ρόλους»*, ενώ σχεδόν ποτέ δεν απεικονίζονται να μάχονται μεταξύ τους. Ξεκάθαρα βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας των ζώων στην αιγαιακή αντίληψη, έχουν τους ίδιους αντιπάλους και προστατεύουν εξίσου τις θεότητες ή τους ηγεμόνες.⁹³³ Υπενθυμίζεται ότι η Τοιχογραφία της Περιβολής του MBA, εκτός από τους αντωπούς γρύπες στις πλευρικές σκηνές, περιλαμβάνει και τη μορφή του λιονταριού, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη θεά Istar. Θα ήταν δυνατόν να διατυπωθεί η υπόθεση, ότι το λιοντάρι, πέρα από εξωτικό ζώο ισχύος, ενδεχομένως σχετίστηκε και με τη γυναικεία μορφή στο Αιγαίο, λόγω της σχέσης του με την Istar στην Εγγύς Ανατολή. Επιπλέον, ο γρύπας διαθέτει το σώμα του λιονταριού, γεγονός το οποίο οδηγεί στην υπόθεση πως ίσως τα δύο αυτά πλάσματα θεωρούνταν συγγενικά.

Το λιοντάρι και ο γρύπας εμφανίζονται σε παραστάσεις οι οποίες περιλαμβάνουν θρόνους, στο τέλος της MEX στην περιοχή της Συρίας και του Αιγαίου. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί μια συριακή σφραγίδα (σήμερα στη Βιέννη), η οποία έχει θεωρηθεί ως πιθανώς εμπνευσμένη απευθείας από αιγαιακές τοιχογραφίες ή ακόμη και από τις αιγυπτιακές τοιχογραφίες που απεικονίζουν ανθρώπους από το Αιγαίο (**Εικόνα 145**). Η παράσταση της σφραγίδας απεικονίζει δύο αιγαιακού τύπου ανδρικές μορφές με μακριά μαλλιά, ντυμένους με μινωικού τύπου ζώματα με κροσσωτούς ζωστήρες. Οι μορφές αυτές θυμίζουν την απόδοση των Keftiu στις τοιχογραφίες των αιγυπτιακών τάφων. Προσεγγίζουν μια ένοπλη μορφή, πιθανώς θεότητα, η οποία κάθεται σε θρόνο, με τα πόδια της να αναπαύονται πάνω σε λιοντάρι. Πίσω από τη μορφή αυτή, ένας γρύπας πατά με τα πίσω πόδια του πάνω σε μια αίγα και με τα μπροστινά πάνω στη ράχη του καθίσματος. Η σκηνή έχει συγκριθεί με τη σκηνή από το Ακρωτήρι της Θήρας (**Εικόνα 146**), από την οποίαν όμως απουσιάζει το λιοντάρι, αλλά και με μια YM I σφραγίδα από την Κνωσό

⁹³³ Blakolmer 2016, 61-2, 64, 66.

(**Εικόνα 147**).⁹³⁴ Ο Ν. Πλάτων, εξετάζοντας τους θρόνους του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής, όχι μόνο για την ΕΧ αλλά και για την ΕΣ, απέδειξε τη σύνδεσή τους με γρύπες ή σφίγγες εκατέρωθεν, καθώς και με θεότητες. Αναφέρθηκε, μάλιστα, σε έθιμα «θρονισμού/θρονώσεως», κατά τα οποία ένας κενός θρόνος, αφιερωμένος σε μια θεότητα, καταλαμβάνεται απ' αυτήν. Τέτοιοι θρόνοι, κατά την ΕΣ, σχετίζονταν συνήθως με μια Μητέρα Θεά. Βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθεί αν ο θρόνος της Κνωσού ανήκε σ' αυτήν την κατηγορία, παραμένοντας κενός μέχρι να καταληφθεί από την αόρατη παρουσία της θεότητας. Πάντως, η θέση του ανάμεσα σε γρύπες και βωμούς ενισχύει την πιθανή σχέση του με θεότητα, καθώς και τη χρήση του είτε από την ίδια είτε από έναν βασιλιά, εκπρόσωπο ή/και συγγενή της θεότητας, όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. **σελ. 81 και 99**).⁹³⁵

4.2.4.δ. Το «μαγικό» κυανό χρώμα

Ένα αποσπασματικά σωζόμενο θραύσμα τοιχογραφίας, από εκείνα τα οποία προέρχονται από τα Διαμερίσματα του Βασιλιά και βρέθηκαν πεσμένα στην Αίθουσα 220 (**Εικόνα 148**), είχε ερμηνευθεί από τον Parrot ως ο κορμός ενός γαλάζιου πουλιού. Το εν λόγω πτηνό, σύμφωνα με την ερμηνεία του Parrot, στρέφεται προς τα αριστερά, με μια κίνηση η οποία ίσως να υποδηλώνει πως εκείνη τη στιγμή δεχόταν επίθεση.⁹³⁶ Ο Hamelin, από την άλλη, πρότεινε μια διαφορετική αποκατάσταση, λαμβάνοντας υπ' όψιν του και τα δόντια ενός θηρίου, τα οποία σώζονται σε άλλο θραύσμα της ίδιας αίθουσας. Με βάση αυτό, αποκατέστησε το πρώτο θραύσμα ως τμήμα της χαίτης ενός λιονταριού (**Εικόνα 149**). Ο Parrot δεν δέχτηκε αυτήν την αποκατάσταση, κυρίως επειδή θεωρούσε αδύνατον να χρησιμοποιήθηκε το κυανό χρώμα για τη χαίτη του λιονταριού. Ωστόσο, η Pierre-Muller συνέκρινε την «κυανή χαίτη» με άλλες απεικονίσεις λεόντων από τη Larsa, το Tell Barsib και την Khorsabad και κατέληξε ότι, πράγματι, το κυανό χρώμα εχρησιμοποιείτο για την απόδοση της χαίτης των λιονταριών.⁹³⁷ Ιδιαίτερη σημασία είναι δυνατόν να είχε, όπως προαναφέρθηκε, και το γαλάζιο πουλί στην Τοιχογραφία της Περιβολής⁹³⁸, το οποίο φώλιαζε στον φοίνικα της παράστασης (**Εικόνα 150**).

⁹³⁴ Aruz 1995β, 41-2.

⁹³⁵ Πλάτων 1951, 410-2.

⁹³⁶ Parrot 1958β, 90.

⁹³⁷ Pierre-Muller 1990, 523-4.

⁹³⁸ Parrot 1958β, 59-61 και υποσ. 1 για το είδος του κυανού πτηνού.

Σύμφωνα με μία θεωρία, το κυανό χρώμα επιλεγόταν στη μινωική τέχνη σύμφωνα με μαγικά-θρησκευτικά κριτήρια, καθώς συναντάται σε κρύπτες πεσσών και στον Βασιλικό Τάφο⁹³⁹ της Κνωσού. Μάλιστα, το κυανό χρώμα συσχετίστηκε με το lapis lazuli, το οποίο στη Μεσοποταμία αποτελούσε κοσμικό σύμβολο, αλλά και με τη χρήση του συγκεκριμένου χρώματος σε φυλαχτά σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή (βλ. και **σελ. 186**). Η θεωρία κατέληγε ότι το κυανό χρώμα είχε και στη μινωική Κρήτη παρόμοια συμβολική σημασία και λειτουργούσε αποτρεπτικά για τις κακοποιές δυνάμεις. Για τον λόγο αυτόν, κυανά είναι τόσο τα σημεία στο κέντρο των κρόκων σε τοιχογραφίες⁹⁴⁰ όσο και τα υποζύγια των θεοτήτων στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας. Επιπλέον, υπάρχει το Γαλάζιο Πουλί στην τοιχογραφία της Κνωσού (**Εικόνα 151**)⁹⁴¹ και οι κυανοί Κροκκοσυλλέκτες Πίθηκοι (**Εικόνες 152-153**). Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα ότι τα ζώα των κνωσιακών τοιχογραφιών χρωματίζονταν κυανά λόγω των υποτιθέμενων μαγικών ιδιοτήτων του χρώματος ή απλώς εξαιτίας μιας καλλιτεχνικής σύμβασης.

Για ορισμένα τουλάχιστον από τα προαναφερθέντα κυανόχρωμα πλάσματα, είναι δυνατόν να δοθούν ερμηνείες πέραν των συμβολικών. Οι περισσότεροι από τους πίθηκους που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες του Αιγαίου ανήκουν στο αφρικανικό είδος βέρβητ, το οποίο έχει μεγάλη ικανότητα προσαρμογής και περίπλοκο φωνητικό σύστημα, χαρακτηριστικά που τους καθιστούν ιδιαίτερα εξελιγμένο είδος, συγγενικό προς τον άνθρωπο. Ενώ αυτά τα ζώα έχουν απεικονιστεί αρκετά φυσιοκρατικά, με τη χαρακτηριστική τούφα στο μέτωπό τους και το λευκό τρίχωμα, τα σώματά τους είναι πάντα χρωματισμένα κυανά, αντί για τις φυσικές αποχρώσεις που συναντώνται στο είδος τους, δηλαδή από υποκίτρινο έως βαθύ καστανό. Ενδιαφέρουσα είναι μια νεότερη έρευνα, η οποία έδειξε ότι οι βέρβητ ανήκουν στα ελάχιστα πρωτεύοντα θηλαστικά της υπεροικογένειας των Ανθρωποειδών (Hominoidea) των οποίων το δέρμα είναι κυανό, και αυτό διακρίνεται στα σημεία όπου το τρίχωμά τους δεν είναι τόσο πυκνό. Επιπλέον, αυτό τους δίνει μια αίσθηση αργυρής απόχρωσης αναλόγως του φωτισμού, ενώ στο Αιγαίο η χρωματική σύμβαση για τον άργυρο έχει παρατηρηθεί ότι ήταν η κυανή. Βέβαια, δεν ανήκουν όλοι οι πίθηκοι των τοιχογραφιών του Αιγαίου στο είδος βέρβητ, ιδιαιτέρως όχι εκείνοι οι οποίοι

⁹³⁹ Γαλάζιο χρώμα έχει εντοπισθεί και σε τάφους του Κατσαμπά και θεωρήθηκε ότι αποτελεί το υπόλειμμα χρώματος ξύλινων λαρνάκων. Βρέθηκαν, επίσης, τριποδικοί βωμοί από κυανό κονίαμα (Αλεξίου 1967, 7-10, 12, 34-6).

⁹⁴⁰ Evans 1928, πίν. X.

⁹⁴¹ Evans 1928, πίν. XI· Parrot 1958β, 90-1 και υποσ. 1. Για τον συλλογισμό του Ζερβού για τη μαγική-θρησκευτική σημασία του κυανού και του ερυθρού χρώματος, βλ. Zervos 1956, 34-5.

απεικονίζονται στην Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού και στην Ξεστή 3, καθώς και οι Κροκοσυλλέκτες. Αυτοί ανήκουν μάλλον στο είδος γκενόν (φέρουν χαρακτηριστικά μαύρα άκρα, μεταξύ άλλων), όμως έχουν επίσης απεικονιστεί με κυανά σώματα. Καθώς οι πίθηκοι φαίνεται να έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις αιγαιακές πεποιθήσεις και τελετουργίες, η κυανή τους απόχρωση ενδεχομένως αύξανε τις δυνάμεις τους ως ενδιάμεσων ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη θεϊκή σφαίρα.⁹⁴² Θα ήταν πιθανόν, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας αυτού του ζώου, που μοιάζει τόσο στον άνθρωπο, να του έδωσε μια άλλη διάσταση στη σκέψη των κατοίκων του Αιγαίου και γι' αυτόν τον λόγο να αποδόθηκε με ένα «μη φυσικό» χρώμα;

Σε συνδυασμό, πάντως, με τα κυανά ζώα του Mari, κυρίως με το κυανό πτηνό της Τοιχογραφίας της Περιβολής, υπάρχει μια πιθανότητα το χρώμα αυτό να είχε πράγματι συμβολικό χαρακτήρα. Το κυανό πτηνό του MBA, το οποίο φωλιάζει στις φυλλωσιές των φοινίκων, είναι φυσιοκρατικά αποδοσμένο και είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι πρόκειται για περιστέρι, πτηνό το οποίο κατ' εξοχήν σχετίζεται με την ίδια τη θεά Istar.⁹⁴³ Με βάση τα συγκεκριμένα παραδείγματα, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι, εάν όντως το κυανό χρώμα είχε λάβει μια πιο συμβολική διάσταση στη σκέψη των κατοίκων του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής, τότε μία από τις αιτίες ήταν ο συσχετισμός του με ιδιαίτερα ζώα της φύσης.

Κυανό (αλλά και ερυθρό) χρώμα παρατηρείται και στους γρύπες των δύο ανακτόρων. Οι γρύπες της Τοιχογραφίας της Περιβολής του MBA φέρουν ερυθρές και κυανοπράσινες λεπτομέρειες⁹⁴⁴, κάτι το οποίο παρατηρείται και στους γρύπες της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού, οι οποίοι φέρουν διακοσμητικές στιγμές και των δύο αυτών χρωμάτων. Σε αναζήτηση ερμηνείας για την επικράτηση του κυανού και ερυθρού χρώματος των αιγαιακών γρυπών, έχει θεωρηθεί, ότι η ίδια η φύση ίσως δίνει ξανά την απάντηση. Έχει παρατηρηθεί, ότι τα αρπακτικά πτηνά της Αφρικής, στα οποία βασίστηκε η εικόνα του μυθικού αυτού πλάσματος, ανήκουν στα είδη τα οποία μπορούν να αλλάξουν γρήγορα το χρώμα του δέρματός τους.⁹⁴⁵ Ορισμένα είδη πτηνών διαθέτουν κάποιους εκπροσώπους με κυανούς λαιμούς και άλλους με ερυθρούς. Μάλιστα, το χρώμα του κάθε πτηνού έχει συνδεθεί με την ικανότητά του για κυριαρχία στην περιοχή του, καθώς φαίνεται ότι αυτά που επικρατούν στις αντιπαραθέσεις είναι συνήθως τα πτηνά με κυανούς λαιμούς. Επιπλέον, όταν

⁹⁴² Foster 2014, 222.

⁹⁴³ Margueron 2000a, 60; Luciani 2010, 113-4.

⁹⁴⁴ Muller 2018, 72-3.

⁹⁴⁵ Bamford et al. 2010, εικ. 1.

παρατηρούνται αναπαραγωγικά ζεύγη, το αρσενικό έχει κυανό λαιμό και το θηλυκό ερυθρό. Με βάση τα παραπάνω, πάντως, ενδεχομένως οι καλλιτέχνες του Αιγαίου θέλησαν μέσω των συγκεκριμένων χρωμάτων να αποδώσουν και να ενισχύσουν τα θέματα της ισχύος, του θριάμβου και της κυριαρχίας, χρησιμοποιώντας τα στην απεικόνιση των γρυπών.⁹⁴⁶ Ακόμη και αν τα αρπακτικά του Αιγαίου δεν είχαν παρόμοιους χρωματισμούς, αυτό δεν αλλάζει κάτι, εφόσον ο γρύπας εισήχθη στο Αιγαίο από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή, επομένως άλλα ήταν τα πρότυπά του.

Επιπλέον, πιθανότατα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το χρώμα πολλών ημιπολύτιμων λίθων αποτελούσε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το οποίο ωθούσε στην απόδοση μαγικών ιδιοτήτων σ' αυτούς. Μάλιστα, το lapis lazuli, με το κυανό του χρώμα, κατείχε σημαντική θέση ανάμεσά τους. Χαρακτηριστικό είναι ένα κείμενο το οποίο παραδίδει μια συνταγή για τη θεραπεία κάποιου ασθενούς. Στο εν λόγω κείμενο αναφέρεται μια σειρά ημιπολύτιμων λίθων, καθένας από τους οποίους θεωρείται ότι επιδρά με διαφορετικό τρόπο επί της υγείας του ασθενούς. Ανάμεσα σ' αυτούς τους λίθους, αναφέρεται το lapis lazuli, με το οποίο ο ασθενής «θα αποκτήσει δύναμη, ο θεός του θα αγάλλεται γι' αυτόν».⁹⁴⁷ Σύμφωνα μ' αυτά, η André-Salvini θεωρεί ότι υπήρχε στενή σύνδεση ανάμεσα στον λίθο αυτόν και τον κόσμο των θεών. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά στους συμβολισμούς που αποδίδονταν στους ημιπολύτιμους λίθους με βάση το χρώμα τους, φαίνεται πως όλοι οι λίθοι με κυανές αποχρώσεις θεωρούνταν ως μέσα επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο.⁹⁴⁸ Τη μαγική ιδιότητα του κυανού χρώματος του lapis lazuli υποστήριξε —με επιφύλαξη— και πιο πρόσφατα ο Durand.⁹⁴⁹ Το lapis lazuli και ο κορναλίνης υπήρξαν οι δύο πολυτιμότεροι λίθοι στη μεσοποταμιακή αντίληψη. Ο μεν πρώτος είχε θεωρηθεί «αρσενικός» λίθος, ενώ ο δεύτερος «θηλυκός», εξαιτίας του έντονου ερυθρού χρώματός του, που τον συνέδεσε στη μεσοποταμιακή σκέψη με τον γυναικείο κύκλο. Με βάση αυτούς τους συσχετισμούς, η André-Salvini συνέδεσε τη ράβδο και τον δακτύλιο που λαμβάνει ο βασιλιάς από την Ištar στην Τοιχογραφία της Περιβολής του MBA με τα δύο αυτά υλικά.⁹⁵⁰ Αυτές οι θεωρίες συνάδουν με την προαναφερθείσα θεωρία για τα αντίστοιχα χρώματα στα πτηνά, τα οποία ενέπνευσαν την εικονογραφία των γρυπών.

⁹⁴⁶ Bamford et al. 2010· Foster 2014, 224-5.

⁹⁴⁷ Goff 1956, 27· Winter 1999, 46-7, 49-50.

⁹⁴⁸ André-Salvini 1999, 375-6. Οι μαγικές ιδιότητες των ημιπολύτιμων λίθων δεν ήταν άγνωστες στη βασιλική αυλή του Mari (Michel 1999, 418).

⁹⁴⁹ Durand 2013, 22.

⁹⁵⁰ André-Salvini 1999, 377.

Θα ήταν δυνατόν να συνδυαστούν και με την παρατήρηση ότι, ενώ οι φοίνικες έχουν εμφανιστεί στην τέχνη της Κρήτης, και συγκεκριμένα στην αγγειογραφία, ήδη από την Παλαιονακτορική περίοδο (MM II B), οι φοίνικες οι οποίοι απεικονίζονται δεξιά και αριστερά του θρόνου της Κνωσού είναι πρωτότυποι, καθώς έχουν αποδοθεί με ερυθρή απόχρωση. Αναγνωρίζονται, επιπλέον, ως καρποφόρο είδος και μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα, ότι το πρόσωπο το οποίο καταλάμβανε τον θρόνο σχετιζόταν στενά με έναν καρποφόρο, κι επομένως θηλυκό, φοίνικα.⁹⁵¹

4.2.5. Το κύπελλο και το συμπόσιο

Δύο κοινά θέματα των υπό εξέταση ανακτόρων, άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους, είναι οι παραστάσεις εκείνες στις οποίες απεικονίζονται σκηνές, κατά τη διάρκεια των οποίων φαίνεται να ανταλλάσσονται κύπελλα, είτε αυτές έχουν ερμηνευθεί ως συμπόσια είτε όχι. Η σχετική σκηνή από το MBA απεικονίζει την αναίμακτη προσφορά στην Ištar (**Εικόνα 99**), κατά την οποία η θεά ετοιμάζεται να λάβει ένα δοχείο πόσεως από την κατώτερη θεότητα που προσέρχεται ενώπιόν της.

Το κύπελλο, αλλά και η διαδικασία του συμποσίου, φαίνεται πως είχαν ιδιαίτερο ρόλο⁹⁵² στη μεσοποταμιακή και συροπαλαιστινιακή σκέψη. Η ίδια η μυθολογία προσφέρει στοιχεία σχετικά με τη σημασία αυτών των δύο συμβόλων. Οι ουγκαριτικοί μύθοι (κυρίως ο *κύκλος του Ba'al*) περιλαμβάνουν ορισμένες ιδιαίτερες αναφορές σε χρυσά και αργυρά κύπελλα, καθώς και για το περιεχόμενό τους, και τους αποδίδουν διάφορες ιδιότητες στα χέρια των θεών. Ο άργυρος συνδεόταν με την αγνότητα και τη σελήνη, ενώ ο χρυσός αντιμετωπιζόταν ως το πλέον ιερό μέταλλο και οι συμβολικές του προεκτάσεις συνδέονταν με τον ήλιο, την ουράνια δόξα, την αφθαρσία, το βασίλειο των θεών και την εξουσία. Ο οίνος συνδεόταν συμβολικά με τη ζωή και την αθανασία και πρέπει να αποτέλεσε ένα πολύ ισχυρό σύμβολο ισχύος και αιωνιότητας στα χέρια των θεών, καθώς και των βασιλέων, ιδιαίτερα όταν καταναλωνόταν από χρυσό κύπελλο.⁹⁵³ Στην αφήγηση της στέψης του Ba'al ως βασιλέα των θεών από τη θεά Anat (**Κείμενο 22**), το δισκοπότηρο και το κύπελλο αποτελούν σύμβολα της βασιλείας, καθώς γίνονται συνώνυμα των παραδοσιακών βασιλικών συμβόλων, του σκήπτρου και του στέμματος. Ο κύκλος του Ba'al παρέχει

⁹⁵¹ Galanakis et al. 2017, 74, 81.

⁹⁵² Για το συμπόσιο ως μέσο διαπραγμάτευσης της ισχύος ομάδων ανθρώπων στη μεσοποταμιακή ιστορία, βλ. Renette 2014, 75-6.

⁹⁵³ Sørensen 2012, 707.

πληροφορίες και για τη ύπαρξη οινοχόων. Ταυτόχρονα, τονίζεται ότι το κύπελλο του ίδιου του Ba'al είναι ξεχωριστό, μεγαλειώδες και υπήρχαν συγκεκριμένοι περιορισμοί ως προς το ποιος είχε την άδεια ακόμη και να το κοιτάξει (**Κείμενο 23**).⁹⁵⁴

Σκηνές που αναπαριστούν καθημένες μορφές οι οποίες κρατούν ένα κύπελλο είναι πολυάριθμες στη γλυπτική της Εγγύς Ανατολής. Πρόκειται για θέμα προερχόμενο από την νότια Μεσοποταμία της 3^{ης} χιλιετίας⁹⁵⁵, με εντυπωσιακότερη περίπτωση τη συμποτική σκηνή από το «Λάβαρο της Ur» (**Εικόνα 154**). Σ' αυτήν, ο βασιλιάς κάθεται στα αριστερά και είναι στραμμένος προς τους συνδαιτυμόνες του, οι οποίοι κρατούν κύπελλα, ενώ ένας μουσικός παίζει λύρα. Στη σκηνή αυτή είναι σαφές ότι ο βασιλιάς κατέχει υψηλότερη θέση από τους άλλους συμμετέχοντες, καθώς αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα, το ένδυμά του είναι το πιο πολυτελές, όλες οι άλλες μορφές είναι στραμμένες προς αυτόν, ενώ τον σεβίρει ένας οινοχόος. Στη Συρία, το συμπόσιο εμφανίζεται συχνά στη σφραγιδογλυφία της MEX.⁹⁵⁶

Οι γραπτές πηγές οι οποίες μαρτυρούν στενούς βασιλικούς δεσμούς με το κύπελλο ή το δυσκοπότερο προέρχονται από τους καταλόγους του ανακτόρου του Mari, στους οποίους καταγράφονται χιλιάδες κύπελλα από πολύτιμα μέταλλα. Σε ορισμένα απ' αυτά τα κείμενα, τα πολύτιμα κύπελλα και τα συμπόσια συνδέονται με τη διαμόρφωση συμμαχικών δεσμών, αλλά και με τη νομιμοποίηση της εξουσίας.⁹⁵⁷ Με βάση τα κείμενα του Mari και τα εικονογραφικά στοιχεία, ο Guichard κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ένα συμπόσιο προετοιμαζόταν από τους οινοχόους⁹⁵⁸, οι οποίοι σεβίριζαν τους συνδαιτυμόνες, και στη συνέχεια ακολουθούσε η κατανάλωση του ποτού και της τροφής, ξεκινώντας ενδεχομένως με μια πρόποση. Ένα εύγλωττο γραπτό παράδειγμα, το οποίο αποτελεί μαρτυρία για τη χρήση του κυπέλλου και του περιεχομένου του για τη σφράγιση των βασιλικών συμμαχιών, αποτελεί το ARM XXVI, αριθ. 404, το οποίο αφορά στη συμμαχία ανάμεσα στον Atamgum και τον

⁹⁵⁴ Sørensen 2012, 707.

⁹⁵⁵ Kontorli-Papadopoulou 1996, 171· Renette 2014, 63-8. Για την εξέλιξη του θέματος του συμποσίου στην τέχνη της Μεσοποταμίας και της Συρίας, με πρωταγωνιστές μορφές οι οποίες δεν είναι θεότητες, αλλά φέρουν σύμβολα πολιτικής εξουσίας, βλ. Pinnock 1994, 15-8, 21-4· Zajdowski 2013, 2.

⁹⁵⁶ Sørensen 2012, 709· Renette 2014, 83-5.

⁹⁵⁷ Pinnock 1994, 20-1· Amiet 1996, 4-6· Sørensen 2012, 710· Zajdowski 2013, 3-4. Στο ARM XIII, αριθ. 22, ο ανώτερος αξιωματούχος κάνει τις προετοιμασίες για ένα συμπόσιο στο ανάκτορο του Mari, με αφορμή την επίσκεψη του βασιλιά της Karanâ. Οι προετοιμασίες αφορούν, κυρίως, στα δοχεία πόσεως (*GAL*) από χρυσό και άργυρο, τα οποία έπρεπε να εξαχθούν από έναν σφραγισμένο αποθηκευτικό χώρο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στο συμπόσιο (Yasur-Landau 2008, 354).

⁹⁵⁸ Οι οινοχόοι ήταν σημαντικοί διοικητικοί υπάλληλοι, οι οποίοι βρίσκονταν κοντά στον βασιλιά και ήταν υπεύθυνοι για την προμήθεια μπίρας και οίνου και για τη φροντίδα των δοχείων από πολύτιμα μέταλλα. Στην αυλή του Zimri-Lim, ο *zamaradappum* («αυτός που κρατά το δοχείο πόσεως»), δηλαδή ο σημαντικότερος οινοχόος, ήταν ο Yašûb-Dagan (Verardi 2005, 167-8· Sørensen 2012, 710).

Aškur-Addu. Η συμμαχία επικυρώθηκε ενώπιον των θεών με τη θυσία ενός νεαρού όνου, ακολούθησε μια πρόποση και στη συνέχεια τα εμπλεκόμενα μέρη ανταλλάξαν δώρα (**Κείμενο 24**). Ο Chambon σημειώνει, επίσης, ότι το περιεχόμενο του κυπέλλου μπορεί να ήταν αίμα, καθώς άλλα κείμενα αναφέρονται σε ένα τελετουργικό έθιμο ανταλλαγής αίματος για τη σφράγιση συμμαχιών.⁹⁵⁹ Σύμφωνα με τα παραπάνω, ενδεχομένως η σκηνή με την προσφορά στην Ištar μέσω της χρήσης κυπέλλου κατά τη διάρκεια της πομπής του βασιλιά στην τοιχογραφική σύνθεση της Αίθουσας 132 είχε συμβολικά την έννοια της σύναψης συμμαχίας του βασιλιά με τη θεά.⁹⁶⁰

Η γνωστότερη εικονογραφική αναφορά σε κύπελλα και δισκοπότηρα στα χέρια ανθρώπων ή θεών στην Κρήτη εμφανίζεται στην ΥΜ II – III A1 τοιχογραφία του Δίφρου από τους αποθηκευτικούς χώρους της Δυτικής Πτέρυγας του ανακτόρου της Κνωσού (**Εικόνες 65-66**). Σ' αυτήν, απεικονίζονται μεγαλοπρεπώς ενδεδυμένες ανδρικές μορφές, οι οποίες κάθονται αντικριστά και μοιάζουν να συμμετέχουν σε συμπόσιο.⁹⁶¹ Μια μορφή τείνει μια διακοσμημένη δίωτη αργυρή κύλικα προς την άλλη, η οποία με τη σειρά της τείνει το χέρι της για να τη λάβει. Θα μπορούσε, ενδεχομένως να πρόκειται για μια εικόνα ενός αργυρού κυπέλλου που αλλάζει χέρια —και, κατ' επέκταση, ιδιοκτήτη— κατά τη διάρκεια μιας συνάντησης διπλωματικού χαρακτήρα, σύμφωνα και με τα μεσοποταμιακά πρότυπα. Σύμφωνα με μια διαφορετική αποκατάσταση της τοιχογραφίας, εμφανίζεται ένας οινοχόος, ο οποίος προσφέρει ένα κύπελλο σε έναν συνδαιτυμόνα.⁹⁶² Οι δύο, αρκετά μεγαλύτερες σε μέγεθος, γυναικείες μορφές —μια εκ των οποίων είναι και η «Παριζιάνα», η οποία φέρει κόμμωση με τη μορφή του ιερού κόμβου (**Εικόνα 66**)⁹⁶³— θυμίζουν την συμποτική σκηνή από το «Λάβαρο της Ur», αλλά και τη σκηνή από την τοιχογραφία του MBA, στην οποία η καθημένη Ištar είναι αποδοσμένη σε σαφώς μεγαλύτερη κλίμακα από όλες τις υπόλοιπες μορφές, συμπεριλαμβανομένου και του βασιλιά. Κατ' επέκταση, έχει προταθεί ότι πρόκειται για δύο θεές (χωρίς όμως να αποκλείεται να είναι ιέρειες ή και βασίλισσες), οι οποίες έπαιζαν κύριο ρόλο στην εικονιζόμενη τελετή/εορτή, όπως αντίστοιχα ο βασιλιάς στο «Λάβαρο της Ur».⁹⁶⁴

⁹⁵⁹ Amiet 1996, 4· Sørensen 2012, 711. Για τη σημασία του κυπέλλου στη σύναψη συμμαχιών, βλ. και Zajdowski 2013, 3-4.

⁹⁶⁰ Το μήνυμα των συμποτικών δραστηριοτήτων θεωρείται ότι περνά και μέσω των απεικονίσεων καθημένων θεοτήτων με κύπελλο σε σκηνές παρουσίασης (Pinnock 1994, 24· Zajdowski 2013, 2-15· Renette 2014, 70).

⁹⁶¹ Evans 1935, 2:379-96, εικ. 323.

⁹⁶² Rethemiotakis 2008a, 85, εικ. 8.

⁹⁶³ Ο ιερός κόμβος έχει αναγνωριστεί ως σύμβολο της «Μινωικής Θεάς» (Graham 1987, 49-51).

⁹⁶⁴ Sørensen 2012, 715.

Είναι δύσκολο να συνδεθούν οι συμποτικές συνήθειες με τα βασιλικά σύμβολα της Κρήτης κατά την ΕΧ, καθώς αυτά αγνοούνται κατά το μεγαλύτερο μέρος, εφόσον δεν υπάρχουν σύγχρονες γραπτές πηγές που να αναφέρονται σ' αυτά. Παρ' όλα αυτά, ο Sørensen επιχείρησε να διαφωτίσει αυτό το κομμάτι της ανακτορικής ζωής (τουλάχιστον κατά την ΥΕΧ), χάρη στα δεδομένα που παρέχει το ανάκτορο της Πύλου, αλλά και τα ομηρικά έπη. Συγκεκριμένα, το διοικητικό κείμενο ΡΥ Τη 316 από το ανάκτορο της Πύλου αναφέρει χρυσά λεκανίδια και δισκοπότηρα για τους θεούς, τα οποία σχετίζονταν με τελετουργικούς εορτασμούς. Επιπλέον, μέσα στο Μέγαρο του ανακτόρου αυτού έχουν ανακαλυφθεί πολλές μικροσκοπικές πήλινες κύλικες, ενώ και οι αποθήκες που περιβάλλουν το Μέγαρο ήταν ομοίως γεμάτες με κεραμικές κύλικες.⁹⁶⁵ Επίσης, τα ομηρικά έπη είναι δυνατόν να βοηθήσουν στην αποσαφήνιση της συμβολικής σημασίας του κύπελλου, καθώς παρέχουν αναφορές που το συνδέουν σαφώς με τη βασιλεία —όπως το κύπελλο του Νέστορα (**Κείμενο 25**)—, με τους θεούς (**Κείμενα 26-27**)⁹⁶⁶ και με τη σύναψη φιλίας ανάμεσα σε βασιλείς, όπως στην περίπτωση της *Οδύσσειας* (θ 430-3), όπου ανάμεσα στα δώρα που ο βασιλιάς Αλκίνοος προσφέρει στον Οδυσσέα βρίσκεται το προσωπικό του κύπελλο (**Κείμενο 28**). Στο ίδιο μάλιστα απόσπασμα, ένα κύπελλο ή δισκοπότηρο χρησιμοποιείται για χοές και πιθανότατα και ως σκεύος πόσεως (**Κείμενο 29**).⁹⁶⁷

4.2.6. Ουράνια σύμβολα, μια «προβληματική» περίπτωση

Οι τοιχογραφίες του ΜΒΑ περιλαμβάνουν και κάποια ουράνια σύμβολα (**Εικόνες 155-156**). Αστέρες απεικονίζονται σε θραύσματα τοιχογραφιών από την Αυλή 31 του Δεύτερου Οίκου, από την Αυλή 106 και από την Αίθουσα 220 των Βασιλικών Διαμερισμάτων, καθώς και ο ήλιος ως φλεγόμενος δίσκος από την Αυλή 106.⁹⁶⁸

Αστρικός συμβολισμός έχει υποστηριχθεί πως συναντάται επίσης στο δεξι άκρο της τρίτης ζωφόρου της τοιχογραφικής σύνθεσης της Αίθουσας 132 (**Εικόνα 99**), όπου απεικονίζεται μια σκοτεινή ανδρική μορφή, η οποία μοιάζει να αναδύεται μέσα από ένα όρος. Ο Parrot, αρχικά είχε ερμηνεύσει αυτή τη μορφή σύμφωνα με τον κοσμογονικό μύθο της δημιουργίας του Ουρανού από το μισό κορμί της Θάλασσας

⁹⁶⁵ Rehak 1995β, 110.

⁹⁶⁶ Sørensen 2012, 714.

⁹⁶⁷ Sørensen 2012, 715.

⁹⁶⁸ Parrot 1958β, 8· Black et al. 1995, 109, 168.

Tiamat.⁹⁶⁹ Ωστόσο, περισσότερο πειστική φαίνεται πως είναι η ερμηνεία που έδωσε στη συνέχεια, συγκρίνοντας τη μορφή αυτή με εκείνη του «αγάλματος Cabane»⁹⁷⁰, το οποίο αναπαριστά τον θεό του ήλιου, Šamaš, κατά την ανατολή του. Επομένως, ο μαύρος άνδρας της τοιχογραφίας θα ήταν δυνατόν να απεικονίζει τον θεό Šamaš κατά τη διάρκεια της νύχτας. Κατά τον Parrot, πρόκειται για απεικόνιση «του θριάμβου του θεού Ήλιου, ο οποίος κάθε πρωί ανατέλλει από τους πρόποδες του όρους του ορίζοντα, σχίζοντας στα δύο τη νύχτα και σπέρνοντάς την με άστρα».⁹⁷¹ Αυτή η μορφή δεν έχει κάποιο παράλληλο στην τέχνη της Κνωσού, ούτε της υπόλοιπης Κρήτης, γι' αυτό και δεν συμπεριλαμβάνεται στις εικονογραφικές συγκρίσεις. Ωστόσο, είναι δυνατόν να συμβάλει στη σύνδεση των δύο ανακτόρων με ηλιακές λατρείες, σε επίπεδο πέραν του εικονογραφικού.

Ως προς τα θραύσματα του MBA τα οποία με βεβαιότητα απεικονίζουν ουράνια σύμβολα, αμφίβολα είναι τα εικονογραφικά παράλληλα της Κνωσού. Ένα θραύσμα από μια μικρογραφική τοιχογραφία (**Εικόνα 157**) απεικονίζει το κατώτερο εμπρόσθιο μέρος ενός μινωικού ιερού. Κάτω από το κεντρικό κιονωτό άνοιγμα του ιερού αυτού, απεικονίζεται ένα μετάλλιο που περιβάλλει έναν ακτινωτό κύκλο 16 ακτίνων, μέσα στον οποίον εμφανίζεται ένας μικρότερος δίσκος. Το εν λόγω θραύσμα βρέθηκε στη Αποθήκη 13 και χρονολογείται στη MM III περίοδο. Η παρουσία του μπροστά σε ιερό ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για θρησκευτικό σύμβολο. Μάλιστα, ο Evans το συνδέδωσε με τη «Μινωική Θεά».⁹⁷²

Ως ουράνια σύμβολα, κυρίως ηλιακά, έχουν ερμηνευθεί από διάφορους ερευνητές και τα μοτίβα της σπείρας και του ρόδακα, ειδικά όταν εμφανίζονται μαζί. Αυτές οι ερμηνείες έχουν διατυπωθεί λαμβάνοντας υπ' όψιν στοιχεία προερχόμενα από την εικονογραφία της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής, όπου απεικονίζονται ηλιακοί δίσκοι σε ταφικά και ανακτορικά περιβάλλοντα, αλλά και φτερωτοί ηλιακοί δίσκοι αντίστοιχα.⁹⁷³ Αυτός ο συνδυασμός των στοιχείων συναντάται στο Μέγαρο της Βασίλισσας (**Εικόνα 92**), στα θραύσματα μιας διακοσμημένης οροφής που βρέθηκε στη Δυτική Πτέρυγα —τα οποία πιθανότατα, όπως και οι άλλες

⁹⁶⁹ Parrot 1937β, 351· 1958β, 78-80.

⁹⁷⁰ Parrot 1935, 19. Για τον χεττιτικό κύλινδρο AO 20138, με παρόμοια εικονογραφία, βλ. Parrot 1951, 184.

⁹⁷¹ Parrot 1958β, 81.

⁹⁷² Evans 1921, 479-80. Ο Evans συμπεριέλαβε στη θεωρία αυτή και ορισμένα ελεφάντινα αντικείμενα τα οποία χαρακτήρισε πιόνια παιχνιδιού. Επιπλέον, τα συνέκρινε με ένα προδυναστικό αιγυπτιακό επιτραπέζιο παιχνίδι, το οποίο φέρει παρόμοια σύμβολα και πιόνια παρόμοιου σχήματος και σχετίζεται με θεότητες (Evans 1921, 478-9).

⁹⁷³ Evans 1930, 30· Shaw 1970, 25-30· Hart 2016, 126-30· Marinatos 2016, 4-6.

μικρογραφικές τοιχογραφίες, έπεσαν από το *Piano Nobile* (**Εικόνα 158**)⁹⁷⁴—, καθώς και στα θραύσματα μιας παρόμοιας οροφής, η οποία εικάζεται πως βρισκόταν στην Ανατολική Αίθουσα, στον όροφο της Ανατολικής Πτέρυγας.⁹⁷⁵ Τα χρώματα αυτών των μοτίβων, με έμφαση στο κυανό, το ερυθρό και το κίτρινο, κάνουν περισσότερο έντονη την «ηλιακή» εικόνα τους.

Τα μοτίβα ροδάκων μπορούν να θεωρηθούν οικουμενικές αναπαραστάσεις του ήλιου στη θεματολογία της Εγγύς Ανατολής, μέσω του στενού συσχετισμού τους με τις οπτικές αναπαραστάσεις της σελήνης, συσχετισμός ο οποίος εμφανίζεται και στην τέχνη του Αιγαίου, κυρίως στα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια.⁹⁷⁶ Σύμφωνα με την Goodison, η παρουσία της σελήνης κάνει την ερμηνεία του ρόδακα ως ήλιου ακόμη πιθανότερη.⁹⁷⁷ Επιπλέον, σχετικά με τους ρόδακες, έχει διατυπωθεί η παρατήρηση πως συνδέονται με τους γρύπες, οι οποίοι επίσης θεωρείται πως φέρουν ηλιακό συμβολισμό, τόσο στη μινωική όσο και τη συροπαλαιστινιακή και αιγυπτιακή τέχνη.⁹⁷⁸ Οι γρύπες στις τοιχογραφίες του ανακτόρου της Κνωσού περιλαμβάνουν μοτίβα ροδάκων, ενισχύοντας, κατά πάσα πιθανότητα, τη σχέση της Αίθουσας του Θρόνου με τον ήλιο.⁹⁷⁹ Μάλιστα, στην Εγγύς Ανατολή οι ρόδακες εμφανίζονται ενίοτε σε σχέση με την Inana/Ištar, ήδη από την περίοδο Uruk, αλλά και στη Νεοασσυριακή περίοδο. Στις περιπτώσεις αυτές, ο ρόδακας αντικαθιστούσε περιστασιακά το κύριο σύμβολο της θεάς, δηλαδή το αστέρι.⁹⁸⁰ Αυτή η «σύγχυση» των συμβόλων πιθανότατα οφειλόταν στην τάση όλων των συμβόλων να συγχέονται ή/και να αλλάζουν έννοιες ανά εποχή και ανά περιοχή.

Μέσα στα πλαίσια αυτά, θα υπήρχε ενδεχομένως μια πιθανότητα να ισχύει η — κατά βάση αμφίβολη— ερμηνεία του Parrot για το ελικοειδές σχήμα που εμφανίζεται στις ουρές των δύο γρυπών της Τοιχογραφίας της Περιβολής (**Εικόνα 134**), το οποίο ο πρώτος ανασκαφέας του MBA εξέλαβε ως αστρικό σύμβολο.⁹⁸¹ Η επιπρόσθετη σύνδεση αυτού του σχεδίου με ένα «αστρικό» μοτίβο, το οποίο απεικονιζόταν συχνά

⁹⁷⁴ Evans 1930, 30.

⁹⁷⁵ Ζωφόροι σπειρών και ροδάκων συνηθίζονται, καθώς φαίνεται, στον Οικιστικό Τομέα του ανακτόρου της Κνωσού και, πιθανότατα, ανήκαν σε μια κίνηση αναδιαμόρφωσης του τομέα αυτού περί τα τέλη της ΥΜ Ι περιόδου. Αυτό, ενδεχομένως, τοποθετεί τη χρονολόγηση της οροφής με τις σπείρες και τους ρόδακες σε αρκετά υστερότερη περίοδο, όπως ενδεχομένως ίσχυε και για τις μικρογραφικές τοιχογραφίες, τα θραύσματα των οποίων βρέθηκαν πεσμένα στον ίδιο χώρο (Evans 1930, 31).

⁹⁷⁶ Hart 2016, 131-2.

⁹⁷⁷ Goodison 1989, 72· Hart 2016, 132.

⁹⁷⁸ Marinatos 2010, 60-2· 2016, 7.

⁹⁷⁹ Hart 2016, 130.

⁹⁸⁰ Black et al. 1995, 156-7.

⁹⁸¹ Parrot 1958β, 59 και υποσ. 3.

επάνω στους ώμους των λεόντων στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής⁹⁸², δεν λαμβάνεται υπ' όψιν στην παρούσα μελέτη, καθώς ένας σημαντικός αριθμός ερευνητών έχει αποδείξει ότι το συγκεκριμένο σχέδιο δεν αποτελεί παρά ένα φυσικό μοτίβο.

Πιο συγκεκριμένα, οι Arkell και Bate απέδειξαν με παραδείγματα ότι το ελικοειδές, ή σε σχήμα ρόδακα, διακοσμητικό στοιχείο που συναντάται επάνω στα ζώα της ανατολικής τέχνης (κυρίως στους λέοντες) αποτελεί απλά μια καλλιτεχνική σύμβαση για την απόδοση ενός φυσικού χαρακτηριστικού του ζώου, το οποίο αντιγράφεται από καλλιτέχνη σε καλλιτέχνη, χωρίς οι περισσότεροι απ' αυτούς να παρατηρούν δια ζώσης το αντικείμενο που αναπαράγουν.⁹⁸³ Ο van Buren, μέσω μιας σειράς παραδειγμάτων, συμπεριλαμβανομένου και του ταύρου που οδηγείται στη θυσία από την τοιχογραφική σύνθεση της Αυλής 106 του MBA (ο οποίος φέρει ένα τέτοιο σχέδιο πάνω από το σύμβολο του μηνίσκου στο μέτωπό του), προτιμά να χαρακτηρίσει το σύμβολο αστρικό, τουλάχιστον για τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες τα ζώα φαίνεται πράγματι να αφιερώνονται στην Ištar. Σε κάθε περίπτωση, συμφωνεί ότι πρόκειται για ένα φυσικό χαρακτηριστικό των ισχυρών νεαρών λεόντων και ταύρων, το οποίο τονίζεται περισσότερο στην τέχνη, με σκοπό ίσως να υπονοηθεί η αξία των εικονιζόμενων ζώων και, κατ' επέκταση, ότι αξίζει να αφιερωθούν σε θεότητες.⁹⁸⁴ Η νεότερη μελέτη της N.R. Thomas καταλήγει, επίσης, πως δεν υπήρχε ουράνιος συμβολισμός στη σπείρα του μετώπου των ταύρων.⁹⁸⁵ Σύμφωνα με μια άλλη —επίσης σύγχρονη— άποψη, το σπειροειδές σχέδιο στο μέτωπο των ταύρων, το οποίο συναντάται και στην τέχνη του Αιγαίου, αποτελεί σημάδι επιτυχημένης παραγωγής των ζώων μέσω της κτηνοτροφίας. Οι Μινωίτες (όπως και οι Μυκηναίοι) ήταν έμπειροι κτηνοτρόφοι, επομένως είχαν, πιθανότατα, παρατηρήσει τη σχέση αυτού του στοιχείου με τη δραστηριότητά τους. Από εκεί προήλθε, ενδεχομένως, η «αστρική» εκδοχή αυτού του χαρακτηριστικού και ο συσχετισμός του με τη γονιμότητα και τη χρήση του σε τελετουργικά.⁹⁸⁶

Μια ακόμη παρατήρηση αφορά στο γεγονός, ότι στην τέχνη του Αιγαίου οι σπείρες συνδέονται συχνά με φυτικά μοτίβα, άνθη ή πέταλα και, σε μερικές περιπτώσεις, ένα ηλιακό μοτίβο συνοδεύει αυτές τις εικόνες βλάστησης. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις είναι δυνατόν να υποστηριχθούν και για τις σπείρες στις τοιχογραφίες του ανακτόρου της Κνωσού, οι οποίες περιβάλλουν τους ρόδακες.

⁹⁸² Kantor 1947β, 264-7· 1950, 55-6.

⁹⁸³ Arkell 1948, 52· Bate 1950, 53-4.

⁹⁸⁴ van Buren 1950, 54-5· Foster 2014, 221.

⁹⁸⁵ Thomas 2016, 130-6.

⁹⁸⁶ Foster 2014, 218-9.

Δημιουργείται έτσι η υπόνοια, ότι υπήρχε κάποιο νόημα πίσω από τον συσχετισμό των σπειρών με τον ήλιο και ότι αυτός είναι η πηγή της βλάστησης, και, γενικότερα, της ζωής.⁹⁸⁷

Στο πλαίσιο των παραπάνω θεωριών, αξίζει να αναφερθεί και ο συσχετισμός του φοίνικα με τον ήλιο στην ιδεολογία της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας, καθώς και η περαιτέρω σύνδεσή του με τον φτερωτό ηλιακό δίσκο στη Συροπαλαιστίνη.⁹⁸⁸ Έχοντας υπ' όψιν αυτές τις θεωρίες, είναι δυνατόν να στραφεί η προσοχή για ακόμη μία φορά στους φοίνικες της Αυλής 106 και την Istar, αλλά και στους φοίνικες που μοιάζουν να φύονται από τον θρόνο της Κνωσού.

Η σύνδεση με τον ήλιο έχει συζητηθεί σε έρευνες της L. Goodison, η οποία έδειξε πως το σύστημα πολυθύρου το οποίο οδηγεί στην Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού σχεδιάστηκε για να φωτίζει συγκεκριμένα σημεία του χώρου κατά την ανατολή του ηλίου στο ηλιοστάσιο και την ισημερία.⁹⁸⁹ Αυτό θα εξηγούσε τον λόγο για τον οποίον οι κατασκευαστές της Κνωσού μείωσαν το ύψος του ανατολικού λόφου σε επίπεδο χαμηλότερο της Κεντρικής Αυλής. Με τον ίδιο τρόπο εξηγείται και ο προσανατολισμός της Κεντρικής Αυλής, η οποία λαμβάνει άμεσα την ηλιακή ακτινοβολία σε συγκεκριμένες περιόδους του έτους. Επίσης, ο N. Πλάτων παρατήρησε ένα παρόμοιο φαινόμενο κατά τα μέσα του χειμώνα, όταν ο ήλιος φωτίζει ένα εντυπωσιακό κάθισμα στην Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων⁹⁹⁰, στη διακόσμηση της οποίας περιλαμβάνονται ρόδακες.⁹⁹¹

Ο MacGillivray πρότεινε πως ίσως ένα στοιχείο για τη λειτουργία της Κνωσού —και, κατ' επέκταση, και των υπολοίπων κρητικών ανακτόρων— εντοπίζεται στον ελληνικό μύθο του δαιδαλικού Λαβυρίνθου⁹⁹², με τον οποίον ταυτίστηκε η Κνωσός και ο οποίος προέκυψε από ένα αιγυπτιακό πρωτότυπο κτήριο (βλ. **σελ. 44**). Στην περίπτωση που η Κνωσός αποτελούσε πράγματι μια μικρογραφία του αιγυπτιακού πρωτοτύπου της ίδιας περιόδου (του Μέσου Βασιλείου), όπως πρότεινε ο MacGillivray, και αν όντως ισχύει η θεωρία ότι τα υπόλοιπα κρητικά κτήρια με κεντρικές αυλές —τα οποία κτίστηκαν για να επιτελέσουν παρόμοιες λειτουργίες στις τοπικές τους κοινωνίες— αποτελούν μιμήσεις της Κνωσού, τότε τα κρητικά

⁹⁸⁷ Marinatos 2016, 6-7.

⁹⁸⁸ Marinatos 2010, 60· Hart 2016, 131.

⁹⁸⁹ Shaw 2014, 24· Goodison 2001, 81-7.

⁹⁹⁰ Goodison 2001, 84.

⁹⁹¹ Hart 2016, 130.

⁹⁹² Για τους Έλληνες, ο Λαβύρινθος ήταν μια αλληγορία για την πολυπλοκότητα και τα προβλήματα της ζωής (MacGillivray 2003, 62).

συγκροτήματα θα έπρεπε να είναι κατοικίες θεών, όχι θνητών. Επιπλέον, θα ήταν αναμενόμενο να συνδέονται με τον ήλιο.⁹⁹³ Όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. σελ. 44), αυτή η θεωρία είναι πλήρως αστήρικτη, επομένως αναφέρεται στην παρούσα φάση μόνο ως μέρος της γενικότερης συζήτησης σχετικά με τις θεωρίες που θέλουν τα κρητικά ανάκτορα να έχουν έναν περισσότερο «υπερβατικό» χαρακτήρα. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε επίσης ότι όπως το σύμπλεγμα της Κνωσού, έτσι και τα κυριότερα σύμβολα που το αντιπροσωπεύουν (τα κέρατα καθοσίωσης και ο διπλός πέλεκυς), αποτελούν σύμβολα τα οποία δανείστηκαν οι Μινωίτες από την Αίγυπτο, στο πλαίσιο μιας αστρικής λατρείας.⁹⁹⁴ Παρόλο που η πιθανή ανατολική, και μάλιστα αιγυπτιακή, προέλευση των συμβόλων αυτών έχει προταθεί συχνά στην έρευνα, δεν αφορά την παρούσα εργασία η περαιτέρω ανάλυση αυτής της θεωρίας, καθώς αυτή αναφέρεται μόνο στο πλαίσιο της πιθανότητας ύπαρξης κάποιου είδους λατρείας ουράνιων σωμάτων στην Κνωσό, όπως συνέβαινε και στο Mari.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μοιάζει να εμφανίζεται και στα δύο ανάκτορα ένα κοινό μοτίβο, στο οποίο μια σημαντική θεά με ιδιαίτερη σχέση με τα ουράνια σώματα, κυρίως με τον ήλιο, φροντίζει για τη βλάστηση και τη συνέχιση της ζωής.

⁹⁹³ MacGillivray 2003, 62, 64.

⁹⁹⁴ MacGillivray 2004, 330-7.

Κεφάλαιο 5. Συστήματα ανακτορικής οικονομικής διαχείρισης

5.1. Οικονομία στο ανάκτορο του Mari

Τα μέσα που διαθέτει η έρευνα, προκειμένου να ανασυνθέσει την εικόνα της οικονομικής ζωής του ανακτόρου του Mari και του οικονομικού του ρόλου μέσα στην πόλη, αλλά και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, είναι οι πινακίδες⁹⁹⁵ (τόσο από τα αρχεία του ίδιου του ανακτόρου όσο και άλλων πόλεων με τις οποίες είχε επαφές), τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, καθώς και η ίδια η θέση της πόλης. Στο 2^ο κεφάλαιο έχει ήδη γίνει αναφορά στην ίδρυση του Mari στη θέση Tell Hariri, με τις εξαιρετικά αφιλόξενες συνθήκες, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με τη δημιουργία καναλιών⁹⁹⁶, τα οποία άρδευαν την πόλη και τη συνέδεαν με εμπορικούς δρόμους.

Από την πρώτη φάση της πόλης (ΠΔ I-II περίοδος, περί το 2950-2650 π.Χ., Πόλη I) δεν σώζονται αρχεία και, επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν έχει εντοπιστεί κανένα κατάλοιπο το οποίο να μπορεί να ταυτιστεί με τους βασικούς θεσμούς μιας τυπικής μεσοποταμιακής πόλης, δηλαδή ανάκτορο και ναούς. Παρ' όλα αυτά, έχει επισημανθεί η αδυναμία ύπαρξης της πόλης χωρίς την κατασκευή των μεγάλων καναλιών και έχει υποστηριχθεί, πως αυτά τα μεγάλης κλίμακας και σημασίας έργα παραπέμπουν πιθανότατα σε μια συγκεντρωτική πολιτική εξουσία. Αυτή φαίνεται πως χρησιμοποίησε τη διαμόρφωση του τοπίου σε μεγάλη κλίμακα, ώστε να δημιουργήσει τη βάση ενός κράτους που στηριζόταν στο διεθνές εμπόριο, κυρίως των μετάλλων.⁹⁹⁷ Πράγματι, τα ελάχιστα υλικά κατάλοιπα αυτής της πρώιμης φάσης κατοίκησης παρέχουν ενδείξεις για την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων με απομακρυσμένες περιοχές.⁹⁹⁸

Εμφανής είναι, επίσης, η οργάνωση της πόλης σύμφωνα με τις αρχές της αστικοποίησης, χάρη στους τομείς εργαστηρίων που σώζονται ανάμεσα στα ελάχιστα

⁹⁹⁵ Dossin 1983β, 139-40· Durand 1987, 39· Renger 1994, 157-8.

⁹⁹⁶ Βλ. 2^ο κεφάλαιο, καθώς και Monchambert 2008, 157-63.

⁹⁹⁷ Margueron 1995β, 15-8· 2014α, 50· Leick 2007, 40· Dolce 2014, 183, 186-7· Montero Fenollós 2014, 233· Muller 2014, 74-5. Για το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, βλ. και Meijer 2001, 330-4.

⁹⁹⁸ Klima 1967, 39· Lebeau 1990, 349-72· 2000, 159· Margueron 2014α, 138-9. Χάνδρες από lapis lazuli και κορναλίνη αποδεικνύουν σχέσεις με απομακρυσμένες περιοχές, όπως το Αφγανιστάν, ενώ όστρεα τριτώνων στον ναό της Ninhursang συνδέουν το Mari με τον Περσικό Κόλπο και τον Ινδικό Ωκεανό. Επιπλέον, τέσσερις μεγάλοι κέρνοι από βασάλτη εικάζεται ότι ήρθαν είτε από την περιοχή Halabiye/Zalabiye, περί τα 180 χλμ. βορειότερα του Mari, είτε από την κοιλάδα του Habur. Ακόμη, έχει εντοπιστεί κεραμική προερχόμενη από το εξωτερικό της επικράτειας του Mari, όπως δύο αγγεία Κόκκινου Ρυθμού από τον τάφο 300, Νινευιτικά V όστρακα, και αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση.

κατάλοιπα της Πόλης I. Ιδιαίτέρως σημαντικοί έχουν θεωρηθεί οι κλίβανοι μεταλλουργίας που βρέθηκαν στο πρώτο επίπεδο κατοίκησης σε διάφορα σημεία, τα οποία στις επόμενες φάσεις αναδείχθηκαν σε σημαντικά κέντρα της πόλης, κυρίως κάτω από τον τομέα L του MBA (**Εικόνα 72**), που απέκτησε διοικητικό ρόλο, και κάτω από τον κεντρικό χώρο του Ιερού Περιβόλου.⁹⁹⁹ Από τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, η κατεργασία χαλκού φαίνεται πως κατείχε σημαντική θέση στην Πόλη I, δίνοντας την εντύπωση μιας συντελεσθείσας «μεταλλουργικής επανάστασης».¹⁰⁰⁰ Η Πόλη I, μάλιστα, προσφέρει και ένα ιδιαίτερο εύρημα: δύο αποτυπώματα τροχών αμαξιδίου εντός του εργαστηρίου κατασκευής τους, κάτω από τον Τομέα L του MBA (φάση 4, επίπεδο C, περ. 2800 π.Χ.) (**Εικόνα 73**). Πρόκειται για τα αρχαιότερα σωζόμενα δείγματα κατασκευής τροχού στην Εγγύς Ανατολή μέχρι σήμερα, ενώ η ανακάλυψή τους είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς αυτά τα αποτυπώματα βοήθησαν στον προσδιορισμό της τεχνολογίας που χρησιμοποιήθηκε για να κατασκευαστούν οι πρώιμοι τροχοί.¹⁰⁰¹

Τα στοιχεία οικονομικής οργάνωσης που είναι δυνατόν να αντληθούν από τα λίγα κατάλοιπα της —ομοίως χωρίς ανευρεθέν ανάκτορο— Πόλης II (περ. 2250-2220 π.Χ., ΠΔ III) δείχνουν, ότι είναι υπαρκτός στο Mari της μέσης 3^{ης} χιλιετίας ο μεσοποταματικός¹⁰⁰² θεσμός της οργάνωσης σε «οίκους» (*bitum*), χαρακτηριστικό στοιχείο του οποίου αποτελεί, εκτός από την κοινή ζωή, και η αφοσίωση στη διεξαγωγή ενός είδους εργασίας.¹⁰⁰³ Τέτοιου είδους οργάνωση έχει εντοπιστεί στη συνοικία δυτικά της Κύριας Εισόδου του —μετέπειτα— MBA, η οποία φαίνεται πως κατά την περίοδο της Πόλης II ήταν αφιερωμένη στις τεχνικές δραστηριότητες (**Εικόνα 74**).¹⁰⁰⁴ Ένας ακόμη τέτοιος «οίκος» εντοπίστηκε στον Βόρειο Τομέα της πόλης, όπου βρίσκεται η μεγάλη Οικία των Εργαστηριακών Εγκαταστάσεων, αφιερωμένη στη βαφή υφασμάτων και την παραγωγή άρτου σε μεγάλη κλίμακα. Στον ίδιο τομέα τοποθετείται και ένα ποτάμιο λιμάνι (*karum*), η παρουσία του οποίου

⁹⁹⁹ Margueron 2014α, 49-50, 136-7· Muller 2014, 70-1. Στα ανώτερα στρώματα του Τομέα L (αρχιτεκτονικό επίπεδο A), βρέθηκαν και αρκετές εγκαταστάσεις επενδυμένες με πίσσα. Μία μάλιστα διέθετε αγγεία βυθισμένα στο έδαφος, γεγονός που υποδεικνύει τη χρήση υγρών. Κοντά σ' αυτήν την εγκατάσταση, βρίσκεται μία της πόλης II, η οποία έχει ερμηνευθεί ως καθαριστήριο (Muller 2014, 68-9). Βλ. και «η συνοικία με τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις του σκάμματος B»: Margueron 2004, 169-70 και εικ. 145.

¹⁰⁰⁰ Muller 2014α, 72.

¹⁰⁰¹ Butterlin 2008, 293-5· Margueron 2014α, 136-7, 139· Muller 2014, 67· Vila 2015, 277-8.

¹⁰⁰² Ενδεχομένως ο σουμεριακός πολιτισμός έφτασε ως το Mari χάρη στις επαφές του με την Τρίτη Δυναστεία της Ur.

¹⁰⁰³ Renger 1994, 170-3· Leick 2007, 95, 105-10. (Ως *bitum* χαρακτηρίζονται τόσο οι συντεχνίες τεχνιτών ή άλλων παραγωγών που εξειδικεύονται σε μια συγκεκριμένη δραστηριότητα όσο και οι μεγάλοι θεσμοί, δηλαδή το ανάκτορο και οι ναοί.)

¹⁰⁰⁴ Margueron 2014α, 55, 138.

μαρτυρείται από μεταγενέστερα κείμενα, του 18^{ου} αιώνα π.Χ. (**Κείμενο 30**).¹⁰⁰⁵ Το Προσαργονικό Κτηρίο, όπως και το MBA κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ., έχει είσοδο προς την κατεύθυνση της ζώνης του *karum* και η θέση αυτή ευνοεί τόσο την προμήθεια νερού από το συνδετικό κανάλι, όσο και τον άμεσο έλεγχο μιας ζώνης μεγάλης οικονομικής σημασίας.

Οι ελάχιστες πινακίδες που χρονολογούνται στην πρώτη φάση του κτηρίου που εμφανίστηκε στην 3^η χιλιετία π.Χ., του Προσαργονικού Κτηρίου, φανερώνουν ότι βρισκόταν σε εφαρμογή το σύστημα της αποθήκευσης και αναδιανομής¹⁰⁰⁶ των προϊόντων στα μέλη του οίκου¹⁰⁰⁷, παρά το γεγονός ότι δεν έχουν ταυτιστεί κάποιοι χώροι του πρώιμου αυτού κτηρίου ως αποθήκες. Από τις πινακίδες προσφέρονται στοιχεία που αφορούν στην διανομή χαλκού σε ορισμένα μέλη του προσωπικού του συγκροτήματος, σε καταλόγους ενδυμάτων, σιτηρών¹⁰⁰⁸ και άλλων τροφίμων.

Στοιχεία για την ίδια περίοδο προσφέρει και το αρχείο της 3^{ης} χιλιετίας από τη γειτονική Ebla, καθώς αφορά στις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις της με το Mari, στις οποίες βέβαια τον κύριο λόγο είχαν οι βασιλείς.¹⁰⁰⁹ Κύρια αντικείμενα των οικονομικών συναλλαγών στο αρχείο της Ebla ήταν το λάδι (*I.GIS*), ξύλινα αντικείμενα και υφάσματα, διάφορες ποσότητες αργύρου και χρυσού, εγχειριδίων, πολύτιμων λίθων, ανθρώπινου δυναμικού¹⁰¹⁰ και διάφορων άλλων ειδών¹⁰¹¹. Σε μία, μάλιστα, περίπτωση, αναφερόταν η φράση *KUG.DIM Ma-ri*, που μεταφράζεται ως «τεχνίτης πολύτιμων μετάλλων του Mari». Όλα αυτά τα είδη περιγράφονται ως *NIG.BA*, λέξη που αποδίδεται ως «δώρα». Η φράση *NIG.BA LUGAL Ma-ri*, δηλαδή «δώρο του βασιλιά του Mari» (**Κείμενο 31**), θα ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί είτε ως δώρο προς τον βασιλιά του Mari από τον βασιλιά της Ebla είτε αντίστροφα από αυτόν. Σε κάθε περίπτωση, τη μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά αφορούν στην ανταλλαγή δώρων μεταξύ βασιλείων¹⁰¹², πρακτική η οποία, εκτός

¹⁰⁰⁵ Leemans 1960, 106, 108· Charpin και Durand 1983, 118· Michel 1996, 416· Margueron 2014α, 14-5. Το *karum* δεν έχει εντοπιστεί εξαιτίας της διάβρωσης του βόρειου τμήματος της πόλης, στο οποίο εικάζεται ότι βρισκόταν.

¹⁰⁰⁶ Αυτό το μοντέλο είναι αποδεκτό από τους μελετητές για ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Βλ. και Κοπανιάς 2020, 4.

¹⁰⁰⁷ Renger 1994, 176· Κοπανιάς 2020, 4-5.

¹⁰⁰⁸ Charpin και Durand 1987, 77, κειμ. 13 (M.10701) και αριθ. 14-16.

¹⁰⁰⁹ Archi 1981, 131-66· 2016, 3-8· Gelb 1992, 127.

¹⁰¹⁰ Μουσικοί και τραγουδιστές (*nar*) του Mari έφταναν στην Ebla κατά μεγάλες ομάδες και συμμετείχαν σε εορτές της αυλής της Ebla, λαμβάνοντας σε αντάλλαγμα υφάσματα και μερίδες τροφής (Biga 2014, 174).

¹⁰¹¹ Biga 2014, 176-9.

¹⁰¹² Gelb 1992, 129-30.

από διπλωματικούς σκοπούς, εξυπηρετούσε και περισσότερο πρακτικές ανάγκες¹⁰¹³. Χάρη σ' αυτά, είναι δυνατόν να υποτεθεί πράγματι η ύπαρξη ανακτόρου στην Πόλη II του Mari, ακόμη και αν αυτό δεν ήταν το «προσαργονικό ανάκτορο».

Από τη φάση P-1 της Πόλης II ήρθαν στο φως μερικές νέες πινακίδες διοικητικού και οικονομικού χαρακτήρα από την τομή του ανακτόρου αλλά και των παρακείμενων ναών, οι οποίες αφορούν στη διανομή μερίδων τροφής σε διάφορα πρόσωπα, εργαζόμενα στα κτήρια αυτά. Αυτή η εμφάνιση παρόμοιων αρχείων, στο ανακτορικό κτήριο και τους ναούς, έρχεται να ενισχύσει τις ερμηνείες για τη φύση του κτηρίου ως «ναού – βιοτεχνικού κέντρου», πριν αυτό μετατραπεί σαφώς πλέον σε ανάκτορο¹⁰¹⁴.

Κατά την τελευταία φάση της Πόλης II, όπως έχει αναφερθεί, είναι περισσότερο βέβαιη η ύπαρξη ανακτόρου στο σημείο όπου αργότερα κτίστηκε το MBA, συγκεκριμένα η φάση P-0 του Προσαργονικού Κτηρίου. Για την περίοδο αυτή, κατά την οποία κυβερνούν οι *Šakkanakku* (περ. 2200-2000 π.Χ.), υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από τις ακκαδικές πηγές της Βαβυλωνίας, όπου οι αναφορές στο Mari, όμως, είναι ελάχιστες. Οι πιο ενδιαφέρουσες αναφορές, που δείχνουν μια εικόνα από την οικονομική ζωή του ανακτόρου, είναι μια μικρή ομάδα κειμένων από το αρχείο του Qurādum, τα οποία αναφέρονται σε αργυρά και χρυσά αντικείμενα, ένα συμβόλαιο πώλησης, καθώς και ένα σχετικό με την αγορά μιας μεγάλης ποσότητας χοιρινού λίπους από το Mari.¹⁰¹⁵ Επιπλέον, φαίνεται πως υπήρχαν σχέσεις με την Τρίτη Δυναστεία της Ur (Ur III)¹⁰¹⁶, κατά την περίοδο της οποίας, πιθανώς, κάποιοι από τους στρατιωτικούς διοικητές του Mari άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται (χάρη και στην αποδυνάμωση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας στη Βαβυλωνία) και αρχίζει πλέον να εμφανίζεται στα κείμενα ο τίτλος *lugal*, που ερμηνεύεται ως «βασιλιάς».¹⁰¹⁷ Από την πρόιμη αυτή φάση της Πόλης III δεν έχουν διατηρηθεί καθόλου επαρκώς αρχαιολογικά στοιχεία για τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις, ωστόσο η ύπαρξή τους υπονοείται από τα κείμενα.¹⁰¹⁸

Στο MBA της 2^{ης} χιλιετίας, επί της Αμοριτικής Δυναστείας και της σύντομης ασσυριακής κατάκτησης, είναι σαφής η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αποθηκευτικών χώρων στους Τομείς F και R. Αναγνωρίζονται, επιπλέον, οι διοικητικοί Τομείς L και

¹⁰¹³ Michel 1996, 397.

¹⁰¹⁴ Cavigneaux 2014, 295-302, 304, 309.

¹⁰¹⁵ Gelb 1992, 151.

¹⁰¹⁶ Parrot 1968, 45-52· Crawford 1992, 77, 79· Margueron 2003, 139-40· Leick 2007, 41-5.

¹⁰¹⁷ Gelb 1992, 161-2· Margueron 2014a, 13, 32-3.

¹⁰¹⁸ Margueron 2014a, 138.

P, ο Τομέας Ο με τους φούρνους, που σχετίζεται με την προετοιμασία τροφής για τα μέλη του ανακτορικού «οίκου», καθώς και ο Τομέας G, στον οποίον διαμένουν οι πολυάριθμοι δούλοι (**Εικόνα 25**).¹⁰¹⁹ Δεν αμφισβητείται πλέον, όσον αφορά στη 2^η χιλιετία, η οικονομική οργάνωση του ανακτόρου με βάση το σύστημα αποθήκευσης και αναδιανομής, καθώς αποδείξεις προσφέρουν και τα πολυάριθμα αρχεία¹⁰²⁰ της περιόδου.

5.1.1 Το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής»

Τα στοιχεία για την ύπαρξη του συστήματος αυτού εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό σε έναν αριθμό από καταλόγους προσωπικού στο Mari, στους οποίους καταγράφονται οι ποσότητες των μερίδων διαφόρων αγαθών που διανέμονται σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων εξαρτώμενων από το ανάκτορο¹⁰²¹, όπως το λάδι που διανέμεται στις υφάντριες και τους τεχνίτες, σύμφωνα με το κείμενο TH 84.82, και στον ποιμένα Namirum, κατά το κείμενο TH 84.73¹⁰²². Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το κείμενο 86 από το ARM IV, καθώς και τα κείμενα 1 και 56 από το ARM I (**Κείμενα 32–34**). Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, παραχωρούνται σε μέλη της ανώτερης τάξης και αξιωματούχους του ανακτόρου αρμοδιότητες που σχετίζονται με παραγωγικές δραστηριότητες, κυρίως την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Αντίστοιχα, τα άτομα αυτά είναι υποχρεωμένα να αποδίδουν στο ανάκτορο μέρος της παραγωγής. Επιπλέον, το ανάκτορο παρέχει σ' αυτούς τους ανθρώπους όλα τα μέσα που χρειάζονται για να εργασθούν¹⁰²³, όπως, για παράδειγμα, φαίνεται στην περίπτωση του **Κείμενο 34**, σύμφωνα με το οποίο ο Šamši-Addu στέλνει στο Mari κάποιον Zimri-Erah, στον οποίον ο Yašmah-Addu καλείται να δώσει 100 στρέμματα γης, κι επιπλέον 50 στρέμματα σε κάποιον Hasidanum. Παρομοίως, τα **Κείμενα 32–37** αναφέρονται σε παραχώρηση κτημάτων και σιτηρών. Μερίδες τροφίμων¹⁰²⁴, ρουχισμού και πολύτιμων υλικών διανέμονται επίσης και στα μέλη της βασιλικής

¹⁰¹⁹ Margueron 2014a, 117-8.

¹⁰²⁰ Για την οργάνωση του Βασιλικού Αρχείου, βλ. Charpin 2001, 13-30.

¹⁰²¹ Renger 1994, 179-80.

¹⁰²² Charpin 1987, 597-8, αριθ. 2 και 3.

¹⁰²³ Renger 1994, 172-3· Κοπανιάς 2020, 7. Για τον όρο *ilkum*, που περιγράφει γενικά τις δραστηριότητες για τις οποίες το ανάκτορο ανταμείβει με την παροχή καλλιεργήσιμης έκτασης, βλ. Abrahami 1997, 13. Βλ. και Charpin 1992, 32-3 και υποσ. 6· Durand 1994, 106, κείμ. 66 [A.2121].

¹⁰²⁴ Την ύπαρξη αυστηρά οργανωμένου «γραφείου ελαίου», με συγκεκριμένη ηγεσία και αυστηρές καταγραφές των ποσοτήτων που έβγαιναν από το ανάκτορο για οικονομικούς ή θρησκευτικούς ή και πολιτικούς λόγους, περιγράφει ο Duponchel (1997, 201-16 και 217-55 για τα κείμενα).

οικογένειας¹⁰²⁵, στους ανώτατους αξιωματούχους, αλλά και στους αγγελιαφόρους-πρεσβευτές (*mār šiprim*)¹⁰²⁶, η κοινωνική θέση των οποίων επηρεάζει άμεσα την ποσότητα που λαμβάνουν¹⁰²⁷. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό συντηρείτο και ο στρατός.¹⁰²⁸

Άξια αναφοράς κρίνεται και η ύπαρξη ενός προσώπου το οποίο εμφανίζεται να δρα εκ μέρους του βασιλιά, όταν αυτός απουσιάζει από το ανάκτορο και την πόλη, και το οποίο είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως ο «διοικητής του ανακτόρου». Στην εποχή του Zimri-Lim, τον ρόλο αυτόν φαίνεται να έχει ο Baḥdi-Lim, ο οποίος στην αλληλογραφία του με τον βασιλιά τον ενημερώνει για όλα τα ζητήματα που απασχολούν το ανάκτορο και την πόλη και τον διαβεβαιώνει πως όλα λειτουργούν χωρίς προβλήματα, με την επαναλαμβανόμενη φράση «*Η πόλη του Mari, το ανάκτορο και ο τομέας βαίνουν καλώς*».¹⁰²⁹

Ένα ακόμη άτομο, με πολύ υψηλή θέση μέσα στο MBA επί Zimri-Lim, ήταν ο Mukannišum, ένας ανώτατος αξιωματούχος, στον οποίον γίνεται αναφορά σε πολλά κείμενα του Βασιλικού Αρχείου και του οποίου διασώζεται η πολύ εκτενής αλληλογραφία¹⁰³⁰ με τον ίδιο τον βασιλιά, αλλά και με άλλα πρόσωπα. Ο Mukannišum ήταν ο ένας από τους τρεις «επιμελητές» (*sa-tam*) που αναφέρονται ως «προσωπικό του εσωτερικού (του ανακτόρου)»¹⁰³¹ και έφερε τον τίτλο *satammum*, τον οποίον μπορούσαν να φέρουν ταυτόχρονα περισσότερα του ενός άτομα¹⁰³². Επιπλέον, ο Mukannišum ανήκε σε μια ομάδα ατόμων που αναφέρονται ως *dumu-mes e tur-pi*,

¹⁰²⁵ Van Koppen 2002, 323-331.

¹⁰²⁶ Οι ανώτατοι αξιωματούχοι, ανάμεσά τους και οι πρέσβεις, λαμβάνουν θέση στο βασιλικό τραπέζι, ενώ οι υπόλοιποι κάθονται πιο μακριά, όπως φαίνεται και από τη διήγηση της τελετής από τον Habdu-Malik, ο οποίος βρισκόταν σε διπλωματική αποστολή στην Kurda: «*Καθώς έπεφτε η νύχτα, με κάλεσαν για το γεύμα και πήγα. Κανένα άλλο πρόσωπο από τους βοηθητικούς δεν είχε θέση απέναντι από τον βασιλιά εκτός από εμένα.*» (Charpin et al. 1988, κείμ. 392). Τα ARM XII, αριθ. 747, και ARM XXIII, αριθ. 243, δείχνουν επίσης την παρουσία αγγελιαφόρων στα βασιλικά γεύματα (Biro 1964, 238-9· Bardet et al. 1984, 221-4). Διανομή ενδυμάτων στους πρέσβεις κατά τα βασιλικά γεύματα αναφέρεται στο ARM II, αριθ. 76 (Jean 1941). Τελετές χρίσματος με αρωματικά έλαια αναφέρονται στο ARM VII, αριθ. 21, 75 κ.ά. (Bottéro 1956) και στο Duponchel 1997.

¹⁰²⁷ Sasson 1973, 59-61, 65, 67, 74· Lafont 1992, 169-71, 178 και υποσ. 63-65. Η σχέση θέσης με τα μερίδια φαίνεται μέσα από μια σειρά κειμένων, στα οποία καταγράφονται τα μερίδια λαδιού, κρέατος, ρουχισμού και αργύρου, που διανέμονται σε διάφορα γυναικεία πρόσωπα, από τα οποία κάποια είναι θυγατέρες του Zimri-Lim και κάποια σύζυγοί του (Dossin 1967· 1951· Bottéro 1957).

¹⁰²⁸ Durand 1994, 88-9, κείμ. 50 [A.4209], 112, κείμ. 71 [A.3020]· Abrahami 1997, 12, 35-7, 64-5· Joannès 2002, 170-82· Charpin 2005, 419, αριθ. 133.

¹⁰²⁹ Kupper 1953, i-ii· Lafont 2002, 382.

¹⁰³⁰ 23 επιστολές του ίδιου προς τον βασιλιά (Dossin et al. 1964, κείμ. 2-24), 38 επιστολές που έχει λάβει (Rouault 1977a). 91 επιπλέον επιστολές (60 ληφθείσες και 31 απεσταλμένες) από το αρχείο του Mukannišum δημοσιεύτηκαν στο Lafont 2002, 375-81.

¹⁰³¹ Durand 1983β, κείμ. 398.

¹⁰³² Lafont 2002, 373.

«γραφείς της διοίκησης».¹⁰³³ Φαίνεται, επομένως, ότι ο αξιωματούχος αυτός δρούσε απευθείας υπό τις εντολές του βασιλιά και απασχολείτο αποκλειστικά εντός του ανακτόρου, με ό,τι αφορούσε στις αποθήκες και τα αποθέματά τους, τις πρώτες ύλες και τα ολοκληρωμένα προϊόντα. Επίσης, παρ' όλο που δεν ήταν ο ίδιος τεχνίτης, είχε την ευθύνη των εργαστηρίων και των τεχνιτών που λειτουργούσαν υπό τη βασιλική εποπτεία.¹⁰³⁴ Συνοπτικά, ο Mukannišum ασχολείτο με την ένδυση και την παραγωγή υφασμάτων¹⁰³⁵, τα αρώματα, την παραγωγή και την αποθήκευση λαδιού¹⁰³⁶, τον χαλκό —τόσο ως πρώτη ύλη όσο και τα παράγωγά του προϊόντα—¹⁰³⁷, τα πολύτιμα μέταλλα και τους λίθους (κοσμηματοποιία κλπ), το ξύλο, το δέρμα. Πιο περιστασιακά ασχολείτο και με την καλαθοπλεκτική, τη βαφή, την τοιχοποιία και άλλες δραστηριότητες του ανακτόρου, όπως το πελέκημα και τη γλυπτική λίθων και άλλα¹⁰³⁸.

Στις οικονομικές δραστηριότητες και αρμοδιότητες του MBA εντάσσεται και η ευθύνη για την κατασκευή και διατήρηση των αρδευτικών έργων, τα οποία ήλεγχε χάρη στους διοικητές των πόλεων του βασιλείου (**Κείμενα 38–40**).¹⁰³⁹ Μάλιστα, η επιστολή του αξιωματούχου Sûmû-Hadû στον Zimri-Lim δείχνει την επιτακτική ανάγκη της άμεσης ανακτορικής παρέμβασης στο ζήτημα των καναλιών (**Κείμενο 40**). Εν προκειμένω, ο Sûmû-Hadû ενημερώνει τον —απόντα κατά την περίοδο εκείνη—βασιλιά ότι κατά τη διάρκεια της νύχτας πλημμύρισε το μεγάλο κανάλι, που ήταν παράλληλο στον Ευφράτη και διαπερνούσε την πεδιάδα του Mari. Ο ίδιος ο αξιωματούχος, παρ' όλο που ασθενούσε τότε, ανέλαβε αμέσως δράση για την άμεση αποκατάσταση της ζημιάς και την επισκευή των κατεστραμμένων αρδευτικών έργων.¹⁰⁴⁰

5.1.2. Εμπόριο και διπλωματία

Το Mari εισήγε συστηματικά ορισμένα προϊόντα, τα οποία απουσίαζαν από την επικράτειά του εξαιτίας των κλιματικών και γεωλογικών συνθηκών. Τα προϊόντα αυτά, τα οποία έφταναν στο ανάκτορο για να καλύψουν τις ανάγκες της άρχουσας

¹⁰³³ Durand 1983α, 127, υποσ. 14.

¹⁰³⁴ Lafont 2002, 374.

¹⁰³⁵ Rouault 1977β, κείμ. 12.

¹⁰³⁶ Bardet et al. 1984, 415-9· Duponchel 1997, 201-62, κυρίως σελ. 205.

¹⁰³⁷ Lacambre 1997, 111-23.

¹⁰³⁸ Lafont 2002, 374. Για τα υλικά, βλ. τα σχετικά κεφάλαια στο Rouault 1977.

¹⁰³⁹ Kupper 1948, i-ii· 1964, 113-6· Guillot 1997, 277.

¹⁰⁴⁰ Lafont 1992β, 93-4.

τάξης, αποτελούσαν είτε αγορά από τους εμπόρους είτε διπλωματικά δώρα μεταξύ γειτονικών, αλλά και πιο μακρινών, βασιλικών οίκων.¹⁰⁴¹ Οι έμποροι κινούνταν ελεύθερα ανάμεσα στα βασίλεια και δεν εξαρτώνταν από το ανάκτορο.¹⁰⁴² Ουσιαστικά, οι μόνες δραστηριότητες των εμπόρων οι οποίες αφορούν στην ανακτορική οικονομική οργάνωση είναι η λειτουργία τους ως προμηθευτών του ανακτόρου και οι δασμοί που κατέβαλλαν σ' αυτό (**Κείμενο 41**).¹⁰⁴³ Ωστόσο, το αρχείο του Mari ασχολείται περισσότερο με την απογραφή των αποθεμάτων του ανακτόρου παρά με το είδος των συναλλαγών με τους εμπόρους που το τροφοδοτούσαν. Επιτρέπει, παρ' όλα αυτά, να φανεί ότι το MBA λειτουργούσε πρακτικά ως «πελάτης» των ελεύθερων εμπόρων, ο οποίος ενίοτε αναλάμβανε ο ίδιος την οργάνωση μιας εμπορικής αποστολής για την εξυπηρέτηση κάποιας συγκεκριμένης ανάγκης του. Στην περίπτωση αυτή, ο επιφορτισμένος από τον βασιλιά έμπορος απαλλασσόταν από τους δασμούς. Άξια αναφοράς είναι και μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι δρούσαν ως έμποροι, αλλά ουσιαστικά ήταν ανώτεροι αξιωματούχοι και υπάγονταν απευθείας στον βασιλιά.¹⁰⁴⁴

Απαραίτητη ήταν η εισαγωγή σιτηρών από περιοχές περισσότερο καλλιεργήσιμες, όπως η κοιλάδα του Khabur.¹⁰⁴⁵ Μεγάλο μέρος των εισαγωγών καταλάμβανε το ελαιόλαδο από τα δυτικά, όπως για παράδειγμα από το Aleppo. Συστηματικές ήταν και οι εισαγωγές οίνου, ο οποίος εθεωρείτο προϊόν πολυτελείας, καταναλωνόταν από την άρχουσα τάξη και προσφερόταν στους θεούς. Στον ρόλο του προμηθευτή οίνου του Mari τα πρωτεία είχε το Karkemiš, ενώ, προς το τέλος της ζωής του βασιλείου, οι εισαγωγές φαίνεται να γίνονταν από την επικράτεια του Yamhad (**Κείμενα 42-43**).¹⁰⁴⁶ Ο οίνος καταναλώνεται στο Mari και στέλνεται ως διπλωματικό δώρο σε άλλα βασίλεια. Στο πνεύμα αυτό κινούνται τρεις επιστολές του Zimri-Lim προς την κύρια σύζυγό του, βασίλισσα Šibtu (**Κείμενα 44-46**).¹⁰⁴⁷ Το

¹⁰⁴¹ Dossin 1983, 144-7· Renger 1994, 168· Michel 1996, 397.

¹⁰⁴² Michel 1996, 418· Lerouxel 2002, 413-44.

¹⁰⁴³ Ο δασμός *mikum* αφορούσε κάθε είδους εμπόριο που λάμβανε χώρα στο βασίλειο —εισαγωγές και εσωτερικό εμπόριο— και ανεξάρτητα από τον τρόπο μεταφοράς, δια ξηράς με καραβάνια ή δια μέσου του ποταμού με πλοιάρια (Burke 1964, 67-9, 89-95· Durand 1990a, 81· Michel 1996, 407-8). Το MBA ενδεχομένως λάμβανε και το *datum*, το «τέλος του καραβανιού», το οποίο θα κατέβαλλαν οι διερχόμενοι Ασσύριοι έμποροι, που εμπορεύονταν κασσίτερο και υφάσματα σε αγορές της βόρειας Μεσοποταμίας και της Καππαδοκίας, συμπεριλαμβανομένου και του *kārum* Kaniš/Kanesh στην Ανατολία, περί τα τέλη του α' τετάρτου του 18^{ου} αιώνα π.Χ., επί Zimri-Lim (Beitzel 1992, 35, 42-56). Οι εμπορικοί αυτοί φόροι πληρώνονταν κυρίως σε άργυρο. Βλ. και Margueron 2000β, 101-6.

¹⁰⁴⁴ Michel 1996, 419-20.

¹⁰⁴⁵ Akkermans και Schwartz 2003, 222.

¹⁰⁴⁶ Lion 1992, 107· Michel 1996, 386-8.

¹⁰⁴⁷ Leemans 1960, 119· Artzi και Malamat 1971, 77, 84-5· Lerouxel 2002, 447. Άλλα κείμενα που δείχνουν άφιξη οίνου στο Mari επί Zimri-Lim: Birot 1960, κείμ. 17· Durand 1983β, κείμ. 95-99· Talon

βασιλείο φαίνεται ότι διέθετε και δικούς του αμπελώνες σε δύο πόλεις τουλάχιστον, την Terqua και ίσως την Saggaratum, τους οποίους εικάζεται ότι κατάφερε να καλλιεργήσει και να συντηρήσει, μετά την εισαγωγή του φυτού στην περιοχή και παρά τις μη ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί.¹⁰⁴⁸

Στο βασίλειο εισαγόταν και ξυλεία —που απουσίαζε από την άμεση επικράτεια του— (**Κείμενα 47-60**)¹⁰⁴⁹, η πλειονότητα της οποίας προοριζόταν για την κατασκευή οικοσκευής και αντικειμένων για οικοδομική χρήση¹⁰⁵⁰ ή, στην περίπτωση της αρωματικής ξυλείας, για την παρασκευή αρωματικών ελαίων¹⁰⁵¹. Επιπλέον, τα αποθέματα ξυλείας του Mari εξυπηρετούσαν κατά καιρούς τις ανάγκες άλλων, πιο ανατολικών πόλεων (**Κείμενα 49-50, 53 και 55-57**).¹⁰⁵² Όπως και στην προαναφερθείσα περίπτωση της αμπέλου, συχνό φαινόμενο ήταν και η εισαγωγή και μεταφύτευση ολόκληρων δένδρων στο βασίλειο, παρ' όλο που δεν ήταν γηγενή είδη (**Κείμενο 58**). Διπλωματικό δώρο μεταξύ των βασιλέων φαίνεται πως αποτελούσε και το αλάτι (**Κείμενα 61-62**), το οποίο χρησιμοποιούνταν και ως συντηρητικό των τροφίμων.¹⁰⁵³ Ως διπλωματικά δώρα εισάγονταν επίσης η πίσσα (**Κείμενο 63**) και η στυπτηρία.¹⁰⁵⁴

Ο κασσίτερος, απαραίτητος για τη δημιουργία του μπρούντζου, από τον οποίο κατασκευάζονταν τα όπλα και τα εργαλεία (**Κείμενα 64-65**), αποτελούσε επίσης σημαντικό μέρος των εισαγωγών. Όπως αναφέρθηκε και στο 1^ο κεφάλαιο, ο κασσίτερος που εχρησιμοποιείτο στο Mari προερχόταν από το Elam και έφθανε είτε ως αγορά είτε ως διπλωματικό δώρο που έφερναν οι πρέσβεις του Elam. Το Mari, κατόπιν, προωθούσε το πλεόνασμά του στα βασίλεια της Δύσης και της μεσογειακής ακτής, όπως το Karkemiš, την Ursu, το Aleppo, την Qatna, τη Hasor και την Ugarit,

1985, κείμ. 65, M.6521, M.85774, M.10319. Άλλα κείμενα που δείχνουν τη διασπορά του οίνου στην Ανατολή μέσω του Mari επί Zimri-Lim: Bardet et al. 1984, 355, M.8216· Talon 1985, κείμ. 67, 70.

¹⁰⁴⁸ Birot 1960, 272· Durand 1983β, 104 και κείμ. 99· Lion 1992, 107-11, κείμ. M.5316 και 112, κείμ. A.793.

¹⁰⁴⁹ Burke 1964, 71· Cadelli 1994, 162-8, κείμ. 87 [M.5428], 88 [A.855], 89 [A.224]· Lafont 1997, 263-6, κείμ. 129 [A.20] και 266· Kupper 1998, 19, 21-2. Για αναφορές σε περισσότερες μεταφυτεύσεις οπωροφόρων δένδρων κοντά στην πρωτεύουσα του Mari, βλ. και Kupper 1983, κείμ. 329. Επίσης, Bardet et al. 1984, 518 και 581.

¹⁰⁵⁰ Emery-Barbier 2007, 210· Kupper 1998, 19, 21.

¹⁰⁵¹ Jean 1941, κείμ. 15· Dossin 1946, κείμ. 122· Kupper 1983, 261· 1998, κείμ. 17, 21:11-20· Charpin et al. 1988, 515· Lerouxel 2002, 448-9· Emery-Barbier 2007, 209-10.

¹⁰⁵² Michel 1996, 388-90· Kupper 1998, 24, 28-30.

¹⁰⁵³ Durand 1990β, 629-34· Guichard 1997, 184-5· Kupper 1998, 193, 202-4. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια αλυκή στην περιοχή Hatta, η οποία εντοπίζεται εντός της επικράτειας του Mari και η οποία φαίνεται να σχετίζεται με μια συγκεκριμένη αλλά σχετικά άγνωστη θεότητα ονόματι Hatta (Dossin 1967, 160· Guichard 1997, 173-84, 16, κείμ. 18 [M.18070+M.18144]).

¹⁰⁵⁴ Connan και Deschesne 2007, 166-7· Michel 1996, 394-5 (για χρήση πίσσας στη θέση του MBA κατά την 3^η χιλιετία και τη 2^η χιλιετία) και 171-4 (για την προέλευση της πίσσας του Mari).

όπου ανταλλάσσονταν με χαλκό από την Κύπρο.¹⁰⁵⁵ Τα αρχεία του MBA περιέχουν μεγάλο αριθμό κειμένων που αναφέρονται στον έλεγχο των μετάλλων, δηλαδή του καθαρού χαλκού και του κασσιτέρου, αλλά και στη διαδικασία παρασκευής του επεξεργασμένου χαλκού και των χάλκινων αντικειμένων, πρώτο βήμα της οποίας είναι η απόκτηση του κασσιτέρου.¹⁰⁵⁶ Η κατεργασία των μετάλλων ήταν μια εργασία η οποία ελεγχόταν στενά από το ανάκτορο. Στα κείμενα, καταγράφονται όλα τα είδη ειδικευμένων μεταλλουργών, οι οποίοι χωρίζονταν και σε ομάδες ειδίκευσης και επιπέδου εμπειρίας. Όπως αναφέρθηκε και στο 3^ο κεφάλαιο, δεν έχουν αναγνωριστεί εργαστηριακοί χώροι εντός του χώρου του MBA, επομένως όλα τα εργαστήρια μεταλλουργίας πιθανότατα βρίσκονταν εκτός του ανακτόρου, ωστόσο η εργασία και το προσωπικό τους επιβλέπονταν στενά από το ανάκτορο, το οποίο τους προμήθευε την απαραίτητη πρώτη ύλη.¹⁰⁵⁷ Έχει ήδη γίνει συνοπτική αναφορά στον σημαντικό ρόλο του αξιωματούχου Mukannišum στην οργάνωση και παραγωγή των εργαστηρίων μεταλλουργίας.

Οι πολύτιμοι λίθοι ανήκαν στον βασιλιά του Mari, στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο. Τα αρχεία, συνήθως, δεν δίνουν στοιχεία για την προέλευση των λίθων αυτών, παρά μόνο καταγράφουν την ποσότητά τους, τη διαδικασία μεταφοράς τους στα βασιλικά εργαστήρια και την αποστολή τους ως δώρα. Οι βασιλείς τους αντάλλαξαν συχνά με άργυρο ή άλλα αναγκαία εμπορεύματα. Γι' αυτό, κατά τις μετακινήσεις του βασιλιά του Mari, οι θησαυροί του συνήθως τον ακολουθούσαν μέσα σε κιβώτια, τα οποία εμπιστευόταν σε υψηλούς αξιωματούχους, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν κατά τη διάρκεια των ταξιδιών.¹⁰⁵⁸ Γενικά, οι διάφορες αυλές της Μεσοποταμίας εκτιμούσαν τους πολύτιμους λίθους. Καθώς, όμως, οι περιοχές τους δεν διέθεταν κοιτάσματα, συχνά οργάνωναν επιχειρήσεις με σκοπό την απόκτησή τους, τις οποίες ανέθεταν σε ανώτερους αξιωματούχους τους. Κάποιος Iddatum επιφορτίστηκε με την αγορά πολύτιμων λίθων και, με μια επιστολή στον βασιλιά, επιχειρεί να αποδείξει τον ζήλο που επιδεικνύει για την αποπεράτωση της αποστολής του, καθώς και να του δώσει αναφορά (**Κείμενο 66**).¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Dossin 1952, κείμ. 20· Bottéro 1956, 86-7· Muhly 1973, 214, 289, 292-6· Bardet et al. 1984, κείμ. 556· Limet 1986, κείμ. 14 και 16· Michel 1996, 390-1· Lacambre 1997, 91-121, βλ. και τον πίνακα στις σελ. 105-6· Lerouxel 2002, 451-2· Montero Fenollós 2006, 299-302· 2007, 215-6· Biga 2014, 178. Κασσίτερο που διοχετεύεται δυτικά μέσω του Mari αγοράζει στην Ugarit και η Κρήτη, όπως έχει προαναφερθεί (βλ. και Astour 1995, 1414).

¹⁰⁵⁶ Kupper 1983, κείμ. 205-7, 210, 212-4· Lacambre 1997, 113-21· Montero Fenollós 2007, 215.

¹⁰⁵⁷ Montero Fenollós 2007, 216.

¹⁰⁵⁸ Michel 1992, 127.

¹⁰⁵⁹ Michel 1992, 132.

Ακόμη, μέσα από το βασιλικό αρχείο έχει καταστεί δυνατή η ανασύνθεση μιας υπόθεσης για την προσπάθεια πώλησης ενός μεγάλου κομματιού ορείας κρυστάλλου. Αυτός ο λίθος περιγράφεται ως ένα από τα «πετράδια του στέμματος», ανήκει δηλαδή στον βασιλικό θησαυρό.¹⁰⁶⁰ Η επιστολή A.2993+A.4008 (**Κείμενο 67**) αναφέρεται στην προσπάθεια πώλησης ορείας κρυστάλλου για λογαριασμό του Zimri-Lim από τον επιφορτισμένο με την αποστολή αξιωματούχο Yassi-Dagan. Ο τελευταίος διχάζεται ανάμεσα σε αγορά κασσιτέρου —όπως είχε ορίσει ο βασιλιάς— ή lapis lazuli, ύστερα από την πώληση της κρυστάλλου.¹⁰⁶¹ Ορεία κρύσταλλος και lapis lazuli ανήκουν στα βασιλικά πετράδια που ο Zimri-Lim έδωσε ως δώρο στη βασιλική αυλή του Alero. Ομοίως, και ο Ασσύριος κυβερνήτης Yašmaḥ-Addu προσέφερε έναν όγκο ορείας κρυστάλλου στον πατέρα του, με αντάλλαγμα ένα μεγάλο κοπάδι προβάτων και περίπου 60 άρρενες δούλους (**Κείμενο 68**).¹⁰⁶²

Ο χρυσός και ο άργυρος, που αποτελούσαν τα κύρια μέσα πληρωμών και συναλλαγών στο Mari (**Κείμενα 69-71**), έφταναν ομοίως από μακριά¹⁰⁶³ (**Κείμενο 72**) και, όπως και οι πολύτιμοι λίθοι, ανήκαν στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο. Δακτύλιοι χρυσού και αργύρου δίνονται επίσης ως διπλωματικά δώρα (**Κείμενο 73**). Συχνά, τα πολύτιμα αυτά υλικά «δένονται» σε μορφή κοσμημάτων και έργων τέχνης.¹⁰⁶⁴ Γενικά, σπάνιος φαίνεται να ήταν ο σίδηρος. Συνολικά περίπου 20 πινακίδες του Mari αναφέρουν αντικείμενα και κοσμήματα από σίδηρο, ποσότητα ασύγκριτα μικρότερη από το πλήθος εγγράφων που μνημονεύουν τον χρυσό και τον άργυρο, ενώ όλες ανήκουν στην περίοδο λίγο πριν (**Κείμενο 74**)¹⁰⁶⁵ —και κυρίως μετά¹⁰⁶⁶— την άνοδο του Zimri-Lim στον θρόνο¹⁰⁶⁷. Τα αντικείμενα αυτά είναι κυρίως «δακτύλιοι σιδήρου» αγνώστων διαστάσεων και μορφής, δηλαδή δεν είναι βέβαιο αν επρόκειτο για μεγέθη δακτυλίων ή περιβραχιονίων. Εξαιτίας της έλλειψης της πληροφορίας για το βάρος των αντικειμένων αυτών, καθίσταται εξαιρετικά

¹⁰⁶⁰ Για την ιδιαίτερη σημασία της ορείας κρυστάλλου και άλλων πολύτιμων λίθων για τη Μεσοποταμία, βλ. Michel 1992, 132.

¹⁰⁶¹ Michel 1992, 127, 131.

¹⁰⁶² Michel 1992, 134.

¹⁰⁶³ Ozan 1997, 295.

¹⁰⁶⁴ Leemans 1960, 119, 130· Durand 1983a, 138-9· Villard 1992a, 195-205· Michel 1996, 395-6· 1999, 404-17. Ασαφές παραμένει αν υπήρχαν εργαστήρια χρυσού στο Mari, όπου το μέταλλο αυτό μετατρεπόταν σε τέχνηρα, ή αν αυτά έφταναν έτοιμα από άλλες περιοχές. Nicolini 2007, 223. Σε πινακίδες καταγράφονται ακόμη και λεπτομέρειες, όπως η απώλεια υλικού κατά την επεξεργασία χρυσού και αργύρου και κατά τη διαδικασία παρασκευής μεταλλικών αντικειμένων, για παράδειγμα «στις *X mines αργύρου/χρυσού*, *X σίκλοι χάθηκαν*» (Talon 1985, κείμ. 146· Bry 2002, 483).

¹⁰⁶⁵ Η αρχαιότερη αναφορά είναι μια πινακίδα που ανήκει στην εποχή των *Šakkanakku*.

¹⁰⁶⁶ Bottéro 1957, κείμ. 244 και 247.

¹⁰⁶⁷ Limet 1984, 192-5. Κατά τον Limet αυτό δεν συνέβαινε λόγω σπανιότητας του υλικού, αλλά λόγω μη προσαρμογής του ακόμη στις συνήθειες της εποχής.

δύσκολη η κατανόηση της αξίας του υλικού. Πάντως, φαίνεται ότι εθεωρείτο αρκετά πολύτιμο υλικό, καθώς αυτά τα αντικείμενα προσφέρονταν ως δώρα. Πιθανοί τόποι προέλευσης του σιδήρου του Mari θεωρούνται κάποιες περιοχές της Συρίας στα δυτικά του, όπως το Aleppo, η Ugarit και το Karkemish, οι οποίες αναφέρονται στα σχετικά κείμενα.¹⁰⁶⁸

Το ανάκτορο οργανώνει και την αναζήτηση νερού, κατάλληλου για κατανάλωση και —ενδεχομένως— για γεωργικές δραστηριότητες. Με βασιλική οδηγία, αξιωματούχοι ελέγχουν πηγές, προκειμένου να εξακριβώσουν αν το νερό τους είναι πόσιμο (**Κείμενο 75**).¹⁰⁶⁹ Η αναζήτηση πόσιμου νερού σε πηγές ανά την επικράτεια του Mari συνδέεται και με τη συλλογή μιας ύλης η οποία στα κείμενα εμφανίζεται με τον όρο *shurîrum* και έχει ερμηνευθεί ως χιόνι ή πάγος. Τα κείμενα κάνουν λόγο για την εισαγωγή ενός όγκου πάγου—*shurîrum*, που μεταφερόταν από τα βουνά και φυλασσόταν σε ειδικό χώρο ψύξης του ανακτόρου (**Κείμενο 76**), αλλά και σε έναν άλλο στα δυτικά του tell.¹⁰⁷⁰ Ένα σημαντικό στοιχείο σχετικά μ' αυτό το υλικό έρχεται από το ακόλουθο κείμενο, μια επιστολή του Manatan, ενός από τους διοικητές του MBA περί τα τέλη της βασιλείας του Zimri-Lim, με την οποία εκείνος ενημερώνει τον βασιλιά ότι κατάφερε να συγκεντρώσει περίπου 3.600 λίτρα *shurîrum* από τα κτήματά του, στην επαρχία του Mari (**Κείμενο 77**).¹⁰⁷¹ Το *shurîrum*, πριν αποθηκευτεί, έπρεπε να καθαριστεί επιμελώς (**Κείμενο 78**). Η διαχείριση του πάγου περιγράφεται αναλυτικότερα σε μian ακόμη επιστολή του Manatan στον Zimri-Lim (**Κείμενο 79**). Ο Yarim-Lim, επίσης, έστειλε στον Zimri-Lim έναν όγκο *shurîrum*, αφού βεβαιώθηκε ότι είναι αρκετά συμπαγής για να ταξιδέψει (**Κείμενο 80**). Με συγκεκριμένο τρόπο πραγματοποιείται η μεταφορά του πάγου, κατά τη νύχτα και όσο πιο γρήγορα ήταν δυνατόν (**Κείμενο 81**).¹⁰⁷²

Το *shurîrum* αναφέρεται παράλληλα με τον οίνο, καθώς είναι τα ίδια άτομα αυτά που διαχειρίζονται τα δύο προϊόντα, οι «επιστάτες» *dumu-mesh-shaqu*. Έχει υποστηριχθεί, επομένως, ότι ο πάγος χρησίμευε για να ψύχει και να αραιώνει τον

¹⁰⁶⁸ Limet 1984, 195.

¹⁰⁶⁹ Joannès 1994, 137.

¹⁰⁷⁰ Birot 1974, κείμ. 25, σελ. 56-9, περίλ. σελ. 25, σημ. σελ. 223· Joannès 1994, 143, 145· Ziegler 1994, 14· Margueron 2004, 493-4· 2007, 149-50, 157.

¹⁰⁷¹ Φαίνεται πως το *shurîrum* στα χωράφια δεν ήταν παγωμένο, επομένως μάλλον επρόκειτο για χιόνι σε μεγάλη ποσότητα, το οποίο αποθηκεύεται και μετατρέπεται σε πάγο. Η παρουσία αυτών των παγετών είναι σίγουρα συνέπεια συγκεκριμένων καιρικών συνθηκών στην περιοχή του Mari, που διήρκεσαν αρκετά ώστε ο βασιλιάς, απών τότε από την πόλη, να στείλει επιστολή στον Manatan, για να του δώσει την εντολή να τους συγκεντρώσει. Το ενδιαφέρον του κειμένου είναι, επομένως, το γεγονός ότι το Mari είχε μερικές φορές τη δυνατότητα να προμηθεύεται φρέσκο χιόνι για να παρασκευάσει πάγο (Joannès 1994, 140-1).

¹⁰⁷² Joannès 1994, 141-2, 144, 146.

οίνο. Στο Mari υπάρχουν και μαρτυρίες για αρωματικά ποτά —όπως τα μετέπειτα «σερμπέτια» (αραβικά *sharbat*, ιταλικά *sorbetto*, γαλλικά *sorbet*) της Ισλαμικής περιόδου—, οπότε, ενδεχομένως, να γινόταν χρήση πάγου και στην παρασκευή τους. Ένα κείμενο από την Αίθουσα 108 μαρτυρά την ύπαρξη κάποιου σκεύους το οποίο χρησίμευε στην προετοιμασία —ή μάλλον στην παρουσίαση— του πάγου, καθώς ήταν επίχρυσο και επάργυρο. Ερμηνευμένο από τον P. Charlier ως ένας «κάδος πάγου», θα μπορούσε να είναι ένα κύπελλο για σερμπέτι (**Κείμενο 82**). Εκτός από τη χρήση του στη διατήρηση της δροσιάς των ποτών, η καθαρότητα του υλικού την οποία αναζητούσαν δείχνει ενδεχομένως ότι αυτό το παγωμένο νερό ήταν πόσιμο.¹⁰⁷³ Ένα τελευταίο έγγραφο αναφέρει ότι αυτός ο πάγος δεν ήταν διαθέσιμος για χρήση σε όλους τους ενοίκους του ανακτόρου, γεγονός το οποίο δείχνει πόσο πολύτιμος εθεωρείτο (**Κείμενο 83**).¹⁰⁷⁴

Οι επιστολές της 2^{ης} χιλιετίας αποδεικνύουν ότι στην κατηγορία των διπλωματικών δώρων μεταξύ βασιλέων ανήκε και το ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο συχνά ήταν εξειδικευμένο και προσέφερε ειδικές υπηρεσίες, όπως οι υφάντριες που ζητά ο Yatar-Ami από τον Zimri-Lim (**Κείμενο 57**), η γραφέας την οποία ζητά από τον Zimri-Lim ο Sidqum-Lanasi, αρχιγραφέας του Karkemiš (**Κείμενο 84**), και μια ειδικευμένη μουσικός¹⁰⁷⁵, για την οποία ο Haya-Sumu προσφέρει άργυρο στον Zimri-Lim (**Κείμενο 85**). Άλλα κείμενα, στα οποία καταγράφονται μετακινήσεις ομάδων υπηρετικού προσωπικού ανάμεσα στους μεγάλους βασιλικούς οίκους, δείχνουν ότι, εκτός από διπλωματικό δώρο, οι βασιλικοί υπηρέτες μετακινούνταν και στο πλαίσιο ανταλλαγών εργατικού δυναμικού (**Κείμενα 86-88**).¹⁰⁷⁶ Τα κείμενα αυτής της κατηγορίας αποτελούν, επομένως, στοιχεία οικονομίας και, επιπλέον, διπλωματίας. Ομοίως, οικονομικής φύσεως είναι και τα κείμενα τα οποία αναφέρονται στην προσέλευση ανθρώπων στο MBA ως λαφύρων ύστερα από πολεμικές επιχειρήσεις. Σχετικές επιστολές έχει στείλει ο Zimri-Lim στη βασίλισσα Šibtu, με τις οποίες δίνει οδηγίες σχετικά με γυναίκες που φτάνουν στο MBA ύστερα από μια πολεμική επιχείρηση (**Κείμενα 89-92**). Στο **Κείμενο 92** γίνεται αναφορά σε υφάντριες που θα επιλεγούν ανάμεσα στις αιχμάλωτες γυναίκες.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ Joannès 1994, 148-9· Ozan 1997, 303, κείμ. 153 [A.202].

¹⁰⁷⁴ Charpin et al. 1988, κείμ. 400· Joannès 1994, 149.

¹⁰⁷⁵ Οι μουσικοί, γενικά, αποτελούσαν «ανταλλάξιμο είδος» ανάμεσα στους Αμορίτες ηγεμόνες (Dossin 1967, κείμ. 139· Lerouxel 2002, 454).

¹⁰⁷⁶ Tonietti 1998, 83-4, 88-9· Lerouxel 2002, 453.

¹⁰⁷⁷ Birot 1974, κείμ. 52· Marelllo 1994, 115-6.

Στα οικονομικά κείμενα, περιλαμβάνονται και οι καταγραφές των προϊόντων τα οποία το ανάκτορο προσέφερε και θυσίαζε σε θεότητες μέσα στην πόλη του Mari ή σε άλλες πόλεις της επικράτειας.¹⁰⁷⁸ Στην κατηγορία αυτή, επομένως, περιλαμβάνεται ο οίνος, όπως έχει προαναφερθεί, ενώ κείμενα από το αρχείο λαδιού αναφέρουν έλαιο για χρίσμα, αλλά και ζώα εξωτικής προέλευσης.¹⁰⁷⁹ Τέτοια ζώα ήταν τα λευκά άλογα —συνήθως από την Qatna—, τα οποία κόστιζαν πολύ ακριβά (**Κείμενα 93-95**)¹⁰⁸⁰, αρκούδες και ελάφια (**Κείμενο 96**), καθώς και «πρόβατα–*tīšānu*», τα οποία μάλλον ανήκουν στο είδος άγριου προβάτου που ονομάζεται moufflon (*Ovis gmelini*) (**Κείμενο 97**). Στα κείμενα αναφέρεται, ακόμη και η άφιξη μιας γάτας από το Elam στο Mari.¹⁰⁸¹ Στο Mari αυτά τα ζώα δεν εισάγονταν λόγω ζωολογικού ενδιαφέροντος, αλλά μάλλον για να αποτελέσουν σφάγια θυσίας υψηλής αξίας.¹⁰⁸² Τα κείμενα καταγράφουν και ζωικά προϊόντα που έφταναν στο MBA ως δώρα πολυτελείας, επειδή προέρχονταν από εξωτικά ζώα, όπως κέρατα άγριων ζώων (**Κείμενα 98-99**). Στο **Κείμενο 100** αναφέρονται φτερά στρουθοκαμήλου για τη δημιουργία ενός κοσμήματος.¹⁰⁸³

Οι διπλωματικές σχέσεις απέφεραν οικονομικές απολαβές στο ανάκτορο με έναν ακόμη τρόπο. Σύμφωνα με τη συνήθεια στη Μεσοποταμία, οι αγγελιαφόροι και οι στρατιωτικοί που βρίσκονταν σε αποστολή στην αυλή άλλου βασιλιά λάμβαναν δώρα. Μερικά απ' αυτά αποτελούσαν τα «αντίδωρα» που ο βασιλιάς-οικοδεσπότης τους έστελνε στον αφέντη τους, ως ευγνωμοσύνη για τα δώρα που εκείνος πρώτος έστειλε. Κάποια άλλα, όμως, προορίζονταν για τους ίδιους τους απεσταλμένους. Αυτοί λάμβαναν, πρώτα απ' όλα, τα μερίδια τροφής τους (λάδι, σιτηρά, οίνο και κρέας), καθώς και επίσημα ενδύματα.¹⁰⁸⁴ Επίσης, συχνά δέχονταν πολυτιμότερα δώρα, ειδικά αν ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι, όπως δείχνει και η επιστολή A.486+M.5319.¹⁰⁸⁵ Αυτοί οι απεσταλμένοι, όταν επέστρεφαν στη βάση τους, παρέδιδαν όλα ή μέρος των δώρων που είχαν λάβει οι ίδιοι στον βασιλιά τους. Αυτό δείχνει και το **Κείμενο 101**, στο οποίο καταγράφονται πολύτιμα αγγεία που

¹⁰⁷⁸ Dossin 1983β, 143-4.

¹⁰⁷⁹ Lafont 1999, 57-77· Lerouxel 2002, 450-1.

¹⁰⁸⁰ Lerouxel 2002, 449-50.

¹⁰⁸¹ Lerouxel 2002, 450.

¹⁰⁸² Lerouxel 2002, 450-1.

¹⁰⁸³ Lerouxel 2002, 451· Τα φτερά στρουθοκαμήλου συνηθίζονταν στην κόσμηση των ενδυμάτων στο Mari, όπως φαίνεται και από το Durand 1983β, κείμ. 322.

¹⁰⁸⁴ Durand 1983β, κείμ. 100· Lafont 1992α, 177-80· Lerouxel 2002, 455.

¹⁰⁸⁵ Δημοσιευμένη στο Villard 1992β, 137-151.

αποδίδονται στον βασιλιά από τους αγγελιαφόρους του, οι οποίοι τα έλαβαν όσο βρίσκονταν σε αποστολή.¹⁰⁸⁶

Όσον αφορά στις εξαγωγές του Mari, αυτές καταγράφονται ελάχιστα. Φαίνεται, πάντως, ότι το βασίλειο ειδικευόταν στην κτηνοτροφία και ότι το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών του αφορούσε σε προϊόντα που προέρχονταν απ' αυτήν. Εξήγε πρόβατα, αίγες και βόδια, καθώς και υφάσματα, μαλλί και δέρμα (**Κείμενα 50, 57, 68 και 102-103**).¹⁰⁸⁷ Το άλλο εγχώριο προϊόν που μπορούσε να εξάγει το βασίλειο ήταν το σουσάμι (**Κείμενα 104-105**).

Γενικά, τα δώρα που ανταλλάσσονται μεταξύ βασιλέων —πέρα από ορισμένα τα οποία χαρακτηρίζονται ως περισσότερο «στερεοτυπικά», όπως υφάσματα και σκλάβοι— έχουν οικονομικό χαρακτήρα, καθώς καθορίζονται από το τι παράγει ή δεν παράγει η χώρα τους και, μάλιστα, φροντίζουν να ανταλλάσσουν προϊόντα που κρίνονται ισότιμα σε αξία. Στην αλληλογραφία των βασιλέων συναντώνται συχνά οι φράσεις «αν χρειάζεσαι κάτι, γράψε μου» και «αν χρειαστώ κάτι, θα σου γράψω».¹⁰⁸⁸

5.1.3. Ανακτορικά δάνεια

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πιστωτικές δραστηριότητες του βασιλιά —ή του ανακτόρου ως θεσμού—, οι οποίες προκύπτουν από λίγα κείμενα. Ο βασιλιάς εμφανίζεται ως πιστωτής σε ένα μόνο κείμενο του Mari, στο οποίο ο Zimri-Lim δανείζει ένα ποσό των πέντε μινών, δηλαδή υψηλότερο των ποσών που συναντώνται συνήθως στα κείμενα (**Κείμενο 106**). Άγνωστα είναι τα στοιχεία του παραλήπτη του δανείου, αλλά οπωσδήποτε δεν θα ήταν κάποιος μικροκαλλιεργητής. Αυτό το παράδειγμα από μόνο του δεν αρκεί βεβαίως για να επιβεβαιώσει τον ρόλο του βασιλιά του Mari ως «τραπεζίτη».¹⁰⁸⁹ Το **Κείμενο 107** αφορά στην αναγνώριση δανείου και αναφέρεται σε ένα ποσό αργύρου, το οποίο ανήκε στο ανάκτορο κι έπρεπε να επιστραφεί από κάποιον Abu-waqar¹⁰⁹⁰, χωρίς να δηλώνει αν το ποσό αυτό οφειλόταν στον ίδιο τον βασιλιά ή στο ανάκτορο ως θεσμικό οίκο. Παρόμοιου τύπου είναι και το **Κείμενο 108**. Ως δανειοδοτική έχει χαρακτηριστεί από τον Boyer και η παραχώρηση σιτηρών σε ομάδες που κινδύνευαν από λιμό, όπως πόλεις και φυλές.

¹⁰⁸⁶ Lerouxel 2002, 456. Άλλες αναφορές σε απόδοση στον βασιλιά των δώρων που έλαβαν οι απεσταλμένοι στα Bottéro 1957, κείμ. 119 και 217· Talon 1985, κείμ. 188.

¹⁰⁸⁷ Durand 1990α, 81· Michel 1996, 396-7.

¹⁰⁸⁸ Lerouxel 2002, 432-3, 445-6.

¹⁰⁸⁹ Boyer 1957, 201-2· Klíma 1967, 46-7.

¹⁰⁹⁰ Boyer 1957, 232-3.

Τα **Κείμενα 109-111** δεν δίνουν κατηγορηματικές μαρτυρίες για τον ρόλο του ανακτόρου στα δάνεια σιτηρών. Ωστόσο, δεν φαίνεται να εμπλέκεται ο βασιλιάς με κάποιον τρόπο.¹⁰⁹¹

5.1.4. Άλλες πηγές ανακτορικών εσόδων

Προτού παρουσιαστούν τα στοιχεία οικονομίας της Κνωσού, χρήσιμο είναι να αναφερθούν εν συντομία ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες του Mari, οι οποίες —σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα— δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι ίσχυαν στην περίπτωση του κρητικού ανακτόρου.

Η πρώτη περίπτωση είναι η προμήθεια απαραίτητων προϊόντων από άλλες πόλεις, όταν δεν επαρκούσε η παραγωγή του βασιλείου. Η ήδη δύσκολη κατάσταση που επικρατούσε στο Mari —εξαιτίας των κλιματικών και γεωλογικών συνθηκών— επιδειωνόταν σε περιόδους συνεχών πολέμων, όπως συνέβη επί Zimri-Lim, οι πολεμικές επιχειρήσεις του οποίου οδηγούσαν σε διαρκή παραμέληση των αρδευτικών έργων και σε πρόκληση μεγαλύτερων δυσκολιών στην παραγωγή. Καθώς, επίσης, δεν επαρκούσαν οι εισφορές από το σύστημα της παραχώρησης καλλιεργήσιμης γης σε άτομα εξαρτημένα από το ανάκτορο, χρειαζόταν μερικές φορές η προσφυγή σε περισσότερο απομακρυσμένες πόλεις και βασίλεια, όπως η Imâr, το Karkemiš (**Κείμενα 112-114**) και το Yamhad.¹⁰⁹² Επιπλέον, είναι σαφές ότι, αν υπήρχε έλλειψη σιτηρών στις βασιλικές αποθήκες, τότε υπέφερε και ο πληθυσμός. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο τοποθετείται και η ευθύνη του ανακτόρου να διατηρεί σε λειτουργική κατάσταση τα αρδευτικά έργα, από τα οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εξαρτάτο η ίδια η ύπαρξη της πόλης. Αναγκαία ήταν, επομένως, η ανάμειξη του ανακτόρου του Mari στη διοικητική και οικονομική οργάνωση των επαρχιών του βασιλείου, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του Zimri-Lim με τον κυβερνήτη της πόλης Terqa.¹⁰⁹³ Αυτή η οικονομική υποστήριξη μεταξύ βασιλείων, την οποία ο Zimri-Lim αποφεύγει συστηματικά, όταν την προσφέρει ο Hammurabi¹⁰⁹⁴, ανήκει

¹⁰⁹¹ Boyer 1957, 202· Klima 1967, 47.

¹⁰⁹² Durand 1990a, 46, κείμ. M.13096· Michel 1996, 391-4· Kupper 1998, 19-21, κείμ. 16 [A.1153], 213-4, 216-20, κείμ. 151 [A.1966] και 152 [A.526], 229, 231-2, κείμ. 160 [A.1903]· Marti 2002, 479.

¹⁰⁹³ Ο κυβερνήτης της Terqa, Kibri-Dagan, ασχολείτο με τη διοίκηση της επικράτειας αυτής για λογαριασμό του Zimri-Lim. Οι οικονομικού ενδιαφέροντος αρμοδιότητές του ήταν η διατήρηση των καναλιών για να εξασφαλίζεται η άρδευση (Kupper 1948, 1), η συλλογή των φόρων, η διεύθυνση της εκμετάλλευσης των περιοχών που ανήκαν στον μονάρχη, η εκμετάλλευση γαιών που ανήκαν στο ανάκτορο και η αποστολή σ' αυτό της αντίστοιχης συγκομιδής (Kupper 1948, i-ii· 1964, 113-6).

¹⁰⁹⁴ Με την επιστολή A.1285 ο Zimri-Lim συμβουλεύει τον Mukannišum, που ήταν υπεύθυνος της βιοτεχνικής παραγωγής του ανακτόρου, να αρνηθεί την προσφορά ποσότητας μαλλιού από τον

στην κατηγορία της ανακτορικής οικονομικής διαχείρισης με βάση τις ανταλλαγές προϊόντων στο πλαίσιο της διπλωματίας.

Ενδιαφέρων τρόπος αποκόμισης οικονομικών οφελών για το ανάκτορο του Mari είναι και η ανάμειξή του σε νομικές υποθέσεις. Μια σειρά επιστολών ανάμεσα στον Zimri-Lim και κάποιους εμπόρους αποδεικνύουν ότι το ανάκτορο αναλάμβανε ενεργό ρόλο σε ζητήματα απελευθέρωσης αιχμαλώτων (**Κείμενο 115**).¹⁰⁹⁵ Εκτός από μερικές περιπτώσεις, στις οποίες παραλήπτης των λύτρων είναι ο ίδιος ο βασιλιάς, στις περισσότερες σχετικές υποθέσεις ζητείται απλά η διαμεσολάβησή του και τα λύτρα παραλαμβάνονται από τους πολίτες που κρατούν τους αιχμαλώτους πολέμου ή χρέους.¹⁰⁹⁶ Η συστηματική και λεπτομερής καταγραφή των δραστηριοτήτων αυτών στα ανακτορικά αρχεία θα ήταν δυνατόν να σημαίνει ότι το ανάκτορο λάμβανε κάποιο ποσοστό για τη διαμεσολάβηση. Ο βασιλιάς εμπλέκεται συχνά και σε υποθέσεις διευθέτησης ζητημάτων κληρονομιάς. Σε επιστολή με την οποία ο Zimri-Lim δίνει οδηγίες στη σύζυγό του για να διαχειριστεί ένα ζήτημα κληρονομιάς (**Κείμενο 116**), το μεγαλύτερο ενδιαφέρον βρίσκεται στο σημείο όπου της παραγγέλνει: «*το σύνολο των όσων μου έγραψες δώσε, και από τους 21 άνδρες του δύο τρίτα [της ιδιοκτησίας] του οίκου [υπηρέτες] θα δοθούν και ένα τρίτο θα ληφθεί για το ανάκτορο*».¹⁰⁹⁷ Επομένως, η λεπτομέρεια αυτή υποδεικνύει ότι, εκτός από τον ρόλο διαιτησίας σε νομικές υποθέσεις οικονομικής φύσεως —στην προκειμένη περίπτωση κληρονομιάς—, το ανάκτορο λάμβανε και κάποιο ποσοστό ως κέρδος από την περιουσία της οποίας τη μεταφορά ρύθμιζε. Οικονομικά οφέλη απέδιδαν στο ανάκτορο και οι υποθήκες, οι οποίες αφορούσαν στο βασιλικό διοικητικό σώμα. Το ίδιο το ανάκτορο φαίνεται να το αφορά ο τύπος εγγύησης *qâtatum*, σύμφωνα με τον

Ḫammurabi της Βαβυλώνας και να αρκεστεί στην επαρκή και εξαιρετικής ποιότητας «*κουρά του ανακτόρου*», αναφερόμενος στο μαλλί που παράγει το ίδιο το βασιλείο του. Με την επιστολή 16 [A.1153] δηλώνει την επιλογή του να στηριχθεί στη βοήθεια του πεθερού του, Yarim-Lim, παρά στον Ḫammurabi, όταν αυτός προσφέρεται να βοηθήσει το Mari με αποστολή σιτηρών. Γίνεται σαφές μέσα από τις επιστολές αυτές η διαρκής επιθυμία του Ḫammurabi να αναμειχθεί στις υποθέσεις του Mari και η προσπάθεια του Zimri-Lim να αποφύγει τέτοιου είδους συναλλαγές (Rouault 1977β, 147-51). Δεδομένης της τελικής κατάκτησης του Mari από τον Ḫammurabi, γίνεται δελεαστική η υπόθεση ότι ο Zimri-Lim απέφευγε να αναμειξεί τον Βαβυλώνιο βασιλιά στα εσωτερικά του κράτους του, υποπτευόμενος πιθανότατα πως ο τελευταίος είχε τέτοιου είδους βλέψεις.

¹⁰⁹⁵ Dossin 1951, 3· Boyer 1957, κείμ. 77, 78, 234· Durand 1982, 118-9· Kupper 1998, 139, 142, κείμ. 97bis [A.737], 133-4, κείμ. 161 [A.2021], 251-4, κείμ. 173 [A.3005]· Lafont 2002, 385-6, 390-2.

¹⁰⁹⁶ Durand 1990α, 55, υποσ. 83· Michel 1996, 410-1· Heimpele 2000, 89.

¹⁰⁹⁷ Artzi και Malamat 1971, 83-4. (Ο βασιλιάς έλαβε από τη σύζυγό του την «πινακίδα ιδιοκτησίας» του Bunuma-Addu και της εμπιστεύεται τη διαπραγμάτευση για την κληρονομιά του αποθανόντος. Παρατίθεται το κείμενο όπως εντοπίστηκε από την γράφουσα, για καλύτερη κατανόηση του νοήματος, το οποίο στα ελληνικά προκύπτει προβληματικό: «*All of the household utensils, as much grain as there is, 5 iku's of choice land and his "silver of the gods", the full [amount] which you wrote to me release and among his 21 men two-thirds [of the property] to the household [servants] shall be given and a third shall be taken for the palace and the asses for this chariot are given to Šamaš-in-matim [...]*»)

οποίο οριζόταν ένας εγγυητής, ή ένας αριθμός εγγυητών, που φρόντιζαν να αποζημιώσουν το ανάκτορο, σε περίπτωση που αυτό χάσει έναν σκλάβο για οποιονδήποτε λόγο.¹⁰⁹⁸ Ο ίδιος τύπος εγγύησης εχρησιμοποιείτο και για να εμποδιστεί η απόδραση κάποιου σημαντικού ατόμου, επίφοβου να προκαλέσει εισβολή στο βασίλειο.¹⁰⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση, η αποζημίωση προσετίθετο κατευθείαν στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο.

Το βασιλικό αρχείο δίνει, επίσης, στοιχεία για κατασχέσεις των περιουσιών ανώτατων αξιωματούχων μετά τον θάνατό τους, με την περίπτωση του *Sammêtar* να είναι η εκτενέστερα καταγεγραμμένη. Φαίνεται, ότι το ανάκτορο πραγματοποιούσε τακτικά ελέγχους στους οίκους και τα περιουσιακά στοιχεία των αξιωματούχων, αλλά και των μελών της βασιλικής οικογένειας, καταμετρώντας τα πάντα, από το ανθρώπινο δυναμικό που εργαζόταν σ' αυτούς μέχρι τα εργαλεία και τα οικόσιτα ζώα. Οι οίκοι των αξιωματούχων, μάλιστα, ελέγχονταν μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη τους. Κατά τον καθιερωμένο έλεγχο μετά τον θάνατο του *Sammêtar*, αποκαλύφθηκε ότι κάποιος άλλος αξιωματούχος παρακράτησε παράνομα ορισμένα περιουσιακά στοιχεία του αποθανόντος, όπως πολύτιμα μέταλλα και αντικείμενα που θα χρησιμοποιούνταν σε ένα σημαντικό τελετουργικό.¹¹⁰⁰ Την εκτεταμένη έρευνα και καταγραφή όλης της περιουσίας του *Sammêtar* ακολούθησε η κατάσχεση όλων των περιουσιακών στοιχείων που βρέθηκαν στις κατοικίες του.¹¹⁰¹ Σύμφωνα με τα κείμενα που αναφέρονται στην υπόθεση, η περιουσία του αποθανόντος διανεμήθηκε στους κληρονόμους του¹¹⁰², αλλά ένα σημαντικό μέρος της κατασχέθηκε από το ανάκτορο, κυρίως αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα, αποθέματα οίνου και εργατικό δυναμικό. Το ίδιο συνέβη και με τους τίτλους ιδιοκτησίας του, καθώς ένα τουλάχιστον συμβόλαιο αγοράς μιας οικίας που είχε αγοράσει ο *Sammêtar* βρέθηκε στο βασιλικό αρχείο, αν και το κίνητρο γι' αυτήν την κατάσχεση δεν εξηγείται από τα κείμενα.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ Όπως δείχνουν τα Boyer 1957 αριθ. 62 και αριθ. 64.

¹⁰⁹⁹ Boyer 1957, 218, 224-5, αριθ. 63.

¹¹⁰⁰ Van Koppen 2002, 289-92, 315-6 και κείμενα 44 [M.14210] και 45 [M.9717], 356-7 για τον όρκο που δίνεται σε περιπτώσεις νομικών ελέγχων, την αναφορά των εγκληματικών ενεργειών και οδηγίες για τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί. Για ολόκληρη την υπόθεση, βλ. Van Koppen 2002, 298-313, 319-22.

¹¹⁰¹ Το κείμενο 43 [M.12508] καλύπτει την περίοδο αυτών των ενεργειών για τον οίκο του *Sammêtar* στην πόλη του Mari (Ziegler 1999, 29 και αριθ. 165, 84-5 και αριθ. 541, 122 και αριθ. 690· Van Koppen 2002, 350-5).

¹¹⁰² Limet 1986, κείμ. 620.

¹¹⁰³ Van Koppen 2002, 318-9.

Το φαινόμενο της κατάσχεσης από το ανάκτορο των περιουσιών αξιωματούχων ήταν υπαρκτό σε όλη τη Μεσοποταμία, ήδη από την περίοδο της Ur III.¹¹⁰⁴ Σύμφωνα με μια άποψη¹¹⁰⁵, αυτές οι ενέργειες ήταν μια προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να εμποδίσει τη συγκέντρωση αντίπαλης ισχύος και πλούτου από τοπικούς αριστοκράτες. Η αντίθετη άποψη¹¹⁰⁶, η οποία φαίνεται να συνάδει και με τα στοιχεία που παρέχονται από το Βασιλικό Αρχείο του Mari, υποστηρίζει ότι η διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων των οίκων των αξιωματούχων από την κεντρική διοίκηση μπορεί να ερμηνευθεί καλύτερα ως η ανάκτηση τμήματος της βασιλικής περιουσίας, το οποίο είχε δοθεί στους αξιωματούχους, έτσι ώστε αυτοί να μπορούν να εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους.¹¹⁰⁷ Το Βασιλικό Αρχείο του Mari δείχνει ότι επιθεωρήσεις για την αξιολόγηση των περιουσιακών στοιχείων των οίκων των μελών της βασιλικής οικογένειας και των αξιωματούχων πραγματοποιούνταν και κατά τη διάρκεια της ζωής του ιδιοκτήτη, όπως δείχνουν οι επιθεωρήσεις των οίκων των γυναικών της βασιλικής οικογένειας. Συχνότερα, όμως, πραγματοποιούνταν μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη και αποτελούσαν μια τελική εκτίμηση της περιουσίας, όπως στην περίπτωση του Sammêtar, με σκοπό να εμποδιστούν τυχόν καταχρήσεις εν τη απουσία του —εκλιπόντος πλέον— ιδιοκτήτη, να εξακριβωθεί τυχόν ύπαρξη ελλείμματος με υπαιτιότητα του ιδιοκτήτη και να εντοπιστούν περιουσιακά στοιχεία¹¹⁰⁸, τα οποία θα μπορούσαν να μεταφερθούν και να εξυπηρετήσουν άλλα εργαστήρια ή οίκους. Ένας αριθμός επιστολών δείχνει πράγματι την ανάγκη να ληφθούν μέτρα, ώστε να συνεχιστεί η επίβλεψη των οίκων αποθανόντων αξιωματούχων, όπως τα **Κείμενα 117-119** για τους οίκους των Bahlugayim, Asqūdum και Sumhu-rabi, συχνά με την συγκεκριμένη δικαιολογία της προσπάθειας αποφυγής κλοπών, όπως αναφέρεται στο **Κείμενο 118**: «Έλαβα ισχυρά μέτρα, προκειμένου κανείς να μην κλέψει σκλάβους ή οτιδήποτε άλλο».¹¹⁰⁹

Αγαθά από τον οίκο κάποιου αξιωματούχου μπορούσαν να μεταφερθούν στο ανακτορικό ίδρυμα, με σκοπό να αναπληρωθούν ελλείμματα.¹¹¹⁰ Αναμφίβολα, όμως,

¹¹⁰⁴ Van Koppen 2002, 334-5. Οι βασιλείς της Δυναστείας της Ur III στην αρχή της βασιλείας τους συχνά απέλυαν επαρχιακούς αξιωματούχους και καρπώνονταν τις περιουσίες τους (Maekawa 1996, 103-68).

¹¹⁰⁵ Maekawa 1996, 103-68.

¹¹⁰⁶ Durand 1988, κείμ. 5 και σελ. 86, σημ. t Michel 1994, 289.

¹¹⁰⁷ Van Koppen 2002, 332.

¹¹⁰⁸ Κυρίως το προσωπικό, τα οικόσιτα ζώα, τα εργαλεία και άλλα μέσα παραγωγής, δηλαδή στοιχεία που ανήκαν στο ανάκτορο και είχαν παραχωρηθεί στους οίκους, για να τα καρπώνονται οι ιδιοκτήτες τους.

¹¹⁰⁹ Van Koppen 2002, 332.

¹¹¹⁰ Englund 1991, 267-8.

μια ιδιοκτησία μπορούσε να κατασχεθεί και ως ποινή. Τέτοια μέτρα πάντα λάμβαναν χώρα μετά τον θάνατο ή την εξαφάνιση ενός αξιωματούχου που είχε πέσει σε δυσμένεια. Ένα παράδειγμα τέτοιας περίπτωσης αποτελεί το μεγαλύτερο σχετικό αρχείο, το οποίο αφορά στην περιουσία του αξιωματούχου Yarim-Addu, ο οποίος είχε υπηρετήσει τον Ασσύριο Yašmaḫ-Addu. Στο Βασιλικό Αρχείο έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός νομικών πράξεων τίτλων ιδιοκτησίας του Yarim-Addu¹¹¹¹, γεγονός το οποίο ερμηνεύεται ως κατάσχεση αυτών των τίτλων από το MBA. Επίσης, ορισμένες επιστολές από την περίοδο του Zimri-Lim δείχνουν ότι αξιωματούχοι του ανακτόρου προσπάθησαν να πάρουν άργυρο από τους κληρονόμους του Yarim-Addu (**Κείμενα 120-121**). Είναι ξεκάθαρο ότι ο βασιλιάς προσπαθούσε να υφαρπάξει τα υπάρχοντα ενός αξιωματούχου που είχε υπηρετήσει τον αντίπαλό του, τον Yašmaḫ-Addu, και στην πορεία κατέσχεσε τους τίτλους ιδιοκτησίας του.¹¹¹² Ως μέσο ποινής μπορούσαν να κατασχεθούν και οι μικρές περιουσίες αξιωματούχων κατώτερης βαθμίδας (**Κείμενα 122-123**), αλλά η αρπαγή πολύτιμων περιουσιακών στοιχείων από τις μεγάλες ιδιοκτησίες των ανώτατων αξιωματούχων ήταν ένα μέτρο ταυτόχρονα πολιτικής και οικονομικής σημασίας. Πιθανώς το ανάκτορο να προσπαθούσε με αυτούς τους τρόπους να αναπληρώσει κάποιες σημαντικές ελλείψεις του, όπως με τις ετήσιες εισφορές *igisum* ή *biltum*, τις οποίες πλήρωναν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας και άλλοι ανώτεροι αξιωματούχοι.¹¹¹³ Τα πλούτη των ανώτατων αξιωματούχων πιθανότατα προσέλκυαν το ενδιαφέρον των βασιλέων, σε περιπτώσεις που απαιτείτο η άμεση αποκατάσταση της ρευστότητας του βασιλικού θησαυροφυλακίου, που άδειαζε συχνά από «μετρητά». Το αρχείο περιλαμβάνει πολλές αναφορές σε εκτενείς έρευνες σχετικές με την κατάσχεση των αποθεμάτων αργύρου αποθανόντων αξιωματούχων, όπως η περίπτωση προσπάθειας κάλυψης του ελλείμματος με την κατάσχεση αργύρου από την περιουσία του Zu-hadnim, αλλά και από τη χήρα του (**Κείμενα 124-125**) και τους οφειλέτες του (**Κείμενο 126**). Από άλλες περιπτώσεις κυβερνητικής ανάμειξης στους οίκους αξιωματούχων, όμως, φαίνεται, ότι το ανάκτορο δεν δήμευε πάντα τις περιουσίες των αποθανόντων αξιωματούχων. Σε πολλές περιπτώσεις, επρόκειτο απλά για την αποπληρωμή κάποιου χρέους που όφειλαν να εξοφλήσουν οι κληρονόμοι. Επιπλέον, δεν εκπλήσσει το

¹¹¹¹ Boyer 1957, κείμ. 2, 4+18, 5, 8, 11, 12+19, 13, 14+17, 15, 21, 43, 54, 83.

¹¹¹² Van Koppen 2002, 333.

¹¹¹³ Bottéro 1957, κείμ. 216· Limet 1986, κείμ. 75, 107, 390.

γεγονός ότι ο βασιλιάς φαίνεται πως δεν προχωρούσε σε κατάσχεση περιουσιών που ανήκαν στις γυναίκες της οικογένειάς του.¹¹¹⁴

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα πηγή εσόδων για το ανάκτορο του Mari ήταν το *terhatum/terhassina*, η «νυφική τιμή», δηλαδή το ποσό που κατέβαλε κάποιος ως «αντι-προίκα»¹¹¹⁵, για να νυμφευθεί μια γυναίκα. Στο **Κείμενο 98**, ανάμεσα στο ανθρώπινο δυναμικό που ανταλλάσσουν μεταξύ τους ο Zimri-Lim και ο Hammī-Eruḥ της πόλης Talḥayum, περιλαμβάνονται «υπηρέτριες του Κυρίου μου». Αυτές ήταν νεαρές γυναίκες από την επικράτεια του Hammī-Eruḥ, τις οποίες ο Zimri-Lim μπορούσε να παντρέψει, με σκοπό να καρπωθεί το *terhatum*.¹¹¹⁶ *Terhatum* λάμβανε ο Zimri-Lim και από τους γάμους των δικών του θυγατέρων.¹¹¹⁷

Η παρουσία, επίσης, του Ιερού Περιβόλου μέσα στο ανακτορικό συγκρότημα, ενδεχομένως, συνέβαλλε στην οικονομία του, καθώς το ιερό αυτό λάμβανε προσφορές. Τα μεσοποταμιακά ναϊκά ιδρύματα αποτελούσαν από μόνα τους μεγάλους θεσμικούς «οίκους», όπως ήταν και το ανάκτορο, με ιδιοκτησία που διαχειρίζονταν τα ίδια και πολυάριθμο προσωπικό διαφόρων ειδικοτήτων που εξαρτάτο απ' αυτά. Δεν έχει εντοπιστεί κάποιο στοιχείο που να δηλώνει αν ο Ιερός Περίβολος του Mari διέθετε περιουσία και προσωπικό ανεξάρτητα του ανακτόρου, επομένως αποτολμάται με επιφύλαξη η υπόθεση πως ενδεχομένως συνέβαλλε στο ανακτορικό οικονομικό σύστημα.

5.2. Οικονομία στο ανάκτορο της Κνωσού

Για την Κνωσό, οι πληροφορίες σχετικά με την οικονομική οργάνωση του ανακτόρου και την ανάμειξή του στην οικονομία της περιοχής αντλούνται κυρίως από τα γραπτά στοιχεία —σε Κρητική Ιερογλυφική, Γραμμική Α' και Β'¹¹¹⁸—, τις σφραγίδες και τα σφραγίσματα, καθώς και από τους χώρους του ανακτόρου που παραπέμπουν σε

¹¹¹⁴ Van Koppen 2002, 334.

¹¹¹⁵ Το μέγεθος της αντιπροίκας που καταβαλλόταν ήταν άμεσα εξαρτημένο από την κοινωνική θέση των εμπλεκόμενων μελών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση ανεπαρκούς αντιπροίκας την οποία κατέβαλε ο Ασσύριος κυβερνήτης του Mari, Yašmah-Addu, προκειμένου να παντρευτεί μια πριγκίπισσα της Qatna. Η λανθασμένη αυτή κίνησή του προκάλεσε την επίπληξή του από τον πατέρα του, τον Šamši-Addu (Dossin 1946, κείμ. 77· 1983α, 320). Βλ. και Koranias, forthcoming.

¹¹¹⁶ Heimpel 2000, 89.

¹¹¹⁷ Lafont 1987, 115-9.

¹¹¹⁸ Στην Κνωσό έχουν βρεθεί: 102 έγγραφα σε Κρητική Ιερογλυφική γραφή, συγκεντρωμένα κυρίως σε ένα σημείο του ανακτόρου (Αποθέτης Ιερογλυφικών) —καλύπτοντα μια πολύ σύντομη χρονική περίοδο—, 35 έγγραφα Γραμμικής Γραφής Α' διασκορπισμένα σε όλη τη θέση, 16 εκ των οποίων στο ανάκτορο (καλύπτοντα όλη τη γνωστή περίοδο ζωής της γραφής αυτής). Τέλος, όσον αφορά στη Γραμμική Β', περίπου 3.500 έγγραφα, ουσιαστικά όλα από το ανάκτορο (Olivier 1994, 157, 161-4).

οικονομικές δραστηριότητες και τη σκευή τους. Βέβαια, πληρέστερες πληροφορίες θα ήταν δυνατόν να περιέχονται στα γραπτά αρχεία, τα οποία όμως δεν σώζονται σε ικανοποιητικό αριθμό, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής, όπως το MBA. Επιπλέον, τα αρχεία σε Γραμμική Β', τα μοναδικά αποκρυπτογραφημένα, αντιπροσωπεύουν μόνο τους τελευταίους μήνες ζωής του ανακτόρου.¹¹¹⁹ Επομένως, τα συστήματα ανακτορικής οικονομικής διαχείρισης που αφορούν στην Κνωσό σκιαγραφούνται κυρίως με βάση τους χώρους, τα ευρήματα και τα αρχεία Γραμμικής Β'. Μάλιστα, καθώς τα αρχεία Γραμμικής Β' όλων των ανακτόρων της μυκηναϊκής περιόδου —σύγχρονων της τελευταίας φάσης της Κνωσού— μοιάζουν αρκετά μεταξύ τους, είναι δυνατόν να υποθεθεί πως σε όλα εφαρμοζόταν το ίδιο σύστημα οικονομικής διαχείρισης. Αυτή η ομοιογένεια των αρχείων δίνει τη δυνατότητα μίας —έστω υποθετικής— «αποκατάστασης» περισσότερων πληροφοριών.¹¹²⁰ Δηλαδή, όταν δεν σώζονται αρχεία που αφορούν σε ένα κομμάτι της οργάνωσης ενός ανακτόρου, τότε αυτό το κενό μπορεί να καλυφθεί χάρη στα αντίστοιχα αρχεία που σώζονται από ένα άλλο ανάκτορο. Απουσιάζουν, ωστόσο, από τα γραπτά στοιχεία ενδείξεις πως το ανάκτορο αναμειγνυόταν σε υποθέσεις νομικής φύσεως από τις οποίες θα αποκόμιζε κάποιο κέρδος, όπως συνέβαινε στο MBA. Υπενθυμίζεται πως η χρήση των στοιχείων από τα αρχεία Γραμμικής Β', αλλά και από τα μυκηναϊκά ανάκτορα, γίνεται στο πλαίσιο της προσπάθειας να φανεί αν και κατά πόσο ορισμένες λειτουργίες της μυκηναϊκής Κνωσού θα μπορούσαν να ανιχνευθούν και στις προηγούμενες περιόδους, την Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική.

5.2.1. Το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής»

Οι παλαιότερες μελέτες σχετικά με τη διοίκηση στον μινωικό και τον μυκηναϊκό κόσμο παρουσίαζαν τα ανάκτορα σαν κλασικά κέντρα αναδιανομής, σύμφωνα με το πρότυπο της Εγγύς Ανατολής, τα οποία κυριαρχούσαν στην παραγωγή, την αποθήκευση και την τοπική αναδιανομή των αγροτικών αγαθών και των αντικειμένων πλούτου. Ωστόσο, αυτή η εικόνα αποτελούσε, κατά το μεγαλύτερο μέρος, προϊόν μελέτης της οικονομίας με βάση τα μυκηναϊκά κείμενα Γραμμικής

¹¹¹⁹ Για το γενικό πλαίσιο των πινακίδων Γραμμικής Γραφής Β' της Κνωσού και τη χρονολόγησή τους βλ. και Niemeier 1982, 257-68.

¹¹²⁰ Olivier 1994, 162-4, 166-8; Killen 2015β, 505.

B¹¹²¹, η οποία στη συνέχεια προβαλλόταν και στο μινωικό παρελθόν. Νεότερες έρευνες σχετικά με τα μυκηναϊκά ανάκτορα, ωστόσο, έδειξαν ότι ο ανακτορικός έλεγχος ήταν περισσότερο επιλεκτικός απ' ό,τι πιστευόταν στο παρελθόν και δείχνουν την ανάγκη για επέκταση των ερευνών και εκτός των περιοχών ανακτορικού ελέγχου. Γίνεται πλέον φανερό ότι το μοντέλο της αναδιανομής δεν εφαρμόζεται στα μυκηναϊκά κράτη, με τον τρόπο με τον οποίο οι παλαιότερες έρευνες είχαν υποστηρίξει. Καθίσταται πλέον σαφές ότι στις οικονομίες των μυκηναϊκών ανακτόρων τα πλεονάσματα συγκεντρώνονταν, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τις κρατικές λειτουργίες και τις ανάγκες του προσωπικού που εργαζόταν σε αυτά και όχι για να αναδιανεμηθούν στον πληθυσμό της περιοχής, όπως πιστευόταν παλαιότερα, ούτε για να καλύψουν ανάγκες του πληθυσμού που μπορεί να εμφανίζονταν εκτάκτως, όπως έκαναν τα ανάκτορα της Εγγύς Ανατολής σαν το Mari. Επιπλέον, ο ανακτορικός έλεγχος επί των παραγωγικών μονάδων διέφερε, ενδεχομένως, εξαιτίας της διαφορετικής οργάνωσης της βιοτεχνικής παραγωγής, με αποτέλεσμα ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες να ελέγχονται άμεσα από το ανάκτορο (όπως η αρωματοποιΐα και η χαλκουργία) ενώ άλλες έμμεσα (όπως η κεραμεική).¹¹²²

Η μινωική ανακτορική οικονομία εξετάστηκε επίσης υπό νέο φως. Η νεότερη έρευνα έδειξε ότι τα μινωικά ανάκτορα ήταν, όπως και τα μυκηναϊκά, κυρίως καταναλωτές, παρά παραγωγοί ορισμένων προϊόντων.¹¹²³ Αυτή η εικόνα αποκέντρωσης του οικονομικού ρόλου των μινωικών και των μυκηναϊκών ανακτόρων έχει οδηγήσει σε νέα μοντέλα ερμηνείας της οργάνωσης και παραγωγής τους.¹¹²⁴ Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, το καθαρά μινωικό σύστημα οικονομικής διαχείρισης —το οποίο ουσιαστικά ενδιαφέρει την παρούσα προσπάθεια σύγκρισης— δεν φαίνεται να ήταν τόσο συγκεντρωτικό όσο το μυκηναϊκό, το οποίο επικράτησε στη συνέχεια. Για το μινωικό σύστημα δεν διατίθενται απόλυτα σαφή στοιχεία τα οποία να συμβάλλουν στην κατανόησή του, παρά μόνο κάποιοι χώροι του Παλαιού Ανακτόρου, στους οποίους έχει ήδη γίνει αναφορά (βλ. **σελ. 110**). Αντιθέτως, το μεταγενέστερο —μυκηναϊκό— σύστημα είναι πολύ περισσότερο γνωστό, καθώς γι' αυτό διατίθενται γραπτές πηγές, παράλληλα με το γεγονός ότι οι σχετικοί χώροι του ανακτόρου άλλαξαν προς έναν περισσότερο «κλειστό» και

¹¹²¹ Finley 1957, 128-141· Walberg 1995, 157-8.

¹¹²² Parkinson 2007, 3· Halstead 2007, 68-70· Platon 2008β, 66· Nakassis et al. 2010, 244-5.

¹¹²³ Nakassis et al. 2010, 245.

¹¹²⁴ Nakassis et al. 2010, 245.

συγκεντρωτικό χαρακτήρα, φανερώνοντας τον σαφώς βασιλικό χαρακτήρα της μυκηναϊκής διοίκησης, τον περισσότερο παρόμοιο με τα συστήματα της Εγγύς Ανατολής. Η απουσία συγκεντρωτισμού στο πρωιμότερο —μινωικό— σύστημα οικονομικής διαχείρισης φαίνεται και από το γεγονός ότι θέσεις όπως το Παλαίκαστρο, ο Μόχλος και η Ψείρα παρουσιάζουν μια εικόνα οικονομικής αυτάρκειας, τουλάχιστον ως προς τη διατροφή. Η παρουσία σχετικά μικρού αριθμού εγκαταστάσεων για την παραγωγή τροφίμων —όπως πατητήρια και ελαιοτριβεία— καθώς και η υποτιθέμενη ερμηνεία ορισμένων ως χώρων στους οποίους πιθανότατα πραγματοποιούνταν ανταλλαγές προϊόντων, υπονοούν την ύπαρξη μιας σχετικά ελεύθερης αγοράς, η οποία θα λειτουργούσε τουλάχιστον ως μέσο για την αναδιανομή των προϊόντων μέσα στις κοινότητες. Η πιθανότητα ύπαρξης εμπορών, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα και τη δυνατότητα να πραγματοποιούν συναλλαγές με την ανακτορική εξουσία, υποστηρίχθηκε από την ανακάλυψη στη Θήρα πινακίδων Γραμμικής Α', οι οποίες καταγράφουν μεγάλο αριθμό υφασμάτων και ελαιόλαδου, προϊόντων που σίγουρα προέρχονταν από κάποιο σημαντικό κρητικό κέντρο.¹¹²⁵

Στο τρίτο κεφάλαιο, έγινε αναφορά στους αποθηκευτικούς χώρους της Παλαιοανακτορικής Κνωσού, τόσο στους περισσότερο βέβαιους (τις τέσσερις συνολικά «κουλούρες», τον τομέα που διαμορφώθηκε στις Δυτικές Αποθήκες, καθώς και το Δωμάτιο των Αγγείων και τον τομέα των Αποθηκών των Γιγαντιαίων Πίθων της Ανατολικής Πτέρυγας), όσο και στους πιθανούς (τα έξι «κελιά» του Πρώιμου Φρουρίου) (βλ. **σελ. 110**). Επίσης, έχει ήδη αναφερθεί ότι τα «κελιά», όπως και οι «κουλούρες» και οι ανακτορικές αποθήκες, έχουν ερμηνευθεί ως πιθανότατα μεγάλης κλίμακας δημόσιες αποθήκες. Αυτές οι δυνατότητες «κοινοτικής αποθήκευσης» οδήγησαν στη θεωρία¹¹²⁶ πως η μινωική οικονομία, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, βασιζόταν σε ένα σύστημα αναδιανομής, το οποίο προστάτευε τις κοινότητες από την περίπτωση κακής σοδειάς, κάτι το οποίο άλλαξε στην Νεοανακτορική περίοδο, δίνοντας τη θέση του στον αυξημένο ανακτορικό έλεγχο της αγροτικής παραγωγής και την παρασκευή και εισαγωγή ειδών πολυτελείας, με σκοπό πλέον την υποστήριξη μιας ελίτ. Η μείωση της αποθηκευτικής δυνατότητας της Κνωσού και της Φαιστού μεταξύ της Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής περιόδου, καθώς και η παράλληλη μετατροπή μεγαλύτερου μέρους του χώρου τους

¹¹²⁵ Platon 2008β, 66.

¹¹²⁶ Walberg 1995, 158.

σε εργαστήρια, είχε λειτουργήσει υποστηρικτικά γι' αυτήν τη θεωρία.¹¹²⁷ Νεότερες έρευνες, ωστόσο, αμφισβητούν τα παραπάνω, επισημαίνοντας την ελλιπή ύπαρξη στοιχείων, τόσο στην Παλαιοανακτορική, όσο και στη Νεοανακτορική περίοδο.¹¹²⁸ Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρον έχει μια θεωρία κατά την οποία το νεοανακτορικό σύστημα αναδιανομής βασιζόταν στη «*χρήση ιδιαίτερων προϊόντων με μια καθορισμένη αξία*». Αυτά τα προϊόντα, αν και είναι δύσκολο να ταυτιστούν, πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως μέσα πληρωμής σε διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα και δεν αποτελούσαν απλώς είδη πολυτελείας που διατηρούσαν την ιδεολογία και τον τρόπο ζωής της ελίτ.¹¹²⁹

Δεν είναι αδύνατη, ωστόσο, η πιθανότητα τα αιγαιακά ανάκτορα, και πιο συγκεκριμένα η Κνωσός, να εφαρμόζαν το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής» με έναν «συνδυαστικό» τρόπο, όπως περίπου είδαμε ότι ίσχυε στο Mari. Θα ήταν δυνατόν, δηλαδή, το ανάκτορο να διατηρούσε τον έλεγχο πάνω στην παραγωγή, αλλά να φύλασσε στις εγκαταστάσεις του μόνο τις απαραίτητες ποσότητες, ώστε να μπορεί να οργανώνει τις λειτουργίες του, να συντηρεί τα άτομα που σχετίζονταν με το ανακτορικό σύμπλεγμα και να βοηθά περιοχές του νησιού που περιστασιακά βρίσκονταν σε ανάγκη. Δεν είναι απαραίτητο να συγκεντρώνεται στα ανάκτορα το σύνολο της παραγωγής μιας περιοχής, για να αναδιανεμηθεί στο σύνολο του πληθυσμού με ισότιμο τρόπο, ακόμη και κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, η αρχιτεκτονική της οποίας αφήνει ένα περιθώριο να υποθέτουμε πως η οργάνωση είχε περισσότερο κοινοτικό χαρακτήρα. Αυτό υποστήριξε και ο Χρηστάκης, ο οποίος δήλωσε χαρακτηριστικά ότι «*οι θεσμοί που έδρευαν στα ανάκτορα πιθανότατα λειτουργούσαν ως μεγάλες αυτόνομες ομάδες, οι οποίες αποθήκευαν προϊόντα... για τη συντήρηση ενός περιορισμένου αριθμού ανθρώπων που δεν παρήγαν τροφή και για την παροχή μέσων για τροφοδότηση της κρατικής οικονομίας. Η διανομή προϊόντων στις μάζες... δεν μπορεί να αποκλεισθεί, ιδιαίτερα σε περιόδους σοβαρών προβλημάτων [...]. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η εικόνα ισότητας που υπονοείται έμμεσα από την ιδέα της διανομής προς όλους έρχεται σε αντίθεση με το σύστημα εξουσίας και εξαρτώμενων σχέσεων εντός ενός συστήματος εξουσίας με ιεραρχία. Το ιδανικό τις ισότητας φαντάζει*

¹¹²⁷ Walberg 1995, 158.

¹¹²⁸ Χρηστάκης 2006, 70-3.

¹¹²⁹ Walberg 1995, 159-61. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η θεωρία των Walberg (1995, 160), Weingarten (1988, 1-17) και Hallager (1987α, 55), πως τα πήλινα δισκία και τα οζίδια που βρίσκονται κυρίως σε ανακτορικά περιβάλλοντα και φέρουν σφραγίσματα και επιγραφές σε Γραμμική Γραφή Α', αποτελούσαν —αντίστοιχα— «*υπενθυμίσεις για πληρωμές που εκκρεμούν*» και «*ανταλλάξιμα δελτία*», τα οποία παραδίνονταν με το πέρας εργασιών, προκειμένου να ληφθεί η δέουσα πληρωμή.

ουτοπία, και οι πολιτικές του προσωπικού συμφέροντος ήταν πολύ καλά γνωστές και ισχύουσες στα αρχαία κράτη.»¹¹³⁰ Αυτή η θεωρία δεν θα ήταν παράλογο να ισχύει τουλάχιστον στη Νεοανακτορική περίοδο, ωστόσο είναι σχεδόν αδύνατο να αποδειχθεί, καθώς τα μόνα τεκμήρια που θα μπορούσαν να βοηθήσουν σε αυτό είναι τα ελάχιστα έως ανύπαρκτα και μη αποκρυπτογραφημένα αρχεία.

Η συζήτηση σχετικά με την οικονομική διαχείριση στα ανάκτορα του Αιγαίου συναντά μίαν ακόμη σημαντική δυσκολία ως προς τον προσδιορισμό των προσώπων τα οποία εμπλέκονται σ' αυτήν. Τα μόνα στοιχεία που είναι δυνατόν να διαφωτίσουν αυτό το ζήτημα ανήκουν στα αρχεία Γραμμικής Γραφής Β' του τέλους της ζωής των ανακτόρων, επομένως μόνο γι' αυτήν την περίοδο είναι δυνατή η σκιαγράφηση του ανακτορικού προσωπικού. Στα εν λόγω αρχεία Γραμμικής Β' της Κνωσού υπάρχουν αναφορές στον άνακτα (*wanax*), επομένως επιβεβαιώνεται η διακυβέρνησή της από έναν Μυκηναίο —ή μυκηναϊκού τύπου— βασιλιά. Αξίζει να αναφερθεί, βέβαια, η ισχυρή πιθανότητα πως ο τίτλος αυτός ήταν μινωικός (βλ. και σελ. 264).¹¹³¹ Επιπλέον, ορισμένα απ' αυτά τα αρχεία είναι δυνατόν να δώσουν κάποια στοιχεία σχετικά με τα άτομα που αποτελούσαν το προσωπικό του ανακτόρου και ήταν επιφορτισμένα με διάφορες οικονομικές και διοικητικές αρμοδιότητες. Μια κατηγορία τέτοιων αρχείων είναι εκείνα που καταγράφουν τη διανομή μερίδων τροφής στα εξαρτώμενα από το ανάκτορο άτομα. Δεδομένου του περιορισμένου γραπτού υλικού που βρίσκεται στη διάθεση της έρευνας, η μόνη περίοδος η οποία είναι δυνατόν να φωτιστεί, ως προς το σύστημα διανομής μερίδων, είναι οι τελευταίοι μήνες ζωής του ανακτόρου. Το μυκηναϊκό, επομένως, σύστημα μερίδων της Κνωσού ανασυντέθηκε κυρίως χάρη στις πληροφορίες που αντλούνται από τις πινακίδες Γραμμικής Β' της Κνωσού (KN Am 819) και της Πύλου (PY Ab, PY An 128)¹¹³² —η οποία χρησιμοποιήθηκε ως «παράλληλο» για την Κνωσό, επειδή η αποθηκευτική δυνατότητα των δύο ανακτόρων έχει εκτιμηθεί πως ήταν η ίδια¹¹³³—, αλλά και χάρη σε συγκρίσεις με τα σύγχρονα στοιχεία από την Εγγύς Ανατολή, καθώς και με το σύστημα της Κλασικής περιόδου¹¹³⁴.

Η πινακίδα KN Am 819 της Κνωσού αφορά στη διανομή μερίδων σίτου και σύκων ανά 30 μέρες σε άνδρες και αγόρια που εργάζονταν για το ανάκτορο.¹¹³⁵ Με

¹¹³⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 103· Shaw 2015, 32.

¹¹³¹ Petrakis 2016, 136-40.

¹¹³² Ventris και Chadwick 1973, 59, 393.

¹¹³³ Palmer 1989, 89.

¹¹³⁴ Palmer 1989, 89-90.

¹¹³⁵ Palmer 1989, 90-1· Killen 2015γ, 852-61.

βάση το παράδειγμα της Πύλου, όπου κάποιες ομάδες, ενδεχομένως επιβλεπόντων, λάμβαναν μεγαλύτερα μερίδια, είναι δυνατόν να υποτεθεί η ύπαρξη και στην Κνωσό μιας διαβάθμισης ποσότητας μερίδων αναλόγως της θέσης του καθενός¹¹³⁶, κατά τρόπο που να μπορεί να συγκριθεί με το σύστημα του Mari. Ως προς την επάρκεια αυτών των μερίδων για τη συντήρηση των εργαζομένων, οι Foxhall και Forbes έδειξαν ότι η ποσότητα μιας μερίδας τροφίμων καθορίζεται απ' ό,τι θεωρείται ανά περίπτωση επαρκές για να σιτίσει και να κάνει αποδοτικό έναν εργάτη. Για παράδειγμα, στο μεσοποταμιακό σύστημα οι άνδρες λάμβαναν τη διπλάσια μερίδα σε σύγκριση με τις γυναίκες¹¹³⁷ και, κατά παρόμοιο τρόπο, στο μυκηναϊκό σύστημα στα παιδιά αντιστοιχούσε τουλάχιστον το μισό συγκριτικά με τις γυναίκες. Σε κάθε περίπτωση, το πρόσωπο ή ο φορέας που διανέμει τις μερίδες συντήρησης των εργαζομένων ελέγχει και αξιολογεί τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι παραλήπτες.¹¹³⁸

Κατ' αναλογία με τα μερίδια για τις γυναίκες και τα παιδιά των πινακίδων PY Ab της Πύλου, τα οποία θεωρούνται μερίδες συντήρησης, έχει υποστηριχθεί ότι με παρόμοιο τρόπο μπορούν να ερμηνευθούν τα κείμενα για τις μερίδες των ανδρών και των αγοριών στο KN Am 819.¹¹³⁹ Επιπλέον, τα άτομα αυτά φαίνεται ότι λάμβαναν τις μερίδες τους σε μηνιαία βάση, δηλαδή αρκετά αραιότερα απ' ό,τι οι ομάδες που κατείχαν ανώτερη θέση. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, φαίνεται ότι αυτοί οι άνδρες και τα αγόρια εξαρτώνταν από το ανάκτορο της Κνωσού για τη διατροφή τους¹¹⁴⁰, επομένως πιθανότατα διατηρούνταν ως δουλοπάροικοι με μικρές μερίδες, όπως δείχνει η περίπτωση της Πύλου. Εικάζεται, παρ' όλα αυτά, πως η ανεπαρκής μερίδα των ανδρών και των αγοριών στο KN Am 819 πιθανότατα συμπληρωνόταν από άλλη πηγή, είτε εντός είτε εκτός του ανακτόρου.¹¹⁴¹ Τα προϊόντα της σειράς πινακίδων KN Fs —κριθάρι, σύκα, αλεύρι, οίνος, ελαιόλαδο και μέλι— έχει θεωρηθεί ότι αποτελούσαν μεγάλο μέρος της διατροφής της ελίτ, σε σύγκριση πάντα με τα δεδομένα της Πύλου.

Επομένως, ως προς τη λειτουργία του ανακτόρου με βάση το σύστημα της διανομής διατροφικών μερίδων, η οργάνωση της Κνωσού —τουλάχιστον κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο— μοιάζει με του Mari, με κύρια διαφορά ότι στην Κνωσό δεν έχουν εντοπιστεί μερίδες οι οποίες να αντιστοιχούν σε άτομα εξαιρετικά υψηλής

¹¹³⁶ Palmer 1989, 90.

¹¹³⁷ Οι άνδρες λάμβαναν 60 *qa* το μήνα, ενώ οι γυναίκες λάμβαναν 30 (Gelb 1965, 232).

¹¹³⁸ Palmer 1989, 91.

¹¹³⁹ Palmer 1989, υποσ. 9.

¹¹⁴⁰ Palmer 1989, 91-6.

¹¹⁴¹ Palmer 1989, 115-6.

θέσης, όπως τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Τα μόνα άτομα που φαίνεται να λαμβάνουν μεγαλύτερες μερίδες έχουν ερμηνευθεί ως «αξιωματούχοι επιβλέποντες το εργατικό δυναμικό».

Λίγες ομάδες ατόμων εμπλεκόμενων στην κνωσιακή ανακτορική οικονομία έχει σταθεί δυνατόν να προσδιοριστούν. Ο συμβατικός όρος «συλλέκτης» (στη βιβλιογραφία «collector») της Γραμμικής Β΄ έχει ερμηνευθεί ότι αναφέρεται σε άτομα σαφώς υψηλής θέσης, τα ονόματα των οποίων εμφανίζονται σε σχέση με κοπάδια προβάτων, εργαστήρια υφαντουργίας και εργατικές ομάδες, σημαντικές εκτάσεις γης και μεγάλες ποσότητες σιτηρών.¹¹⁴² Ως προς την ταυτότητα των ατόμων αυτών, ο Killen κατέληξε ότι πρόκειται για μέλη της άρχουσας ελίτ, τα οποία είναι επιφορτισμένα με ένα τμήμα της παραγωγικής δραστηριότητας των μυκηναϊκών βασιλείων για δικό τους λογαριασμό, με την κεντρική εξουσία, ωστόσο, να διαχειρίζεται τη μερίδα τους. Η θεωρία αυτή του Killen ενισχύθηκε και από την σύγκριση με την Ur III¹¹⁴³, στην οποία ως ιδιοκτήτες κοπαδιών και μαλλιού, πέραν του βασιλιά, αναφέρονται η βασίλισσα, ορισμένοι μόνιμοι κρατικοί αξιωματούχοι και ο ναός του θεού Nanna. Επιπλέον, ορισμένοι «ιδιοκτήτες» φαίνεται να ασχολούνται και με άλλες πτυχές της οικονομίας εκτός από την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία, όπως φαίνεται από αρχεία της Κνωσού που αφορούν στην παρασκευή αρωματικών ελαίων.¹¹⁴⁴ Η Κνωσός στην τελευταία περίοδο λειτουργίας της διατηρούσε και «δούλες» (*do-e-ra*). Στα αρχεία Ak έχουν εντοπιστεί ελάχιστες αναφορές σε γυναίκες, οι οποίες συνοδεύονται από τον χαρακτηρισμό *do-e-ra*, ή από το όνομα του ιδιοκτήτη τους. Αντίθετα, οι άνδρες τεχνίτες και άλλοι εργαζόμενοι που αναφέρονται στα αρχεία είναι πιθανότερο να αποτελούσαν ημι-απασχολούμενους εργάτες, οι οποίοι εργαζόνταν παράλληλα σε βιοτεχνίες ελεγχόμενες από την κεντρική εξουσία και σε κτήματα, τα οποία τους είχαν ενδεχομένως παραχωρηθεί με αντάλλαγμα τις υπηρεσίες τους. Αυτή η εικόνα προκύπτει σύμφωνα και με τις πινακίδες των σειρών Ma και Na της Πύλου.¹¹⁴⁵

Στη μινωική Κρήτη, οι εκτεταμένες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις των ανακτόρων και των οικιστικών μονάδων μη ανακτορικών οικισμών δείχνουν ότι η συλλογή και αποθήκευση των αγαθών αποτελούσαν ακρογωνιαίους λίθους της

¹¹⁴² Αρχεία προβάτων Da-Dg και Dv, γυναικών και υφασμάτων A και L, εκτάσεων γης και σιτηρών E 843 και E 7338.

¹¹⁴³ Το ίδιο ίσχυε και κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο (Κοπανιάς 2015, 32-3).

¹¹⁴⁴ Killen 2015στ, 651-9.

¹¹⁴⁵ Killen 2015η, 249-50.

οικονομίας.¹¹⁴⁶ Καθώς, όμως, το ανάκτορο της Κνωσού έχει υποστεί αρκετές τροποποιήσεις, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν οι αποθηκευτικές δραστηριότητες των πρώιμων φάσεων του. Οι περισσότερες πληροφορίες αναφέρονται σε αποθηκευτικές στρατηγικές που υιοθετήθηκαν από το ανακτορικό ίδρυμα στα τελευταία χρόνια της λειτουργίας του, κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α2 περίοδο.¹¹⁴⁷ Οι αποθηκευτικοί χώροι της Κνωσού έχουν περιγραφεί στο τρίτο κεφάλαιο. Στους ευρύχωρους και δυσμετακίνητους πίθους έχει θεωρηθεί ότι φυλάσσονταν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, το είδος των οποίων αποτελεί ζήτημα υπό συζήτηση. Ο Evans είχε υποθέσει ότι στο σύμπλεγμα των αποθηκών αποθηκευόταν κυρίως ελαιόλαδο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε χάρη στα ίχνη φωτιάς τα οποία έχουν εντοπιστεί στο σύμπλεγμα, γεγονός που τον ώθησε να υποθέσει τη φύλαξη του εύφλεκτου αυτού υλικού. Τα ιδεογράμματα του σύκου και του οίνου, τα οποία ήταν χαραγμένα σε μερικούς πίθους, δείχνουν ότι είναι πιθανόν αυτά τα δοχεία να χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση αυτών των προϊόντων.¹¹⁴⁸ Η αποθηκευτική δυνατότητα του συγκροτήματος αυξανόταν σημαντικά χάρη στους τετράγωνους αποθηκευτικούς αποθέτες (κασέλες) στα δάπεδα του Μεγάλου Διαδρόμου και των Δυτικών Αποθηκών¹¹⁴⁹, σε ορισμένους από τους οποίους έχει υποστηριχθεί ότι φυλάσσονταν πολύτιμα αντικείμενα και σε άλλους ελαιόλαδο¹¹⁵⁰. Σημαντικό αποθηκευόμενο είδος —το οποίο καταγράφεται στα αρχεία Nr(1) και Nr(2)— ήταν και ο κρόκος (σαφράν), ο οποίος έφτανε στο ανάκτορο από διάφορες θέσεις του νησιού, ακόμη και από τα δυτικά.¹¹⁵¹ Ο οίνος έχει έντονη παρουσία στο αρχείο 18 των πινακίδων ΚΝ Fs, στο οποίο καταγράφονται οι διανομές τροφίμων σε μικρές ποσότητες σε ιερά. Εξαιτίας του μικρού αριθμού αυτών των αρχείων, τα συγκεκριμένα τρόφιμα ενδεχομένως αποτελούσαν προσφορές και δεν προορίζονταν να συντηρήσουν μεγάλο πληθυσμό. Οι μελέτες στα αρχεία της Γραμμικής Α΄ δείχνουν, επίσης, ότι ο οίνος θεωρείτο από παλαιότερα πολύτιμο προϊόν, που συγκεντρωνόταν στα ανάκτορα. Πάντως, καθώς δεν έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Κνωσού λεπτομερή αρχεία που να καταγράφουν την καλλιέργεια αμπελιών και την παραγωγή οίνου, η Palmer

¹¹⁴⁶ Evans 1935, 630-48· Walberg 1995, 158.

¹¹⁴⁷ Popham 1970, 195-202· Warren 1989, 84-8· Christakis 2004, 299. Για χρονολόγηση της ΥΜ ΙΙΙ Β βλ. Palmer 1969, 51-3· Hallager 1977, 81-6.

¹¹⁴⁸ Evans 1935, 632· Christakis 2004, 304.

¹¹⁴⁹ Evans 1921, 448-62· 1935, 630-2.

¹¹⁵⁰ Evans 1921, 452-3· Christakis 2004, 300-1.

¹¹⁵¹ Killen 2015δ, 897-9, 902.

υποστήριξε ότι αυτό το προϊόν έφτανε στα ανάκτορα της Μυκηναϊκής περιόδου με τη μορφή φορολογίας και δεν παραγόταν από το ανάκτορο.¹¹⁵²

Η έλλειψη πληροφοριών δυσκολεύει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα προϊόντα ήταν κατανεμημένα στις διάφορες αποθήκες και, κατ' επέκταση, των τρόπων αποθήκευσης, παραγωγής και κατανάλωσης των τροφίμων.¹¹⁵³ Κατά την τελευταία ανακτορική φάση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στο ανακτορικό σύμπλεγμα, οι οποίες μείωσαν σημαντικά την αποθηκευτική δυνατότητα, αλλά και την πρόσβαση στους αποθηκευτικούς χώρους (βλ. 3^ο κεφάλαιο). Πάντως, οι αποθηκευτικοί χώροι της Κνωσού χρησίμευαν στη συντήρηση του ανακτορικού προσωπικού, σύμφωνα με το σύστημα που περιγράφηκε παραπάνω. Αναπόδεικτη παραμένει, ωστόσο, η υπόθεση, ότι τα πλεονάσματα αναδιανέμονταν για να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού της περιοχής που υπαγόταν στο ανάκτορο. Κατά παρόμοιο τρόπο, όπως έχει ήδη γίνει φανερό (βλ. **σελ. 210**), το ανάκτορο του Μαρί, επίσης, δεν διένειμε προϊόντα στον πληθυσμό διαρκώς, παρά μόνο σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης.

Ο Killen επιχείρησε να προσδιορίσει πού και από ποιον παράγονταν τα είδη που αναφέρεται στα αρχεία ότι αποθηκεύονταν στο ανάκτορο. Με αφετηρία την πινακίδα F(2)845, στην οποία αναφέρεται η μυκηναϊκή λέξη *dāmos* (δήμος) —που δηλώνει τις τοπικές κοινότητες—, αναζήτησε την πιθανή σχέση αυτής της «κοινότητας χωρίου» με τις σοδειές που αποθηκεύονταν στα ανάκτορα. Απέρριψε πρόσωπα της μυκηναϊκής διοίκησης, με σαφώς υψηλότερη θέση από τον δήμο, τα οποία αναφέρονται στα αρχεία της Πύλου ως ιδιοκτήτες γης —τον άνακτα (*wanax*), τον λαγέτη (*lāwāgetās*), τους τρεις τελεστές (*tereta*)—, επειδή οι γαίες που αυτοί κατείχαν δεν φαίνεται να επαρκούσαν για τις μεγάλες ποσότητες παραγωγής που αποθηκεύονταν στο ανάκτορο και, επιπλέον, οι αξιωματούχοι αυτοί δεν αναφέρονται σε όλα τα αρχεία παραγωγής. Για τους λόγους αυτούς, ο Killen υπέθεσε ότι η σοδειά προέρχεται από κτήματα που ανήκαν στις κοινότητες χωρίων, τους δήμους, και έφταναν στο ανάκτορο με τη μορφή φορολογίας. Εάν ληφθεί υπ' όψιν, μάλιστα, το προαναφερθέν σύστημα σε συνδυασμό με την αναφορά που κάνουν τα αρχεία Ch (βλ. υποκεφάλαιο 5.2.2.) σε κάποια βόδια για όργωμα που παραχωρούνταν από το ανάκτορο για την καλλιέργεια κτημάτων που δεν ανήκαν στο ίδιο αλλά στις κοινότητες, τότε ενδεχομένως υποδεικνύεται η ύπαρξη ενός συστήματος παροχής

¹¹⁵² Palmer 1990, 13-42, 127, 178-90.

¹¹⁵³ Christakis 2004, 304.

βοήθειας από το ανάκτορο προς τις κοινότητες που ελέγχει, υπό την προϋπόθεση αυτές να αποδίδουν στο ανάκτορο μέρος της παραγωγής τους ως ανταπόδοση¹¹⁵⁴, κατά τρόπο παρόμοιο με την Εγγύς Ανατολή και το Mari.

5.2.2. Κτηνοτροφία

Όπως το Mari, έτσι και η Κνωσός είναι ένα «βασιλείο» κατά βάση αγροκτηνοτροφικό. Η αγροτική παραγωγή και η κτηνοτροφία αποτελούσαν αναμφισβήτητα τους δύο βασικούς πυλώνες της κρητικής οικονομίας, ακόμη και πριν από την ίδρυση των Παλαιών Ανακτόρων. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός, ότι στην Προανακτορική περίοδο τα ευρήματα συνηγορούν υπέρ της κοινοτικής οργάνωσης των δραστηριοτήτων αυτών, ενώ στην Ανακτορική, πλέον, περίοδο, φαίνεται να ελέγχονται από κάποιου είδους κεντρική εξουσία —με έδρα τα ανάκτορα.¹¹⁵⁵ Η Κνωσός, κατά τους τελευταίους μήνες της ζωής της, εμφανίζεται να έχει υπό τον έλεγχό της εκτρεφόμενα ζώα, για τα οποία τα κείμενα Γραμμικής Β΄ προσφέρουν πλήθος λεπτομερειών, όπως τα είδη τους, το φύλο, την ηλικία και τη χρησιμότητά τους, καθώς και απόλυτους αριθμούς του πληθυσμού τους. Ωστόσο, παραμένει ασαφές το ποιες ακριβώς πτυχές της κτηνοτροφίας κάλυπτε ο έλεγχος του ανακτόρου. Για τον λόγο αυτό, η αρχαιοζωολογία αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα της έρευνας.¹¹⁵⁶

Μια από τις μεγαλύτερες ομάδες κειμένων Γραμμικής Γραφής Β΄ από την Κνωσό είναι η μεγάλη ομάδα D, η οποία διαφωτίζει την ανακτορική ανάμειξη στην εκτεταμένη κτηνοτοφία της κεντρικής Κρήτης. Στις 984 πινακίδες της καταγράφονται περίπου 100.000 ζώα και 1.000 κοπάδια, οργανωμένα σε αυστηρά τοπογραφική σειρά. Για τα μυκηναϊκά δεδομένα, αυτό το αρχείο είναι πολύ μεγάλο, ωστόσο οι πληροφορίες που είναι δυνατόν να αντληθούν απ' αυτό είναι αρκετά περιορισμένες. Ορισμένα συμπεράσματα έχουν εξαχθεί χάρη σε συγκριτικές μελέτες με τα κείμενα της Εγγύς Ανατολής, κυρίως ως προς την ορολογία που χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί η ηλικία των προβάτων. Η πληροφορία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή κατά τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής τους τα πρόβατα περνούν από στάδια διαμόρφωσης που καθορίζουν σε ποιον παραγωγικό τομέα (μαλλί, γάλα,

¹¹⁵⁴ Killen 20150, 703-7.

¹¹⁵⁵ Platon 2008β, 61-2.

¹¹⁵⁶ Halstead 1998-9, 149-50.

αναπαραγωγή) θα προσφέρουν περισσότερα και, επομένως, τοποθετούνται σε ανάλογα κοπάδια για καλύτερο έλεγχο.¹¹⁵⁷

Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των κειμένων, των σειρών Da-Dg, περιγράφουν τη σύνθεση περισσότερων των 600 κοπαδιών, διαμοιρασμένων σε ολόκληρη την κεντρική Κρήτη, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων αποτελείται από ευνουχισμένα αρσενικά πρόβατα προορισμένα —πιθανότατα— για την παραγωγή μαλλιού.¹¹⁵⁸ Η παράδοση μαλλιού στο ανάκτορο από αυτά και από κοπάδια όπως τα προαναφερθέντα, καταγράφεται μερικώς στα «αρχεία κουράς», Dk(1) και Dk(2), ενώ οι εργασίες επί της ετήσιας κουράς 30-50 τόνων μαλλιού για τη μετατροπή του σε υφάσματα καταγράφονται σε άλλες ομάδες κειμένων.¹¹⁵⁹ Αυτό το μαλλί, πιθανότατα, προοριζόταν για τα εργαστήρια υφαντουργίας του ανακτόρου, τα οποία καταγράφονται στην ομάδα κειμένων L (βλ. υποκεφάλαιο 5.2.3.) και αλλού. Οι μικρές ομάδες Dm και Dh(1) καταγράφουν μικρό αριθμό προβάτων με προορισμό τη σφαγή, καθώς και τη σύνθεση των κοπαδιών. Οι ομάδες Dl και Do μνημονεύουν την εκτροφή θηλυκών, κυρίως προβάτων από το ίδιο το ανάκτορο, μέσα στην ίδια γεωγραφική περιοχή στην οποία βρίσκονταν και τα εριοπαραγωγικά κοπάδια που αναφέρονται στα αρχεία Da-Dg. Καταγράφεται το μέγεθος των κοπαδιών και το κατά πόσο αυτά είχαν κατορθώσει να καλύψουν τους στόχους που είχαν τεθεί για την παραγωγή μαλλιού και την αναπαραγωγή προβάτων.¹¹⁶⁰

Σχετικά με τον τρόπο αναζωογόνησης των κνωσιακών κοπαδιών, ο οποίος δεν διαφωτίζεται σαφώς από τα κείμενα, ο Halstead πρότεινε πως η Κνωσός συνήπτε συμφωνίες με ιδιώτες ποιμένες, κατά τρόπο παρόμοιο με της Εγγύς Ανατολής, δηλαδή πως το ανάκτορο δάνειζε τα ζώα του σε ποιμένες με την υποχρέωση να φροντίζουν για τη διατήρηση του πλήθους του κοπαδιού, χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό και δικά τους ζώα, όπως ίσχυε και στο MBA (βλ. σελ. 200). Με ένα τέτοιο σύστημα, το ανάκτορο δεν θα χρειαζόταν να δαπανά τους πόρους του προκειμένου να διατηρεί τον αριθμό των ζώων του κάθε κοπαδιού του σταθερό, αγοράζοντας συχνά νέα ζώα.¹¹⁶¹ Ακόμη και κατά την περίπτωση που ίσχυε ένα τέτοιο

¹¹⁵⁷ Payne 1973, 281-303· Greco 2012, 271-3.

¹¹⁵⁸ Killen 1964, 3-4· 1977, 41· Halstead 1996-7, 187· 1998-9, 151, 154.

¹¹⁵⁹ Halstead 1998-9, 151, 154· Killen 2015γ, 147-8, 154-5· 2015ε, 611-4.

¹¹⁶⁰ Halstead 1996-7, 187.

¹¹⁶¹ Halstead 1990-1, 352· 1996-7, 187-99· 1998-9, 154-6· Greco 2012, 274-5. Έχει προταθεί ότι τα κοπάδια αναπαραγωγής της δυτικής Κρήτης θα προμήθευαν την κεντρική Κρήτη με νεαρά ζώα. Επιπλέον, καθώς υπάρχουν αρχεία που μνημονεύουν εργαστήρια εριοργίας στη δυτική Κρήτη, έχει υποθέσει ότι θα υπήρχαν εκεί και κοπάδια που εξυπηρετούσαν την παραγωγή μαλλιού (Halstead 1998-9, 160).

σύστημα και στην Κνωσό, ο Halstead παρατήρησε, ότι οι ποιμένες φαίνεται πως είχαν την ελευθερία να αντικαταστήσουν ένα «χαμένο» ζώο με ένα οποιοδήποτε άλλο, ανεξάρτητα από την ηλικία του, γεγονός που υπονοεί, ότι το ανάκτορο ενδιαφερόταν, κυρίως, για τη διατήρηση του πληθυσμού και της εριοπαραγωγικής δυνατότητας των κοπαδιών. Επιπλέον, το έντονο ενδιαφέρον του ανακτόρου σχεδόν αποκλειστικά για το μαλλί οδήγησε τον Halstead να υποθέσει, ότι οι ποιμένες ίσως αναλάμβαναν κυρίως εθελοντικά τη φροντίδα των ανακτορικών κοπαδιών, με την πληρωμή τους να αποτελείται ουσιαστικά από την κάρπωση των άλλων ζωικών προϊόντων, όπως το γάλα. Αυτού του είδους η συμφωνία, όμως, φαίνεται πως ήταν λιγότερο ευνοϊκή για το ανάκτορο και, επιπλέον, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποστηρίζουν ότι πράγματι το ανάκτορο της Κνωσού δεν ενδιαφερόταν για αυτά τα δευτερεύοντα προϊόντα.¹¹⁶²

Η ομάδα κειμένων C καταγράφει διάφορα είδη εκτρεφόμενων ζώων, όπως πρόβατα, αίγες, χοίρους, βοοειδή, για τα οποία υπάρχουν αμυδρές ενδείξεις ότι βρίσκονταν στην κεντρική Κρήτη.¹¹⁶³ Οι μικροί αριθμοί των καταγεγραμμένων ζώων της ομάδας C(2) αφήνουν να εννοηθεί ότι πρόκειται για καταλόγους ζώων προς κατανάλωση. Άλλες ομάδες C περιλαμβάνουν σαφείς αναφορές σε βοοειδή και, κυρίως, καταγραφές ζευγών αρσενικών βοδιών για αγροτικές εργασίες. Τα βόδια που χρησίμευαν στη διεξαγωγή τέτοιων εργασιών απασχολούσαν και το MBA, όπως φαίνεται από το **Κείμενο 35**. Άλογα και όνοι καταγράφονται, σε μικρούς αριθμούς και χωρίς άλλες λεπτομέρειες σε δύο μόνο κείμενα της ομάδας Ca.¹¹⁶⁴

Οι θηλυκές αίγες ήταν ανάμεσα στα αγαθά που ζητούσε το ανάκτορο ως φορολογία και καταγράφονται στην ομάδα Mc. Οι σωζόμενες προσφορές από τοπικές κοινότητες κυμαίνονται από τις 7 ή 8 έως και 30 αίγες, ενώ δύο άλλα αρχεία, πιθανότατα συγκεντρωτικά, τα Mc 4457 και Mc 5107, καταγράφουν τουλάχιστον 208 και 200 κεφάλια αντίστοιχα. Οι χαμηλοί αριθμοί των αιγών αυτών οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι πρόκειται είτε για ζώα που προορίζονταν για θυσίες και συμπόσια είτε για την παραγωγή γάλακτος, αυτό, όμως, θα απαιτούσε πιθανότατα ακριβέστερο έλεγχο της ηλικίας και της φυσικής κατάστασής τους, καθώς και της εποχής του έτους. Μια τρίτη ερμηνεία, η οποία, όμως, είναι εντελώς αστήρικτη, θέλει τις θηλυκές

¹¹⁶² Greco 2012, 275-7.

¹¹⁶³ Halstead 1998-9, 157.

¹¹⁶⁴ Halstead 1998-9, 160-1· Killen 2015α, 626-34.

αίγες να προορίζονται για αναπαραγωγή, προκειμένου να προμηθεύσουν το ανάκτορο με νέα ζώα, προοριζόμενα για εορτές και θυσίες.¹¹⁶⁵

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία είναι δυνατόν να κρύβεται στα κείμενα Ch, στα οποία καταγράφονται ζεύγη βοδιών με τα ονόματά τους, ή με τα περιγραφικά τους επίθετα, γεγονός που προκαλεί εντύπωση, δεδομένου ότι τα αρχεία σε Γραμμική Β' είναι πάντα αρκετά λακωνικά και πιθανότατα δεν κατέγραφαν ασήμαντες πληροφορίες. Ο Killen πρότεινε ότι, σε περίπτωση που καθένα απ' αυτά τα ονόματα βασίζεται σε κάποιο διακριτό και αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό του κάθε ζώου του ζεύγους, τότε, ενδεχομένως, ο λόγος καταγραφής τους ήταν ο έλεγχος και η αποφυγή απάτης. Αν αυτά τα ζώα, τα οποία ανήκαν στο ανάκτορο, ήταν τοποθετημένα — πιθανότατα για όργωμα— σε περιοχές εκτός της άμεσης επίβλεψης του ανακτόρου, η διοίκηση είναι πιθανόν να ένιωσε την ανάγκη να καταγράψει μια τέτοια λεπτομέρεια, προκειμένου να εμποδίσει τον εκάστοτε ποιμένα να αντικαταστήσει με ένα κατώτερης αξίας ζώο κάποιο απ' αυτά που του είχαν ανατεθεί, ώστε να τα φροντίζει.¹¹⁶⁶

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του ανακτορικού συγκροτήματος και της ανακτορικής γραφειοκρατίας της Κνωσού καθιστούν σαφές, ότι τα σωζόμενα κείμενα είναι ατελή και αφήνουν πολύ χώρο για υποθέσεις. Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για το αν αυτά τα ζώα που καταγράφονται προορίζονταν αποκλειστικά για καθημερινή κατανάλωση στο ίδιο το ανάκτορο ή, πιο περιστασιακά, σε εορτές οργανωμένες απ' αυτό ή αν επρόκειτο να αναδιανεμηθούν με κάποιον τρόπο.¹¹⁶⁷ Παρ' όλα αυτά, οι παραπάνω ερμηνείες δεν είναι πλήρως ασύμβατες μεταξύ τους, καθώς η διανομή μεριδών θα μπορούσε να λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο εορταστικών εκδηλώσεων. Αυτός ο τρόπος διανομής μεριδίων συνάδει με την κοινωνική δραστηριότητα των συμποσίων, κατά την οποία η κοινοτική κατανάλωση τροφής συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή, στη δημιουργία σχέσεων ανταπόδοσης και προσφέρεται η ευκαιρία για επίδειξη πλούτου (βλ. **σελ. 56 και 75** και υποκεφάλαιο 4.2.5.). Παρ' όλα αυτά, η μερική και αποσπασματική ανάμειξη της ανακτορικής γραφειοκρατίας στην κτηνοτροφία είναι φανερή. Τα σωζόμενα κείμενα φαίνεται να αγνοούν την ευρεία ύπαρξη οικόσιτων σκύλων και την κατανάλωση ειδών άγριων ζώων, να υπερτονίζουν την ύπαρξη των αρσενικών ανάμεσα στα εκτρεφόμενα πρόβατα και τις αίγες και να υπερβάλλουν στον αριθμό των προβάτων σε σχέση με

¹¹⁶⁵ Halstead 1998-9, 162.

¹¹⁶⁶ Killen 1992-3, 101-4; Halstead 1998-9, 161.

¹¹⁶⁷ Halstead 1998-9, 183.

άλλα είδη. Παρόμοια γραφειοκρατική επιλεκτικότητα είναι γνωστή και από την 3^η χιλιετία στη Μεσοποταμία, όπου οι αίγες και τα πρόβατα, αν και υπαρκτά, και μάλιστα σε μεγάλους αριθμούς —σύμφωνα με τα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα—, αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό στα κείμενα.¹¹⁶⁸ Ανάμεσα στα κοινά οικόσιτα ζώα, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, ενώ οι ζωγραφικές απεικονίσεις αποδίδουν τη θέση της κύριας θυσίας στον ταύρο, οι κατάλογοι κατανάλωσης υπονοούν, ότι στις περισσότερες θυσίες και εορτές που διενεργούνταν από το «κράτος» κυριαρχούσαν τα πρόβατα, οι αίγες και οι χοίροι.¹¹⁶⁹ Αυτή η αντίθεση, ενδεχομένως, οφείλεται σε δυσκολία ανταπόκρισης της πραγματικής οικονομίας στις θρησκευτικές αντιλήψεις. Κάτι παρόμοιο φαίνεται να ισχύει στο MBA της 2^{ης} χιλιετίας. Ενώ και εκεί, οι ταύροι πρωταγωνιστούν στην εικονογραφία ως τα κύρια θυσιαστήρια ζώα, τα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου καταγράφουν κατά χιλιάδες περισσότερο κοινά οικόσιτα ζώα, όπως πρόβατα, σε περιπτώσεις που αφορούν σε ξεκάθαρα οικονομικές δράσεις (έλεγχος ανακτορικών κοπαδιών, παροχή βοήθειας, ανταλλαγές σε επίπεδο διπλωματίας, όπως στα **Κείμενα 102-103**), αλλά και σε περιπτώσεις προσφοράς θυσιών σε σημαντικές θεότητες (**Κείμενο 97**).

5.2.3. Βιοτεχνική παραγωγή

Στο αρχείο καταγραφής σκευών K(1) 875 της Κνωσού, εμφανίζεται ο όρος *qa-si-re-wi-ja*, ο οποίος σχετίζεται σαφώς με το μυκηναϊκό *qa-si-re-u* (βασιλεύς), που έχει υποτεθεί πως ήταν ένας ανακτορικός αξιωματούχος επιφορτισμένος με τον έλεγχο των χαλκουργών, ανάμεσα ενδεχομένως σε άλλες αρμοδιότητές του. Κατ' επέκταση, το *qa-si-re-wi-ja* δηλώνει ίσως την ομάδα ελεγκτών των μεταλλουργών που υπάγονταν στον *qa-si-re-u*. Επιπλέον, ενδείξεις ότι ο όρος *qa-si-re-wi-ja* αφορά βιοτεχνικές ομάδες έρχονται από άλλα αρχεία της Κνωσού και της Θήβας.¹¹⁷⁰

Τα αρχεία Γραμμικής Β', αλλά και τα εργαλεία, αποδεικνύουν την ύπαρξη εξειδικευμένων επαγγελματιών, όπως *ro-ne* (ποιμένας), *ka-ke-u* (χαλκεύς), *ku-ru-so-wo-ko* (χρυσουργός). Επίσης, από πολλές πινακίδες φαίνεται πως τα επαγγέλματα διδάσκονταν, όπως δείχνει μια πινακίδα από την Κνωσό, στην οποία αναφέρεται ένας αριθμός νεαρών ατόμων που μαθητεύουν κοντά σε έναν καθοδηγητή, για να μάθουν την τέχνη της υφαντουργίας. Κατά συνέπεια, φαίνεται πως κάποιες απαραίτητες

¹¹⁶⁸ Postgate 1992, 166.

¹¹⁶⁹ Halstead 1998-9, 185-6.

¹¹⁷⁰ Killen 2015β, 505-7, 508-11.

επαγγελματικές δεξιότητες διδάσκονταν υπό τον έλεγχο του ανακτόρου, γεγονός το οποίο ενδεχομένως καθιστούσε τους μαθητευόμενους οικονομικά και διοικητικά εξαρτώμενους από τα άτομα τα οποία ήταν επιφορτισμένα με την εκπαίδευσή τους και, κατ' επέκταση, από το ανάκτορο.¹¹⁷¹

Στην Α. Πτέρυγα της Κνωσού, βρέθηκαν στοιχεία τα οποία υποδεικνύουν την κατεργασία λίθου, με σκοπό την κατασκευή λίθινων αγγείων. Κατά παρόμοιο τρόπο, έχει αναγνωριστεί η ύπαρξη επιπλέον εργαστηρίων λιθοξοΐας στη Δυτική και τη Νότια Πτέρυγα του ανακτόρου (βλ. και 3^ο κεφάλαιο). Ωστόσο, κανένα από τα εν λόγω εργαστήρια δεν φαίνεται να διέθετε τις κατάλληλες εγκαταστάσεις ούτε τον κατάλληλο εξοπλισμό, που να αποδεικνύουν ότι στα σημεία αυτά λειτουργούσαν σε μόνιμη βάση εργαστήρια, ούτε οι χώροι αυτοί είναι αρκετά ευρύχωροι και ανοιχτοί προς το φυσικό φως, προκειμένου να διευκολύνονται οι εργασίες.¹¹⁷² Η ανακάλυψη κεραμικού τροχού μέσα σε ένα από τα εργαστήρια μεταλλουργίας της Κνωσού προώθησε την ιδέα, ότι οι μεταλλουργοί και οι κεραμείς ήταν τα ίδια άτομα, εξοικειωμένα με την πυροτεχνουργία, τα οποία ασχολούνταν με τη μια ή την άλλη δραστηριότητα ανάλογα με την περίπτωση. Τα ευρήματα των ανασκαφών δείχνουν λιγότερο προς την ύπαρξη οργανωμένων και καλά εξοπλισμένων εργαστηρίων με πολλά απασχολούμενα άτομα και περισσότερο προς την ύπαρξη χαρισματικών καλλιτεχνών, οι οποίοι ειδικεύονταν σε ευρύτερο φάσμα υλικών και καλλιτεχνικών ειδών. Αυτοί οι καλλιτέχνες πιθανότατα δεν ήταν πολυάριθμοι και είναι επίσης πιθανόν ότι κατοικούσαν μέσα στα ανάκτορα, απολαμβάνοντας την εύνοια των κυβερνώντων. Οικονομικά, τουλάχιστον, αυτά τα άτομα πρέπει να εξαρτώνταν απόλυτα από την κεντρική εξουσία. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι τα υλικά που δούλευαν βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους. Όλα αυτά εκλαμβάνονται ως η βάση που δημιούργησε τον μύθο του πολυτάλαντου τεχνίτη Δαίδαλου, ο οποίος ήταν δέσμιος του Μίνωα.¹¹⁷³

Όπως προαναφέρθηκε, το μαλλί έπαιξε βασικό ρόλο στην οικονομία της Κρήτης κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο, υπόθεση η οποία βρίσκει υποστήριξη από τον μεγάλο αριθμό των κνωσιακών αρχείων που αφορούν στην παρασκευή και αποθήκευση υφασμάτων. Περίπου 2.000 πινακίδες της Κνωσού αφορούν στην παραγωγή υφασμάτων. Μόνο η σειρά D, η οποία καταγράφει τους ποιμένες και τα

¹¹⁷¹ Platon 2008β, 61-2· βλ. και Ulanowska 2014, 151-7, για εκτίμηση της εργασίας της υφαντουργίας και του απαραίτητου προσωπικού που την εξασκούσε.

¹¹⁷² Platon 2008β, 64.

¹¹⁷³ Platon 2008β, 66.

κοπάδια τους, περιλαμβάνει 984 πινακίδες ή θραύσματά τους. Η παρασκευή υφασμάτων καταγράφεται σε 231 πινακίδες της σειράς L, 171 θραύσματα στις σειρές Ak και Ai καταγράφουν τους υφαντουργούς και 84 θραύσματα της σειράς Od καταγράφουν μαλλί.¹¹⁷⁴ Στην πινακίδα KN Ln 1568 της Κνωσού, αναφέρονται ονόματα υφαντουργών —γυναικεία συνήθως— και μονάδες παραγόμενων υφασμάτων και μαλλιού σε ακατέργαστη μορφή.¹¹⁷⁵ Έχει μελετηθεί μάλιστα το πόσο χρονοβόρα ήταν η υφαντουργία και πόσα εργατικά χέρια και πρώτες ύλες ήταν απαραίτητα για την παρασκευή ενός υφάσματος.¹¹⁷⁶

Στο πρόσφατο παρελθόν, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η κνωσιακή βιοτεχνία υφαντουργίας της Μυκηναϊκής περιόδου ήταν «προσαρμογή» μιας προϋπάρχουσας νεοανακτορικής βιοτεχνίας, από τις μυκηναϊκές διοικητικές δομές.¹¹⁷⁷ Μια μελέτη των ορολογιών που σχετίζονται με την υφαντουργία και που συναντώνται στα αρχεία Γραμμικής Γραφής Β', αλλά και Γραμμικής Α', προτείνει επίσης τη νεοανακτορική «καταγωγή» του μυκηναϊκού συστήματος οργάνωσης του τομέα της υφαντουργίας.¹¹⁷⁸

Τα βάρη, επίσης, δίνουν στοιχεία οικονομικών δραστηριοτήτων, καθώς αποτελούν εργαλεία εμπορίου, αλλά και βιοτεχνικής δραστηριότητας. Βάρη ζύγισης έχουν βρεθεί από την YEX, και έξι απ' αυτά στο ανάκτορο της Κνωσού. Μάλιστα, η Κνωσός έχει θεωρηθεί και ως «κέντρο» στο οποίο φυλάσσονταν τα επίσημα βάρη, που εικάζεται πως ήταν κατασκευασμένα από λίθο —όπως η λίθινη «άγκυρα» από πορφυρίτη με το ανάγλυφο χταπόδι—, επειδή ο λίθος δεν φθείρεται τόσο εύκολα όσο ο μόλυβδος.¹¹⁷⁹ Αν και δεν εντοπίστηκαν βάρη στο MBA, τα κείμενά του, ορισμένα εκ των οποίων έχουν παρατεθεί, δείχνουν σαφώς τη σημασία που είχε το βάρος των προϊόντων στις συναλλαγές. Πάντα γίνεται αναφορά στα βάρη των πρώτων υλών (σε «μίνες» και «σίκλους») όποτε πραγματοποιείται κάποια συναλλαγή, είτε αυτή είναι ξεκάθαρα εμπορικής φύσεως (αγοραπωλησία) είτε διπλωματικής (ανταλλαγή δώρων μεταξύ των βασιλέων) (βλ. **Κείμενα 1, 31, 61, 65-67, 69, 73, 82, 93, 101, 106-108 και 122**). Σε αρκετές περιπτώσεις, είναι σαφής η σημασία των βαρών για τις βιοτεχνικές δραστηριότητες, καθώς δίνονται συγκεκριμένες παραγγελίες, με σκοπό την προμήθεια κατάλληλης πρώτης ύλης για την κατασκευή συγκεκριμένων

¹¹⁷⁴ Nosch 2012, 45.

¹¹⁷⁵ Killen 1964, 11, 14· 2015α, 183-4· 2015γ, 148-9· 2015ζ, 217-34· 2015ιβ 167-8.

¹¹⁷⁶ Nosch 2012, 50-1.

¹¹⁷⁷ Alberti 2007, 243-263, κυρ. 251.

¹¹⁷⁸ Petrakis 2012, 77, 81, 83, 85.

¹¹⁷⁹ Michailidou 1999, 88-9, 91-4.

αντικειμένων, όπως συμβαίνει με την παραγγελία καρφιών του Κειμένου 64. Φαίνεται επίσης πως υπήρχε μια «σταθερότητα των τιμών», με ορισμένα είδη να κοστολογούνται σύμφωνα με πολύ συγκεκριμένα βάρη, κυρίως μετάλλων (**Κείμενα 93 και 122**).

5.2.4. Εμπόριο

Οι απόψεις δίστανται σε ό,τι αφορά στον χαρακτήρα του μινωικού εμπορίου κατά την περίοδο των Ανακτόρων, με αρκετούς ερευνητές να υποστηρίζουν τον ανακτορικό του χαρακτήρα, ενώ δεν λείπουν και οι αντίθετες απόψεις.¹¹⁸⁰ Είναι πιθανόν ότι στη μινωική Κρήτη τα ανάκτορα, με τους τεράστιους αποθηκευτικούς χώρους, τη σημαντική τους κτηνοτροφία και βιοτεχνική δραστηριότητα, ήταν τα κύρια κέντρα της οικονομικής ζωής και του εμπορίου.

Τα περισσότερα «ανακτορικά» προϊόντα που εντοπίζονται εκτός Αιγαίου, όπως η MM πολύχρωμη κεραμική, η ανακτορικού ρυθμού κεραμική της ΥΜ II περιόδου και τα μεταλλικά αντικείμενα μινωικής τέχνης που απεικονίζονται στους αιγυπτιακούς τάφους, αποτελούν δώρα από τα ανάκτορα της Κρήτης. Όλα αυτά τα αγγεία θα μπορούσαν να περιέχουν κρητικό οίνο ή ελαιόλαδο¹¹⁸¹, όμως η χρήση χαρακτηρισμών γι' αυτά στα κείμενα της Εγγύς Ανατολής που τα ταυτίζουν με την Κρήτη —«*τύπος Keftiu*» και «*από το Caftor*»— δείχνουν ότι και τα ίδια τα αγγεία αποτελούσαν αναγνωρίσιμα και πολύτιμα έργα τέχνης. Αναφορά σε εξαγώγιμα προϊόντα της Κρήτης κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, και μάλιστα προς το Mari, έγινε στο πρώτο κεφάλαιο (όπλα, εργαλεία, υφάσματα, αγγεία πόσεως). Στην περίπτωση τους, μάλιστα, το γεγονός ότι το κύριο προϊόν που λάμβανε η Κρήτη από το Mari ήταν ο κασσίτερος δίνει και σε αυτή τη συναλλαγή περισσότερο «ανακτορικό» χαρακτήρα, δεδομένου επιπλέον ότι ο κασσίτερος ανταλλασσόταν ως διπλωματικό δώρο μεταξύ των ανακτόρων στην Εγγύς Ανατολή. Έχει υποθεθεί ότι ενδεχομένως υπήρχαν στη μινωική και μυκηναϊκή Κρήτη, όπως και στην Ανατολή και την Αίγυπτο, υπαίθριες και μη αγορές, όπου τα προϊόντα μικρής αξίας ανταλλάσσονταν σε ιδιωτικό επίπεδο¹¹⁸², ωστόσο δεν διατίθενται επαρκή στοιχεία για την επιβεβαίωση αυτής της θεωρίας. Παρ' όλα αυτά, είναι πολύ πιθανόν τα ανάκτορα

¹¹⁸⁰ Alexiou 1953-4, 138-45· 1987, 253· Palmer 1965, 207· Merrillees 1974, 3· Van Effenterre 1980, 464-7· Platon 1981, 288.

¹¹⁸¹ Alexiou 1987, 252· Wiener 1987, 262-3.

¹¹⁸² Alexiou 1987, 252-3.

να ήταν οι κύριοι οργανωτές του εμπορίου εκτός Αιγαίου, που απέφερε προϊόντα κύρους και μέταλλα, σύμφωνα και με τις πρακτικές της Εγγύς Ανατολής.¹¹⁸³

Μια ενδιαφέρουσα θεωρία συνδέει και την απεικόνιση λουλουδιών στη μινωική εικονογραφία, κυρίως στις τοιχογραφίες, με οικονομικούς-εμπορικούς παράγοντες.¹¹⁸⁴ Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η —υπαρκτή σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο της ΕΧ— αρωματοποιία, καθώς και το εμπόριο αρωμάτων, για τα οποία υπάρχουν πολλά στοιχεία για την Μυκηναϊκή περίοδο από τις πινακίδες Γραμμικής Β΄ της Πύλου, θα ήταν δυνατόν να «προβληθεί» και στο μινωικό παρελθόν. Η παρασκευή αρωματικών ελαίων ίσως αποτελούσε σημαντικό μέρος της μινωικής οικονομίας και αρκετά από τα είδη λουλουδιών που απεικονίζονται στην τέχνη θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην παρασκευή αρωμάτων, χρησιμοποιώντας ως βάση πάντα το ελαιόλαδο, μεγάλες ποσότητες από το οποίο ήταν αποθηκευμένες στην Κνωσό. Αυτά τα αρωματικά έλαια θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και για ιατρικούς σκοπούς, καθώς πολλά από αυτά τα φυτά περιέχουν συστατικά που χρησιμοποιούνται στην παραδοσιακή ιατρική, γεγονός το οποίο κάνει την παρασκευή και το εμπόριό τους περισσότερο σημαντικά. Η σύνδεση, επομένως, ανάμεσα στην απεικόνιση των λουλουδιών σε τοιχογραφίες και την οικονομική σημασία του εμπορίου αρωμάτων, πέρα από τις θρησκευτικές ερμηνείες που δίνονται παραδοσιακά σε τέτοια μοτίβα, θα μπορούσε να προσδίδει στην ανώτερη τάξη ένα ιδιαίτερο συμβολικό κύρος.

Αντίθετη άποψη για τον βαθμό ανάμειξης των ανακτόρων στο εμπόριο εκτός Αιγαίου έχει διατυπωθεί και από τον Branigan. Θεωρεί ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποστηρίζουν την ανακτορική κυριαρχία σε αυτού του είδους τις εμπορικές δραστηριότητες κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (MM I-II), διότι «*οι μινωικές εξαγωγές της περιόδου δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν ως αποκλειστικά ανακτορικά προϊόντα, και σίγουρα το ελεφαντοστό και οι σκαραβαίοι που εισάγονταν στην Κρήτη βρίσκονται διανεμημένοι ευρέως και εκτός ανακτόρων*».¹¹⁸⁵ Πράγματι, η θέση των Παλαιών Ανακτόρων κοντά σε λιμένες είναι συμφέρουσα για τον έλεγχο του εμπορίου εκτός Αιγαίου, όμως η διανομή των ευρημάτων εξωτικής προέλευσης σε μη ανακτορικά περιβάλλοντα αποδυναμώνει το επιχείρημα της αποκλειστικότητας των ανακτόρων στον έλεγχο αυτού του εμπορίου.¹¹⁸⁶ Για τη Νεοανακτορική περίοδο (MM III – YM), ο ανακτορικός έλεγχος στο εμπόριο εκτός Αιγαίου είναι

¹¹⁸³ Rainey 1963, 313-21· Foster 1987, 11-6· Wiener 1987, 265· Branigan 1989, 69.

¹¹⁸⁴ Gemi-Iordanou 2014, 485-6.

¹¹⁸⁵ Branigan 1989, 65-7 και Πίν. 1 στη σελ. 66, καθώς και πίν. 2 στη σελ 67 για διανομή ανατολικών εισαγωγών στην Κρήτη της MM I-II περιόδου· Schoep 2006, 48-9.

¹¹⁸⁶ Burns 2010, 295.

περισσότερο αποδεκτός από ερευνητές, όπως ο Wiener και ο Branigan.¹¹⁸⁷ Αβέβαιος παραμένει, ωστόσο, ο βαθμός ανακτορικής ανάμειξης στις εμπορικές σχέσεις με την Εγγύς Ανατολή —αλλά και το Αιγαίο.

Περισσότερο δελεαστική φαίνεται η άποψη του Wiener, ο οποίος υποστήριξε την έντονη ανακτορική ανάμειξη στο εμπόριο χαλκού και κασσιτέρου, απαραίτητων υλών για την κατασκευή όπλων και την επιβίωση των βασιλείων της εποχής. Σύμφωνα, επίσης, με τον ίδιο, οι ενστάσεις που προβάλλονται αναφορικά με την ανακτορική συμμετοχή στο εξωτερικό εμπόριο δεν σημαίνουν απαραίτητως την παντελή απουσία της, παρά μόνο —ενδεχομένως— τον μη απόλυτο ανακτορικό έλεγχο.¹¹⁸⁸ Αξίζει να αναφερθεί, στο σημείο αυτό, η δυνατότητα εκμετάλλευσης των κοινωνικών και οικονομικών προνομίων, που αποφέρει το εμπόριο με μακρινές περιοχές, από τις τοπικές ελίτ και τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι νομιμοποιούν με αυτά τα μέσα την εξουσία τους.¹¹⁸⁹ Λαμβάνοντας, επομένως, υπ' όψιν αυτήν την παράμετρο, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι, ακόμη και αν δεν αποδεικνύεται σαφώς ότι τα ανάκτορα έλεγχαν απόλυτα το εμπόριο εκτός Αιγαίου, υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσά τους, χάρη στην «εξουσία» που αυτό προσέδιδε τελικά στους κυβερνώντες, όποιοι και αν ήταν αυτοί και όποια μορφή και αν είχε η εξουσία τους.

Γενικά, συνήθως οι συζητήσεις που αφορούν στην ταυτότητα των χρηματοδοτών των υπερπόντιων ταξιδιών στη Μεσόγειο της MEX έκαναν λόγο είτε για ιδιώτες εμπόρους είτε για βασιλικούς/κρατικούς απεσταλμένους σε επίσημες αποστολές. Η πραγματικότητα, ωστόσο, ήταν πιθανότατα περισσότερο πολύπλοκη, με τα ανακτορικά κέντρα να αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου ορισμένες εμπορικές αποστολές, είτε μισθώνοντας τις υπηρεσίες ιδιωτών εμπόρων είτε προσλαμβάνοντας εμπόρους σε περισσότερο μόνιμη βάση, παρέχοντάς τους όλα τα απαραίτητα μέσα.¹¹⁹⁰ Ενδεχομένως να ισχύουν εν μέρει παράλληλα και οι δύο περιπτώσεις.¹¹⁹¹ Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα δεδομένα από το Mari, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η «μίσθωση» ιδιωτών εμπόρων για μια συγκεκριμένη αποστολή για λογαριασμό του ανακτόρου δεν είναι κάτι το ασυνήθιστο, οπότε θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί κάτι αντίστοιχο και για τα ανάκτορα του Αιγαίου. Παρομοίως, δεν θα ήταν παράλογο να υποτεθεί και η ανάγκη καταβολής δασμών στα αιγαιακά ανάκτορα εκ μέρους των εμπόρων, όπως συνέβαινε και στο MBA. Επίσης, το εμπόριο μεταξύ Αιγαίου – Εγγύς

¹¹⁸⁷ Branigan 1989, 68.

¹¹⁸⁸ Wiener 1987, 263-4.

¹¹⁸⁹ Burns 2010, 293.

¹¹⁹⁰ Koranias 2015β, 28-33.

¹¹⁹¹ Cline 1994, 85.

Ανατολής – Αιγύπτου, εκτός από καθαρά οικονομικής φύσεως, θα ήταν δυνατόν να είχε ταυτόχρονα —σε πολλές περιπτώσεις— και τον χαρακτήρα των ανταλλαγών διπλωματικών δώρων μεταξύ των ανακτορικών κέντρων, όπως έχει ήδη αναφερθεί για το MBA. Σε αυτήν την περίπτωση, οι έμποροι και οι διπλωμάτες θα μπορούσαν να ταυτίζονται, όπως συνέβαινε στο MBA, αλλά και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής της ΥΧ.¹¹⁹²

¹¹⁹² Cline 1994, 85-6.

Κεφάλαιο 6. Συμπεράσματα

Η παρούσα διατριβή επικεντρώθηκε στην προσπάθεια σύγκρισης δύο μόνο από το σύνολο των κρητικών και των ανατολικών ανακτόρων τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες. Αυτή η απόφαση ελήφθη, προκειμένου να γίνει όσο το δυνατόν λεπτομερέστερη σύγκριση ανάμεσα στα ανακτορικά συγκροτήματα, αλλά και εξαιτίας των περιορισμών στους οποίους υπόκειται μια διατριβή. Μελλοντικές έρευνες μπορούν να συμπεριλάβουν περισσότερα από τα συγκρίσιμα ανάκτορα και να προσφέρουν πληρέστερη εικόνα του σύνθετου αυτού ζητήματος. Κύριοι στόχοι της συγκεκριμένης μελέτης ήταν ο προσδιορισμός των ομοιοτήτων και των διαφορών των ανακτορικών συγκροτημάτων της Κνωσού και του Mari ως προς τη γενικότερη λειτουργία τους, και η διατύπωση υποθέσεων, οι οποίες ενδεχομένως βοηθήσουν στη συζήτηση για τα ανακτορικά κτήρια της Κρήτης, κυρίως δε της Κνωσού.

Συνοψίζοντας, η Κρήτη ήρθε από νωρίς σε επαφή με τη Συροπαλαιστίνη, τουλάχιστον από την ΠΕΧ σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η κύρια αιτία που πιθανότατα οδήγησε στο σταδιακό «άνοιγμα» του νησιού προς την Ανατολή ήταν ενδεχομένως, η ανάγκη για εισαγωγή κασσιτέρου και χαλκού, κυρίως μέσω της Ugarit. Αυτή η πόλη είναι το πιθανότερο σημείο συνάντησης της Κρήτης με το Mari, το οποίο πρωτοστατούσε στην αναδιανομή του ελαμιτικού κασσιτέρου προς όλες τις κατευθύνσεις. Οι επαφές ανάμεσα στο νησί της Κρήτης και το Mari γίνεται φανερό πως ήταν αρκετά στενές, καθώς μνημονεύονται σε αρκετά κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari, τα οποία χρονολογικά είναι σύγχρονα της Παλαιονακτορικής περιόδου. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτες είναι οι καταχωρήσεις στο Βασιλικό Αρχείο του Mari οι οποίες αναφέρονται σε άμεση επαφή με Κρήτες, στην Ugarit αλλά — μάλλον— και στο ίδιο το Mari. Εξετάστηκαν τρόποι με τους οποίους είναι δυνατόν οι δύο απομακρυσμένες θέσεις να γνώρισαν η μία τον πολιτισμό της άλλης, καθώς και λόγοι για τους οποίους επέλεξαν να υιοθετήσουν, να αφομοιώσουν και να προσαρμόσουν ορισμένα στοιχεία υλικού πολιτισμού στη δική τους πραγματικότητα, κυρίως στο επίπεδο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ως πιθανότερος τρόπος επαφής θεωρήθηκε η δράση ανθρώπων που ταξίδευαν προσφέροντας υπηρεσίες, κυρίως τεχνιτών αλλά και διπλωματών, πέρα από τους απλούς εμπόρους. Έγινε, επίσης, λόγος για την τάση ανταγωνισμού μεταξύ των ηγεμόνων της Εγγύς Ανατολής, που εκφραζόταν μέσω της παρατήρησης των βασιλικών κατοικιών των

ομολόγων τους και της προσπάθειας μίμησης στοιχείων που τους εντυπωσίαζαν. Ως προς τα δύο υπό εξέταση ανάκτορα, δεν υπάρχει κάποιο κείμενο ή συγκεκριμένο εύρημα που να τα συνδέει άμεσα και αναμφισβήτητα.

Νεότερες προσεγγίσεις διακρίνουν ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο την αρχή ενός είδους κοινωνικής διαφοροποίησης στην Κρήτη, η οποία είναι δυνατόν να εξελίχθηκε και να οδήγησε στην εδραίωση των ανακτόρων. Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη πως ίσως, τελικά, το κρητικό ανακτορικό σύστημα εν γένει σχεδόν ταυτίζεται χρονικά με το μεσοποταμιακό. Σ' αυτήν την περίπτωση, ακόμη και η πορεία των δύο υπό εξέταση ανακτόρων μοιάζει να είναι παράλληλη. Αυτό σημαίνει ότι η ίδρυση της πόλης του Mari περί το 2950-2650 (Πόλη Ι), χωρίς σαφείς ανακτορικές δομές ακόμη, πραγματοποιείται την ίδια περίπου περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται στο λόφο της Κεφάλας ενδείξεις που υποδεικνύουν την εγκαθίδρυση σε αυτόν κάποιου είδους διοικητικής δομής, πιθανότατα όχι τόσο συγκεντρωτικής όσο ένα ανάκτορο. Συγκεκριμένα, η πρώτη αναγνωρισμένη μέχρι τώρα ανακτορική δομή στην πόλη του Mari είναι η τελευταία φάση, η φάση P-0, του μερικώς αποκεκαλυμμένου Προσαργονικού Κτηρίου της 3^{ης} χιλιετίας, που έχει χαρακτηριστεί ως «προσαργονικό ανάκτορο» (κατά Parrot) ή, σωστότερα, «προσαργονικός ναός – βιοτεχνικό κέντρο» (κατά Margueron). Σε αυτήν τη φάση P-0, στην αρχή της Σαργονικής περιόδου (περ. 2350 π.Χ.), εμφανίζεται η πρώτη Αίθουσα Θρόνου που έχει βρεθεί στο Mari, γεγονός που βοηθά στον χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου κτηρίου, σαφώς πλέον, ως ανακτόρου. Έκτοτε, στην ίδια θέση παρέμεινε η ανακτορική δομή της πόλης, με αλλεπάλληλες ανακατασκευές, οι οποίες οδήγησαν στο MBA της 2^{ης} χιλιετίας. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο, παράλληλα με τη φάση P-0, η Κρήτη διανύει την Προανακτορική περίοδο, συγκεκριμένα τη φάση μετάβασης από την ΠΜ ΙΙ (2900-2300/2150 π.Χ.) στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο (2300/2150-2160/2025 π.Χ.), κατά την οποία η Κνωσός φαίνεται ότι απέκτησε κάποιες —ενδεχομένως— διοικητικές δομές στον λόφο της Κεφάλας. Όσο για το ίδιο το MBA, η ίδρυσή του από τους *Šakkanakku* τοποθετείται στην αρχή της 2^{ης} χιλιετίας, λίγο πριν από την αλλαγή της δυναστείας, γεγονός που το κάνει σχεδόν σύγχρονο με την παλαιοανακτορική Κνωσό της ΜΜ Ι Β περιόδου (περ. 1900 π.Χ.).

Επομένως, ιδανικά το MBA της 2^{ης} χιλιετίας και η —ανεπαρκώς σωζόμενη— παλαιοανακτορική Κνωσός θα έπρεπε να μελετηθούν παράλληλα, προκειμένου να φωτιστούν λίγο περισσότερο οι ασαφείς πλευρές της τελευταίας. Τονίστηκε, άλλωστε, η απουσία στοιχείων τα οποία να συνδέουν άμεσα τα δύο υπό σύγκριση

συγκροτήματα, γεγονός που δεν επιτρέπει να μιλάμε με βεβαιότητα για την επιρροή της μίας θέσης επί της άλλης. Επιπλέον, η ελλιπέστατη διατήρηση του Παλαιού Ανακτόρου της Κνωσού δεν διευκολύνει μια άμεση σύγκριση. Καθώς, όμως, το Νέο Ανάκτορο κατά γενική παραδοχή ακολούθησε το βασικό σχέδιο του Παλαιού, έγινε προσπάθεια σύγκρισης με το MBA «ακροβατώντας» ανάμεσα στις πληροφορίες τις οποίες η Κνωσός διασώζει από την παλαιοανακτορική και τη νεοανακτορική φάση της. Εξίσου βοηθητικές ήταν και οι πληροφορίες από τη μυκηναϊκή φάση της Κνωσού, κατά την οποία το σύμπλεγμα τροποποιήθηκε, προκειμένου να υποστηρίξει, σαφώς πλέον, το πολιτικό σύστημα της βασιλείας. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι παρά τις μυκηναϊκές τροποποιήσεις (με κυριότερες το σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου και τις αλλαγές στις αποθήκες), το βασικό σχέδιο του ανακτορικού συμπλέγματος διατηρήθηκε ως έχουν, με τις πτέρυγές του να αναπτύσσονται γύρω από την Κεντρική Αυλή, χωρίς να εισαχθεί καμία ελλαδική φόρμα. Όλα τα παραπάνω καθιστούν σαφή τη δυσκολία του παρόντος εγχειρήματος και δείχνουν την ανάγκη μία τέτοια σύγκριση να μην επικεντρώνεται στο να αποδείξει την επίδραση μεταξύ των δύο συγκεκριμένων κτηρίων. Σκοπός είναι η προσέγγιση της Κνωσού υπό ένα, κατά κάποιον τρόπο, διαφορετικό πρίσμα, ώστε να προκύψουν τυχόν νέες υποθέσεις γι' αυτήν ή να ενισχυθούν ήδη υπάρχουσες. Χρήσιμες για τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με το Παλαιό Ανάκτορο της Κνωσού στάθηκαν οι πληροφορίες από την παλαιοανακτορική Συνοικία Μ των Μαλίων, η οποία δίνει την ευκαιρία παρακολούθησης της πορείας προς την κατασκευή σημαντικών κτηρίων στο νησί.

Η αρχιτεκτονική των δύο υπό εξέταση ανακτόρων δεν παρουσιάζει ουσιαστικές κατασκευαστικές ομοιότητες, κυρίως λόγω των εντελώς διαφορετικών διαθέσιμων δομικών υλικών. Ίσως, οι μόνες σημαντικές κατασκευαστικές τους ομοιότητες να είναι το πολύπλοκο αποχετευτικό σύστημα, η στήριξη των βάσεων των κιόνων με δύο πλάκες για επιπλέον σταθερότητα, αλλά και η κατασκευή των κιόνων από φθαρτά υλικά, στοιχεία που, εκτός ίσως του αποχετευτικού συστήματος, μπορούν κάλλιστα να αποτελούν τοπικές εξελίξεις. Η σύγκριση ως προς το ζήτημα της κατασκευής των δύο συμπλεγμάτων στάθηκε δυνατή ως έναν βαθμό μόνο στο επίπεδο των «ανακτορικών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών»¹¹⁹³, τα οποία έχουν θεωρηθεί εισηγμένα από την Εγγύς Ανατολή, και κατά πόσο αυτά έχουν βρεθεί στα Παλαιά Ανάκτορα. Έγινε αναφορά στις μελέτες που δείχνουν, πως τα «ανακτορικά

¹¹⁹³ δεξαμενές καθαρμών, πολύθυρα, χώροι με πάγκους, ισόδομη τοιχοδομία, λίθινη βάση και λαξευτός ξύλινος κίονας, «σύστημα αιθουσών».

χαρακτηριστικά» της αρχιτεκτονικής εμφανίστηκαν μεν κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (MM I B – II), αλλά ίσως δεν ξεκίνησαν από τα ίδια τα ανακτορικά κτήρια. Αντίθετα, φαίνεται να πρωτοεμφανίστηκαν σε οικίες της ελίτ στους οικισμούς, ενώ στα ανακτορικά κτήρια άρχισαν να υιοθετούνται από τη Νεοανακτορική περίοδο. Οι υποθέσεις αυτές βασίστηκαν στη Συνοικία Μ των Μαλίων, καθώς η θέση της Κνωσού δεν έχει δώσει —ακόμη τουλάχιστον— παρόμοια ευρήματα αρχιτεκτονικής, τα οποία να μπορούν να προσφέρουν αντίστοιχες πληροφορίες. Βέβαια, αυτή η θεωρία οφείλει να παραμείνει μια απλή υπόθεση εργασίας, καθώς η συνήθης οδός που ακολουθούν οι επιρροές είναι «από πάνω (ελίτ) προς τα κάτω». Αναφέρθηκε, ωστόσο, ότι μια τέτοια πιθανότητα έχει προταθεί και για τα ανακτορικά κτήρια της Εγγύς Ανατολής, επομένως και για το MBA. Σε αυτά, ο πυρήνας θεωρείται πως προέρχεται από την οικιστική αρχιτεκτονική, καθώς το ανάκτορο στην Εγγύς Ανατολή είναι ουσιαστικά ο οίκος του σημαντικότερου προσώπου και της οικογένειάς του. Σχετικά με τα ίδια τα «ανακτορικά χαρακτηριστικά», για τα οποία η έρευνα υποστηρίζει ότι τα περισσότερα ήρθαν στην Κρήτη από τη Συροπαλαιστίνη και την Αίγυπτο, αυτά δεν εντοπίστηκαν στην παλαιοανακτορική Κνωσό, διατυπώθηκε, όμως, η υπόθεση πως η περίπτωση της πιθανώς έμοιαζε με τα σύγχρονά της Μάλια. Στάθηκε, μάλιστα, δυνατόν να εντοπιστούν στο MBA στοιχεία, όπως φωταγωγοί και αίθουσες διαχωρισμένες με πεσσούς, που μοιάζουν σε «σύστημα αιθουσών», ήδη από τις φάσεις P-1 και P-0, δηλαδή λίγο πριν το κτήριο της θέσης λάβει ανακτορικό χαρακτήρα, καθώς και αμέσως μετά. Το γεγονός αυτό τοποθετεί τα δύο κτήρια σε μια αρχιτεκτονική παράδοση, η οποία φαίνεται ότι επικρατούσε στην ανατολική Μεσόγειο.

Η μοναδική κατασκευαστική ομοιότητα η οποία έχει περισσότερη σημασία εντοπίζεται στο βασικό σχέδιο των κύριων αποθηκών των δύο συμπλεγμάτων και στις δυνατότητες που αυτό προσφέρει για το κτήριο. Η τοποθέτηση πολλών απλών μακρόστενων χώρων σε σειρά —σχήμα και διάταξη απόλυτα λειτουργικά για την αποθήκευση— δημιουργούσε μια στέρεη βάση, η οποία μπορούσε να υποστηρίξει με ασφάλεια έναν όροφο σημαντικής λειτουργίας, στον οποίο συγκεντρωνόταν μεγάλος αριθμός ατόμων. Αυτή η οργάνωση έχει εντοπιστεί στην μεγάλη αρχιτεκτονική της Εγγύς Ανατολής ήδη από την 3^η χιλιετία π.Χ. και θεωρείται πως από εκεί διαδόθηκε στο Αιγαίο. Και στα δύο υπό εξέταση ανάκτορα, πάνω από τους κύριους αποθηκευτικούς χώρους υπήρχε ένας όροφος, ο οποίος έφερε σημαντικές μικρογραφικές τοιχογραφίες και ταυτίζεται με τα Διαμερίσματα του Βασιλιά και τον

χώρο υποδοχής του (για το MBA) και με το *Piano Nobile* (για την Κνωσό), αντίστοιχα με λειτουργία χώρου υποδοχής.

Και μόνο χάρη στην παραπάνω διαρρύθμιση, γίνεται φανερό το πόσο παρόμοια είναι η οργάνωση του χώρου των δύο υπό εξέταση ανακτορικών κτηρίων. Άλλες βασικές ομοιότητες διαρρύθμισης είναι περισσότερο ορατές και στις κατόψεις, δίνοντας στα δύο συγκροτήματα αρκετά παρόμοια εικόνα. Η πρώτη ευδιάκριτη βασική ομοιότητά τους είναι ότι οι χώροι οργανώνονται γύρω από μια κεντρική αυλή, η οποία στην περίπτωση της Κνωσού είναι μόνο μια, ενώ το MBA διέθετε περισσότερες, μια για κάθε τομέα του. Επιπλέον, οι αυλές φαίνεται να παίζουν πολλαπλούς ρόλους, δίνοντας πρόσβαση στα συγκροτήματα (Πρώτη Αυλή 154 στο MBA και Δυτική Αυλή στην Κνωσό), εκπληρώνοντας ρόλο διοικητικό (Αυλή 131, και 106 του MBA και Κεντρική Αυλή της Κνωσού), ενώ παράλληλα έφεραν και ιερό χαρακτήρα (Αυλή 131 και 106 στο MBA και οι δυο αυλές, Δυτική και Κεντρική της Κνωσού). Κυρίως, οι δυο κυριότερες αυλές των δυο συγκροτημάτων, η Αυλή 106 και η Κεντρική Αυλή, σχετίζονταν άμεσα με ένα σύμπλεγμα χώρων ιερού χαρακτήρα. Στην περίπτωση του MBA, η Αυλή 106 συνδέεται με το σύνολο του Προθαλάμου 64, της Αίθουσας του Θρόνου 65 και του Ιερού Βήματος 66. Η Κεντρική Αυλή της Κνωσού έχει άμεση επαφή με το Κεντρικό Τριμερές Ιερό, την Αίθουσα του Θρόνου, αλλά και με τον όροφο του *Piano Nobile*. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός, ότι και στα δυο κτήρια, το οικοδομικό σύνολο ιερού χαρακτήρα με το οποίο σχετίζονται οι κεντρικές αυλές, περιλαμβάνει και μια αίθουσα θρόνου. Αυτή ακριβώς η έντονη παρουσία του ιερού στοιχείου και στα δύο ανάκτορα είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό που κάνει το *Marī* να μοιάζει αρκετά με τα κρητικά ανάκτορα, και εν προκειμένω με την Κνωσό. Μπορεί, επίσης, να αποτελέσει επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι και η Κνωσός ήταν κτήριο ταυτόχρονα ιερού και διοικητικού-βασιλικού χαρακτήρα¹¹⁹⁴, καθώς το παράδειγμα του MBA δείχνει ότι αυτοί οι δύο ρόλοι δεν είναι απαραίτητα αλληλοαποκλειόμενοι. Επιπλέον, οι κεντρικές αυλές αποτελούν και στις δύο περιπτώσεις μέρος του πυρήνα των δύο ανακτόρων, με τη διαφορά ότι για την Κνωσό η Κεντρική Αυλή είναι το αδιαμφισβήτητο κέντρο του συγκροτήματος, ενώ για το MBA ο πυρήνας αποτελείται από το σύμπλεγμα της Αυλής 106 μαζί με τις Αίθουσες 64-65-66. Ακόμη, η Κνωσός ήταν πολυώροφη, τουλάχιστον κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, ενώ είναι βέβαιη πλέον η ύπαρξη ενός τουλάχιστον ορόφου πάνω από σημαντικούς τομείς του MBA, οικιστικούς και ιερούς (Δεύτερος Οίκος,

¹¹⁹⁴ Hood 1995, 393-407.

Οίκος του Βασιλιά και Αίθουσα του Θρόνου, διοικητικός τομέας). Παρομοίως, οι όροφοι της Κνωσού εντοπίζονται πάνω από τη Δυτική Πτέρυγα, με το Κεντρικό Ιερό, τις κύριες Αποθήκες και την Αίθουσα του Θρόνου, ενώ ακόμη περισσότερους ορόφους εικάζεται ότι διέθετε η Ανατολική Πτέρυγα, δημιουργώντας ένα πολυσύνθετο σύστημα χώρων κατοικίας, ιερών χώρων και αποθηκών. Σχετικά με την ύπαρξη περισσότερων ορόφων, αλλά και περισσότερων ανοιγμάτων για την εισαγωγή φωτός στην Κνωσό, επισημάνθηκε η σημασία των σταθερότερων υλικών ανοικοδόμησης της Κρήτης έναντι της ωμοπλίνθου του Mari, καθώς και η τεχνογνωσία που αναγκάστηκαν να αναπτύξουν οι κάτοικοι του νησιού λόγω της έντονης σεισμικής δραστηριότητας. Αυτές οι διαφορές ανάμεσα στα δύο ανάκτορα δείχνουν πόσο και με ποιους τρόπους το περιβάλλον στο οποίο ανοικοδομείται ένα κτήριο μπορεί να επηρεάσει τη μορφή του.

Άλλοι τρόποι που κάνουν τα δύο ανάκτορα αρκετά παρόμοια είναι λιγότερο ορατοί με την πρώτη ματιά και, παρ' όλη την ομοιότητα, δείχνουν και το πόσο διαφέρουν τα δύο συγκροτήματα. Η μία περίπτωση αφορά σε ορισμένα στοιχεία τα οποία διαπιστώθηκαν για τις δύο Αίθουσες Θρόνου. Και οι δύο αποτελούν τμήμα ενός βασικού συμπλέγματος τριών χώρων: ενός Προθαλάμου, της κύριας Αίθουσας του Θρόνου και ενός ακόμη ιερού χώρου ακριβώς απέναντι από τον θρόνο. Η θέση του θρόνου, ομοίως, παρατηρήθηκε ότι είναι ίδια και στα δύο κτήρια, όχι απέναντι από την είσοδο της κύριας αίθουσας, αλλά στα δεξιά του εισερχομένου, ενώ διατυπώθηκε η άποψη ότι αυτή η τοποθέτηση ίσως έφερε κάποιον συμβολισμό για το πρόσωπο που καταλάμβανε το κάθισμα, το οποίο για το MBA ήταν σαφώς ο βασιλιάς, και για την Κνωσό παραμένει αδιευκρίνιστο αν πρόκειται για βασιλιά, για βασιλιά-ιερέα ή για μια μεγάλη ιέρεια που εκπροσωπούσε τη σημαντικότερη θεότητα.

Εκφράστηκε, επίσης, μια πρόταση, σύμφωνα με την οποία η απανθρακωμένη μάζα ξύλου του Προθαλάμου της Κνωσού, η οποία έχει αποκατασταθεί ως ξύλινος θρόνος, όμοιος με τον γύψινο της κύριας Αίθουσας, θα ήταν ίσως δυνατόν να μην αποτελούσε θρόνο, αλλά άλλο ξύλινο αντικείμενο. Αφορμή γι' αυτήν την υπόθεση στάθηκε η διαμόρφωση του Προθαλάμου 64 του MBA, στον οποίο βρισκόταν το άγαλμα της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο. Όπως στο MBA, έτσι και στην Κνωσό θα μπορούσε στον Προθάλαμο της Αίθουσας του Θρόνου να βρίσκεται ένα ξύλινο άγαλμα ή άλλο σύμβολο, το οποίο να σχετίζεται με τους υπόλοιπους συμβολισμούς του εικονογραφικού προγράμματος και τη λειτουργία του συμπλέγματος.

Υπενθυμίζεται η παρόμοιου τύπου εικονογραφία που συνοδεύει τις δύο Αίθουσες Θρόνου: φοίνικες και γρύπες, εκατέρωθεν του σημαντικού προσώπου και της θεότητας, και ταύροι. Δεν θα ήταν, επομένως, παράλογο να υποτεθεί πως, στην ίδια φιλοσοφία, ο Προθάλαμος της κνωσιακής Αίθουσας του Θρόνου έφερε κάποιο ξύλινο σύμβολο, αντί για έναν ακόμη θρόνο. Όλες αυτές οι ομοιότητες τείνουν προς την επιπλέον υποστήριξη του ιερού χαρακτήρα της Δεξαμενής Καθαρμών της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού, κατ' αναλογία με το Βήμα 66 του MBA, που σχετίζεται με την προγονική λατρεία των βασιλέων. Η κνωσιακή Δεξαμενή δεν έχει δώσει σχεδόν κανένα στοιχείο σχετικό με την χρήση της, ωστόσο είναι κοινώς αποδεκτή η μη χρηστική λειτουργία της και ένας παραλληλισμός με το Βήμα 66 ενισχύει αυτή τη θεωρία.

Η διαπίστωση πως ο λίθινος θρόνος της Κνωσού αντιγράφει κάποιο ξύλινο πρωτότυπο οδήγησε στην υπόθεση πως, ίσως, ο συγκεκριμένος θρόνος να ανήκει στην —σαφώς βασιλική— μυκηναϊκή φάση, ενώ κατά τη Μινωική περίοδο ενδεχομένως να υπήρχε ένας ή και περισσότεροι ξύλινοι θρόνοι, οι οποίοι μετακινούνταν μέσα στο σύμπλεγμα ανάλογα με τις ανάγκες (βλ. **σελ. 82**). Παράλληλα, διατυπώθηκε η υπόθεση ύπαρξης παλαιότερης Αίθουσας Θρόνου στην Κνωσό, στον όροφο, κατά τρόπο παρόμοιο με τα μεσοποταμιακά ανάκτορα της 3^{ης} χιλιετίας. Το MBA, άλλωστε, πρωτοτυπεί και σε αυτόν τον τομέα, κατεβάζοντας την Αίθουσα του Θρόνου στο ισόγειο, κάτι που συνέβη ήδη από την φάση P-0, επί της κυριαρχίας των *Šakkanakku*.

Οι κύριοι αποθηκευτικοί χώροι των δύο ανακτόρων συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένους τομείς τους και βρίσκονται σε άμεση σχέση με τους σημαντικότερους ιερούς χώρους, ενώ εντοπίζονται και μικρότεροι αποθηκευτικοί χώροι σε διάφορα σημεία των συμπλεγμάτων, οι οποίοι πιθανότατα εξυπηρετούσαν την καθημερινή λειτουργία τους. Η θέση, ωστόσο, των κύριων αποθηκών των δύο ανακτόρων είναι διαφορετική και αυτό είναι δυνατόν να σημαίνει κάτι για τα ίδια τα κτήρια και το σύστημα που το καθένα υποστήριζε. Συγκεκριμένα, έχει υποτεθεί στην έρευνα, ότι η θέση των κυριότερων αποθηκών της Κνωσού, τόσο κοντά στην είσοδό της —και μάλιστα ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο—, σκοπό είχε την επίδειξη της ευημερίας και του πλούτου του κτηρίου σε όσους εισέρχονταν σε αυτό. Συγκρινόμενη αυτή η διαρρύθμιση με τις περισσότερο απομονωμένες κύριες αποθήκες του ξεκάθαρα συγκεντρωτικού MBA, ενδεχομένως αποτελεί μian ένδειξη

ως προς τον περισσότερο κοινοτικό χαρακτήρα της κρητικής ανακτορικής οργάνωσης.

Αμφίβολη είναι η ταύτιση των Βασιλικών Διαμερισμάτων στην Κνωσό, με τον ίδιο τον όρο «βασιλικά» να παραμένει υπό αμφισβήτηση, μέχρι τη σαφή διαπίστωση του πολιτικού συστήματος της μινωικής Κρήτης. Επιπλέον, καθώς δεν διατίθενται στοιχεία για την ύπαρξη παρόμοιας χρήσης χώρων στην ίδια ή άλλη πτέρυγα του Παλαιού Ανακτόρου, όλες οι διαπιστώσεις και υποθέσεις αναγκαστικά αφορούν στην Κνωσό της Νεοανακτορικής περιόδου κ.ε. Ακόμη, διατυπώθηκε η υπόθεση πως ενδεχομένως τέτοιοι χώροι δεν υπήρξαν στην παλαιοανακτορική Κνωσό, καθώς ο χαρακτήρας της φαίνεται πως ήταν περισσότερο «ανοικτός». Πάντως, αν γίνει δεκτή η ταύτισή τους με τους χώρους της Ανατολικής Πτέρυγας —με κύριους χώρους την Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων και το Μέγαρο της Βασίλισσας—, ορισμένες διαπιστώσεις μπορούν να διατυπωθούν, πάντα σε σύγκριση με τα δεδομένα του MBA. Πρώτα απ' όλα, και στα δύο συμπλέγματα οι τομείς που είναι αφιερωμένοι στην κατοικία των υψηλότερων προσώπων διαθέτουν ορόφους και χώρους λειτουργικών λουτρών. Δεύτερον, οι χώροι κατοικίας των βασιλέων και της οικογένειάς τους, φαίνεται να προστατεύονται χάρη στους περιορισμούς της πρόσβασης. Αυτό ισχύει με βεβαιότητα στο MBA, όπου ο Οίκος του Βασιλιά και ο Δεύτερος Οίκος έχουν πολύ ελεγχόμενη πρόσβαση, μέσω του επίσης ελεγχόμενου κεντρικού τομέα, χωρίς απευθείας σύνδεση με τις εισόδους του συμπλέγματος. Αυτό το στοιχείο ισχύει ως έναν βαθμό μόνο για τα Βασιλικά Διαμερίσματα της Κνωσού, καθώς αυτά βρίσκονται μεν μακριά από τις κύριες εισόδους, αλλά δεν είναι αποκομμένα από το κέντρο του κτηρίου.

Αμφίβολη είναι η χρήση των Βασιλικών Διαμερισμάτων της Κνωσού και για την υποδοχή σημαντικών προσώπων. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται κυρίως στο γεγονός ότι βρίσκονται στη βάση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και στο ότι στην Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων βρέθηκαν υπολείμματα τα οποία έχουν ερμηνευθεί ως ξύλινος θρόνος (βλ. σελ. 87). Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι εκεί λειτουργούσε ο επικεφαλής του κτηρίου, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα την κοσμική και θρησκευτική του εξουσία, σύμφωνα με τα βασιλικά πρότυπα της Εγγύς Ανατολής. Άλλωστε, η άμεση γειτνίαση του συγκεκριμένου θρόνου με τους χώρους κατοίκησης και με αρκετούς αποθηκευτικούς χώρους και αρχεία μπορεί να λάβει μια άλλη ερμηνεία, με βάση ένα συγκεκριμένο στοιχείο του MBA. Σύμφωνα μ' αυτό, ο διοικητικής φύσεως Τομέας Ρ, με τις αποθήκες και τα αρχεία του, έχει ταυτιστεί ως ο

τομέας μέσω του οποίου οργανωνόταν η ζωή της ίδιας της βασιλικής οικογένειας. Επιπλέον, η κεντρική αίθουσα του τομέα αυτού, η Αίθουσα 1, φέρει το σχήμα και την οργάνωση της Αίθουσας του Θρόνου, έχοντας ακόμη και θρόνο, υποδεικνύοντας πως το άτομο που είχε την πρωτοκαθεδρία σε αυτόν ήταν είτε ο Επιστάτης του Ανακτόρου είτε ο ίδιος ο βασιλιάς. Κατά παρόμοιο τρόπο, ίσως μπορεί να ερμηνευθεί ο θρόνος της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων ως η έδρα του ατόμου —του βασιλιά ή άλλου— που είχε υπό την εποπτεία του τις υποθέσεις των παρακείμενων αποθηκών, εργαστηριακών χώρων και ιερών.

Όσον αφορά στις αίθουσες υποδοχής, αυτές και στα δύο ανάκτορα εντοπίζονται σε όροφο και, μάλιστα, πάνω από το εκάστοτε σύμπλεγμα των κύριων αποθηκών. Αυτό υπαγορεύεται, όπως έχει αναφερθεί, από λόγους ασφάλειας και σταθερότητας, καθώς η κατασκευή και οργάνωση των χώρων αποθήκευσης δημιουργούν περισσότερο στέρεο και ασφαλές υποστήριγμα για τον όροφο που προοριζόταν να δέχεται μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι για το MBA αυτοί οι χώροι υποδοχής βρίσκονται όντως μέσα στα ιδιαίτερα Διαμερίσματα του Βασιλιά, ενώ στην Κνωσό οι αντίστοιχοι χώροι πάνω από τις Δυτικές Αποθήκες δεν έχουν δώσει στοιχεία κατοίκησης, μόνο ιερότητας. Αυτές οι διαφορές ίσως αποτελούν ακόμη μίαν ένδειξη προς τη διαφορετική φύση των λειτουργιών και, κατ' επέκταση, των διοικητικών συστημάτων που δρούσαν στα δύο συμπλέγματα, με την Κνωσό να δείχνει ξανά περισσότερο «δημόσιο» χαρακτήρα.

Χρονολογικά, οι τοιχογραφίες του MBA προηγούνται αυτών που σώζονται στην Κνωσό, οι οποίες ανήκουν στο νεοανακτορικό εικονογραφικό πρόγραμμα. Τα ελάχιστα πρωιμότερα θραύσματα τοιχογραφιών από το κρητικό ανάκτορο δεν επαρκούν για την διεξαγωγή άμεσων συγκρίσεων, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις εικάζεται από ερευνητές ότι κάποιες από τις νεοανακτορικές τοιχογραφίες πήραν τη θέση παλαιότερων έργων, πιθανώς παρόμοιας θεματολογίας. Μάλιστα, ακολουθώντας την ίδια γραμμή σκέψης, διατυπώθηκε η υπόθεση πως, όπως στην Εγγύς Ανατολή, έτσι και στο Αιγαίο η σταθερότητα της τέχνης —η οποία έχει παρατηρηθεί για τη νεοανακτορική τέχνη και σε όλη τη διάρκεια της YEX— αποτελεί έναν τρόπο έκφρασης της σταθερότητας στην κοινωνική και την πολιτική αρένα και πως το ίδιο είναι δυνατόν να ίσχυε και για την παλαιοανακτορική τέχνη. Εκφράστηκε, με βάση αυτά, η υπόθεση πως η νεοανακτορική τέχνη πιθανώς συνέχιζε μια προϋπάρχουσα παράδοση, με ελάχιστες ενδεχομένως τροποποιήσεις.

Σύμφωνα με τις συγκρίσεις που στάθηκε δυνατόν να γίνουν με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, οι τοιχογραφίες των δύο ανακτόρων διαφέρουν ως προς την τεχνική, καθώς στο MBA κυριαρχούν οι ξηρογραφίες, ενώ στην Κνωσό οι νωπογραφίες. Νέα στοιχεία σχετικά με την απαρχή της τεχνικής της νωπογραφίας, τα οποία αναφέρθηκαν στην παρούσα διατριβή, αλλάζουν την ως τώρα παγιωμένη αντίληψη πως η τεχνική αυτή ξεκίνησε από το Αιγαίο, καθώς στοιχεία πρώιμης νωπογραφίας εμφανίστηκαν σε θέση της Συροπαλαιστίνης και χρονολογούνται σε πολύ παλαιότερη εποχή από τις πρωιμότερες διατηρημένες μινωικές νωπογραφίες. Ακόμη και στο ίδιο το MBA εμφανίζεται ένα δείγμα πρώιμης νωπογραφίας. Ωστόσο, η πραγματικότητα που γνωρίζουμε για τις περιόδους που ακολούθησαν δείχνει — προς το παρόν— ότι, πράγματι, η νωπογραφία συνδέθηκε περισσότερο με το Αιγαίο. Πιθανότατα, αυτό επικράτησε λόγω της διαπίστωσης των καλλιτεχνών της κάθε περιοχής, πως η κάθε τεχνική τοιχογραφίας ανταποκρίνεται καλύτερα σε διαφορετικές κλιματικές συνθήκες. Σύμφωνα με τα παρόντα στοιχεία, επομένως, τα ελάχιστα στοιχεία νωπογραφίας του MBA δεν μπορούν να αποδοθούν σε αιγαιακή επιρροή.¹¹⁹⁵ Ως προς την τεχνοτροπία, ωστόσο, οι τοιχογραφίες των δυο ανακτόρων μοιάζουν περισσότερο, με τη χρήση έντονων μελανών περιγραμμάτων και τη ροπή προς τη φυσιοκρατία. Η μοναδική τεχνοτροπική διαφορά που παρατηρήθηκε είναι η απουσία της συμβατικής χρωματικής διαφοροποίησης των μορφών με βάση το φύλο στο Mari, εν αντιθέσει με ό,τι ισχύει στην Κνωσό, η οποία σ' αυτό το ζήτημα φαίνεται να ακολουθεί αιγυπτιακά πρότυπα.

Οι περισσότερες και σημαντικότερες ομοιότητες ανάμεσα στον τοιχογραφικό διάκοσμο των δύο ανακτόρων εντοπίστηκαν στην εικονογραφία που χρησιμοποιούν. Τα κοινά διακοσμητικά μοτίβα με τις τρέχουσες σπείρες, τους ρόδακες και τη μίμηση ορθομαρμάρωσης ανάγονται, κατά πάσα πιθανότητα, σε δάνειο από την αιγαιακή τέχνη. Το μεγαλύτερο μέρος, ωστόσο, της συγκρίσιμης εικονογραφίας ανήκει στην κατηγορία εκείνη των θεμάτων, τα οποία έχουν συχνά χαρακτηριστεί ως «κοινή καλλιτεχνική γλώσσα». Εξαιρώντας το ζήτημα της απεικόνισης του βασιλιά, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά τη μοναδική μεγάλη διαφορά στο σύνολο του εικονογραφικού προγράμματος των δύο ανακτόρων, με πολύ αμφίβολα στοιχεία από την Κνωσό, το μεγαλύτερο μέρος των εικονογραφικών θεμάτων στις τοιχογραφίες και σε άλλα μέσα

¹¹⁹⁵ Η περισσότερο «τυπική» διαδρομή της νωπογραφίας από το Αιγαίο/Κρήτη προς την Εγγύς Ανατολή φαίνεται να ισχύει για τις νωπογραφίες του Alalakh, του Tel Kabri και της Qatna, οι οποίες είναι μεταγενέστερες των νεοανακτορικών τοιχογραφιών της Κνωσού.

«ανακτορικής» τέχνης υπονοεί την ύπαρξη κοινών ιδεολογικών —και θρησκευτικών ενδεχομένως— αντιλήψεων.

Συγκεκριμένα, και στα δύο ανάκτορα εμφανίζονται θέματα τελετουργικών πομπών, οι οποίες καταλήγουν είτε σε αιματηρές είτε σε αναίμακτες προσφορές. Μέσω των εικονογραφικών συγκρίσεων, αλλά και χάρη στις πληροφορίες από τα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari, προέκυψε η υπόθεση ότι οι πομπές της Κνωσού, οι οποίες κατέληγαν σε δρώμενα με γυναίκες στο επίκεντρο, είχαν και έναν μεγάλο αριθμό επιπλέον ατόμων, που είτε συμμετείχαν είτε απλώς παρευρίσκονταν ως θεατές. Αντίθετα, η μοναδική περίπτωση παρόμοιας κατά κάποιο τρόπο τελετουργίας γυναικών στο MBA παρέμενε ιδιωτική. Ο ταύρος εμφανίζεται να κατέχει υψηλή θέση στην ανακτορική λατρεία, ως θυσιαστήριο ζώο, σε άμεση σύνδεση με ιερά αρχιτεκτονήματα και —δευτερευόντως για το Mari— με ταυροπαιδιές. Αναφέρθηκε ήδη και ο συσχετισμός ταύρων και Αιθουσών Θρόνου για τα δύο κτήρια, γεγονός το οποίο σήμαινε τον συσχετισμό —σε κάποιο βαθμό— των δρώμενων που λάμβαναν χώρα σε σχέση με το πρόσωπο που καταλάμβανε τον εκάστοτε θρόνο. Οι σκηνές περιβολής έχουν επίσης έντονη παρουσία στα δύο ανάκτορα, με τους πρωταγωνιστές τους, απεικονισμένους στο ίδιο μέγεθος, να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, σαν να προβαίνουν σε συμφωνία για τη διατήρηση της ευημερίας. Παρατηρήθηκε η σχέση των σκηνών περιβολής του Mari και της Κνωσού με μια επιβλητική γυναικεία μορφή, η οποία σχετίζεται με λιοντάρια. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για τη θεά Ištar, στη δεύτερη είναι άγνωστη η ταυτότητα της μορφής, ωστόσο η θέση της επί όρους και η πλαισίωσή της από δύο λέοντες είναι δυνατόν να της αποδώσουν θεϊκή υπόσταση.

Ακόμη, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκηνές δενδρολατρίας, με χαρακτηριστικά κοινά ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς. Τα δένδρα συνδέονται με την παρουσία θεοτήτων, που μόνο λίγοι μπορούν να δουν και να επικοινωνήσουν μαζί τους. Τα ιερά δένδρα απεικονίζονται ενώ ποτίζονται. Επιπλέον, περιβάλλονται και φυλάσσονται από εραλδικά —πραγματικά ή φανταστικά— όντα, ενώ πτηνά εμφανίζονται στην κορυφή τους. Ο φοίνικας έχει την πρωτοκαθεδρία και στα δύο κτήρια ως δένδρο της ζωής, παρ' όλο που δεν είναι ενδημικό είδος σε καμία από τις δύο περιοχές. Η επιλογή του ίσως οφείλεται στην ανθεκτικότητά του στις δύσκολες συνθήκες ερήμου της επικράτειας του Mari, αλλά και στην επιρροή της νότιας Μεσοποταμίας λόγω της ακκαδικής κατάκτησης, ενώ για την Κρήτη ίσως αποτελούσε επιλογή λόγω προσπάθειας συσχετισμού με τους περισσότερο

ανεπτυγμένους για την εποχή πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής. Τα στοιχεία αυτά συνθέτουν μια παρόμοια εικόνα στο εκάστοτε κέντρο των δύο ανακτόρων, στο οποίο εμφανίζονται μαζί ταύροι, φοίνικες, νερό, γρύπες και ένα σημαντικό πρόσωπο, μαζί με κάποια θεότητα. Ιδιαίτερα εντυπωσιάζουν και τα στοιχεία της κιονολατρίας, η οποία συνδέεται με τη Συροπαλαιστίνη και το Αιγαίο, αλλά δεν φαίνεται να εξαπλώθηκε στη Μεσοποταμία, με την εξαίρεση ίσως του Mari, το οποίο αποτέλεσε σημαντικότερο σταυροδρόμι ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή και πάντα εμφανίζεται σαν να «έλκεται» προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις ταυτόχρονα, χωρίς να ανήκει αποκλειστικά στη μία ή στην άλλη. Οι συμποτικές σκηνές, τέλος, συνδέθηκαν με συμβολικές πράξεις εδραίωσης της εξουσίας του εκάστοτε ηγεμόνα μέσω συμφωνίας με τους θεούς.

Περισσότερα δευτερεύοντα, αλλά εξίσου σημαντικά, κοινά εικονογραφικά θέματα είναι η χρήση αφενός του —ενδεχομένως— μαγικού κυανού χρώματος, για το οποίο έγινε προσπάθεια ερμηνείας της σημασίας του με βάση παρατηρήσεις της φύσης, και, αφετέρου, των φανταστικών όντων που περιβάλλουν και φυλάσσουν μια σκηνή ή κάποιο σημαντικό αντικείμενο. Η αφετηρία όλων αυτών των εικονογραφικών θεμάτων εντοπίζεται, μέχρι στιγμής, σε ανατολικές κοιτίδες, από τις οποίες θα μπορούσαν ίσως να είχαν εξαπλωθεί στο Αιγαίο. Τα εικονογραφικά θέματα ουράνιων σωμάτων είναι δυνατόν να καταταχθούν, επίσης, σε αυτήν την κατηγορία δευτερευόντων θεμάτων, αν και πάντα η σημασία τους για την Κνωσό παραμένει εξαιρετικά αμφίβολη, τουλάχιστον έως ότου προκύψουν νέα αρχαιολογικά στοιχεία. Προς το παρόν, οι υπάρχουσες θεωρίες τείνουν προς τον συσχετισμό του ρόδακα, του γρύπα και του φοίνικα με τον ήλιο, αλλά και με τη θεά Ištar, και όλα αυτά σε μια «κοινή» φιλοσοφία της Εγγύς Ανατολής. Αυτά τα ηλιακά σύμβολα, σύμφωνα με κάποιες θεωρίες, όταν φτάνουν στο Αιγαίο, συναντούν τη σπείρα και μαζί καταλήγουν να αποτελούν ένα σύμβολο ζωής, σχετιζόμενο με μια μεγάλη θεά.

Η ανακτορική οικονομική οργάνωση του MBA είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί ευκολότερα, παρά την έλλειψη επαρκών πηγών και αρχαιολογικών καταλοίπων, από τις πρώιμες φάσεις του μέχρι την τελευταία περίοδο ζωής του ανακτόρου, περί τα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Από την αρχή, πάντως, της ίδρυσης της ίδιας της πόλης, φαίνεται πως το εμπόριο έπαιξε πρωταρχικό ρόλο για την οικονομική ευρωστία της, κατάσταση η οποία διατηρήθηκε και καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του MBA της 2^{ης} χιλιετίας. Το MBA εισήγε συστηματικά —είτε μέσω εμπορίου είτε μέσω βασιλικής διπλωματίας— ορισμένα προϊόντα, για να καλύψει τις ανάγκες της

άρχουσας τάξης αλλά και του βασιλείου. Ειδικευόταν δε στην κτηνοτροφία και το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών του αφορούσε στα προϊόντα που προέρχονται απ' αυτήν. Κατά τα άλλα, το ανάκτορο λειτουργούσε κυρίως προωθητικά, καθώς μέσω αυτού διαχέονταν πολλά προϊόντα της Ανατολής και της Δύσης προς όλες τις κατευθύνσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πιστωτικές δραστηριότητες του βασιλιά ή του ανακτόρου ως θεσμού, καθώς και τα κέρδη από την εμπλοκή σε νομικές υποθέσεις. Επιπλέον, από την αρχή της ζωής του ανακτόρου βρισκόταν σε εφαρμογή το σύστημα της αποθήκευσης και αναδιανομής των προϊόντων στα μέλη του, στο οποίο έπαιζε ρόλο και η κοινωνική θέση του κάθε μέλους του ανακτορικού οίκου, αλλά και το σύστημα της παροχής βοήθειας σε συμμαχικά βασίλεια ή πληγείσες περιοχές που ανήκαν στην επικράτειά του. Έγινε, επίσης, αναφορά στην υπόθεση ύπαρξης κάποιου πρωιμότερου, μη ανεσκαμμένου, ανακτόρου στην πόλη, πριν από την εμφάνιση του κτηρίου το οποίο εξελίχθηκε στο MBA. Πιθανότατα, λοιπόν, εκείνο έπαιζε αντίστοιχο ρόλο στην εποχή του.

Πολύ δυσχερής είναι η μελέτη του τρόπου οικονομικής οργάνωσης της Κνωσού πριν την ΥΜ ΙΙ – ΙΙΙ Α περίοδο. Δεδομένου του πολύ περιορισμένου γραπτού υλικού που βρίσκεται στη διάθεση της έρευνας, η μόνη περίοδος η οποία είναι δυνατόν να φωτιστεί με λίγο μεγαλύτερη επάρκεια είναι η τελευταία, η μυκηναϊκή φάση. Κατ' αυτήν την περίοδο, φαίνεται πως βρισκόταν σε εφαρμογή το σύστημα «αποθήκευσης και αναδιανομής», τουλάχιστον για τα μέλη του ίδιου του ανακτόρου, ετηρείτο μια ιεραρχική κλίμακα στην απονομή των μεριδίων διατροφής και επικρατούσε αρκετά αυστηρός έλεγχος των κτηνοτροφικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων του ανακτόρου. Δεν είναι τόσο εύκολο να προβληθεί η ίδια λειτουργία της ΥΕΧ και σε πρωιμότερες περιόδους, όπως η Παλαιοανακτορική, καθώς λείπουν πολλά στοιχεία, ωστόσο τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ωθούν στη θεώρηση της παλαιοανακτορικής κνωσιακής οικονομίας ως περισσότερο «κοινοτικού» χαρακτήρα συγκριτικά με την περίοδο που ακολούθησε, κυρίως την τελευταία φάση. Όσο για την ανακτορική ανάμειξη στο εμπόριο εκτός Αιγαίου, αυτή είναι αμφισβητήσιμη σε μεγάλο βαθμό. Παρ' όλα αυτά, είναι δυνατόν να υπήρχε σε ό,τι αφορούσε στα απαραίτητα για τη στήριξη ενός βασιλείου της εποχής μέταλλα, κυρίως δε τον κασσίτερο, ο οποίος ανταλλασσόταν σε όλη την Εγγύς Ανατολή αποκλειστικά μεταξύ ανακτόρων. Σε κάθε περίπτωση, κρίνεται ότι η ύπαρξη του ανακτόρου και η σύνδεση κάποιων προσώπων με αυτό ενδεχομένως διευκόλυνε την επαφή με τα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής, τα οποία επικοινωνούσαν μόνο σε ανακτορικό επίπεδο, όταν επρόκειτο

για τη διακίνηση των απαραίτητων μετάλλων. Χαρακτηριστική είναι, άλλωστε, η τοποθέτηση και των δύο συγκροτημάτων σε θέσεις από τις οποίες καθίσταται δυνατός ο έλεγχος εμπορικών λιμανιών (*karum* για το Mari και Πόρος-Κατσαμπάς για την Κνωσό).

Στο πλαίσιο της ανακτορικής οικονομίας, αξίζει να διαπιστωθεί πως το MBA, αν και είχε τον έλεγχο των πρώτων υλών και των έργων τέχνης που παράγονταν σε εργαστήρια για λογαριασμό του, ως τώρα δεν φαίνεται να διέθετε το ίδιο εργαστήρια εντός των ορίων του. Όπως έχει αναφερθεί, η απουσία στοιχείων για την ύπαρξη ανακτορικών εργαστηρίων μέσα στο MBA ενδεχομένως οφείλεται στη μεγάλη διάβρωση του *tell* και στην τυχαιότητα των ανασκαφών, οι οποίες δεν έχουν καν ολοκληρωθεί στο σύνολο της πόλης. Στην παρούσα φάση, όμως, δεν περνά απαρατήρητη η αντίθεση ανάμεσα στο MBA, το οποίο ελέγχει μεν την παραγωγή έργων τέχνης, αλλά δεν τα παράγει ουσιαστικά το ίδιο, με την περισσότερο «παραγωγική» Κνωσό, η οποία έχει συνδεθεί με εργαστηριακούς χώρους στο εσωτερικό της, ήδη από την παλαιοανακτορική φάση της. Αυτή η διαφορά θα ήταν δυνατόν να οφείλεται είτε στην αδυναμία ανεύρεσης εργαστηρίων στο MBA έως τώρα λόγω καθαρής τύχης, όπως προαναφέρθηκε, είτε σε διαφορετικό τρόπο χρήσης των δύο ανακτορικών συμπλεγμάτων. Τα εργαστήρια σίγουρα δημιουργούσαν συνθήκες ηχορύπανσης και άλλων ενοχλήσεων, επομένως θα ήταν λογικό να μην συμπεριλαμβάνονται μέσα σε ένα κτήριο το οποίο κατοικείται μόνιμα από σημαντικούς ανθρώπους. Δεν μπορεί να αποκλειστεί, ωστόσο, και η ενδεχόμενη διαφορά νοοτροπίας, η οποία μπορεί να επέτρεπε ή να μην επέτρεπε κάτι τέτοιο. Σε κάθε περίπτωση, οι παραπάνω σκέψεις για τα εργαστήρια παραμένουν απλές υποθέσεις.

Το ερώτημα αν κάποιο από τα δύο υπό εξέταση ανάκτορα «επηρέασε» το άλλο ως προς το αρχιτεκτονικό του σχέδιο, κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία, το εικονογραφικό του πρόγραμμα και τον τρόπο οργάνωσής του δεν μπορεί να τεθεί με τόσο απόλυτο τρόπο. Όπως έχει προαναφερθεί, παρ' όλο που είναι επιβεβαιωμένες οι εμπορικές ή/και διπλωματικές σχέσεις του Mari με το νησί της Κρήτης, δεν έχει βρεθεί έως τώρα κανένα στοιχείο που να συνδέει συγκεκριμένα το MBA με την Κνωσό. Ωστόσο, το MBA δεν παύει να διατηρεί τις περισσότερες πιθανότητες μετάδοσης κάποιων μορφολογικών στοιχείων προς τα δυτικά, καθώς υπήρξε πράγματι, όπως τονίστηκε στο πρώτο κεφάλαιο, πρότυπο και για άλλα βασίλεια, όπως την Ugarit.

Ύστερα από την σύνοψη των σημαντικότερων γενικών ομοιοτήτων και διαφορών των δύο ανακτόρων, είναι χρήσιμο να διατυπωθούν ορισμένες περισσότερο συγκεκριμένες παρατηρήσεις και υποθέσεις σχετικά με τη λειτουργία τους, με βάση συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους.

6.1. Η σχέση αποθήκευσης/διοικητικής εξουσίας με θρησκευτικούς παράγοντες

Σύμφωνα με μια γενικά αποδεκτή θεωρία, η πολιτική εξουσία του ανακτορικού συστήματος στην Εγγύς Ανατολή ουσιαστικά έπεται χρονικά της ιερατικής εξουσίας. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, ο αρχιερέας *EN* της Προδυναστικής περιόδου (τέλη 4^{ης} με αρχές 3^{ης} χιλιετίας) ήταν επιφορτισμένος από τους θεούς με τη συγκέντρωση και ανακατανομή της τροφής που παρήγε η κοινότητα, μέχρι τις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας, οπότε γεννήθηκε πλέον το πολιτικό σύστημα της μοναρχίας, το οποίο συνοδεύεται από το ανακτορικό σύστημα.¹¹⁹⁶ Αυτή η θεωρία στηρίζεται, βέβαια, μόνο σε αναλύσεις όρων που συναντώνται σε κείμενα της μέσης 3^{ης} χιλιετίας.¹¹⁹⁷ Ο Margueron, αναζητώντας τρόπους για να στηρίξει αυτό το σχήμα με αρχαιολογικά δεδομένα, κατέληξε στην υπόθεση ότι δεν θα ήταν αδύνατον οι βασιλείς να διέθεταν ταυτόχρονα και ιερατική εξουσία. Μ' αυτόν τον τρόπο, επιχείρησε να ερμηνεύσει την επιβίωση του Ιερού Περιβόλου από την 3^η χιλιετία —κατά το μεγαλύτερο μέρος της οποίας τη θέση δεν καταλάμβανε ανάκτορο— μέσα στο ανακτορικό κτήριο, που ξεκίνησε να διαμορφώνεται εκεί από τη φάση P-0 μέχρι να πάρει τη μορφή του MBA. Όπως έχει ήδη αναφερθεί πολλές φορές, η ύπαρξη ιερού μέσα σε ανακτορικό κτήριο αποτελεί χαρακτηριστικό πρωτότυπο για μεσοποταμιακό ανάκτορο. Επιπλέον, όπως και στην Κνωσό, όλοι οι ιεροί χώροι του Mari συνδέονταν άμεσα με αποθηκευτικούς χώρους, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τους ίδιους αλλά και την καθημερινή λειτουργία του ανακτόρου.

Το θεοκρατικό μοντέλο, με βάση το οποίο η ελίτ επιστρατεύει τη θρησκεία, προκειμένου να εδραιώσει την εξουσία της, φροντίζοντας ταυτόχρονα για την ομαλή λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας, φαίνεται να ταιριάζει αρκετά στην περίπτωση

¹¹⁹⁶ Jacobsen 1943, 160· Margueron 1987, 11· Hood 1995, 401.

¹¹⁹⁷ Margueron 1987, 11. Σύμφωνα με τον P. Steinkeller, ο *EN* αρχικά αποτελούσε τον τίτλο του ηγεμόνα της Uruk και άλλων πόλεων, κατά τα τέλη της 4^{ης} και τις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Αυτός ο αρχηγός της κοινότητας ήταν ταυτόχρονα τόσο «επίγειος σύζυγος» όσο και τοποτηρητής της λατρείας μιας θεάς, όπως η Inanna της Uruk. Προοδευτικά, αυτές οι δύο ιδιότητες, η πολιτική και η θρησκευτική, διαχωρίστηκαν και ο *EN* διατήρησε μόνο την ιερατική του εξουσία, χωρίς πολιτικές αρμοδιότητες (Lion 2009, 177).

της ανακτορικής Κνωσού.¹¹⁹⁸ Έχει τονιστεί ήδη η σχέση που φαίνεται πως υπήρχε ανάμεσα στους σημαντικότερους αποθηκευτικούς και ιερούς χώρους του ανακτόρου (ιεροί και αποθηκευτικοί χώροι Δυτικής Πτέρυγας, Κεντρική Αυλή, Κρύπτες Πεσσών, παλαιοανακτορικές «κουλούρες» στη Δυτική Αυλή). Εκτός αυτού, η ανεύρεση πινακίδων στην περιοχή των Κρυπτών των Πεσσών της Δυτικής Πτέρυγας, στις οποίες αναγράφονταν ονόματα θεοτήτων ως παραλήπτες προϊόντων, έχουν θεωρηθεί ως απόδειξη του εξαγνισμού των αγαθών ή της συλλογής αγαθών στις Δυτικές Αποθήκες, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για θρησκευτικούς λόγους.¹¹⁹⁹

Η χρήση γραφής και σφραγίδων, σε συνδυασμό με τους εκτεταμένους αποθηκευτικούς χώρους στην Κνωσό, έχει συνδεθεί επιπλέον με την τάση που παρατηρείται σε πολλές αρχαίες —αλλά και περισσότερο σύγχρονες— κοινωνίες οι εξειδικευμένου τύπου γνώσεις, όπως η γραφή ή η μεταλλουργία, να επενδύονται με θρησκευτικό συμβολισμό. Έτσι, η θρησκεία λειτουργεί σαν μηχανισμός που περιορίζει την πρόσβαση στη γνώση, διατηρώντας την «ιδιωτική». Αυτό το σύστημα είναι δυνατόν να υποστηρίξει τη διοργάνωση πολυτελών εορτών σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, όπως υπονοείται από την κνωσιακή εικονογραφία. Ο σκοπός τέτοιου είδους εορτασμών θα ήταν η προώθηση της ενότητας της κοινότητας και η νομιμοποίηση του ρόλου των ανακτόρων σ' αυτές τις διαδικασίες.¹²⁰⁰ Συνηθίζονταν, εξάλλου, στην Εγγύς Ανατολή οι δημόσιες τελετές με θέμα τη συγκομιδή, οι οποίες αποτελούσαν ευκαιρία για ανανέωση της «βασιλικής εξουσίας». Ίσως κάτι παρόμοιο ίσχυε και στην Κρήτη.¹²⁰¹ Επίσης, αυτές οι τελετουργίες πραγματοποιούνταν στις αυλές των ανακτόρων, είτε επρόκειτο για την Κεντρική και Δυτική της Κνωσού είτε για την Αυλή 106 του Mari (όπως η περιβολή και η θυσία στην Ištar).

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η θεοκρατικού τύπου οικονομική οργάνωση οφείλεται στην παράδοση της προσφοράς των «πρώτων καρπών», δηλαδή της εθελούσιας και τακτικής προσφοράς μέρους της παραγωγής στη θεότητα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί βέβαια από τη διοίκηση με σκοπό την οργάνωση μεγάλων έργων κοινής ωφέλειας.¹²⁰² Ως προς την ταύτιση της θρησκευτικής και της οικονομικής λειτουργίας τους, επομένως, τα δύο υπό εξέταση ανάκτορα φαίνεται να βρίσκονται σε συμφωνία.

¹¹⁹⁸ Pilali-Papasteriou 2004, 323-7.

¹¹⁹⁹ Hallager 1987β, 175· Panagiotaki 1999, 242· Christakis 2004, 305.

¹²⁰⁰ Hitchcock 2003, 30, 33.

¹²⁰¹ Marinatos 1993, 46.

¹²⁰² Platon 1983, 275.

6.2. Θέσεις τοιχογραφιών, θέσεις δραστηριοτήτων

Ορισμένα κοινά στοιχεία είναι δυνατόν να παρατηρηθούν ως προς τις θέσεις τις οποίες καταλαμβάνουν οι τοιχογραφίες στα δύο ανάκτορα. Οι τοιχογραφίες του MBA δείχνουν με αρκετή σαφήνεια ποιοι χώροι είχαν ιερό χαρακτήρα και ποιοι περισσότερο κοσμικό.¹²⁰³ Οι μεγάλοι ιεροί χώροι, η Αυλή 106 και η Αίθουσα 132, φέρουν σκηνές θρησκευτικών τελετουργιών, οι οποίες μάλιστα πραγματοποιούνταν στους ίδιους αυτούς χώρους, με πρωταγωνιστή πάντα τον βασιλιά σε ρόλο διαμεσολαβητή με τους θεούς. Η δε Τοιχογραφία της Περιβολής βρίσκεται ακριβώς μπροστά από τον χώρο στον οποίο πιθανότατα επραγματοποιείτο η συγκεκριμένη τελετή, ενώ παράλληλα τον αναπαριστούσε συμβολικά. Στα ιδιαίτερα Διαμερίσματα του Βασιλιά, τα οποία χρησίμευαν και για υποδοχή, εμφανίζεται η κλασική εικονογραφία με τον βασιλιά σε ρόλο κατακτητή και κυνηγού, περνώντας το μήνυμα της ισχύος, που ήταν γνωστό στην Εγγύς Ανατολή. Η αίθουσα υποδοχής του Οίκου των Γυναικών έφερε τη φροντισμένη διακόσμηση με τις κυανές σπείρες, δημιουργώντας έναν ευχάριστο χώρο διαμονής και αναψυχής.

Στην Κνωσό, οι τοιχογραφίες είχαν επίσης μια «συμβιωτική σχέση» με τον χώρο της τελετουργίας και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι ταύροι στις εισόδους είναι στραμμένοι προς το εξωτερικό, λειτουργώντας ως «υποδοχή» και προβάλλοντας το σύμβολο του ανακτόρου, οι πομπές κινούνται προς το εσωτερικό στους διαδρόμους, αναπαριστώντας τα δρώμενα που πιθανότατα λάμβαναν χώρα στην πραγματικότητα, ενώ εραλδικά όντα περιβάλλουν τον θρόνο. Απ' αυτά και μόνο τα παραδείγματα γίνεται σαφές ότι υπήρχε συγκεκριμένος τρόπος χωροθέτησης των τοιχογραφικών θεμάτων, έτσι ώστε να περνούν αποτελεσματικά το μήνυμά τους. Όσον αφορά στις μικρογραφικές τοιχογραφίες, οι οποίες διέτρεχαν σε ζωφόρους τους χώρους πάνω από παράθυρα και θύρες, η μικρή τους κλίμακα και η θέση τους αρκετά ψηλά σήμαινε ότι αυτές «*λειτουργούσαν ως αναφορές, παρά ως εμπειρίες που βιώνονται*». Κατά την L. Morgan, οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν για τις συναντήσεις και τα συμπόσια των ελίτ και οι τοιχογραφίες τους ήταν φορτισμένες με κοινωνικές μνήμες, οι οποίες συνέδεαν τον εξωτερικό με τον εσωτερικό χώρο.¹²⁰⁴ Φαίνεται, λοιπόν, πως και στα δύο ανάκτορα οι μικρής κλίμακας —και τοποθετημένες σε ύψος και σε χώρους του ορόφου— τοιχογραφίες λειτουργούν ως

¹²⁰³ Margueron 2004, 512.

¹²⁰⁴ Morgan 2016, 188.

«μηνύματα» προς όσους εισέρχονται, ενώ οι μεγαλύτερες τοιχογραφίες στους ισόγειους χώρους έχουν περισσότερο «λειτουργικό» χαρακτήρα.

Παράλληλα, και στα δύο ανάκτορα είναι δυνατόν να παρατηρηθεί, ότι ορισμένες τοιχογραφίες φέρουν στοιχεία που δείχνουν ακριβώς πού πραγματοποιούνταν οι εικονιζόμενες τελετουργίες, και αυτό δεν είναι πάντα ο χώρος του κτηρίου που τις φιλοξενεί. Στην περίπτωση του MBA, αυτό συμβαίνει με την τοιχογραφία της Αίθουσας 132, για την οποία έχει υποστηριχθεί πως η τελετή με την προσφορά στην Ištar λαμβάνει χώρα στην πραγματικότητα στον ναό της θεάς μέσα στην πόλη. Αυτό το στοιχείο είναι δυνατόν να παραλληλιστεί με την παρατήρηση για τον τρόπο απεικόνισης του βάθους στις κνωσιακές τοιχογραφίες των πομπών, των ταυρομαχιών, αλλά και της Αίθουσας του Θρόνου, το οποίο παραπέμπει στο ύπαιθρο.¹²⁰⁵ Η ξαφνική εμφάνιση τέτοιων στοιχείων στις τοιχογραφίες και σε άλλα μέσα τέχνης κατά τη Νεοανακτορική περίοδο έχει ερμηνευθεί ως προσπάθεια σύνδεσης του τι συνέβαινε στη Νεοανακτορική φάση με το παλαιοανακτορικό παρελθόν, κατά το οποίο αυτές οι τελετές πραγματοποιούνταν στο ύπαιθρο και, κυρίως, σε ιερά κορυφές. Η κατάσταση αυτή άλλαξε και οι τελετές μεταφέρθηκαν στα ανάκτορα, όταν κατά τη Νεοανακτορική περίοδο η κεντρική διοίκηση θέλησε να ελέγξει τον δημόσιο χαρακτήρα των τελετών.¹²⁰⁶

6.3. Οι γυναικείες λατρείες μέσα στα δύο ανάκτορα

Οι κύριες λατρείες των δύο ανακτόρων φαίνεται ότι επικεντρώνονται σε γυναικείες θεότητες.¹²⁰⁷ Στο MBA λατρεύονται σε μόνιμη βάση με βεβαιότητα η Ištar —θεά του πολέμου και της γονιμότητας— και η «Κυρία του Ανακτόρου». Οι δύο τους, μάλιστα, τείνουν ακόμη και να ταυτίζονται. Η εικονογραφία της Κνωσού —από τις τοιχογραφίες και τα σφραγίσματα με τη Μητέρα των Ορέων μέχρι τις θεές από φαγεντιανή— προδίδει μια κοινώς αποδεκτή σημαντική θέση μιας γυναικείας μορφής στη μινωική κοινωνία, είτε πρόκειται για μια Μεγάλη Θεά¹²⁰⁸ είτε για μια ιέρεια.

¹²⁰⁵ Blakolmer 2014, 123-5· Crooks et al. 2016, 161.

¹²⁰⁶ Blakolmer 2014, 124-5.

¹²⁰⁷ Για θεωρίες συσχετισμού του ταύρου με το ουράνιο σώμα της σελήνης, τη Μεγάλη Θεά, τον κύκλο της γέννησης-θανάτου-αναγέννησης από τη ΝΛ κ.ε. ανά τους αρχαίους πολιτισμούς, βλ. Benigni και Carter 2007.

¹²⁰⁸ Rethemiotakis 2008β, 80-1. Ο Gordon υποστήριξε πως οι Μινωίτες δεν λάτρευαν μια Μητέρα Θεά, αλλά πως η κύρια θεότητά τους ήταν άρρενας θεός και μάλιστα ανεικονικός. Ωστόσο, ήταν η «λαϊκή» θρησκεία αυτή η οποία στηριζόταν στη λατρεία της φύσης και της γονιμότητας και, γι' αυτό, δεν σταμάτησαν να λατρεύονται οι ανάλογες θηλυκές θεότητες. Παραλληλίζει αυτήν την κατάσταση με το Ισραήλ και τη Βίβλο, όπου η κύρια θεότητα είναι αρσενική και ανεικονική, όμως ο κοινός πληθυσμός

Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις είδαμε πως οι γυναικείες αυτές θεότητες συνδέονται με τη φύση, τη γονιμότητα και την ανανέωση της ζωής.

Βέβαια, δεν είναι απαραίτητο η απεικόνιση γυναικείων θεοτήτων στην Κνωσό —και στην κρητική τέχνη γενικότερα— να σημαίνει αυτόματα «μητριαρχική οργάνωση» της μινωικής Κρήτης, όπως συνήθως εικάζεται. Στο MBA, εξάλλου, εξαίρονται γυναικείες θεότητες, ωστόσο η πραγματικότητα απείχε υπερβολικά πολύ απ' αυτήν την εικόνα. Η έντονη παρουσία του ιερού στοιχείου εντός του MBA, μάλιστα, οδηγούσε ακόμη και στην «εκδίωξη» της βασίλισσας για μερικές ημέρες από το ανάκτορο, λόγω θρησκευτικών ταμπού, όπως προαναφέρθηκε. Επομένως, η έντονη παρουσία —έως και κυριαρχία— μιας η περισσότερων γυναικείων θεοτήτων σε ένα ανακτορικό συγκρότημα δεν εγγυάται αντίστοιχη πραγματικότητα¹²⁰⁹ και για την κοινωνία.

Για την περίπτωση, όμως, στην οποία ισχύει η περισσότερο παραδοσιακή θεωρία, που εξισώνει τη συμβολική παρουσία των γυναικείων μορφών της Κνωσού με πραγματική, αξίζει η αναφορά σε τρεις πινακίδες Γραμμικής Β', στις οποίες συναντάται η φράση *da-pu-ri-to-jo po-ti-ni-ja*. Ο όρος *po-ti-ni-ja* είναι η «πότνια», η οποία προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *pot-*, που σχετίζεται με την ισχύ. Οι περισσότεροι ερευνητές ερμηνεύουν τον όρο *πότνια* ως «κυρία» ή «βασίλισσα», η οποία θα μπορούσε να είναι μια μεγάλη θεά με πολλές σημαντικές ιδιότητες, μία εκ των οποίων ήταν πιθανότατα και η γονιμότητα της γης. Εναλλακτικά, θα ήταν δυνατόν να υπάρχουν περισσότερες θεές¹²¹⁰ με την προσωνυμία «κυρία». Στις τρεις πινακίδες, η λέξη που προηγείται της «πότνιας» είναι ο «λαβύρινθος», γι' αυτό η φράση μεταφράζεται ως «Κυρία του Λαβυρίνθου», η ταυτότητα της οποίας

επέμενε να λατρεύει παγανιστικές θεότητες, όπως οι Anath και Astarte, μέσα στις οικίες του, γεγονός που θα περνούσε απαρατήρητο στην αρχαιολογία, αν δεν υπήρχε η γραπτή μαρτυρία της Βίβλου. Σύμφωνα με αυτά, θεώρησε ότι το ίδιο είναι δυνατόν να συμβαίνει και στη μινωική Κρήτη (Gordon 1966a, 31). Τίποτα, βέβαια, δεν αποδεικνύει πως αυτή η θεωρία είναι αληθής. Η εν λόγω λατρεία, άλλωστε, είναι έντονη στα ανάκτορα, τα «επίσημα» κτήρια, αντίθετα με ό,τι έφερε ως παράδειγμα ο Gordon. Για μια σκέψη για την προέλευση της Μεγάλης Θεάς από μια «αρχική πρόγονο» σε μια μητρογραμμική κοινωνία, και την εξέλιξή της σε σύμβολο θρησκευτικό και πολιτικό, βλ. Peatfield 2016, 485-91.

¹²⁰⁹ Η ίδια αντίθεση μεταξύ θρησκευτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ως προς αυτό το θέμα, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί στο σύνολο του πολιτισμού της Εγγύς Ανατολής, αλλά και σε μετέπειτα περιπτώσεις, όπως στην ελληνική κλασική αρχαιότητα, όπου η πίστη στην εξαιρετικά ισχυρή και σεβαστή θεά Αθηνά δεν αρκούσε για να βελτιωθεί η θέση των ομόφυλών της θνητών γυναικών.

¹²¹⁰ Ο Furumark επιχείρησε να αναγνωρίσει θεότητες από τα μη ελληνικής/μυκηναϊκής προέλευσης ονόματα στις πινακίδες Γραμμικής Β', αλλά και στις πινακίδες Γραμμικής Α', που ο ίδιος ισχυριζόταν ότι κατάφερε να αποκρυπτογραφήσει ως ένα σημείο. Αυτά είναι κυρίως γυναικεία ονόματα και αυτό έρχεται σε αρμονία με το γεγονός ότι και στην τέχνη ξεχωρίζουν οι γυναικείες μορφές (Furumark 1965, 96-8). Ωστόσο, η ανάγνωση αυτή του Furumark και οι εν λόγω ερμηνείες που έδωσε αμφισβητούνται έντονα.

εξακολουθεί να αποτελεί μυστήριο, ενώ τίθεται το ερώτημα αν υπήρχε και κάποιος «Κύριος του Λαβυρίνθου» πριν από την άφιξη του άνακτος/*wanax*.¹²¹¹

6.4. Το «κέντρο» των ανακτόρων, τα «συμπόσια» και η «βασιλεία»

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα ομοιότητα ανάμεσα στα δύο ανάκτορα είναι δυνατόν να παρατηρηθεί σε ό,τι αφορά στο κέντρο του καθενός και τη λειτουργία του. Παρά το γεγονός ότι το αναμφισβήτητο κέντρο του ανακτόρου του Mari είναι η Αίθουσα του Θρόνου, σύμφωνα με τα μεσοποταμιακά πρότυπα, η πρόσβαση σ' αυτήν ορίζεται διά μέσου της Αυλής 106, η οποία, παρ' όλο που δεν είναι η μεγαλύτερη του συγκροτήματος, είναι η σημαντικότερη και, όπως έχει αναφερθεί, αποτελεί κομμάτι αυτού του πυρήνα. Το κέντρο της Κνωσού είναι η ίδια η Κεντρική Αυλή, όπως επίσης έχει τονιστεί. Επιπλέον, ο —μεταγενέστερος— θρόνος έχει θεωρηθεί πως είχε περισσότερο θρησκευτική παρά πολιτική σημασία, παίζοντας βασικό ρόλο στην αναπαράσταση τελετουργιών επιφάνειας θεοτήτων, όπως υπονοείται από την εικονογραφία των γρυπών και των φοινίκων στις τοιχογραφίες.¹²¹² Η θρησκευτική σημασία της παρουσίας των φανταστικών όντων, ωστόσο, δεν μειώνει —κατά τη γράφουσα— την πιθανότητα σύνδεσης της αίθουσας αυτής με κάποιου είδους πολιτική εξουσία, τουλάχιστον κατά την περίοδο λειτουργίας του ως αίθουσας θρόνου, δηλαδή κατά την ΥΜ ΙΙ–ΙΙΙ. Δεν είναι άγνωστο, εξάλλου, το φαινόμενο της προστασίας του βασιλιά από αγαθοποιά μυθολογικά όντα στην Εγγύς Ανατολή. Στο Mari δεν συνδέονται άμεσα αυτά τα όντα (γρύπες, σφίγγες, ανδροκέφαλοι ταύροι) με τον θρόνο, όμως πλαισιώνουν τις δύο τοιχογραφίες στις οποίες ο ίδιος ο βασιλιάς απεικονίζεται να συναντά θεότητες, στην Τοιχογραφία της Περιβολής και σ' αυτήν της Αίθουσας 132.

Στο 3^ο κεφάλαιο, αναφέρθηκαν διάφορα κείμενα του Βασιλικού Αρχείου του Mari, τα οποία βοήθησαν στην ταύτιση των δύο σημαντικότερων αυλών του ανακτόρου, της Αυλής 106 και της Αυλής 131. Από τα κείμενα αυτά έγινε φανερό ότι σ' αυτές τις δύο αυλές συγκεντρωνόταν μεγάλος αριθμός ατόμων με σκοπό την προσφορά δώρων στον βασιλιά, τη λήψη απ' αυτόν αρμοδιοτήτων και προϊόντων προς διαχείριση, αλλά και τη διεξαγωγή συμποσίων. Ως προς αυτήν τη λειτουργία τους, οι δύο σημαντικότερες αυλές του Mari είναι δυνατόν να συγκριθούν με την Κεντρική Αυλή της Κνωσού. Η τελευταία αποτελεί την αρχή της κατασκευής και της

¹²¹¹ MacGillivray 2003, 64· Boulotis 2008, 45-6· Rethemiotakis 2008β, 87.

¹²¹² Driessen 2003, 58-9.

λειτουργίας των κρητικών ανακτόρων, αρχής γενομένης από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, όταν ξεκίνησαν να κατασκευάζονται περιφραγμένες αυλές με σκοπό να φιλοξενούν συγκεκριμένα δρώμενα.¹²¹³ Ανάμεσα στις θεωρίες για την ακριβή φύση των δρώμενων των κεντρικών αυλών¹²¹⁴, η υπόθεση πως χρησιμοποιούνταν για συνεστιάσεις φαίνεται να κερδίζει έδαφος. Στην Κνωσό συγκεκριμένα, οι ενδείξεις για διεξαγωγή κοινοτικών συμποσίων είναι ιδιαίτερα σαφείς για την ΠΕΧ (ΠΜ II Β περίοδος) και είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια της ΜΜ περιόδου, τροφοδοτούμενα από τους αποθηκευτικούς χώρους του συγκροτήματος.¹²¹⁵

Όποια και αν ήταν τα δρώμενα της Κεντρικής Αυλής, πάντως, σε αυτά συμμετείχαν πολυπληθείς ομάδες, καθώς έχει υπολογισθεί ότι η Κεντρική Αυλή της Κνωσού μπορεί να φιλοξενήσει έως 5.435 ανθρώπους, γεγονός που υπονοεί πως τα δρώμενα σ' αυτές είχαν κοινοτικό χαρακτήρα. Η χειραγώγηση των τελετουργιών μέσω του κατασκευασμένου χώρου υπονοεί, ότι τόσο οι ίδιες όσο και η πρόσβαση σ' αυτές ελέγχονταν από μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η θεσμοθέτηση των τελετουργικών δομών είναι αυτό που αποτέλεσε την αρχή του μινωικού ανακτόρου.¹²¹⁶

Ως προς τη μορφή πολιτικής οργάνωσης της Κρήτης, και εν προκειμένω της Κνωσού, παρ' όλο που η ύπαρξη βασιλείας —τουλάχιστον με την καθαρά πολιτική έννοια με την οποία υπήρχε στη Μυκηναϊκή περίοδο— αμφισβητείται έντονα, υπάρχει ενδεχομένως μια πιθανότητα η φύση της να ήταν κάπως διαφορετική. Ο Pelon έκανε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση σχετικά με το θέμα, η οποία θα ήταν δυνατόν να συνδυάσει την πολιτική και θρησκευτική λειτουργικότητα των κρητικών ανακτόρων γενικότερα και της Κνωσού ειδικότερα. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τον μύθο του Μίνωα, τόνισε ότι η βασιλεία αυτού του προσώπου διέφερε κατά πολύ από την μυκηναϊκή και την ελληνική αντίληψη γι' αυτή. Ο μυθικός βασιλιάς έλαβε την εξουσία του απευθείας από μια θεότητα και όφειλε να ανανεώνει αυτή τη συμφωνία κάθε εννέα χρόνια.¹²¹⁷ Αυτή η ερμηνεία, πλησιάζει αρκετά τη θεωρία της ύπαρξης ενός «βασιλιά-ιερέα» στην Κνωσό και, αν μη τι άλλο, δίνει έναν πιθανό τρόπο σύνδεσης της πρακτικής και της θρησκευτικής λειτουργίας του ανακτόρου. Η ίδια υπόθεση δείχνει να ταιριάζει αρκετά και με την εικονογραφία της περιβολής, η οποία

¹²¹³ Driessen 2003, 59.

¹²¹⁴ Βλ. κεφάλαιο 3.

¹²¹⁵ Driessen 2003, 60-1· Magness 2014, 33-5. Για ενδείξεις τέτοιων δράσεων ίσως από την TN IV, βλ. Tomkins 2012, 42-3.

¹²¹⁶ Driessen 2003, 59-60· 2004, 80.

¹²¹⁷ Pelon 1983, 251-3· Boulotis 2008, 53.

συναντάται και στα δύο ανάκτορα. Επιπλέον, όπως παρατηρήθηκε στο 4^ο κεφάλαιο, οι κρητικές σκηνές περιβολής και θεοφάνειας μοιάζουν αρκετά και κύριο κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ένα σύμβολο ισχύος —σκήπτρο—, το οποίο προτείνεται από μια μορφή σε μια άλλη. Με βάση αυτό το χαρακτηριστικό, οι σκηνές αυτές είναι δυνατόν να συγκριθούν με τη σκηνή της Περιβολής του Mari —και της Ανατολής γενικότερα. Συχνά, στις κρητικές παραστάσεις δεν είναι απολύτως σαφές ποια από τις εικονιζόμενες μορφές είναι η θεότητα και ποια ο βασιλιάς ή κυβερνήτης, καθώς οι ρόλοι μοιάζουν να εναλλάσσονται. Παρ' όλα αυτά, το σκήπτρο εξακολουθεί να αποτελεί σύμβολο εξουσίας και δίνει μια βάση για την υπόθεση πως στην Κρήτη υπήρχε κάποια μορφή θεόπνευστη εξουσία, κατά την περίοδο ανάμεσα στην έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και τη Μυκηναϊκή περίοδο, ή ακόμη και ήδη από την MM III – YM I A περίοδο. Αν ληφθούν υπ' όψιν οι αντίστοιχες σκηνές της Εγγύς Ανατολής, όπως η σκηνή Περιβολής του ίδιου του Mari, μπορεί να υποτεθεί ότι και στη μινωική εικονογραφία το σκήπτρο το κρατά η θεότητα και η μορφή που βρίσκεται ενώπιόν της είναι ο εκάστοτε κυβερνών.

Παραμένοντας σ' αυτό το ζήτημα, άξια αναφοράς κρίνεται η παρατήρηση της Goodison¹²¹⁸, πως στις σκηνές επιφάνειας θεών στη μινωική τέχνη η εμφάνιση των θεϊκών μορφών δεν είναι απαραίτητο να περιγράφεται ως κατάβαση από τον ουρανό, καθώς μπορεί να πρόκειται για υλοποίηση των μορφών αυτών στο σημείο εμφάνισής τους, μέσα από το δένδρο ή τον βαίτυλο. Η ίδια συνέδεσε την παραδοσιακή περιγραφή των σκηνών αυτών με τη χριστιανική οπτική του σύγχρονου κόσμου και τονίζει τις διαφορές με αντίστοιχες χριστιανικές σκηνές. Στις μινωικές παραστάσεις υπάρχει διαφορά στη γλώσσα του σώματος των θνητών λατρευτών, οι οποίοι δεν φαίνεται να αντιδρούν με φόβο απέναντι στην εμφάνιση της θεότητας. Επιπλέον, οι μορφές συνήθως βρίσκονται η μία απέναντι απ' την άλλη, συχνά στέκονται στο ίδιο επίπεδο, ενώ μερικές φορές δείχνουν και αμοιβαιότητα στις χειρονομίες, δίνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις την εντύπωση μιας συναλλαγής ή ενός διαλόγου ανάμεσα στον άνθρωπο και τη θεότητα. Ίσως αυτές οι λεπτομέρειες για τις στάσεις των μορφών και η απομάκρυνση από τις «χριστιανικές ιδέες» να δίνει ένα ακόμη κλειδί για την κατανόηση αυτών των σκηνών. Εκτός αυτού, οι σκηνές επιφάνειας θεοτήτων στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής, και του ίδιου του MBA, μοιάζουν πολύ με τις μινωικές, όπως ήδη διατυπώθηκε. Σ' αυτές, η θεότητα σίγουρα δεν κατέρχεται, είναι στο ίδιο επίπεδο με τον άνθρωπο και υπάρχει μια αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Στην

¹²¹⁸ Goodison 2009, 55-6.

παρούσα μελέτη έχει γίνει αναφορά και στην έννοια της «σύμπραξης» ανάμεσα στη θεότητα και τον εκάστοτε ηγεμόνα, σε πλαίσια συμποτικών δραστηριοτήτων. Θα μπορούσαν οι μινωικές σκηνές επιφάνειας θεοτήτων να δείχνουν κάτι αντίστοιχο. Θα μπορούσαν, ακόμη, να αποτελούν απεικόνιση «αλλαγής του αρχηγού», κατά την οποία ο προηγούμενος ηγεμόνας παραδίδει τη θέση του στον διάδοχό του. Ακόμη και αυτή η ερμηνεία, πάντως, σίγουρα δεν μπορεί να αφαιρέσει τη θρησκευτική διάσταση απ' αυτές τις παραστάσεις, καθώς η συμβολή κάποιας θεότητας (ή όλων των λατρευόμενων θεοτήτων) ενδεχομένως να εθεωρείτο σημαντική για μια τέτοια διαδικασία, αλλάζει όμως την ερμηνεία: σ' αυτή την περίπτωση, δεν θα πρόκειται πλέον απλώς για λατρεία-επιφάνεια, αλλά ταυτόχρονα και για διαδοχή στην πολιτική εξουσία. Λόγος έγινε και για μια μελέτη η οποία πιθανώς εντοπίζει ένα στοιχείο για την πραγματοποίηση τελετής ανανέωσης της βασιλείας, παρ' όλο που τέτοιες σκηνές προς το παρόν δεν έχουν βρεθεί στην ίδια την Κνωσό, αλλά σε άλλες σημαντικές θέσεις, όπως η Αγία Τριάδα, η Κάτω Ζάκρος, τα Μάλια και η Κάτω Σύμη.

Ενώ η Τοιχογραφία της Περιβολής του Μari αποτελεί την επιβλητικότερη και κυριότερη εικονογραφική σύνθεση του ανακτόρου, η Κνωσός δεν έχει να επιδείξει παρόμοια τοιχογραφία, τουλάχιστον με τα έως τώρα δεδομένα. Οι συγκρίσιμες σκηνές ανήκουν στη σφραγιδογλυφία, τέχνη η οποία βέβαια σχετίζεται άμεσα με το ανάκτορο, με πλησιέστερη τη σκηνή του σφραγίσματος της Μητέρας των Ορέων. Αντίθετα, οι τοιχογραφίες της Κνωσού, οι οποίες βρίσκονται στα σημαντικότερα σημεία του ανακτόρου και σχετίζονται με τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στην καρδιά του, στηρίζονται περισσότερο στην παρουσίαση δράσεων στις οποίες συμμετέχουν μεγάλες ομάδες ανθρώπων. Θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί, ότι η διαφορά στο σε ποιον δίνεται η έμφαση στα δύο ανάκτορα —στον βασιλιά ή σε ένα ευρύτερο σύνολο ανθρώπων— δείχνει έμμεσα, και για ακόμη μία φορά, τον περισσότερο κοινοτικό χαρακτήρα της κρητικής οργάνωσης. Φυσικά, δεν πρέπει να λησμονείται ο παράγοντας της τύχης αναφορικά με το ποιες τοιχογραφίες διασώθηκαν και ποιες τελικά βρέθηκαν, ώστε να οδηγήσουν στα ανάλογα συμπεράσματα. Ακόμα περισσότερο, ορθό θα ήταν να λαμβάνεται υπ' όψιν και η πιθανή διαφορά νοοτροπίας και ο ρόλος της στην έκφραση της τέχνης. Έχει ήδη αναφερθεί, πως ακόμα και στην αναμφίβολα «βασιλική» μυκηναϊκή περίοδο, δεν έχει εντοπιστεί μορφή του βασιλιά στην τέχνη. Ενδεχομένως αυτό το γεγονός να οφείλεται ακριβώς στο ότι οι Μυκηναίοι μιμήθηκαν τη μινωική τέχνη, στη φιλοσοφία της οποίας πιθανώς δεν ανήκε η απεικόνιση του βασιλιά.

Διαφορές ως προς τη νοοτροπία σχετικά με τις απεικονίσεις των βασιλέων στην τέχνη, έχουν παρατηρηθεί και στην Εγγύς Ανατολή. Είναι γνωστό ότι οι κοινωνίες της αρχαίας Εγγύς Ανατολής έδωσαν μεγάλη σημασία στην προώθηση του κέντρου του κράτους, δηλαδή του βασιλιά, τόσο στους πολίτες όσο και στους ξένους, μέσω μιας εικονογραφικής «γλώσσας», την οποία έλεγχε η κεντρική εξουσία και παρήγαν τα ανακτορικά εργαστήρια. Σκοπός αυτής της «γλώσσας» ήταν να είναι κατανοητή με αρκετή ευκολία σε κάθε πολιτισμικό πλαίσιο. Παρ' όλα αυτά, σε περιοχές που απέχουν πολύ μεταξύ τους αυτό είναι πρακτικά αδύνατον οπότε η «γλώσσα της εξουσίας» εμφανίζει διαφορές. Ήδη, ανάμεσα στη Μεσοποταμία και τη Συρία έχουν εντοπιστεί σημαντικές διαφορές, οι οποίες δείχνουν μια διαφορετική θεώρηση της κοινωνίας και της βασιλείας. Διαφορετικά μέσα τέχνης δίνουν έμφαση σε διαφορετικούς ρόλους του βασιλιά, ενώ οι ανώτεροι αξιωματούχοι και οι βασίλισσες της Συρίας εμπλέκονται περισσότερο στη διοίκηση απ' ό,τι οι ομόλογοί τους της Μεσοποταμίας και, γι' αυτό, έχουν την ανάλογη εκπροσώπηση στην τέχνη.

Ακόμη και το «κτηριακό κέντρο» έκφρασης της βασιλικής εξουσίας διαφέρει ανάμεσα στις δύο περιοχές, με τον ναό να έχει αυτόν τον ρόλο στη Μεσοποταμία, ενώ το ανάκτορο στη Συρία¹²¹⁹. Το Mari, καθώς βρίσκεται στο όριο ανάμεσα στη Μεσοποταμία και τη βόρεια Συρία, εμφανίζει τοπικές ιδιαιτερότητες εμπνευσμένες και από τους δύο αυτούς κόσμους. Έτσι, στο MBA η βασιλεία εκφράζεται με «μεικτό» τρόπο: ενώ ο τελετουργικός πυρήνας του ανακτόρου είναι μεσοποταμιακού τύπου, η παράδοση της Συρίας εμφανίζεται μέσω της παρουσίας του αγάλματος του βασιλιά Ishtup-ilum στην κλίμακα που οδηγεί στο βάθρο απέναντι από τον θρόνο. Σύμφωνα με τα συριακά πρότυπα, ο ρόλος του βασιλιά προωθείται με οπτικά μέσα στο ίδιο το ανάκτορο και φαίνεται ότι σχετίζεται με την υποδοχή και τα τελετουργικά δρώμενα, γι' αυτό, αγάλματα βασιλέων πλαισιώνουν εισόδους σε συριακά ανάκτορα, όπως στην είσοδο της αίθουσας του θρόνου της Ebla. Ταυτόχρονα, μια ισχυρή συριακή παράδοση είναι δυνατόν να ανιχνευθεί στην Τοιχογραφία της Περιβολής, όπως το ένδυμα του βασιλιά και τα ζώα που περιβάλλουν την κεντρική σκηνή.¹²²⁰ Ταυτόχρονα, όμως, οι τοπικές ιδιαιτερότητες του Mari δείχνουν, ότι η εκπροσώπηση της βασιλικής ισχύος εξακολουθεί να επικεντρώνεται γύρω από τους ναούς.¹²²¹

Στο σημείο αυτό, διατυπώνονται οι παρακάτω εικασίες από τη γράφουσα. Θα ήταν ίσως δυνατόν να υποτεθεί, ότι το MBA κτίστηκε στο σημείο όπου βρισκόταν ο

¹²¹⁹ Pinnock 2008, 17-21, 23.

¹²²⁰ Pinnock 2008, 19, 22.

¹²²¹ Pinnock 2008, 19, 24.

παλαιός ναός – Ιερός Περίβολος, επειδή οι «διορισμένοι» διοικητές από την ακκαδική δυναστεία, οι *Šakkanakku*, θέλησαν να συνδυάσουν το πρότυπο της Συρίας —με κέντρο το ανάκτορο— με την παράδοση της νότιας Μεσοποταμίας —με κέντρο τον ναό; Και, σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, καθώς και λαμβάνοντας υπ’ όψιν την εξέλιξη του ανακτορικού συγκροτήματος της Κνωσού κατά την Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο, θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί, ότι η ομοιότητα του MBA και της Κνωσού, ως προς το ιερό στοιχείο τους, ανήκει σε μια παράδοση που εξαπλώνεται στα «δυτικά της Μεσοποταμίας» και εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο ανά περιοχή;

Η μεσοποταμιακή κοινωνία, συνήθως, θεωρείται το καλύτερο παράδειγμα «πυραμιδικά οργανωμένης κοινωνίας», έντονα συγκεντρωτικής και ιεραρχικής, η οποία παρουσιάζει τον βασιλιά ως την κορυφή της κοινότητας, τον κύριο σύνδεσμο με τους θεούς. Στη συριακή κοινωνία, όμως, ο βασιλιάς δεν βρισκόταν στην κορυφή της πυραμίδας, αλλά ήταν μέλος ενός συνθετότερου οργανισμού και, μαζί με τους αξιωματούχους, ήταν επιφορτισμένος με σημαντικές αρμοδιότητες σχετικά με τη διοίκηση και τον πόλεμο.¹²²² Αυτό φαίνεται να ισχύει, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, και στο ίδιο το Mari. Αυτό υποστηρίζεται σε μια νεότερη μελέτη που επιχειρήσε να επανεξετάσει μία παλαιότερη θεωρία, η οποία είχε διακρίνει στην Εγγύς Ανατολή ένα είδος «πρωτόγονης δημοκρατίας».¹²²³ Σ’ αυτό το σύστημα, οι αποφάσεις θεωρείται ότι λαμβάνονταν από το σύνολο των πολιτών ή συμβούλια γερόντων και, σε μερικές περιπτώσεις, ενδεχομένως αυτό συνέχισε να γίνεται σε συνδυασμό με τη βασιλική κυριαρχία. Ο Fleming¹²²⁴ στη νέα μελέτη επιχειρήσε να διακρίνει μέσα από το Βασιλικό Αρχείο του Mari κατά πόσο στο βασίλειο αυτό εφαρμοζόταν ξεκάθαρα το σύστημα της βασιλείας ή αν συνέβαινε κάτι διαφορετικό. Η εν λόγω έρευνα κατέληξε πως στο Mari, ως το τέλος της ζωής του, λίγα αλλά αρκετά σαφή στοιχεία από κείμενα του Βασιλικού Αρχείου έδειξαν πως τουλάχιστον οι πόλεις Imar, Tuttul και Urkesh —που υπάγονταν στο βασίλειο— διέθεταν συλλογική τοπική αυτοδιοίκηση. Οι πόλεις αυτές αποτελούσαν ακμάζοντα κέντρα ήδη από την 3^η χιλιετία, επομένως είναι δυνατόν να υποτεθεί πως η μορφή πολιτικής οργάνωσής τους αποτελεί επιβίωση

¹²²² Pinnock 2008, 24. Για παράδειγμα, στο βασιλικό σύστημα της Ebla κατά την 3^η χιλιετία ο βασιλιάς μοιραζόταν την εξουσία του με έναν υψηλόβαθμο αξιωματούχο και με ένα συμβούλιο ή συμβούλια πρεσβυτέρων και τέως βασιλέων, ενώ το αξίωμα του ιδίου δεν ήταν καν κληρονομικό (Hood 1995, 401 και υποσ. 26). Ο Hood (1995, 401), παρομοιάζει το σύστημα της Ebla με τον μύθο του Μίνωα που ανανεώνει την εξουσία του κάθε εννέα χρόνια.

¹²²³ Jacobsen 1943, 159-172. Βλ. και Fleming 2004, 235 κ.ε.

¹²²⁴ Fleming 2004.

από παλαιότερες εποχές.¹²²⁵ Επιπλέον, στο βασίλειο του Mari επικρατούσε έντονα η φυλετική οργάνωση, με τις φυλές που κατοικούσαν εντός και εκτός πόλεων¹²²⁶ να διαθέτουν τη δική τους αυτοδιοίκηση, η οποία στη συνέχεια υπαγόταν στον βασιλιά της κεντρικής πρωτεύουσας, δηλαδή του Mari. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, φαίνεται ότι στο Mari συνυπήρχε πράγματι η κυριαρχία του ενός βασιλιά (ιεραρχία) με τη διοίκηση από τους πολλούς (ετεραρχία).¹²²⁷ Η παραπάνω έρευνα, επομένως, έδειξε ότι και στο Mari η βασιλική εξουσία δεν είναι τόσο απόλυτη, αλλά μάλλον έρχεται πιο κοντά στα πρότυπα της Συρίας.

Η κρητική κοινωνία της Μινωικής περιόδου εμφανίζει επίσης πολυπλοκότητα, χωρίς ωστόσο να φαίνεται πως θεωρεί ένα μόνο πρόσωπο ως την κορυφή. Επομένως, αν πρέπει να διαμορφωθεί μία άποψη σύμφωνα με τα όσα έχουν αναφερθεί στην παρούσα μελέτη, τότε αυτή είναι σε συμφωνία με τις υπάρχουσες απόψεις για τη διανομή της ανώτερης εξουσίας ανάμεσα σε περισσότερα άτομα, διατηρώντας ένα εξ αυτών σε μια σημαντικότερη θέση. Δηλαδή, είναι πιθανόν, η μινωική Κρήτη, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο κυρίως, να είχε υιοθετήσει μεν το σύστημα της βασιλείας, χωρίς ωστόσο να έχει απορρίψει την περισσότερο ετεραρχική οργάνωση που διακρινόταν στην Προανακτορική περίοδο, με αποτέλεσμα το νέο της σύστημα να προσομοιάζει περισσότερο στην παράδοση της Συρίας, στην οποία ο βασιλιάς «μοιράζεται» τις αρμοδιότητές του με μια μεγαλύτερη ομάδα ατόμων, παρά της Μεσοποταμίας.

Ολοκληρώνοντας, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι, ενδεχομένως, η δημιουργία ενός χώρου ο οποίος θα λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για το σύνολο των ομάδων της ελίτ μιας περιοχής, δηλαδή η δημιουργία των Παλαιών Ανακτόρων, αποτέλεσε την έκφραση μιας εσωτερικής ανάγκης, η οποία ίσως ενισχύθηκε επιπλέον χάρη στην επαφή με την Εγγύς Ανατολή, που είχε ήδη ξεκινήσει. Η ύπαρξη των «οικιών της ελίτ» και άλλων κτηρίων στους οικισμούς, παράλληλα με την εμφάνιση των Παλαιών Ανακτόρων, καθώς και η —πιθανή— απουσία των «ανακτορικών χαρακτηριστικών της αρχιτεκτονικής» σ' αυτά, αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις ότι τα Παλαιά Ανάκτορα εμφανίστηκαν για να εξυπηρετήσουν την ανάγκη ορισμένων ανθρώπων, ατόμων ή και ομάδων, να επιδείξουν και να παγιώσουν την ισχύ τους¹²²⁸ περισσότερο δημόσια. Επομένως, χρησιμοποιήθηκε ένα μεγάλο κτήριο, όπως είναι το ανάκτορο,

¹²²⁵ Fleming 2004, 230, 234-5.

¹²²⁶ Fleming 2004, 230-1.

¹²²⁷ Fleming 2004, 236-8. Το ίδιο, ενδεχομένως, ίσχυε και γενικότερα στη Μεσοποταμία, ίσως από την αρχή της δημιουργίας των πόλεων, πριν ακόμη από την εμφάνιση της βασιλείας.

¹²²⁸ Platon 2008α, 307-8.

όμως ο χαρακτήρας και η λειτουργία του σε εκείνη τη φάση δεν μπορούν να χαρακτηριστούν —προς το παρόν— με απόλυτη βεβαιότητα «ανακτορικά» και δεν δείχνουν αναμφισβήτητα πως εξυπνέτησαν το ίδιο πολιτικό σύστημα, τουλάχιστον μέχρι τη Μυκηναϊκή περίοδο. Σ' αυτό οφείλεται, ενδεχομένως, η απουσία σαφών βασιλικών μορφών στην τέχνη, καθώς και ο περισσότερο κοινοτικός χαρακτήρας της οργάνωσης της οικονομίας πριν από τη μυκηναϊκή βασιλεία. Σύμφωνα μ' αυτά τα δεδομένα λοιπόν, προτείνεται —πάντα με επιφύλαξη— η πιθανότητα το σύστημα διακυβέρνησης της Κνωσού —και ίσως γενικότερα της Κρήτης— να στηριζόταν όχι αποκλειστικά σε ένα πρόσωπο, το οποίο εθεωρείτο ανώτερο όλων, αλλά σε μια ευρύτερη ομάδα αποτελούμενη ενδεχομένως από ισχυρές οικογένειες, μέσα από τις οποίες επιλεγόταν κάθε φορά ένας κεντρικός εκπρόσωπος της εξουσίας. Βέβαια, ο τρόπος επιλογής του προσώπου αυτού μας διαφεύγει πλήρως. Σύμφωνα όμως και με όλα όσα παρουσιάστηκαν στην παρούσα διατριβή, η Κρήτη ανήκε σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο κοινό με τα μεγάλα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής, γεγονός το οποίο —κατά πάσα πιθανότητα— καθιστά σχεδόν αδύνατο έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο διακυβέρνησής της. Επομένως, αν δεν υπάρξει άλλη, σαφής, απόδειξη για το αντίθετο, η «δημοκρατική» επιλογή του αρχηγού φαντάζει αδύνατη και η «ελέω θεού βασιλεία», ενός ή περισσότερων ατόμων, είτε αυτή ήταν κληρονομική είτε προέκυπτε μέσω μιας —άγνωστης— διαδικασίας επιλογής, και η οποία διέθετε τα ίδια ή λίγο διαφορετικά χαρακτηριστικά με τα βασιλικά συστήματα εξουσίας της Ανατολής, παραμένει ως η μεγαλύτερη πιθανότητα.

Όλα αυτά, βέβαια, δεν είναι παρά υποθέσεις, οι οποίες ίσως βρουν απάντηση στο μέλλον χάρη στην περισσότερο ενδελεχή μελέτη των παρόντων δεδομένων και την ανεύρεση νέων. Προς αυτήν την κατεύθυνση, θα βοηθούσε ιδιαίτερα ο εντοπισμός κάποιας σαφούς αναφοράς σε κυβερνών πρόσωπο της Κρήτης, μέσα σε κάποιο κείμενο της Εγγύς Ανατολής. Η περίπτωση μοιάζει, κατά κάποιον τρόπο, με το αντίστοιχο φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί για την Κύπρο/Alasiya —ακόμη ένα σημαντικότατο σημείο συνάντησης πολιτισμών εκτός από την Ugarit—, η οποία είχε βασιλιά, που αναφέρεται σε κείμενα της Εγγύς Ανατολής, χωρίς, όμως, να έχει βρεθεί ανάκτορο στο νησί.¹²²⁹ Αντίθετα, στην Κρήτη έχουν βρεθεί ανάκτορα —ή, έστω, κτηριακά συμπλέγματα τα οποία για ένα σημαντικό μέρος της ιστορίας τους τουλάχιστον είναι δυνατόν να ανταποκριθούν σ' αυτόν τον ρόλο— όμως δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε «βασιλιά του Kaptara/Karhtor» σε κείμενα, κυρίως σύγχρονα της

¹²²⁹ Yon 2006, 77-8, 81-2· Mantzourani et al. 2019, 100-20.

Παλαιοανακτορικής περιόδου. Και οι δύο περιπτώσεις είναι δυνατόν να οφείλονται εξ ολοκλήρου στην τυχειότητα των αρχαιολογικών ανακαλύψεων, ή στην πιθανότητα να μην έχουν ακόμη εντοπιστεί ή να μην έχουν διατηρηθεί ανάκτορα της Κύπρου, ομοίως και κείμενα τα οποία να αναφέρουν τυχόν βασιλιά της Κρήτης.

Η μοναδική ένδειξη για την ύπαρξη «βασιλιά της Κρήτης» έρχεται από την Αίγυπτο, από τον τάφο του αρχιερέα του Amun, Menchepereseneb, στις Δυτικές Θήβες, επί βασιλείας του Τούθμωση III (18^η Δυναστεία / YM I A). Στον τοιχογραφικό διάκοσμο του τάφου, αναπαρίσταται μορφή η οποία κατονομάζεται από επιγραφή ως «ηγεμόνας της Κρήτης/Keftiu». Οι Hagg και Helck, επισήμαναν πως η λέξη *wr* η οποία χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το αξίωμα της μορφής από το Keftiu, είναι η ίδια λέξη η οποία χρησιμοποιείται στην Αίγυπτο για όλους τους βασιλείς της Εγγύς Ανατολής. Συμπέραναν, λοιπόν, πως στα μάτια των Αιγυπτίων ο «ηγεμόνας της Κρήτης» ήταν ισότιμος με τους γνωστούς βασιλείς της Ανατολής.¹²³⁰ Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονείται πως η παραπάνω λέξη φέρει πράγματι πιο ευρεία σημασία. Επιπλέον, στην προκειμένη περίπτωση, χρησιμοποιείται στο πλαίσιο προπαγανδιστικών πρακτικών των αξιωματούχων της 18^{ης} Δυναστείας, κατά τις οποίες σκόπιμα αφήνεται μία ασάφεια στους χρησιμοποιούμενους όρους.¹²³¹ Δεν θα αποτελούσε έκπληξη, εάν η λέξη αυτή στην πραγματικότητα αναφερόταν απλώς στον αρχηγό των απεσταλμένων και όχι σε βασιλιά. Η αναφορά αυτή, βέβαια, ανήκει στην σύγχρονη με την 18^η Δυναστεία YM I A φάση της Νεοανακτορικής περιόδου, κατά την οποία το σύστημα της Κρήτης αρχίζει να αποκτά πράγματι περισσότερο βασιλικά στοιχεία. Το τι ίσχυε στη μινωική πραγματικότητα πριν από την έλευση της Γραμμικής Β' γραφής, που προσφέρει προς το παρόν τα μόνα αποκρυπτογραφημένα γραπτά στοιχεία από το νησί, επιχείρησε να αναδείξει μία νέα μελέτη, σύμφωνα με την οποία η λέξη *wanax* δεν είναι μυκηναϊκή-ελληνική, αλλά μινωική, η οποία υιοθετήθηκε από τη μυκηναϊκή γλώσσα περί την YM I B ή YM II, εξαιτίας της ισχύος του αξιώματος αυτού στον μινωικό κόσμο. Η ακριβής φύση του εν λόγω αξιώματος, όμως, εξακολουθεί να διαφεύγει και, επιπλέον, διατηρείται ανοιχτό το ενδεχόμενο η λέξη *wanax* να μην πέρασε στη μυκηναϊκή γλώσσα διατηρώντας πλήρως την όποια έννοια κατείχε, όταν εχρησιμοποιείτο στη μινωική περίοδο.¹²³² Προς το παρόν, η απουσία αναφοράς σε κάποιον βασιλιά του νησιού από τα κείμενα της Ανατολής, τα οποία να είναι σύγχρονα της Παλαιοανακτορικής περιόδου, δίνει τη

¹²³⁰ *The Function of the Minoan Palaces*, Final Discussion, 332.

¹²³¹ Παναγιωτόπουλος 2000· Panagiotopoulos 2001.

¹²³² Petrakis 2016, 136-40.

δυνατότητα να υποθέσουμε, ότι το πολιτικό σύστημα της Κρήτης, ειδικά στην αρχή του, ήταν τέτοιο που ίσως δεν γινόταν κατανοητό από τα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής, καθώς δεν υπήρχε ένα πρόσωπο πλήρως αντίστοιχο του βασιλιά ως σημείο αναφοράς, σε αντίθεση με την Νεοανακτορική περίοδο, όπως προαναφέρθηκε και, κυρίως, αντίθετα με τη Μυκηναϊκή περίοδο, κατά την οποία αναφέρεται σαφώς ο «βασιλιάς της Ahhiyawa»¹²³³ στα χεττιτικά κείμενα.

Ενώ, από την αρχή της ανακάλυψής του, ο πολιτισμός της μινωικής Κρήτης αντιμετωπιζόταν σχεδόν απόλυτα διαχωρισμένος από τον κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου, προκειμένου να αναδειχθεί ως ο «πρώτος μεγάλος ευρωπαϊκός πολιτισμός», πλέον καθίσταται όλο και περισσότερο σαφές ότι αυτός ο απόλυτος διαχωρισμός δεν είναι λειτουργικός.¹²³⁴ Περισσότερες, βαθύτερες και ακόμη πιο επικαιροποιημένες συγκρίσεις με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, με τους οποίους η Κρήτη βρισκόταν σε επικοινωνία, μπορούν πιθανότατα να φωτίσουν το ζήτημα ακόμη περισσότερο απ' όσο, ενδεχομένως, κατόρθωσε να κάνει η παρούσα διατριβή.

Αν μη τι άλλο, φάνηκε για ακόμη μία φορά, πως ο κόσμος της Ανατολικής Μεσογείου και της Μεσοποταμίας δεν ήταν κατακερματισμένος σε περιοχές που δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους και που «απαγόρευαν» την εισαγωγή και εξαγωγή νέων στοιχείων στις επικράτειές τους. Είναι, πλέον, κοινά αντιληπτό ότι δεν προάγει σε τίποτε τη σύγχρονη έρευνα η αντιμετώπιση του προϊστορικού παρελθόντος με έννοιες οι οποίες εμφανίστηκαν στη σύγχρονη εποχή, όπως η «εθνικότητα», και με την πεποίθηση πως οι άνθρωποι τότε αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζαν το «ξένο» στοιχείο με τον ίδιο τρόπο που αυτό συμβαίνει στις σύγχρονες κοινωνίες.¹²³⁵ Το ίδιο το Μαρί αποτελεί, σύμφωνα με τους ερευνητές του, παράδειγμα του τι συμβαίνει, όταν μια περιοχή βρίσκεται ακριβώς στο σημείο συνάντησης δύο μεγάλων παραδόσεων, αυτήν της Μεσοποταμίας μ' αυτήν της Συροπαλαιστίνης: πρόκειται για ένα βασίλειο με τη δική του ταυτότητα, η οποία παράλληλα φέρει στοιχεία και από τους δύο κόσμους που συναντώνται σ' αυτό. Και, όπως τα «σύνορα» δεν σταματούσαν απλώς σ' αυτήν την πόλη, αλλά έτειναν να «ξεθωριάζουν», το ίδιο φαίνεται να ισχύει και στο άλλο όριο, εκεί όπου η συροπαλαιστινιακή ακτή συναντά τη Μεσόγειο θάλασσα. Η μινωική Κρήτη, νησιωτικός αλλά καθόλου απομονωμένος πολιτισμός, ξεκάθαρα ανήκει στο πλαίσιο των παραδόσεων που χαρακτήριζαν

¹²³³ Κοπανιάς 2021· Cline 1994, 85· Eder και Jung 2015, 113-32.

¹²³⁴ Treuil και Schmid 2017, 285.

¹²³⁵ (Panagiotopoulos 2012, 52).

ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, ενώ παράλληλα διατηρούσε τον δικό της χαρακτήρα. Ο βαθμός στον οποίο αυτό ίσχυε και η ερμηνεία των ανακτορικών συγκροτημάτων της με απόλυτη βεβαιότητα, θα εξακολουθήσουν να απασχολούν την έρευνα για πολύ καιρό ακόμη.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1. Γενικός Χρονολογικός Πίνακας.

	ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ	MARI	ΚΡΗΤΗ
ΠΕΧ (περ. 3000)	ΠΔ Ι Περίοδος (2900 – 2750) ΠΔ ΙΙ Περίοδος (2750 – 2600)	Πόλη Ι (2950 – 2650)	Προανακτορική Περίοδος ΠΜ ΙΙ (2900 – 2300/2150) ΠΜ ΙΙΙ (2300/2150 – 2160/2025) ΜΜ Ι Α (2160/1979 – 20 ^{ός} αι.)
	ΠΔ ΙΙΙ Περίοδος (2600 – 2350) Σαργονική Περίοδος (2350 – 2150)	Πόλη ΙΙ (2450 – 2220)	
	Περίοδος Ur ΙΙΙ (2100 – 2000)	Πόλη ΙΙΙ Šakkanaku (2200 – 2000)	
ΜΕΧ (περ. 2000)	Περίοδος Isin-Larsa (2000 – 1800) Παλαιοβαβυλωνιακή Περίοδος (2000 – 1600)	Αμορίτες (2000 – 1760) Καταστροφή Hammurabi (περ. 1760)	Παλαιοανακτορική Περίοδος ΜΜ Ι Β (περ. 1900) ΜΜ ΙΙ Α (1900 – 1700/1650)
ΥΕΧ (περ. 1600)	Κασσιτική Περίοδος (1574 – 1157)		Νεοανακτορική Περίοδος ΜΜ ΙΙΙ Α-Β (1700/1650 – 1600) ΥΜ Ι Α (1600 – 1480) ΥΜ Ι Β (1480 – 1425) ΥΜ ΙΙ (1425 – 1390)
			Μετανακτορική Περίοδος

Πίνακας 2. Χρονολογίες των αρχιτεκτονικών φάσεων στα ανάκτορα Mari – Κνωσού.

	MARI	ΚΝΩΣΟΣ
ΠΕΧ (περ. 3000)	Πόλη Ι (2950 – 2650) Αδιευκρίνιστη η ύπαρξη ανακτόρου	ΠΜ Ι Α Πρώτα «διοικητικά» έγγραφα Δυτική Οικία ΠΜ Ι Β Ισοπεδωτικές εργασίες
	Πόλη ΙΙ (2250 – 2220) P-3, P-2, P-1 Προσαργονικό Κτήριο P-0 «Ακκαδική φάση» Αίθουσα των Πεσσών (1 ^η Αίθουσα Θρόνου)	ΠΜ ΙΙΙ «Υπόγειο» ΒΔ Πλατφόρμα «Πρώιμο Φρούριο»
	Πόλη ΙΙΙ Šakkanakku (2200 – 2000) «Ανάκτορο Φάντασμα»	ΜΜ Ι Α Βασιλική Οδός ΝΑ Κρύπτη Πεσσών
ΜΕΧ (περ. 2000)	Μεγάλο Βασιλικό Ανάκτορο Šakkanakku (2200) Αμορίτες (2000) Hammurabi (περ.1760)	Παλαιοανακτορική ΜΜ Ι Β – ΙΙ Β (περ. 1900 – 1700) Νεοανακτορική ΜΜ ΙΙΙ Α-Β (1700/1650 – 1600)

Πίνακας 3. Κείμενα της Ugarit με αναφορές στην Κρήτη (Sorensen 2009, 33).

1	RS 3.63/Louvre AO 16.628 + 16.639/A 2739 + 2737/CTA 3, F col. VI: 14/KTU 1.3 VI: 14-15.	«Στο Καρhort ο θρόνος στον οποίον κάθεται. Γιατί το Καρhort (είναι;) ο θρόνος όπου κάθεται.»
2	AO 16.643, RS 3.361/CTA 1 KTU 1.1 III:1.	«[το Καρhort] είναι ο θρόνος όπου κάθεται (4 + 5), [το Καρhort] είναι πράγματι μακριά, ω Θεοί (6 + 7)»
3	AO 16.640 + 16.640 bis, RS 3.346/CTA 2, KTU 1.2 III : 2.	«[Καρhort]»
4	RS 24.244, KTU 1.100: 45-46.	«Πήγαινε το μήνυμά μου στον Kothar-wa-Khasis στο Kartar»
5	RS 16.238: 9-11.	«Το πλοίο του εξαιρείται, όταν φτάσει από την Κρήτη» (Sinaranu)
6	DO 4810/RS 18.80/PRU, 5.78, KTU 4.371: 17-18.	«ο Arh, γιος του/ενός Κρητικού (12)»
7	RS 34.122, KTU 4.760: 1.	«(;) (13) ένας Κρητικός (14)»
8	DO 5031/RA 19.44/PRU 5.117 KTU 4.617: 20, KTU 4.617: 39.	«Ένας Κρητικός έλαβε υπηρέτες (15+16)»

Πίνακας 4. Κρητικά αντικείμενα στο Mari επί Yahdun–Lim (Sorensen 2009, πίν. 1).

1	T 341:37.	«Τρία (ζεύγη) υποδημάτων» (3 <i>te-ni-I kuš-e-sir k[ap-ta-ri]-tum</i>)
2	T 420/ARM 31, 7:4.	«Έξι ημισφαιρικές χρυσές γαβάθες» (6 <i>gal gu-lu kap-ta-ru-ú</i>)

Πίνακας 5. Κρητικά αντικείμενα στο Mari επί Zimri–Lim (Sorensen 2009, πίν. 2).

1	11404 ARM 23, 104, 30	«Δερμάτινο κιβώτιο για ένα όπλο. Σάκος περιέχων όπλα.»
2	ARM 21, 342, 5-6	«Ένα (ζεύγος) υποδημάτων, ένα (ζεύγος) σανδαλιών, μπότες.»
3	ARM 22/2, 324 col. 2: 9	«Ύφασμα(:)»
4	Από Guishard 1999, 170	«Δερμάτινοι ζωστήρες»
5	M.1264 + M.12643 + ARM 25, 39: 10/ ARM 31, 161: 32	«(:), μία χάλκινη λόγχη»
6	A.675, ARM 25, 601: 10-13	«Ένα όπλο καλυμμένο με χρυσό και ενθέσεις από <i>lapis lazuli</i> »
7	ARM 24/1, 98:10 ARM 24/1, 98:10	«Αντικείμενο, όπλο με χρυσό και <i>lapis lazuli</i> , κεφαλοθραύστης;» «Αντικείμενο με <i>lapis lazuli</i> »
8	Από Dossin 1939, 112	«Όπλο με χρυσό και <i>lapis lazuli</i> , εγχειρίδιο, κεφαλοθραύστης»
9	ARM 21, 231:3-5 ARM 21, 231:15-16	«Ξύλινη λόγχη με χρυσό» «Ένα όπλο με χρυσό και ένθετο <i>lapis lazuli</i> »

10	Από Dossin 1939, 111	«Μικρό ζεύγος λαβίδων/λαβίδων για φωτιά/τσιμπήδων, όπλο, αντικείμενο»
11	11959 ARM 25, 610:8-9	«Ένα χάλκινο εγχειρίδιο, χάλκινο αντικείμενο»
12	M.11510 ARM 25, 347: rev. 2/APM 31. 80: R.31	«Ένα “δισκοπότηρο” ή κύπελλο, αργυρή γαβάθα»
13	M.11512 ARM 25, 393: 13/ ARM 31, 85: 12	«Τρία δοχεία, τρεις αργυρές γαβάθες»
14	M.8807 + M.12363 ARM 25, 522 coté / ARM 31, 156 coté	«Τρία δοχεία»
15	M.12059 ARM 25, 507 rev. 2 / ARM 24, 103 / ARM 31, 177:11	«Ξύλινο αντικείμενο με επικάλυψη αργύρου, ένα ξύλινο καλάθι με αργυρά ενθέματα»
16	M.11387 ARM 25, 499: 21 / ARM 31, 173: 21 ARM 25, 499: rev. 16 / ARM 31, 173: 44	«Τέσσερα δοχεία, τέσσερα αργυρά δοχεία» «Ένα χρυσό δοχείο»
17	M.11874 + 12552, ARM 25, 513: rev.6 / ARM 31 258: rev.6	«Μία χρυσή γαβάθα»
18	A.46/2 ARM 25, 45: 2 / ARM 31, 184:2 ARM 25, 45: 4 / ARM 31, 184: 4 ARM 31, 184: 10 ARM 31, 184: rev.4	«Δύο αργυρά δοχεία, δύο χρυσά δοχεία» «Ένα αργυρό δοχείο, ένα χρυσό δοχείο» «Δύο δοχεία(;)» «Ένα χρυσό δοχείο»
19	M.8796, ARM 25, 530: 2 / ARM 31, 185: 2-3 ARM 31, 185: 4	«Δύο δοχεία, δύο χάλκινα δοχεία, δύο χρυσά δοχεία» «Ένα χρυσό δοχείο»
20	M.8098, ARM 31, 186: 7 ARM 25, 515: 8 / ARM 31, 186: rev.9	«Δύο δοχεία» «Ένα χρυσό δοχείο»

21	M.12822, ARM 31, 188: 1 ARM 25, 511, 188: 1: ARM 25, 511: 6-7 / ARM 31, 188: 7	«Ένα χρυσό δοχείο» « Ένα χρυσό δοχείο»
22	M.11280 + M.11402 ARM 25, 10:10 / ARM 31, 192: 23 ARM 25, 8 / ARM 25, 10: 14 / ARM 31, 192:27	« Ένα χρυσό δοχείο» « Ένα χρυσό δοχείο»
23	M.11380, ARM 31, 277: 6 ARM 25, 523:12 / ARM 31, 227: 12	«Ένα χρυσό δοχείο» «Ένα καθοριστικό δοχείο, ένα χρυσό δοχείο»
24	ARM 24, 91:23 / ARM 31, 214: 23	«(;) , τέσσερα αργυρά δοχεία»
25	11908, ARM 25, 526:4 / ARM 31, 215: 5	«Τέσσερα δοχεία, τέσσερα αργυρά δοχεία»
26	M.12069, ARM 31, 216: 5-6	«Τέσσερα αργυρά δοχεία»
27	M.11251, ARM 25, 517 / ARM 31, 235:11	«Υποπόδιο/στήριγμα, ένα αργυρό στήριγμα για έναν “Κρητικό”»
28	M.12657, ARM 31, 237:9 ARM 31, 237: rev.14	«Ένα χρυσό δοχείο» «Ένα αργυρό στήριγμα για έναν “Κρητικό”»
29	Από 1939, 112	«Δοχείο»
30	A.1270, ARM 23, 556:28-31	«Κασσίτερο στους Κρήτες στην Ugarit»
31	M.10374, Guichard 1993a, 44, 1-5	«Ένα πλοίο κατασκευασμένο από Κρήτες, ένα πλοίο κρητικού τύπου»

ΚΕΙΜΕΝΑ

Κείμενο 1: «Μία μίνα και x τρίτα μίνας κασσιτέρου (στους Κρήτες/στην Κρήτη), ένα τρίτο μίνας κασσιτέρου στον διερμηνέα (του) επικεφαλής εμπόρου ([tamk]ār) των Κρητών στην Ugarit.»

Malamat 1971, 33-4, 38, κείμε. A.1270, στ. 28-31· Sasson 1984, 252, υποσ. 3· Heltzer 1989, 13· Cline 1994, 126, κείμε. D.2.

Κείμενο 2: «Ένα ζεύγος δερμάτινων υποδημάτων σε καφθορικό στύλ, που ο Bahdi-Lim είχε στείλει στο ανάκτορο του Hammurabi, βασιλιά της Βαβυλώνας, το οποίο όμως επιστράφηκε.»

Cline 1994, 127, κείμε. D.7.

Κείμενο 3: «Από την παρούσα ημέρα ο Ammištamru, γιος του Niqmera, βασιλιάς της Ugarit, απαλλάσσει τον Sinaranu, γιο του Siginu. Όσο [ο ήλιος] είναι καθαρός, τόσο καθαρός είναι και ο ίδιος. Τα [σιτηρά] του, τη μπίρα του, το [ελαιό]-λαδό του δεν θα φέρει στο ανάκτορο. Το πλοίο του απαλλάσσεται, όταν φτάσει από το Karhtor (Κρήτη).»

Cline 1994, 120, κείμε. B.3.

Κείμενο 4: «Τη Χώρα του Χαλκού και το Kartara, χώρες πέρα από την Άνω Θάλασσα (Μεσόγειο), [...] και τις χώρες από εκεί που ανατέλλει ο ήλιος ως εκεί που δύει ο ήλιος, το χέρι του Sargon, του βασιλιά του κόσμου, κατέκτησε τρεις φορές!»

Sayce 1927, 107-8· Cline 1994, 126, κείμε. D.1.

Κείμενο 5: «Πήγαινε στον Κύριο του Hqkrt, θεό των πάντων (το Krtr είναι ο θρόνος στον οποίο κάθεται, το Hqkrt είναι η γη της κληρονομιάς του), από μίαν απόσταση χιλίων šd, δέκα χιλιάδων kmn, να υποκλιθείς στον Kothar και να πέσεις στη γη, να υποκλιθείς και να του προσφέρεις υποτέλεια, και να πεις στον Kothar wa Hussus, να επαναλάβεις στον Hayin, εκείνον με τα επιδέξια χέρια [...].»

Από το ουγκαριτικό έπος του Ba'al, 14^{ος} αιώνας π.Χ. Απόσπασμα από τα αρχεία των ναών της Ugarit. Βλ. και Pritchard 1955, 138, F· Gordon 1966α, 58.

Κείμενο 6: «Πηγαίνει στη Šaraš, τη μητέρα της: “Šaraš, μητέρα, κάνε επίκληση στον Kothar-wa-Hussus, προς το Kartār: επίκληση για το δάγκωμα του δηλητηριώδους φιδιού, του φιδιού που συστρέφεται.” Απ’ αυτό (το δάγκωμα) ο γητευτής των φιδιών καταστρέφει, απ’ αυτό αποβάλλει το δηλητήριο. Τότε δένει το φίδι, τρέφει το συστρεφόμενο φίδι. Στήνει κάθισμα και κάθεται.»

Cline 1994, 120, κείμε. B.2.

Κείμενο 7: «Θα θέσω τη χείρα μου επί των Φιλισταίων· θα εξολοθρεύσω τους Kerétym και θα κάνω να χαθεί η υπόλοιπη θαλάσσια χώρα.»

Vielleaud 1936, 9.

Κείμενο 8: «Ποιος θα καλέσει προσωπικά έναν ξένο, εκτός αν είναι τεχνίτης, μάντης, θεραπευτής, ξυλουργός, τραγουδιστής θεϊκός, που χαίρεται με τα τραγούδια του; Αυτοί, ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι περιζήτητοι στα πέρατα της γης.»
Οδύσσεια (ρ 382-386).

Κείμενο 9: «Βλέπεις έναν άνθρωπο εξαιρετικό στην τέχνη του; Θα σταθεί ενώπιον βασιλέων. Δεν θα σταθεί ενώπιον κατώτερων ανθρώπων.»
Παροιμίες (22:29).

Κείμενο 10: «Αγγελιαφόροι περνούν, προερχόμενοι από τη Βαβυλώνα, την Ešnunna, την Ekallātum, το Karanā, την Qabra, το Arraphā, οι οποίοι έχουν σταλεί στο Yamhad, την Qatnā, τη Hašōr, το Karkemiš, θα φτάσουν. Πρέπει να τους αφήσω να προχωρήσουν ή να τους κρατήσω; Αντίθετα, αν φτάσουν αγγελιαφόροι από το Yamhad, την Qatnā, τη Hašōr και το Karkemiš, οι οποίοι έχουν σταλεί στην Ešnunna, την Ekallātum, το Karanā, την Qabra και το Arraphā, να τους αφήσω να προχωρήσουν ή να τους κρατήσω;»
Lafont 1992α, 168.

Κείμενο 11: «Στον Zimri-Lim πες αυτό: Αυτά λέει ο αδελφός σου, ο Hammurabi. Ο βασιλιάς της Ugarit μου έγραψε τα ακόλουθα: “Δείξε μου το ανάκτορο του Zimri-Lim! Θέλω να το δω.” Με το ίδιο μήνυμα στέλνω αυτόν τον άνθρωπο.»
Schaeffer 1939β, 16· Gates 1984, 70.

Κείμενο 12: «Το Mari και το Elam βρίσκονται υπό τον Sargon, τον βασιλέα της χώρας/του κόσμου.»
Archi 2014, 161.

Κείμενο 13: «Ο Dagan τού έδωσε (του Sargon) την Άνω Χώρα: το Mari, το Yarmuti, την Ebla, μέχρι το Δάσος των Κέδρων και τα Όρη του Αργύρου.»
Archi 2014, 161.

Κείμενο 14: «Ποτέ, από την αρχή της ύπαρξης των ανθρώπων, κανένας βασιλιάς ανάμεσα στους βασιλείς δεν είχε κατακτήσει το Armanum και την Ebla. Ο Nergal άνοιξε τον δρόμο του Naram-Sîn, του ισχυρού, και του έδωσε το Armanum και την Ebla. Του έδωσε επίσης τον Amanus, το Όρος των Κέδρων και την Άνω Θάλασσα.»
Archi 2014, 161.

Κείμενο 15: «Η τροφός της βασίλισσας, που ήρθε από την Qatna, [...] από τότε που η βασίλισσα ήταν μικρή, αυτή η γυναίκα την εκπαίδευσε και γνωρίζει τις συνήθειες, αν την είχαμε συμπεριλάβει στην αποστολή πριν η βασίλισσα αναχωρήσει από την Qatna! Να μας την είχατε στείλει στο Mari μαζί με τη βασίλισσα, διότι δεν γνωρίζει τίποτα για τις λειτουργίες του ανακτόρου του Mari. [...] Εξαιτίας αυτής της ανεύθυνης γυναίκας που υπηρετεί τη βασίλισσά μου, την ώρα της μεσημεριανής ανάπαυσης, όταν οι κλειδαριές του ανακτόρου κλείνουν, εκείνη (δηλ. η τροφός) την έβαλε (δηλ. τη

βασίλισσα) να βγάλει τις ψάλτριες προς τον Ναϊσκο της Istar για την τελετή *šurarum*, μέσα στην αυλή του ναού με τις τοιχογραφίες (*bīt birmi*) και έπαθε ηλίαση. Είναι άρρωστη από εκείνη την ημέρα.»

Charpin et al. 1988, 26-7, κείμε. 298 [A.3120], στ. 29-39, και 40-48· Charpin 2012, 78.

Κείμενο 16: «Καθώς οι Χαναανίτες και οι Ελαμίτες γευμάτισαν μέσα στην αυλή του Κτηρίου των Τοιχογραφιών.»

Durand 1987, 52-3 και υποσ. 37 για αναφορά στο κείμε. M. 13225.

Κείμενο 17: «Δύο σκλάβοι του ανακτόρου βγήκαν από την κατοικία της βασίλισσας, προς την κατεύθυνση της θύρας του *Itûr-Mêr*. Ανέβηκαν προς τον τοίχο του περιβόλου από τη μέση. Ο *Ya'ir-Dagan* με ενημέρωσε γι' αυτό. Ανέβηκα, άρχισα την καταδίωξη και ιδού, πήδηξαν από τον τοίχο [...]. Ειδοποίησα τους κηπουρούς του “εξωτερικού της πόλης” και αυτοί τους σταμάτησαν.»

Dossin et al. 1964, κείμε. 26· Ziegler 1994, 17, κείμε. 2.

Κείμενο 18: «Ο *Yarim-Lim* με ενημέρωσε σχετικά με τους όρους του: “Έχω ακούσει συχνά ότι οι θεοί είναι ισχυροί μέσα στο ανάκτορο. Πού θα τοποθετηθούν, επομένως, τα υπάρχοντα της κόρης μου;” Του απάντησα: “Ο οίκος της κόρης σου είναι εξαιρετικός.” Είπε: “Τα υπάρχοντα της κόρης μου ας τοποθετηθούν τότε στην κατοικία της, όμως η κόρη μου ας κατοικεί με τον σύζυγό της και για πέντε ή έξι ημέρες ας εγκαταλείπει το ανάκτορο και να ασχολείται με τα του οίκου της.” Τώρα πρέπει ο Κύριός μου να δώσει οδηγίες και να επιλέξει μια κατοικία, για να την ετοιμάσουμε για την κόρη του, ώστε οι υπηρέτες του, οι οποίοι πραγματοποιούν ελέγχους μαζί μου, να τη δουν και να δώσουν αναφορά στον κύριό τους. Προς το παρόν, θα γράψω στον Κύριό μου μόνο αυτό που άκουσα από το στόμα του *Yarim-Lim*. Ο Κύριός μου ας σκεφτεί, για να καταλάβουμε την κατοικία για την κοπέλα.»

Durand 1988, 110-2, κείμε. 13 [A.2679]· Charpin 2012, 79.

Κείμενο 19: «Μια ομάδα Ελαμιτών αγγελιαφόρων δεν μπορεί να εισέλθει στο ανάκτορο [...]. Αυτοί οι αγγελιαφόροι δεν έχουν σταματήσει να διαμαρτύρονται στην πύλη του ανακτόρου. Έχουν σχίσει τα ενδύματά τους λέγοντας: “Ηρθαμε για να μεταφέρουμε ειρηνικές προτάσεις. Γιατί δεν μπορούμε να έχουμε ακρόαση από τον βασιλιά;”»

Charpin et al. 1988, 176, κείμε. 370.

Κείμενο 20: «Κι εγώ πάλι θα σου θυσιάσω βόδι χρονιάρικο ευρυμέτωπο, αδάμαστο, που ουδέποτε υπό ζυγό έβαλε άνδρας· αυτό εγώ θα σου θυσιάσω, με χρυσό τα κέρατα αφού περιχύσω.»

Οδύσσεια (γ 382-384).

Κείμενο 21: «Με τον τρίτο [του] βρυχυθμό όρμησε στον *Enkidu*.

Ο *Enkidu* απέκρουσε την επίθεσή του.

Ψηλά πήδηξε ο *Enkidu*, αρπάζοντας τον Ταύρο του Ουρανού από τα κέρατα.

*Ο Ταύρος του Ουρανού εκτόξευσε τον αφρό [του] στο [πρόσωπό] του.
Τον άγγιξε με τη φούντα της ουράς του.»*
Pritchard 1955, πινακίδα VI, στ. 129-133.

Κείμενο 22: *«Βασιλιάς μας είναι ο Ισχυρό[τατος] Βα'αl, ο ηγέτης μας, κανείς δεν είναι ανώτερός του. Όλοι μας θα του φέρουμε ένα δισκοπότηρο, όλοι μας θα του φέρουμε ένα κύπελλο.»*
Sørensen 2012, 707.

Κείμενο 23: *«Σερβίρισε τον Ισχυρό[τατο] Βα'αl, προσέφερε στον Πρίγκιπα, τον Κύριο της Γης [...]. Στάθηκε και του προσέφερε ποτό, απόθεσε ένα κύπελλο στο χέρι του, ένα δισκοπότηρο στα δύο του χέρια: Ένα μεγάλο, επιβλητικό σκεύος, ένα ρυτό για ισχυρούς άνδρες· ένα ιερό κύπελλο, που οι γυναίκες δεν μπορούν να δουν, ένα δισκοπότηρο που η Athirat δεν μπορεί να δει. Χίλιες κανάτες οίνο χωρούσε, μυριάδες ανέμειξε στο μείγμα.»*
Sørensen 2012, 708.

Κείμενο 24: *«Αφού συγκεντρώθηκαν και ολοκλήρωσαν τη συνθήκη (τους), ο όνος της συμμαχίας θυσιάστηκε· πήραν κοινό όρκο ενώπιον του θεού και κάθισαν πλησίον του κυπέλλου. Αφού ήπιαν από το κύπελλο, κάθε αδελφός έφερε δώρα για τον άλλον.»*
Charpin et al. 1988, κείμ. 404· Sørensen 2012, 711.

Κείμενο 25: *«[...] και δίπλα τους ένα υπέροχο κύπελλο, που ο γέροντας είχε φέρει μαζί του από τον οίκο του, στεκόταν με χρυσές λαβές· τέσσερις ήταν οι λαβές του, και πάνω στην καθεμία κάθονταν περιστέρια που τρέφονταν, και από κάτω υπήρχαν δύο στηρίγματα. Άλλος άνδρας με δυσκολία σήκωνε το κύπελλο από το τραπέζι, όταν αυτό ήταν γεμάτο, όμως ο γέροντας Νέστορας μπορούσε να το σηκώσει με ευκολία.»*
Ιλιάδα (Λ 633-7).

Κείμενο 26: *«Τώρα οι θεοί, οι οποίοι κάθονταν στο πλευρό του Διός, συγκεντρώθηκαν στη χρυσή αίθουσα, και στη μέση η θεία Ήβη τούς προσέφερε νέκταρ, κι εκείνοι με χρυσά δισκοπότηρα έκαναν πρόποση ο ένας με τον άλλον, καθώς κοιτούσαν προς την πόλη των Τρώων.»*
Ιλιάδα (Δ 1-4).

Κείμενο 27: *«Σηκώθηκε και έβαλε στο χέρι της μητέρας του το διπλό κύπελλο και της μίλησε [...]. Έτσι της μίλησε και η θεά, η λευκοχέρα Ήρα, χαμογέλασε, και χαμογελώντας πήρε στο χέρι της το κύπελλο από τον γιό της. Τότε εκείνος προσέφερε οίνο για όλους τους θεούς από τα αριστερά προς τα δεξιά, χύνοντας γλυκό νέκταρ από το δοχείο.»*
Ιλιάδα (Α 595-8).

Κείμενο 28: «Κι εγώ θα του δώσω το υπέροχο κύπελλό μου, φτιαγμένο από χρυσό, ώστε να με θυμάται σε όλη του τη ζωή, καθώς θα κάνει προσφορές στον οίκο του για το Δία και τους άλλους θεούς.»

Οδύσσεια (θ 430-2).

Κείμενο 29: «Έτσι μίλησε, και ο Ποντόνους ανέμειξε τον μελένιο οίνο και προσέφερε σε όλους, πηγαίνοντας στον καθένα με τη σειρά· κι εκείνοι έκαναν σπονδές στους μακαρίους θεούς, που κρατούν τον πλατύ ουρανό, από τη θέση τους. Όμως, ο θείος Οδυσσέας σηκώθηκε και έβαλε στο χέρι της Αρήτης το δίωτο κύπελλο και μίλησε, και της απευθύνθηκε με φτερωτά λόγια: “Να είσαι καλά, βασίλισσα, σε όλα τα χρόνια, μέχρι να έρθουν τα γηρατειά και ο θάνατος, που είναι η μοίρα των θνητών.”»

Οδύσεια (ν 53-62).

Κείμενο 30: «[ζυλεία] που ο *Nabi-ili-šu*, ο έμπορος της *Išar-Lim*, αγόρασε στο *bit kârim*.»

Charpin και Durand 1983, 118, αριθ. 13, 1.8.

Κείμενο 31: «1.164 μίνες, 20 σίκλοι αργύρου, 89 μίνες, 30 σίκλοι χρυσού: δώρο του *Irlul-II*, βασιλιά του *Mari*.»

Archi 1981, 131-2, TM.75.Γ.1953 (T1).

Κείμενο 32: «[...] και κτήματα θα τους μοιράσουμε και ας τα καλλιεργούν.»

Dossin 1951, κείμε. 86.

Κείμενο 33: «Εδώ δόθηκαν στους αδελφούς τους σιτηρά και κτήματα. Είναι ικανοποιημένοι.»

Dossin 1946, κείμε. 1.

Κείμενο 34: «Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου: Σε διατάσσω [...] κτήμα εκατό *iku* στον *Zimri-Eraḥ* να δώσεις. Κτήμα πενήντα *iku* στον *Ḥasidānum* δώσε.»

Dossin 1946, κείμε. 56.

Κείμενο 35: «Στον *Yašmaḥ-Addu* πες αυτά: Αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου. Ένα χωράφι στην *Qa* [...] πήρα. Τέσσερα βόδια για ζευγάρισμα βρίσκονται ήδη εκεί. Υπάρχει και σιτάρι.»

Dossin 1951, κείμε. 75.

Κείμενο 36: «Στον *Yašmaḥ-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. [...] ήρθε εδώ για την υπόθεση του κτήματός του. [...] Τώρα, σχετικά μ' αυτούς που έχουν απελαθεί επί των εδαφών του ανακτόρου, δώσε τους ένα κτήμα στο *Mari*. Επιπλέον, μετάφερε άροτρα από το *Mari* στην *Terqa*, ώστε να καλλιεργήσουν το κτήμα τους, που βρίσκεται στην *Terqa*.»

Dossin 1951, κείμε. 4.

Κείμενο 37: «Στον *Addâ* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Yašmah-Addu*, ο γιος σου. Ο *Hardânum*, ο ποιμένας, σχετικά με το θέμα των αγελάδων πήγε να συναντήσει τον *Iksud-appašu* και του δήλωσε: “Οι υπέροχες αγελάδες του ανακτόρου χάνονται” [...].»
Dossin 1946, κείμ. 118.

Κείμενο 38: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Zimri-Addu*. Τα φράγματα που είχα χτίσει [...] ενισχύθηκαν. Ανακοίνωσε το στον βασιλιά.»
Guillot 1997, 278, κείμ. 133 [M.18024].

Κείμενο 39: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Kibri-Dagan*, ο υπηρέτης σου. Εδώ και πέντε μέρες έχω αναλάβει το έργο στο κανάλι *Išim-Iahdun-Lim*. Αλλά αυτό το έργο δεν είναι εύκολο [...].»
Kupper 1948, κείμ. 1.

Κείμενο 40: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Sûmû-Hadû*: “Συγκρατήσαμε το νερό στην κατεύθυνση του *Dîr*: εξαιτίας των πλοίων που έπρεπε να μεταφέρουν τα σιτηρά είχαμε φράξει, από την άνοδο του ρεύματος, (όλα) τα κανάλια άρδευσης και (το επίπεδο του) νερού ανέβηκε (μέσα στο κανάλι). Εχθές, όμως, καθώς έπεφτε η νύχτα, το νερό κατέληξε να ανοίγει ένα όρυγμα στην άνοδο της γέφυρας που έρχεται σε επαφή με το *Baliḥ*, εκεί όπου υπάρχει μια αναγκαστική στροφή. Αμέσως, παρ’ όλη την ασθένειά μου, σηκώθηκα, έξεψα τους όνους μου και πήγα να αναστρέψω τη ροή μέσω ενός συστήματος παράκαμψης. Στη συνέχεια, κατάφερα να συγκρατήσω το νερό μέσα στον *Baliḥ*. Το πρωί, άρχισα να θέτω σε εφαρμογή την επισκευή: θα ξαναφτιάξω την υποχρεωτική στροφή και, έπειτα απ’ αυτό, θα αρχίσω να συσσωρεύω το χώμα. Αυτή η ρήξη προκάλεσε τη δημιουργία ενός ανοίγματος των δύο καλαμιών από ψηλά προς τα κάτω, σε ένα μήκος των τεσσάρων καλαμιών. Με την άφιξη της νύχτας θα έχω ολοκληρώσει την αποκατάσταση αυτού του ρήγματος και θα μπορέσω (εκ νέου) να αφήσω να περάσει το νερό. Ο Κύριός μου πραγματικά δεν πρέπει να ανησυχεί! Επιπλέον, έγραψα στις διάφορες περιοχές όπου είχα εκτρέψει (την πορεία του) νερού κατά τη διάρκεια της νύχτας. Στο *Appân*, το *Humsân* και το *Šehrum* το νερό στη συνέχεια συγκρατήθηκε και δεν υπήρξε καμία πλημμύρα.”»
Lafont 1992β, 94, κείμ. A.250.

Κείμενο 41: «Οι έμποροι από την *Imâr* [...] αγόρασαν πρόβατα. Τους μίλησα για τον φόρο (*miksum*).»
Durand 1990α, 81, κείμ. A.229.

Κείμενο 42: «Πέντε (:) αγγεία οίνου έστειλε ο *Hammurabi*, ο γιος του *Yarim-Lim*, για τον “οίκο των αγγείων του οίνου” (το κελάρι οίνου του *Mari*).»
Biro 1960, κείμ. 33· Artzi και Malamat 1971, 84-5.

Κείμενο 43: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. Οι άνθρωποι που θα μεταφέρουν οίνο στο *Mari* ας παραμείνουν για πέντε μέρες [...].»
Jean 1941, κείμ. 3.

Κείμενο 44: «*Στη Šibtu πες αυτό: Έτσι (μιλάει) ο κύριός σου. Στο κελάρι άνοιξε δοχεία ερυθρού οίνου και ο Šidqum-maši, όπως το ξέρει, ας εξαγνίσει τα χέρια του και μέσα [...], ανάμεσα στον οίνο που έφτασε από το Karkemiš και ανάμεσα στον ερυθρό οίνο τον οποίο ο Hammu-rari (μού) έφερε, ας διαλέξει δέκα αγγεία καλού οίνου για δική μου χρήση και δέκα αγγεία συνηθισμένου ερυθρού οίνου. Στη συνέχεια, αυτά τα αγγεία οίνου εμπιστεύσου (τα) στον Bahdi-Lim [και(;) δύο(;)]. Γι' αυτό που (σου) έγραψα, μην είσαι αμελής.»*

Dossin 1967, κείμε. 131.

Κείμενο 45: «*Στη Šibtu πες (αυτό): [Έτσι] (μιλάει) ο [κύ]ριός σου. [X αγγεία] καλού [οίνου], αγγεία ερυθρού οίνου [που ο Hammu-r]ari έφερε, [...].»*

Dossin 1967, κείμε. 132.

Κείμενο 46: «*Στη Šibtu πες αυτό: Αυτό λέει ο κύριός σου. Ο Hammurabi, ο βασιλιάς της Βαβυλώνας, μου έγραψε σχετικά με τον οίνο. Επίσης, σε προστάζω να φέρεις τη σφραγίδα με τις ραφές(;). Άνοιξε το δωμάτιο με τους οίνους και ο Šidqum-maši ας είναι παρών. Ας εξαγνίσει τα χέρια του και ας επιλέξει 11 αγγεία καλού ερυθρού οίνου για δική μου χρήση. Σε μια κούπα δοκίμασέ το. Μετά, γέμισε 10 αγγεία με ερυθρό οίνο και μ' αυτή τη σφραγίδα σφράγισέ τα. Στη συνέχεια, δώσε (τα) στον Bahdi-Lim. Μετά, βάλε να μου φέρουν ένα αγγείο ερυθρού οίνου που δοκιμάσατε και [...]. Όσο για τη σφραγίδα με τις ραφές, στείλε την πάλι σ' εμένα. Αυτοί που θα συνταξιδέψουν θα έχουν αγγεία συνηθισμένου οίνου.»*

Dossin 1967, κείμε. 133· Artzi και Malamat 1971, 84-5.

Κείμενο 47: «*[...] και διάταξε να κατασκευαστούν 60 πλοιάρια στην Tuttul.»*

Dossin 1946, κείμε. 102.

Κείμενο 48: «*Στον Yašmah-Addu πες αυτό: Αυτά λέει ο Šamši-Addu, ο πατέρας σου. [...] από την αρωματική ξυλεία δεν θα δώσουμε σε κανέναν. Την αρωματική ξυλεία τους ας παραχωρήσουν στο ανάκτορο.»*

Dossin 1946, κείμε. 88.

Κείμενο 49: «*Αυτά λέει ο Šamši-Addu, ο πατέρας σου. [...] ξυλεία šarbatum [...] στείλε με πλοιάρια [...] (στην Assur).»*

Dossin 1946, κείμε. 98.

Κείμενο 50: «*Στον Yašmah-Addu πες αυτό: Αυτά λέει ο Šamši-Addu, ο πατέρας σου. [...] Θα στείλεις [...] 30 πρόβατα, 30 (qa) εξαιρετικού ελαίου, 60 (qa) σουσαμιού, τρία (qa) σπόρου dapaṛānum και πύζου.»*

Dossin 1946, κείμε. 17.

Κείμενο 51: «Μου είχες γράψει σχετικά με την ζυλεία κέδρου *urnum*: “Την οικία που είναι υπό κατασκευή την είδες μα τα μάτια σου. Όταν θα έχουμε ολοκληρώσει αυτήν την οικία, θα δεις την ζυλεία την οποία θα σου στείλω.”»
Kupper 1998, κείμε. 17 [A.86].

Κείμενο 52: «Στείλε το 1/3 των φοινίκων, των κυπαρισσιών και του ξύλου μυρτιάς στην *Ēkallâtîm*, 1/3 στη Νινευί, 1/3 στη *Šubat-Enlil*.»
Dossin 1946, κείμε. 7.

Κείμενο 53: «Στον *Yašmah-Addu* αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου: Δέξου την αίτησή μου για τη σημαντική οικία στην *Kurda*. [...] Δέξου να στείλεις [...] 60 δοκάρια [...].»
Dossin 1946, κείμε. 122.

Κείμενο 54: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Yaqqim-Addu*, ο υπηρέτης σου. Ο Κύριός μου μου έγραψε ήδη σχετικά με 100 κορμούς για τη δουλειά της επένδυσης. Ακολουθώντας το μήνυμα του Κυρίου μου, έστειλα ένα πλοiάριο για τους κορμούς και δέκα στρατιώτες. Επιπλέον, παρέλαβα τους κορμούς από διάφορες πόλεις της επαρχίας. Επιπλέον, παρέλαβα από τον *Hušanum* 170 κορμούς [...] και τους έστειλα με πλοiάριο. Τώρα, σχετικά με το θέμα των ζυλουργών, έδωσα τις ακόλουθες εντολές: “Οι ζυλουργοί, είτε πρόκειται για έναν αρχηγό των σκλάβων, είτε για έναν επισκευαστή, είτε για έναν ζυλουργό συγκεκριμένο, είτε για υπηρέτη του ανακτόρου, όλους τους ζυλουργούς που υπάρχουν [...] θα τους πάρετε για το *Mari*. Αν αφήσετε έστω έναν, θα λογοδοτήσετε στον Κύριό μου.” Εμπιστεύτηκα τους ζυλουργούς στον *Yar’ir-El* και τους έστειλα.»
Bonechi 1994, 69-70, κείμε. 35 [M.6905].

Κείμενο 55: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτά: Αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου. [...] σου στέλνω για το ζήτημα των θυρών. Την ημερομηνία αναχώρησης των σκαφών και την ακριβή ημέρα άφιξης των σκαφών στο *Mari* γράψε σ’ εμένα.»
Dossin 1946, κείμε. 127.

Κείμενο 56: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. Οι [*Rabbéens*] που βρίσκονται στο βασιλείο *Yamhad* μου έγραψαν τα ακόλουθα λόγια: “Μας έχει προταθεί να διασχίσουμε τον ποταμό, αλλά δεν υπάρχουν βάρκες για να περάσουμε.”»
Dossin 1951, κείμε. 6.

Κείμενο 57: «Πες στον *Zimri-Lim*: Αυτά (λέει) ο *Yatar-Ami*, ο γιος του. [...] σχετικά με την ζυλεία για την οποία ο πατέρας μου έγραψε σ’ εμένα [...] Κόψαμε την ζυλεία [...] μόλις ο θεός αποκαταστήσει το φως στη χώρα, θα φέρω την ζυλεία που ζήτησε ο πατέρας μου. Πάντα επιθυμούσα ένα ακκαδικό ένδυμα. [...] αν επιθυμεί ο πατέρας μου, ας μου στείλει υφάντριες μαζί με μια ποσότητα μαλλιού.»
Kupper 1998, κείμε. 21 [A.3102].

Κείμενο 58: «Και τώρα έφερα στον Κύριό μου δένδρα, μοσχεύματα από συκιές και μίσχους από πύξο. Ας δώσει ο Κύριός μου άμεσες εντολές, προκειμένου να φυτευτούν γρήγορα αυτά τα δένδρα.»

Durand 1988, κείμ. 21 [A.387]· Lafont 1997, 265.

Κείμενο 59: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο υπηρέτης σου, ο Πī-rabi. Νωρίτερα έστειλα ένα δώρο στον Κύριό μου, ένα τραπέζι από τον Yansib-Addu, αλλά αυτός το οικειοποιήθηκε! Τώρα, καθώς εκείνος οικειοποιήθηκε αυτό το τραπέζι, που ήταν το δώρο μου, ας τον ελέγξει ο Κύριός μου και ας πάρει την αξία του τραπέζιού σε άργυρο ή ας μου αναθέσει ο Κύριός μου να του φέρω την αξία του τραπέζιού σε άργυρο. Αλλά ο Κύριός μου ας μην τιμωρήσει αυτόν τον άνδρα, έτσι ώστε στο μέλλον ένα άλλος άνδρας να με φοβάται —υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που είναι σοφοί! Προς το παρόν, θα φέρω στον Κύριό μου ζυλεία (*marhišum*) για την κατασκευή ενός μουσικού οργάνου (*malgūt*) και ενός καθίσματος (*dilarum*).»

Eidem 1992, 54, επιστολή A.55.

Κείμενο 60: «Πες στον Hammân: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Οι Qatarinum και ο Balu[...], οι αδελφοί του Ibâlum, έχουν μετακινηθεί για μεταφορά από το Dêr μέχρι την Tuttul, άφησέ τους να ζαναβρούν τον αδελφό τους. Κάτι άλλο, σχετικά με τα άρματα, φυσικά σου έγραψα! Θα φτιάξεις 300 άρματα. Αυτές τις ημέρες είναι δυνατή η κοπή των δένδρων, κόψε τους κόμβους για 300 άρματα.»

Cadelli 1994, 159-60, κείμ. 86 [A.3961].

Κείμενο 61: «[Ο Κύριός μου] μου έγραψε σχετικά με το αλάτι. Ιδού, τώρα στέλνω δύο τάλαντα και δέκα μίνες στον Κύριό μου.»

Kupper 1998, κείμ. 143 [M.9711].

Κείμενο 62: «[...] δεν υπάρχει στρατεύμα στη διάθεσή μου, για να μπορώ να το στείλω. [...] Επιπλέον, προς το παρόν δεν υπάρχουν όνοι στη διάθεσή μου. Πρέπει ο Κύριός μου να μου στείλει τρεις όνους για να τους φορτώσω με το αλάτι που διαθέτω.»

Kupper 1998, κείμ. 144 [A.2889].

Κείμενο 63: «Πες στον κύριό σου: Έτσι μιλάει ο Šamaš-mâgir, ο υπηρέτης σου. Οι τεχνίτες που ειδικεύονται στις ασπίδες και τα κράνη, καθώς δεν έχουν ούτε σχοινί ούτε πίσσα, μένουν χωρίς απασχόληση. [...] Από τώρα και στο εξής ο Κύριός μου θα έπρεπε να είναι πιο αυστηρός, ώστε να επιβιβάζονται στις βάρκες που ανεβαίνουν το ρεύμα, σχοινί, ξηρή πίσσα, νεροκολοκύθες και όγκοι αλατιού.»

Guichard 1997, 169-70, κείμ. 15 [M.10751].

Κείμενο 64: «Στον Yašmaš-Addu πες αυτά: Αυτά λέει ο Išme-Dagan, ο αδελφός σου. Δεν υπάρχουν λόγχοι για τα στρατεύματα. Για την εκστρατεία [...] δώσε οδηγίες.»

Dossin 1951, κείμ. 66.

Κείμενο 65: «Στον *Yašmaḥ-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. Σχετικά με την παρασκευή 10.000 καρφιών των έξι σίκλων έκαστο, έγραψα στον *Lá'um* και στον *Mašiya*. Μου απάντησαν τα ακόλουθα: “Δεν υπάρχει διαθέσιμος χαλκός. Δεν θα κατορθώσουμε να παρασκευάσουμε 10.000 καρφιά. Τώρα θα παρασκευάσουμε μόνο 5.000 καρφιά. Γι’ αυτά τα 5.000 καρφιά χρειάζονται οκτώ τάλαντα και 20 μίνες χαλκού. Στην αγορά, δύο μίνες χαλκού κοστίζουν έναν σίκλο αργύρου.”»

Dossin 1946, κείμ. 38.

Κείμενο 66: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Iddatum*, ο υπηρέτης σου. Ο Κύριός μου είχε αναθέσει την ακόλουθη αποστολή: “Θα πας να αγοράσεις πολύτιμους λίθους. Πάρε λίθους!” Εγώ ο ίδιος, εδώ, δεν παραμένω αδρανής! Αναζητώ παντού τον πολύτιμο λίθο. Υπάρχει μια χάνδρα σε σχήμα νεφρού, βάρους τριών σίκλων, την οποία κατάφερα να αποκτήσω, όμως, προς το παρόν, δεν μου δείχνουν τίποτε πέρα από νεφρόσχημες χάνδρες των δύο σίκλων, του ενάμιση σίκλου και του ενός σίκλου (μόνο)! Αν ο Κύριός μου το αποφασίσει, θα τις αγοράσω. Ας μου στείλει ο Κύριός μου όσο το συντομότερο δυνατόν άργυρο, (τιμή) μεγέθη κώνου από *lapis lazuli*.»

Michel 1992, 133, κείμ. A.3907.

Κείμενο 67: «Πες στον Κύριό μου: Αυτά λέει ο *Yassi-Dagan*, ο υπηρέτης σου. Σε ό,τι αφορά στην ορεία κρύσταλλο την οποία ο Κύριός μου μου επέβαλε να μεταφέρω, καθώς και την αξία της σε άργυρο την οποία μου όρισε, μου είπε: “Η τιμή σε άργυρο αυτής της ορείας κρυστάλλου την οποία σου ορίζω μπορεί να αυξηθεί, αλλά όχι να μειωθεί.” Ιδού τι μου έγραψε ο Κύριός μου. Αν στην τιμή αργύρου της ορείας κρυστάλλου την οποία όρισε ο Κύριός μου μου ζητηθεί έκπτωση 10 ή 20 σίκλων αργύρου, τι να κάνω; Σίγουρα, θα ήταν καλύτερο να μην εμφανιστώ στο ανάκτορο ξανά, σύμφωνα με την επιστολή που μου έστειλε ο Κύριός μου! Διαφορετικά, θα έπρεπε να πω: “Πρέπει να πουλήσω την ορεία κρύσταλλο την οποία ο Κύριός μου μου επέβαλε να μεταφέρω πιο ακριβά απ’ ό,τι όρισε ο Κύριός μου. Πρέπει να λάβω επιπλέον 10 ή 20 σίκλους αργύρου!” Προς το παρόν, σύμφωνα με την επιστολή του Κυρίου μου, θα πουλήσω αυτήν την ορεία κρύσταλλο. Και με όλον τον άργυρο (από την πώληση) τον οποίο όρισε ο Κύριός μου θα αγοράσω γι’ αυτόν κασσίτερο ή *lapis lazuli*, ανάλογα με το τι θα δω. Όμως, ποιος μπορεί να ξέρει αν σ’ αυτή τη χώρα είναι σε αφθονία ή όχι η ορεία κρύσταλλος; Δεν θα αμελήσω αυτά που μου έγραψε ο Κύριός μου! Και, ως προς το θέμα του κασσιτέρου για τον οποίον μου έγραψε ο Κύριός μου, μου είπε: “Αγόρασε κασσίτερο με μεγάλη πίστωση από έναν έμπορο στην *Ešnunna*, έτσι ώστε εγώ ο ίδιος, εδώ, να του επιστρέψω τον άργυρό του!” Ιδού αυτό που μου έγραψε ο Κύριός μου. Σύμφωνα με την επιστολή του Κυρίου μου, θα αγοράσω τον κασσίτερο με μεγάλη πίστωση από έναν έμπορο. Θα παραλάβω πέντε τάλαντα κασσιτέρου για τον Κύριό μου πριν από την αναχώρησή μου.»

Michel 1992, 128, κείμ. A.2993+A.4008.

Κείμενο 68: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Lá'um*, ο *Ikšud-...-su* και ο *Mašiya*, οι υπηρέτες σου. Την ημέρα που φτάσαμε, είχαμε μια ακρόαση με τον βασιλιά. Την

επομένη του παρουσιάσαμε το δώρο της άφιξής μας. Το πρόσωπο του βασιλιά φωτίστηκε. Δέχτηκε την ορεία κρύσταλλο. Εκθέσαμε σ' αυτόν όλα όσα μας είχε δώσει οδηγίες ο κύριός μας να του πούμε. Αυτό χαροποίησε τον βασιλιά και δέχτηκε την πρόταση του Κυρίου μας. Μας υποσχέθηκε να δώσει 3.000 πρόβατα και περίπου 60 άρρηνες σκλάβους, όμως προς το παρόν δεν έχουμε λάβει τίποτα.»

Michel 1992, 134.

Κείμενο 69: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτά: Αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου. [...] Τα στρατεύματα που σταθμεύουν με τον *Isar-Lim* στην *Malgum* είναι καλά. [...] Στον κύριο της *Malgum* έστειλα 15 τάλαντα αργύρου. Τα 15 τάλαντα [...] χωρίστηκαν σε τρία μέρη. [...] ο κύριος της *Ešnunna* [...] Τα 15 τάλαντα ήταν ανεπαρκή, αλλά μου τα παρέδωσε και τα στρατεύματα επέστρεψαν.»

Dossin 1946, κείμε. 129.

Κείμενο 70: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτά: Αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου. Ο *Migir-Addu* έχει ένα τεράστιο χρέος αργύρου προς τον *Abdu-Erah*. Κράτα την πινακίδα του. [...] Τον έχω παραπέμψει στη δικαιοσύνη.»

Dossin 1946, κείμε. 130.

Κείμενο 71: «Αυτά λέει ο *Šamsi-Addu*, ο πατέρας σου. [...] Τον άργυρο και τον χρυσό [...].»

Dossin 1946, κείμε. 58.

Κείμενο 72: «Μια πρεσβεία έφτασε από την *Ešnunna*. Έφερε χρυσό και άργυρο και δώρα για τον Κύριό μου.»

Ozan 1997, 296, κείμε. 142 [M.9534].

Κείμενο 73: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτά: Αυτά λέει ο *Išme-Dagan*, ο αδελφός σου. [...] Μου έγραψες: “[...] τα στρατεύματα *tarditum* από την *Ešnunna* μπήκαν στην *Harbè*.” [...] Αυτό δεν ισχύει. [...] Ως προς τα δώρα και τα ενδύματα [...] Στους αρχηγούς του *Amurru*, στους αρχηγούς του τομέα, στους γιους των *cheiks* (σειχηδων;) [...] έδωσα ενδύματα. [...] δακτύλιο χρυσού δέκα σίκλων, [...] δακτύλιο χρυσού πέντε σίκλων.»

Dossin 1951, κείμε. 74.

Κείμενο 74: «Στον *Yašmah-Addu* [...] ο *Aplahada*, ο αδελφός σου, [...] στέλνω έναν δακτύλιο σιδήρου.»

Dossin 1952, κείμε. 5.

Κείμενο 75: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *NP*, ο υπηρέτης σου. Ο Κύριός μου μου έγραψε μ' αυτά τα λόγια: “Για την πηγή που βρίσκεται στην πόλη [...;...], [δοκίμασε] την πηγή που είναι ιδιοκτησία του *Abi-ištamar* που βρίσκεται κοντά στο πέρασμα και, αν στο κατώτερο σημείο της δεν υπάρχει γύψος, [τακτοποίησέ τη].” Ιδού τι μου έγραψε ο Κύριός μου. Σύμφωνα με τις οδηγίες του Κυρίου μου, έβαλα δέκα

[στρατιώτες να τη διασχίσουν] και [δοκίμασα] αυτήν την πηγή κατά ένα μήκος των πέντε ninda (30 μ.): αυτοί τη διέσχισαν και, στο χαμηλότερο σημείο της, δεν υπάρχει γύψος. (Όμως), αντίθετα με την πηγή που είναι ιδιοκτησία του Abī-ištamar, την οποία ανέσκαψαν, βρέθηκε άλλη μια πηγή, με πέντε σωλήνες (zuruqqum) με νερό μέσα της. Ανάμεσα στις δύο πηγές, υπάρχει απόσταση μιας ταινίας (60 μ.). Έλεγχσα αυτήν την πηγή, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί. Δεν υπάρχει γύψος στο χαμηλότερο σημείο της, και η πηγή αυτή απέχει επτά καλάμια (21 μ.) από τον Habur: δεν μπορεί να την πλησιάσει. Όταν φτάσει ο Κύριός μου, θα μπορέσει να δει αυτήν την πηγή.»
Joannès 1994, 137-8, κείμε. 75 [A.318].

Κείμενο 76: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο Yaqqim-Addu, ο υπηρέτης σου. Σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση του χώρου ψύξης [...] οι άνδρες [...] αφού έχω κάνει τις εργασίες για τον χώρο ψύξης. Ο Κύριός μου μου έγραψε μ' αυτά τα λόγια: “Να δοθούν δύο καλάμια και δύο κύβοι στον κρύο χώρο ψύξης.” Όμως, ο Κύριός μου το γνωρίζει καλά ότι η ξυλουργική επένδυση συναρμολογείται πλήρως από κάτω προς τα πάνω. Αν δοθούν δύο καλάμια και δύο κύβοι στον κρύο χώρο ψύξης του κτηρίου, από πού θα πάρουμε τις σανίδες; Καθώς το βάθος του χώρου ψύξης είναι τέσσερα καλάμια, χρειάζονται μόνο δύο καλάμια για το κρύο δωμάτιο του χώρου ψύξης καθ' ύψος.»
Margueron 2007, 157.

Κείμενο 77: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο Manatân, ο υπηρέτης σου. Σχετικά με τη συλλογή του shurîrum, για το οποίο μου είχε γράψει ο Κύριός μου, το σούρουπο έστειλα μια ομάδα απλών (εργατών;) και τεχνιτών, για να συγκεντρώσουν το shurîrum και μάζεψα τρία ugar από το shurîrum μέσα σε σιλό που συγκρατούν το νερό. Στα χωράφια το shurîrum δεν ήταν παγωμένο. Όμως, μέσα στα σιλό το shurîrum παγώνει καλά. Σε άλλα νέα για την πόλη του Mari, τα εργαστήρια, το ανάκτορο και οι ναοί είναι ήρεμοι.»
Joannès 1994, 140, κείμε. 76 [A.4314].

Κείμενο 78: «Σε ό,τι αφορά στην αποθήκευση του πάγου, πάει καλά! Όταν οι μεταφορείς θα έχουν μεταφέρει τον πάγο, [...] δώσε τις οδηγίες στους επιστάτες και στους εργαζομένους, τους υπηρέτες σου, που βρίσκονται κοντά σου, για να τον αποθηκεύσουν. Πρέπει να τον πλύνουν καλά από τα χαλίκια, τις ακαθαρσίες και τις βρωμιές. Αυτό απαιτεί καθάρισμα και πλύσιμο. Αφού θα έχει πλυθεί καλά, πρέπει να τον γεμίσουν με νερό. Εφόσον ο πάγος [θα έχει αποκατασταθεί;], θα τον γυαλίσουν και [πρέπει να] αποθηκευτεί.»
Joannès 1994, 141.

Κείμενο 79: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο Manatân, ο υπηρέτης σου. Η πόλη του Mari, οι ναοί των θεών και τα εργαστήρια βαίνουν καλώς. Στις 14 γέμισα (με νερό) τα δύο ντεπόζιτα (abrum) της Μεγάλης Πύλης του βασιλιά. Στις 15 γέμισα το ντεπόζιτο (abrum) από τον αγωγό (amrumtum) της Μεγάλης Πύλης του βασιλιά. Σχετικά με τον έλεγχο του νερού της πηγής, αντικείμενο της επιστολής του Κυρίου μου, αυτό ήταν πολύ ζεστό για το shurîrum, γι' αυτό δεν έχω ελέγξει ακόμη το νερό. Θα ελέγξω το νερό της

πηγής στις 17. Την πινακίδα την οποία μου έστειλε ο Κύριός μου την παρέδωσα σε ειδικούς ανθρώπους.»

Joannès 1994, 142, κείμ. 77 [A.217].

Κείμενο 80: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Yarîm-Lîm*, ο υπηρέτης σου. [Σχετικά με] την ομάδα που είναι επιφορτισμένη με τον πάγο, σχετικά με την οποία μου έγραψε [ο Κύριός μου], [για την οποία εγώ ο ίδιος] έκανα τον έλεγχο και [καθώς] είχαν περάσει τρεις μέρες από τότε που συλλέχθηκε ο πάγος, προτού ακόμη (αυτή) η πινακίδα του Κυρίου μου φτάσει σε μένα, είχα μόλις στείλει το βράδυ στο *Mari* την ομάδα που ήταν επιφορτισμένη με τον πάγο.»

Joannès 1994, 145, κείμ. 78 [A.2510].

Κείμενο 81: «Ο *Yakrub-El-tillatî* θα εγκατασταθεί στην *Qaṭṭunân*. Θα του αναθέσουμε να μεταφέρει πάγο στο *Mari*, θα εξαγάγει αυτόν τον πάγο καλάθι με καλάθι και θα τον βάλει σε προστατευμένο μέρος. Τους εξαντλημένους άντρες που μετέφεραν τον πάγο από το *Mari* θα τους κρατήσει επί τόπου. Είναι άνδρες διαθέσιμοι, στους οποίους θα αναθέσει τον πάγο και (μέσω αυτών) θα πρέπει να τον στείλουμε γρήγορα στον βασιλιά. Μέχρι να του γράψει ο βασιλιάς, θα παραμείνει στην *Qaṭṭunân*. Αφού του γράψει ο βασιλιάς, στους 20 άντρες που βρίσκονται μαζί του θα αναθέσει δέκα από οίνο και δέκα από πάγο και θα φύγει μαζί τους.»

Joannès 1994, 147, κείμ. 79 [A.2875] και 80 [A.421].

Κείμενο 82: «14 σίκλοι αργύρου, δέκα κόκκοι χρυσού για ένα δοχείο (*habšitri*) για πάγο, το οποίο παρασκεύασε ο *Yar'ip-Abba*.»

Limet 1986, κείμ. 567· Joannès 1994, 148, κείμ. 81 [A.2873].

Κείμενο 83: «Στη *Šubat-Šamaš* και τη *Nihriya* έγραψα προηγουμένως στον *Sîn-tîri*. Ωστόσο, δεν πρέπει να τελειώσεις εντελώς το χιόνι που συλλέγουμε στη *Šubat-Šamaš* και τη *Nihriya*, έτσι ώστε, όταν [θα δείξω] στη *Šubat-Enlil* [δεν έχω πλέον τίποτα να πω] [...] δεν περίμενε για να το μεταφέρει στο *Mari* [...]. Να πίνεις τακτικά [όχι περισσότερο από (;) x] qa κάθε φορά· αλλά δεν πρέπει, ενώ εσύ θα πίνεις [με] σύνεση, οι υπηρέτες σου να βάζουν το χέρι τους και να κλέβουν τον πάγο. Ο πάγος πρέπει να φυλάσσεται κλειδωμένος! Ανάθεσε τη φύλαξη αυτού του πάγου και του πάγου για τα ποτά σε έναν άνθρωπο ειδικό της εμπιστοσύνης σου.»

Joannès 1994, 150, κείμ. 82 [A.4631].

Κείμενο 84: «Σχετικά με το αίτημα που έκανα στον Κύριό μου, που αφορά σε μια υπηρέτρια εκπαιδευμένη γραφέα, ώστε να μου διατεθεί, σε πολλές περιπτώσεις ο Κύριός μου μου είπε αυτό: “[...]”»

Charpin et al. 1988, κείμ. 541 [A.2683].

Κείμενο 85: «Πες στον *Zimri-Lim*: Έτσι μιλάει ο *Haya-Sumu*, ο γιος σου. [...] Ιδού, σου στέλνω μιάμιση μίνα αργύρου: ας μου στείλει ο πατέρας μου μια όμορφη ειδικευμένη τραγουδίστρια, ώστε να την κρατήσω κοντά μου.»

Kupper 1998, κείμε. 86.

Κείμενο 86: «Μου είχες γράψει αυτά τα λόγια με αφορμή του *andurârum*, χάρη στο οποίο έλαβες αναγνώριση: “Στείλε μου 20 ή 30 υπηρέτες σου. Από την πλευρά μου, θα σου στείλω σκλάβους, για να αντικαταστήσουν αυτούς.”»

Kupper 1998, κείμε. 23 [A.311].

Κείμενο 87: «Πες στον *Zimri-Lim*: Αυτά (λέει) ο *Hâya-Sûmû*, ο γιος σου. Ιδού, στέλνω δύο υπηρέτες στον πατέρα μου. Ας οδηγηθούν στο ανάκτορό σου και ας γίνουν υπηρέτες σου.»

Kupper 1998, κείμε. 87 [A.2739].

Κείμενο 88: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Yaqqim-Addu*, ο υπηρέτης σου. Σχετικά με το θέμα της υπηρέτριας [...] στο *Mari* [...] κυρία *Simatim* [...]. Ιδού, τώρα οδήγησα αυτή τη γυναίκα στον Κύριό μου.»

Bonechi 1994, 78, κείμε. 43 [M.14402].

Κείμενο 89: «Στη *Šibtu* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Ίσως έμαθες ένα νέο και η καρδιά σου ταραχτήκε. Ο εχθρός δεν κατάφερε να κερδίσει μάχη εναντίον μου. Όλα βαίνουν καλώς. Τίποτα να μην ταραξεί την καρδιά σου. Ήταν ο θεός *Adad* του *Kulmiš* εκείνος που γι’ αυτές τις ιέρειες δημιούργησε αυτήν την αναστάτωση. Σχετικά με την πινακίδα για τα λάφυρα που σου έστειλα, οι ιέρειες για το *Kulmiš* και οι ιέρειες για τους άλλους θεούς είχαν καταγραφεί ξεχωριστά σε μια διαφορετική πινακίδα. Τώρα ας επιλέξουμε για [...] τις ιέρειες του *Kulmiš* μόνο, άτομο προς άτομο. Ντύσε τες ξανά με ενδύματα και μετά μέσα σε ένα άρμα [...] του οποίου δύο τροχοί [...] και ας [...]. Ας τις οδηγήσουν οι *šihārû* ενώπιόν μου και ας φτάσουν όλες μαζί.»

Dossin 1967, κείμε. 123.

Κείμενο 90: «Στη *Šibtu* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Σχετικά με τη νεαρή κόρη του *Ibâl-Addu*, την ιέρεια *šugētum*, για την οποία μου έγραψες, ιδού κάτι που λέγεται μ’ αυτά τα λόγια: “Αυτή η νέα κοπέλα λαθεύει (;) *Šamaš* και [...]”. Τώρα, στο *Mari* υπάρχει μια ανησυχία σχετικά μ’ αυτήν την νεαρή κοπέλα και αν αυτή η νεαρή κοπέλα [...] δημιουργεί παράπονα [...], ας μείνει σε έναν άλλον ναό. Αν όμως δεν δημιουργεί παράπονα, ας παραμείνει εκεί και ας είναι υπό επιτήρηση. Σχετικά με την πληροφορία που προέρχεται από τους χρησμούς για τους οποίους μου έγραψες μ’ αυτά τα λόγια “Ζήτησα και έλαβα χρησμούς για την ευημερία του Κυρίου μου και ο εχθρός παραδίδεται εύκολα στα χέρια του Κυρίου μου”, αυτό που μου έγραψες και αυτό που έλαβα εδώ ταιριάζουν. Οι χρησμοί μου λένε: “Ο εχθρός παραδίδεται στα χέρια σου.” Είμαι καλά. Ας έρθουν σ’ εμένα καλά νέα από το ανάκτορο!»

Dossin 1967, κείμε. 124.

Κείμενο 91: «Στη *Šibtu* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Σχετικά με την επιλογή των “κοριτσιών που κλήθηκαν για να παίξουν μουσική” ανάμεσα στα λάφυρα που σου έστειλα, για τα οποία σου έγραψα προηγουμένως, τώρα ας μην επιλέξουμε απ’ αυτά τα

λάφυρα κορίτσια για τη μουσική. Αυτά τα κορίτσια ας γίνουν δεκτά ως υφάντριες. Λάφυρα φτάνουν σ' εμένα πάντα. Εγώ ο ίδιος, ανάμεσα σ' αυτά τα λάφυρα που φτάνουν, θα επιλέξω τα κορίτσια για τη μουσική και θα σου τις στείλω.»
Dossin 1967, κείμε. 125.

Κείμενο 92: «Στη *Šibtu* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Ιδού, σου στέλνω υφάντριες. Ανάμεσά τους, αν υπάρχουν ιέρειες, ξεχώρισε τις ιέρειες και επηρέασε τις άλλες στην ομάδα των υφαντριών. Ανάμεσα στις υφάντριες και ανάμεσα στις υφάντριες του MAŠ.KAR.RA, ανάμεσά τους επέλεξε 30 υφάντριες, αν υπάρχει δυνατότητα επιλογής, τέλειες, από την κορυφή μέχρι τα νύχια, να μην έχουν ελαττώματα, και εμπιστεύσου τες στον *Warad-ilīšu*, ώστε ο *Warad-ilīšu* να τους μάθει τη σουμπαρική μουσική και η θέση τους να αλλάζει. Δώσε οδηγίες για τα μερίδια διατροφής τους, έτσι ώστε η εμφάνισή τους να μην είναι άσχημη. Μετά, αφού επιλέξεις τις υφάντριες, ας είναι παρών ο *Warad-ilīšu* και ενημέρωσε τον *Mukannišum* σχετικά με τις επιλεγμένες υφάντριες τις οποίες θα του εμπιστευθείς.»
Dossin 1967, κείμε. 126.

Κείμενο 93: «Στον *Išme-Dagan* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Išhi-Addu*, ο αδελφός σου. Αυτό το πράγμα δεν πρέπει να λέγεται, πραγματικά! Τώρα, όμως, πρέπει να το πω, για να ανακουφίσω την καρδιά μου. Είσαι ένας μεγάλος βασιλιάς! Μου είχες ζητήσει τα δύο άλογα που επιθυμούσες, σου τα έστειλα. Και να, εσύ μου έστειλες μόνον είκοσι μίνες κασσίτερου! Δεν έλαβες από εμένα, αναμφισβήτητα, αυτό που επιθυμούσες; Και δεν δίστασες να μου στείλεις παρά μόνο τόσο λίγο κασσίτερο! Αν δεν μου είχες στείλει τίποτε, εξαιτίας του θεού, του πατέρα μου, σίγουρα, η καρδιά μου θα ήταν θυμωμένη. Η τιμή αυτών των αλόγων, εδώ στην *Qatna*, είναι εξήντα σίκλοι αργύρου. Και ιδού, εσύ μου έστειλες είκοσι μίνες κασσίτερου! Τι θα πει όποιος το μάθει; Δεν θα μπορεί να μας κατατάξει στο ίδιο επίπεδο. Αυτός ο οίκος θα μπορούσε να είναι οίκος σου. Τι λείπει, επομένως, από τον οίκο σου, ώστε ένας αδελφός να μην μπορεί να δώσει στον αδελφό του αυτό που επιθυμεί; Αν δεν μου είχες στείλει τον κασσίτερο, η καρδιά μου δεν θα είχε τον παραμικρό λόγο να είναι θλιμμένη. Δεν είσαι μεγάλος βασιλιάς. Γιατί το έκανες αυτό; Αυτός ο οίκος είναι και δικός σου οίκος.»
Dossin 1952, κείμε. 20.

Κείμενο 94: «Στον *Addu-dūri* πες αυτό: Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Σχετικά με τα λευκά άλογα που προέρχονται από το *Qatanum*, για τα οποία έχεις ακούσει συχνά να μιλούν, αυτά τα άλογα είναι υπέροχα. Τώρα, την ημέρα που θα ακούσεις αυτήν την πινακίδα μου, μέσα στην αυλή του εργαστηρίου υφαντουργίας στην πύλη του [...] της ημέρας [...] υπάρχει. Ας [...] έναν στάβλο και ας χτυπήσουμε [...] έτσι ώστε αυτά τα άλογα να αναπαυθούν.»
Dossin 1967, κείμε. 147.

Κείμενο 95: «Σχετικά με άλλο ζήτημα: Του μίλησα για τα λευκά άλογα. Μου απάντησε: “Δεν υπάρχουν λευκά άλογα για άρμα. Θα γράψω να σταλούν λευκά άλογα από εκεί όπου υπάρχουν.»

Charpin et al. 1988, κείμε. 533 [A.3213].

Κείμενο 96: «Δώδεκα βόδια, τέσσερα ελάφια, μία αρκούδα, σταλμένα από τον Šurram, τον βασιλιά των Susá.»

Bottéro 1957, κείμε. 91.

Κείμενο 97: «[...] για τις θυσίες της κόρης του Yarîm-Lim, τα υπόλοιπα πρόβατα που ήταν στη διάθεσή μου τα ετοίμασα. Έναν δακτύλιο χρυσού των έξι σίκλων, ένα ένδυμα-sakkum, [...], διακόσια πρόβατα-tišânu, πρόβατα με χοντρή ουρά και πουλερικά, για τον Yarîm-Lim. Ένα ένδυμα από ελαφρύ ύφασμα, δύο αγκράφες χρυσές των δύο σίκλων, δύο αγκράφες χρυσές του ενός σίκλου και είκοσι πρόβατα για τον Gašera. Ένα ένδυμα από το Marad, τέσσερις αγκράφες χρυσές των δύο σίκλων για την κόρη, τη Šibtu.»

Durand 1988, κείμε. 11, στ. 24-25.

Κείμενο 98: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο Hammi-Eruh, ο υπηρέτης σου. Ο Κύριός μου μου είχε γράψει μ' αυτά τα λόγια σχετικά με το τι χρειάζομαι: “Γράψε μου για ό,τι χρειάζεσαι, ώστε να πάρουμε αυτό που χρειάζεσαι.” Ιδού, αυτό που μου έγραψε ο Κύριός μου. Ας μου στείλει σύντομα ο Κύριός μου όλα όσα χρειάζομαι και ζητώ από τον Κύριό μου, 30 άνδρες και 10 ασπίδες. Δεν υπήρχαν εχθροπραξίες πριν; [...] μια πλήρη αναφορά [...] Αυτές οι γυναίκες είναι υπηρέτριες του Κυρίου μου. Πρέπει ο ίδιος ο Κύριός μου να τις παραδώσει στους συζύγους τους, ώστε ο Κύριός μου να λάβει το terhatum τους και οι υπηρέτες μου να μείνουν μέσα στο [...]. Όσο για τον άργυρο που μου έστειλε ο Κύριός μου, μου τον έφεραν. Καλύτερα, ο Κύριός μου ας ρωτήσει τον Dagan-tillassu για μια πλήρη αναφορά. [...] Κάτι άλλο. Σου έστειλα δέκα κέρατα από άγριους ταύρους και από αγριοκάτσικα.»

Kupper 1998, κείμε. 39 [A.634].

Κείμενο 99: «Στον Mukannišum πες αυτό. Έτσι μιλάει ο κύριός σου. Άκουσα να μου διαβάζουν την πινακίδα που μου έστειλες. [...] Σχετικά με τα κέρατα αγριοκάτσικων και το σχέδιο σχετικά με το οποίο μου έγραψες, τα ζήτησα από τον Bunu-Ištar και θα σου τα στείλω.»

Rouault 1977a, κείμε. 12.

Κείμενο 100: «Πες στον Zimri-Lim: Έτσι μιλάει ο Adal-šenni. Ο βασιλιάς των Lullû, περνώντας από τον οίκο μου, δεν σταμάτησε να ζητάει κέρατα άγριων ταύρων και να με ενοχλεί συνεχώς. Προς το παρόν, αν στα αλήθεια έχεις φιλία για εμένα, μην αρνηθείς αυτήν την έκκληση από μέρους μου. Στείλε μου 20 ή 30 κέρατα άγριων ταύρων και ένα στολίδι από φτερά στρουθοκαμήλου. Είμαι καλά, τα στρατεύματα είναι καλά. Στείλε μου τα νέα σου.»

Kupper 1998, κείμε. 43.

Κείμενο 101: «Τρία αγγεία από άργυρο βάρους μισής μίνας, ένα αγγείο από χρυσό των δέκα σίκλων, δώρο του Hali-hadun. Δύο αγγεία από άργυρο δέκα σίκλων έκαστο, δώρο

του *Yašub-Dagan*, στην *Kurda*. Δύο αγγεία από άργυρο των δέκα σίκλων έκαστο, έναν δακτύλιο χρυσού των πέντε σίκλων, από τον *Hali-hadun*. Δύο αγγεία από άργυρο των δέκα σίκλων έκαστο, έναν δακτύλιο χρυσού των πέντε σίκλων, δώρο του *Itur-asdu*, στην *Andariq*. Σύνολο: μιάμιση μίνα αργύρου, ένα τρίτο της μίνας χρυσού. Παράδοση στο θησαυροφυλάκιο του βασιλιά στην *Terqa*.»
Limet 1986, κείμ. 99.

Κείμενο 102: «[...] 14 βόδια από [...] 42 βόδια από [...] 26 πρόβατα από [...] 161 (;) αίγες από [...] να μεταφερθούν από την *Tuttul* [...]»
Dossin 1946, κείμ. 34.

Κείμενο 103: «Τα πρόβατα για τα οποία μου είχε μιλήσει ο αδελφός μου στη *Hizzi* ας μου τα στείλει! Αυτήν την εποχή το κρύο ήταν τόσο δυνατό, ώστε τα πρόβατά μου πέθαναν.»
Kupper 1998, κείμ. 160 [A.1903].

Κείμενο 104: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. [...] Ένα *imêr* σουσαμιού που έχει καθυστερήσει [...] να μου στείλεις, ώστε να το καταναλώσω.»
Dossin 1946, κείμ. 21.

Κείμενο 105: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. [...] Πες στον *Mašiya* να δώσει 30 *imêr* σουσαμιού στον *Haqbaḥum* για την προμήθεια σε έλαιο της οικίας του *Qattunân*.»
Dossin 1946, κείμ. 12.

Κείμενο 106: «Πέντε μίνες αργύρου (ζυγισμένες) σε βάρος που ανήκουν στον βασιλιά. Ο τόκος για δέκα σίκλους προς ένα τέταρτο (του σίκλου) αυξάνεται [...].»
Boyer 1957, κείμ. 37.

Κείμενο 107: «Δεκαπέντε σίκλους αργύρου του ανακτόρου, ο *Abu-waqar*, πολίτης του *Ḥumzân*, θα πληρώσει στο τέλος του μήνα *Dagan*.»
Boyer 1957, κείμ. 103.

Κείμενο 108: «Στον *Kibri-Dagan* πες αυτό: Αυτά λέει ο κύριός σου. Ένα τρίτο της μίνας αργύρου που στον *Ianzib-Addu*, γιο του *Lâmurum* [...] (του) *Ianzibum*, γιο του *Iantin-Dagan*, ανθρώπου του *Kulḥitim*, που ο *Zu-ḥatni*, γιος του *Iagiḥan* τους δάνεισε, φρόντισε να επιστραφεί αυτός ο άργυρος.»
Kupper 1948, κείμ. 66.

Κείμενο 109: «Στον *Yašmah-Addu* πες αυτό: Αυτά λέει ο *Šamši-Addu*, ο πατέρας σου. Οκτώ *ugar* σιτηρών ο *Abi-qurâ(d)*, γιος του *Zulu-šaratim* [...] έλαβε. Τώρα, σχετικά με τα δέκα *ugar* (σιτηρών) και τον τόκο τους, το ανάκτορο του έκανε μήνυση. Δώσε εντολή να μην του γίνει μήνυση. Στον ίδιο παράδωσε τα σιτηρά του.»

Dossin 1946, κείμε. 80.

Κείμενο 110: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Αυτά λέει ο Zakirâ-Hammû, ο υπηρέτης σου. [...] ο Κύριός μου μου έγραψε αυτά τα λόγια: “Κάποια σιτηρά, που επιθυμεί η περιοχή, μοίρασέ τα [...] και η επιστροφή αυτών των σιτηρών θα γίνει είτε με τόκο είτε ως ακέραιη ποσότητα.”»

Jean 1941, κείμε. 81.

Κείμενο 111: «Στον Addâ πες αυτό: Αυτά λέει ο Yašmah-Addu, ο γιος σου. [...] έχουν λιμό. [...] Ιδού τι έχω σκεφτεί. Τώρα αποφάσισα να τους κάνω κρατήσεις στα σιτηρά που έλαβαν ως δάνειο.»

Dossin 1951, κείμε. 16.

Κείμενο 112: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο Šidqum-Lanasi, ο υπηρέτης σου. Όταν ήρθαν στον Κύριό μου, μέτρησα 12.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών για τον μεσάζοντα του Asinnum, 5.200 μεζούρες-parîsum για τους Ka'alâlum και Bûr-Nunu, 17.200 (μεζούρες) μέτρησα γι' αυτούς τους κυρίους. Και ιδού τώρα, 6.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών μέτρησα για τους Tâb-šillašu και Asqûdum. Σύνολο: 23.200 μεζούρες-parîsum σιτηρών. Είναι σιτηρά τα οποία μπορείς να πληρώσεις.»

Charpin et al. 1988, κείμε. 544 [A.2685]· Marti 2002, 475-7, κείμε. 69 [A.2685].

Κείμενο 113: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο Šidqum-Lanasi, ο υπηρέτης σου. 12.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών παρελήφθησαν από τον Asinnum. 11.00 μεζούρες-parîsum σιτηρών παρελήφθησαν από τους Ka'alâlum, Tâb-šillašu και Asqûdum. Ιδού τώρα, 21.630 μεζούρες-parîsum σιτηρών παρελήφθησαν από τον Yanšib-Addu. Σύνολο: 44.630 μεζούρες-parîsum σιτηρών μέτρησα για τους άνδρες αυτούς.»

Charpin et al. 1988, κείμε. 543 [A.1987]· Marti 2002, 477, κείμε. 70 [A.1987].

Κείμενο 114: «Πες στον Yasîm-Sûmû: Έτσι μιλάει ο Šidqum-Lanasi, ο φίλος σου. Αφού κατέβηκαν στο Mari, μέτρησα 12.000 μεζούρες-parîsum στον Asinnum. Σε δεύτερο χρόνο, μέτρησα 5.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών στους Bûr-Nunu και Ka'alâlum της Zurubbân. Και ιδού τώρα, μέτρησα 6.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών στους Tâb-šillašu και Asqûdum. Σύνολο: 23.000 μεζούρες-parîsum σιτηρών. Είναι σιτηρά τα οποία μπορείς να πληρώσεις. Δεν σου έστειλα το δώρο σου, εφόσον έφυγαν από την Imâr. Θα σου το στείλω με τον μεσάζοντα της Dâria. Κάτι άλλο: αυτή τη χρονιά ο οίνος είναι πολύ σπάνιος. Δώσε μου όλον τον άργυρο που μπορείς και στείλε μου έναν από τους έμπιστους υπηρέτες σου, για να σου αγοράσω οίνο.»

Charpin et al. 1988, κείμε. 545 [A.2663]· Marti 2002, 477-8, κείμε. 71 [A.2663].

Κείμενο 115: «Σου είχα λοιπόν απαντήσει αυτό: “Αν σου ζητηθεί κάποιος ανάμεσα στις υφάντριες και το προσωπικό στη διάθεσή σου, δώσε τον! Δέξου τον άργυρο και χρησιμοποίησε τη σφραγίδα του υπουργού-šukkallum, για να επιβεβαιώσεις αυτήν την απελευθέρωση.” Αυτές είναι οι οδηγίες που σου έδωσα. Και καθώς σου έδινα αυτές τις οδηγίες, ο Nanna-šalasu ήταν παρών.»

Lafont 2002, 390-2, κείμεν. 50 [A.1286].

Κείμενο 116: «Το σύνολο των όσων μου έγραψες δώσε, και από τους 21 άνδρες του δύο τρίτα [της ιδιοκτησίας] του οίκου [υπηρέτες] θα δοθούν και ένα τρίτο θα ληφθεί για το ανάκτορο.»

Dossin 1967, κείμεν. 134· Artzi και Malamet 1971, 84-5.

Κείμενο 117: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Lā'ûm*, ο υπηρέτης σου. Ο οίκος του *Bahlugayim*, του υπηρέτη σου, χάθηκε εντελώς στην επιδημία. Όλα τα παιδιά του πέθαναν, δεν υπάρχει κανείς που να είναι η κεφαλή του οίκου. [...] Ο Κύριός μου ας βάλει επικεφαλής αυτού του οίκου τον *Sammêtar*, τον υπηρέτη του Κυρίου μου, και ας μου στείλει γρήγορα ο Κύριός μου αυτόν τον άνθρωπο γι' αυτόν τον οίκο. Ας μη χαθεί αυτός ο οίκος!»

Dossin 1952, κείμεν. 87.

Κείμενο 118: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Yaqqim-Addu*, ο υπηρέτης σου. Μεθαύριο, την εικοστή ημέρα, αυτά τα νέα μου έφτασαν: τον *Asqūdum*, καθώς και τους άνδρες που είχαν φύγει μαζί του, το ρεύμα τους μετέφερε με πλοιάριο στο πεπρωμένο τους. Γι' αυτό έγραψα αμέσως στον Κύριό μου. Ο *Burqâh* πέθανε μαζί του. Αλλά, μέχρι τώρα, δεν έχω μάθει τα ονόματα των άλλων ανδρών που πέθαναν μαζί του. Όταν θα έχω επιβεβαίωση γι' αυτό, θα γράψω στον Κύριό μου. Επιπλέον, έδωσα εντολές σχετικά με τον οίκο του εδώ, έδωσα στους επιστάτες αυστηρές οδηγίες, έτσι ώστε να μην πάρει κανείς τους σκλάβους του, ούτε ό,τι του ανήκει.»

Birot 1974, κείμεν. 4.

Κείμενο 119: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Sammêtar*, ο υπηρέτης σου. Την ημέρα που έστειλα αυτήν την πινακίδα από εμένα στον Κύριό μου, ο *Sumhu-rabi* — αλίμονο! — αρρώστησε, όχι μία ούτε δύο ημέρες. Την ίδια ημέρα είπε: “Το πόδι μου με πονάει!” Τη στιγμή, μάλιστα, που έλεγε “Το πόδι μου!”, προσέθεσε “Η παλάμη μου με πονάει”, και, πολύ σύντομα, παρέδωσε το πνεύμα. Είναι επίφοβο ότι θα το μάθουν στον οίκο του και ότι άνδρες και γυναίκες σκλάβοι θα φοβηθούν. Ο Κύριός μου πρέπει να δώσει οδηγίες, ώστε να μην δημιουργηθεί φόβος μέσα στον οίκο.»

Durand 1988, κείμεν. 275 [A.248].

Κείμενο 120: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Addu-dûri*. Η σύζυγος του *Yarîm-Addu*, καθώς και ο γιος του [...] στο ζήτημα του αργύρου του *Šamaš*, τους κάλεσα και εκείνη μίλησε μ' αυτούς τους όρους: “Το [...] του οίκου μου εκείνος [...] το έδωσε στον *Ya'ûš-Addu*.” Όσο για τον εγγονό της, μίλησε μ' αυτούς τους όρους: “Ο πατέρας μου είχε σφραγίσει ένα ποσό αργύρου και το είχε παραχωρήσει στον *Ya'ûš-Addu*.” Ιδού αυτά που μου δήλωσαν η γυναίκα και ο εγγονός της. Δεν απέσπασα καμιά επιβεβαίωση για “θησαυρό”.»

Dossin 1967, κείμεν. 58.

Κείμενο 121: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι μιλάει ο *Addu-dūri*. Ένας Βαβυλώνιος οκτώ ή δέκα σίκλους αργύρου για τον εαυτό του, στην *Sagarātum* [...]. Αυτός ο άνδρας μαζί με την παλλακίδα του το έστειλαν εδώ. Η γυναίκα είναι μια ιερόδουλη της *Annunītum*. Είναι μια *Sim'alite*. Ο άνδρας είναι από εκείνους που στέκονται κοντά σου. Όλον τον άργυρο που βγήκε από το κιβώτιό του στον έστειλα. Ο *Asqūdum* είδε αυτόν τον άργυρο και είπε: “Προέρχεται από ‘αποκόμματα’ του οίκου του *Yaḡim-Addu*.” Τώρα ο άργυρος με εντολή σου [...].»
Dossin 1967, κείμ. 59.

Κείμενο 122: «Στον Κύριό (μου) [πες] αυτό: Έτσι (μιλάει) ο *Yaqqim-Addu*, ο υπηρέτης σου. Σχετικά με την υπόθεση του *Ili-Šakim*, του φύλακα κλειδαριών, είχα επιστήσει την προσοχή του Κυ[ρίου] μου στην υπόθεση, λέγοντας: “Προηγουμένως έγραψε στον Κύριό μου ότι επρόκειτο για μία μίνα αργύρου.” Ο Κύριός μου δεν δέχτηκε αυτόν τον άργυρο. Είπα στον *Ili-Šakim*: “Πώς μπόρεσες να γράψεις στον Κύριό μου ότι επρόκειτο μόνο για μία μίνα αργύρου;” Πήγε να μου προσθέσει μία μίνα αργύρου και μου μίλησε σ’ εμένα τον ίδιο για δύο μίνες αργύρου. Είπα, λοιπόν, στον Κύριό μου: “Ας δεχτεί ο Κύριός μου αυτές τις δύο μίνες αργύρου, προκειμένου να ελευθερωθεί αυτός ο άνδρας.” Ο Κύριός μου, όμως, μου είπε το εξής: “Δεν είναι δύο μίνες που πρέπει να παραδοθούν: αν θέλει να διαφύγει το θάνατο, ας πληρώσει πέντε μίνες αργύρου ως λύτρα για τη ζωή του, στη συνέχεια ελευθέρωσέ τον!” Ιδού, αυτό που με διέταξε ο Κύριός μου. Με την άφιξή μου στην *Sagarātum*, όπως με διέταξε ο Κύριός μου, απευθύνθηκα στον *Ili-Šakim* μ’ αυτά τα λόγια: “Σχετικά με την υπόθεσή σου, αναφέρθηκα στο ζήτημα ενώπιον του Κυρίου μου, και ο Κύριός μου με διέταξε αυτό: [...] θα πάρω [...] επτά βόδια στην αξία της μίας μίνας αργύρου, 30 αρνιά του ενός σίκλου έκαστο και 60 πρόβατα του μισού σίκλου έκαστο, δηλαδή 90 ζώα αξίας μίας μίνας.” Επομένως, δύο μίνες επεξεργασμένου αργύρου επιπλέον για μια αξία των δύο μινών αργύρου, επτά βόδια και 90 προβατοειδή: σύνολο, αυτές οι διαθεσιμότητες είναι επομένως τέσσερις μίνες αργύρου. Είπα, επομένως: “Αν έχει μείνει κάποιο χωράφι που να σου ανήκει, δώσε το, έτσι ώστε να προσφέρεις πέντε μίνες αργύρου.” Μου απάντησε: “Το χωράφι που έχω είναι γη του ανακτόρου· συμφέρει να πουλήσω γη που ανήκει στο ανάκτορο; Αυτό δεν θα βοηθήσει σε τίποτα την υπόθεσή μου!” Έχοντας εξετάσει την υπόθεση, είδα ότι, εκτός απ’ αυτές τις δύο μίνες αργύρου που είχα πάρει από τον έμπορο, από τα επτά βόδια και τα 90 προβατοειδή δεν έμεινε πλέον τίποτε άλλο να πάρω. Τώρα, πρέπει να δεχτώ αυτές τις δύο μίνες αργύρου, τα επτά βόδια και τα 90 προβατοειδή αξίας μίας μίνας, ενώ το σύνολο του χρέους του είναι τέσσερις μίνες, και να ελευθερώσω αυτόν τον άνθρωπο; Ας μου γράψει ο Κύριός μου, το ένα ή το άλλο.»
Birot 1974, κείμ. 17.

Κείμενο 123: «Πες στον Κύριό μου: Έτσι μιλάει ο *Sammêtar*, ο υπηρέτης σου. [...] Αναφορικά με τον *Yanšib-Dagan*, τον στρατιώτη-*behrum*, άνδρα από την *Dašran*, του οποίου το κεφάλι ο βασιλιάς με διέταξε να κόψω, χωρίς καθυστέρηση έστειλα τον *Abi-Eruh*. Δεν βρήκαμε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του, και τους ανθρώπους του τους έκανε σκλάβους. Την επομένη, μια πινακίδα του *Yašim-Dagan* ήρθε σ’ εμένα λέγοντας:

“Αυτός ο άνθρωπος ήρθε μόλις.” Τώρα, ο Κύριός μου πρέπει να μου γράψει. Να ελευθερώσω τους ανθρώπους του;»

Durand 1988, κείμε. 199 [A.925+A.2050], στ. 58-63.

Κείμενο 124: «Στον Κύριό μου πες αυτό: Έτσι (μιλάει) ο Yaqqim-Addu, ο υπηρέτης σου. Την ημέρα που η πινακίδα του Κυρίου μου σχετικά με τον έλεγχο του οίκου του Zû-Hatni με προειδοποίησε στην Sagarâtum, ο Bûr-Nunu [...] έχοντας φτάσει στην Sagarâtum, τον κάλεσα και του μίλησα μ’ αυτά τα λόγια: “Προκειμένου να ελεγχθεί ο οίκος του Zû-Hatni, [...] η σύζυγος του Zû-Hatni [...] Dûr-Yahdun-Lim, φέρε την σ’ εμένα!” Ο Bûr-Nunu έφυγε για να φέρει τη σύζυγο του Zû-Hatni και της μίλησε επίσης: “Σφράγισε τον οίκο σου και φύγε!” Αυτή η γυναίκα, λοιπόν, απευθύνθηκε στον Bûr-Nunu μ’ αυτά τα λόγια: “[...] κάτι [...] σ’ εμένα [...]. Αν φύγω από εδώ, ένας πλούσιος άνδρας [...].” Αυτά είναι τα λόγια που αυτή η γυναίκα απηύθυνε στον Bûr-Nunu και που ο Bûr-Nunu, με την άφιξή του, μου μετέφερε. Τα λόγια που είπαν τα έγγραφα στον Κύριό μου. Αυτή η γυναίκα είναι πιο δυνατή απ’ όσο δείχνει. Ο άργυρος [...] στην οικία της και στις συζύγους του Hiddum: ας παρέμβει ενεργητικά ο Κύριός μου, ώστε να μου αποκαλύψουν αυτόν τον άργυρο.»

Birot 1974, κείμε. 56.

Κείμενο 125: «[Στον] Κύριό μου [πες] αυτό: [Έτσι] [μιλάει] ο Yaqqim-Addu, ο [υπη]ρέτης σου. Σχετικά με τους άνδρες που διαχειρίζονται τα [ζη]τήματα του οίκου του Zû-Hatni [και] για τους οποίους ο Κύριός μου μου είχε γράψει, [ιδού] λοιπόν: Yantin-Addu, Lime-Addu, [...].»

Birot 1974, κείμε. 57.

Κείμενο 126: «Στον Kibri-Dagan πες αυτό: Έτσι [μιλάει] ο κύριός σου. Δύο τρίτα της μίνας του αργύρου, στον Ianzib-Addu, γιο του Lâmurum, [του] Ianzibum, γιο του Iantin-[Dagan], άνθρωπο του Kulhitim, τα οποία ο Zû-Hatni, γιος του Iagîhan, τους έδωσε με τόκο, κάνε τον να επιστρέψει αυτόν τον άργυρο.»

Kupper 1948, κείμε. 66.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1. Η Κνωσός και το Μαρ (Andreadaki-Vlazaki et al. 2008).

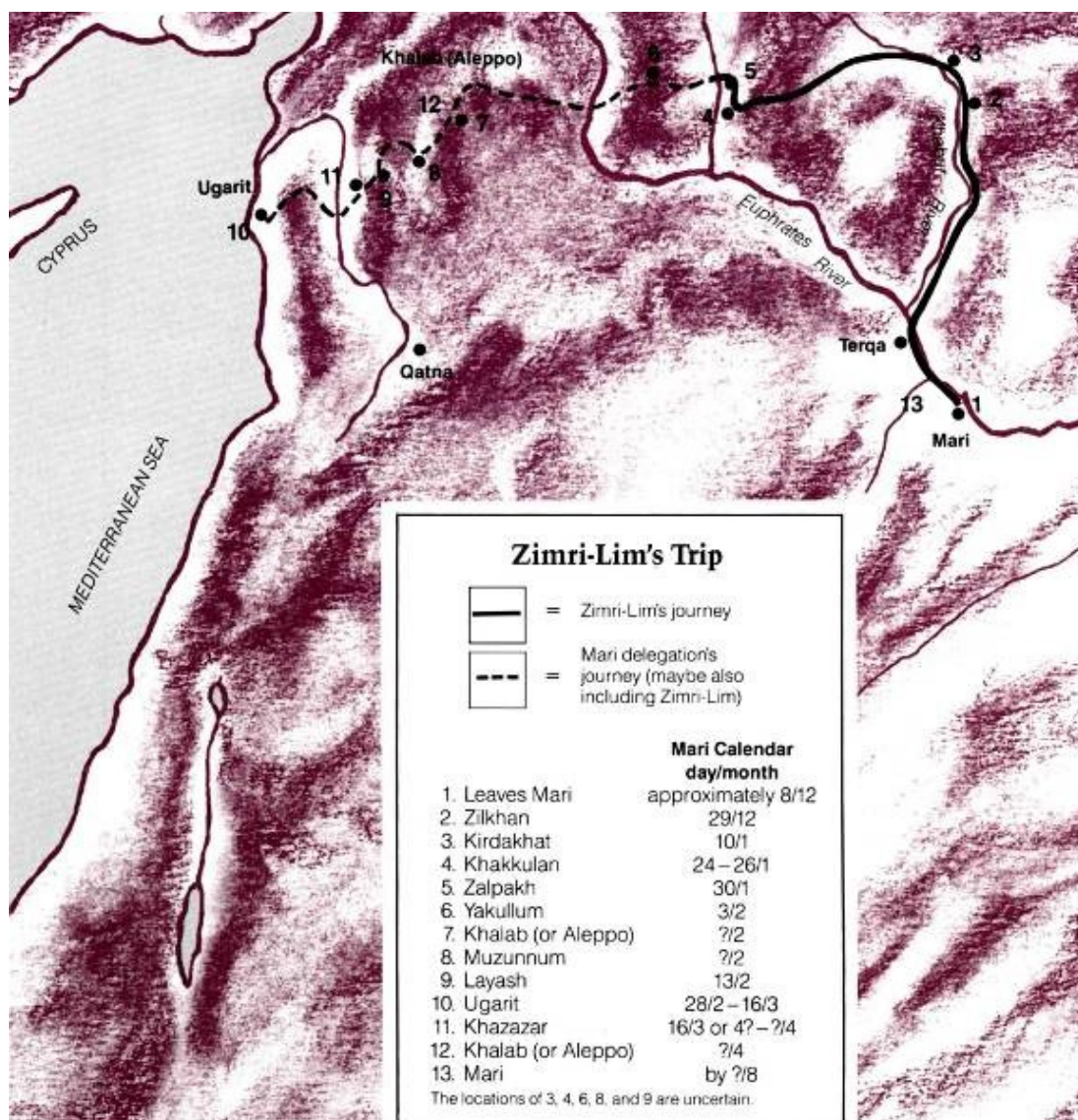
Εικόνα 2. Μινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου (ΠΜ III – ΜΜ I Α περίοδος) (Yule 1981, πίν. 28, αριθ. 52.1).

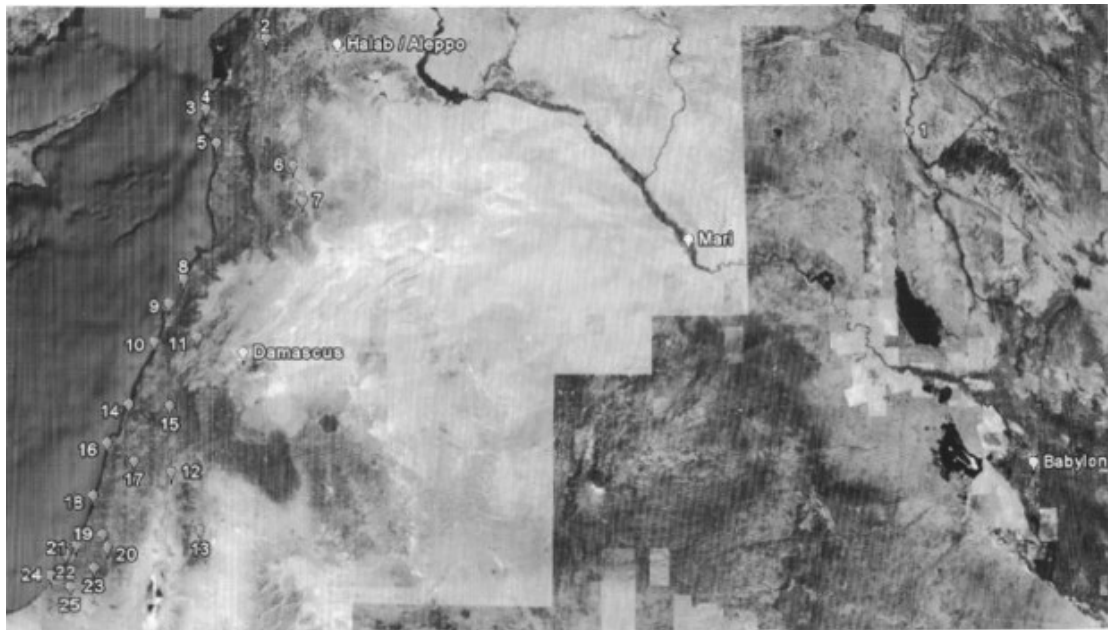
Εικόνα 3. Μινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου, από ΜΜ I Α ανασκαφικό πλαίσιο (Broodbank 2000, εικ. 115).

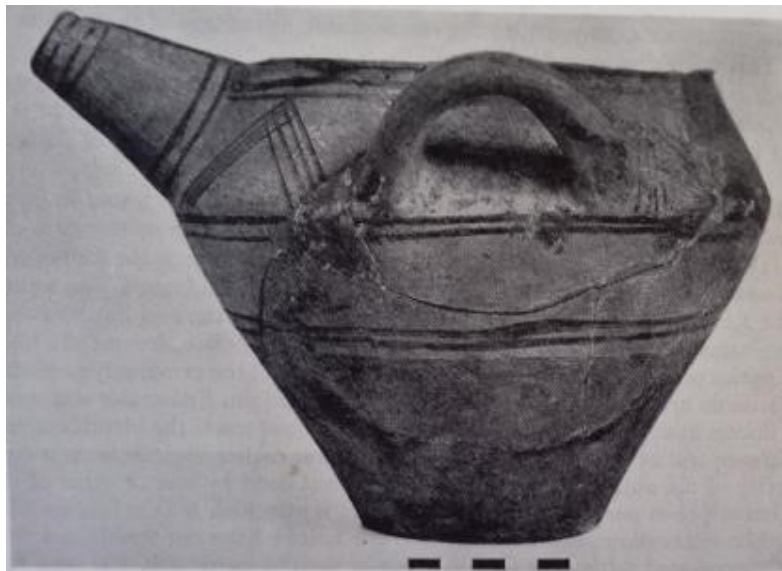
Εικόνα 4. Ο δρόμος του κασσιτέρου: Elam – Εšnunna – Mari – Ugarit (Preziosi και Hitchcock 1999, 197, χάρτης 4).

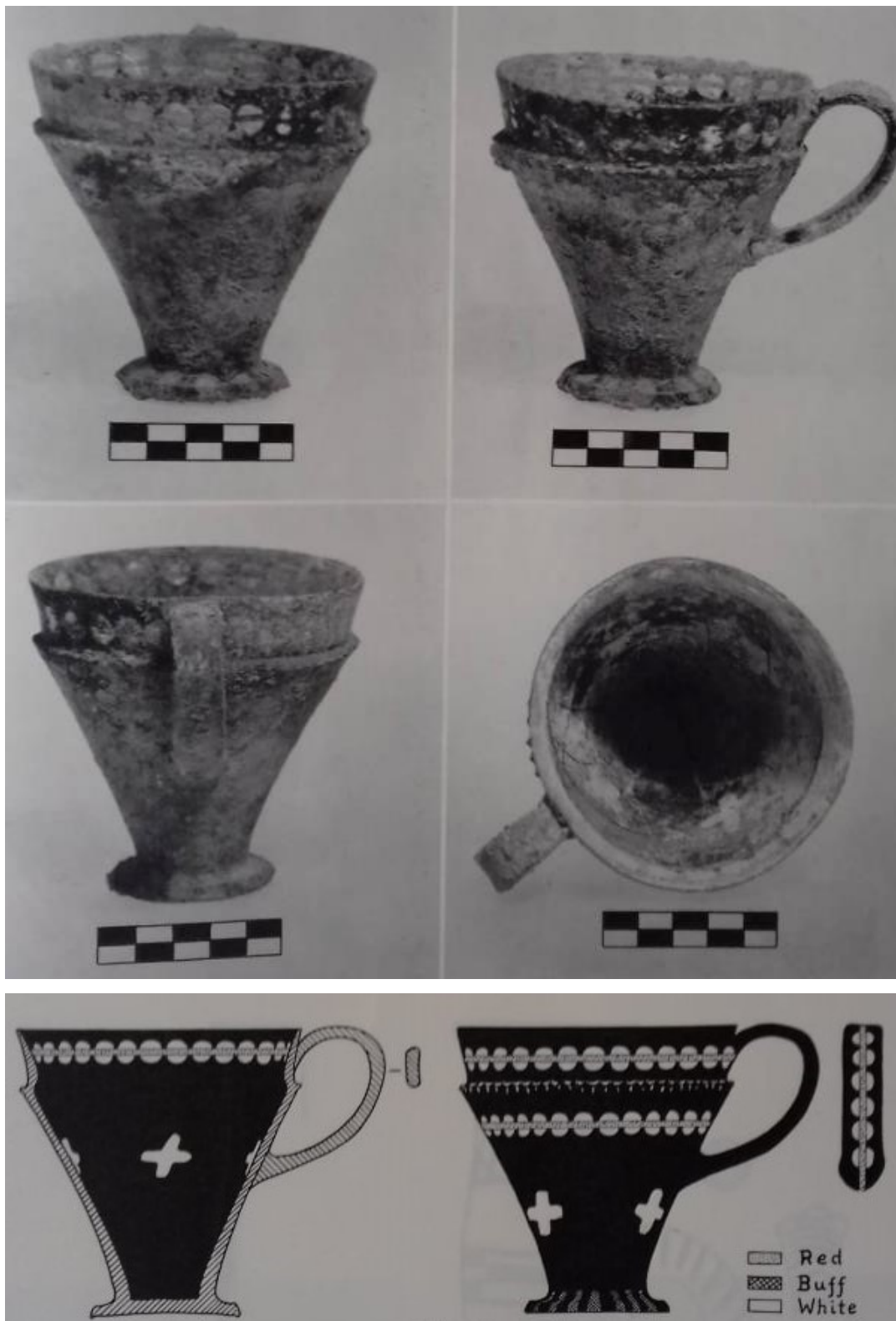
Εικόνα 5. Το ταξίδι του Zimri-Lim στην Ugarit (Sasson 1984, 246).

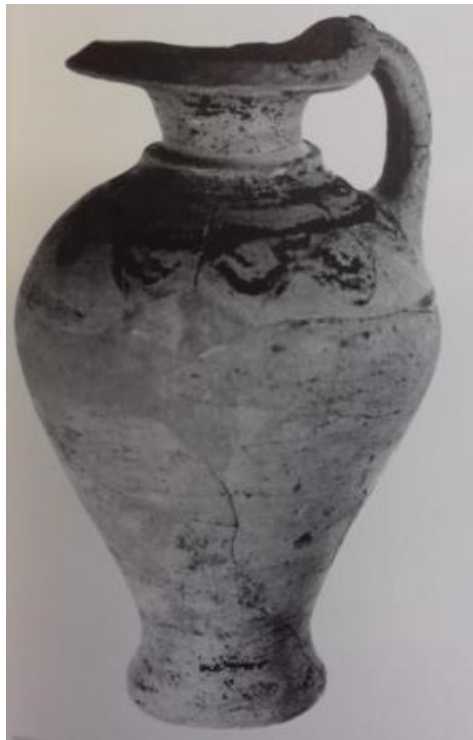
Εικόνα 6. Διασπορά μινωικών ερημάτων στη δυτική Ασία: Aššur, Alalah, Minet el-Beidha, Ugarit, Sukas, Hama, Qatna, Byblos, Beirut, Sidon, Kāmid el-Lōz, Pella, Amman, Kabri, Hazor, Nami, Ta'annek, Michal, Gezer, Ain Shems/Beta Shemesh, Ashdod, Ashkelon, Lachisch, Ajjul, Haror (Sørensen 2009, 23, εκ. 6).

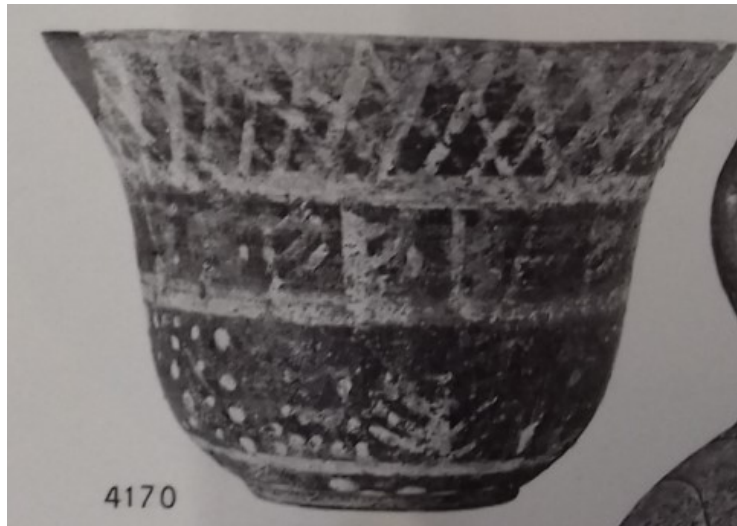
Εικόνα 7. MM I A γεφυρόστομη πρόχους από την Κύπρο (Grace 1940, 10, εκ. 1· Catling και Karageorghis 1960, 110, εκ. 2.1).

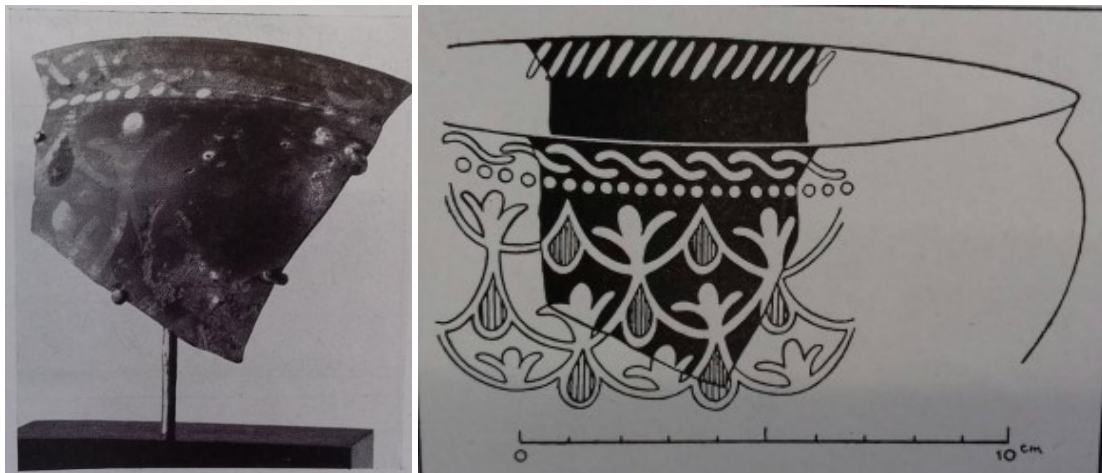
Εικόνα 8. MM I B – II A κύπελλο (Stewart 1962, 202, εικ. 8 και πίν. VII).

Εικόνα 9. ΥΜ Ι δοχεία από την κυπριακή θέση Τούμπα του Σκούρου στη Μόρφου (Vermeule 1974, εικ. 20-3).

Εικόνα 10. MM I B κύπελλο από τη Βύβλο, το πρωιμότερο γνωστό κρητικό αγγείο που φτάνει στη Συροπαλαιστίνη (Dunand 1939, 311, πίν. CLXIV, αριθ. 4170· Stevenson Smith 1965, 13, εικ. 20.d).

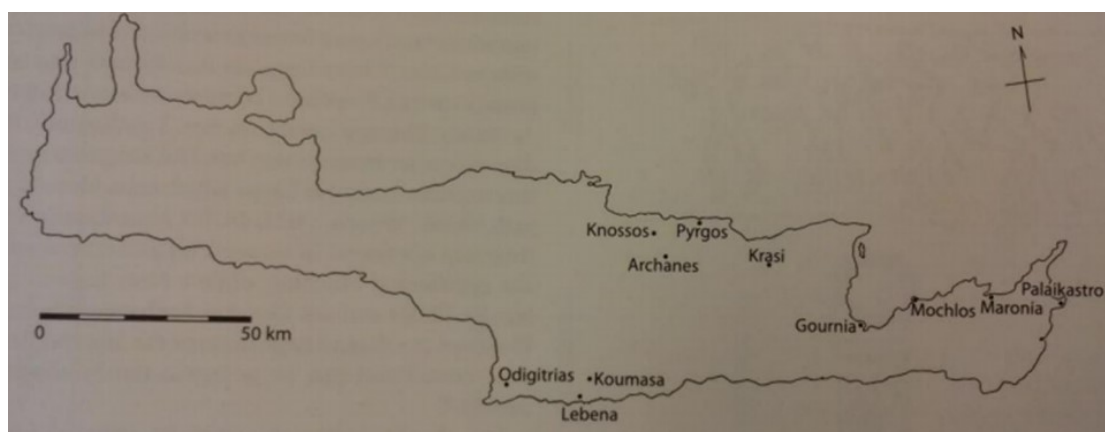
Εικόνα 11. MM II κύπελλα από την Ugarit/Ras Shamra (Schaeffer 1937, 151, εικ. 16· 1939β, 55, εικ. 43, 56, εικ. 44· 1949, 256, εικ. 109A, 256-7, εικ. 109 και πίν. XXXVIII· Åström, 1978, 90, υποσ. 39).

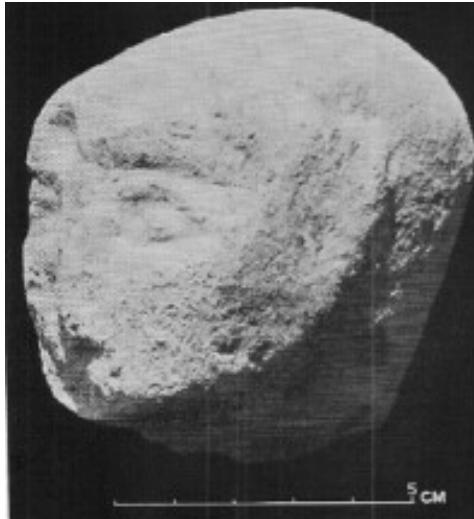
Εικόνα 12. Θραύσμα, ενδεχομένως από ΥΜ Ι αγγείο, από τον Τάφο V της Ugarit (Schaeffer 1949, 136-7, εικ. 50.1).

Εικόνα 13. Μινωίζουσα ΜΜ Ι κεραμική από τη Βύβλο (Dunand 1939, 77, 191, 193, πίν. CLXXVII, αριθ. 2986· Stevenson Smith 1965, 13, εικ. 19 και 20.d).

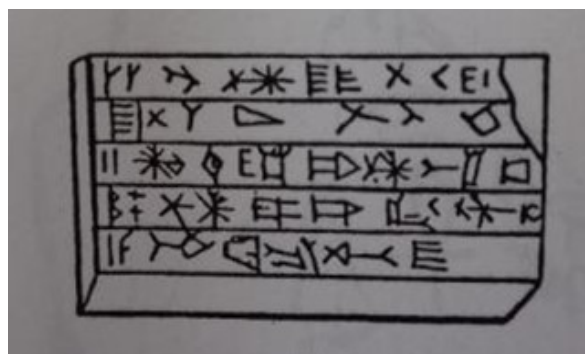
Εικόνα 14. Εισαγωγές από την Εγγύς Ανατολή στην Κρήτη σε ασφαλώς αναγνωρισμένα προανακτορικά περιβάλλοντα (Colburn 2008α, 207, εικ. 2).

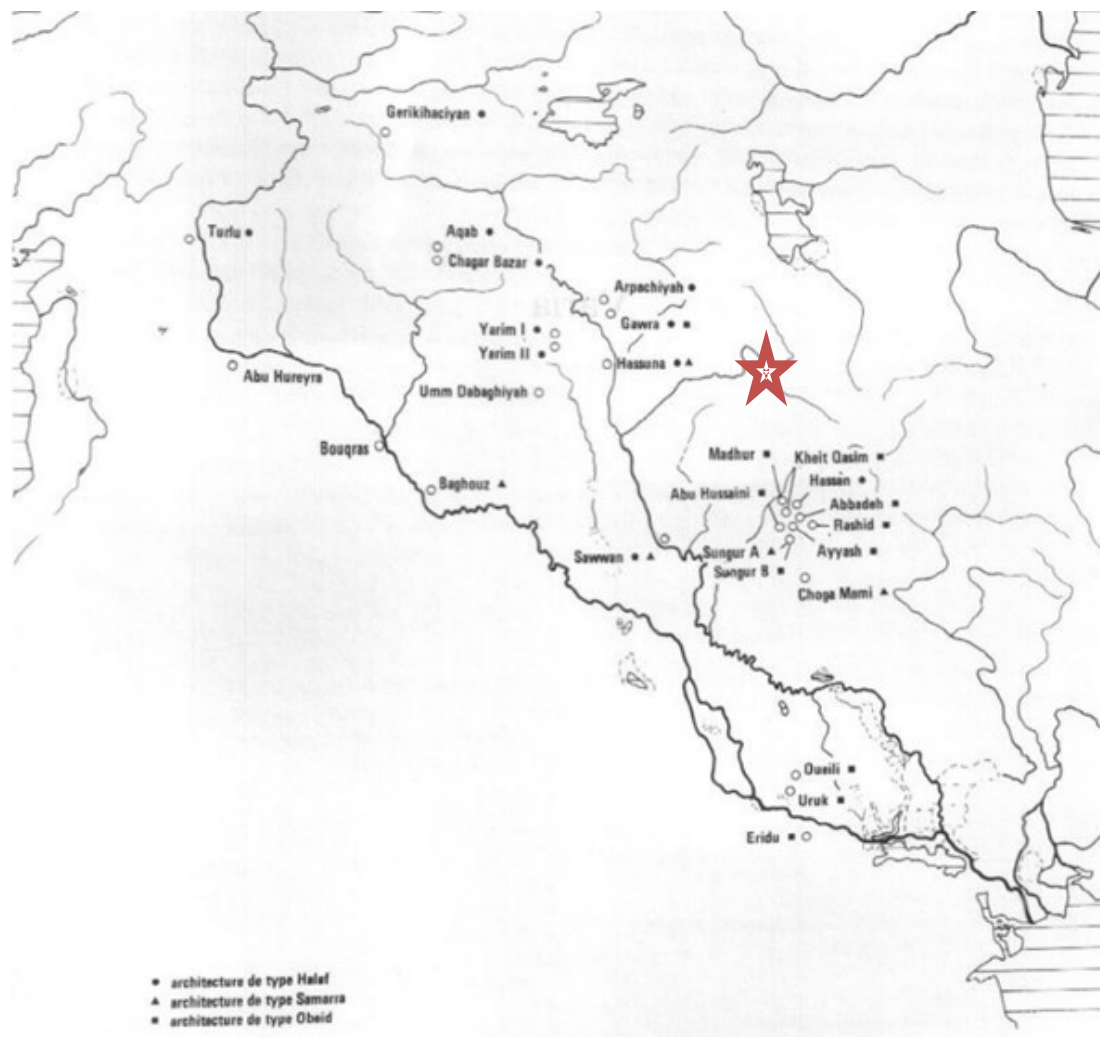
Εικόνα 15. Μεσοποταμιακή λίθινη κεφαλή από την Κνωσό (Pendlebury 1939, 121, πίν. XX, αριθ. 3).

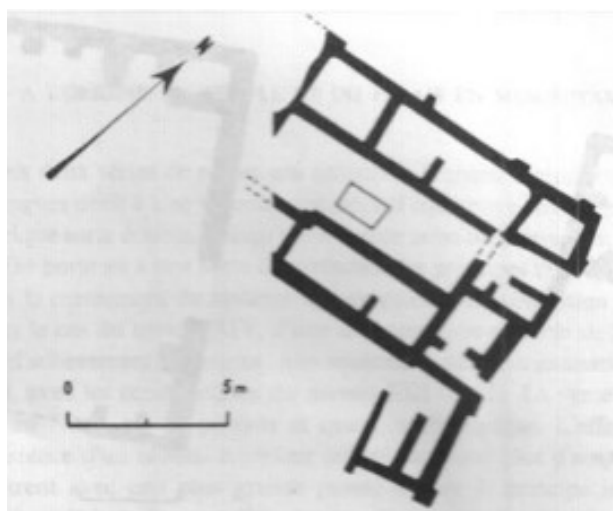
Εικόνα 16. Σφραγιδοκύλινδρος από lapis lazuli από τον Νοτιοδυτικό Τομέα του ανακτόρου της Κνωσού, αβέβαιης χρονολόγησης (Aruz 1995, εικ. 4).

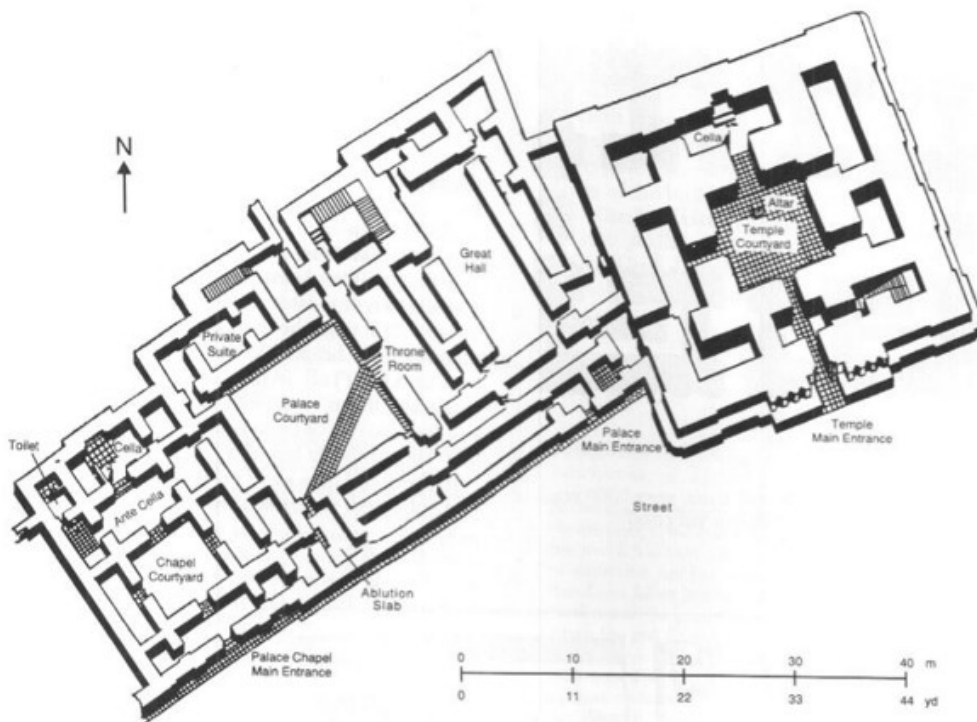
Εικόνα 17. Η επιγραφή του Naram-Sîn στην πυξίδα από τα Κύθηρα: «Στη θεότητα [...] ο Naram-Sîn, γιος του Ibiq-Ad, [...] για τη ζωή του (αφιέρωσε).» (Lambrou-Phillipson 1990, 380, εικ. 64, αριθ. 554).

Εικόνα 18. Η θέση Tepe Gawra (Aurenche 1982).

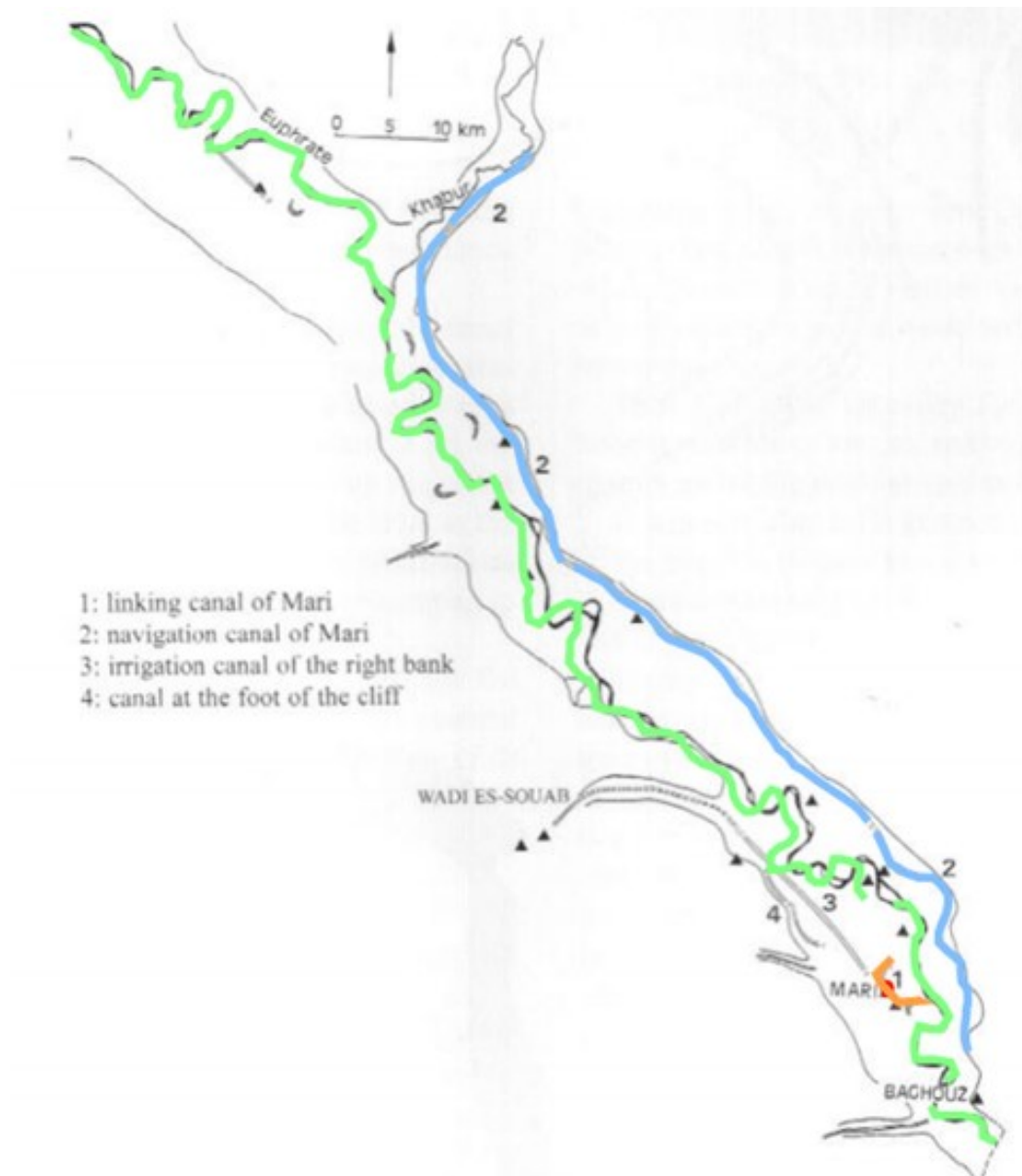
Εικόνα 19. Tepe Gawra, φάση Ubaid 2, Κτήριο J-G/5 στο επίπεδο XVIII (Aurenche 1982, 244, εικ. 7. Για φάσεις Ubaid 3 και 4, βλ. ό.π., 241, εικ. 3, και 242, εικ. 4).

Εικόνα 20. Το Ανάκτορο των Κυβερνητών στην Εšnunna (Roaf 1995, 429, εικ. 6).

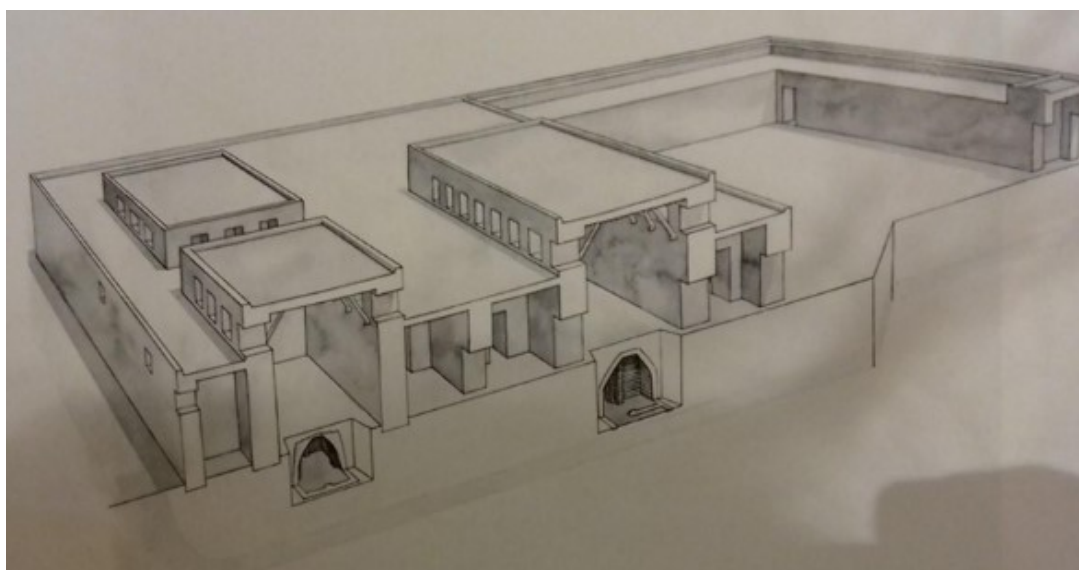

Εικόνα 21. Η θέση Tell Ḫariri/Mari (M. Sauvage. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/carte-mesopotamie>).

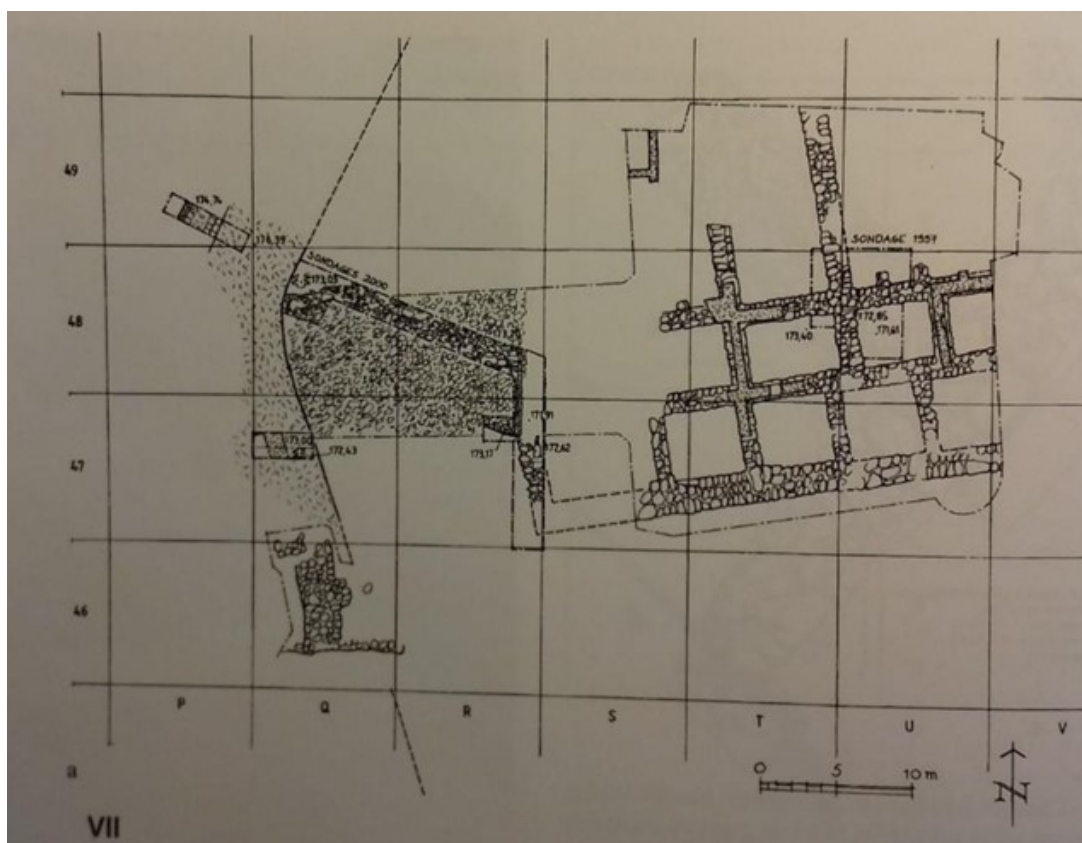

Εικόνα 22. Τα τρία σημαντικότερα κανάλια του Mari (Margueron 2014α, 18, εικ. 14).

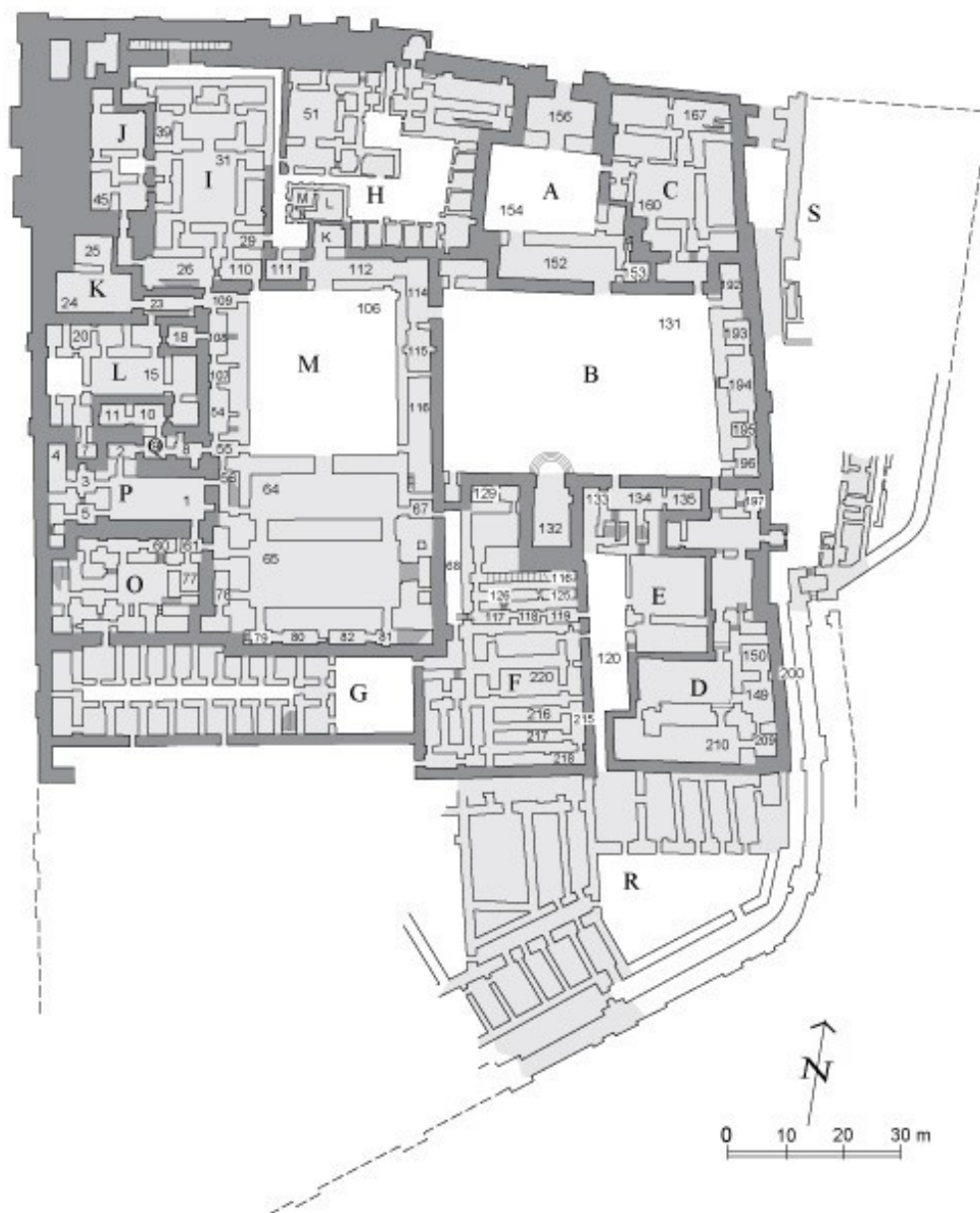
- Συνδετικό
- Αρδευτικό
- Πλωτό

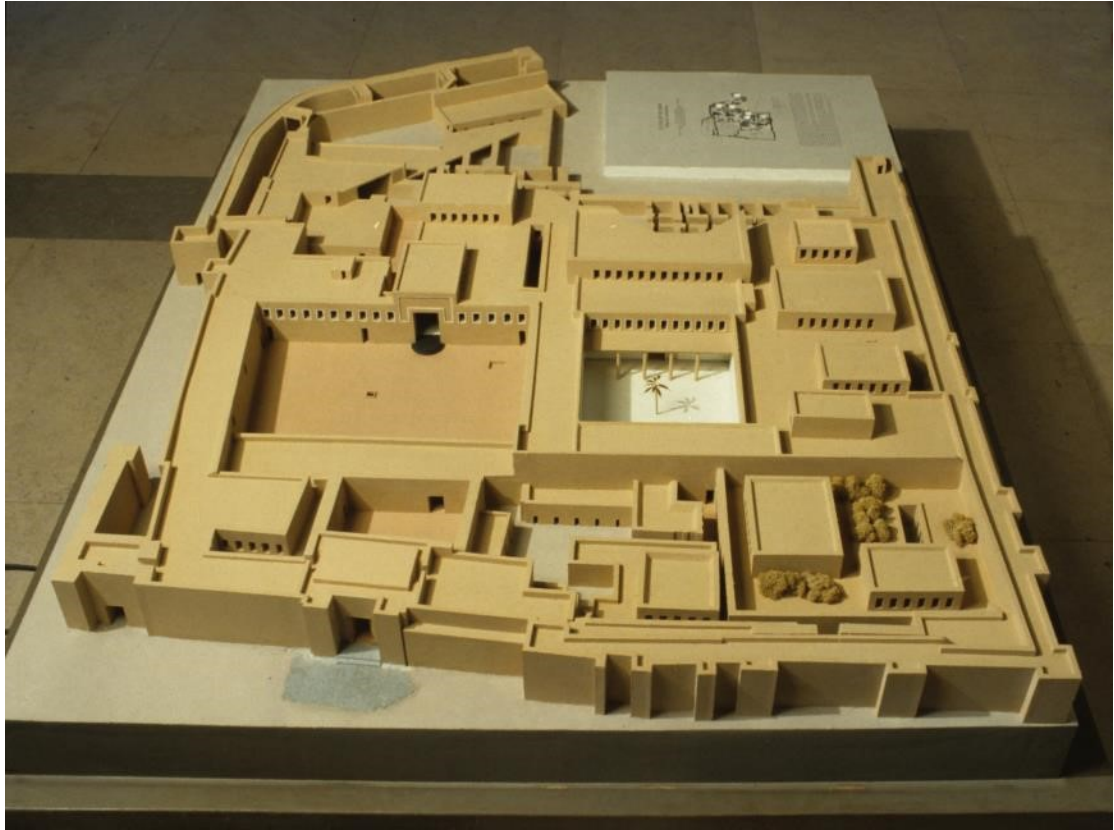
Εικόνα 23. Το Μικρό Ανατολικό Ανάκτορο (Margueron 2014β, 116, εικ. 5).

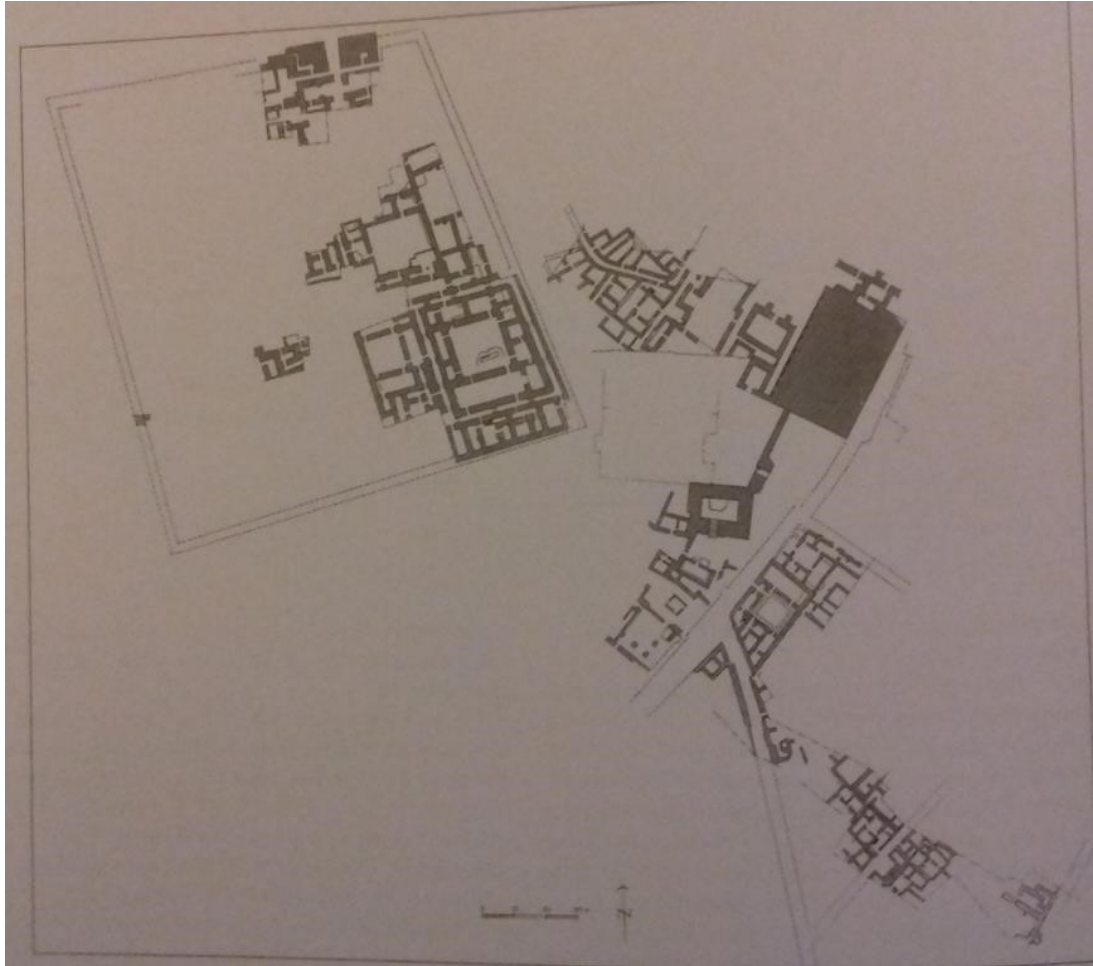
Εικόνα 24. Τομή J-4, Τομέας του Ναού της Ιῥταρ: συνολική κάτοψη. Φάσεις 1 (Κτήριο με τα Λίθινα Θεμέλια) και 2 (λίθινο πλάτωμα), παλαιότερα επίπεδα D-E του Parrot (Margueron 2004, εικ. 56· Muller 2014, 58).

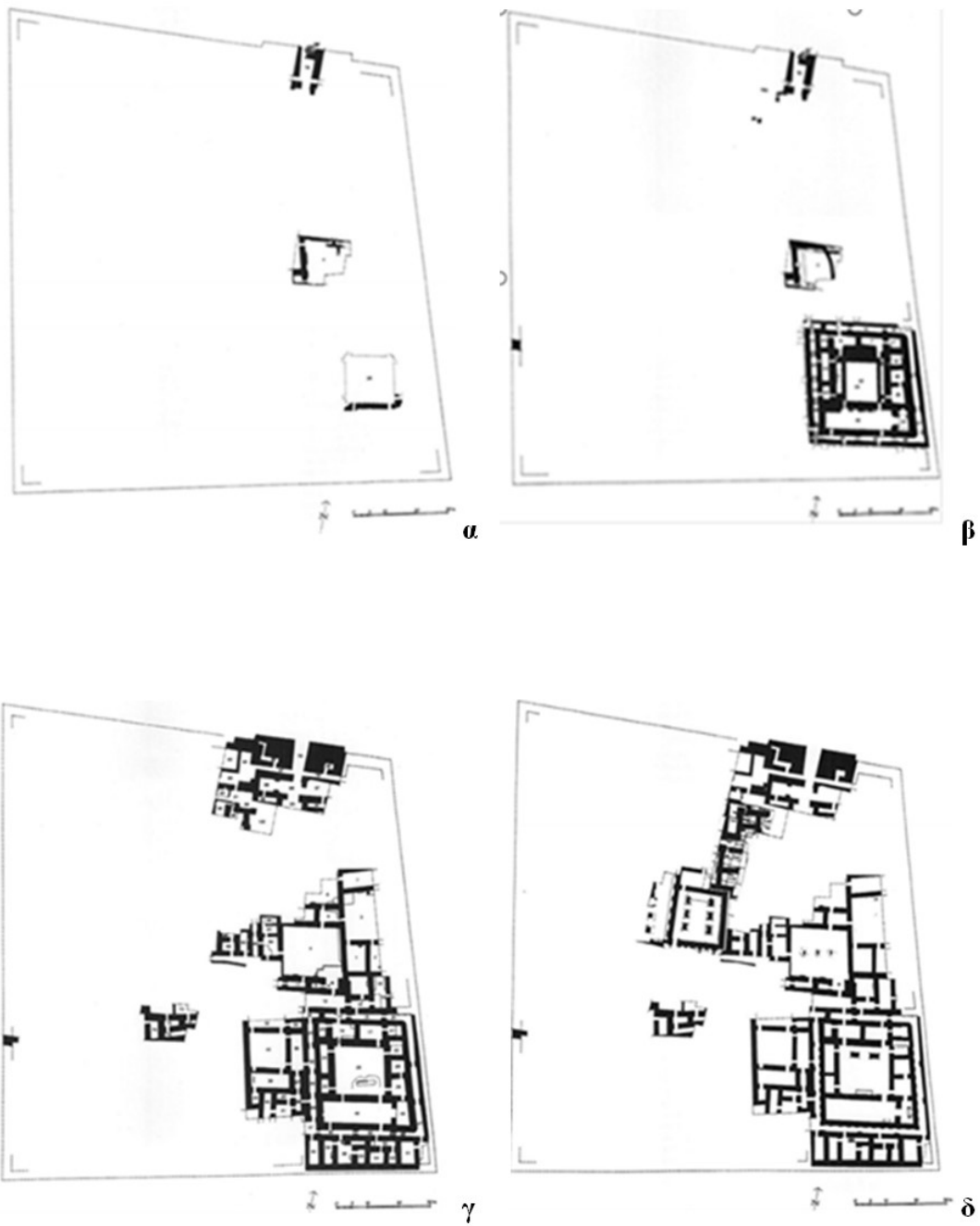
Εικόνα 25. Κάτοψη του Μεγάλου Βασιλικού Ανακτόρου της 2ης χιλιετίας (Πόλη ΙΙΙ) (Akkermans και Schwartz 2003, 314, εκ. 9.17· Margueron 2014α, 114, εκ. 114).

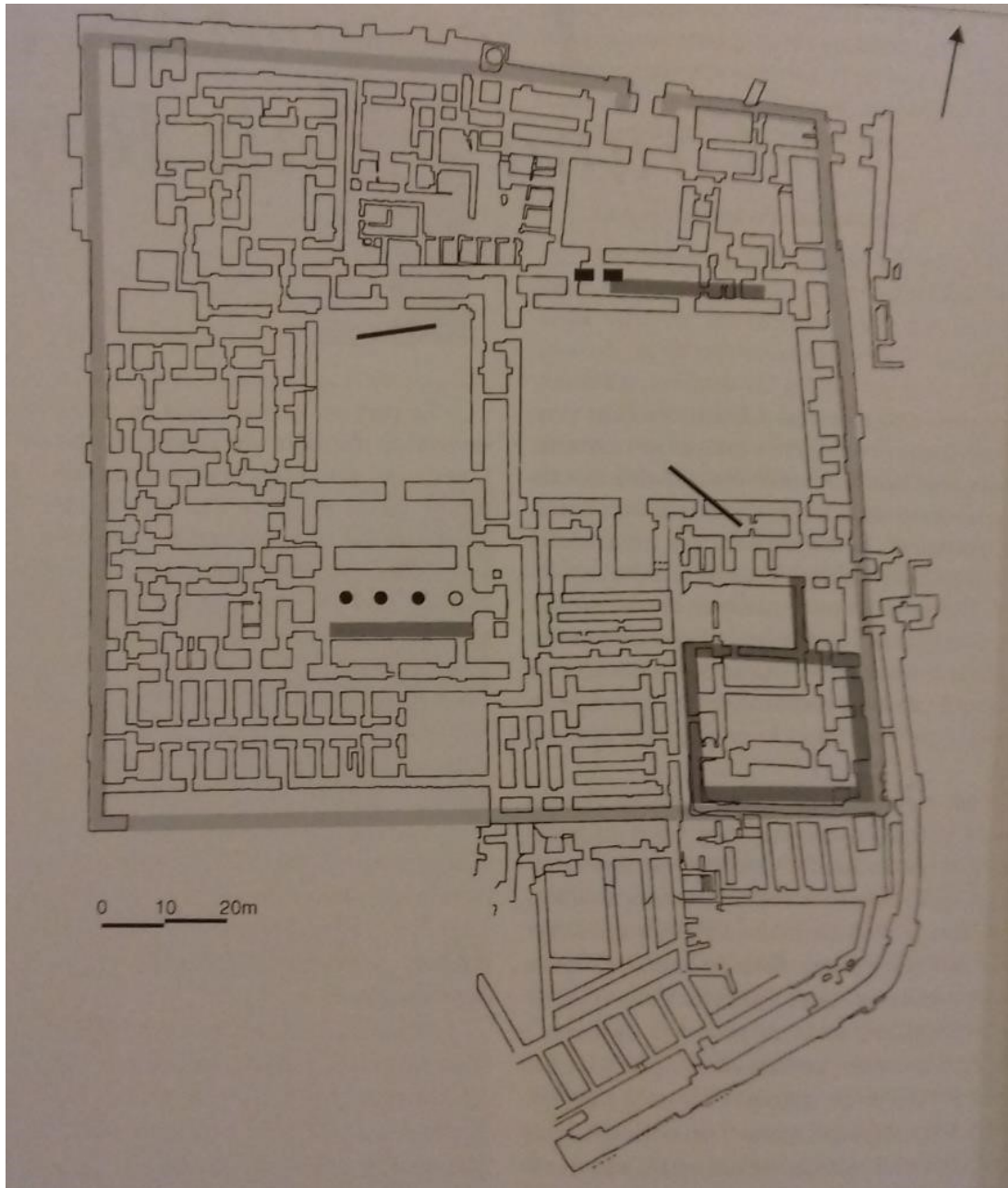
Εικόνα 26. Μακέτα του ΜΒΑ από το Μουσείο του Λούβρου (C. Larrieu, επιστ. διευθ. J.Cl. Margueron.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/maquette-1100e-restitution-palais-mari>).

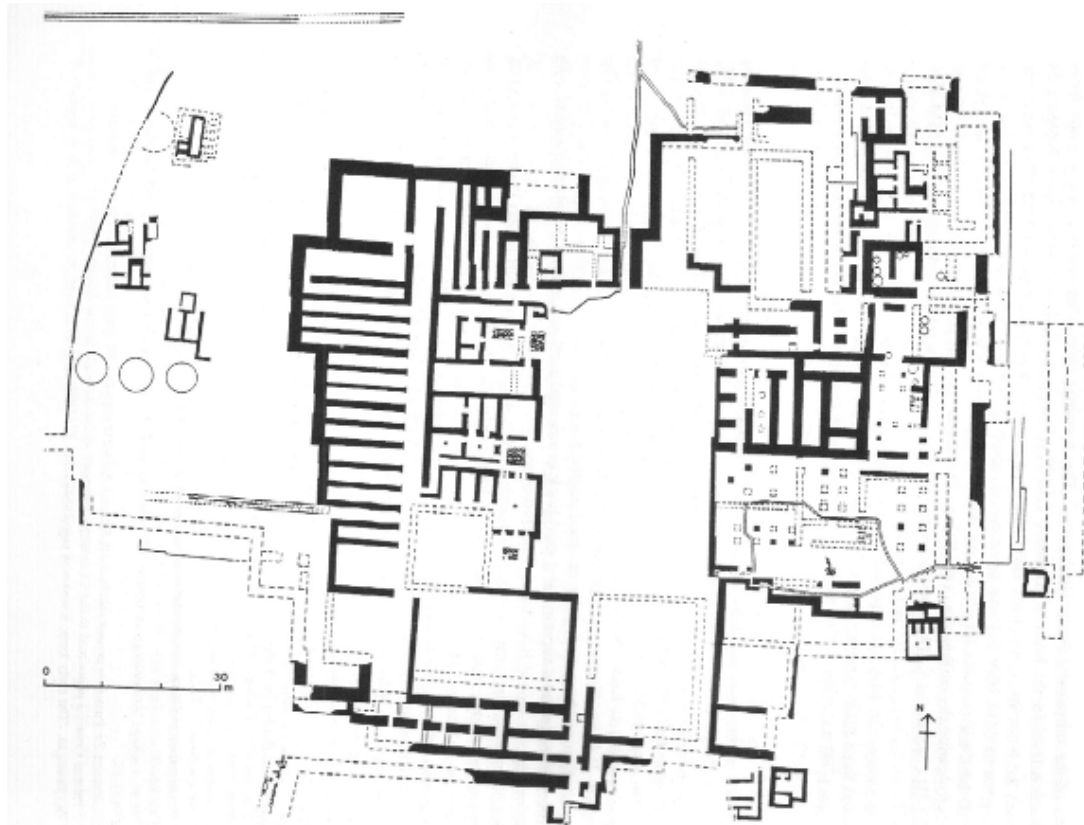
Εικόνα 27. Η «καρδιά» της πολιτικής και θρησκευτικής δραστηριότητας: Προσαργονικό Κτήριο, Ιερός Περίβολος και τομέας των μεγάλων ιερών της Πόλης II (Margueron 2014α, 148, εικ. 121).

Εικόνα 28. Η εξέλιξη του Ιερού Περιβόλου (Akkermans και Schwartz 2003, 266, εικ. 8.21· Margueron 2014α, 102, εικ. 103, 104, εικ. 105, 106, εικ. 108, 108, εικ. 109).

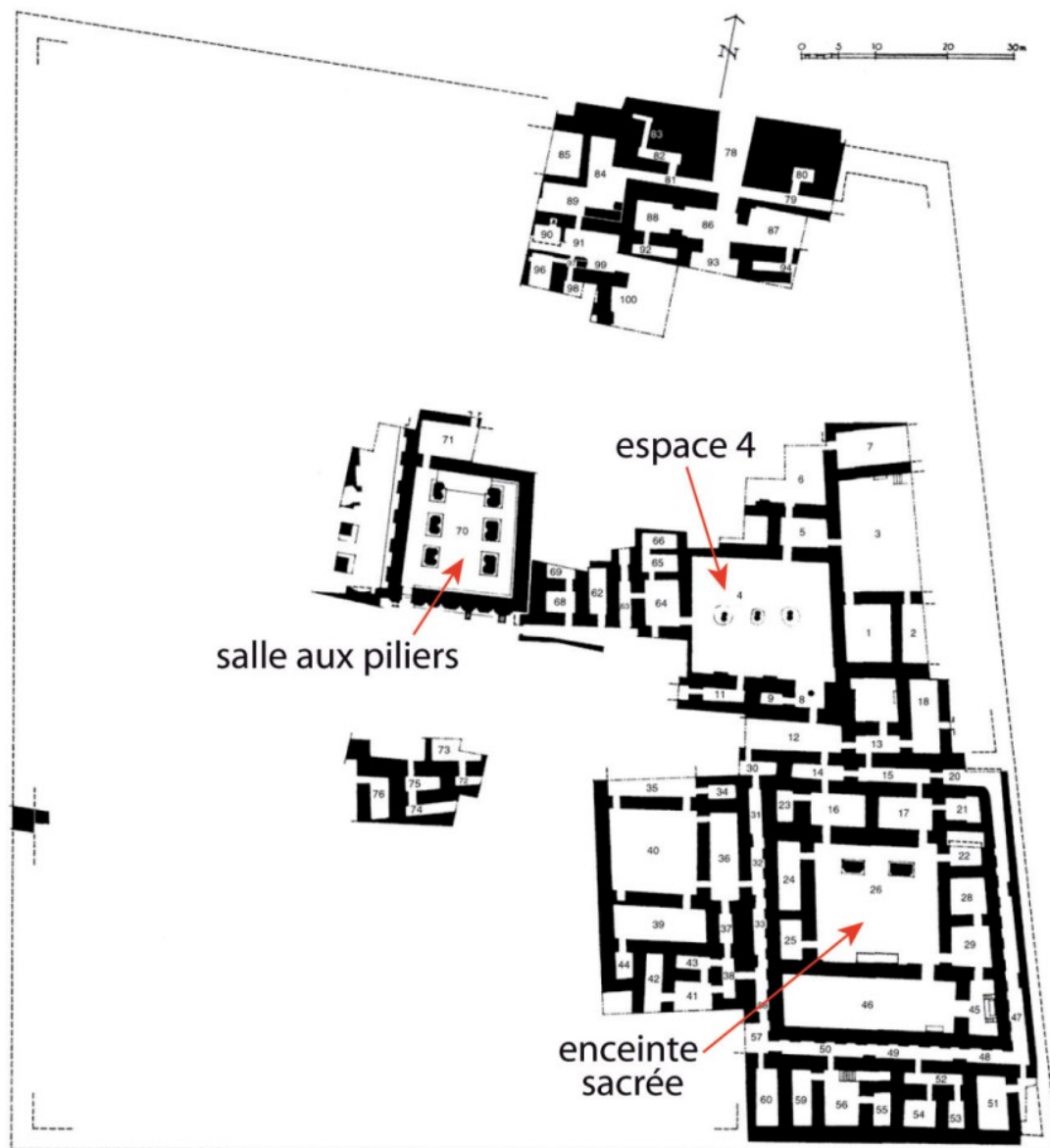
Εικόνα 29. Το «Ανάκτορο Φάντασμα». Με γκρίζο χρώμα σημειώνονται τα κατάλοιπα που έχουν ταυτιστεί μ' αυτό (Margueron 2004, εικ. 355).

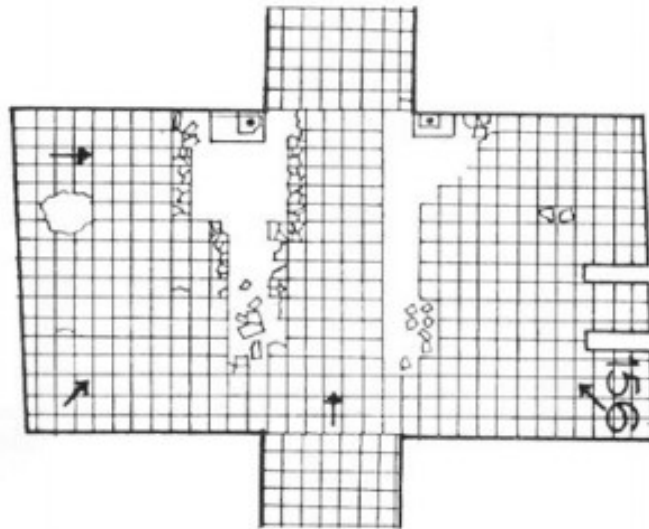
Εικόνα 30. Παλαιονακτορική Κνωσός (MacGillivray 1994, 50, εικ. 2· Shaw 2015, 47, εικ. 2.2).

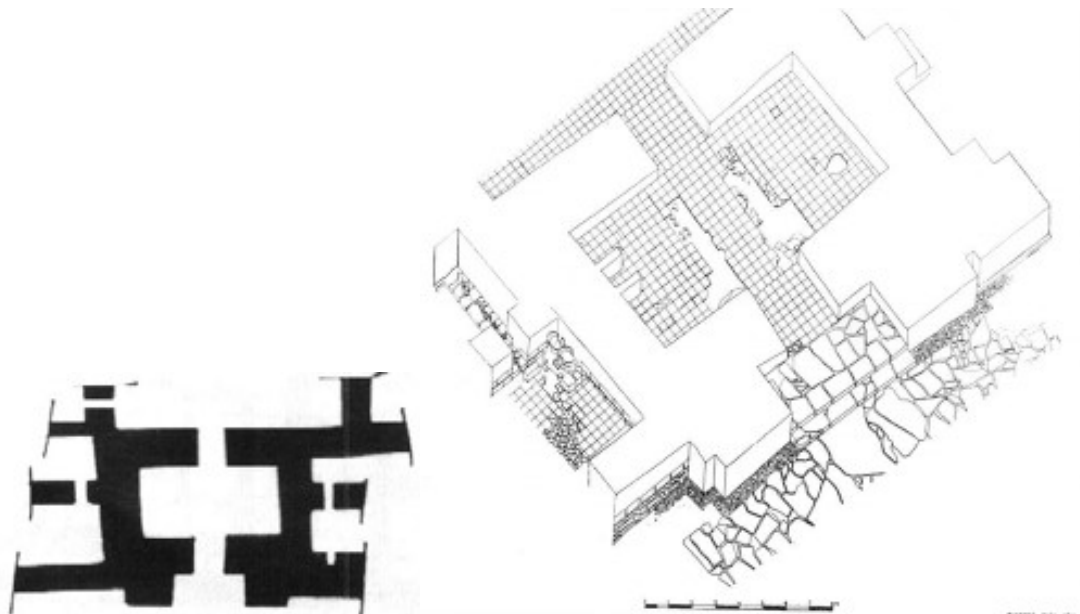
Εικόνα 31. Νεοανακτορική Κνωσός (Marinatos 1993, 41, εκ. 34).

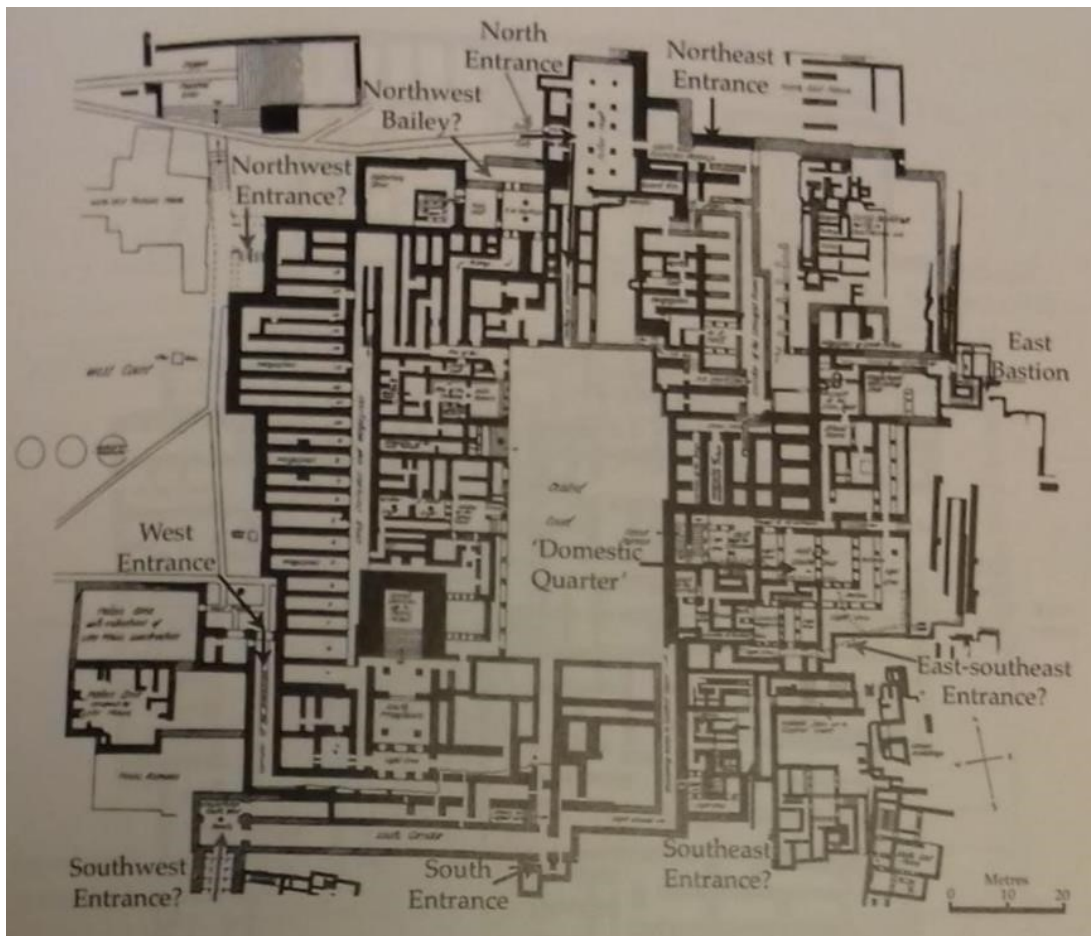
Εικόνα 32. Μari, Πόλη II, φάση P-0: η κιονοστοιχία του Χώρου 4, οι πεσσοί του Ιερού Περιβόλου και η Αίθουσα των Πεσσών (Margueron 2011, 107, εικ. 7).

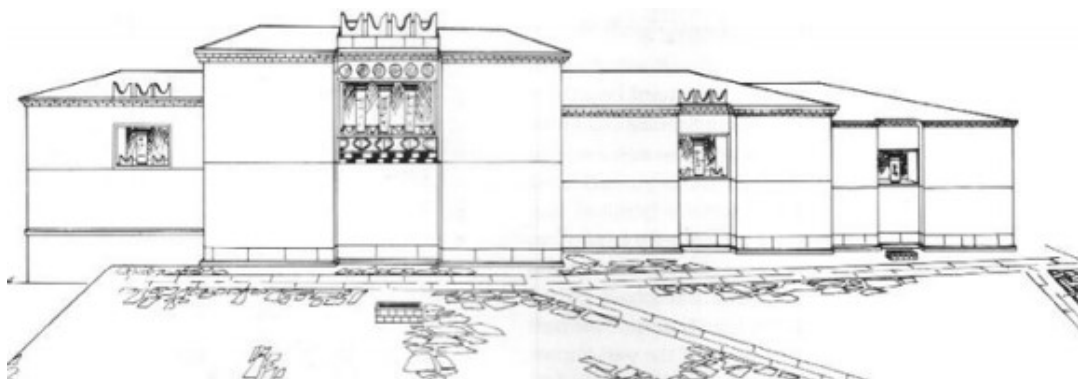
Εικόνα 33. Οπές θυρωμάτων σε λίθους εκατέρωθεν της εισόδου προς τα ενδότερα του ΜΒΑ, στον Προθάλαμο 156 (είσοδος από την Πρώτη Αυλή 154) (Parrot 1958α, 19, εικ. 4).

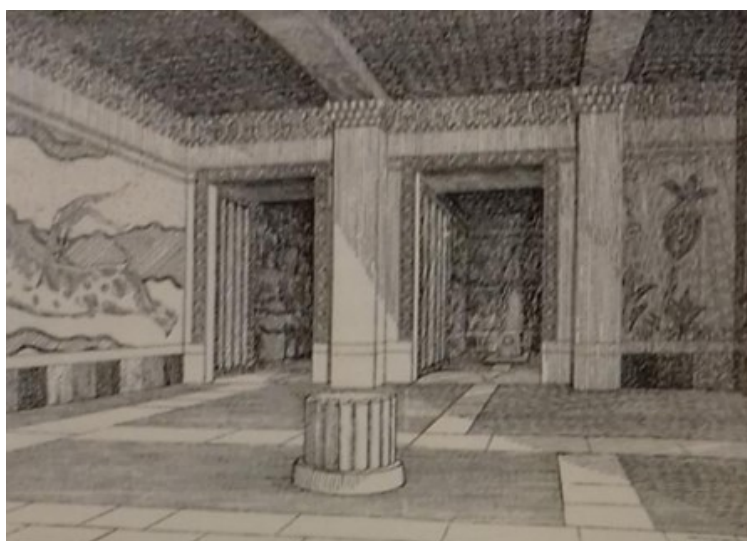
Εικόνα 34. Αναπαράσταση του προτύλου της Κύριας Εισόδου του ΜΒΑ (Parrot 1958α, 9, εικ. 3).

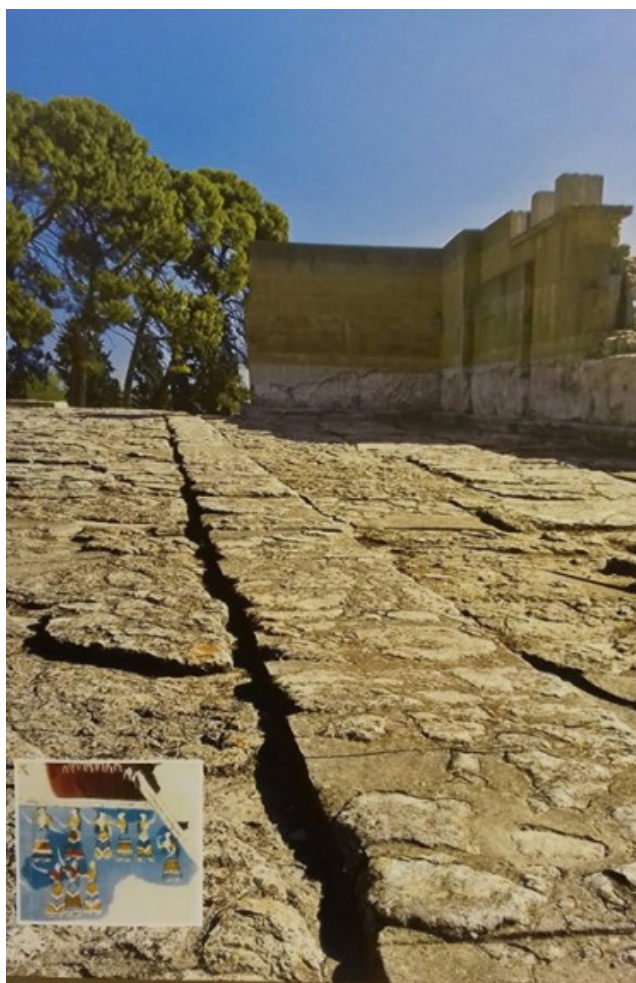
Εικόνα 35. Οι εισοδοι της Κνωσού (Adams 2007, 363, εικ. 1).

Εικόνα 36. Αναπαράσταση της Δυτικής Πρόσοψης της Κνωσού (Hägg 1987, 131, εικ. 2).

Εικόνα 37. Αποκατάσταση της θέας της εισόδου μέσω της Δυτικής Αυλής της Κνωσού (Evans 1928, 677, εικ. 429).

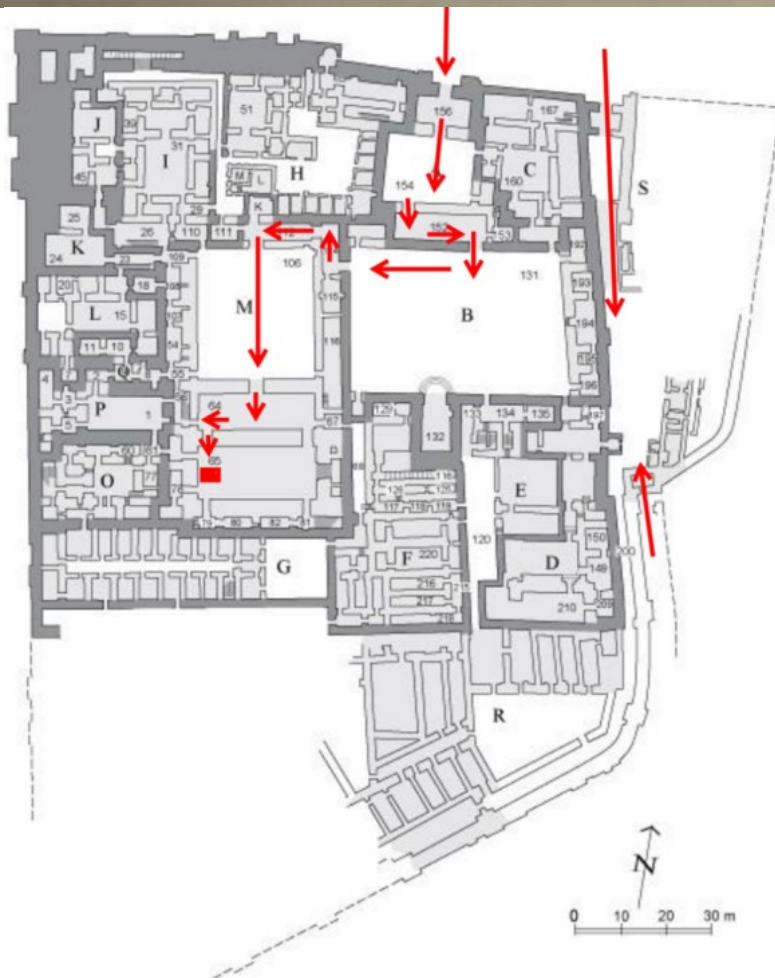
Εικόνα 38. Δυτική Αυλή, υπερυψωμένες οδοί, Δυτική Πρόσοψη Κνωσού (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2008, 75).

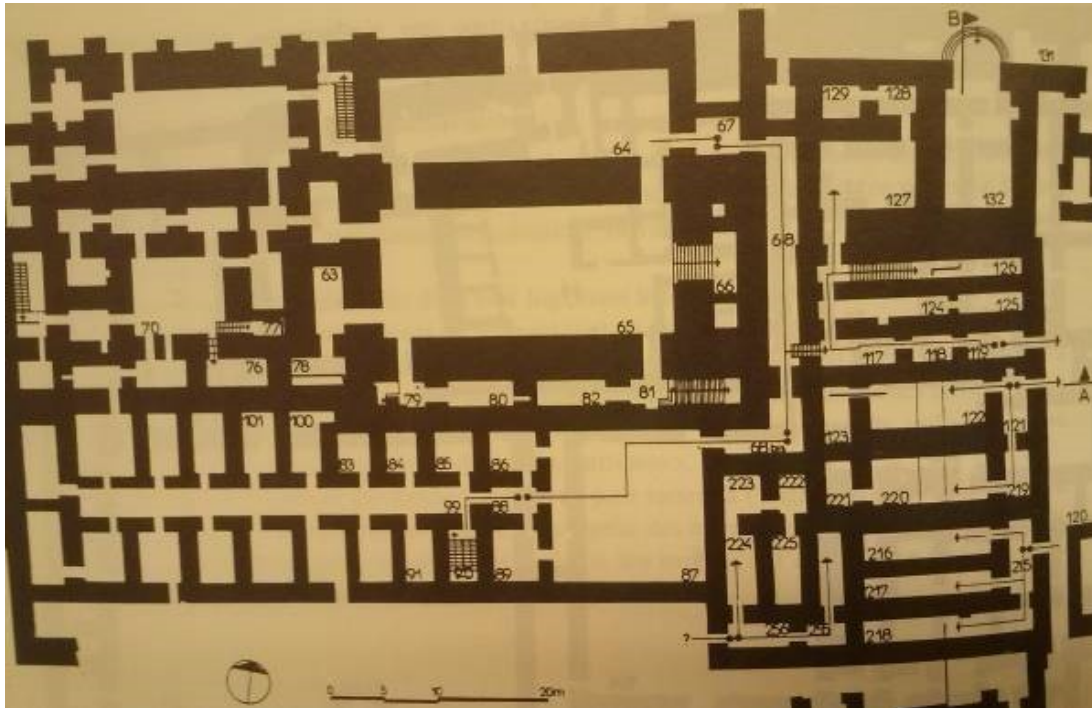
Εικόνα 39. Η λίθινη βάση στο κέντρο της Αυλής 106 του MBA (Margueron 1987α, 464, εικ. 1).

Εικόνα 40. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αυλής 106 με τον χρυσό φοίνικα στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/grande-cour-cour-106>. Βλ. και Margueron 1987α, 478, εικ. 8).

Εικόνα 41. Διαδρομές προς τις Αίθουσες του Θρόνου σε Κνωσό (επάνω) και ΜΒΑ (κάτω).

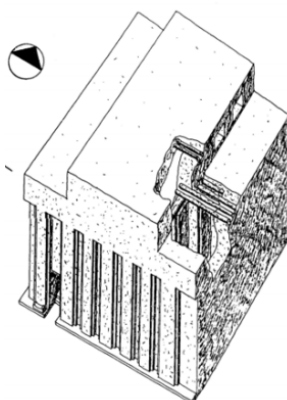
Εικόνα 42. Η Αίθουσα του Θρόνου 65, το Βήμα 66 και ο Προθάλαμος ή Αίθουσα με το Βάθρο 64 στο MBA (Margueron et al. 1990, 435, εικ. 2).

Εικόνα 43. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας του Θρόνου και θέα του Βήματος 66 στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-65-salle-trone-secteur-officiel-m-vue-vers-est>).

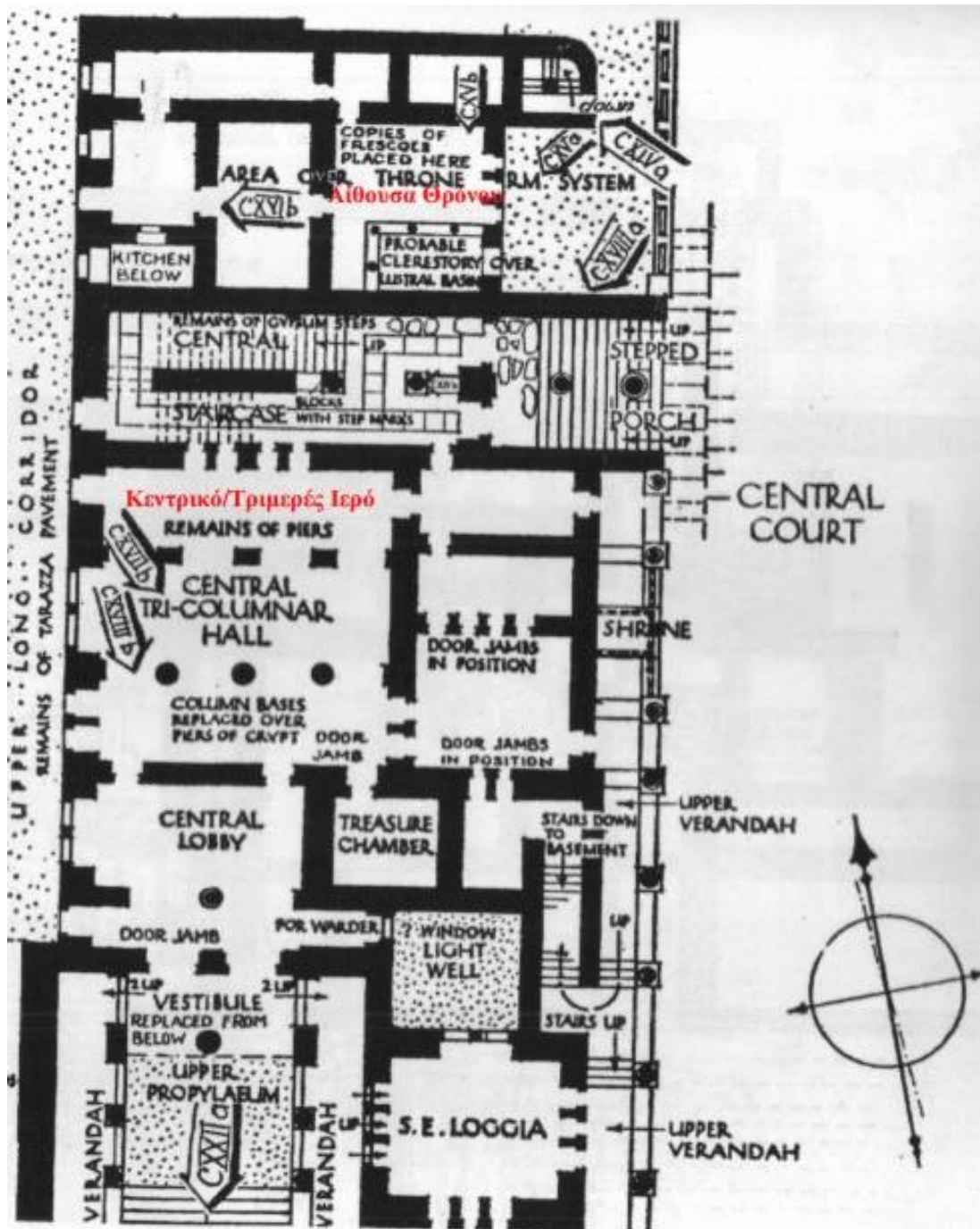
Εικόνα 44. Η Αίθουσα των Πεσσών στο επίπεδο του ανακτόρου P-0 στο Μαρί (τέλος Πόλης II). Με το βέλος σημειώνεται η θέση του βάρου (Margueron 2014α, 108, εικ. 109).

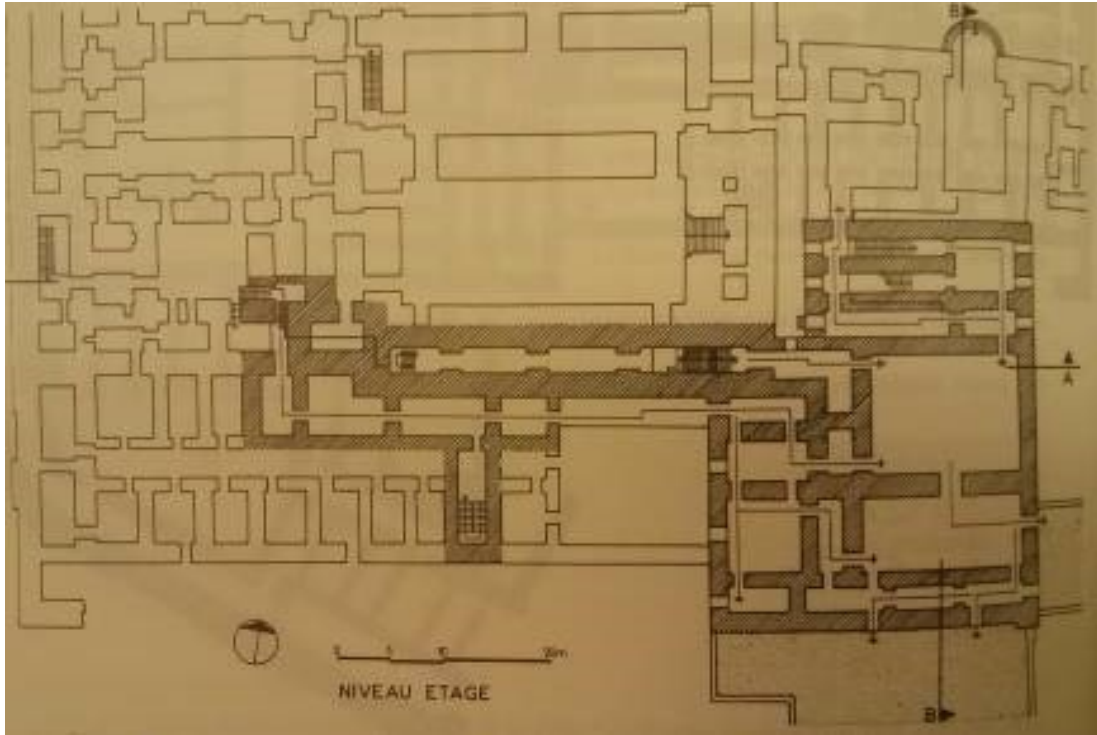
Εικόνα 45. Αναπαράσταση της Αίθουσας των Πεσσών στο επίπεδο P-0 (Margueron 2011, 107, εικ. 8).

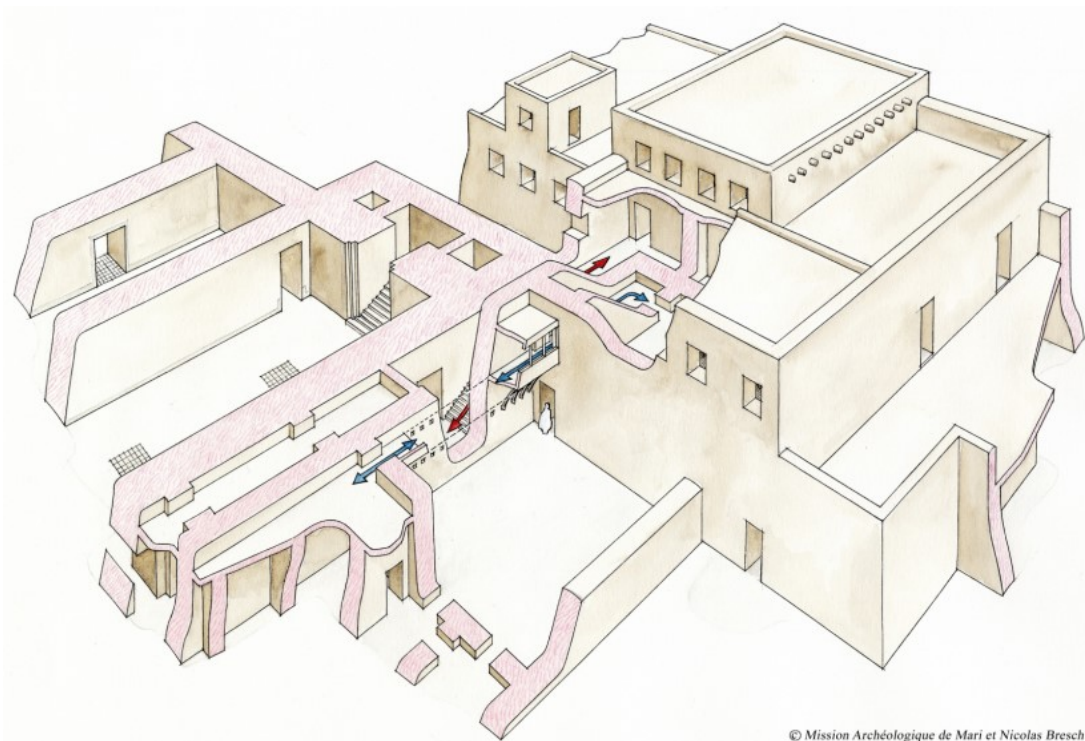
Εικόνα 46. Ένας από τους πεσσούς στην Αίθουσα των Πεσσών (Margueron 2014α, 109, εικ. 110).

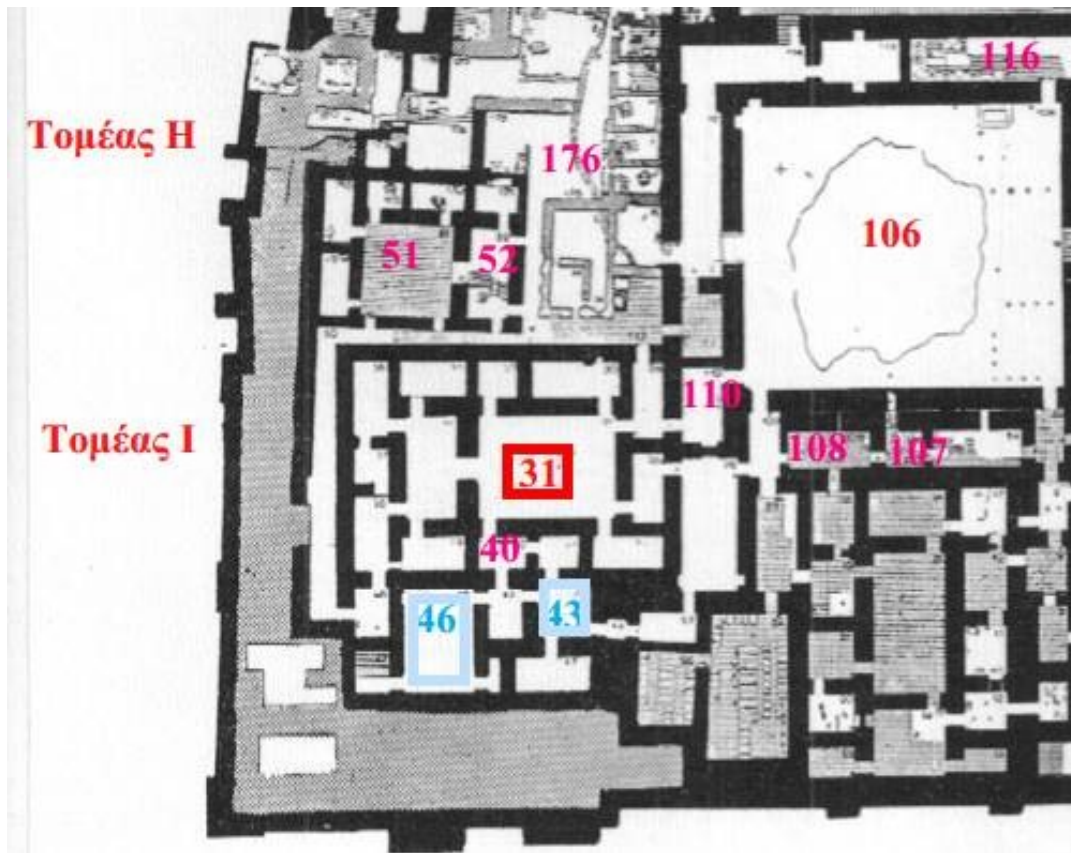
Εικόνα 47. Αίθουσα του Θρόνου και Κεντρικό Ιερό Κνωσού (Raison 1969).

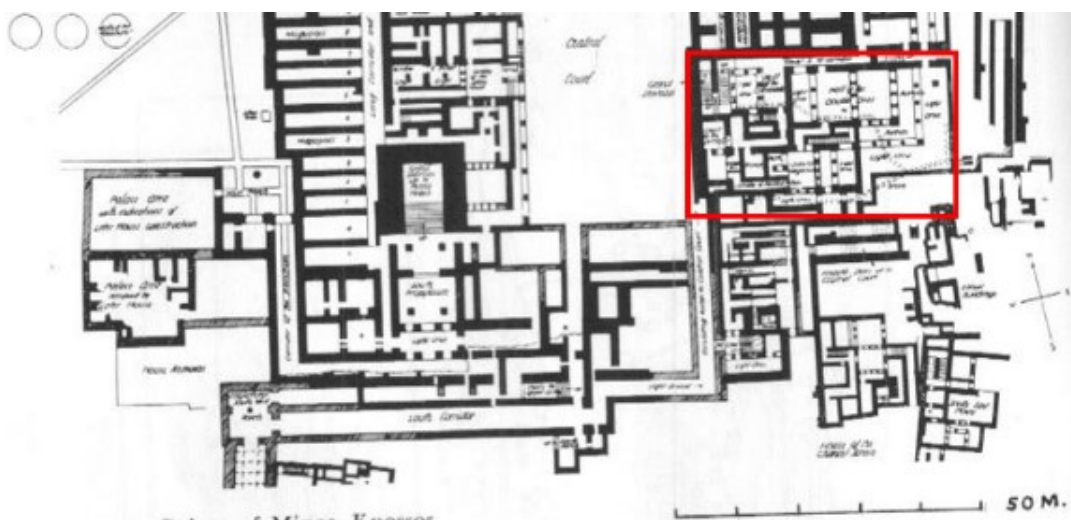
Εικόνα 48. Το επίπεδο του ορόφου —με σκούρα γραμμοσκίαση— πάνω από τον αποθηκευτικό Τομέα F: τα αρχαιότερα Διαμερίσματα του Βασιλιά του Mari, το *bît māyalim* (Margueron et al 1990, 436, εικ. 3).

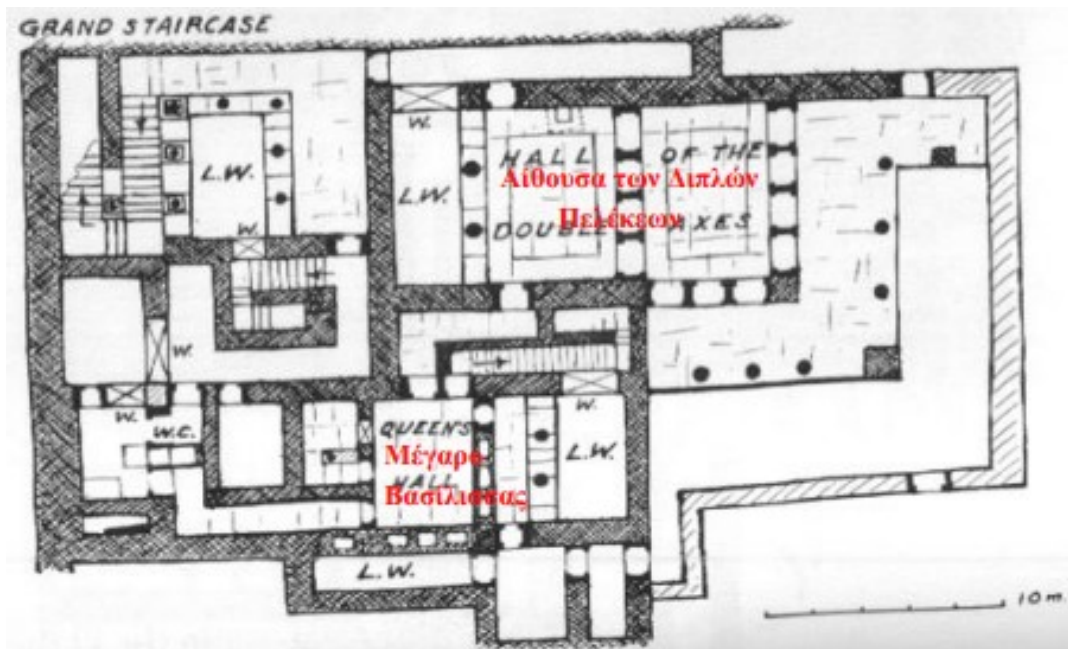
Εικόνα 49. Αναπαράσταση της πρόσβασης στα Διαμερίσματα του Βασιλιά από την Αίθουσα του Θρόνου (αποκατ. J.-Cl. Margueron, σχέδ. N. Bresch.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/appartements-roi>).

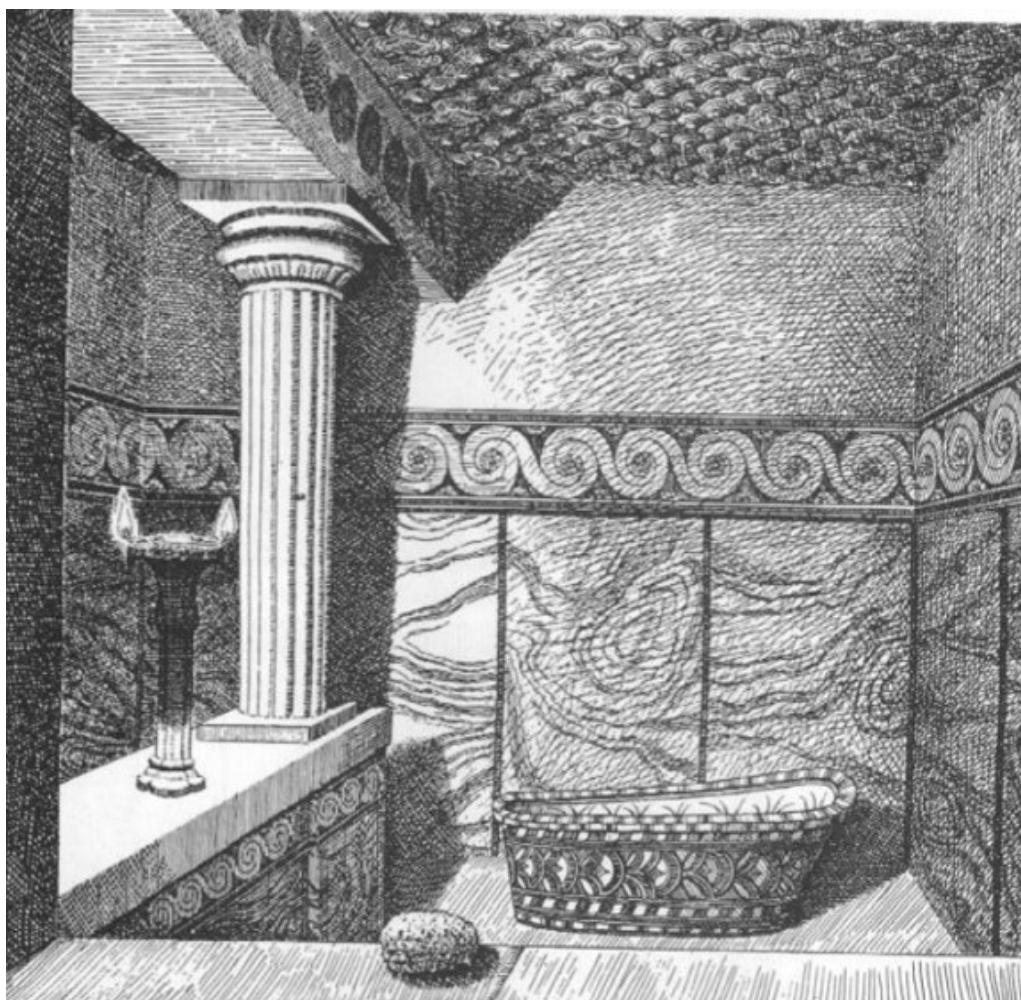
Εικόνα 50. Ο Δεύτερος Οίκος του ΜΒΑ. Οι Χώροι 51, 52, 176, 110, 108, 107, 116 έδωσαν αρχαία των γυναικών (Parrot 1953β, λεπτομέρεια από σχέδιο ΙΙΙ).

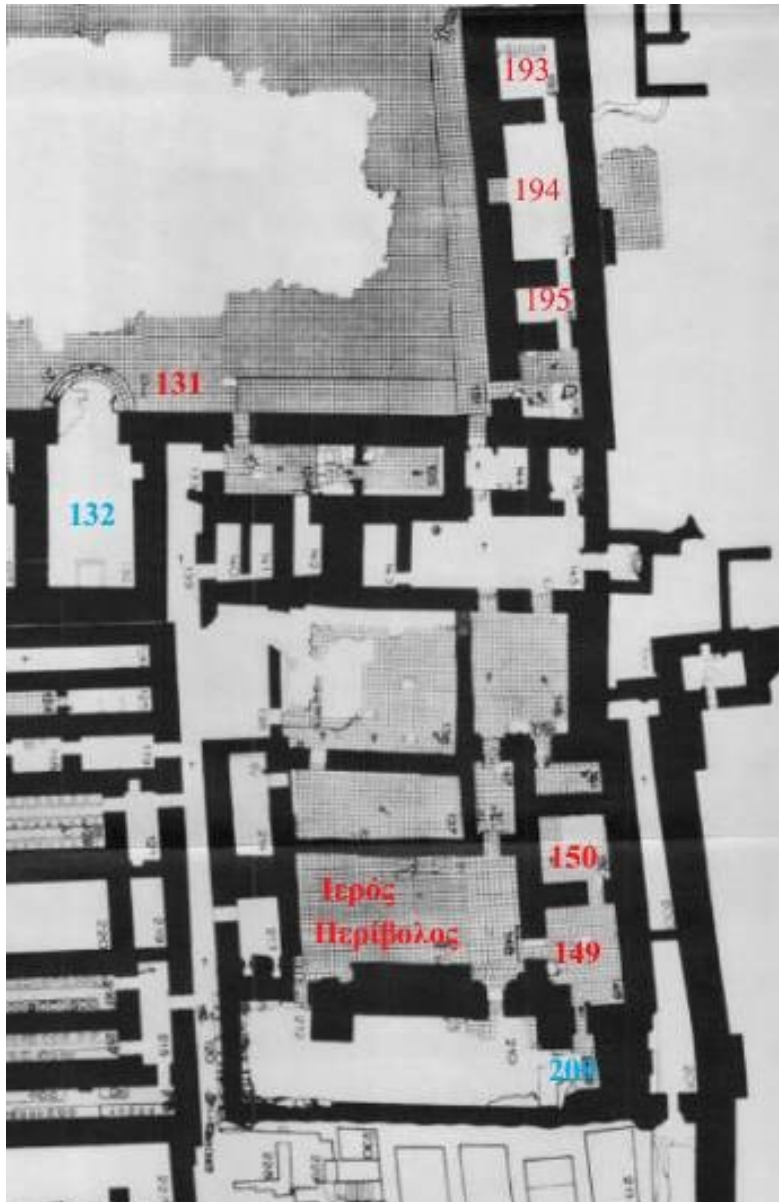
Εικόνα 51. Θέση των Χώρων Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, λεπτομέρεια από εικ. 2).

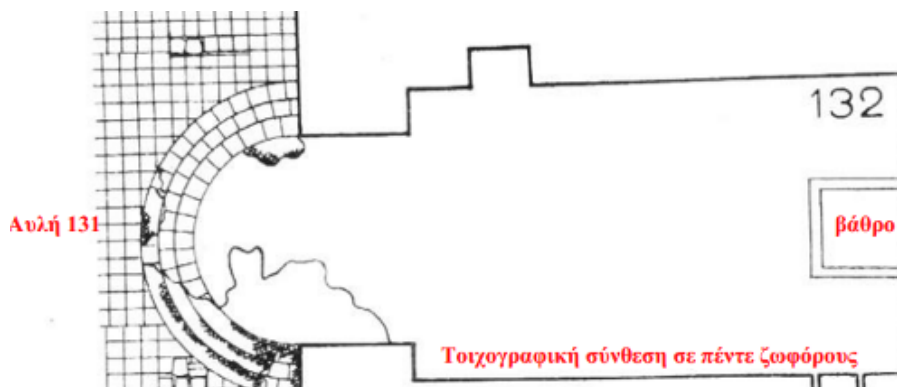
Εικόνα 52. Οι Χώροι Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, εκ. 12).

Εικόνα 53. Αναπαράσταση ενός λουτρού στους Χώρους Κατοικίας της Κνωσού (Graham 1987, εκ. 81).

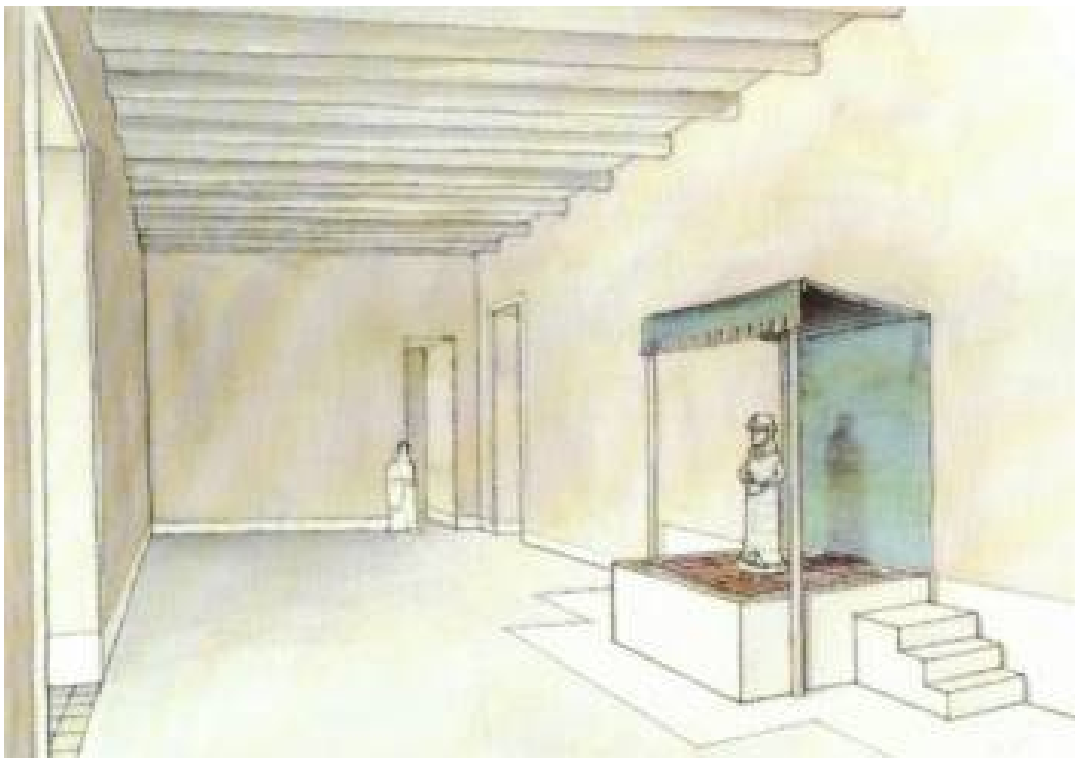
Εικόνα 54. Ο Ναός της Κυρίας του Ανακτόρου (Αίθουσα 209) στο MBA (Parrot 1958α).

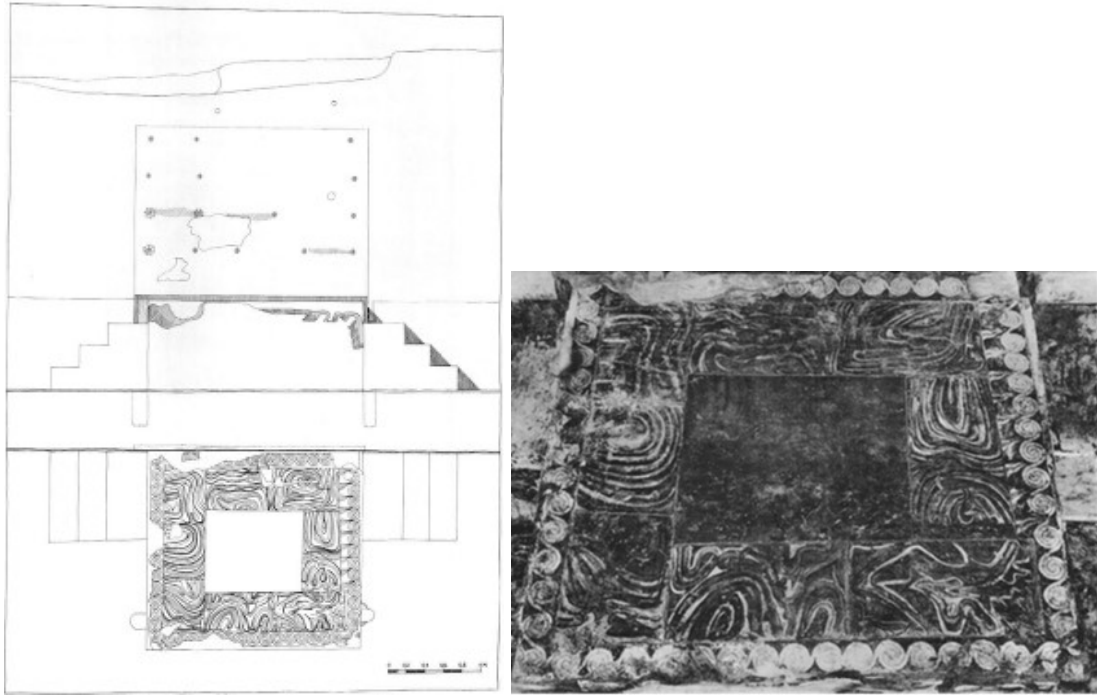
Εικόνα 55. Αίθουσα 132 του MBA, γνωστή και ως Κτήριο των Τοιχογραφιών ή Istar του Ανακτόρου (*Istar ša ekallim*) (Parrot 1958α, 64, εικ. 63).

Εικόνα 56. Το βάθρο της Αίθουσας 64 του ΜΒΑ (Parrot 1958α, πίν. XXVII, αριθ. 2).

Εικόνα 57. Αναπαράσταση του αγάλματος της Θεάς με το Αναβλύζον Δοχείο πάνω στο βάθρο, στην Αίθουσα 64 του ΜΒΑ (Margueron 2004, 427, πίν. 64).

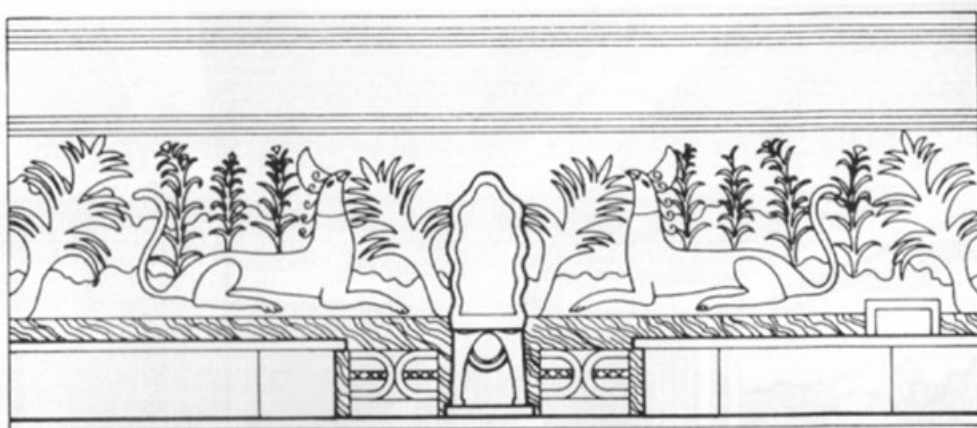
Εικόνα 58. Το βάθρο της Αίθουσας 64 του ΜΒΑ με τη διακόσμηση του τύπου της μίμησης ορθομαρμάρωσης (Parrot 1958β, 68, εικ. 54, και πίν. XV, αριθ. 2).

Εικόνα 59. Η Θεά με το Αναβλύζον Δοχείο από το ΜΒΑ (Parrot 1953β, εικ. 119).

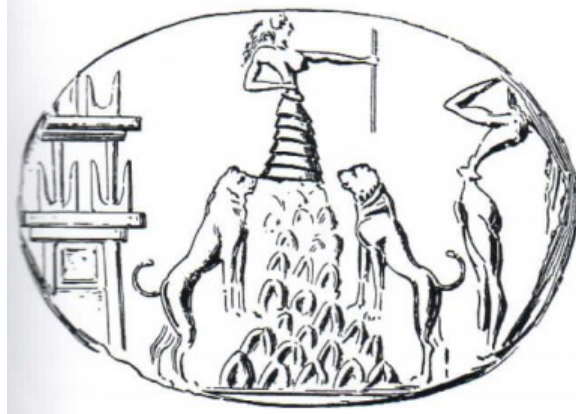
Εικόνα 60. Η τοιχογραφία του Μεγάλου Τριμερούς Ιερού από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. I).

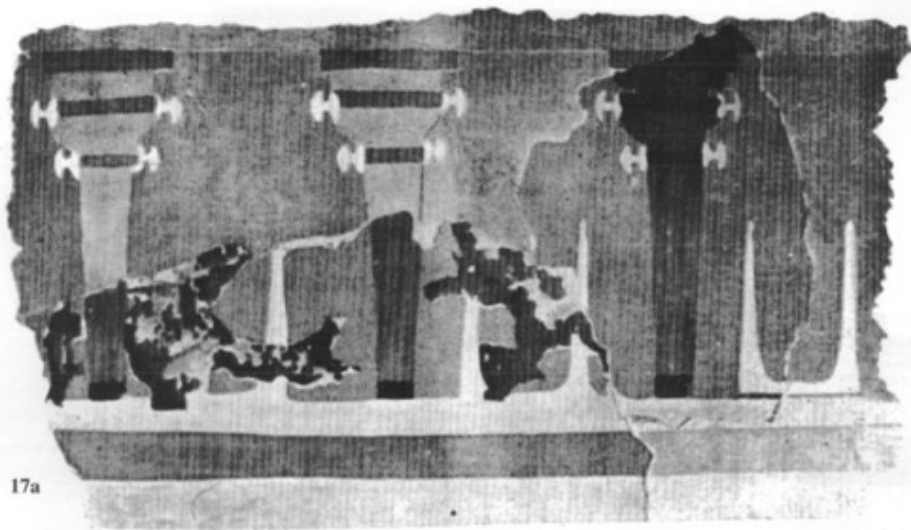
Εικόνα 61. Σχεδιαστική αναπαράσταση της τοιχογραφίας στην Αίθουσα του Θρόνου της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, εικ. 31).

Εικόνα 62. Λεπτομέρεια της ανωτέρω τοιχογραφίας (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. XI).

Εικόνα 63. Το σφράγισμα της Μητέρας των Ορέων από την Κνωσό (Preziosi και Hitchcock 1999, 97).

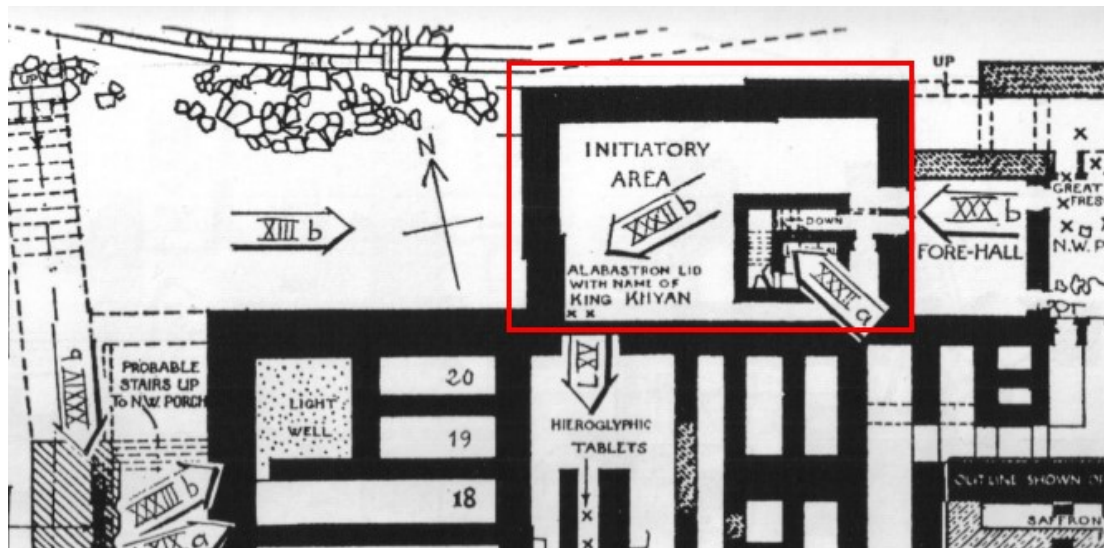
Εικόνα 64. Τοιχογραφία από την Κνωσό με πρόσωπη τρικιόνιου ιερού με κέρατα καθοσίωσης και διπλούς πελέκεις (Kontorli-Paradourou 1996, πίν. 17a).

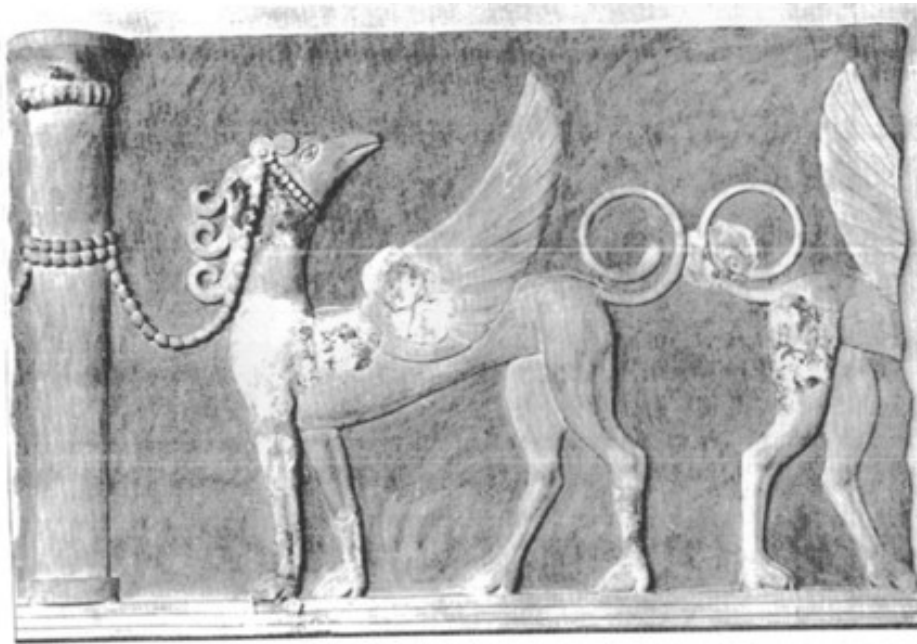
Εικόνα 65. Τοιχογραφία του Δίφρου από την Κνωσό (Rethemiotakis 2008β, 85, εικ. 8).

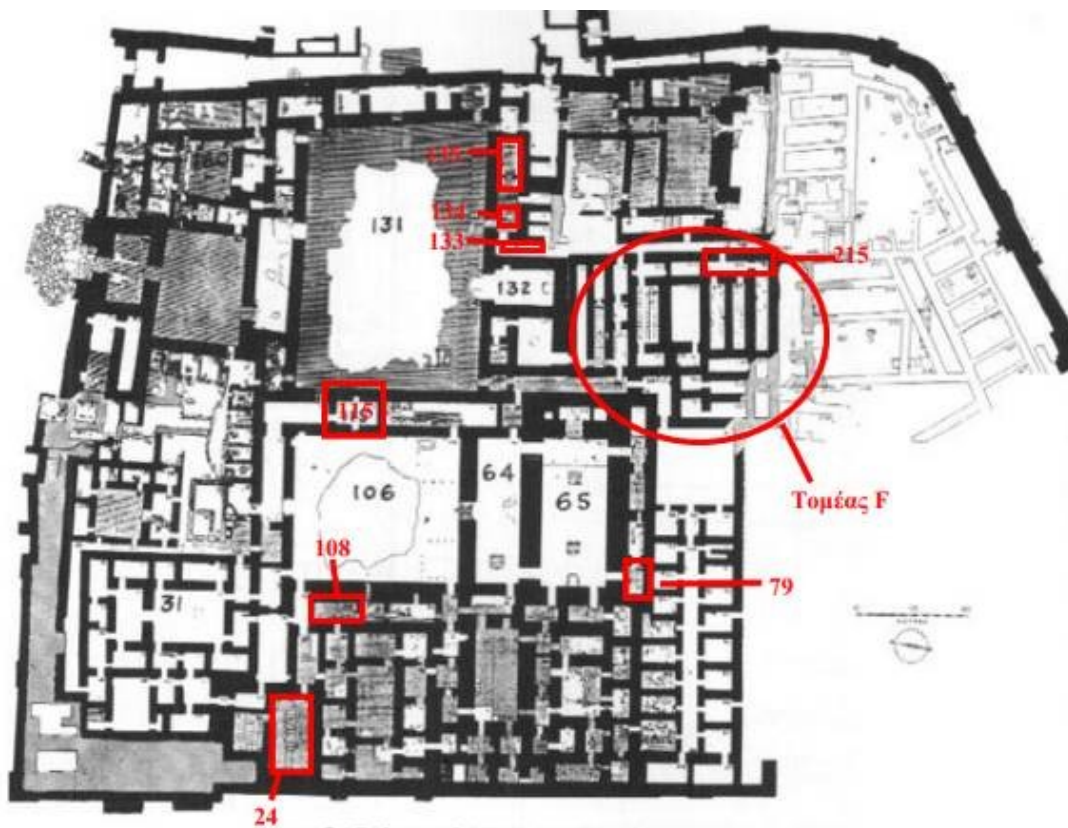
Εικόνα 66. Η «Παριζιάνα» και δύο αντικριστές μορφές από την τοιχογραφία του Δίφρου (Kontorli-Papadopoulou, 1996, πίν. IV και XII).

Εικόνα 67. Η Βορειοδυτική Δεξαμενή Καθαρμών της Κνωσού (Raison 1969).

Εικόνα 68. Ανάγλυφοι γρύπες δεμένοι σε κίονα από την Κνωσό (Αποκατάσταση από τον Cameron. Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 38).

Εικόνα 69. Επιπλέον αποθηκευτικοί χώροι στο ΜΒΑ (Durand 1987, εικ. 148).

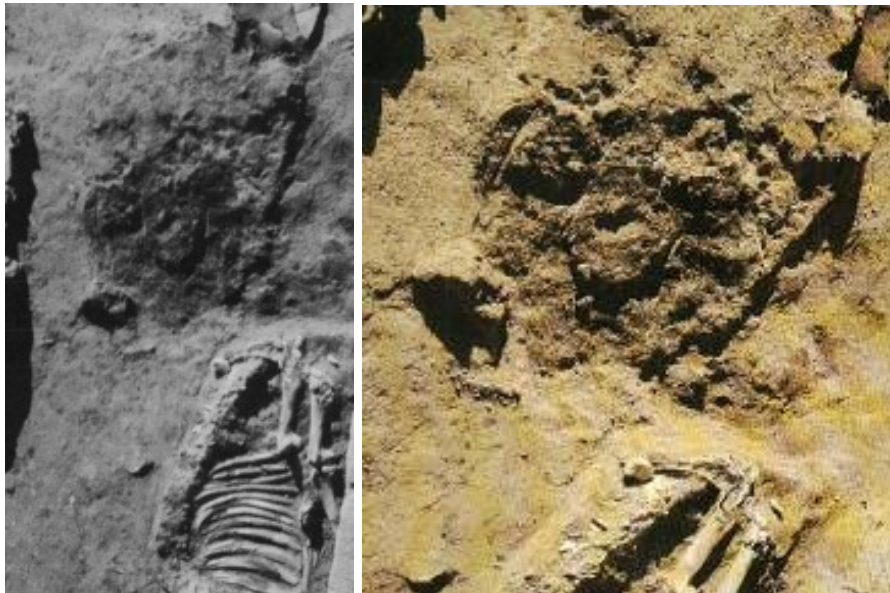
Εικόνα 70. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του αποθηκευτικού Χώρου 116 στο MBA (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/magasin-huile-salle-116>).

Εικόνα 71. Αποθηκευτικοί χώροι της Κνωσού (Rethemiotakis 2008α, 28, εικ. 2).

Εικόνα 72. Κλίβανος μεταλλουργίας από την Πόλη I του Mari, κάτω από το MBA (Margueron 2014α, 50, εικ. 47).

Εικόνα 73. Αποτύπωμα τροχού στο Εργαστήριο του Τροχοποιού από την Πόλη I του Mari (αριστερά: Margueron 2004, 52, πίν. 25, δεξιά: Margueron 2014α, 137, εικ. 150).

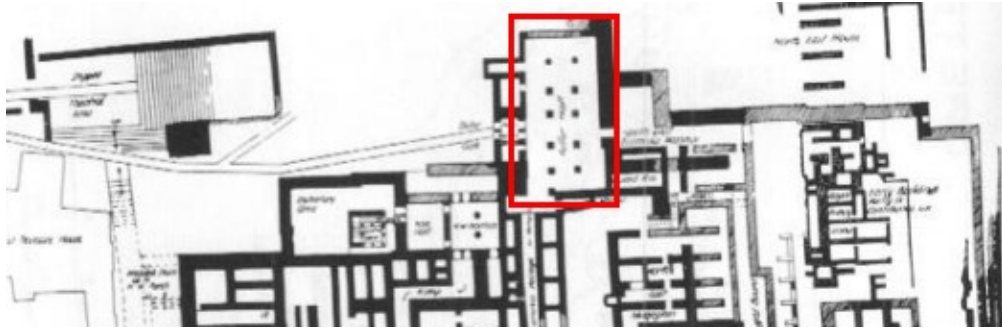
Εικόνα 74. Εργαστηριακός χώρος στη φάση P-1 του Προσαργονικού Κτηρίου της Πόλης II του Mari (Margueron 2014α, 138, εικ. 151).

Εικόνα 75. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας 1 του Διοικητικού Τομέα του ΜΒΑ (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/bureau-gestion-economique-salle-1>).

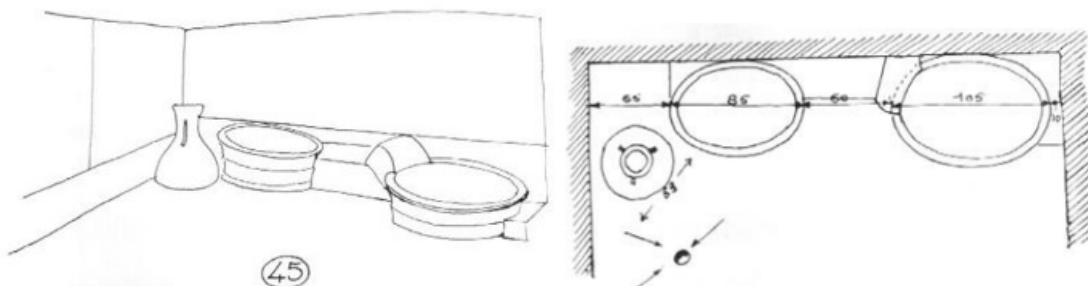
Εικόνα 76. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αίθουσας 70 του ΜΒΑ με τους μεγάλους φούρνους (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-70-cuisine-maison-roi-dite-cour-aux-fours-secteur-services-o-vue-vers>).

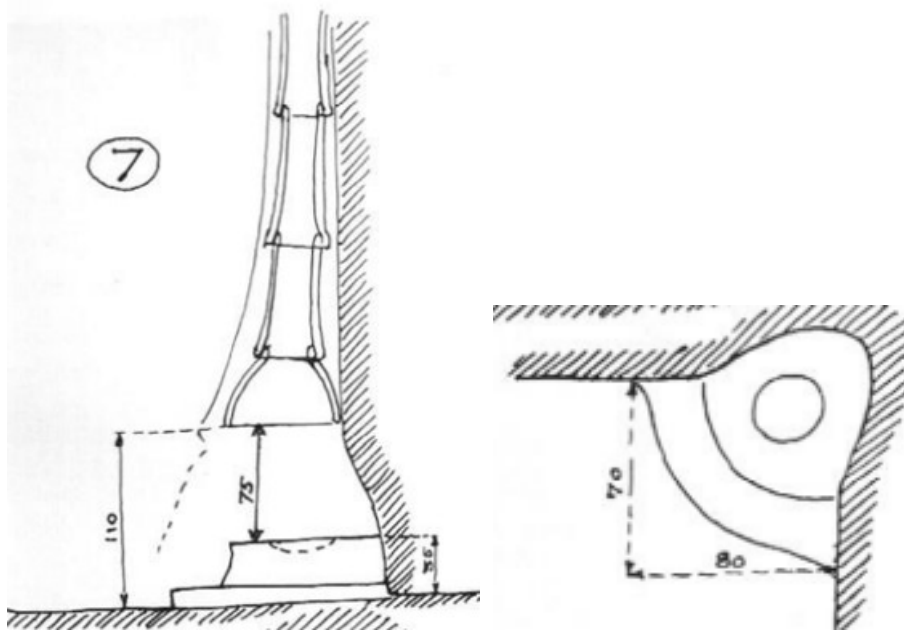
Εικόνα 77. Η θέση του Τελωνείου στο ανάκτορο της Κνωσού, με υποτιθέμενη ύπαρξη μαγειρείου στον όροφο (Graham 1987, εικ. 2).

Εικόνα 78. Πήλινος αποχετευτικός αγωγός από την Αίθουσα 32 του Δεύτερου Οίκου του ΜΒΑ (Parrot 1958α, 175, εικ. 199).

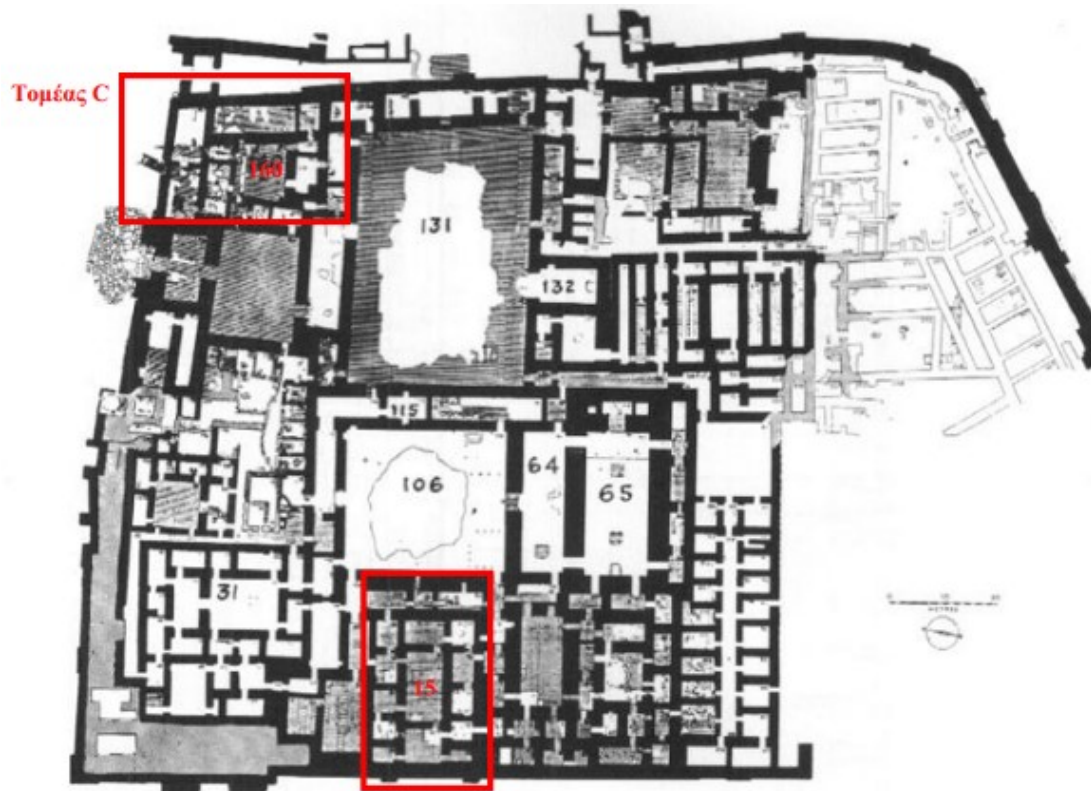
Εικόνα 79. Λουτρό 45 από τον Δεύτερο Οίκο του ΜΒΑ σε αναπαράσταση και κάτοψη (Parrot 1958α, 179, εικ. 205).

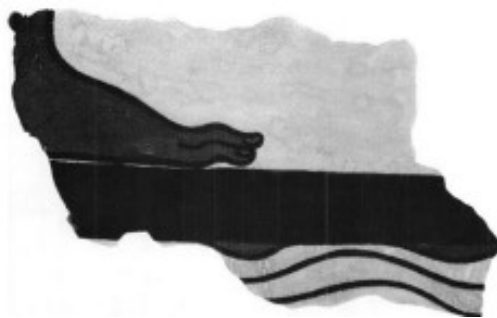
Εικόνα 80. Εγκατάσταση καμινάδας στο Λουτρό 7 του ΜΒΑ, με λεπτομέρεια κάτοψης στη γωνία του τοίχου (Parrot 1958α, 203, εικ. 235).

Εικόνα 81. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Λουτρού 7 του ΜΒΑ (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision.
<https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/salle-eau-salle-7>).

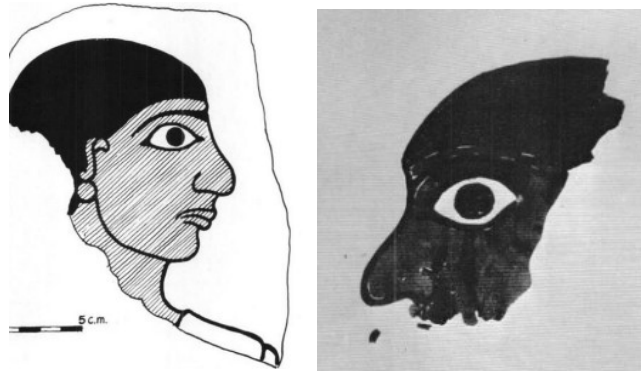
Εικόνα 82. «Ξενώνες» του MBA (Durand 1987, εικ. 148).

Εικόνα 83. Πέλμα ανθρώπινης μορφής διερχόμενης κατά μήκος ενός υδάτινου ρεύματος, από θραύσμα τοιχογραφίας της Αυλής 106 του MBA (Parrot 1958β, 27, εικ. 22).

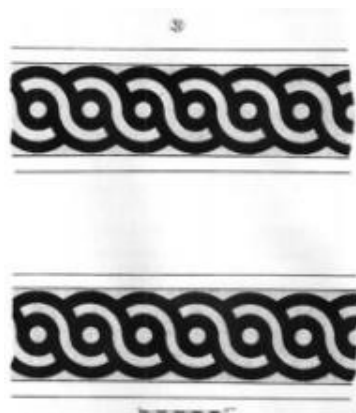
Εικόνα 84. Θραύσματα τοιχογραφίας με πολυγωνικό μοτίβο, από την Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, 33, εικ. 27 και C4).

Εικόνα 85. Νεγροειδείς τύποι από τη σύνθεση που κοσμούσε τον όροφο της Αίθουσας 220 του ΜΒΑ (Parrot 1958β, εικ. 70 και 71).

Εικόνα 86. Η τοιχογραφία του Αρχηγού των Μαύρων από την Κνωσό (ιδιωτική φωτογραφία).

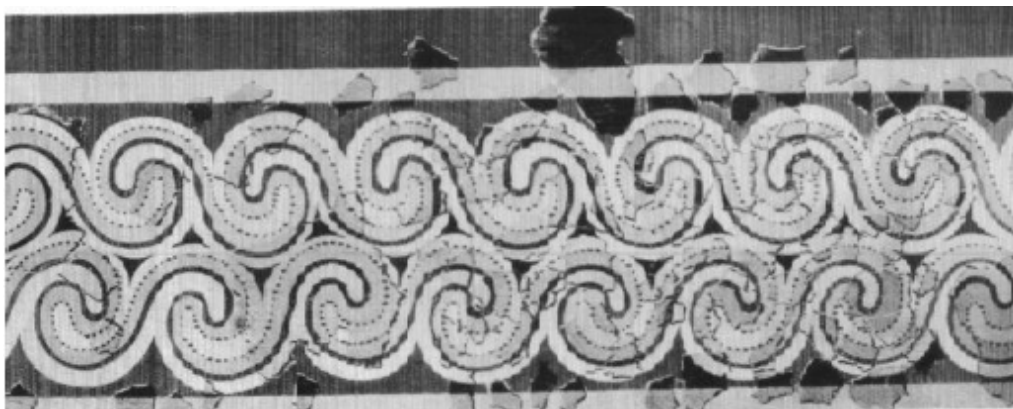
Εικόνα 87. Σπειροειδής διακόσμηση από τη βορειοδυτική πλευρά της Αυλής 31 (Κυανής Αυλής) των Διαμερισμάτων του Βασιλιά στο ΜΒΑ (Parrot 1958β, 1-3, εικ. 1).

Εικόνα 88. Σπειροειδής διακόσμηση από τον νότιο τοίχο της Αυλής 31 (Κυανής Αυλής) των Διαμερισμάτων του Βασιλιά στο MBA (Parrot 1958β, πίν. C, αριθ. 5).

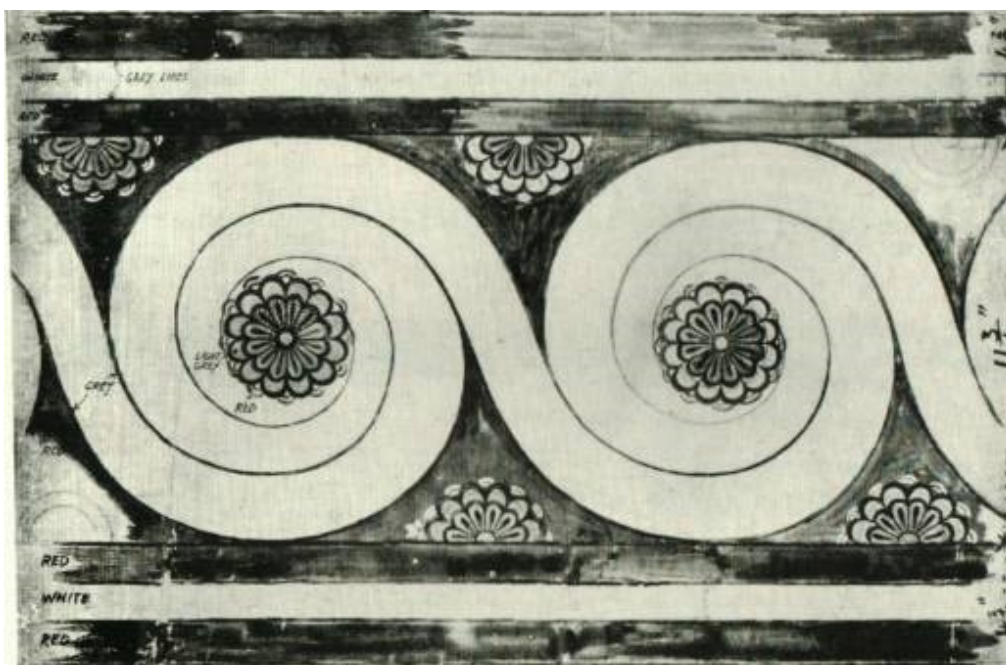
Εικόνα 89. Θραύσμα του πλαισίου της τοιχογραφίας της Περιβολής στο MBA (Muller 2018, 52, εικ. 7c).

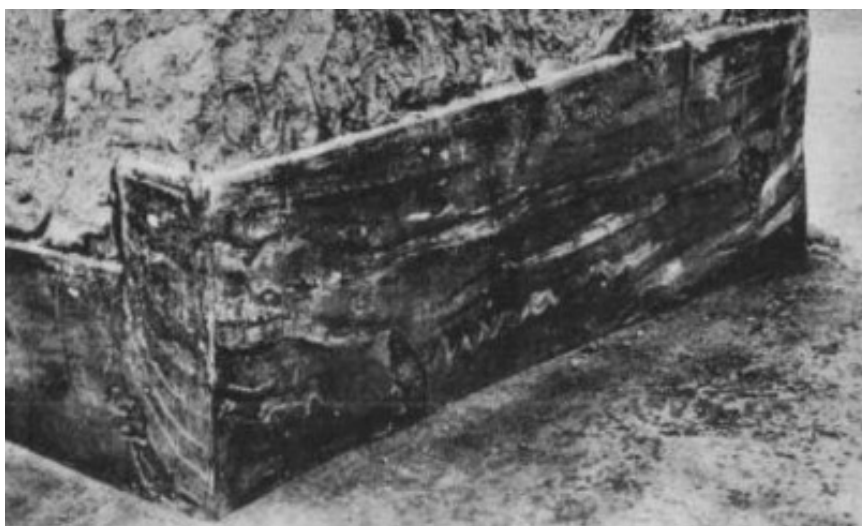
Εικόνα 90. Ταινία με σπείρες από το ανάκτορο της Κνωσού με τρία χρώματα: κυανό-μελανό-λευκό (Evans 1921, 375, εικ. 272).

Εικόνα 91. Λεπτομέρεια διακόσμησης με ένθετους ρόδακες από την «τράπεζα του βασιλιά» στο ΜΒΑ (Parrot 1958β, πίν. ΙΙΙ, αριθ. 2).

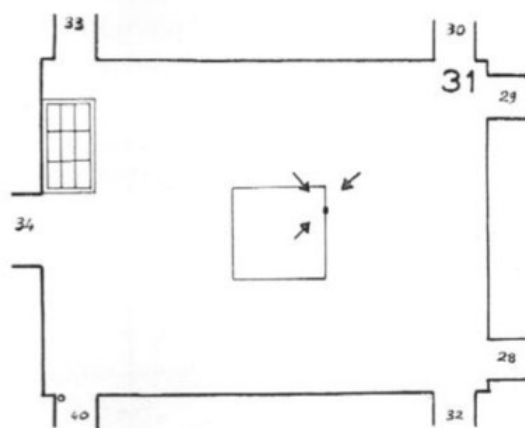
Εικόνα 92. Ρόδακες και σπείρες από το Μέγαρο της Βασίλισσας στην Κνωσό (Evans 1930, 383, εικ. 254).

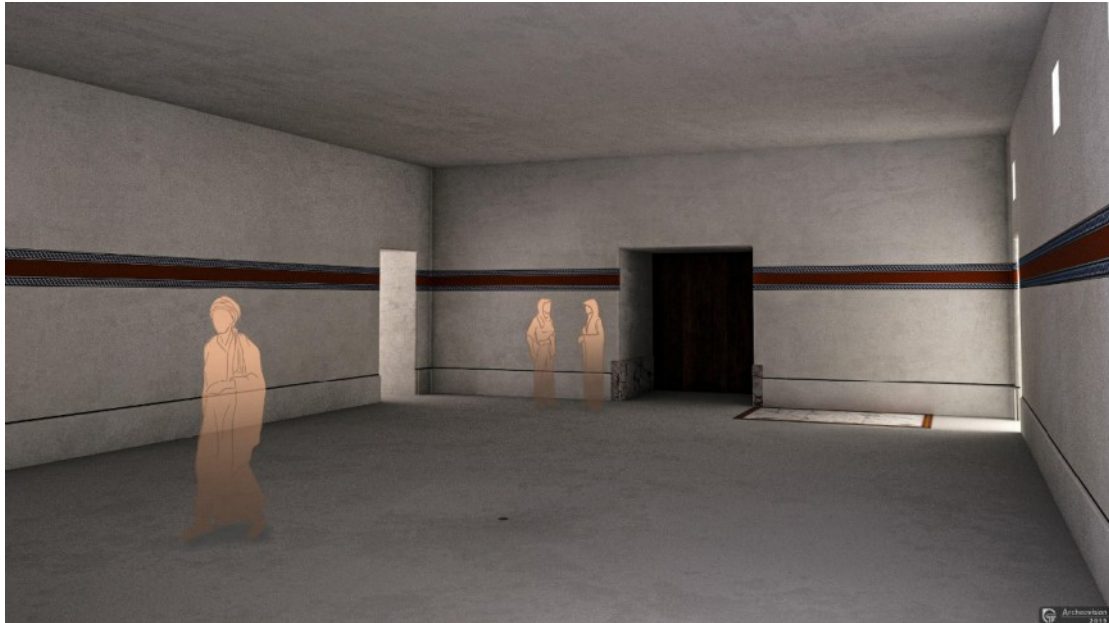
Εικόνα 93. Μίμηση ορθομαρμάρωσης σε διακοσμημένη πλίνθο στην Αυλή 31 του Δεύτερου Οίκου του MBA (Parrot 1958α, πίν. XXXIX, αριθ. 1).

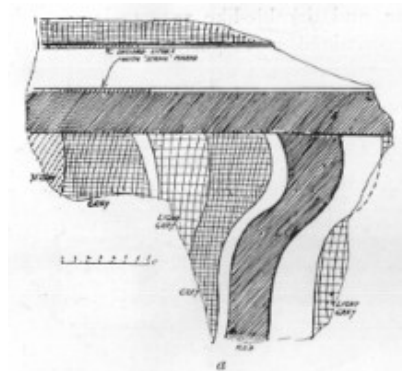
Εικόνα 94. Μίμηση ορθομαρμάρωσης στο «Παιχνίδι των Τετραγώνων» της Αυλής 31 του Δεύτερου Οίκου του MBA (Parrot 1958α, πίν. XXXIX, αριθ. 2).

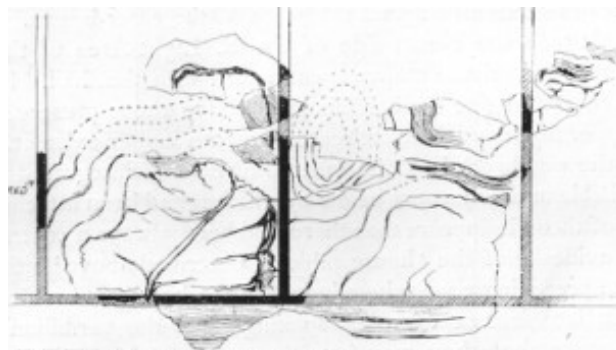
Εικόνα 95. Η θέση του «Παιχνιδιού των Τετραγώνων» στην Αυλή 31 του MBA (Parrot 1958α, 165, εικ. 186).

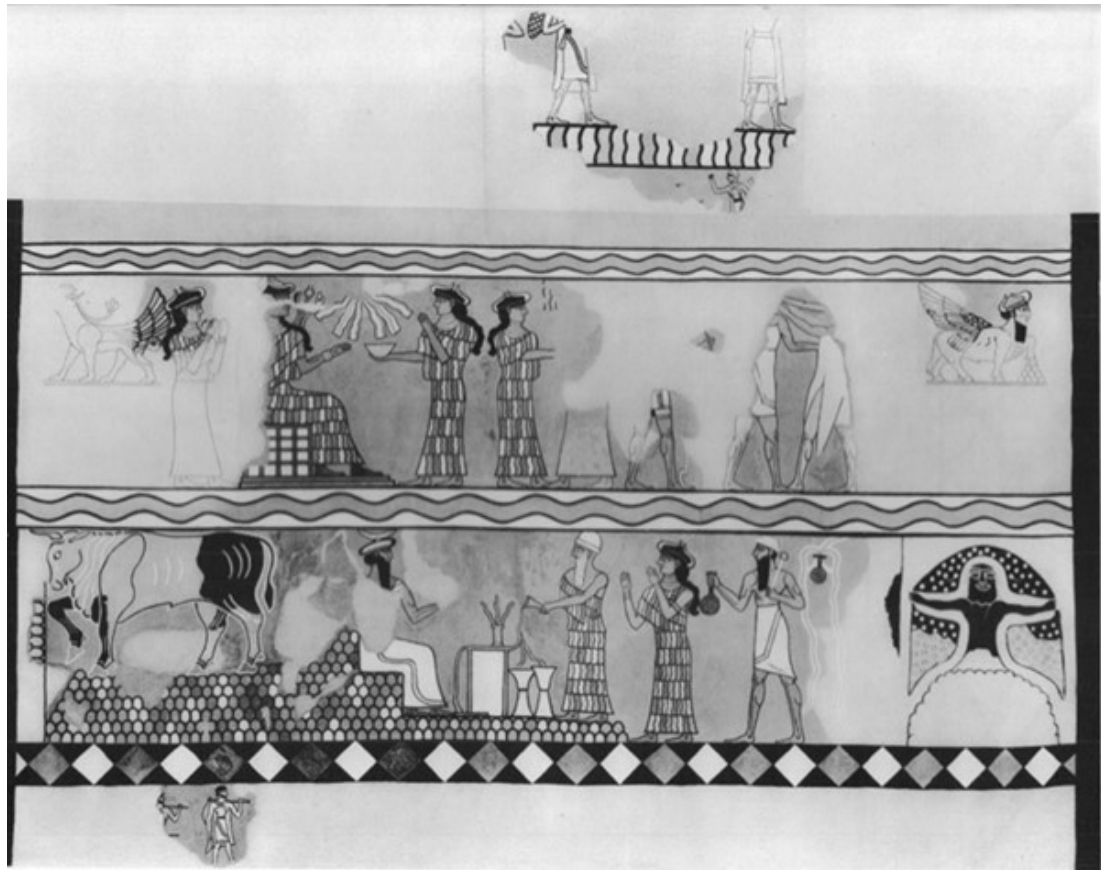
Εικόνα 96. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του κεντρικού χώρου της Αυλής 31 του MBA, όπου διακρίνεται το «Παιχνίδι των Τετραγώνων» (J.Cl. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/espace-central-improvement-dit-cour-bleue-salle-31>).

Εικόνα 97. MM II θραύσμα διακόσμησης τύπου μίμησης ορθομαρμάρωσης από το Υπόγειο των Υφαντικών Βαρών της Κνωσού (Evans 1921, 251-2, εικ. 188a).

Εικόνα 98. MM III A θραύσμα διακόσμησης τύπου μίμησης ορθομαρμάρωσης από την Ανατολική Πτέρυγα της Κνωσού (Evans 1921, 355-6, εικ. 255· 1935, 896, εικ. 874).

Εικόνα 99. Η σκηνή Προσφοράς στην Ισταρ από τον Ναό της Ισταρ του ΜΒΑ (Αίθουσα 132) (Parrot 1958β, πίν. XVII).

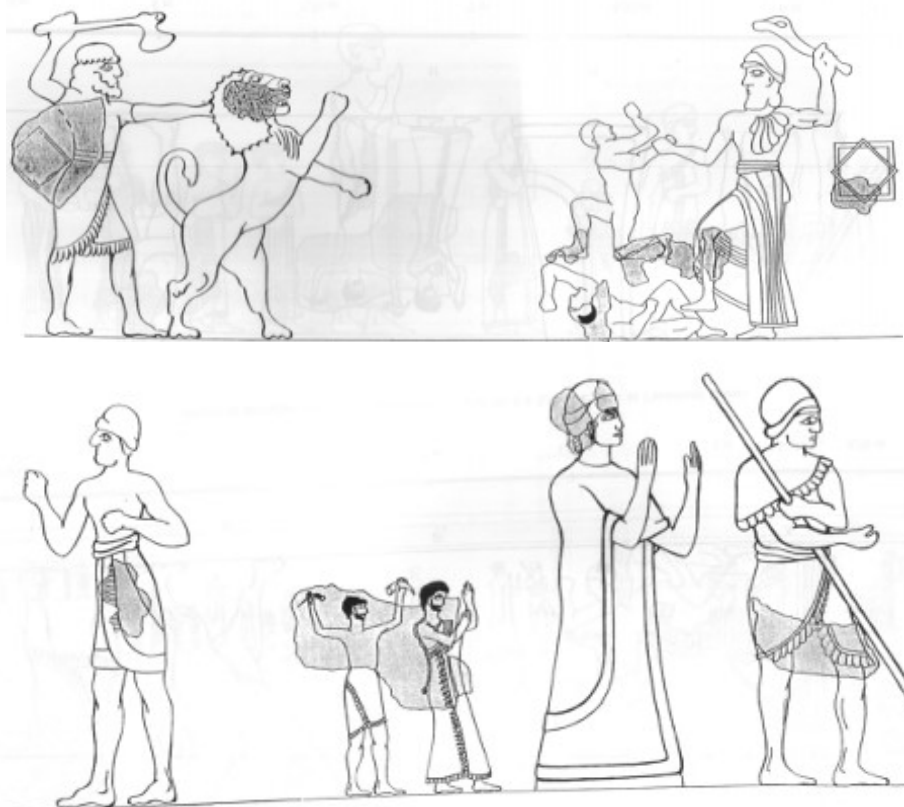
Εικόνα 100. Η τοιχογραφία της Περιβολής από την Αυλή 106 του ΜΒΑ (Parrot 1958β, πίν. Α, αριθ. 58).

Εικόνα 101. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανωτέρω τοιχογραφίας (Parrot 1958β, εκ. 48).

Εικόνα 102. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της τοιχογραφίας από τα Διαμερίσματα του Βασιλιά στον όροφο του Τομέα F του ΜΒΑ (J.C.I. Margueron/Mission Archéologique de Mari – Archéovision. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/sa/ile-reception-privee-roi-etage-salle-220>. Βλ. και Muller 2018, 49, εικ. 5).

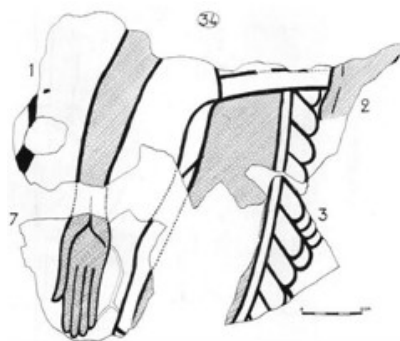
Εικόνα 103. Λεπτομέρειες της ανωτέρω παράστασης (Pierre-Muller 1990, πίν. XXV και XXVI).

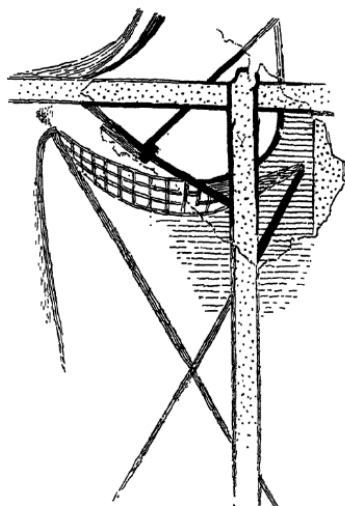
Εικόνα 104. Η τοιχογραφία του «Βασιλιά-Ιερέα» (ή «Πρίγκιπα με τα Κρίνα») από την Κνωσό (Driessen 2003, 58, εικ. 3).

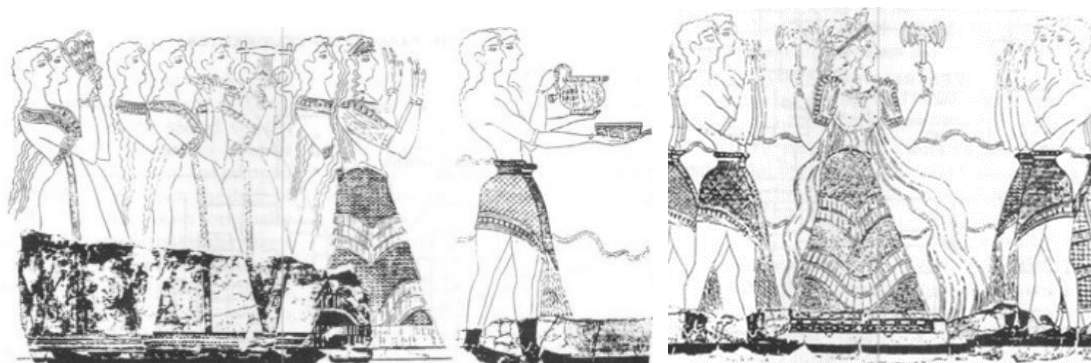
Εικόνα 105. Η ανωτέρω μορφή ως θεότητα (Αποκατάσταση από τον Niemeier. Marinatos 1993, 73, εικ. 62).

Εικόνα 106. Θραύσμα με μορφή που φέρει κροσσωτό ένδυμα από την Αίθουσα 34 του ΜΒΑ (Parrot 1958β, 9, εικ. 7).

Εικόνα 107. Θραύσμα καθήμενης μορφής από την τοιχογραφία του Φορείου της Κνωσού (Evans 1935, 399, εικ. 332a).

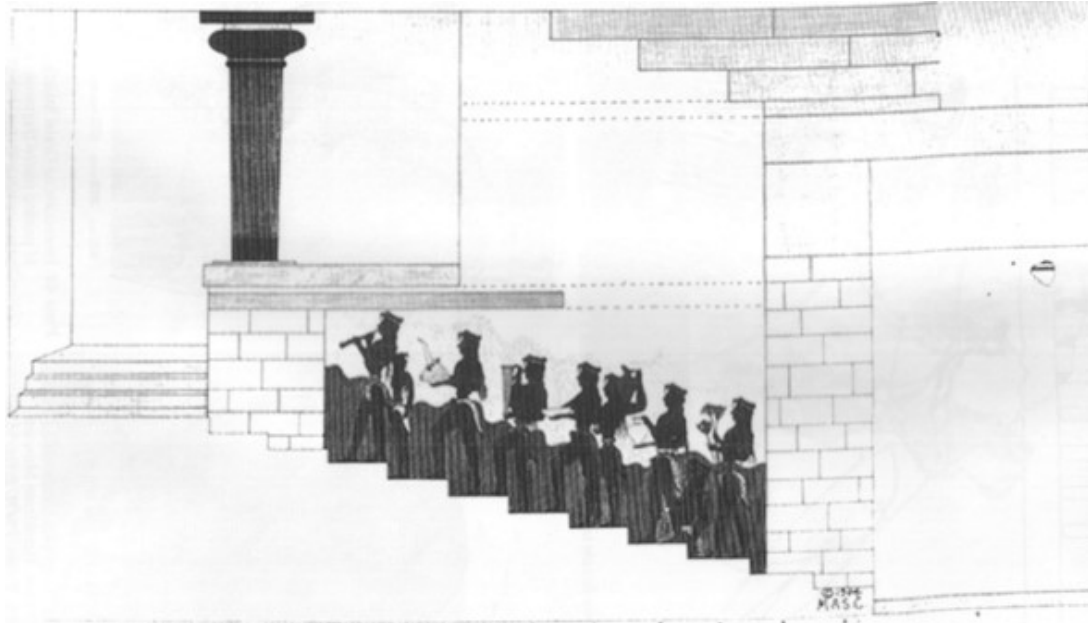
Εικόνα 108. Η τοιχογραφία της Πομπής από τον Πομπικό Διάδρομο της Κνωσού (Αποκατάσταση από τον Evans. Marinatos 1993, 52, εικ. 41).

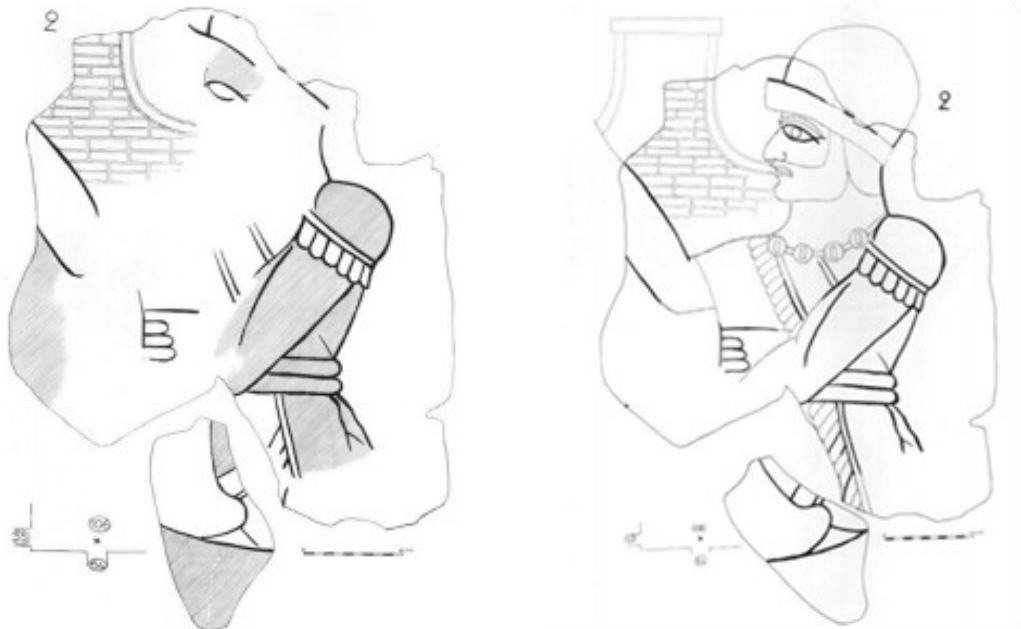
Εικόνα 109. Η τοιχογραφία της Πομπής της Κνωσού
(Αποκατάσταση από τον Cameron. Marinatos 1993, 53, εικ. 42).

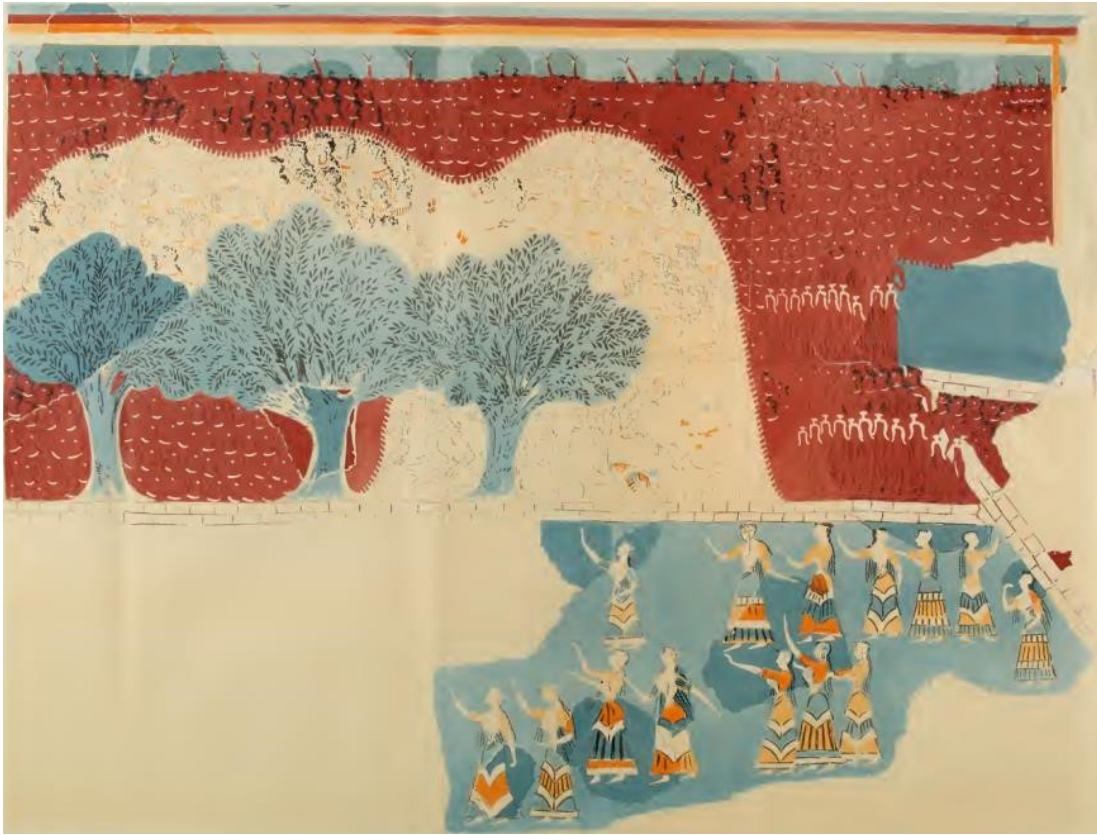
Εικόνα 110. Ο Ρυτοφόρος από την τοιχογραφία της Πομπής του
Πομπικού Διαδρόμου της Κνωσού (Rethemiotakis 2008, 84, εικ. 7).

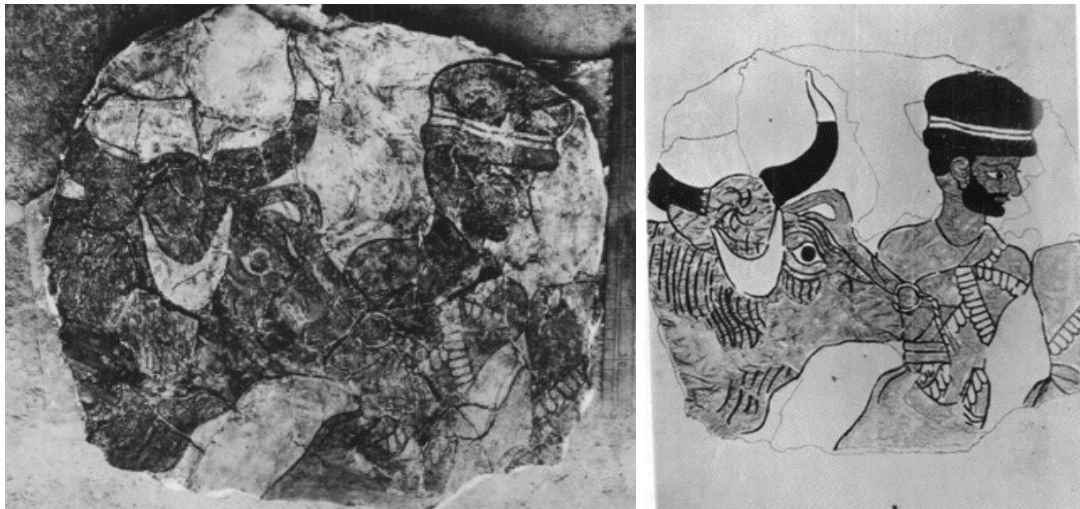
Εικόνα 111. Σκηνή πομπής από το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο της Κνωσού (Αποκατάσταση από τον Cameron. Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 45).

Εικόνα 112. Μορφή πορευόμενη προς τα αριστερά από την Αυλή 106 του ΜΒΑ (Αποκατάσταση από τον P. Hamelin. Parrot 1958β, 25, εικ. 20 και 21).

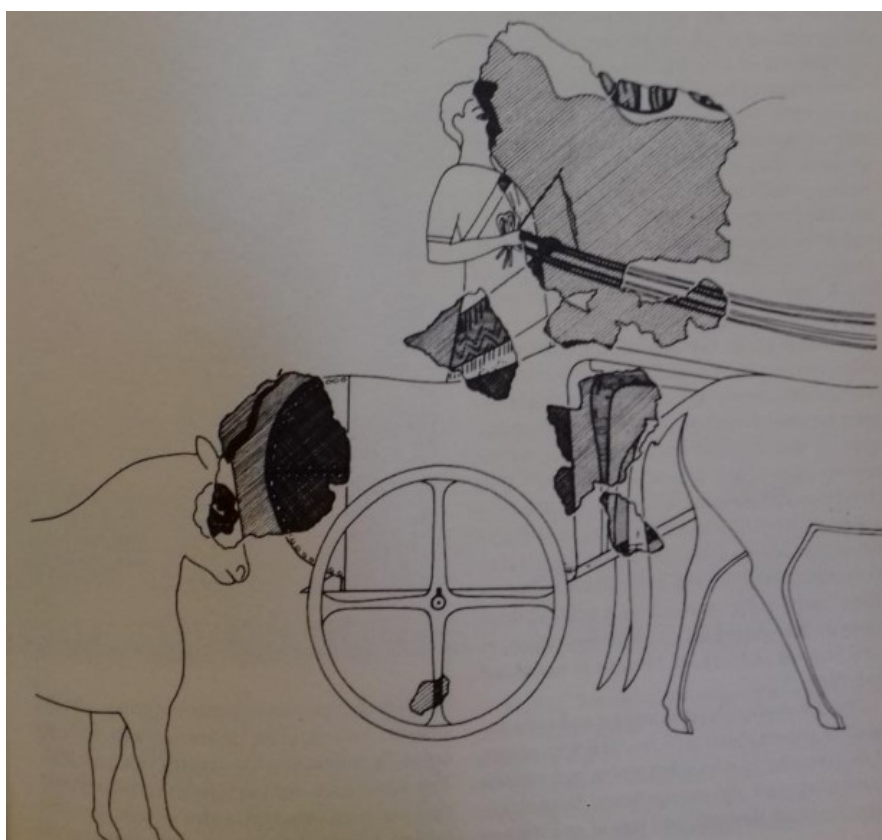
Εικόνα 113. Η τοιχογραφία του Ιερού Άλσους από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. V).

Εικόνα 114. Θραύσμα Α από την τοιχογραφία της Πομπής Ταύρων προς Θυσία, που βρέθηκε στην Αυλή 106 του ΜΒΑ (Parrot 1958β, 20, εικ. 18, και πίν. V, αριθ. 2).

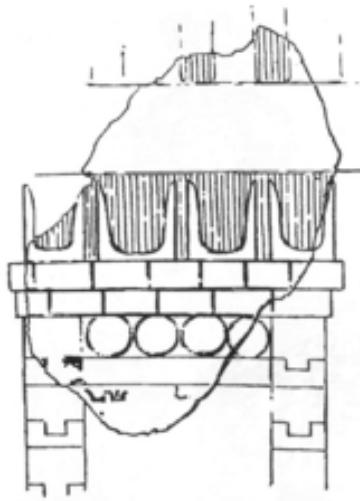
Εικόνα 115. Θραύσμα Β από την ίδια παράσταση (Αποκατάσταση από τον P. François. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr/mediatheque?media=/mari/fr/media/peinture-murale-scene-sacrificielle>).

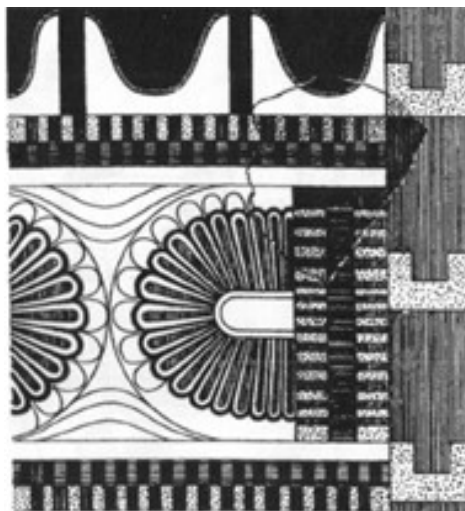
Εικόνα 116. Θραύσμα με τμήμα άρματος και οδηγούμενο ταύρο από την τοιχογραφία του Φορείου της Κνωσού (Hood 1978, εικ. 43).

Εικόνα 117. Θραύσμα τοιχογραφίας που απεικονίζει τμήμα ιερού με κίονες (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 17b).

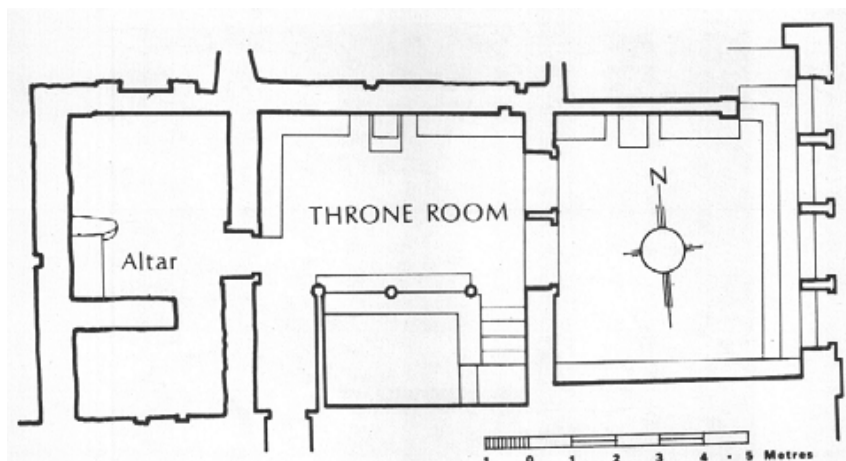
Εικόνα 118. Θραύσμα τοιχογραφίας που απεικονίζει κτήριο με κέρατα καθοσίωσης (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 15).

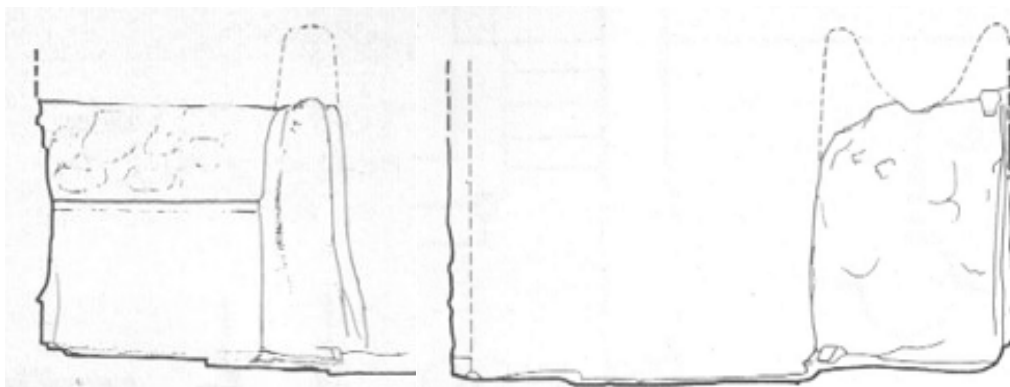
Εικόνα 119. Αποκατεστημένο θραύσμα τοιχογραφίας με ημιρόδακα, τρίγλυφες ταινίες και κέρατα καθοσίωσης (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 20).

Εικόνα 120. Ο βωμός στο Δωμάτιο της Λίθινης Λυχνίας, από το σύμπλεγμα της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού (Hood 1987, πίν. 1).

Εικόνα 121. Η θέση του ανωτέρω βωμού πλησίον της Αίθουσας του Θρόνου (Hood 1987, εικ. 1).

Εικόνα 122. Αποκατάσταση του ανωτέρου βωμού με κέρατα καθοσίωσης (Hood 1987, εικ. 2).

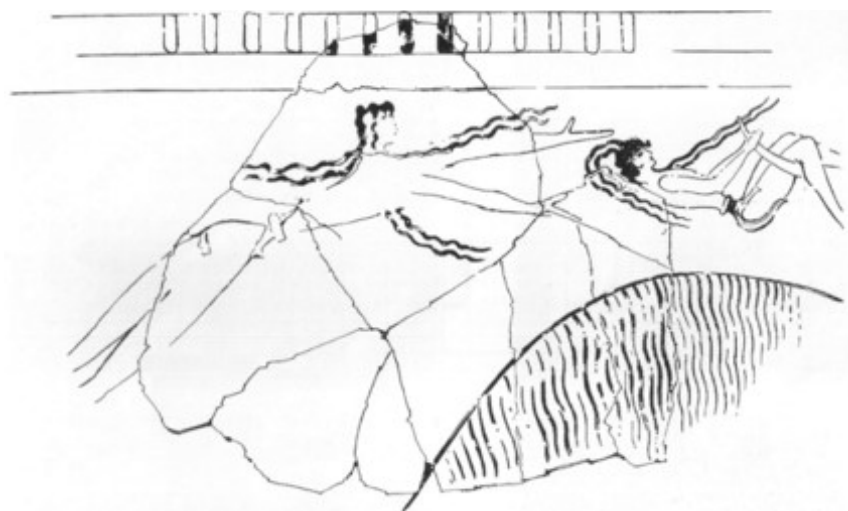
Εικόνα 123. Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας. Λεπτομέρεια από την πλευρά Α (αριστερά) και Β (δεξιά) (Σακελλαράκης et al. 1994, 214, εικ. 98, και 217, εικ. 99).

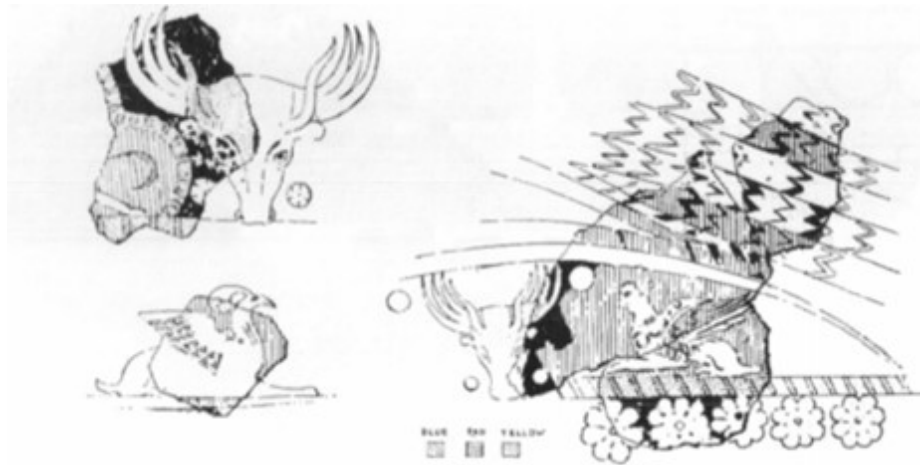
Εικόνα 124. Ανάγλυφη τοιχογραφία εφορμώντος ταύρου από τη Βόρεια Είσοδο της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. VII).

Εικόνα 125. Η τοιχογραφία του Ταυρομάχου από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. II).

Εικόνα 126. Θραύσματα τοιχογραφίας με δύο γυναίκες ταυροκαθάπτες από το Μέγαρο της Βασίλισσας της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 42).

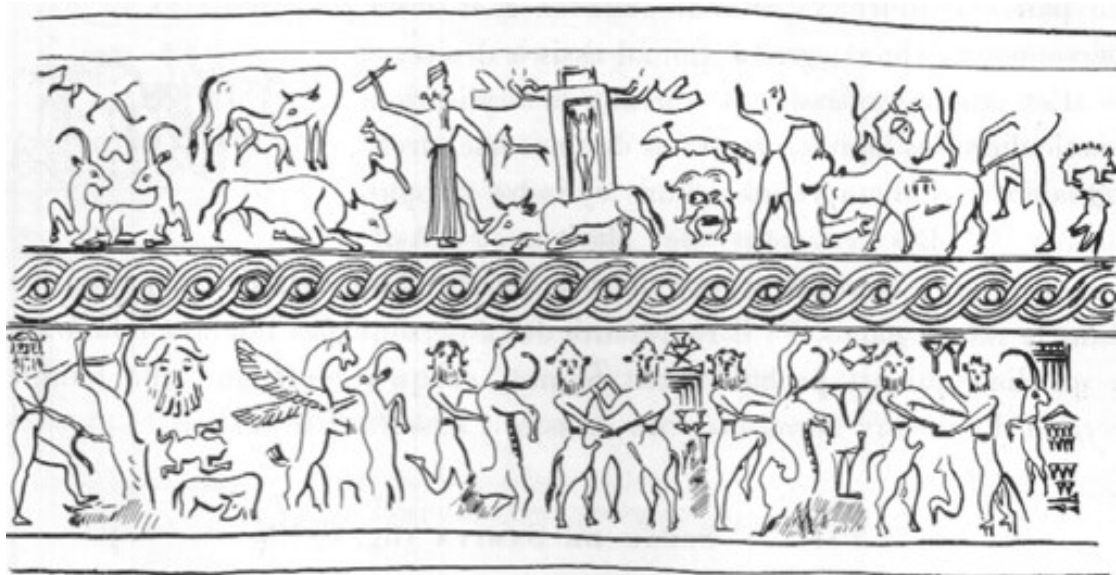
Εικόνα 127. Θραύσματα τοιχογραφίας με διακόσμηση ενδύματος(;) από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 10).

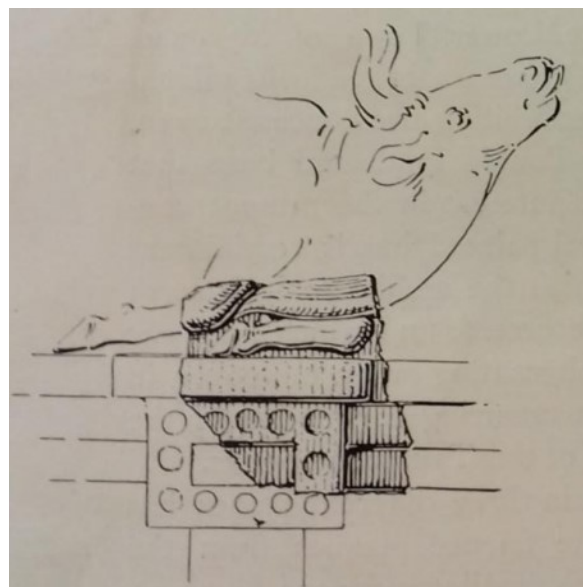
Εικόνα 128. Θραύσμα μικρογραφικής τοιχογραφίας με κεφαλή ταύρου και ανεμίζουσα κόμη ταυροκαθάπτη από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 16).

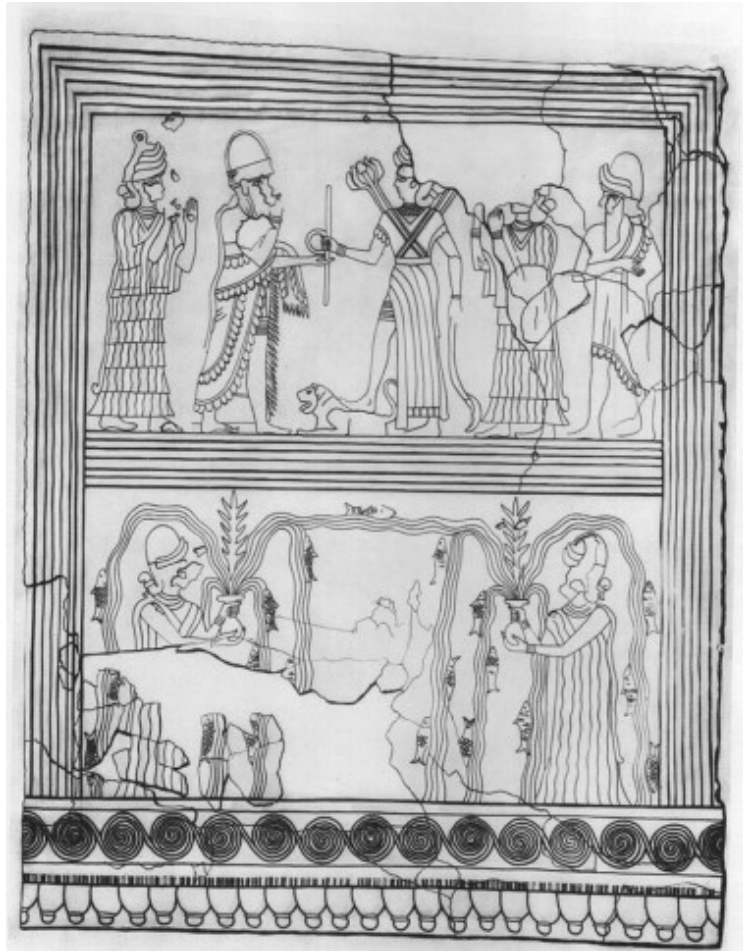
Εικόνα 129. Θραύσμα τοιχογραφίας με δένδρο και σκηνή αρπαγής κεράτων ταύρου από την Κνωσό (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 35).

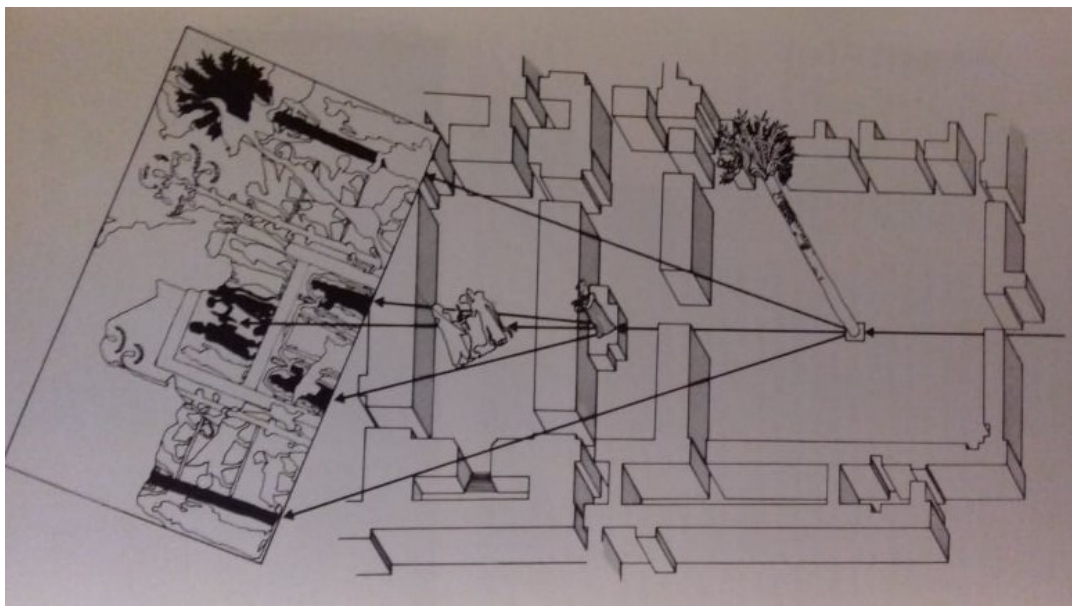
Εικόνα 130. Αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου του Samiya Subat-Enlil από το Mari, περ. 1800 π.Χ. (Amiet 1961, 6, εικ. 8).

Εικόνα 131. Θραύσμα ανάγλυφου λίθινου ρυτού από την Κνωσό (Evans 1921, 688, εικ. 507).

Εικόνα 132. Κεντρική σκηνή της τοιχογραφίας της Περιβολής από το ΜΒΑ (Parrot 1958β, πίν. ΧΙ).

Εικόνα 133. Χωρική αναπαράσταση της τοιχογραφίας της Περιβολής σε αξονομετρικό σχέδιο του Τομέα Μ του ΜΒΑ (Αυλή 106 – Προθάλαμος 64 – Αίθουσα του Θρόνου 65) (Margueron 2004, 511, εικ. 499).

Εικόνα 134. Δεξί και αριστερό πλαίσιο της τοιχογραφίας της Περιβολής από το ΜΒΑ (Parrot 1958β, πίν. Α).

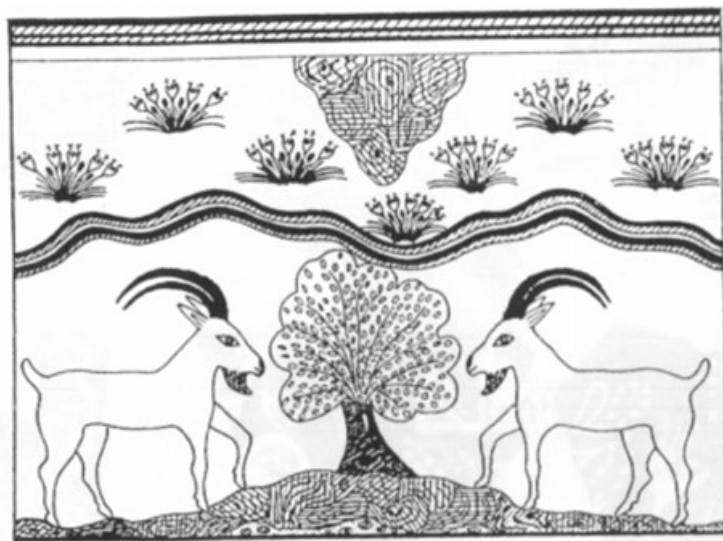
Εικόνα 135. Χρυσό δακτυλίδι από την Κνωσό με επιφάνεια θεού δίπλα σε ιερό με δένδρο (Boulotis 2008).

Εικόνα 136. Χρυσό δακτυλίδι από τις Αρχάνες (Σακελλαράκης et al. 1994, 201, εικ. 80).

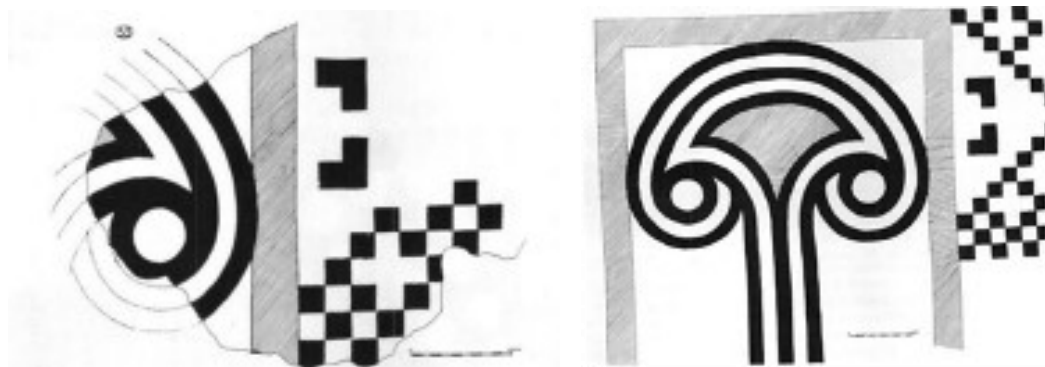
Εικόνα 137. Φακοειδής σφραγιδόλιθος από το Βαφειό με μινωικούς δαίμονες έτοιμους να ποτίσουν δένδρο της ζωής (Evans 1902, 101, εικ. 1).

Εικόνα 138. Αποκατάσταση τοιχογραφίας που απεικονίζει εραλδικούς αιγάγρους (αγρίμια) με ελιά και άνθη κρόκου, από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 3).

Εικόνα 139. Σφραγίδα με θυσία ταύρου και φοίνικα
(Σχέδιο Σακελλαράκη, Marinatos 1984).

Εικόνα 140. Θράύσμα τοιχογραφίας από το ΜΒΑ με διακοσμητικό στοιχείο το οποίο αποκαταστάθηκε ως «σηματικό φοινικόδενδρο» (Parrot 1958β, 12, εικ. 10 και 11).

Εικόνα 141. Θράύσμα πυξίδας από στεατίτη από την
Κνωσό (Evans 1902, 103, εικ. 2).

Εικόνα 142. Εραλδικοί αίγαγροι στηριζόμενοι σε όρος με δένδρο που φύεται στην κορυφή, από την Αυλή 106 του ΜΒΑ (Αποκατάσταση από τον P. Hamelin. Parrot 1958β, 28, εικ. 23 και C3).

Εικόνα 143. Εραλδικοί αίγαγροι σε πήλινες μήτρες, από το ΜΒΑ (Parrot 1959, πίν. XVII).

Εικόνα 144. Σφίγγες από την Κνωσό (Crowley 1989, εικ. 98 και 113).

Εικόνα 145. Γρύπας και λιοντάρι σε σχέση με θρόνο, από τη Συρία (Aruz 1995β, 42, εικ. 33).

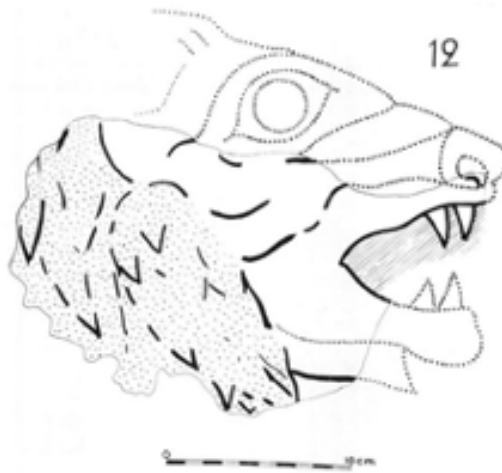
Εικόνα 146. Γρύπας σε σχέση με θρόνο, από την Ξεστή 3 της Θήρας (Aruz 1995β, 43, εικ. 35).

Εικόνα 147. Γρύπας σε σχέση με θρόνο, από την Κρήτη (ΥΜ Ι περίοδος) (Aruz 1995β, 43, εικ. 36).

Εικόνα 148. Το γαλάζιο πουλί από τα θραύσματα τοιχογραφιών του ορόφου που βρέθηκαν στην Αίθουσα 220 του ΜΒΑ (Parrot 1958β, πίν. D).

Εικόνα 149. Το ίδιο σε αποκατάσταση ως χείτη λέοντος (Parrot 1958β, 91).

Εικόνα 150. Το γαλάζιο πουλί από την τοιχογραφία της Περιβολής του ΜΒΑ (Parrot 1958β, λεπτομέρεια από πίν. Α).

Εικόνα 151. Η τοιχογραφία του Γαλάζιου Πουλιού από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. III).

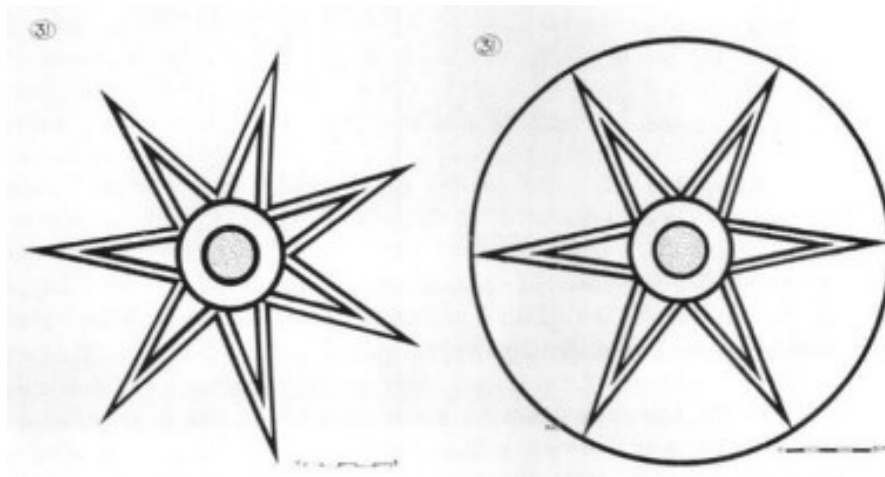
Εικόνα 152. Κυανοί Κροκκοσυλλέκτες Πίθηκοι από το ανάκτορο της Κνωσού (Kontorli-Papadopoulou 1996, πίν. 2).

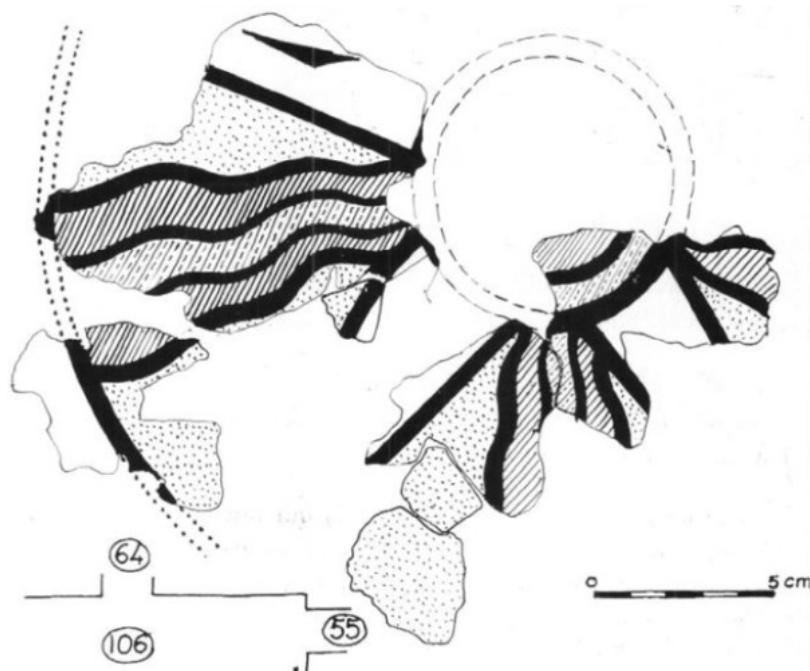
Εικόνα 153. Η τοιχογραφία των κυανών Κροκκοσυλλεκτών Πιθήκων από την Οικία των Τοιχογραφιών στην Κνωσό (Andreadaki-Vlazaki 2008, 116, εικ. 7).

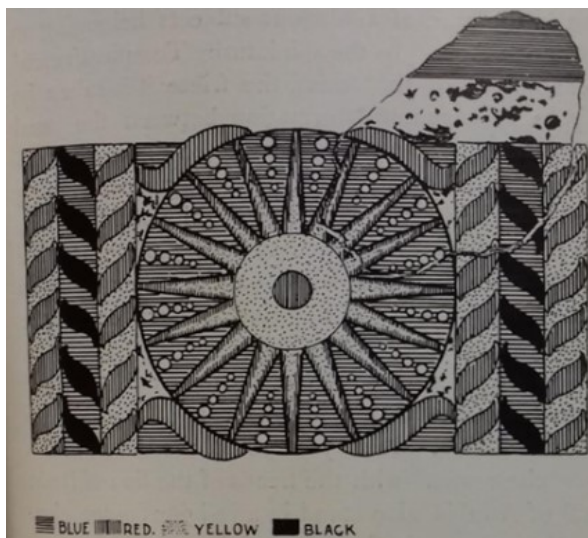
Εικόνα 154. Σκηνή βασιλικού συμποσίου από το «Λάβαρο της Υτ» (Reade 2003, 97, εικ. 52).

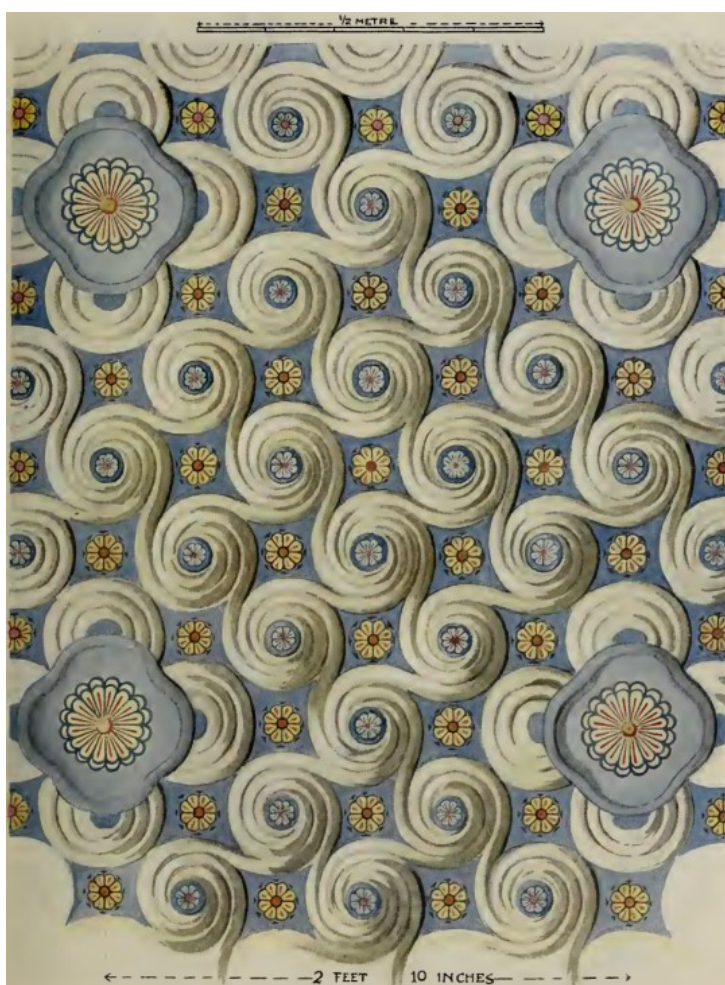
Εικόνα 155. Αστρικά σύμβολα από την Αυλή 31 του MBA (Αποκαταστάσεις P. Francois και P. Hamelin. Parrot 1958β, εικ. 6).

Εικόνα 156. Θραύσματα φλεγόμενου δίσκου (ηλίου;) από την Αυλή 106 του MBA (Parrot 1958β, εικ. 41).

Εικόνα 157. Θραύσμα τοιχογραφίας που βρέθηκε στη Αποθήκη 13 της Κνωσού, περ. ΜΜ ΙΙΙ περίοδος (Evans 1921, 479, εκ. 343).

Εικόνα 158. Αναπαράσταση της οροφής με σπείρες και ρόδακες από την Κνωσό (Evans 1930, πίν. XV).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Συντομογραφίες

ActaALov: Acta Archaeologia Lovaniensia

AeA: Aegean Archaeology

Aegaeum: Annales d'Archéologie Égéenne de l'Université de Liège

ÄgLev: Ägypten und Levante. Internationale Zeitschrift für Ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete

AEphem: Αρχαιολογική Εφημερίς: Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

AJA: American Journal of Archaeology

AncWestEast: Ancient West and East

AnSt: Anatolian Studies

Antiquity: Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology

ARM: Archives Royales de Mari

BASOR: Bulletin of the American Schools of Oriental Research

BCH: Bulletin de Correspondence Hellénique

BCH suppl.: Bulletin de Correspondence Hellénique, Supplément

Berytus: Berytus. Archaeological Studies

BibAr: The Biblical Archaeologist. The American Schools of Oriental Research New Haven

BSA: The Annual of the British School at Athens

CMS: Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel

CretAnt: Creta Antica. Rivista Annuale di Studi Archaeologici, Storici ed Epigrafici

EtCret: Études Crétoises

Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens

ICAANE: Proceedings of the International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East

IEJ: Israel Exploration Journal

JCS: Journal of Cuneiform Studies

JEA: The Journal of Egyptian Archaeology

* Σύμφωνα με τις συμβάσεις του AJA.

JMedA: Journal of Mediterranean Archaeology
JNES: Journal of Near Eastern Studies
JSav: Journal des Savants
JWCI: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
Kadmos: Kadmos. Zeitschrift für Vor- und Frühgriechische Epigraphik
KretChron: Κρητικά Χρονικά: Κείμενα και Μελέτες της Κρητικής Ιστορίας
Ktema: Ktema. Civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome Antiques
Mari: Mari. Annales de Recherches Interdisciplinaires
Minos: Minos. Revista de Filologia Egea
MonAnt: Monumenti Antichi
OpAth: Opuscula Atheniensia
OrSu: Orientalia Suecana. An International Journal of Indological, Iranian, Semitic and Turkic Studies
OxfJA: Oxford Journal of Archaeology
Prakt: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
RA: Revue Archéologique
RAssyr: Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale
SIMA: Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
StEbla: Studi Eblaiti
Syria: Syria. Revue d’Art Oriental et d’Archéologie
Topoi: Τόποι. Orient – Occident
UF: Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas

- Abrahami, Ph. 1997. *L'armée à Mari*, Université de Paris.
- Adams, E. 2004. "Power relations in Minoan palatial towns. An analysis of Neopalatial Knossos and Malia." *JMedA* 17:191-222.
- Adams, E. 2007, "Approaching monuments in the Prehistoric built environment: New light on the Minoan Palaces." *OxfJA* 26:359-394.
- Adams, E. 2017, *Cultural identity in Minoan Crete: social dynamics in the neopalatial period*. Cambridge University Press.
- Akkermans, P.M.M.G. και G.M. Schwartz. 2003. *The archaeology of Syria: from complex hunter-gatherers to early urban societies (ca. 16000 - 300 BC)*. Cambridge: University Press.
- Alberti, L. 2012. "Making visible the invisible: cretan objects mentioned in the cuneiform texts of Mari and archaeological discoveries in Crete in the II Millennium BC." *SMEA* 54:117-142.
- Alexiou, S. και P. Warren. 2004, *The Early Minoan Tombs of Lebena Southern Crete*. Paul Åströms Förlag Sävedalen.
- Alexiou, S. 1953-4. "Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου, Κρητομυκηναϊκὸν ἐμπόριον", στο *Εἰς μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου, ἐν Αθήναις 1961. ΑΕphem* 1953-4: μέρος Τρίτον: 135-145.
- Alexiou, S. 1987. "Minoan Palaces as Centers of Trade and Manufacture". Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 251-253. Stockholm: Göteborg.
- Alberti, M.-E. 2007. "The Minoan textile industry and the territory from Neopalatial to Mycenaean times: Some first thoughts." *CretAnt* 8:243-263.
- Al-Maqdissi, M. 2009. "Syrian archaeological excavations at Qatna". Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 214-218. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Al-Maqdissi, M. 2014. "Matériel pour l'étude de la ville en Syrie. Propos sur la ville en Syrie aux époques anciennes". Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer, και A. Cavigneaux, tome 1, 27-41. Beyrouth. Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Alušík, T. 2007. *Defensive architecture of Prehistoric Crete*. BAR International Series 1637.
- Alušík, T. 2011. "Cretan prehistoric defensive architecture: first results". Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (10ο: 2006: Χανιά, Ελλάδα). Πεπραγμένα του I' Διεθνούς*

- Κρητολογικού Συνεδρίου: Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Τ. Α2, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης και Ε.Γ. Καψωμένος, 119-136. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Amiet, P. 1996. "Alliance des hommes, alliance des dieux dans l'iconographie orientale." Στο *Collectanea orientalia. Histoire, Arts de l'espace et Industrie de la terre: études offertes en hommage à Agnès Spycket*, επιμ. Η. Gasche και Β. Hrouda, 1-6. Paris: Recherches et Publications.
- Amiet, P. 1961. "La glyptique de Mari à l'époque du Palais, note additionnelle." *Syria* 38:1-6.
- Andreadaki-Vlazaki, M. 2003. "Discoveries at Khania in Western Crete." Στο *Athena Review. The Palaces of Minoan Crete: new interpretations*, 52-6. Westport CT: Athena Publications.
- Andreadaki-Vlazaki, M., G. Rethemiotakis και Ν. Dimopoulou-Rethemiotaki, επιμ. 2008. *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Andreadaki-Vlazaki, M. 2008. "Resources for life: From food to Aromatics." Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*, επιμ. Μ. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και Ν. Dimopoulou-Rethemiotaki, 110-117. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- André-Salvini, B. 1999. "L' idéologie des pierres en Mésopotamie." Στο *Cornaline et pierres précieuses. La Méditerranée, de l' Antiquité a l' Islam. Actes du Colloque organisé au muse du Louvre par le service culturel les 24 et 25 novembre 1995*, επιμ. Α. Caubet, 373-400. Paris: Musée du Louvre. Service culturel.
- Archi, A. 1981. "I rapporti tra Ebla e Mari." *StEbla* IV:129-166.
- Archi, A. 2014. "La situation géopolitique de la Syrie avant l'expansion d'Akkad." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie, tome 1*, επιμ. Ρ. Butterlin, J.-Cl. Margueron, Β. Muller, Μ. Al-Maqdissi, D. Beyer και Α. Cavigneaux, 161-171. Beyrouth. Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Archi, A. 2016. "Ebla and Mari-years 2381/2380-2369 BC." Στο *Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 36. Mille et une empreintes: un Alsacien en Orient: melanges en l'honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, επιμ. J. Patrier, Ph. Quenet και Ρ. Butterlin, 1-16. Turnhout: Brepols.
- Arkell, A.J. 1948. "The shoulder ornament of Near Eastern Lions." *JNES* 7: 52.
- Artzi, Ρ. και Α. Malamat. 1971. "The correspondence of Šibtu, Queen of Mari in ARM X." *Orientalia* 40: 75-89.
- Aruz, J. 1984. "The silver cylinder seal from Mochlos." *Kadmos* 23:186-188.

- Aruz, J. 1995α. “Syrian seals and the evidence of cultural interaction between the Levant and Crete.” Στο *Sceaux minoens et mycéniens: IVe symposium international 10-12 septembre 1992, Clermont-Ferrand*, επιμ. Pini I., Poursat J.-Cl. *CMS Beiheft* 5:3-21. Berlin: Gebr. Mann.
- Aruz, J. 1995β. “Imagery and interconnections.” *ÄgLev* 5:33-48.
- Aruz, J. 1998. “The Aegean and the Orient: The evidence of stamp and cylinder seals.” *Aegaeum* 18: 301-9.
- Astour, M.C. 1973. “Ugarit and the Aegean. A brief summary of archaeological and epigraphical evidence.” Στο *Orient and Occident. Essays presented to Cyrus H. Gordon on the occasion of his sixty-fifth birthday. Alter Orient und Altes Testamini* 22, επιμ. H.A. Hoffner, 17-27. Kevelaer: Butzon & Bercker.
- Astour, M.C. 1995. “Overland trade routes in ancient Western Asia.” Στο *Civilisations of the Ancient Near East*, vol III, επιμ. J.M. Sasson, 1401-1420. New York: Scribner.
- Åström, P. 1961-1962. “Remarks on Middle Minoan Chronology.” Στο *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τεύχος 1. *KretChron* 15:137-150. Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο Κρήτης.
- Åström, P. 1978. “Methodological viewpoints on Middle Minoan chronology.” *OpAth* 12:87-90.
- Aurenche, O. 1981. *La Maison Orientale. L' architecture du Proche Orient Ancien, des origines au milieu du quatrième millénaire*, tome 1-texte, tome 2-documents. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner S. A.
- Aurenche, O. 1982. “A l' origine du temple et du palais dans les civilisations de la Mésopotamie ancienne.” *Ktèma* 7:237-259.
- Bamford, A.J., A. Monadjem και Ian C.W. Hardy. 2010. “Associations of avian facial flushing and skin colouration with agonistic interaction outcomes.” *Ethology* 116:1163-70.
- Bardet, G., F. Joannès, B. Lafont, D. Soubeyran, P. Villard, και G. Dossin. 1984. *Archives administratives de Mari I. ARM* 23. Paris: Éd. Recherche sur les civilisations.
- Barjamovic, G. 2011. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period. CNI publications* 38. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies. Univeristy of Copenhagen, Museum Tusculanum Press.
- Barrelet, M.-Th. 1950. “Une Peinture de la Cour 106 du Palais de Mari.” Στο *Studia mariana*, επιμ. M.-Th. Barrelet, G. Dossin, Ch.-F. Jean, J.R Kupper και A. Parrot, 9-35. Leiden: E.J. Brill.

- Barrelet, M.-Th. 1952. "Alfred Haldar, On the Wall Painting from Court 106 of the Palace of Mari. Tirage a part de *Orientalia Suecana*, I, 1-2, pp. 51-65. Uppsala, 1952." *Syria* 29:374-376.
- Barrett J.C. και K. Damilati. 2004. " 'Some light on the early origins of them all'; Generalization and the explanation of civilization revisited". Στο *The emergence of civilisation revisited*, επιμ. J.C. Barrett και P. Halstead, 145-169. Oxford: Oxbow.
- Basch, L. 1987. *Le musée imaginaire de la marine antique*. Athènes: Institut hellénique pour la préservation de la tradition nautique.
- Bate, D.M.A. 1950. "The 'shoulder ornament' of Near Eastern lions." *JNES* 9: 53-54.
- Becker, J., J. Jungfleisch και C. von Rüden. 2018. "Tracing Technoscapes in the production of Eastern Mediterranean Wall Paintings. An introduction." Στο *Tracing Technoscapes. The production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Becker, J. Jungfleisch and C. von Rüden, 7-26. Sidestone Press.
- Beitzel, B.J. 1992. "The Old Assyrian caravan road in the Mari royal archives." Στο *Mari in retrospect. Fifty years of Mari and Mari Studies*, επιμ. G.D. Young, 35-57. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Benigni, H. και B. Carter. 2007. *The goddess and the bull: a study in minoan-mycenaean mythology*, επιμ. M. Robbins Dexter. Lanham, MD: University Press of America.
- Benson, J.L. 1961. "Coarse Ware Stirrup Jars of the Aegean." *Berytus* 14: 37-51.
- Berg, I. 2004. "Performing Religion: Practitioners and Cult Places in Minoan Crete." Στο *Belief in the Past. The proceedings of the 2002 Manchester Conference on Archaeology and Religion. BAR International Series 1212*. επιμ. T. Insoll, 27-36. Oxford: Archaeopress.
- Bertsch, J. 2018. "Preliminary remarks on the technical and iconographical aspects of the Middle Bronze Age wall paintings from Tell el-Burak (Lebanon) in relation to the Aegean and Egypt." Στο *Tracing Technoscapes. The production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Becker, J. Jungfleisch and C. von Rüden, 85-99. Sidestone Press.
- Besnier, M.-F. 2002. "Temptations's garden: The Gardner, a mediator who plays an ambiguous part". Στο *Comptes Rendues de la 47e Rencontre Assyriologique Internationale*, επιμ. S. Parpola και R.M. Whiting. 59-70. Helsinki.
- Betancourt, P.P. 2002. "Who was in charge of the palaces?" Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop "Crete of the hundred palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur. *Aegaeum* 23:207-211.

- Beyer, D. 2007. “Les sceaux de Mari au IIIe millénaire: observations sur la documentation ancienne et les données nouvelles des Villes I et II.” Στο *Akh Purattim, les rives de l'Euphrate* Vol. 1, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault, P. Lombard, 231-260. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Bietak, M., N. Marinatos, C. Palivou, και A. Brysbaert. 2007. *Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos*. Denkschriften der Gesamtakademie – Österreichische Akademie der Wissenschaften. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bietak, M. 2009. “Tell el-Dab'a in the Nile Delta.” Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 110-118. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Bietak, M. 2010. “Houses, Palaces and Development of Social Structure in Avaris.” Στο *Cities and Urbanism in Ancient Egypt: papers from a workshop in November 2006 at the Austrian Academy of Sciences*, επιμ. M. Bietak, E. Czerny και I. Forstner-Müller, 11-68. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Biga, M.G. 2014. “Encore à propos des rapports entre les royaumes de Mari et Ébla à l'époque présargonique.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 1., επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer, A. Cavigneaux, 173-181. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Birot, M. 1960. *Textes administratifs de la salle 5 du Palais*. ARM IX. Paris: Impr. Nationale.
- Birot, M. 1964. *Textes administratifs (2eme partie): textes administratifs de la salle 5 du Palais*. ARM XII. Paris: P. Geuthner.
- Birot, M. 1974. *Lettres de Yaqqim-Addu, gouverneur de Saggartum*. ARM XIV. Paris: P. Geuthner.
- Black, J., A. Green και T. Richards. 1995. *Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia: an illustrated dictionary*. London & Austin: British Museum Press & University of Texas Press.
- Black, J.A. 1992. “Some Structural Features of Sumerian Narrative Poetry.” Στο *Mesopotamian Epic Literature: Oral or Aural?*, επιμ. M.E. Vogelzang και H.L.J. Vanstiphout, 71-101. The Edwin Mellen Press. Lewiston/Queenston/Lampeter.
- Blackolmer, F. και I. Hein. 2018. “A ‘Special Procession’ in Minoan Crete as a ritual of rulership. A view from Egypt.” Στο *Proceedings of the 10th ICAANE, 25-29 April 2016, Vienna*, επιμ. B. Horejs, Ch. Schwall, V. Müller, M. Luciani, M. Ritter, M. Guidetti, R.B. Salisbury, F. Höflmayer και T. Bürge, 195-208. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

- Blakolmer, F. 2014. "Meaningful Landscapes: Minoan 'Landscape Rooms' and Peak Sanctuaries." Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique; actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont. *Aegaeum* 37:121-129.
- Blakolmer, F. 2016. "Hierarchy and Symbolism of Animals and Mythical Creatures in the Aegean Bronze Age: A Statistical and Contextual Approach." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:61-69.
- Blegen, C.W. και M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in western Messenia*. Vol. 1. The Buildings and their contents. Part 1 – Text. Princeton, NJ: Published for the University of Cincinnati by Princeton University Press.
- Bonechi, M. 1994. "Compléments à la correspondance de Yaqqim-Addu, gouverneur de Sagaratum: (textes no 23 à no 46)." Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 55-82. Paris: SEPOA.
- Bonnet, C. 1995. "L'interprète des Crétois (phén. mlš [h]krsym). De Mari aux Phéniciens de Kition en passant par Ougarit." *SMEA* 36:113-123.
- Bottéro, J. 1956. *Archives royales de Mari 7. Textes administratifs de la salle 110. ARM. Planches 7. Textes cunéiformes du Louvre 28*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Bottéro, J. 1957. *Textes économiques et administratifs. ARM VII*. Paris: Impr. Nationale.
- Bottéro, J. 1992. *Mesopotamia. Writing, Reasoning, and the Gods*. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Boulotis, Ch. 2008. "From mythical Minos to the search for Cretan kingship." Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*, επιμ. M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, 44-55. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Boyer, G. 1957. *Textes juridiques et administratifs. ARM VIII*. Paris: Geuthner.
- Bradley, R. 2000. *An archaeology of natural places*. London; New York: Routledge.
- Branigan, K. 1966. "Byblite daggers in Cyprus and Crete." *AJA* 70:123-126.
- Branigan, K. 1967α. "Further light on Prehistoric Relations between Crete and Syria." *AJA* 71:117-121.

- Branigan, K. 1967β. "The Early Bronze Age daggers of Crete." *BSA* 62:211-239.
- Branigan, K. 1970α. *The Foundations of Palatial Crete. A survey of Crete in the Early Bronze Age*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Branigan, K. 1970β. *The tombs of Mesará: a study of funerary architecture and ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London: Duckworth.
- Branigan, K. 1974. *Aegean metal work of the Early and Middle Bronze Age*. Oxford.
- Branigan, K. 1987. "The Economic Role of the First Palaces." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 245-8. Stockholm: Göteborg.
- Branigan, K. 1988. *Pre-Palatial. The Foundations of Palatial Crete. A survey of Crete in the Early Bronze Age*. Amsterdam.
- Branigan, K. 1989. "Minoan foreign relations in transition." *Aegaeum* 3:65-71.
- Branigan, K. 2010. "The Late Prepalatial resurrected." Στο *Cretan offerings: studies in honour of Peter Warren*, επιμ. O. Krzyszkowska, 25-31. London: British School Of Athens.
- Broodbank, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bry, P. 2002. "Les freintes développées au cours du processus de fabrication liés à l'or et à l'argent à Mari: propositions d'interprétation des tablettes M.15192+15236 et ARM XXIV 146." Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U. 7. Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 483-496. Paris: SEPOA.
- Buchanan, B. 1972. "An extraordinary seal impression of the Third Dynasty of Ur." *JNES* 31:96-101.
- Burke, M.L. 1964. "Lettres de Numušda-Nahrâri et de trois autres correspondants à Idiniatum." *Syria* 41:67-103.
- Burkert, W. 1982. *Structure and history in Greek mythology and ritual*. Berkeley: University of California Press.
- Burns, B.E. 1999. *Import consumption in the Bronze Age Argolid (Greece): Effects of Mediterranean trade on Mycenaean Society*. The University of Michigan.
- Burns, B.E. 2010. "Trade." Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 291-304. New York: Oxford University Press.
- Butterlin, P. 2008. "Le Quartier L de Mari: Stratigraphie et évolution de bâti." Στο *Proceedings of the 4th ICAANE, 29 March-3 April 2004, Freie, Universität Berlin*, vol 2: *Social and Cultural Transformation: The Archaeology of*

- Cultural Periods and Dark Ages Excavation Reports*, επιμ. H. Kühne, R.M. Czichon και F. Janoscha Kreppner, 293-300. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Butterlin, P. 2011. “Pierres dressées, bétyles, urbanisme et espace religieux à Mari: nouvelles recherches au "massif rouge".” Στο *Pierres levées, stèles anthropomorphes et dolmens. Standing stones, anthropomorphic stelae and dolmens. BAR: International series*, 2317, επιμ. T. Steimer-Herbet, 89-102. Oxford.
- Butterlin, P. 2016. “Mémoires de Mari, une ville perdue, un site dévasté, un chantier immense.” Στο *La Syrie et le desastre archeologique du Proche-Orient. «Palmyre cite martyre»*, επιμ. M. Al-Maqdissi και E. Ishaq, 135-138. Beirouth.
- Butterlin, P. και C. Lecompte. 2014. “Mari, ni Est, ni Ouest, et les statuettes de la cachette du temple du ‘Seigneur du Pays’.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 2. επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer, και A. Cavigneaux, 605-628. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Cadelli, D. 1994. “Lieux boisés et bois coupés, textes no 86 à no 89.” Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 159-173. Paris: SEPOA.
- Cadogan, G. 1983. “Early Minoan and Middle Minoan Chronology.” *AJA* 87:507-518.
- Cadogan, G. 1986. “Why was Crete different?” Στο *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, επιμ. G. Cadogan, 153-171. Leiden: Brill.
- Cameron, M.A.S. 1968. “Unpublished paintings from the ‘House of Frescoes’ at Knossos.” *BSA* 63:1-31.
- Catling, H.W. και V. Karageorghis. 1960. “Minoica in Cyprus.” *BSA* 55:109-127.
- Caubet, A. 1982. “Ras Shamra et la Crète.” Στο *La Syrie au Bronze Récent. Recueil publié à l'occasion du cinquantenaire de la découverte d'Ougarit-Ras Shamra. Extraits de la XXVIIe Rencontre assyriologique internationale. Paris, juillet 1980*, επιμ. M. Yon, A. Caubet και P. Bordreuil, 17-22. Editions Recherche sur les civilisations. Mémoires 15. Paris.
- Cavigneaux, A. 2014. “Nouveaux textes de Mari Ville II (campagnes 1998 à 2007).” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*. Tome 1. επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 291-340. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Chadwick, J. 1959. “Minoan Linear A: a provisional balance Sheet.” *Antiquity* 33:269-278.

- Chapin, A.P. και M.C. Shaw. 2006. "The frescoes from the House of the Frescoes at Knossos: A reconsideration of their architectural context and a new reconstitution of the Crocus Panel." *BSA* 101:56-88.
- Chapin, A.P. και M.C. Shaw. 2010. "Frescoes." Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 223-236. Oxford University Press.
- Chapoutier, F. και J. Charbonneaux. 1928. *Fouilles exécutées à Mallia, premier rapport. EtCret I*. Paris: Paul Geuthner.
- Charpin, D. 1983. "Un inventaire général des trésors du palais de Mari." Στο *Mari 2*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 211-214. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Charpin, D. 1984. "Nouveaux documents du bureau de l'huile à l'époque Assyrienne." Στο *Mari 3*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 83-126. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Charpin, D. 1987. "Nouveaux documents du bureau de l'huile (suite)." Στο *Mari 5*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 597-599. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Charpin, D. 1992. "Les champions, la meule et le fleuve. Ou Le rachat du terroir de Puzuran au roi d'Esunna par le roi de Mari Yahdun-Lim." Στο *Florilegium marianum. Mémoires de N.A.B.U. I. recueil d'études en l'honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 29-38. Paris: SEPOA.
- Charpin, D. 2001. "L'archivage des tablettes dans le palais de Mari." Στο *Veenhof Anniversary Volume: studies presented to Klaas R. Veenhof on the occasion of his sixty-fifth birthday*, επιμ. S. Wilfred Hugo van, 13-30. Leiden, Netherlands, Instituut voor het Nabije Oosten.
- Charpin, D. 2005. "Données nouvelles sur la vie économique et sociale de l'époque paléobabylonienne." *Orientalia* 74:409-421.
- Charpin, D. 2012. "'Temple-palais' et chapelles palatiales en Syrie aux troisième et deuxième millénaires av. J.-C." *RAssyr* 106:73-82.
- Charpin, D. και J.M. Durand 1983. "A propos des archives de Sumu-Yamam." Στο *Mari 2*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 117-121. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Charpin, D. και J.M. Durand 1987. "Tablettes Présargoniques de Mari." Στο *Mari 5*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 65-128. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Charpin, D., F. Joannès, S. Lackenbacher, και B. Lafont. 1988. *Archives épistolaires de Mari I/2. ARM 26 vol 2*. Paris: Recherche sur les civilisations.
- Cherry, J.F. 1983. "Evolution, revolution, and the origins of complex society in Minoan Crete." Στο *Minoan Society. Proceedings of The Cambridge*

- Colloquium 1981*, επιμ. O. Krzyszkowska και L. Nixon, 33-45. Bristol: Bristol Classical Press.
- Cherry, J.F. 1986. "Politics and palaces: some problems in Minoan state formation." Στο *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, επιμ. C. Renfrew, J.F. Cherry, 19-45. Cambridge University Press.
- Cherry, J.F. 2010, "Sorting out Crete's Prepalatial off-island interactions". Στο *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, επιμ. W.A. Parkinson και M.L. Galaty, 107-140. Santa Fe: School for Advanced Research Press.
- Chi, J.Y. 2017. *Restoring the Minoans: Sir Arthur Evans and Elizabeth Price*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Christakis, K.S. 2004. "Palatial economy and storage in Late Bronze Age Knossos." Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 299-309. London: British School at Athens.
- Christie J.J. 2016. "Akhenaten's Amarna in New Kingdom Egypt: Relations of Landscape and Ideology." Στο *Political Landscapes of Capital Cities*, University Press of Colorado, επιμ. J.J. Christie, J. Bogdanović και E., 25-64. Guzmán University Press of Colorado.
- Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine-dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. BAR-IS 591. Oxford: BAR.
- Cline, E.H. 1995α. " 'My Brother, my Son': Rulership and trade between the LBA Aegean, Egypt and the Near East." Στο *The role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America New Orleans, Louisiana 28 December 1992* επιμ. P. Rehak. *Aegaeum* 11:143-150.
- Cline, E.H. 1995β. "Tinker, tailor, soldier, sailor: Minoans and Mycenaeans abroad." *Aegaeum* 12 vol. I:265-283.
- Cline, E.H. 1999. "The nature of the economic relations of Crete with Egypt and the Near East during the late bronze age." Στο *From Minoan farmers to Roman traders. Sidelights on the economy of ancient Crete*, επιμ. L. Shaler, J. Cowey, O. Hoover, 115-144. Stuttgart: Steiner.
- Cluzan, S. και C. Lecompte. 2014. "Le nu-banda Ebiḥ-II. Nouvelles perspectives historiques." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 2, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 629-673. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).

- Cluzan, S. και C. Lecompte, 2016, “Les sceaux d’Isqi-Mari. Nouvelles perspectives sur l’ ideologie royale et la chronologie de Mari ” Στο *Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 36. Mille et une empreintes: un Alsacien en Orient: melanges en l’honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, επιμ. J. Patrier, Ph. Quenet και P. Butterlin, 109-125. Turnhout: Brepols.
- Colburn, C.S. 2008α. “Exotica and the Early Minoan elite: Eastern imports in Prepalatial Crete.” *AJA* 112:203-224.
- Colburn, C.S. 2008β. “Exotica and the body in the Minoan and Mycenaean Worlds.” Στο *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, 1, επιμ. C.S. Colburn και M.K. Heyn, 13-47. Newcastle, UK: Cambridge Scholars Pub.
- Colburn, C.S. 2012. “Bodily adornment in the Early Bronze Age Aegean and Near East.” Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch, R. Laffineur. *Aegaeum* 33:369-378.
- Colburn, C.S. και M.K. Heyn. 2008. “Bodily adornment and Identity.” Στο *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, 1, επιμ. C.S. Colburn και M.K. Heyn, 1-12. Newcastle, UK: Cambridge Scholars Pub.
- Collon, D. 1990. *Near Eastern seals*. Berkeley: University of California Press, London: British Museum.
- Collon, D. 1994. “Bull-Leaping in Syria.” *ĀgLev* 4:81-85.
- Connan, J. και O. Deschesne. 2007. “Le bitume à Mari.” Στο *Akh Purattim-les rives de l’Euphrate. Memoires d’archéologie et d’histoire régionals interdisciplinaires 1*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, Lombard, 165-206. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Constantinidis, D. 2014. “Physis and Space: Aegean Bronze Age Depictions and their Architectural Context.” Στο *Physis: l’environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique; actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d’histoire de l’Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont. *Aegaeum* 37: 459-463.
- Contenau, G. 1947. *Manuel d’ Archéologie orientale depuis les origins jusqu’ à l’ époque d’ Alexandre*, tome IV. *Les decouvertes archéologiques de 1930-1939*. Paris: Picard.
- Crooks, S., C.J. Tully και L.A. Hitchcock. 2016. “Numinous Tree and Stone. Re-animating the Minoan landscape.” Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology*,

- Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vien*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:157-168.
- Crowley, J.L. 1989. *The Aegean and the East: an investigation into the transference of artistic motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age*. Jonsered: Aström.
- Crowley, J.L. 1998. "Iconography and interconnections." Στο *The Aegean and the Orient in the second millenium: proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline. *Aegaeum* 18:171-182.
- Crowley, J.L. 2014. "Images of the earth in Aegean art." Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique; actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont. *Aegaeum* 37:465-469.
- Cucuzza, N. 2011. "Minoan 'Theatral Areas' ." Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (10ο: 2006: Χανιά, Ελλάς) Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006* Τ. Α2, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης και Ε.Γ. Καψωμένος, 155-170. Χανιά : Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Cunningham, T. 2017. "Best Laid Plans. An Archaeology of Architectural Anomalies in Bronze Age Crete." Στο *Minoan architecture and urbanism: new perspectives on an ancient built environment*, επιμ. Q. Letesson και C. Knappet, 31-56. Oxford: Oxford University.
- Dalley, S. 1989. *Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh, and others*. Oxford University Press.
- Danthine, H. 1937. *Le palmier-dattier et les arbres sacrés dans l' iconographie de l' Asie occidentale ancienne*. Paris: Paul Geuthner.
- Davaras, C. 1975. "Early Minoan Jewellery from Mochlos." *BSA* 70:101-114.
- Davaras, C. 1976. *Guide to Cretan Antiquities*. Park Ridge, N.J.: Noyes Press.
- Davis, E.N. 1987. "The Knossos miniature frescoes and the function of the Central Courts." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 157-161. Stockholm: Göteborg.
- Dawkins, R.M. 1904-1905. "Excavations at palaikastro. IV." *BSA* 11:258-292.
- Delaporte, L. 1920. *Catalogue des cylindres orientaux. Cachets et pierres gravées du Musée du Louvre*. Paris: Librairie Hachette.
- Dessenne, A. 1957. *Le Sphinx. Étude iconographique*. Paris: E. de Boccard.

- Detournay, B., J.-C. Poursat και F. Vandenaabeele. 1980. *Fouilles exécutées à Mallia: Le Quartier Mu II. EtCret XXVI*. Paris: Paul Geuthner.
- Dever, W.G. 1995. "Palaces and temples in Canaan and ancient Israel." στο *Civilisations of the Ancient Near East*, vol I, επιμ. J.M. Sasson, 605-614. New York: Scribner.
- Diamant, S. και J. Rutter. 1969. "Horned objects in Anatolia and the Near East and Possible Connexions with the Minoan 'Horns of Consacration'." *AnSt* XIX:147-177.
- Dickinson, O.T. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diedrich, M., O. Loretz και W. Mayer 1989. "Sikkanum 'Baetyle'." *UF* 21:133-139.
- Dolce, R. 2014. "The Language of Kingship at Mari and Ebla in the Third Millennium BC: A Comparative Approach." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 183-206. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Dossin, G. 1939. "Les archives économiques du palais de Mari." *Syria* 20:97-113.
- Dossin, G. 1946. *Correspondance de Šamši-Addu et de ses fils*. ARM I. Paris: Imprimerie Nationale.
- Dossin, G. 1950. "Le Panthéon de Mari." Στο *Studia mariana*, επιμ. M.-Th. Barrelet, G. Dossin, Ch.-F. Jean, J.R. Kupper και A. Parrot, 41-50. Leiden: E.J. Brill.
- Dossin, G. 1951. *Correspondance de Šamši-Addu et de ses fils (suite)*. ARM IV. Paris: Imprimerie Nationale.
- Dossin, G. 1952. *Correspondance de Iasmah-Addu*. ARM V. Paris: Impr. Nationale.
- Dossin, G. 1967. *Correspondance feminine*. ARM X. Musée du Louvre. Paris: P. Geuthner.
- Dossin, G., 1970. "La route de l'étain en mesopotamie au temps de Zimri-Lim." *RAssyr* 64:97-106.
- Dossin, G. 1983α. "Le royaume de Qatna au XVIIIe siècle avant notre ère d'après les archives royales de Mari." Στο *Akkadica Supplementum I, Recueil Georges Dossin: Mélanges d'Assyriologie (1934-1959)*, επιμ. G. Dossin, 320-328. Leuven: Peeters.
- Dossin, G. 1983β. "Les archives économiques du Palais de Mari." Στο *Akkadica Supplementum I, Recueil Georges Dossin: Mélanges d'Assyriologie (1934-1959)*, επιμ. G. Dossin, 133-149. Leuven: Peeters.

- Dossin, G. 1983γ. “Un rituel du culte d’ Ištār provenant de Mari.” Στο *Akkadica Supplementum I, Recueil Georges Dossin: Mélanges d’Assyriologie (1934-1959)*, επιμ. G. Dossin, 202-214. Leuven: Peeters.
- Dossin, G., J. Bottéro, M. Birot, M. Lurton-Burke, J.R. Kupper και A. Finet. 1964. *Textes divers: offerts à André Parrot à l’occasion du 30ème anniversaire de la découverte de Mari - transcrits, trad. et comment. ARM XIII*. Paris: P. Geuthner.
- Doumas, Ch. 1992. *The wall-paintings of Thera*. Athens: Thera Foundation.
- Driessen, J. και C.F. MacDonald. 1988. “The drainage system of the Domestic Quarter in the Palace at Knossos.” *BSA* 83:235-258.
- Driessen, J. και C.F. Macdonald. 1997. *The troubled island: Minoan Crete before and after the Santorini eruption. Aegaeum* 17. Liège Belgique: L’Université.
- Driessen, J. 1982. “The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: to be in Vogue in Late Minoan IA?” *ActaALov* 21:27-92.
- Driessen, J. 1990. *An early destruction in the Mycenaean palace at Knossos. A new interpretation of the excavation field-notes of the South-East Area of the West Wing*. Leuven: Katholieke Univ.
- Driessen, J. 1995. “Some observations on the modification of the access systems of Minoan Palaces.” *AeA* 2:67-85.
- Driessen, J. 1997, “Le Palais de Cnossos au MR II-III: Combien de destructions?” Στο *La Crète mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l’ École française d’ Athènes, 26-28 Mars 1991*, επιμ. J. Driessen, A. Farnoux. *BCH suppl.* 30:113-134.
- Driessen, J. 2000. *The scribes of the Room of the Chariot Tablets at Knossos. Interdisciplinary approach to the Study of a Linear B deposit. Suplementos a Minos* num 15. Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca.
- Driessen, J. 2002. “The King must die.” Στο *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop “Crete of the hundred Palaces?” held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur. *Aegaeum* 23:1-13.
- Driessen, J. 2003. “The Court Compounds of Minoan Crete: Royal Palaces or Ceremonial Centers?” Στο *Athena Review. Quarterly Journal of Archaeology, History and Exploration*, vol. 3 no 3., 57-61. Westport CT: Athena Publications.
- Driessen, J. 2004. “The Central Court of the Palace at Knossos.” Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of*

- Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 75-82. London: British School at Athens.
- Driessen, J. 2005. "On the use of upper floors in Minoan neopalatial architecture." *Aegaeum* 26:83-88.
- Driessen, J. 2007. "IIB or not IIB: On the beginnings of Minoan Monument Building." Στο *Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the BA Near East and Aegean. Proceedings of the international conference Power and Architecture organized by the Katholieke Universiteit Leuven, the Université Catholique de Louvain and the Westfälische Wilhelms-Universität Münster on the 21st and 22nd of November 2002*, επιμ. J. Bretschneider, J. Driessen και K. Van Lerberghe, 73-92. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, Leuven-Paris-Dudley, MA.
- Duhoux, Y. 1988. "Les contacts entre Mycéniens et barbares d'après le vocabulaire du linéaire B". *Minos* 23:75-84.
- Duhoux, Y. 2003, *Des Minoens en Égypte? «Keftiou» et «les îles au milieu du Grand Vert»*. Université Catholique de Louvain. Institut Orientaliste Louvain-la-Neuve.
- Duhoux, Y. 2017. "Is there anything like a Cypro-Minoan 3 script?". Στο *Understanding Relations Between Scripts: The Aegean Writing Systems*, επιμ. P.M. Steele, 162-179. Oxford/ Philadelphia: Oxbow Books.
- Dunand, M. 1939. *Fouilles de Byblos I*. Paris: Paul Geuthner.
- Duponchel, D. 1997. "Les comptes d'huile du palais de Mari datés de l'année de Kahat." Στο *Florilegium marianum III: Mémoires de N.A.B.U. 4. recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 201-262. Paris: SEPOA.
- Durand, J.-M. και J.-Cl. Margueron. 1980. "La question du Harem royal dans le Palais de Mari." *JSav* 4:253-280.
- Durand, J.-M. 1982. "Relectures de ARM VIII: I. Collations." Στο *Mari 1*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 91-135. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1983α. "Relectures de ARMT VIII, II: ARMT VIII 89 et les travail du métal à Mari." Στο *Mari 2*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 123-139. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1983β. *Textes administratifs des salles 134 et 160 du palais de Mari. ARM XXI*. Paris: P.Geuthner.
- Durand, J.-M. 1984. "Trois études sur Mari." Στο *Mari 3*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 127-179. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.

- Durand, J.-M. 1985α. “Les dames du palais de Mari.” Στο *Mari* 4, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 385-436. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1985β. “La culte des betyles en Syrie.” Στο *Miscellanea babylonica. Mélanges offerts à Maurice Birot*, επιμ. J.-M. Durand και J.-R. Kupper, 79-84. Paris: Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1987. “L’ organization de l’ espace dans le Palais de Mari: le temoignage des textes.” Στο *Le Système Palatial en Orient, en Grèce et à Rome, actes du colloque du Strasbourg 19-22 juin 1985*, επιμ. E. Levy, 39-110. Strasbourg.
- Durand, J.-M. 1988. *Archives épistolaires de Mari I/1. ARM 26 vol 1*. Paris: Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1990α. “La cité-état d’ Imâr à l’ époque des rois de Mari.” Στο *Mari* 6, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 39-92. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1990β. “Le sel à Mari (II): les salines sur les bords du Habur.” Στο *Mari* 6, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 629-634. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Durand, J.-M. 1992. “Espionnage et guerre froide: la fin de Mari.” Στο *Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d’études en l’honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 39-52. Paris: SEPOA.
- Durand, J.-M. 1994. “Administrateurs de Qattunân, textes no 47 à no 71.” Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d’études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 83-114. Paris: SEPOA.
- Durand, J.-M. 1997. “Les rituels de Mari.” Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d’études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 19-78. Paris: SEPOA.
- Durand, J.-M. 1999. “La façade occidentale du Proche-Orient d’après les textes de Mari.” Στο *L’ acrobate au taureau: les découvertes de Tell el-Dab’a (Égypte) et l’archéologie de la Méditerranée orientale (1800-1400 av. J.-C.): actes du colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel le 3 décembre 1994*, επιμ. A. Caubet, 149-164. Paris: la Documentation française.
- Durand, J.-M. 2005. *Le culte des pierres et les monuments commémoratifs en Syrie amorrite*. Στο *Florilegium marianum VIII. Mémoires de N.A.B.U. 9.*, επιμ. J.-M. Durand. Paris: SEPOA.
- Durand, J.-M. 2008. “La religion Amorrite en Syrie à l’ époque des Archives de Mari.” Στο *Orientalia Lovaniensia Analecta 162. Mythologie et religion des Sémites Oxidentaux, vol. 1: Ébla, Mari*, επιμ. G. Del Olmo Lete, 163-708. Leuven, Paris, Dudley, MA.

- Durand, J.-M. 2013. “L’usage de la couleur dans le monde mésopotamien.” Στο *Comptes Rendus des Séances de l’Année. Académie des inscriptions et belles-lettres* 157 t.1:15-27. Paris: Diffusion de Boccard.
- Dussaud, R. 1937 “L’ influence orientale en Crete.” *Syria* 17:233-234.
- Eder, B., και R. Jung. 2015. “›Unus pro omnibus, omnes pro uno‹: The Mycenaean Palace System.” Στο *Tradition and innovation in the Mycenaean palatial polities. Proceedings of an international symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna, 1-2 March, 2013*, επιμ. J. Weilharter, και F. Ruppenstein, 113–40. Mykenische Studien 34. Wien. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Efstratiou, N., A. Karetsou και M. Ntinou. 2013. *The neolithic settlement of Knossos in Crete: new evidence for the early occupation of Crete and the Aegean islands*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Eidem, J. 1992. “Un "présent honorifique".” στο *Στο Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d’études en l’honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 53-60. Paris: SEPOA.
- Emery-Barbier, A. 2007. “Les restes végétaux à Mari.” Στο *Akh Purattim, les rives de l’Euphrate. Mémoires d’archéologie et d’histoire régionales interdisciplinaires* 1, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Lombard, 207-213. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Englund, R.K. 1991. “Hard work – where will it get you? Labour management in Ur III Mesopotamia.” *JNES* 50:255-280.
- Evans, A.J. 1900. “Knossos. Summary report of the Excavations I. The Palace.” *BSA* 6:3-148.
- Evans, A.J. 1902. *The Mycenaean tree and Pillar cult, and it’s Mediterranean relations*. London: Macmillan and co., limited.
- Evans, A.J. 1921. *The palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, vol I, London: Macmillan.
- Evans, A.J. 1928. *The palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, vol II, London: Macmillan.
- Evans, A.J. 1930. *The palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, vol III, London: Macmillan.
- Evans, A.J. 1931. *The earlier religion of Greece in the light of Cretan discoveries*. London: Macmillan and co., limited.

- Evans, A.J. 1935. *The palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, vol IV, London: Macmillan.
- Evans, J.M. 2009. "The Mitanni state." Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 194-196. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Evely, D. και Z. Stos. 2004. "Aspects of Late Minoan metallurgy at Knossos." Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 267-272. London: British School at Athens.
- Finley, M. 1957. "The Mycenaean tablets and economic history." Στο *Economic History Review* 10:128-141.
- Fleming, D.E. 2004. *Democracy's Ancient Ancestors: Mari and Early Collective Governance*. Cambridge University Press.
- Foster, B.R. 1987. "Late Bronze Age Palace Economy: a view from the East." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 11-16. Stockholm: Göteborg.
- Foster, K.P. 1979. *Aegean Faience of the Bronze Age*. New Haven and London Yale University Press.
- Foster, K.P. 2014. "Fur and feathers in Aegean art." Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique; actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont. *Aegaeum* 37:217-226.
- Frankfort, H. 1936-37. "Notes on the Cretan Griffin." *BSA* 37:106-122.
- Frankfort, H. 1939. *Cylinder Seals. A documentary essay on the Art and Religion of the ancient Near East*. London: Macmillan.
- Frankfort, H. 1969. *The art and architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth. Middlesex: Penguin Books.
- Frayne, D. 1993. *Sargonic and Gutian periods: 2334-2113 BC. The Royal inscriptions of Mesopotamia, Early periods*. Toronto: University of Toronto.
- Frazer, J.G. 1911-15. *The Golden Bough: a study in magic and religion*. New York: St. Martins's Press.
- Furumark, A. 1965 "Gods of Ancient Crete." *OpAth* VI:85-98.

- Galanakis, Y., E. Tsitsa και U. Günkel-Maschek. 2017. "The power of images: Re-examining the wall paintings from the Throne Room at Knossos." *BSA* 112:47-98.
- Gates, M.-H. 1984. "The Palace of Zimri-Lim at Mari." *BibAr* 47:70-87.
- Gelb, I.J. 1965. "The Ancient Mesopotamian Ration System." *JNES* 24:230-243.
- Gelb, I.J. 1992. "Mari and the Kish civilization." Στο *Mari in retrospect. Fifty years of Mari and Mari Studies*, επιμ. G.D. Young, 121-202. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Gemi-Iordanou, E. 2014. "The Meaning of Flowers: Symbolism and Interpretation of Flower Iconography in Minoan Art." Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique ; actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont. *Aegaeum* 37:485-486.
- German, S.C. 2005. *Performance, power and the art of the Aegean Bronze Age*. Oxford: Archaeopress.
- Gesell, G.C. 1985. *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete*. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Gesell, G.C. 1987. "The Minoan Palace and Public Cult." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 123-128. Stockholm: Göteborg.
- Gill, M.A.V., W. Müller, I. Pini και N. Platon. 2002. *Iraklion, Archäologisches Museum. Die Siegelabdrücke von Knossos, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen. CMS II, 8.1*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Gimaltzidis, S. 2016. "The tree of Life: The materiality of a ritual symbol in space and time." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:515-519.
- Gitin, S. 2010. "Philistines in the books of Kings " Στο *The books of Kings: sources, composition, historiography and reception*, επιμ. A. Lemaire και B. Halpern, 301-364. Leiden.
- Goff, B.L. 1956. "The rôle of amulets in Mesopotamian ritual texts." *JWCI* 19:1-39.
- Goodison, L. 1989. *Death, Women and the Sun: Symbolism of regeneration in early Aegean religion*. Wiley.

- Goodison, L. 2001. "From Tholos Tombs to Throne Room: Perceptions of the Sun in Minoan Ritual." Στο *Potnia. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg. *Aegaeum* 22:77-87.
- Goodison, L. 2009. " 'Why all this about Oak or Stone?': Trees and Boulders in Minoan Religion." Στο *Archaeologies of cult: essays on ritual and cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, επιμ. A. D'Agata και A. Van de Moortel, 51-57. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Gordon, C.H. 1966α. *Ugarit and Minoan Crete: the bearing of their texts on the origins of Western culture*. New York: W.W. Norton.
- Gordon, C.H. 1966β. *Evidence for the Minoan Language*. Ventnor Publishers. Ventnor N.J.
- Grace, V.R. 1940. "A Cypriote tomb and Minoan evidence for its date." *AJA* 44:10-52.
- Graham, J.W. 1959. "The Residential Quarter of the Minoan Palace." *AJA* 63:47-52.
- Graham, J.W. 1964, "The relation of the Minoan Palaces to the Near Eastern Palaces of the Second Millennium". Στο *Mycenaean Studies*, επιμ. Bennett E.L., 195-215. Madison.
- Graham, J.W. 1979. "Further notes on Minoan palace architecture: 1. West magazine and upper halls at Knossos and Malia. 2. Access to, and use of, Minoan palace roofs." *AJA* 83:49-69.
- Graham, J.W. 1987. *The Palaces of Crete*. Princeton, New Jersey: University Press.
- Greco, A. 2012. "The background of Mycenaean fashion. A comparison between Near Eastern and Knossos documents on sheep husbandry." Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch, R. Laffineur. *Aegaeum* 33:271-278.
- Guichard, M. 1997. "Le sel à Mari -III- : les lieux du sel." Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 167-200. Paris: SEPOA.
- Guichard, M. 1999. "Les mentions de la Crète à Mari." Στο *L' acrobate au taureau: les découvertes de Tell el-Dab'a (Égypte) et l'archéologie de la Méditerranée orientale (1800-1400 av. J.-C.): actes du colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel le 3 décembre 1994*, επιμ. A. Caubet, 165-177. Paris: la Documentation française.
- Guillot, I. 1997. "Les gouverneurs de Qattunân: nouveaux textes." Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d'études à la mémoire de*

- Marie-Thérèse Barrelet, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 271-290. Paris: SEPOA.
- Günkel-Maschek, U. 2016. "Establishing the Minoan 'Enthroned goddess' in the Neopalatial period: Images, architecture and elitist ambition." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:255-264.
- Hägg, R. 1987. "On the reconstruction of the West Façade of the palace of Knossos." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 129-133. Stockholm: Göteborg.
- Hall, H.R. 1928. *La sculpture Babylonienne et Assyrienne au British Museum*. Paris: G. Van Oest.
- Hallager, E. 1987α. "The Knossos roundels: Introductions." *BSA* 82:55-70.
- Hallager, E. 1987β. "A 'Harvest Festival Room' in the Minoan Palaces? An architectural study of the Pillar Crypt Area at Knossos". Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 169-177. Stockholm: Göteborg.
- Halstead, P. 1990-1. "Lost Sheep? On the Linear B Evidence for Breeding Flocks at Mycenaean Knossos and Pylos." *Minos* 25-26:343-365.
- Halstead, P. 1996-7. "Linear B evidence for the management of sheep breeding in Knossos: Production targets and deficits in the KN D1(1) and Do sets." *Minos* 31-32:187-99.
- Halstead, P. 1998-9. "Texts bones and herders: Approaches to animal husbandry in Late Bronze Age Greece." *Minos* 33-4:149-189.
- Halstead, P. 2007. "Toward a model of mycenaean palatial mobilization." Στο *Rethinking Mycenaean Palaces II. Revised and expanded second edition*, επιμ. M.L. Galaty και W.A. Parkinson, 66-73. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California.
- Hamilakis, Y. 2002. "Too many chiefs?: Factional competition in Neopalatial Crete." Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop "Crete of the hundred palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep και R. Laffineur. *Aegaeum* 23:179-199.
- Hankey, V. 1970-71. "Mycenaean trade with the south-eastern Mediterranean." Στο *Melanges de l'Université Saint-Joseph* 46:11-30.

- Hankey, V. 1973. "Late Minoan finds in the south-eastern Mediterranean." Στο *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τόμος Α', Προϊστορικοί και Αρχαίοι Χρόνοι*, 104-110. Αθήνα.
- Harold, R.C. 1970. "The paleoecology of south central Anatolia at the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene." *AntSt* 20:119-137.
- Hart, C. 2016. "Rosette motif as a means of non-verbal communication. A case study – rosette motif's association with solar motif." Στο *Proceedings of the 9th ICAANE, 9-13 June 2014, Basel*. Vol. 1, επιμ. R.A. Stucky, O. Kaelin και H.-P. Mathys, 125-135. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Haussoulier, B. 1880. "Vases peints archaïques découverts à Knossos (Crète)." *BCH* 4:124-127.
- Hayson, M. 2018. "The find contexts of Knossian Relief wall paintings. Some ramifications" στο *Tracing Technoscapes. The production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Becker, J. Jungfleisch και C. von Rüden, 253-278. Leiden: Sidestone Press.
- Heimpel, W. 2000. "Observations on the royal letters from Mari." *Orientalia* 69:88-104.
- Heimpel, W. 2003. *Letters to the King of Mari: a new translation, with historical introduction, notes, and commentary. Mesopotamian civilizations 12*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Helms, M.W. 1993. *Kraft and the Kingly Ideal: Art, trade, and power*. Austin: University of Texas Press.
- Heltzer, M. 1989. "The Trade of Crete and Cyprus with Syria and Mesopotamia and their eastern tin-sources in the XVIII-XVII century B.C." *Minos* 24:7-27.
- Herhenson, C.R. 2011. "Social hierarchy in the architecture of Prepalatial Minoan settlements." Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (10ο: 2006: Χανιά, Ελλάς) Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Τ.Α2, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης και Ε.Γ. Καψωμένος, 67-84. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Hickman, J. 2008. *Gold Before the Palaces: Crafting jewelry and Social Identity in Minoan Crete*. Ann Arbor: UMI.
- Hickman, J. 2012. "Gold and silver jewelry production in Prepalatial Crete." Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch, R. Laffineur. *Aegaeum* 33: 523-529.

- Higgins, R.A., 1980, *Greek and Roman jewellery*. Berkeley: University of California Press.
- Hiller, S. 1999. “Egyptian elements on the Hagia Triada sarcophagus.” Στο *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th year*, επιμ. P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur και W.-D. Niemeier. *Aegaeum* 20: 361-369.
- Hirsch, E.S. 1977. *Painted decoration on the floors of Bronze Age structures on Crete and the Greek Mainland. SIMA vol. 53*, Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Hitchcock, L.A. 2000. *Minoan Architecture. A contextual analysis*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Hitchcock, L.A. 2003. “Understanding the Minoan Palaces.” Στο *Athena Review. Quarterly Journal of Archaeology, History and Exploration*, vol. 3 no 3., 27-35. Westport CT: Athena Publications.
- Hitchcock L.A., 2005, “ ‘Who will personally invite a foreigner, unless he is a craftsman?’: Exploring Interconnections in Aegean and Levantine Architecture.” Στο *Emporia. Aegeans in the central and eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14 - 18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco. *Aegeum* 25:691-69.
- Hitchcock, L.A. 2008. “ ‘Do you see a man skillful in his work? He will stand before kings’: Interpreting the spread of architectural influences in the Bronze Age East Mediterranean.” *AncWestEast* 7:17-49.
- Hitchcock, L.A. 2011. “Monumentalizing hierarchy the significance of architecture in the emergence of complexity on Minoan Crete.” Στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης, και Ε.Γ. Καψωμένος, 85-102. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Hitchcock, L.A. 2012. “Dressed to impress: Architectural adornment as an exotic marker of elite identity in the Eastern Mediterranean.” *Aegaeum* 33:663-672.
- Hitchcock, L.A. και A.M. Maeir. 2016. “Pulp fiction: the sea peoples and the study of 'Mycenaean' archaeology in Philistia”. Στο *RA-PI-NE-U: studies on the Mycenaean world offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, επιμ. J. Driessen, 145-155. Louvain-La-Neuve: UCL Presses Universitaires de Louvain.
- Hitchcock, L.A., A.M. Maeir, A. Dagan. 2016. “Entangling Aegean ritual in Philistine culture”. Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*. επιμ. E. Alram-Stern, F.

- Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weihartner. *Aegeum* 39:519-525.
- Hood, S. και W. Taylor. 1981. *The Bronze Age Palace at Knossos. Plan and Sections*. Suppl.vol no 13. Athens: British School at Athens.
- Hood, S. 1961. "The date of the Linear B tablets at Knossos." *Antiquity* 35:4-6.
- Hood, S. 1978. *The Arts in Prehistoric Greece*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Hood, S. 1987α. "A horned altar at Knossos?" Στο *Ειλαπινή: τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, επιμ. Λ. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού και Ν. Γιανναδάκης, 355-358. Ηράκλειον: Vikelaiia Dēmotikē Vibliothēkē.
- Hood, S. 1987β. "An early British interest in Knossos." *BSA* 82:85-94.
- Hood, S. 1993. *Η Τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*, μετάφρ. Μ. Παντελίδου και Θ. Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Hood, S. 1995. "The minoan palace as residence of Gods and men". Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (7ο: 1991: Ρέθυμνο, Ελλάς) Πεπραγμένα του Ζ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου: Ρέθυμνο, 1991 Τ. 1, μερ. 1, 393-407*. Δήμος Ρεθύμνης, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.
- Hood, S. 2000. "Cretan fresco dates." Στο *The wall paintings of Thera: proceedings of the first international symposium: Petros M. Nomikos conference centre Thera, Hellas, 30. August-4 September 1997*, επιμ. S. Sherratt, 191-207. Athens: Thera Foundation.
- Hooke, S.H. 1953. *Babylonian and Assyrian religion*. Hutchinson's university library. World religions.
- Hult, G. 1983. "Bronze Age Ashlar masonry in the Eastern Mediterranean Cyprus, Ugarit and Neighbouring Regions." *SIMA LXVI*: 93-100.
- Hutchinson, R.W. 1962. *Prehistoric Crete*. Harmondsworth: Penguin
- Immerwahr, S.A. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. The Pennsylvania State University Press.
- Indelicato, S.D. 1984. "A new kouloura at Phaistos." *AJA* 88:229-230.
- Jacobsen, Th. 1943. "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia." *JNES* 2:159-172.
- Jacobsen, Th. 1976. *The treasures of darkness: a history of Mesopotamian religion*. New Haven: Yale University Press.
- James, E.O. 1966. *The Tree of Life: An archaeological study*. Leiden: E.J. Brill.
- Jean, Ch.F. 1941. *Lettres diverses. Transcrites et Traduites*. ARM II, Paris: Imprimerie Nationale.

- Joannès, F. 1994. “L'eau et la glace, textes no 75 à no 82.” Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 137-150. Paris: SEPOA. Paris: SEPOA.
- Joannès, F. 2002. “Lettres de généraux babyloniens.” Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U. 7. Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 169-194. Paris: SEPOA.
- Johnson, W. R. 1996. “Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations.” *JEA* 82:65-82.
- Kantor, H.J. 1947α. “The Aegean and Orient in the Second Millenium B.C.” *AJA* 60:1-103.
- Kantor, H.J. 1947β. “The shoulder ornament of Near Eastern lions.” *JNES* 6:250-274.
- Kantor, H.J. 1950. “A further comment on the shoulder ornament.” *JNES* 9:55-56.
- Kedler, J.M. 2009. “Royal gift exchange between Mycenae and Egypt: Olives as ‘Greeting gifts’ in the LBA Eastern Mediteranean.” *AJA* 113:339-352.
- Kemp, B.J. και R.S. Merrillees. 1980. *Minoan pottery in Second Millennium Egypt*. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Killen, J.T. 1964. “The wool industry of Crete in the Late bronze Age.” *BSA* 59:1-15.
- Killen, J.T. 1977. “The Knossos texts and the geography of Mycenaean Crete.” Στο *Mycenaean Geography. Proceedings of the Cambridge Colloquium, September 1976*, επιμ. J. Bintliff, 40-47. Cambridge: British Association for Mycenaean Studies.
- Killen, J.T. 1992-93. “The oxen’s names on the Knossos Ch tablets.” *Minos* 27-28:101-106.
- Killen, J.T., 2015α. “A problem in the Knossos Lc(I) (cloth) tablets.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol I, επιμ. M. Del Freo, 181-192. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015β. “Bronzeworking at Knossos and Pylos.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol II, επιμ. M. Del Freo, 504-616. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015γ. “Minoan woolgathering: a reply II”, στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol I, επιμ. M. Del Freo, 145-162. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015δ. “Notes on the Knossos saffron records.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol III, επιμ. M. Del Freo, 894-904. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.

- Killen, J.T. 2015ε. “Records of sheep and goats in Mycenaean Knossos and Pylos.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol II, επιμ. M. Del Freo, 610-620. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015στ. “Some further thoughts on ‘collectors’.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol II, επιμ. M. Del Freo, 649-662. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015ζ. “The Knossos Lc(I) tablets.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol I, επιμ. M. Del Freo, 215-246. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015η. “The Linear b tablets and economic history. Some problems.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol I, επιμ. M. Del Freo, 247-50. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015θ. “The role of the state in wheat and olive production in Mycenaean Crete.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol II, επιμ. Maurizio Del Freo, 702-707. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015ια. “Thebes sealings, Knossos tablets and Mycenaean state banquets.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol II, επιμ. M. Del Freo, 621-640. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015ιβ. “Two notes on the Knossos Ak tablets.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol I, επιμ. M. Del Freo, 163-180. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Killen, J.T. 2015ιγ. “Wheat, barley, flour, olives and figs on Linear B tablets.” Στο *Economy and administration in Mycenaean Greece: collected papers on Linear B*, vol III, επιμ. M. Del Freo, 851-872. Roma: CNR-Istituto di studi sul Mediterraneo antico.
- Kitchen, K.A. 1967. “Byblos, Egypt and Mari in the Early Second Millenium B.C.” *Orientalia* 36:39-54.
- Klima, J. 1967. “La vie sociale et économique à Mari.” Στο *La civilisation de Mari: XVe rencontre assyriologique internationale, organisée par le Groupe François Thureau-Dangin, Liège, 4-8 juillet 1966*, επιμ. J. R. Kupper, 39-50. Liège: Université de Liège.
- Knapp, A.B. 1995. “Island Cultures: Crete, Thera, Cyprus, Rhodes and Sardinia.” Στο *Civilizations of the Ancient Near East*, vol III, επιμ. J.M. Sasson, 1433-1449. New York: Scribner.

- Knapp, A.B. 1998. "Mediterranean Bronze Age Trade: distance, power and place." Στο *The Aegean and the Orient in the second millenium: proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline. *Aegaeum* 18:193-205.
- Koehl, R.B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta. Prehistory Monographs* 19. INSTAP Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania.
- Kontorli-Papadopoulou, L. 1996. *Aegean frescoes of religious character. SIMA* v.117. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Kopaniias, K. 2015α. "From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts." Στο *Ein Minoer im Exil. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolf-Dietrich Niemeier*, επιμ. D. Panagiotopoulos, I. Kaiser και O. Kouka, 211-222. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn. Habelt.
- Kopaniias, K. 2015β. "The King's Household, Royal Gifts and the International Trade in the Amarna Age." Στο *Kingship in Ancient Greece: from Agamemnon to Cleopatra. International Conference in honor of Pierre Carlier. Athens, 6 – 8 February 2014*, επιμ. E. Lévy. *Ktema*.40:27-34. Strasbourg. Université Marc Bloch de Strasbourg.
- Kopaniias, K. forthcoming. "Dowry, Kingship and the Assembly in Homer's Odyssey: a View from the Near East." Στο *Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη*, επιμ. Μ.Ι. Στεφανάκης.
- Kopcke, G. 1987. "The Cretan Palaces and Trade." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 255-9. Stockholm: Göteborg.
- Kramer, S.N. 1963. "Dilmun: Quest for Paradise". *Antiquity* XXXVII:111-115.
- Kramer, S.N. 1997. *Sumerian Mythology*. Originally published in 1944 by the American Philosophical Society.
- Krzyszowska, O. 1983. "Wealth and prosperity in Pre-palatial Crete: The case of ivory." Στο *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, επιμ. O. Krzyszowska και L. Nixon, 163-170. Bristol: Bristol Classical Press.
- Krzyszowska, O. 1988. "Ivory in the Aegean Bronze Age: elephant tusk or hippopotamus ivory?" *BSA* 83:209-234.
- Krzyszowska, O. 2005. *Aegean seals: an introduction*. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London.
- Krzyszowska, O. 2012. "Seals from the Petras cemetery: a preliminary overview". Στο *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, επιμ. Μ. Tsipopoulou, 145-156. Athens: The Danish Institute at Athens.

- Kuhrt, A. 2003. "Making history: Sargon of Agade and Cyrus the Great of Persia." Στο *A Persian perspective: Essays in memory of Heleen Sancisi-Weerdenburg*, επιμ. W. Henkelman και A. Kuhrt, 347-361. Leiden.
- Kupper, J.R. 1948. *Correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur de Terqa. ARM III*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Kupper, J.R. 1953. *Correspondance de Bahdi-Lim, préfet du palais de Mari. ARM VI*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Kupper, J.R. 1964. "Correspondance de Kibri-Dagan." *Syria* 41:105-116.
- Kupper, J.R. 1983. *Documents administratifs de la salle 135 du Palais de Mari. ARM XXII vol. II*. Paris: Ed. Recherche sur les civilisations.
- Kupper, J.R. 1998. *Lettres Royales du temps de Zimri-Lim. ARM XXVIII*. Paris: Ministère des Affaires Étrangères. Éditions Recherche sur les Civilisations.
- La Rosa, V. 2010. "'Rhytoid' digressions from the Mesara." *CretAnt* 11:23-43.
- Lacambre, D. 1997. "La gestion du bronze dans le palais de Mari: collations et joints à ARMT XXII." Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 91-123. Paris: SEPOA.
- Lacovara, P. και A. Winkels. 2018. "Malqata-The Painted Palace." Στο *Tracing Technoscapes. The Production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Becker, J. Jungfleisch και C. von Rüden, 149-172. Leiden.
- Lafont, B. 1987. "Les filles du roi de Mari.", Στο *La Femme dans le Proche-Orient antique: compte rendu de la XXXIIIe rencontre assyriologique internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*, επιμ. Durand J.M., 113-121. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
- Lafont, B. 1992α. "Messagers et ambassadeurs dans les archives de Mari." Στο *La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient ancien: actes de la XXXVIIIe Rencontre assyriologique internationale (Paris, 8-10 juillet 1991)* επιμ. D. Charpin και F. Joannès, 167-183. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Lafont, B. 1992β. "Nuit dramatique à Mari." Στο *Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d'études en l'honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 93-105. Paris: SEPOA.
- Lafont, B. 1997. "Techniques arboricoles à l'époque amorrite: transport et acclimatation de figuiers à Mari." Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 263-268. Paris: SEPOA.
- Lafont, B. 1999. "Sacrifices et rituels a Mari et dans la Bible." *RAssyr* 93:57-77.

- Lafont, B. 2002. “La correspondance de Mukannisum trouvée dans le palais de Mari: nouvelles pièces et essai d'évaluation.” Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U. 7. Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 373-412. Paris: SEPOA.
- Lambert, W.G. 1967. “The language of Mari.” Στο *La civilisation de Mari: XVe rencontre assyriologique internationale, organisée par le Groupe François Thureau-Dangin, Liège, 4-8 juillet 1966*, επιμ. J. R. Kupper, 29-38. Université de Liège.
- Lambrou-Phillipson, C. 1990. *Hellenorientalia: the Near Eastern presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 B.C.: interconnections based on the material record and the written evidence*. Göteborg: P. Åström.
- Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol II: The Frescoes*. Princeton University Press
- Ławecka, D. 2018. “Libation for the Gods in Early Bronze Age Mesopotamia.” Στο *Proceedings of the 10th ICAANE, 25-29 April 2016, Vienna*, επιμ. B. Horejs, C. Schwall, V. Müller, M. Luciani, M. Ritter, M. Guidetti, R.B. Salisbury, F. Höflmayer και T. Bürge, 289-300. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Lawrence, A.W. 1951. “The ancestry of the Minoan Palace.” *BSA* 46:81-85.
- Lebeau, M. 1990. “La céramique du Tombeau 300 de Mari (Temple d' Ishtar).” Στο *Mari 6*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 349-374. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Lebeau, M. 2000. “Les voies de communication en Haute Mésopotamie au IIIe millénaire avant notre ère.” Στο *La Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du IIe millénaire av. J.-C. Tendances dans l'interprétation historique des données nouvelles. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 7*, επιμ. O. Rouault και M. Wäfler, 157-162. Turnhout: Brepols.
- Leemans, W.F. 1960. *Foreign Trade in the Old Babylonian period as revealed by texts from Southern Mesopotamia*. Leiden: E.J. Brill.
- Leick, G. 2007. *Οι Βαβυλώνιοι*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Lerouxel, F. 2002 “Les échanges de présents entre souverains amorrites au XVIIIè siècle av. n. è. d'après les Archives Royales de Mari.” Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U. 7. Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 413-463. Paris: SEPOA.
- Letesson, Q. και C. Knappett. 2017. “Architecture at the Micro-Scale.” Στο *Minoan architecture and urbanism: new perspectives on an ancient built environment*, επιμ. Q. Letesson και C. Knappett, 23-30. Oxford: Oxford University.
- Lewthwaite, J. 1983. “Why did Civilization not emerge more often? A comparative approach to the development of Minoan Crete.” Στο *Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, επιμ. O. Krzyszkowska και

- Nixon L., 171-183. Bristol Classical Press. Archaeology Editor: J.T. Hooker. General Editor: J.H. Betts.
- Limet, H. 1984. "Documents relatifs au fer à Mari." Στο *Mari 3*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 191-196. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Limet, H. 1985. "Les relations entre Mari et la côte Méditerranéenne sous le règne de Zimri-Lim." Στο *Studia phoenicia III: Phoenicia and it's Neighbours. Proceedings of the Colloquium held on the 9th and 10th of December 1983 at the «Vrije Univesiteit Brussel», in cooperation with the «Centrum voor Myceense en Archaisch-Griekse Cultuur», επιμ. E. Lipiński, 13-20. Leuven: Uitgeverij Peeters.*
- Limet, H. 1986. *Textes administratifs relatifs aux métaux*. ARM 25. Paris: Recherche sur les civilisations.
- Lion, B. 1992. "Vignes au royaume de Mari." Στο *Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d'études en l'honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 107-113. Paris: SEPOA.
- Lion, B. 2009. "Sexe et genre (2). Des prêtresses fils de Roi." Στο *Topoi*, Supplément 10: *Femme, cultures et sociétés dans les civilisations méditerranéennes et proche-orientales de l' Antiquité*, επιμ. F. Briquel-Chatonnel, S. Fares, B. Lion και C. Michel, 165-182. Lyon: Société des amis de la Bibliothèque Salomon Reinach.
- Lipiński, E. 2012. "Dagān, the Master of Ploughing." Στο *Orientalia Loviniensia Analecta 220. The Ancient Near East, A Life! Festschrift Karel Van Lerberghe*, επιμ. T. Boiy, J. Bretschneider, A. Goddeeris, H. Hameeuw, G. Jans και J. Tavernier, 335-344. Leuven: Peeters.
- Long, C.R. 1974. *The Ayia Triada Sarcophagus. A study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs*. SIMA v. 41. Göteborg: P. Åström, S. vägen 61.
- Luciani, M. 2010. "More than just landscapes of pleasure: the garden frame in the 'investiture' wall painting at Mari." Στο *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, επιμ. Universität Wien, Institut für Orientalistik, 99-118. Wien: A. Hölder.
- Lupack, S. 2007. "Palaces, Sanctuaries and Workshops. The role of the religious sector in Mycenaean economics." Στο *Rethinking Mycenaean Palaces II. Revised and expanded second edition*, επιμ. M.L. Galaty, W.A. Parkinson, 54-65. Los Angeles, Calif.: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- Lupack, S. 2010. "Minoan Religion." Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 251-262. New York: Oxford University Press.

- Macdonald, C.F. και F. Zanon. 2018. “Capitals and columns at the Knossos of Minos and Evans.” Στο *Rhadamanthys: studi di archeologia minoica in onore di Filippo Carinci per il suo 70° compleanno / Studies in Minoan archaeology in honour of Filippo Carinci on the occasion of his 70th birthday* επιμ. G. Baldacci και I. Caloi, 283-292. Oxford, England: BAR.
- Macdonald, C.F. 2002. “The Neopalatial palaces of Knossos.” Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop “Crete of the hundred palaces?” held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur. *Aegaeum* 23: 35-54.
- Macdonald, C.F. 2010, “Knossos.” Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca.3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 529-542. New York: Oxford University Press.
- Macdonald, C.F. 2012. “Palatial Knossos: the early years.” Στο *Back to the beginning: reassessing social and political complexity on Crete during the early and middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 81-113. Oxford.
- MacDonald, C.F. και C. Knappett. 2007. *Knossos: Protopalatial deposits in early magazine A and the south-west houses*, στο *Supplementary volume (BSA) no. 41*. London: British School at Athens, Alden Press.
- MacGillivray, J.A. 1994. “The early history of the palace at Knossos (MM I-II).” Στο *Knossos. A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood*, επιμ. D. Evely, H. Hughes-Brock και N. Momigliano, 45-55. London: British School at Athens.
- MacGillivray, J.A. 2003. “Return to the Labyrinth: a clew to the function of the Minoan Palaces.” Στο *Athena Review. Quarterly Journal of Archaeology, History and Exploration*, vol. 3 no 3., 62-65. Westport CT: Athena Publications.
- MacGillivray, J.A. 2004. “The astral labyrinth at Knossos.” Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 329-338. London: British School at Athens.
- Maekawa, K. 1996. “Confiscation of private property in the Ur III Period: A study of é-dul-la and ní-ga.” *Acta Sumerologica Journal* 18:103-168.
- Maggidis, C. 1998. “From polis to necropolis: social ranking from architectural and mortuary evidence in the minoan cemetery at Phourni, Archanes”. Στο *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*, επιμ. K. Branigan, 87-102. Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Magness, J. 2014. “Conspicuous consumption: dining on meat in the Ancient Mediterranean world and Near East.” Στο *Feasting in the archaeology and texts of the bible and the Ancient Near East*, επιμ. P. Altmann και J. Fu, 33-59. Winona Lake.
- Malamat, A. 1971. “Syro-Palestinian Destinations in a Mari Tin Inventory.” *IEJ* 21:31-38.
- Mallowan, M.E.L. 1947. *Excavations at Brak and Chagar Bazar. Iraq IX*. British School of Archaeology in Iraq.
- Manteli, K. και D. Evely. 1995. “The Neolithic Levels from the Throne Room System, Knossos.” *BSA* 90:1-16.
- Mantzourani, E., K. Kopanias και I. Voskos. 2019. “A Great King of Alašiya? The archaeological and textual evidence.” Στο *From ‘LUGAL.GAL’ to ‘WANAX’. Kingship and political organisation in the Late Bronze Age Aegean*, επιμ. M. Jorrit, K. και W.J.I. Waal, 95-130. Leiden: Sidestone Press.
- Marchetti, N. 2008. “On the reconstruction of the dynasty of the sakkanakku of Mari.” Στο *Mémoires de N.A.B.U.: Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires*, (fasc. 1 , n°10). Paris.
- Marello, P. 1994. “Esclaves et reines, textes no 72 et no 73.” Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 115-129. Paris: SEPOA. Paris: SEPOA.
- Margueron, J.-Cl. 1982. *Recherches sur les palais mésopotamiens de l'âge du Bronze*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Margueron, J.-Cl. 1985. “L'architecture de la fin du IIIe millénaire à Mari: les premières leçons tirées de l'étude du palais des Shakkanakku du Chantier A.” Στο *Miscellanea babylonica: mélanges offerts à Maurice Birot*, επιμ. J.-M. Durand και J.-R. Kupper, 211-222. Paris: Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl. 1987α. “Du nouveau sur la Cour du Palmier.” Στο *Mari 5*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 463-482. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl. 1987β. “L' apparition du palais au Proche Orient.” Στο *Le Système Palatial en Orient, en Grèce et à Rome, actes du colloque du Strasbourg 19-22 juin 1985*, επιμ. E. Levy, 9-38. Leiden: E.J. Brill.
- Margueron, J.-Cl. 1987γ. “Les Palais Syriens à l' Âge du Bronze.” Στο *Le Système Palatial en Orient, en Grèce et à Rome, actes du colloque du Strasbourg 19-22 juin 1985*, επιμ. E. Levy, 127-158. Leiden: E.J. Brill.
- Margueron, J.-Cl. 1990α. “La Salle aux Piliers du palais de Mari de l' époque Agadéene.” Στο *Mari 6*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 385 -399. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.

- Margueron, J.-Cl. 1990β. “La ruine du palais de Mari.” Στο *Mari 6*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 423-432. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl. 1990γ. “Une tombe royale sous la salle du trone du palais des Shakkanakku.” Στο *Mari 6*. επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 401-422. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl. 1995α. “Mari. A portrait in art of a Mesopotamian City-State.” Στο *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. II, επιμ. J.M. Sasson, 885-899. New York: Scribner.
- Margueron, J.-Cl. 1995β. “Mari: Une clé des relations internationales entre Syrie et Mesopotamie au IIIe Millenaire.” Στο *Les Relations Internationales, actes du colloque de Strasbourg 15-17 juin 1993*, επιμ. Ed. Frezouls και A. Jacquemin, 9-26. Paris: Diffusion De Boccard.
- Margueron, J.-Cl. 1996α. “Détermination des magasins à vivre dans l’architecture orientale.” *Topoi* 6:99-111.
- Margueron, J.-Cl. 1996β. “Mari à l’ époque des Shakkanaku.” Στο *A.P.H.A. Association pour la Promotion de l’Histoire et l’Archéologie Orientales. Mémoires no 1. Tablettes et images aux pays de Sumer et d’Akkad. Mélanges offerts à Monsieur H. Limet*, επιμ. Ö. Tunca και D. Deheselle, 95-103. Liège.
- Margueron, J.-Cl. 1996γ. “Mari, reflet du monde mesopotamien au IIIe millenaire.” *Akkadica* 98:11-30.
- Margueron, J.-Cl. 2000α. “De Mari a Delos, un lien: le palmier.” *Ktema* 25:55-63.
- Margueron, J.-Cl. 2000β. “Mari et le Khabur.” Στο *La Djéziré et l’Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du IIe millénaire av. J.-C. Tendances dans l’interprétation historique des données nouvelles. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 7*, επιμ. O. Rouault και M. Wäfler, 99-110. Turnhout: Brepols.
- Margueron, J.-Cl. 2000γ. “Mari: derniers developpements des recherches conduits sur le tell Hariri.” *Proceedings of the 1st ICAANE, Rome, may 18th-23rd 1998*, επιμ. P.Matthiae, A.Enea, L.Peyronel & F.Pinnock, 909-928. Rome.
- Margueron, J.-Cl. 2003. “Mari and the Syro-Mesopotamian world.” Στο *Art of the first cities: the third millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus: exhibition, Metropolitan Museum of Art, May 8 to Aug. 17, 2003*, επιμ. J. Aruz και R. Wallenfels, 135-138. New York, Yale University Press.
- Margueron, J.-Cl. 2004. *Mari: métropole de l’Euphrate au IIIe et au début du IIe millénaire av., J.-C.* Paris: Picard: ERC.
- Margueron, J.-Cl. 2006. “Architecture et modelisme au Proche Orient.” Στο *“I Will Speak the Riddles of Ancient Times”: Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, επιμ. A.M. Meir και P. de Miroschedji, 193-216. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

- Margueron, J.-Cl. 2007. “Une glacière du royaume de Mari.” Στο *Akh Purattim-les rives de l'Euphrate. Memoires d'archéologie et d'histoire régionals interdisciplinaires I*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 149-157. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Margueron, J.-Cl. 2008α. “Notes d'archéologie et d'architecture Orientales 15- Installations hygiéniques ou artisanales?” *Syria* 85:175-222.
- Margueron, J.-Cl. 2008β “Tell Hariri-Mari. Archéologie.” Στο *Supplément au Dictionnaire de la Bible, fasc. 77-78*, Tome XIV, επιμ. J. Briend και Cl. Tassin, 17-212. Paris.
- Margueron, J.-Cl. 2009α. “Mari.” Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 27-33. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Margueron, J.-Cl. 2009β. “Ugarit: Gateway to the Mediterranean.” Στο, *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 236-250. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Margueron, J.-Cl. 2011. “Colonnes, piliers et salles hypostyles dans l'architecture de terre (domaine syro-mesopotamien).” Στο *Les cultures constructives de la brique crue. Échanges transdisciplinaires sur les constructions en terre crue. Vol. 3. Actes du colloque international de Toulouse, 16 et 17 mai 2008*, επιμ. Cl.A. de Chazelles, A. Klein, M. Lieutaud και N. Pousthomis, 101-120. Éditions d'Espérou.
- Margueron, J.-Cl. 2013. “Le territoire de la ville à l'âge du Bronze: limites, environnement et fonctions.” Στο *Villes et campagnes aux rives de la Méditerranée ancienne. Hommages à Georges Tate*. επιμ. Charpentier G., Puech V. *Topoi*, Supplément 12:359 – 370.
- Margueron, J.-Cl. 2014α. *Mari, capital of Northern Mesopotamia in the Third Millennium BC. The archaeology of Tell Hariri on the Euphrates*. Oxford; Philadelphia: Oxbo.
- Margueron, J.-Cl. 2014β. “L'étrange stratigraphie de la Ville III.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 111-124. Beyrouth. Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Margueron, J.-Cl. 2014γ. “Mari Ville II: Palais ou Temple Manufacture?” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 265-289. Beyrouth. Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).

- Margueron, J.-Cl. 2014δ. “Le temple-manufacture de Ville II: Questions d’architecture et de stratigraphie.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, tome 2, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 463-481. Beyrouth. Presses de l’IFPO (*Supplément Syria II*).
- Margueron, J.-Cl. 2016. “Mari...je me souviens...La ville et son histoire s’imposent d’abord à mes yeux.” Στο *La Syrie et le desastre archeologique du Proche-Orient. «Palmyre cite martyre»*, επιμ. M. Al-Maqdissi και E. Ishaq, 126-128. Beirouth.
- Margueron, J.-Cl., D. Beyer, B. Muller, E. Capet, M. Schneider, P. Butterlin, B. Farah-Fougeres, M. Muftah, M. Stahl. 2015α. “Mari: rapport preliminaire sur la 33e campagne, 1997.” Στο *Akh Purattim, les rives de l’Euphrate. Memoires d’archéologie et d’histoire régionals interdisciplinaires 3*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 9-27. Paris: Ministère des affaires étrangères et du développement international.
- Margueron, J.-Cl., D. Beyer, B. Muller, E. Capet, M. Schneider, M. Bendakir, C. Dezzi Bardeschi και M. Muftah. 2015β. “Mari: rapport preliminaire sur la 34e campagne, 1998.” Στο *Akh Purattim, les rives de l’Euphrate. Memoires d’archéologie et d’histoire régionals interdisciplinaires 3*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 29-51. Paris: Ministère des affaires étrangères et du développement international.
- Margueron, J.-Cl., B. Pierre-Muller και M. Renisio. 1990. “Les appartements royaux du premier etage dans le palais de Mari.” Στο *Mari 6*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 433-451. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl., B. Pierre-Muller, J.Y. Monchambert και I. Weygand. 1993. “Mari: rapport préliminaire sur la campagne de 1987.” Στο *Mari 7*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 5-38. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Margueron, J.-Cl., E. Capet, M. Jean-Marie, M. Muftah και B. Muller. 2007. “Mari: rapport préliminaire sur la campagne de 1994.” Στο *Akh Purattim, les rives de l’Euphrate. Memoires d’archéologie et d’histoire régionals interdisciplinaires 2*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 11-35. Paris: Ministère des affaires étrangères et du développement international.
- Marinatos, N. 1984. “The date-palm in Minoan iconography and religion.” *OpAth* 15:115-122.
- Marinatos, N. 1986. *Minoan sacrificial ritual. Cult, practice and symbolism*. Stockholm: Svenska institutet i Athen; Göteborg. Sweden: Distributor Paul Aströms förlag.
- Marinatos, N. 1987. “Public Festivals in the West Courts of the Palaces.” Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International*

- Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 135-142. Stockholm: Göteborg.
- Marinatos, N. 1989. "The tree as a focus of ritual action in Minoan glyptic art." Στο *Fragen und Probleme der bronzzeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. September 1985*, επιμ. W. Müller. 127-142. CMS Beiheft 3. Berlin: Mann.
- Marinatos, N. 1990. "The tree the stone and the pithos. Glimpses into a Minoan ritual". Στο *Aegeum* 6:79-92.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*. Columbia S.C..
- Marinatos, N. 1994. "The 'Export' significance of Minoan Bull Hunting and Bull Leaping scenes." *ÄgLev* IV:89-93.
- Marinatos, N. 2010 *Minoan kingship and the solar goddess: a Near Eastern koine*. Urbana: University of Illinois Press
- Marinatos, N. 2016. "Myth, ritual, symbolism and the Solar Goddess in Thera." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*. επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegeum* 39:3-11.
- Marti, L. 2002. "Le commerce du blé par l' Euphrate." Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U. 7. Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 475-480. Paris: SEPOA.
- Marti, L. 2011. "Pierre levées et monuments commémoratifs: L'apport des textes de l'Euphrate Syrien." Στο *Pierres levées, stèles anthropomorphes et dolmens. Standing stones, anthropomorphic stelae and dolmens. BAR: International series*, 2317, επιμ. T. Steimer-Herbet, 191-202. Oxford.
- Masetti-Rouault, M.G. 2001. *Cultures locales du moyen-Euphrate: modèles et événements: Ile-Ier mill. av. J.-C. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia* 8. επιμ. O. Rouault και M. Wäfler. Turnhout: Brepols.
- Masetti-Rouault, M.G. 2007. "Mari et le Moyen-Euphrate au Bronze Récent et à l'âge du Fer." Στο *Akh Purattim-les rives de l'Euphrate. Mémoires d'archéologie et d'histoire régionaux interdisciplinaires I*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 281-300. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Matthiae, P. 1980, *Ebla, an empire rediscovered*. London.
- McCallum, L. 1983. "Aegean and Near Eastern gold jewelry in the Early Bronze Age." Στο *Temple University Aegean Symposium* 8:21-31. Philadelphia, Pa.: Department of Art History, Temple University.

- McEnroe, J.C. 2010. *Architecture of Minoan Crete: constructing identity in the Aegean Bronze Age*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Meijer, D.J.W. 2001. "Long distance trade. Remarks on ancient Syrian economy." Στο *Veenhof Anniversary Volume: studies presented to Klaas R. Veenhof on the occasion of his sixty-fifth birthday*, επιμ. W.H van Sold, 325-340. Leiden, Netherlands, Instituut voor het Nabije Oosten.
- Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Merrillees, R.S. 1974. *Trade and transcendence in the Bronze Age Levant. SIMA vol 39*. Göteborg: Studies in Mediterranean Archaeology.
- Merrillees, R.S. 2003. "The first appearances of Kamares Ware in the Levant." *ÄgLev XIII*:127-142.
- Michailidou, A. 1999. "Systems of weight and relations of production in LBA Crete." Στο *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, επιμ. A. Chaniotis, L. Shaler, J. Cowey και O. Hoover, 87-114. *Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien*, 29. Stuttgart: Steiner.
- Michel, C. 1992 "Les "diamants" du roi de Mari." Στο *Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d'études en l'honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 127-136. Paris: SEPOA.
- Michel, C. 1994. "Une maison sous scellés dans le kârum, texte no 130." Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 285-290. Paris: SEPOA.
- Michel, P.M.Z. 2011. "De deux pierres levées à Mari au IIIe millénaire: Attestations archéologiques et pratiques religieuses (Syrie)." Στο *Pierres levées, stèles anthropomorphes et dolmens. Standing stones, anthropomorphic stelae and dolmens. BAR: International series*, 2317, επιμ. T. Steimer-Herbet, 103-112. Oxford.
- Michel, C. 1996. "Le commerce dans les textes de Mari." Στο *Amurru 1, Mari, Ébla et les Hourrites dix ans de travaux, Actes du Colloque International (Paris, Mai 1993)*, επιμ. J.M. Durand, 385-426. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Michel, C. 1999. "Les bijoux des rois de Mari." Στο *Cornaline et pierres précieuses. La Méditerranée, de l' Antiquité à l' Islam. Actes du Colloque organisé au muse du Louvre par le service culturel les 24 et 25 novembre 1995*, επιμ. A. Caubet, 402-432. Paris: Musée du Louvre. Service culturel.
- Miller, M. 2003. "Introduction: Courtyard Complexes and the Labyrinth of Minoan Culture." Στο *Athena Review. Quarterly Journal of Archaeology, History and Exploration*, vol. 3 no 3., 16-26. Westport CT: Athena Publications.

- Miller, M. 2011. *The funerary landscape at Knossos: a diachronic study of Minoan burial customs with special reference to the warrior graves*. Goteborg: Goteborg University, Department of Archaeology and Ancient History.
- Ministère Français de la Culture. 2016. *Mari, Ville des bords de l' Euphrate*. <https://archeologie.culture.fr/mari/fr>.
- Mollou, B. 2010. "Swords and swordsmanship in the Aegean Bronze Age" *AJA* 114:403-428.
- Momigliano, N. 1991. "MM IA pottery from Evans' excavations at Knossos: a reassessment." *BSA* 86:149-271.
- Momigliano, N. 2007 *Knossos pottery handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*. *British School at Athens Studies* 14. London: British School at Athens.
- Monchambert, J.Y. 2008. "Canaux et aménagement du territoire à l'Âge du Bronze en Syrie Orientale." Στο *Proceedings of the 4th ICAANE, 29 March-3 April 2004, Freie, Universität Berlin*, vol 1: *The Reconstruction of Environment: Natural Resources and Human Interrelations through Time. Art History: Visual Communication*, επιμ. H. Kühne, R.M. Czichon και F. Janoscha Kreppner, 157-166. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Montecchi, B. 2016. "The Labyrinth. Building, myth and symbol." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:165-175.
- Montero Fenollós, J.L. 2006. "Les relations commerciales entre le royaume de Mari et le monde iranien au IIIe millénaire av. J-C: deux nouveaux témoins en metal." Στο *Les espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de l' expérience humaine au Proche-Orient Ancien. Volume d' homage offert à Jean-Claude Margueron. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 17*, επιμ. P. Butterlin, M. Lebeau, J.-Y. Mochambert, J.-L. Montero- Fenollós και B. Muller, 299-303. Turnhout: Brepols.
- Montero Fenollós, J.L. 2007. "Le travail du cuivre et du bronze à Mari: un projet archéo-métallurgique." Στο *Akh Purattim, les rives de l'Euphrate I. Memoires d'archéologie et d'histoire régionaux interdisciplinaires*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 215-219. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Montero Fenollós, J.L. 2014. "Mari et le verrou de Khanuqa: frontière politique et territoire aux IIIe et IIe millénaires av. J.-C." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-

- Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 231-245. Beyrouth: Presses de l'IFPO-*(Supplément Syria II)*.
- Montero Fenollós, J.L. 2016. “Moyen Euphrate, l’intérêt de la recherche archéologique à travers les époques anciennes.” Στο *La Syrie et le desastre archeologique du Proche-Orient. «Palmyre cite martyre»*, επιμ. M. Al-Maqqdissi και E. Ishaq, 155-160. Beirouth.
- Montet, P. 1929. *Byblos et l’ Egypte, quatre campagnes des fouilles à Gebeil, 1921-1922-1923-1924, Atlas*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Moorey, P.R.S. 1994. *Ancient mesopotamian materials and industries: the archaeological evidence*. Oxford: Clarendon Press. New York.
- Moran, W. L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press.
- Morandi, B.D. 2009. “Italian archaeological research at Qatna.” Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 233-234. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Morgan, L. 1988. *The miniature wall paintings of Thera. A study in Aegean Culture and Iconography*. New York: Cambridge University Press.
- Morgan, L. 1998. “Power of the Beast: Human-Animal symbolism in Egyptian and Aegean art.” *ÄgLev* VII:17-31.
- Morgan, L. 2007. “Paintings, Harbors and Intercultural Relations.” Στο *Krinoi kai Limenes. Studies in honor of Joseph and Maria Shaw*, επιμ. Ph.P. Betancourt, M.C. Nelson και H. Williams, 117-129. Philadelphia Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Morgan, L. 2016. “The transformative power of mural art. Ritual space, symbolism and the mythic imagination.” Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:187-201.
- Muhly, J.D. 1973. *Copper and Tin: The distribution of mineral resources and the nature of the metals trade in the Bronze Age. Transactions published by the Connecticut Academy of Art and Sciences* 43. New Haven, Conn.: Acad.
- Müller, W., I. Pini, και N. Platon. 1998. *Iraklion, Archäologisches Museum. Die Siegelabdrücke von Kato Zakros, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen. CMS II, 7*. Berlin: Gebrüder Mann.
- Muller, B. 2012. “Mutations vers la ville, mutations dans l’art: la peinture murale.” Στο *Du village néolithique à la ville syro-mésopotamienne (Actes de la Ve*

- rencontre syro-franco-ibérique, Ferrol 21-22 novembre 2011*). *Bibliotheca Euphratica I*, επιμ. L. Montero Fenollós, 99-116. Université de la Corogne, Ferrol.
- Muller, B. 2014. “La Ville I de Mari: Un bilan. 1933-2004.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 43-79. Beyrouth. Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Muller, B. 2018. “Contextes techniques et historiques des peintures murales du Grand Palais Royal de Mari.” Στο *Tracing Technoscapes. The production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Becker, J. Jungfleisch και C. von Rüden, 41-84. Leiden: Sidestone Press.
- Muller, W. 2012. “Concepts of Value in the Aegean Bronze Age: Some Remarks on the Use of Precious Materials for Seals and Finger Rings.” Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch και R. Laffineur. *Aegaeum* 33:463-469.
- Nakassis, D., M.L. Galaty, και W.A. Parkinson. 2010. “State and society.” Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 239-250. New York: Oxford University Press.
- Nassar, J. 2014. “Éléments pour une réflexion sur les espaces funéraires infra-urbains de Mari.” Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque “Mari, ni Est ni Ouest” tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 2, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 541-585. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Negbi, O. 1988. “Levantine elements in the sacred architecture of the Aegean at the close of the Bronze Age.” *BSA* 83:337-357.
- Nicolini, G. 2007. “Les ors de Mari: état de la recherche en juin 1997.” Στο *Akh Purattim-les rives de l'Euphrate. Memoires d'archéologie et d'histoire régionaux interdisciplinaires I*, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 221-228. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Niemeier, W.D. 1982. “Mycenaean Knossos and the age of Linear B.” *SMEA* 23:219-281.
- Niemeier, W.D. 1986. “Creta, Egeo e Mediterraneo agli inizi del Bronzo Tardo.” Στο *Traffici micenei nel Mediterraneo: Problemi storici e documentazione archeologica. Atti del convegno di Palermo (11-12 maggio e 3-6 dicembre 1984)*, επιμ. M. Marazzi, S. Tusa και L. Vagnetti, 245-70. Taranto.

- Niemeier, W.D. 1987. "On the function of the Throne Room in the Palace of Knossos." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 163-8. Stockholm: Göteborg.
- Niemeier, W.D. 1988. "The Priest-King fresco from Knossos. A new reconstruction and interpretation." Στο *Problems in Greek prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, επιμ. E.B. French και K.A. Wardle, 235-244. Bristol Classical Press.
- Niemeier, W.D. 1991. "Minoan artisans travelling overseas. The Alalakh frescoes and the painted plaster floor at Tel Kabri (Western Galilee)." *Aegeum* 7:189-201.
- Niemeier, W.D. 1994. "Knossos in the New Palace Period (MM III – LM IB)". Στο *Knossos. A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood*, επιμ. D. Evely, H. Hughes-Brock και N. Momigliano, 71-88. London: British School at Athens.
- Niemeier, W.D. και B. Niemeier. 1998. "Minoan frescoes in the Eastern Mediterranean." Στο *The Aegean and the Orient in the second millenium: proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline. *Aegaeum* 18:69-98.
- Niemeier, W.D. και B. Niemeier. 2004. "When Minos ruled the waves: Knossian power overseas." Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 393-8. London: British School at Athens.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in the Greek Religion*. 2nd ed. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Nosch, M.L. 2012. "From texts to textiles in the Aegean BA." Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch και R. Laffineur. *Aegaeum* 33:43-53.
- Novák, M. 2002, "The Artificial Paradise: Programme and ideology of Royal Gardens" Στο επιμ. S. Parpola και R.M. Whiting, *Comptes Rendues de la 47e Rencontre Assyriologique Internationale*. 443-460. Helsinki.
- O'Connor, D. 2009. "Egypt, the Levant, and the Aegean fom the Hyksos period to the rise of the New Kingdom." Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzal, και J.M. Evans, 108-109. New York: The Metropolitan Museum of Art.

- Oates, J. 2014. "Mari, Nagar and Qatara/Karana." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, Tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 207-215. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Olivier, J.P. 1994. "Inscribed documents at BA Knossos." Στο *Knossos. A labyrinth of history. Papers presented in honour of Sinclair Hood*, επιμ. S. Hood, R. D. G. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano, 157-170. London: British School at Athens.
- Oller, G.H. 1995. "Messengers and Ambassadors in ancient Western Asia." Στο *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. III, επιμ. J.M. Sason, 1465-1473. New York: Scribner.
- Ozan, G. 1997. "Les lettres de Manatân." Στο *Florilegium marianum III. Mémoires de N.A.B.U. 4. Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 291-305. Paris: SEPOA.
- Palaima, T.G. και J.-P. Olivier. 1990. "The relationship between inscriptions on hieroglyphic seals and those written on archival documents." Στο *Aegean Seals, Sealing and Administration*, επιμ. T.G. Palaima. *Aegeum* 5:11-23.
- Palmer, L.R. 1961α. *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the light of the Linear B tablets*. London.
- Palmer, L.R. 1961β. "The find places of the Knossos tablets." *Antiquity* 35:135-141.
- Palmer, L.R. 1963. *The find-places of the Knossos tablets*, στο *On the Knossos Tablets*. Oxford: Clarendon Press.
- Palmer, L.R.. 1965. *Mycenaeans and Minoans: Aegean prehistory in the light of the Linear B tablets*. London: Faber and Faber.
- Palmer, L.R. 1969. *The penultimate palace of Knossos. Incunabula Graeca* vol. XXXIII. Roma: Edizioni Dell' Ateneo.
- Palmer, L.R. 1989. "Subsistence rations at Pylos and Knossos." *Minos* 24:89-124.
- Palmer, L.R. 1990. *Wine in the Mycenaean palace economy*. University of Cincinnati.
- Palyvou, C. 2002. "Central Courts: The supremacy of the void." Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop "Crete of the hundred palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, Schoep I. και Laffineur R. *Aegaeum* 23:167-177.
- Palyvou, C. 2004. "Outdoor space in Minoan architecture: 'community and privacy.'" Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G.

- Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 207-217. London: British School at Athens.
- Palyvou, C. 2018. *Daidalos at work: a phenomenological approach to the study of Minoan architecture*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Panagiotaki, M. 1999. *The Central Palace Sanctuary at Knossos*. London: British School at Athens.
- Panagiotopoulos, D. 2001. "Keftiu in context: Theban tomb-paintings as a historical source." *OxfJA* 20:263-283.
- Panagiotopoulos, D. 2002 *Das Tholosgrab E von Phourni bei Archanes: Studien zu einem frühkretischen Grabfund und seinem kulturellen Kontext*. Oxford, England: Archeopress.
- Panagiotopoulos, D. 2012. "Encountering the foreign. (De-) constructing alterity in the archaeologies of the Bronze Age Mediterranean." Στο *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, επιμ. J. Maran και Ph.W. Stockhammer, 51-60. Oxford: Oakville, Conn.: Oxbow Books.
- Papadatos, Y. 2005 *Tholos Tomb Gamma: a Prepalatial Tholos Tomb at Phourni, Archanes*. INSTAP Academic Press Philadelphia, Pennsylvania.
- Papadatos, Y. 2012. "An Early Minoan Boat Model from Kephala Petras, Siteia." Στο *Philistor: Studies in honor of Costis Davaras*, επιμ. E. Mantzourani και Ph.P. Betancourt, 155-160. INSTAP Academic Press Philadelphia, Pennsylvania.
- Parayre, D. 1982. "Les peintures non en place de la Cour 106 du palais de Mari, nouveau regard." στο *Mari 1*, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 31-78. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Paribeni, R. 1908. "Il sarcofago dipinto de Hagia Triada" *MonAnt* 19:6-86.
- Parkinson, W.A και M.L. Galaty. 2007. "2007 Introduction. Mycenaean palaces rethought." Στο *Rethinking Mycenaean Palaces II. Revised and expanded second edition*, επιμ. M.L. Galaty, W.A. Parkinson, 1-17. Los Angeles, Calif.: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- Parrot, A. 1935. "Les fouilles du Mari, première champagne (hiver 1933-34). Rapport préliminaire." *Syria* 16:1-28.
- Parrot, A. 1936. "Les Fouilles de Mari. Deuxième Campagne (hiver 1934-35)." *Syria* 17:1-31.
- Parrot, A. 1937α. "Les Fouilles de Mari. Troisième Campagne (hiver 1935-36)." *Syria* 18:54-84.
- Parrot, A. 1937β. "Les Peintures du Palais de Mari." *Syria* 18:325-354.
- Parrot, A. 1940. "Les Fouilles de Mari. Sixième Campagne (automne 1939)." *Syria* 21:1-28.

- Parrot, A. 1950. “Cérémonie de la main et réinvestiture.” Στο *Studia mariana*, επιμ. M.-Th. Barrelet, G. Dossin, Ch.-F. Jean, J.R. Kupper και A. Parrot, 37-40. Leiden: E.J. Brill.
- Parrot, A. 1951. “Cylindre Hittite nouvellement acquis (AO 20138).” *Syria* 28:180-190.
- Parrot, A. 1952. “Les Fouilles de Mari. Septième Campagne (hiver 1951-52).” *Syria* 29:183-201.
- Parrot, A. 1953α. “Les Fouilles de Mari. Huitième Campagne (automne 1952).” *Syria* 30:196-221.
- Parrot, A. 1953β. *Documentation photographique de la mission archéologique de Mari*. Neuchâtel: Ides et calendes.
- Parrot, A. 1958α. *Mission archéologique de Mari, vol II 1. Le Palais. Architecture*. Paris: Paul Geuthner.
- Parrot, A. 1958β. *Mission archéologique de Mari, vol II 2. Le Palais. Peintures Murales*. Paris: Paul Geuthner.
- Parrot, A. 1959. *Mission archéologique de Mari, vol II 3. Le Palais. Documents et Monuments*. Paris: Paul Geuthner.
- Parrot, A. 1965. “Les fouilles de Mari. Quinzième campagne (Printemps 1965).” *Syria* 42:197-225.
- Parrot, A. 1968. “Le «trésor» d’Ur.” Στο *Mission archéologique de Mari*, tome IV. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Parrot, A. 1974. *Mari capitale fabuleuse*. Paris.
- Payne, S. 1973. “Kill-off patterns in sheep and goats: the Mandibles and Aşvan Kalé.” *AnSt* 23:281-303.
- Peatfield, A.A.D. 2016. “A metaphysical history of Minoan religion.” Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner. *Aegaeum* 39:485-494.
- Pelon, O. 1983. “Reflexions sur la fonction politique dans un Palais Cretois.” Στο *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, επιμ. O. Krzyszkowska και L. Nixon, 251-255. Bristol: Bristol Classical Press.
- Pelon, O. 1987. “Particularités et développement des palais minoens.” Στο *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome: actes du Colloque de Strasbourg, 19-22 juin 1985*, επιμ. E. Lévy, 187-201. Leiden: E.J. Brill.

- Pelon, O. 2006. “Le "palais", centre du pouvoir dans le monde égéen?” Στο *Les espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de l’ expérience humaine au Proche-Orient Ancien. Volume d’ homage offert à Jean-Claude Margueron. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 17*, επιμ. P. Butterlin, M. Lebeau, J.-Y. Mochambert, J.-L. Montero- Fenollós και B. Muller, 67-75. Turnhout: Brepols.
- Pendlebury, H.W. και J.D.S., και M.B. Money-Couttis. 1939. “Excavations in the Plain of Lasithi. I. The Cave of Trapeza.” *BSA* 36:5-131.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *Archaeology of Crete. An Introduction*. London: Methuen & Co., Ltd.
- Petrakis, V. 2012. “ ‘Minoan’ to ‘Mycenaean’: Thoughts on the emergence of the Knossian textile industry.” Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch και R. Laffineur. *Aegaeum* 33:77-86.
- Petrakis, V. 2016. “Writing the wanax: Spelling peculiarities of Linear B wa-na-ka and their possible implications”. *Minos* 39:61-158.
- Petrie, W.M. 1891. *Illahun, Kahun and Gurob 1889-90*, London.
- Pfälzner, P. 2007. “Archaeological investigations in the Royal Palace of Qatna.” Στο *Urban and natural landscapes of an ancient Syrian capital: settlement and environment at Tell Mishrifeh-Qatna and in central-western Syria: proceedings of the international conference held in Udine 9-11 December 2004*, επιμ. D. Morandi Bonacossi, 29-64. *Studi archeologici su Qatna* 1. Udine.
- Pfälzner, P. 2009. “The Royal Palace at Qatna: Power and prestige in the Late Bronze Age.” Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel και J.M. Evans, 219-232. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Picard, Ch. 1937. “Courrier de l’Art antique.” Στο *Gazette des Beaux-Arts. Fondée en 1859 par Charles Blanc, dirigée par Georges Wildenstein*, 17, (I): 195-220. Paris.
- Pierre-Muller, B. 1990. “Une grande peinture des appartements royaux du palais de Mari (salles 209-220).” Στο *Mari* 6, επιμ. J.-Cl. Margueron και J.-M. Durand, 463-558. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Pilali-Papasteriou, A. 2004. «Κνωσός και θεοκρατία.» Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur*

- Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 323-328. London: British School at Athens.
- Pinnock, F. 1994. "Considerations on the 'Banquet Theme' in the figurative art of Mesopotamia and Syria." Στο *Drinking in Ancient Societies. History and Culture of Drinks in the Ancient Near East. Papers of a Symposium held in Rome, May 17-19, 1990 (History of the Ancient Near East/Studies VI)*, επιμ. L. Milano, 15-26. Padova.
- Pinnock, F. 2008. "Artistic genres in Early Syrian Syria. Image and ideology of power in a great pre-classical urban civilization." Στο *Proceedings of the 5th ICAANE, 3-8 April 2006*, vol. III, επιμ. J. Córdoba, M. Molist, C. Pérez, I. Rubio και S. Martinez, 17-30. Madrid.
- Platon, L. 2008α. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχόμενο από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.» Στο *Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer: von der prähistorischen bis zu der archaischen Zeit: 19.- 21.05.2006 in Ohlstadt/Obb. Deutschland: Tagung = Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο: από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή*, επιμ. A. Kyriatsoulis, 305-324. Weilheim, Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenistischen Geschichte.
- Platon, L. 2008β. "Shepherds and farmers, craftsmen and artists." Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*, επιμ. M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, 61-67. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Platon, N. 1966. *Crete*. Cleveland: World. Pub. Co.
- Platon, N. 1971. *Zakros. The discovery of a lost palace of ancient Crete*. New York: Scribner.
- Platon, N. 1981. *La civilisation egeenne. 1: Du Neolithique au Bronze recent*. Paris: A. Michel.
- Platon, N. 1983. "The Minoan Palaces: Centres of organization of a theocratic social and political system." Στο *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, επιμ. O. Krzyszkowska και L. Nixon, 273-6. Bristol: Bristol Classical Press.
- Politis, T. 2001. "Gold and granulation: exploring the social implications of a prestige technology in the Bronze Age Mediterranean." Στο *The social context of technological change: Egypt and the Near East, 1650-1550 BC: proceedings of a conference held at St Edmund Hall, Oxford 12-14 September 2000*, επιμ. A.J. Shortland, 161-194. Oxford: Oxbow Books.
- Popham, M. 1970. "Late Minoan IIIB pottery from Knossos." *BSA* 65:195-202.

- Popovitch, V. 1958. "Observations sur l' origine de la spirale en Égée." *RA* 1:129-136.
- Postgate, J.N. 1992. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. London: New York Routledge.
- Poursat, J.-Cl. 1992. *Guide de Malia au temps des premiers palais. Le Quartier Mu (Sites et Monuments, VIII)*. Paris.
- Preziosi, D. 1983. *Minoan Architectural Design. Formation and Signification*. Berlin; New York: Mouton.
- Preziosi, D. και L.A. Hitchcock. 1999. *Aegean art and architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Pritchard, J.B. 1955. *Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press.
- Rainey, A. 1963. "Buisness Agents at Ugarit." *IEJ* 13:313-321.
- Raison, J. 1969. *Le Grand Palais de Knossos. Répertoire photographique et bibliographie*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Raison, J. 1993. *Le palais du second millénaire à Knossos II. Le front ouest et les magasins*, vol 2. Paris: Boccard.
- Reade, J. 2003. "The Royal Tombs of Ur." Στο *Art of the first cities: the third millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus (exhibition, Metropolitan Museum of Art, May 8 to Aug. 17, 2003)*, επιμ. J. Aruz και R. Wallenfels, 93-107. New York, Yale University Press.
- Rehak, P. 1994. "The Aegean Priest on CMS." *Kadmos* 33:76-84.
- Rehak, P. 1995α. "The use and destruction of Minoan bull's head rhyta.", Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, επιμ. R. Laffineur και W.-D. Niemeier, *Aegeum* 12: 435-460.
- Rehak, P. 1995β. "Enthroned figures in Aegean art and the function of the Mycenaean megaron." Στο *The role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America New Orleans, Louisiana 28 December 1992*, επιμ. P. Rehak. *Aegaeum* 11:95-118.
- Renette, S. 2014. "Feasts on many occasions: diversity in Mesopotamian banquet scenes during the Early Dynastic period." Στο *Feasting in the archaeology and texts of the bible and the Ancient Near East*, επιμ. P. Altmann και J. Fu, 61-86. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.
- Renger, J. 1994. "On economic structures in Ancient Mesopotamia." *Orientalia* 63:157-208.

- Rethemiotakis, G. 2008α. “The Minoan Palaces.” Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*, επιμ. Μ. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και Ν. Dimopoulou-Rethemiotaki, 23-36. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Rethemiotakis, G. 2008β. “Minoan religion: Deities, sanctuaries and cults.” Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 300-110 BC. ESSAYS*, επιμ. Μ. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και Ν. Dimopoulou-Rethemiotaki, 79-88. Athens: Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Roaf, M. 1995. “Palaces and Temples in ancient Mesopotamia.” Στο *Civilizations of the Ancient Near East*, vol I, επιμ. J.M. Sasson, 423-441. New York: Scribner.
- Roberts, J.J.M. 1972. *The Earliest Semitic Pantheon: A Study of the Semitic Deities Attested in Mesopotamia before Ur III*. Baltimore: Johns Hopkins University.
- Roehrig, C. 2018, 16 February. “Fallen Ceilings”. *iMalqata – A Joint Expedition. The Metropolitan Museum of Art and The Ancient Egyptian Heritage and Archaeology Fund*. <https://imalqata.wordpress.com/2018/02/16/fallen-ceilings>.
- Rouault, O 1977α. *Mukannisum. L’ administration et l’ économie palatiales à Mari*. ARM 18. Paris: P. Geuthner.
- Rouault, O. 1977β. “L’ approvisionnement et la circulation de la laine à Mari, d’ après une nouvelle lettre du roi à Mukannišum.” Στο *Trade and the Ancient Near East. Papers presented to the XXIII Rencontre Assyriologique Internationale, University of Birmingham, 5-9 july 1976*, επιμ. J.D. Hawkins, 147-153. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Rüden. C.v. 2009. “Ägäisierende Wandmalerei – Ein Hauch von westlichem Luxus.” Στο *Schätze des Alten Syrien: die Entdeckung des Königreichs Qatna*, επιμ. Μ. al-Maqdissi, D. Morandi Banacossi και P. Pfälzner, 176–181. Wissen verbindet. Darmstadt. Wiss. Buchges.
- Rüden, C.v. 2015. “Minoische Moderne, Thalassokratie und orientalische Despoten. Zwischen Orientalismus und Globalisierung in der Archäologie des östlichen Mittelmeerraumes.” Στο *Kölner Beiträge zu Archäologie und Kulturwissenschaften; 1. Bonn: Habelt. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 264*, επιμ. T.L. Kienlin, 135-151. Fremdheit.
- Rupp, D.W. και Μ. Tsipolpoulou. 1999. “Conical cup concentrations at Neopalatial Petras: A case for a ritualised reception ceremony with token hospitality.” Στο *Meletemata. Studies in Aegean Achaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th year*, επιμ. P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur και W.-D. Aegaeum 20, vol III:729-739.

- Rutkowski, B. 1986 *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University Press.
- Rutter, J.B. 2014, “The Canaanite transport amphora within the Late Bronze Age Aegean: A 2013 perspective on a frequently changing picture”. Στο *KE-RA-ME-JA: studies presented to Cynthia W. Shelmerdine*, επιμ. D. Nakassis, J. Gulizio και S.A. James, 53-69. INSTAP Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania.
- Rutz, M. και P. Michalowski. 2016. “The Flooding of Ešnunna, the Fall of Mari: Hammurabi's Deeds in Babylonian Literature and History.” *JCS* 68:15-44.
- Saghia, M. 1983, *Byblos in the Third Millennium B.C. A reconstruction of the stratigraphy and a study of the cultural connections*. Wilts.
- Sakellarakis, J.A. και E. Sapouna-Sakellarakis. 1991. *Archanes*. Athens.
- Sakellarakis, J.A. και E. Sapouna-Sakellarakis. 1997. *Archanes: Minoan Crete in a new light*. Athens.
- Sakellarakis, J.A. 1990. “The fashioning of ostrich-egg rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean.” Στο *Thera and the Aegean World III vol. 1, Archaeology. Proceedings of the Third International Congress. Santorini, Greece 3-9 September 1989*, επιμ. D.A. Hardy, C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis και P.M. Warren, 285-308. London: The Thera Foundation.
- Sandars, N.K. 1961. “The first Aegean Swords and their Ancestry.” *AJA* 65:17-29.
- Sandars, N.K. 1972. *The Epic of Gilgamesh. An english version with an introduction by N.K. Sandars*. London: Penguin Books
- Sasson, J.M. 1968. “Instances of mobility among Mari artisans.” *BASOR* 190:46-54.
- Sasson, J.M. 1973. “Bibliographical notices on some royal ladies from Mari.” *JCS* 25:59-78.
- Sasson, J.M. 1984. “Zimri-Lim takes the Grand Tour.” *BibAr* 47:246-251.
- Sasson, J.M. 1994. “The posting of letters with divine messages.” Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 299-316. Paris: SEPOA.
- Saw, J.W. 1978. “Evidence of the Minoan Tripartite Shrine.” *AJA* 82:429-448.
- Sayce, A.H. 1927. “Krete in Babylonian and Old Testament texts.” Στο *Essays in Aegean archaeology presented to Sir Arthur Evans in honour of his 75th birthday*, επιμ. S. Casson, 107-110. Oxford: The Clarendon Press.
- Sbonias, K. 1995. *Frühkretische Siegel: Ansätze für eine Interpretation der sozial-politischen Entwicklung auf Kreta während der Frühbronzezeit*. Oxford, England: Tempus Reparatum.
- Sbonias, K. 2000. “Specialization in the Early Minoan Seal Manufacture: craftsmen, settlements and the organization of production.” *CMS, Beiheft* 6:277-293.

- Schaeffer, C.F.A. 1935. "Les Fouilles de Ras Shamra-Ugarit: sixieme campagne (Printemps 1934). Rapport Sommaire." *Syria* 16:141-176.
- Schaeffer, C.F.A. 1937. "Les fouilles de Ra Shamra-Ugarit. Huitième campagne (printemps 1936)." *Syria* 18:125-154.
- Schaeffer, C.F.A. 1939 α . "Les fouilles de Ra Shamra-Ugarit. Dixième et onzième campagnes (automne et hiver 1938-39)." *Syria* 20:277-292.
- Schaeffer, C.F.A. 1939 β . *Ugaritica I*. Paris: P. Guethner.
- Schaeffer, C.F.A. 1949. *Ugaritica II*. Paris: P. Guethner.
- Schoep, I. 1996-97. "Sealed documents and data processing in Minoan administration: a review article." *Minos* 31-2:401-415.
- Schoep, I. 2004 α . "The socio-economic context of seal use and administration at Knossos." Στο *Knossos, Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 283-293. London: British School at Athens.
- Schoep, I. 2004 β . "Assessing the role of monumental architecture in conspicuous consumption in the Middle Minoan I-II periods." *OxfJA* 23:243-269.
- Schoep, I. 2006. "Looking beyond the First Palaces: Elites and the agency of Power in EM III-MM II Crete." *AJA* 110:37-64.
- Schoep, I. 2007. "Architecture and power: The origins of Minoan 'palatial architecture'." Στο *Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the BA Near East and Aegean. Proceedings of the international conference Power and Architecture organized by the Katholieke Universiteit Leuven, the Université Catholique de Louvain and the Westfälische Wilhelms-Universität Münster on the 21st and 22nd of November 2002*, Bretschneider J, επιμ. J. Driessen και K. Van Lerberghe, 213-236. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, Leuven-Paris-Dudley, MA.
- Schoep, I. 2012. "Bridging the divide between the "prepalatial" and the "protopalatial" periods?" Στο *Back to the beginning: reassessing social and political complexity on Crete during the early and middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 403-428. Oxford.
- Seager, R.B. 1912. *Explorations in the Island of Mochlos*. Boston and New York. Published by the American School of Classical Studies at Athens.
- Seyrig, H. 1955. "Quelques cylindres orientaux." *Syria* 32:29-48.
- Seyrig, H. 1956. "Cylindre représentant une tauromachie." *Syria* 33:169-174.
- Seyrig, H. 1963 "Antiquites Syrienne" *Syria* 40:253-260.

- Shaw, J.W. 2009. "The character, genesis and influence of Minoan Palatial Architecture." Στο *Bronze age architectural traditions in the eastern Mediterranean: diffusion and diversity. Proceedings of the symposium, 07.-08.05.2008 in Munich/Gasteig München*, επιμ. Α. Kyriatsoulis, 61-87. Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte.
- Shaw, J.W. 2010. "Setting in the palaces of Minoan Crete: a review of how and when." Στο *Cretan offerings: studies in honour of Peter Warren*, επιμ. Ο. Krzyszkowska, 303-314. London: British School Of Athens.
- Shaw, J.W. 2011. "Tracing the ancestry of the Minoan Hall system." *BSA* 106:141-165.
- Shaw, J.W. 2015. *Elite Minoan architecture: its development at Knossos, Phaistos and Malia*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Shaw, M.C. 1970. "Ceiling Patterns from Tomb of Hepzefa." *AJA* 74:25-30.
- Soles, J.S. 1992. *The Prepalatial cemeteries at Mochlos, Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete. Hesperia: Supplement XXIV*. American School of Classical Studies at Athens. Princeton, New Jersey.
- Soles, J.S. 2012. "Mochlos boats." Στο *Philistor: Studies in honor of Costis Davaras*, επιμ. Ε. Mantzourani και Ph.P. Betancourt, 187-199. INSTAP Academic Press Philadelphia, Pennsylvania.
- Soles, J.S. 2016. "Hero, Goddess, Priestess: New evidence for Minoan religion and social organization." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. Ε. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilharter. *Aegaeum* 39:247-260.
- Sørensen, A.H. 2009. "Approaching Levantine shores. Aspects of Cretan contacts with western Asia during the MM I-LM I periods." Στο *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*, επιμ. Ε. Hallager και S. Rhsager, 9-55. Athens: Danish Institute at Athens; Århus: Distributed by Aarhus University Press.
- Sørensen, A.H. 2012. "A toast to diplomacy! Cups in diplomacy and trade: The case of Minoica in Cyprus and the Levant, 2000-1500 BC." Στο *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age: proceedings of the 13th International Aegean Conference /13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, επιμ. Μ.-L. Nosch και R. Laffineur. *Aegaeum* 33:705-721.

- Sourvinou-Inwood, Ch. 1973. "On the lost Boat ring from Mochlos." *Kadmos* 12:149-158.
- Spycket, A. 2006. "Itinéraire du zébu au Proche-Orient ancien." Στο *Les espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de l'expérience humaine au Proche-Orient Ancien. Volume d'hommage offert à Jean-Claude Margueron. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 17*, επιμ. P. Butterlin, M. Lebeau, J.-Y. Mochambert, J.-L. Montero Fenollós και B. Muller, 451-459. Turnhout: Brepols.
- Stevenson Smith, W. 1965. *Interconnections in the ancient Near-East: a study of the relationships between the arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Stewart, J. 1962. "The Tomb of the Seafarer at Karmi in Cyprus." *OpAth IV*:197-206.
- Strasser, T.F., E. Panagopoulou, C.N. Runnels, P.M. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F.W. McCoy και K.W. Wegmann. 2010. "Stone Age seafaring in the Mediterranean. Evidence from the Plakias region for the lower Paleolithic and Mesolithic habitation of Crete". *Hesperia* 79:145-190.
- Strange, J., 1980, *Caphtor-Keftiu a new investigation*. (Acta theologica Danica v. 14). Leiden: Brill.
- Taha Baqir, M.A. 1946. "Iraq government excavations at 'Aqar Qūf. Third interim report, 1944-5." *Iraq* 8:73-93.
- Talon, P. 1985. *Textes administratifs des salles Y et Z du Palais de Mari*. ARM 24. Paris: Ed. Recherche sur les civilisations.
- Thalmann, J.P. 1999. "La civilisation des palais levantins à l'âge du bronze ancien et du bronze moyen." Στο *L'acrobate au taureau: les découvertes de Tell el-Dab'a (Égypte) et l'archéologie de la Méditerranée orientale (1800-1400 av. J.-C.): actes du colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel le 3 décembre 1994*, επιμ. A. Caubet, 101-121. Paris: la Documentation française.
- Thomas, N.R. 2016 " 'Hair Stars' and 'Sun Disks' on bulls and lions. A reality check on movements of Aegean symbolic motifs to Egypt, with special reference to the palace at Malkata." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilharter. *Aegaeum* 39:129-140.
- Tobler, A.J. 1950. *Excavations at Tepe Gawra. Joint Expedition of the Baghdad School and the University Museum to Mesopotamia, vol. II, Levels IX-XX*.

- Philadelphia: Published for the American Schools of Oriental Research by University of Pennsylvania Press.
- Todaro, S.V. 2012. "Craft Production and Social Practices at Prepalatial Phaistos: the Background to the First Palace." Στο *Back to the Beginning. Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 195-235. Oxbow books. Oxford and Oakville.
- Todaro, S.V. 2013. *The Phaistos hills before the Palace: a contextual reappraisal*. Monza: Polimetrica.
- Tomkins, P. 2012. "Behind the Horizon: Reconsidering the genesis and Function of the 'First Palace' at Knossos (Final Neolithic IV-Middle Minoan IB)." Στο *Back to the Beginning. Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 32-80. Oxbow books. Oxford and Oakville.
- Tonietti, M.V. 1998. "The mobility of the N A R and the sumerian personal names in pre-sargonic Mari onomasticon." Στο *Culture, society, image. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 4*, vol. 2, επιμ. M. Lebeau, 83-101. Turnhout: Brepols.
- Treuil, R., P. Darcque, J.-Cl. Poursat και G. Youchais. 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Treuil, R. και Schmid, M. 2017. *Architecture minoenne à Malia: Les bâtiments principaux du Quartier Mu (A, B, D, E) (Minoen Moyen II)*. Athènes: Ecole française d'Athènes.
- Tricoli, S. 2014. "Ritual Destruction of the Palace of Mari by Hammurabi under the light of the Cult of the Ancestors' Seat." Στο *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien, 52e Rencontre Assyriologique Internationale = International Congress of Assyriology and Near Eastern Archaeology, Münster, 17.-21. Juli 2006*, επιμ. H.v. Neumann, 795-836. Münster: Ugarit-Verlag.
- Tsipopoulou, M. 2003. "The Minoan Palace at Petras, Siteia (Eastern Crete)." Στο *Athena Review. The Palaces of Minoan Crete: new interpretations*, 44-51. Westport CT: Athena Publications.
- Tully, C.J. 2018. *The Cultic Life of Trees in the Prehistoric Aegean, Levant, Egypt and Cyprus. Aegaeum 42*.
- Ulanowska, A. 2014. "The economics of Weaving. Aspects of labour in the BA Aegean." Στο *Textile Trade and Distribution in Antiquity*, επιμ. Herausgegeben von Kerstin Drob-Krüpe, 151-159. Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- Van Buren, D.E. 1950. "An additional note on the hair whirl." *JNES* 9:54-55.

- Van de Mieroop, M. 2000. "Sargon of Agade and his successors in Anatolia." *SMEA* 42:133-159.
- Van Effenterre, H. 1980. *Le palais de Mallia et la cité minoenne*, vol II. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Van Koppen, F. 2002. "Seized by royal order: the households of Sammêtar and other magnates at Mari." Στο *Florilegium marianum VI. Mémoires de N.A.B.U.* 7. *Recueil d'études à la mémoire d'André Parrot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 289-372. Paris: SEPOA.
- Vansteenhuyse, K. 2002. "Minoan Courts and Ritual Competition." Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop "Crete of the hundred palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur. *Aegaeum* 23:235-248.
- Vasilakis, A.Sp. 1996. *Ο χρυσός και ο άργυρος στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Περίοδο του Χαλκού*. Ηράκλειο.
- Vavouranakis, G. 2007. "Palatial style architecture and power in Bronze Age Crete." Στο *Mediterranean Crossroads*, επιμ. S. Antoniadou και A. Pace, 263-289. Athens: Pierides Foundation.
- Ventris, M. και J. Chadwick. 1959. *Documents in Mycenaean Greek. Three hundred selected tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with commentary and vocabulary*. Cambridge: University Press.
- Ventris, M. και J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2^η έκδοση. Cambridge: University Press.
- Verardi, G. 2005. "Le rôle du banquet en Mésopotamie." Στο *Si un homme...Textes offerts en homage à André Finet. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 16*, επιμ. Ph. Talon V. και Van Der Stede, 165-174. Turnhout: Brepols.
- Vermeule, E.D.T. 1974. *Toumba tou Skourou: the mound of darkness: a Bronze Age town on Morphou Bay in Cyprus*. Harvard University Cyprus Archaeological Expedition. Boston: Museum of Fine Arts.
- Vila, E. 2014. "L'âne domestique en Syrie : réflexions sur les données nouvelles de Mari." Στο *Mari, ni est, ni ouest: Actes du colloque "Mari, ni Est ni Ouest" tenu les 20-22 octobre 2010 à Damas, Syrie*, tome 1, επιμ. P. Butterlin, J.-Cl. Margueron, B. Muller, M. Al-Maqdissi, D. Beyer και A. Cavigneaux, 425-436. Beyrouth: Presses de l'IFPO (*Supplément Syria II*).
- Vila, E. 2015. "Note préliminaire sur la faune de Mari." Στο *Akh Purattim-les rives de l'Euphrate. Mémoires d'archéologie et d'histoire régionaux interdisciplinaires* 3, επιμ. J.-Cl. Margueron, O. Rouault και P. Butterlin, P. Lombard, 277-284. Paris: Ministère des Affaires étrangères.
- Villard, P. 1986. "Un roi de Mari à Ugarit" *UF* 18:387-412.

- Villard, P. 1992α. “Le déplacement de trésors royaux d’ après les archives royales de Mari.” Στο *La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient ancien. Actes de la XXXVIIIe rencontre assyriologique internationale (Paris, 8-10 Juillet 1991)*, επιμ. D. Charpin και F. Joannes, 195-205. Paris: Éditions Recherche sur les civilisations.
- Villard, P. 1992β. “Parade militaire dans les jardins de Babylone.” Στο *Florilegium marianum. Memoires de N.A.B.U. 1, recueil d’études en l’honneur de M. Fleury*, επιμ. J.-M. Durand, 137-151. Paris: SEPOA.
- Virolleaud, Ch. 1936. *La légende de Keret, roi des Sidoniens publiée d’après une tablette de Ras-Shamra*. Paris: P. Geuthner.
- Wace, A.J.B. 1919-1921 "Excavations at Mycenae". *BSA* 24:185-209.
- Wachsmann, S. 1987. *Aegeans in the Theban tombs*. *Orientalia Lovaniensia analecta* 20. Leuven: Peeters.
- Walberg, G. 1995. “Minoan economy. An alternative model.” Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, επιμ. R. Laffineur και W.-D. Niemeier. *Aegaeum* 12 vol. I:157-161.
- Ward, W.H. 1910. *The Seal Cylinders of Western Asia*. Washington, D.C.: Carnegie Institution of Washington.
- Warren, P.M. και V. Hankey. 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*. Bedminster, Bristol: Bristol Classical Press.
- Warren, P.M. 1967. “A stone vase-maker’s workshop in the palace at Knossos.” *BSA* 62:195-201.
- Warren, P.M. 1987. “The genesis of the Minoan Palace.” Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 47-55. Stockholm: Göteborg.
- Warren, P.M. 1994. “The Minoan Roads of Knossos.” Στο *Knossos. A Labyrinth of History*, επιμ. D.Evely, H.Hughe-Brock και N.Momigliano, 189-212. Oxford.
- Warren, P.M. 2002. “Political structure in Neopalatial Crete.” Στο *Monuments of Minos: rethinking the Minoan Palaces: proceedings of the international workshop “Crete of the hundred palaces?” held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επιμ. J. Driessen, I. Schoep και R. Laffineur. *Aegaeum* 23:201-205.
- Warren, P.M. 2018 “Bull sacrifice at Knossos in the Bronze Age.” Στο *Rhadamanthys: studi di archeologia minoica in onore di Filippo Carinci per il su 70° compleanno = Studies in Minoan archaeology in honour of Filippo Carinci on the occasion of his 70th birthday*, επιμ. G. Baldacci, I. Caloi, 197-204. Oxford, England: BAR.

- Watrous, L.V. 1987. "The role of the Near East in the rise of the Cretan Palaces." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 66-70. Stockholm: Göteborg.
- Watrous, L.V. 1991. "The origin and iconography of the Late Minoan Painted Larnax." *Hesperia* 60:285-307.
- Watrous, L.V. 1994. "Review of Aegean Prehistory III: Crete from earliest prehistory through the Protopalatial Period." *AJA* 98:695-763.
- Watrous, L.V. 2005. "Cretan International Relations during the Middle Minoan IA Period and the Chronology of Seager's Finds from the Mochlos Tombs." Στο *Emporia. Aegeans in the central and eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco. *Aegeum* 25:107-15.
- Wedde, M. 2000. *Towards a hermeneutics of Aegean Bronze Age ship imagery*. Mannheim and Möhnesse: Bibliopolis.
- Weingarten, J. 1988. "The sealing structures of Minoan Crete, Part II: The evidence from Knossos and the destruction of the palace." *OxfJA* 7:1-17.
- West, M.L. 1997. *The East Face of Helicon West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford: Clarendon.
- Whitelaw, T. 2017. "The Development and Character of Urban Communities in Prehistoric Crete in their Regional Context." Στο *Minoan architecture and urbanism: new perspectives on an ancient built environment*, επιμ. Q. Letesson και C. Knappet, 114-180. Oxford: Oxford University.
- Whittaker, H. 2019. "Memory and figured words in the Minoan BA." Στο *Μνήμη-Mneme: past and memory in the Aegean Bronze age: proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, επιμ. E. Borgna, I. Caloi, F. Maria Carinci και R. Laffineur. *Aegaeum* 43:384-387.
- Wiener, M.H. 1987. "Trade and rule in Palatial Crete." Στο *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 261-266. Stockholm: Göteborg.
- Wiener, M.H. 2013. "Contacts: Crete, Egypt, and the Near East circa 2000 B.C." Στο *Cultures in contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the second millennium B.C.*, επιμ. J. Aruz, S.B. Graff και Y. Rakic, 34-43. The Metropolitan Museum of Art Symposia.
- Wilson, D.E. και P.M. Day. 1999. "EM II ware groups at Knossos: the 1907-1908 South Front tests." *BSA* 94:1-62.

- Wilson, D.E. και P.M. Day. 2000. "EM chronology and social practice: Pottery from the Early Palace tests at Knossos." *BSA* 95:21-63.
- Wilson, D.E. 1985. "The pottery and architecture of the EM IIA West Court House at Knossos." *BSA* 80:281-364.
- Wilson, D.E. 1994. "Knossos before the palaces: An overview of the Early Bronze Age (EM I-EM III)." Στο *Knossos. A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood*, επιμ. D. Evely, H. Hughes-Brock και N. Momigliano, 23-44. London: British School at Athens.
- Winter, I.J. 1999. "The aesthetic value of lapis-lazuli." Στο *Cornaline et pierres précieuses. La Méditerranée, de l' Antiquité a l' Islam. Actes du Colloque organisé au muse du Louvre par le service culturel les 24 et 25 novembre 1995*, επιμ. A. Caubet, 43-58. Paris: Musée du Louvre. Service culturel.
- Wisti Lassen, A. 2012. "The 'bull-altar' in Old Assyrian glyptic: a representation of the God Assur?" Στο *Movement, Resources, Interaction. Proceedings of the 2nd Kultepe International Meeting. Kultepe, 26-30 july 2015. Studies dedicated to Klaas Veenhof. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 29*, επιμ. F. Kulakoglu και G. Barjamovic, 179-195. Turnhout: Brepols.
- Woolley, L. 1953. *A forgotten kingdom: being a record of the results obtained from the excavation of two mounds, Atchana and Al Mina, in the Turkish Hatay*. Baltimore: Penguin Books.
- Xanthoudides, S. 1924. *The vaulted tombs of Mesará. An account of some early cemeteries of southern Crete*. London: Hodder & Stoughton Ltd.
- Yakar, J. 1971-72. "Cythera and the ancient East." Στο *Anatolica. Annuaire International pour les civilisations de l'Asie Anterieure, publie sous les auspices de l'Institut Historique et Archeologique Neerlandais a Istanbul pr A.A.Kampman en collaboration de Hanadn Alkim et Semra Ogel*, 4:133-137.
- Yasur-Landau, A. 2008. "Hard to handle: aspects of organization in Aegean an Near astern feasts." Στο *DAIS, The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, επιμ. L.A. Hitchcock, R. Laffineur και J. Crowley. *Aegaeum* 29:353-358.
- Yasur-Landau, A. 2016. "The Baetyl and the Stele: Contact and tradition in Levantine and Aegean Cult." Στο *Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze Age; proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilharter. *Aegaeum* 39:415-419.

- Yener, K.A. 2009. "Alalakh (Tell Atchana)." Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the second millennium BC*, επιμ. J. Aruz, K. Benzel, J.M. Evans, 197-199. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Yener, K.A. 2013, "Recent excavations at Alalakh: throne Emebellishments in Middle Bronze Age Level VII," Στο *Cultures in contact: from Mesopotamia to the Mediterranean in the second Millennium B.C.*, επιμ. J. Aruz, S.B. Graff και Y. Rakic, 142-155. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Yon, M. 2006. "Palais et royauté à Chypre." Στο *Les espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de l'expérience humaine au Proche-Orient Ancien. Volume d'hommage offert à Jean-Claude Margueron. Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia 17*, επιμ. P. Butterlin, M. Lebeau, J.-Y. Mochambert, J.-L. Montero-Fenollós και B. Muller, 77-86. Turnhout: Brepols.
- Younger, J.G. 1976. "Bronze Age representations of Aegean Bull-Leaping." *AJA* 80:125-137.
- Younger, J.G. 1995. "Bronze Age representations of Aegean bull-games, III." Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, επιμ. R. Laffineur και W.-D. Niemeier. *Aegaeum* 12:507-545.
- Younger, J.G. 2009. "Tree Tugging and Omphalos Hugging in Minoan Gold Rings." Στο *Archaeologies of cult: essays on ritual and cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, επιμ. A. D'Agata και A. Van de Moortel, 43-49. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Yule, P. 1981. *Early Cretan seals: a study of chronology*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Zaccagnini, C. 1983. "Patterns of mobility among ancient Near Eastern craftsmen." *JNES* 42:245-264.
- Zaccagnini, C. 1984. "Transfers of movable property in Nuzi." Στο *Circulation of goods in non-palatial context in the ancient Near East: proceedings of the International conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, επιμ. A. Archi, 139-159. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Zajdowski, K. 2013. "Transformation of the Mesopotamian Banquet Scene into the Presentation Scene in the Early Dynastic, Akkadian and Ur III Periods." Στο *Akkadica: revue semestrielle du Centre Assyriologique Georges Dossin*, 134:1-16.
- Zervos, Chr. 1956. *L'art de la Crète Néolithique et Minoenne*. Paris: Cahiers d'Art.
- Ziegler, N. 1994. "Deux esclaves en fuite à Mari, textes no 1 et no2." Στο *Florilegium marianum II. Mémoires de N.A.B.U. 3. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*, επιμ. D. Charpin και J.-M. Durand, 11-21. Paris: SEPOA.
- Ziegler, N. 1999. *La population féminine des palais d'après les archives royales de Mari: le harem de Zimrî-Lîm*, στο *Florilegium marianum IV. Mémoires de N.A.B.U. 5*. Paris: SEPOA.

- Ziffer, I. 2010. "Western Asiatic Tree-Goddesses." *ÄgLev* XX:411-430.
- Αλεξίου, Στ. 1967. *Υστερομινωικοί Τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*. Εν Αθήναις: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ζώης, Α.Α. 1976. *Βασιλική Ι: νέα αρχαιολογική έρευνα εις το Κεφάλι πλησίον του χωριού Βασιλική Ιεράπετρας: αι ανασκαφαί Seager 1903 - 1906, η μελέτη Σίνου 1966. Ι*. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Καρέτσου, Α. και Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη. 2000. *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, επιμ. Α. Καρέτσου, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Ν. Παπαδάκης. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Κοπανιάς, Κ. 2013. *Προϊστορική Μεσοποταμία*. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Κοπανιάς, Κ. 2015. *Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής*. (Ανανεωμένη έκδοση 2018). Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Κοπανιάς, Κ. 2020. "Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.)." Στο *ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, Τόμος Ι* [= *Studies in Honor of Prof. Georgios St. Korres, Vol. I*], edited by Π. Καλογεράκου, Α. Χασιακού, Μ. Κοσμόπουλος, Ι. Λώλος, Χ. Μαραμπέα, Ε. Πέππα-Παπαιωάννου and Ε. Πλάτων, 85-92. *AURA Supplements* 4. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Κοπανιάς, Κ. 2021. *Ahhigawa. Το Μυκηναϊκό Αιγαίο μέσα από τα Χεττιτικά Κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαντζουράνη, Ε. 2002. *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική. Από τη Νεολιθική εποχή έως και τους Νεοανακτορικούς χρόνους*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Παλυβού, Κ. 2008. «Η κοσμοπολίτικη Ουγκαρίτ και τα "Αιγαιακά" στοιχεία της οικιστικής αρχιτεκτονικής της.» Στο *Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την Προϊστορική μέχρι την Αρχαϊκή εποχή, πρακτικά συνεδρίου.*, επιμ. Α. Kyriatsoulis, 453-468. Weilheim, Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenistischen Geschichte.
- Παναγιωτόπουλος Δ. 2000, «Ο ιστορικός πυρήνας των παραστάσεων Αιγείων στους αιγυπτιακούς τάφους της 18ης Δυναστείας.» Στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου*. Τόμος Α2, 491-501. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών. Ηράκλειο.
- Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1987. «Ανακτορικά ιερά της μινωικής Κρήτης.» Στο *Αμητός: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο* Θεσσαλονίκη, τ. 2, επιμ. Μ. Ανδρόνικος, 665-680. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Πλάτων, Λ. 2003. «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα.» Στο *Αργοναύτης: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 331-365. Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Πλάτων, Ν. 1947. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τα έτη 1941-1947.» *KretChron: Κείμενα και μελέτες της Κρητικής Ιστορίας*, Τ. 1.:631-640.
- Πλάτων, Ν. 1951. «Μινωικοί θρόνοι.» *KretChron: τετραμηνιαία επιστημονική έκδοσις Τ. 5.*:385-412.
- Πλάτωνος, Μ. 1987. «Γλάστρες και ανθοδοχεία στο Μινωικό κόσμο.» Στο *Ειλαπινή: τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, επιμ. Λ. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού και Ν. Γιανναδάκης, 227-234. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Πλάτωνος, Μ. 1990. «Νέες ενδείξεις για το πρόβλημα των καθαρτηρίων δεξαμενών και των λουτρών στο Μινωικό κόσμο.» Στο *Στο Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986, υπό την αιγίδα της Υπουργού Πολιτισμού*. Τ. Α2, 141-155. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος".
- Πλάτωνος, Μ. 2008. «Εικονιστική σαρκοφάγος από την Επισκοπή Ιεράπετρας.» Στο *Amicitiae Gratia: τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη*, επιμ. Ε. Μπεχράκη, Μ. Kreeb, Ν. Ζαφειροπούλου, 17-33. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Σακελλαράκης, Ι. 1967, «Ανασκαφή Αρχανών υπό Ιωάννου Σακελλαράκη.» *Prakt* 123:151-161.
- Σακελλαράκης, Γ., Χ. Ντούμας, Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη και Σ. Ιακωβίδης. 1994. *Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σακελλαράκης, Γ. και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 2008. *Κνωσός στο κατώφλι του ευρωπαϊκού πολιτισμού*. Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε. και Μίλητος.
- Σίκλα, Ε. 2003. «Θρησκευτικός συμβολισμός και ιδεολογία της εξουσίας στη Μινωική Ανακτορική Κρήτη. Ο ταύρος ως σύμβολο του Ανακτόρου της Κνωσού.» Στο *Αργοναύτης: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 367-388. Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Τζαχίλη, Ι. 2011. *Μινωικά Εικαστικά Τοπία. Τα αγγεία με τις επίθετες πλαστικές μορφές από το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα και η αναζήτηση του βάθους*. Αθήνα.
- Τσακανίκα-Θεοχάρη, Ελ., Κλ. Παλυβού και Π. Τουλιάτος, 2011. «Ο δομικός ρόλος του ξύλου στη νεοανακτορική αρχιτεκτονική της μινωικής Κρήτης.» Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (10ο: 2006: Χανιά, Ελλάς) Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006* Τ. Α2, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης και Ε.Γ. Καψωμένος, 195-214. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».

- Τσιμποπούλου, Μ. 1990. «Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή της πόλης της Σιτείας». Στο *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986, υπό την αιγίδα της Υπουργού Πολιτισμού. Τ Α2*, 305-321. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος".
- Τσιμποπούλου, Μ. 2019, 13 Φεβρουαρίου. «Ενδείξεις βίας και πολεμικής ετοιμότητας στη μινωική Κρήτη». *Πόλεμος στο προϊστορικό Αιγαίο*. <https://www.blod.gr/lectures/polemos-sto-proistoriko-aigaio-endeikseis-bias-kai-polemikis-etoimotitas-stin-minoiki-kriti/>.
- Χρηστάκης, Κ.Σ. 2006. «Μεταβολές του αποθηκευτικού δυναμικού των ανακτόρων και η πολιτική οικονομία κατά την Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο». Στο *Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (9^ο: 2001: Ελούντα, Ελλάδα) Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001 Τ. Α2*, επιμ. Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός, 69-82. Ηράκλειο.
- Χρηστάκης, Κ.Σ. 2018. «Η γέννηση μιας μητρόπολης. Οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής Αθηνών στην κοιλάδα της Κνωσού.» Στο *Κρήτη: αναδυόμενες πόλεις: Απτερα, Ελεύθερνα, Κνωσός: έκθεση στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, 12 Δεκεμβρίου 2018 μέχρι 30 Απριλίου 2018, επιμ. Ν. Chr. Stampolides, Ε. Papadopoulou, Ι. Γ. Λουρεντζάτου, Ι. Phappas και Μ. Xanthopoulou, 199-237. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.